

X 067.032

P 64

Демократична освіта

Наукова збірка

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ

ТА ДЕМОКРАТИЧНА ОСВІТА

В УКРАЇНІ

1000!

Міністерство освіти і науки України
Інститут вищої освіти АПН України
Одеська національна юридична академія
Канадсько-Український Проект
«Демократична освіта»

код екземпляра

134449

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ ТА ДЕМОКРАТИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ

Матеріали II міжнародної наукової конференції
(Одеса, 24-26 травня 2002 р.)

КИЇВ

2003

X061032

Кн. с. л. Демократична
Демокр. освіта - в
Науч. конферен

ББК 66.5 (4Укр.)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту вищої освіти АПН України, протокол № 10 від 27 грудня 2002 р.

Укладач:

Л.В. Марголіна, адміністративний директор Канадсько- українського проекту «Демократична освіта» в Україні

Рецензенти:

В. П. Заблоцький, доктор філософських наук, професор, Донецька державна академія управління, м. Донецьк
В. Л. Савельєв, доктор історичних наук, професор, Інститут вищої освіти АПН України

Розвиток демократії та демократична освіта в Україні:

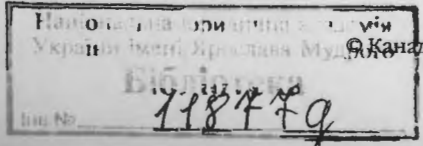
Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24-26 травня 2002 р.) / Укладач *Л. Марголіна*; Канад.-укр. проект «Демократична освіта», М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. — К: Ай Бі, 2003. — 729 стор.

Збірник присвячено проблемам розвитку демократії та освіти про демократію в Україні. Демократія являє собою складне багаторівненне явище, що потребує мультидисциплінарного наукового підходу. Тематика збірки віддзеркалює всі рівні й проблеми сучасного розвитку демократичних процесів в Україні - проблеми переходу до демократії, розбудову громадянського суспільства, соціальну та економічну роль держави у цих процесах тощо. Окремі розділи присвячені політиці в галузі освіти та розвитку громадянської освіти.

Видання буде цікавим фахівцям, які працюють в галузі політичних та соціальних наук, державного управління, у сфері освіти й виховання, державним службовцям, студентам та аспірантам, всім, хто цікавиться проблемами становлення України як демократичної держави.

X061032 + X.e (0)110

ISBN 966-96198-1-5

Канадсько-український проект «Демократична освіта»

Зміст

Вступ	9
Подяки	10
ДЕМОКРАТИЧНА ОСВІТА МОЛОДІ ТА СТУДЕНТІВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ	10
Секція 1. Громадянське суспільство.	
Березовський В. В. (Харків) ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ КАК ФАКТОР ВЛИЯНИЯ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ	15
Бортніков В. І. (Луцьк) ХАРАКТЕР ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ВОЛИНІ (кінець 80-х - 90-і рр. ХХ ст.)	21
Гриценко З.І. (Харків) ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ ТА ЗМІНИ У ФОРМАХ ВІДПОЧИНКУ МІСЬКИХ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ	30
Кабаченко Н. В. (Київ) СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	39
Калюх Ю., Тігаренко О. (Київ) ЩО ЗАВАЖАЄ ПОБУДОВІ ФУНДАМЕНТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ	45
Логунова М. М. (Київ) ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	66
Приходько С. М. (Полтава) РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	73
Рогалин Я. Ф. (Донецьк) ОБЩЕСТВЕННАЯ ФИЛАНТРОПИЯ КАК ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА	80
Середа О. (Київ) ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СТРУКТУРНО-ВЕРТИКАЛЬНИХ ВІДНОСИН ЯК ПОХІДНА ВІД ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	85
Скоблик В. П. (Ужгород) ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАКАРПАТТЯ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ (НА ПРИКЛАДІ УЖГОРОДА)	93

Фісанов В. П. (Чернівці) МЕЖІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ (ВИПАДОК З УКРАЇНОЮ)	105
---	-----

Секція 2. Питання державотворення.

Бондарук С. О. (Луцьк) ДОСВІД ЗАХІДНИХ ДЕМОКРАТІЙ ТА МУЛЬТИКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ	115
Воропай Т. С. (Харків) НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ТЕОРЕТИЧНА І ПРАКТИЧНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ	125
Зан М. П. (Ужгород) РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТТЯ)	135
Куч Ю. О. (Харків) НЕДЕМОКРАТИЧНІСТЬ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЮ СФЕРОЮ ЯК ОДНА З ПРИЧИН РОЗПАДУ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОГО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ	150
Некоз М. Д. (Запоріжжя) МІЖЕТНІЧНІ ВІНОСИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ОЧИМА МЕШКАНЦІВ РЕПОНУ	157
Супруненко А. П. (Київ) ПОЛІДОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: УКРАЇНА І СВІТОВИЙ ДОСВІД	168
Пахоменко С. П. (Маріуполь) ЕТНІЧНА САМООРГАНІЗАЦІЯ ГРЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	182
Юраш А. В. (Львів) РЕЛІГІЙНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ І ПОЛІТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЩО Є ПРИЧИНОЮ, А ЩО НАСЛІДКОМ?	189

Секція 3. Проблеми врядування.

Васильченко Д. Є. (Київ) ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ НА РЕГУЛЮВАННЯ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	201
Горлянський С. П. (Сімферополь) ІЄРАРХІЯ ЦІННОСТЕЙ В ПАРТІЙНИХ ПРОГРАМАХ ЯК ПОЛІТИЧНОМУ ОРНАМЕНТІ УКРАЇНИ	207
Дашаківська О. Ю. (Радехів) НОМЕНКЛАТУРНА ОЛІГАРХІЯ – ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ	214
Лясота А. Є. (Дніпропетровськ) ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ	220
Малиновський В. Я. (Луцьк) ПРОЦЕС ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ І РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ З ДОСВІДОМ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	231

Орзік М. П. (Одеса) МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ДЕСЯТИРІЧЧЯ ДОСЯГНЕНЬ ТА ПРОРАХУНКІВ	241
І. М. Панкевич (м. Львів) КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ СТАЛОЇ ДЕМОКРАТІЇ (СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ)	251
Саламатов В. А. (Київ) ПСИХОЛОГІЧЕСКИЙ РЕСУРС АДМИНИСТРАТИВНОЙ РЕФОРМЫ В УКРАИНЕ: КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ И ОПЫТ ЭМПИРИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ	259
Цимбал П. В., Калиновський В. Б. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКО – ГРОМАДСЬКИХ ВЗАЄМВІДНОСИН: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА	274
Чапала Г. В. (Харків) МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ	288
Шиманський Ф. В. (Одеса) КОРУПЦІЯ ЯК ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	294

Секція 4. Економічні питання.

Анисимова О. Н. (Маріуполь) АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ	305
Ломакіна Т. А. (Маріуполь) ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ В ЕС	316
Мельничук О. А., Мудрак О. В. (Вінниця) ЕТАПИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	323
Рубаник В.Є. (Харків) РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ЧИННИКІВ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ І ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	327

Секція 5. Соціальна політика.

Хомра О. У. (Київ) НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ: СИТУАЦІЯ, ОЦІНКИ НАСЛІДКІВ, ПЕРСПЕКТИВИ	339
Цумаєва А. С. (Маріуполь) ПЕНСІЙНА РЕФОРМА ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (Історико-економічний аналіз)	346

Секція 6. Партії та електоральна політика.

Вегеш М. М., Остапєць Ю. О. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1991-2002 рр.	359
Кралоук П. М. (Острогор) РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ІМІДЖЕЛОГІЇ В УКРАЇНІ (1990-2002 рр.)	370
Оксамитна С. М. (Київ) УЯВЛЕННЯ ПРО НАЛЕЖНІСТЬ ДО СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ТА ЙОГО РОЛЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	378

Пірен М. І. (Київ)	
ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	387
Поліщук І. О. (Харків)	
НОВА КОНФІГУРАЦІЯ ПАРТІЙНОГО ПРОСТОРУ ЯК ВИЯВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	398
Троян С. С. (Рівне)	
ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В 1989-2002 РР.: ВІД УКРАЇНСЬКОЇ АТОМІЗАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПЛЮРАЛІЗМУ	410

Секція 7. Політична соціалізація, політична культура.

Васютинський В. О. (Київ)	
ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ В СТРУКТУРІ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ: ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ	421
Гансова Э. А., Кормим Л. И. (Одесса)	
СТАТУС ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ЦЕННОСТНОМ СОЗНАНИИ ГРАЖДАН УКРАИНЫ	427
Жадан І. В. (Київ)	
ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ЗМІСТУ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ МОЛОДІ	436
Карпенко З. С. (Івано-Франківськ)	
НАРАТИВНА ПСИХОТЕРАПІЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕХНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ	443
Климанська Л. Д., Климанська М. Б.	
РОЛЬОВІ МІФИ У ПОЛІТИЦІ	448
Кулініч І. О. (Львів)	
ТРУДОВЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	459
Мазур Л. І. (Львів)	
ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ТА ЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ	466
Москаленко В. В., Дембицька Н. М.	
ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ОСОБИСТОСТІ	473
Петришина Л. В. (Одеса)	
ТЕНДЕРНИЙ ПІДХІД – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТИ	484

Секція 8. Політичні комунікації.

Балабасва З. В. (Одесса)	
РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯХ В УКРАИНЕ	495
Набруско І. Ю. (Київ)	
ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ	503
Тихомирова Е. Б. (Рівне)	
PR ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГЛОБАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	511

Секція 9. Перехід до демократії.

Бурдяк В. І. (Чернівці) УКРАЇНА ТА ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЧЕРЕЗ ПОСТКОМУНІСТИЧНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: КОНСОЛІДАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ ЧИ РЕВЕРСИВНИЙ РУХ?	523
Заблюцький В. П. (Донецьк) ПОСТДЕМОКРАТІЯ	531
Кіянка І. Б. (Львів) ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ – МЕТА ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВ (В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ НАПРИКЛАДІ ЧЕХІЇ, ПОЛЬЩІ, УГОРСЬКОЇ ТА УКРАЇНИ)	534
Кокорська О. І., Кокорський В. Ф. (Донецьк) ДОВІРА ЯК ФАКТОР КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	540
Степаненко І.В. ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА НАБЛИЖЕННЯ	549
Шаповаленко М. В. (Харьков) РЕЖИМНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ПОСТТРАНЗИТНЫЙ СИНДРОМ В УКРАИНЕ	558

Секція 10. Зовнішня політика.

Стрельчук Н. В. (Чернівці) ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА РЕГІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА КРАЇН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	571
Чальцева Е. М. (Донецьк) ПРОЦЕС ФОРМИРОВАНИА И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ ЗА ДЕСЯТИЛЕТНИЙ ПЕРИОД	578
Чарських І. Ю. (Донецьк) ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ АНТИДЕМОКРАТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ФОРМУВАННІ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ	593

Секція 11. Політика в галузі освіти.

Баранков О. Г. (Ніжин) ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАСАД ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	605
Дем'янюк О. (Київ) ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ДІЙОВІ ОСОБИ В ЗДІЙСНЕННІ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ. / 420 00	613
Дубровський В. Ф. (Севастополь) ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ ЯК СУТНІСНИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І ПОВУДОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ	618
Клепко С. Ф. (Полтава) АТЕСТАЦІЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ЯК ДЗЕРКАЛО ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ	626
Марікян С. В. (Харьков) ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СИСТЕМИ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА	640

Огієнко О. І. (Суми) ПОРІВНЯЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ОСВІТІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	649
Рарог Ю. В. (Харьков) РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ АКАДЕМИЧЕСКОЙ СВОБОДЫ В УКРАИНСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ В 90-Х ГОДАХ	657
Тягло О. В. (Харків) ХОТЛИ ЯК КРАЩЕ, А... ШАНС ІЩЕ ЗАЛИШАЄТЬСЯ?	666

Секція 12. Громадянська освіта.

Габриелян О. А. (Сімферополь) РАЗВИТИЕ И ПРЕПОДАВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ КАК ИНДИКАТОР ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ	679
Горячев В. К. (Дніпропетровськ) ПРО ХАРАКТЕР ТА ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН ЩОДО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В СЕРЕДНІХ ТА ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ	690
Дух Л. І. (Харків) • ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ	694
Козюра І. В. (Київ) МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ: КАНАДА, УКРАЇНА	700
Мельничук О. Ф. (Вінниця) ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ВУЗІВСЬКОЇ ОСВІТИ	706
Сворак С. Д., Штерн В. Ю. (Івано-Франківськ) ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ВУЗАХ УКРАЇНИ	710
Семенов А. М. (Луцьк) ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ОСВІТНЯ ДЕМОКРАТІЯ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ (КООРДИНАТИ СОЦІАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ)	714
Відомості про авторів	723

ВСТУП

До цієї збірки увійшли доповіді, представлені на конференції з розвитку демократії в Україні, що відбулася в Одесі 24-26 травня 2002 року. Це друга із серії конференцій, організованих Українсько-канадським проектом «Демократична освіта», на яких українські вчені змогли представити й обговорити доповіді, присвячені різним аспектам розвитку України на шляху демократії.

Ці дослідницькі конференції ставили собі за мету зміцнити почуття спільноти між викладачами та дослідниками, які хочуть сприяти розвитку освіти в галузі демократії в Україні, сприяти дослідженням, спрямованим на покращення демократичного врядування та розвитку громадянського суспільства в Україні, а також створити групу українських вчених на підтримку довгострокового розвитку незалежної програми освіти в галузі демократії.

Перехід до демократії — це масштабний процес, котрий передбачає не лише політичні, а й економічні, соціальні та культурні зміни. Таким чином, правильне розуміння цього процесу можливе лише з мультидисциплінарної точки зору. Саме тому організатори конференцій намагалися сприяти такій формі широкого залучення вчених.

Доповіді, представлені на конференції, що відбулася в Одесі 24-26 травня 2002 року, охоплюють широке коло тем, котрі загалом можна розподілити на 12 напрямів. Структура збірки організована відповідно до цього розподілу і представляє такі галузі:

- Громадянське суспільство
- Питання державотворення
- Проблеми врядування
- Економічні питання
- Соціальна політика
- Партії та електоральна політика
- Політична соціалізація, політична культура
- Політичні комунікації
- Перехід до демократії
- Зовнішня політика
- Політика в галузі освіти
- Громадянська освіта

Вирішуючи, які саме доповіді будуть опубліковані, наші українські рецензенти керувались тим принципом, що доповіді повинні мати емпіричний фокус та ґрунтуватись на оригінальному дослідженні або містити оригінальний аналіз вже опублікованого дослідження.

Публікуючи ці доповіді, я хочу зазначити, що представлені інтерпретації та погляди належать лише їх авторам, а також, що у збірці доповіді публікуються у тому вигляді, як вони були представлені на конференції. Деякі з них, залежно від експертної оцінки, надалі можуть бути доопрацьовані для публікації в електронному журналі, котрий створюється в рамках Проекту.

*Джордж Перлін,
Директор Українсько-канадського проекту
«Демократична освіта»
Кінгстон, Онтаріо, грудень 2002 р.*

ПОДЯКИ

Як директор Українсько-канадського проекту «Демократична освіта», хочу подякувати всім тим, хто сприяв успіху цієї конференції та публікації її доповідей.

Конференція проводилася на базі Одеської національної юридичної академії, яка була нашим партнером та стороною, що приймала. Висловлюю свою подяку професору Сергію Ківалову, Президенту Юридичної академії, а також його колегам за надання цього надзвичайного приміщення для проведення конференції. Викладачі Юридичної академії значною мірою сприяли успіху конференції, беручи в ній участь у ролі коментаторів та голів секцій. Вони та інші співпрацівники Академії надзвичайно люб'язно допомогали нам у задоволенні наших потреб. Ми особливо вдячні професору Людмилі Кормич, директору Інституту адвокатури та муніципального права, яка була нашою основною контактною особою в Академії. Ми не могли й сподіватись мати більш широго та ефективного партнера.

Також ми особливо завдячуємо професору Еммі Гансовій з Одеського регіонального інституту Академії державного управління при Президентві України, яка була головою та основним організатором конференції цього року. Професор Гансова стала активним учасником Проекту «Демократична освіта» від самого початку його роботи, була учасником стажування в Університеті Квінз у 1998 році. Я хочу також подякувати іншому одеському учаснику проекту, Тетяні Грозицькій, за її допомогу під час конференції.

Для всієї діяльності Проекту «Демократична освіта» центральною залишається робота Любові Марголіної, адміністративного директора Проекту в Україні, яка була секретарем та адміністратором конференції. Саме на її плечі ліг тягар відповідальності за кожен аспект організації конференції — від оголошення про прийом тез аж до публікації цієї збірки. І знову її зусилля призвели до надзвичайного успіху.

Серед багатьох наших академічних колег, які зробили свій внесок в успішне проведення цієї конференції, особливо хочеться відзначити наших консультантів та радників: з України — професори Сергій Рябов, Зінаїда Балабаєва, Володимир Савельєв та Віталій Заблоцький; з Канади — професори Орест Субельний, Іван Яворський, Чарльз Пентланд та Лоуренс ЛеДюк.

Нарешті, хочу подякувати головним партнерам Проекту «Демократична освіта» за постійну підтримку всієї нашої діяльності — Міністерство освіти і науки України під керівництвом професора Василя Кременя, Інститут вищої освіти АПН України та Канадське Агентство Міжнародного Розвитку. Хочу особливо подякувати професору Віктору Андрущенко, директору Інституту вищої освіти, чия відданість цілям Проекту та активна підтримка його діяльності продовжують відігравати надзвичайно важливу роль для досягнень Проекту.

Фінансування конференції та публікації цих доповідей було надане Канадським Агентством Міжнародного Розвитку.

*Джордж Перлін,
Директор Українсько-канадського проекту
«Демократична освіта»
Кінгстон, Онтаріо, грудень 2002 р.*

ДЕМОКРАТИЧНА ОСВІТА МОЛОДІ ТА СТУДЕНТІВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Розвиток освіти в галузі демократії, формування демократичного світогляду і культури молоді та студентів — одне з найбільш відповідальних і складних завдань сучасної гуманітарної політики, освіти і виховання. І це зрозуміло. Утвердження демократичних відносин, демократичного способу і стилю життя особистості неможливе без ґрунтовних знань основ демократії, без відповідних навичок, вміння жити і діяти демократичним чином, тобто за нормами, стандартами, правилами життєдіяльності демократичного суспільства.

Для України ці питання особливо важливі, адже наша держава намагається утвердити демократичні відносини у якомога більш широкому соціокультурному просторі, залучити до них якомога ширші верстви населення, особливо, молоді і студентів. У цьому зв'язку навчання демократії постає як соціальна проблема, котра для свого вирішення потребує мобілізації матеріальних і людських ресурсів, цілеспрямованої педагогічної (і виховної) діяльності, що мають базуватися на відповідних теоретичних розвідках. Представленню саме таких розвідок, здійснених молодими вченими, якраз і присвячене це видання, що його читач має змогу тримати в своїх руках.

Унікальність видання полягає в тому, що воно підготовлене дослідниками, більшість з яких упродовж 1999–2001 рр. проходили стажування в Університеті Квінз (Канада), а також брали участь у науково-теоретичних семінарах, організованих Міністерством освіти і науки України та Інститутом вищої освіти АПН України в межах реалізації Українсько-канадського проекту «Демократична освіта». Дехто з них вже практикував пілотне читання курсу «Основи демократії» в ряді провідних університетів України.

За свідченням викладачів і студентів, цей курс є необхідним та самодостатнім. Підготовлений на перетині таких усталених дисциплін, як політологія, соціальна філософія, соціологія та культурологія, курс «Основи демократії» створює і відтворює атмосферу демократичного пошуку, що пронизує навчально-виховний процес у вертикальному і горизонтальному вимірах, формуючи таким чином демократичний світогляд як тих, хто навчається, так і тих, хто навчає. Пілотне читання «Основа демократії» дозволяє зробити висновок про необхідність запровадження цього курсу, як нормативного, до навчального процесу вищих закладів освіти.

Подібне завдання не може бути вирішеним в один момент. І програма, і підручник, і супровідні методичні матеріали (держстандарт, словник, методичні рекомендації тощо) мають відповідати всім вимогам, прийнятим у нашому освітньому просторі. Їх напрацювання — одне із завдань науково-освітньої спільноти, для якої проблема демократії є основним і самостійно обраним полем теоретичної, педагогічної та виховної діяльності.

Матеріали, розміщені в збірнику, дозволяють скласти певне уявлення про рівень наукового і педагогічного опрацювання цієї проблематики. Досить об'ємний масив публікацій, зокрема, присвячено уточненню самого поняття «демократія» («пост-демократія»), місця і ролі демократичних цінностей в структурі масової політичної свідомості молоді, сутності і напрямів здійснення адміністративної реформи, можливостей її реалізації на регіональному рівні. Заслужують на увагу роздуми молодих науковців щодо причин антидемократичних тенденцій, які існують нині в Україні; також стосовно демократизації відносин в аграрному секторі; особливостей утвердження в Україні громадянського суспільства; становлення політичних еліт та їх відносин з опозицією. Особливий блок публікацій присвячено демократизації системи освіти та впровадження в навчальний процес курсу «Основи демократії». Цінними є також дослідження, що узагальнюють демократичний досвід розвинених країн світу.

Проведення науково-практичної конференції та підготовка матеріалів до видання здійснено за ініціативою та особистою участю керівника Проекту «Демократична освіта» професора Дж. Перліна (Університет Квінс, Канада). Його науковий і організаційний талант, наполегливість та дивовижна працездатність, толерантність і дійсний демократизм збуджують творчу уяву молодих науковців, сприяють демократичному обговоренню складних і суперечливих проблем політичного життя суспільства по обидва боки океану, вселяють оптимізм щодо розвитку демократичних процесів і демократичної освіти в Україні. Власне за це ми й висловлюємо професору Дж. Перліну слова сердечної вдячності.

З подякою ми звертаємось також до Надзвичайного і Повноважного Посла Канади в Україні пана Ендрю Робінсона, а також до Міністра освіти і науки України В. Кременя, постійна підтримка яких сприяє вирішенню найбільш складних проблем, пов'язаних з виконанням нашого Проекту.

Відповідальні працівники Посольства Канади в Україні та Міністерства освіти і науки України не лише сприяли підготовці конференції, але й взяли в ній безпосередню участь.

Конференція проводилась на базі Національної юридичної академії (м. Одеса), керівництво (Президент С. Ківалов, ректор А. Паньков, директор Інституту адвокатури та муніципального права Л. Кормич), а також викладачі й співробітники якої створили для творчих дискусій і комфортного проживання максимально сприятливі умови.

Учасники конференції вдячні їй безпосереднім організаторам, особливо координатору Проекту з української сторони Л. Марголіній, яка знайшла і реалізувала саме такий стиль академічного спілкування, котрий сприяє успішному розвитку демократичного процесу в царині науки, а також організації освітянської справи.

*Віктор Андрущенко,
доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент АПН України,
директор Інституту вищої освіти АПН України,
Заслужений діяч науки і техніки України.*

ДЕМОГРАФІЧНА ЖАН СИТУАЦІЯ ЯК ФАКТОР ВЛІВАННЯ НА ДЕМОКРАТИЧЕСЬКЕ ПРОВОДІННЯ

Секція 1

Громадянське суспільство

Березовський В. В. (Харків)

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ КАК ФАКТОР ВЛИЯНИЯ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Современный этап развития украинского общества зачастую определяется как «общество переходного типа», т.е. от советского типа к демократическому западного образца, ориентированного на рыночную экономику. Такому определению присуща явная ограниченность в социально-политическом аспекте. Если строго следовать западным социологическим концепциям, то это может быть движение от традиционного к современному обществу, или же от индустриального к постиндустриальному, что явно не отвечает действительности. Более рациональным является марксистский подход – украинское общество находится на начальной стадии формирования буржуазных отношений. Вопрос заключается не в том, что это – движение вперед в русле общемирового социального процесса или назад. Фактом является то, что политическая трансформация, в целом, состоялась. Об этом свидетельствуют результаты последних парламентских выборов. По данным Центризбиркома за радикальные партии и объединения с коммунистической ориентацией – КПУ и иные, отдали голоса около 25 % населения. Остальные распределились между центристами, право и левоцентристами, социал-демократами и национал-демократами. На первый взгляд, общество явно склонилось в пользу демократических ценностей – рыночной экономики и либерально-буржуазной модели политического устройства. Но готово ли общество принять и жить в соответствии с принципами современного демократического буржуазного общества?

По нашему мнению проблема заключается в том, что на современном этапе векторы экономических преобразований (темпы и способы) не совпадают с социальными и политическими. Ценностные и поведенческие ориентации в массовом сознании дезориентированы. Конечно, можно и нужно искусственно стимулировать процессы трансформации общества, «подталкивая» их вперед. При этом люди должны видеть не только ясные и привлекательные ориентиры для себя, но и возможности их реализации. Любое общество в своем развитии обязано пройти определенные стадии вызревания. Не всякий трансформационный процесс в постсоветском обществе в соответствии с историческим опытом Запада порождает движение вперед, к демократическому обществу. Иногда это приводит к противоположным результатам. На наш взгляд, опыт строительства социализма в СССР является прекрасным примером. Попытка с помощью искусственных факторов – идеологии, партии, так называемой общественной собственности,

коллективистского мышления и т.д. «перетянуть» традиционное по своей сути российское общество в «светлое будущее» завершилась провалом. Если отойти от крайностей идеологических и эмоциональных оценок, устоявшихся стереотипов, можно сделать вывод: основная цель грандиозного по своей исторической значимости социального эксперимента – свободное развитие личности и создание условий для её саморазвития, не могла быть достигнута. Любое игнорирование исторических реалий приводит к результату с отрицательным эффектом.

Надежда на эволюционный путь вызревания современного демократического общества в Украине предполагает знание и учет факторов риска.

Важнейшим формообразующим признаком общественного сознания является экономическое положение наших граждан. В стране, где прожиточный минимум, определенный парламентом на текущий год для трудоспособного человека составляет 365 гривен в месяц, а средняя зарплата по стране в феврале 2002 года составила 328 гривен, говорить о сознательном выборе населением курса экономических реформ несколько преждевременно. В глазах населения экономические реформы выглядят как последовательная цепь «внутриклановых» переделов собственности между олигархами вкупе с бюрократической элитой. Власть является хорошо конвертируемым товаром и в то же время рычагом, с помощью которого решаются личные или групповые интересы. Для большинства избирателей власть не отождествляется с демократией, а для большинства представителей нашей правящей элиты, в том числе из блока «Наша Украина», такие атрибуты демократии как гражданское общество, правовое государство, свободные выборы, прозрачность исполнительских решений, права граждан и т.д. не более чем словесная риторика, направленная в сторону западного сообщества. Народ, электорат, выступает объектом манипуляций с помощью PR – технологий разного уровня чистоты.

Что касается идеологической направленности разных блоков, кроме КПУ, на наш взгляд, не стоит придавать этому фактору значительной роли по воздействию на население. В нашем обществе не сформировались полноценные в общепринятом значении либеральные, национал-демократические или социал-демократические идеологии. В большинстве случаев идеологические программы тех или иных блоков служат для самоидентификации общенациональной и региональной элиты.

Демократическое гражданское общество в Украине может возникнуть и окрепнуть, скорее, вопреки политике «сверху», благодаря росту различного рода общественных объединений. Эти объединения будут создаваться трудящимися, мелкими бизнесменами, гражданами для защиты своих интересов и именно на их развитие должно быть направлено внимание гуманитарных фондов и демократических структур. Поддерживать развитие демократии в Украине, используя имиджи тех или иных политиков, ведет к поляризации различных сегментов общества, к поискам противников, но никак не к гражданскому согласию.

Демократия как эффективный инструмент политики и как основа общественного устройства может полноправно функционировать в стабильно развивающемся обществе. Это означает, что все составные части трансформационного процесса – экономические реформы, социальные изменения, культурные преобразования, рост элементов гражданского общества должны идти параллельными курсами. Граждане должны почувствовать свою самооценку и самодостаточность.

При анализе перспектив демократии в украинском обществе необходимо уделить самое пристальное внимание социально – демографическому составу населения и тенденциям его изменения.

Любая демократическая идея без соответствующей социально-политической и экономической среды носит декларативный характер, если не имеет своего субъекта. Это аксиома. Сегодня процессы демократического строительства в Украине рассматриваются с позиций, во-первых, преодоления коммунистического прошлого и, во-вторых, исходя из реалий сегодняшнего дня.

По нашему убеждению необходим серьезный анализ самого субъекта демократических процессов – различных сегментов социальной структуры общества. Без конкретного носителя – личности, социальной группы, народа демократия существовать не может в принципе.

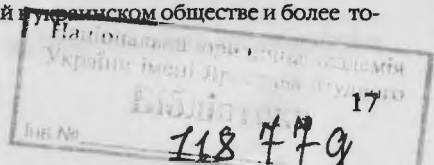
Необходимо ответить на вопрос – в какой степени, для кого и при каких условиях она станет нормой жизни в ближайшие десятилетия. Необходимо конкретный анализ факторов, которые могут затормозить или ускорить социально - политические преобразования в обществе.

Начиная с середины 80-х годов, в Украине последовательно изменялась возрастная структура народонаселения в сторону увеличения численности лиц пожилого возраста. Впервые с 1991 г. смертность населения превысила рождаемость и этот разрыв продолжает увеличиваться. За период 1993 - 2000 г.г. численность населения Украины сократилась с 52 млн. до 49 млн. человек.

Вопреки выводам официальной статистики, которая объясняет причины негативных тенденций увеличением уровня средней продолжительности жизни, можно констатировать, что старение нации происходит за счёт уменьшения количества родившихся в постсоветские 90-е годы.

Специалисты отдела исследований проблем человеческого развития Совета по изучению производительных сил НАН Украины разработали прогноз демографического развития Украины до 2076 г., согласно которому при существующих тенденциях численность населения к 2025 - 2030 г.г. будет составлять около 43 млн. человек. Для справки: в Китае дети до 14 лет в 2001 году составляли 25,7 % населения, а естественный прирост населения составлял 8,77%.

Уменьшение численности молодого поколения и возрастание количества лиц преклонного возраста может привести к прямым угрозам процессу демократических преобразований в украинском обществе и более того – сворачиванию таковых.

Во-первых, вследствие высокого количества лиц пенсионного возраста правительство будет вынуждено выделять все возрастающую часть бюджета на социальные выплаты. При этом они не смогут в ближайшие годы достичь даже прожиточного уровня. Перспектива не очень заманчивая для возрастной группы, близкой к пенсионному возрасту. Такая ситуация неизбежно приведет к усилению социальной напряженности, что будет способствовать закреплению традиционного протестного типа поведения. Некоторое снижение численности электората КПУ на парламентских выборах 2002 г. может быть восполнено в будущем представителями «разочарованного поколения», которые не получили ожидаемых результатов. По данным министра труда и социальной политики Украины уровень безработицы среди трудоспособного населения (всего около 21 млн. человек) достигает 3,75 %. При этом, по данным статистики Минтруда Украины, 787 тыс. работников находились в вынужденных отпусках и 1,4 млн. были заняты неполный рабочий день, что, по сути, означает скрытую безработицу. Таким образом, уровень незанятых составляет более 13 % трудоспособного населения. Можно предположить, что свое положение эта часть прямо связывает с курсом экономических реформ и реалиями демократического общества, которое на современном этапе находится в стадии формирования.

Во-вторых, социальная структура нового общества еще не оформилась: различные отряды буржуазии не осознали себя как класс. «Класс в себе» – это общность, не осознающая себя как единое целое; она существует объективно, занимает определенное место в системе производственных и политических отношений, но единства своих интересов не понимает и, следовательно, достойно защищать их не может. Существование классов в виде отдельных сегментов лишает возможности действовать в общенациональном масштабе, сохраняет пассивные формы сопротивления и ведет к спорадическим вспышкам политической активности. «Хождение по мукам» мелких предпринимателей, снижение мотивации к производительному труду вследствие низкой оплаты, отлив квалифицированных специалистов за рубеж и еще многие причины не способствуют становлению самодостаточно и влиятельного «среднего класса». Его социальная база постоянно размывается. В настоящее время даже люди наемного труда не в состоянии идентифицировать себя с определенными социальными группами. На всех социальных уровнях создаются свои расширяющиеся маргинальные слои, во главе которых формируются в результате «отрицательного отбора» самостоятельные элиты. В условиях олигархо-бюрократического общества они срастаются с правящими структурами в отстаивании личных интересов. Основная мотивационная установка маргинальных слоев – социальное возвышение, связанное со стремлением к расширению потребления без дополнительных трудовых усилий – становится доминирующей у определенной части общества, разъедавая как язва общественную мораль.

В стабильных политических системах в каждой социальной группе вырабатывается четкая иерархия ценностей, сознание групповой нормы

труда и права, которое со временем превращается в общенациональную шкалу ценностей. Человек, вырванный из естественной среды обитания, теряет мотивы поведения. Официально существующие идеи и цели превращаются в формальные условности. Для значительной периферийной части маргинальных слоев характерны стремление к силовым методам решения проблем, моральный нигилизм, отсутствие ясных социально-политических ориентиров. На практике это ведет к расширению социальной базы радикальных политических движений, как справа, так и слева.

С особой силой процессы модернизации затронули такие социальные группы как женщины и молодёжь. Отрицательно на становление ценностных ориентации этих слоев играет деформирование всех каналов вовлечения молодого поколения в общественную жизнь. «Хочу всё сразу» и, естественно, без трудовых усилий – достаточно устойчивая мотивационная установка. Состояние неопределенности, чувство социальной ущербности, усиливаемое пренебрежительным отношением государства, подталкивает эти группы к ускоренной маргинализации, к «запланированной политической неопределенности».

Существует ещё одна угроза для процессов демократизации в современном украинском обществе, на которую не обращают должного внимания. При сохраняющемся уровне рождаемости Украина войдет в глубокий демографический кризис трудовых ресурсов, а, следовательно, и социальных потрясений где-то в 2025 году. По расчетам специалистов отдела исследования проблем человеческого развития Совета по изучению производительных сил НАН Украины численность населения страны, если условия жизни радикально не изменятся в сторону улучшения, составит к 2025 - 2030 г.г. где-то 43 млн. человек. Значительную часть будут составлять лица среднего и пожилого возраста. По прогнозам возникнет также значительное количество вакантных рабочих мест, особенно в сфере малоквалифицированного труда.

В качестве одной из базовых гипотез решения данной проблемы предлагается следующий выход – сделать привлекательным приток мигрантов из афро-азиатских стран. За счет выходцев из стран с традиционно высокой рождаемостью население Украины омолодится и к 2060 - 2075 г.г. общая численность населения вновь достигнет 51-52 млн. человек. Самым важным результатом возникновения многомиллионной афро-азиатской диаспоры на украинской земле станет, по мнению авторов проекта, замедление темпов старения населения (очевидно, в статистических отчетах) и достижение оптимального соотношения между налогоплательщиками (работающими «афроукраинцами») и пенсионерами (коренными украинцами). Итак, по столь прогрессивному прогнозу нас ожидает вполне приемлемое будущее, правда облик будущего «нового украинца» станет чуть более многоцветным. Уверен, что найдутся сторонники данного проекта, которые будут утверждать, что Украина и ныне многонациональное государство и т.д. Согласно классической теории общества Э. Шилза, таковое является самодостаточ-

ным, если отвечает ряду признаков, например: пополняется за счет детей членов сообщества; браки заключаются между представителями данного сообщества; его сплачивает общая система ценностей (обычаев, норм, традиций, культурных особенностей). Вряд ли предлагаемая модель будущего украинского общества укладывается в рамки существующих требований и элементарного социального прогноза последствий великого переселения.

Процессы «старения наций» и привлечение мигрантов в качестве рабочей силы характерны для большинства развитых демократических стран Запада, но там мигранты сразу попадают в стабильные общества с устоявшимися демократическими традициями, к которым они вынуждены приспособляться. Несмотря на ряд жестких требований к мигрантам в этих странах – Германии, Франции, Великобритании и др., существует серьезная проблема расовой и национальной нетерпимости.

Рецепт привлечения мигрантов из слаборазвитых стран является тупиковым не только для будущего народа, но, прежде всего, процессов демократизации общества. Афро-азиатские мигранты с низким профессиональным и общеобразовательным уровнем будут носителями чуждых патриархальных традиций, которые станут первичной основой межнациональных конфликтов. Практика также показывает, что выходцы из стран с традиционно высокой рождаемостью с неизбежностью стремятся жить замкнутыми территориальными анклавами, вытесняя при этом коренное население. Такая политика ведет к территориальным конфликтам по югославскому сценарию. Усиление ультра правого национал-патриотизма, шовинизма является серьезным риском для молодого демократического общества.

Весьма спорным является тезис о пользе мигрантов для существования украинской экономики. Индустриально развитая Украина нуждается в квалифицированной рабочей силе, адаптированной к требованиям современного производства и урбанистического образа жизни. Современные технологии производства не нуждаются в огромных массах работников и весьма значительное сокращение дееспособного населения компенсируется повышением производительности труда. Любое развитое общество самостоятельно приспособляется к изменяющимся условиям и стремление восстановить численность населения должно опираться на внутренние ресурсы. Решение заключается не в сохранении определенного уровня населения, как признака стабильности, а в создании условий для высокопроизводительного и высокооплачиваемого труда работающих поколений. По нашему убеждению, цель разворачивающихся демократических процессов заключается в создании условий для самостоятельного решения своих проблем т. е. в создании основ гражданского общества. Именно в гражданском обществе происходит процесс самодвижения и саморазвития народа. В этом обществе, контролирующем свой государственный аппарат, невозможны процессы маргинализации, т.к. установление «нормальных» товарно-денежных отношений, всеобщего избирательного права и других прав и свобод внутри социальных слоев и классов блокируют попытки государственной

бюрократії перейти к распределительным отношениям и лишити, таким образом, граждан самостоятельности. Размывание социальной структуры общества, укрепление курса демократических перемен можно усилить при следующих условиях:

- ликвидировать историческую традицию подавления гражданского общества государством;
- сломать существующий перераспределительный механизм в виде бюрократических структур;
- создать правовые и экономические условия для достаточно высокого уровня материальной обеспеченности различных социальных слоев;
- самоосознанное поведение национальной политической и экономической элиты, способной отстоять свои и национальные интересы;
- наличие целостной системы поведения, основанной на профессиональной трудовой этике и традиционных либерально-демократических ценностях;
- структуролизация гражданского общества, где «классы в себе» обретут положение «классов для себя».

Відомості про автора

Березовський Валерій Вікторович – кандидат філософських наук, доцент, кафедра політології, Українська інженерно-педагогічна академія, м. Харків

Бортніков В. І. (Луцьк)

ХАРАКТЕР ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ВОЛИНІ (кінець 80-х - 90-і рр. ХХ ст.)

У 1989 році в Україні почалися незворотні процеси демократизації, які призвели до руйнування старих політичних інститутів, відбувся стрімкий ріст національної свідомості громадян, і внаслідок цього виникла організована опозиція у формі громадсько-політичних об'єднань і партій національно-демократичного спрямування.

На Волині процес утворення нових громадських об'єднань розпочався у 1989 р. Його особливістю було те, що місцева влада намагалася не допустити радикально налаштованих громадян до керівництва цими організаціями. Йдеться, насамперед, про відділення ТУМу й «Меморіалу». У березні відбулися установчі конференції Луцької міської і обласної організацій ТУ-

Му, а також історико-просвітницького товариства «Меморіал». 3 травня в Луцьку відбулася установча конференція Волинського «Товариства Лева». Ця організація активно діяла у Львові й відрізнялася своїм опозиційним ставленням до владних структур. Волинську філію очолив Олег Покальчук, брат відомого українського письменника.

19 серпня у приміщенні обласного театру ляльок відбулася установча конференція Волинської обласної організації НРУ. Вона проходила офіційно, за участю представників обкому КПУ та місцевих органів влади. Масовий характер цього форуму, а також багаточисельність (41 особа) її керівного органу - координаційної ради, засвідчили про те, що на Волині виникла потужна легітимна, альтернативна Компартії суспільно-політична організація.

На розвиток політичної свідомості громадян впливав і робітничий рух, що активізувався влітку 1989 р. Невдоволені половинчастими економічними реформами, які ускладнювали й без того важку ситуацію, особливо в гірничій галузі республіки, шахтарі вдалися до акцій протесту. На Волині гірники почали страйкувати в ніч з 23 на 24 липня на нововолинській шахті №1, а потім страйк перекинувся на інші шахти. Гірники вимагали надання економічної самостійності шахтам, підвищення зарплати, вирішення в шахтарському місті соціальних і житлово-побутових проблем.

Новим явищем у суспільно-політичному житті Волині стало проведення як санкціонованих, так і несанкціонованих масових мітингів. Хвиля так званої «мітингової демократії», що почалася у Львові, Києві та інших великих містах, докотилася і до нашої області.

23 червня на Замковій площі в Луцьку відбувся несанкціонований мітинг, присвячений річниці розстрілу в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 р. Представники місцевої влади, не готові до такого перебігу подій, намагалися заборонити мітинг, мотивуючи тим, що багато чого у справі розстрілу в'язнів не з'ясовано, чим ще більше розпалювали пристрасті навколо цієї справи. Цей мітинг можна вважати «пробним каменем» народженої волинської опозиції – її першою значною акцією. Ідея впровадження національної символіки вже обговорювалась у вузьких колах волинської громадськості, але на такому багатолюдному зібранні вона була проголошена вперше.

20 серпня з метою встановлення діалогу з опозицією місцева влада погодилася на проведення спільного мітингу в Луцьку під гаслом «Вся влада Радам!». Під час проведення мітингу виникла суперечка навколо доцільності використання в подібних заходах синьо-жовтого прапора. Поряд з обговоренням проблем, що виникли у процесі перебудови, вкотре було порушене питання про відміну святкування 17 вересня 1989 р. 50-ї річниці возз'єднання Західної України з Радянською Україною, мотивуючи тим, що ця подія відбулася внаслідок змови Сталіна з Гітлером. На мітингу було також порушене питання про мову сучасного богослужіння.

Намагаючись перехопити ініціативу, яка поступово переходила до рук опозиції, обласне керівництво скликало 24 вересня «за ініціативи пар-

тійних організацій, трудових колективів, широкої громадськості» (1) великий мітинг на стадіоні «Авангард», що в обласному центрі. Гасло мітингу – «Перебудова. Демократія. Гласність. За інтернаціональну єдність і дружбу народів». Керівництво обласної організації НРУ бойкотувало мітинг. М.Тиский, член координаційної ради НРУ, зачитав звернення до народу України, прийняте на установчому з'їзді НРУ в Києві, і запросив усіх взяти участь в альтернативному мітингу, що відбувався на Замковій площі. Це могло означати те, що опозиція стала почувати себе організованою силою і йде на пряму конфронтацію з владою. Хвиля мітингів поступово стала поширюватися на інші міста Волині.

В другій половині 1989 р. на Волині виникла незалежна молодіжна організація «Сокіл», у яку входили студенти, учні профтехучилищ і шкіл, робітнича молодь. Ця організація була альтернативною ВЛКСМ. Підвищенню авторитету опозиції і зокрема Народного руху на Волині сприяв вихід газети «Народна справа», яка друкувалася у Вільнюсі. Водночас вийшов перший номер газети «Вільна думка» Волинської філії УГС.

Отже, наприкінці 1989 р. в політичному житті області склалася ситуація, коли на політичну арену вийшла організована опозиція. Почався період її конфронтації з владою, боротьба за «розум і серця людей», де опозиція залучала до своїх рядів все більше прихильників.

Суспільно-політична обстановка в західному регіоні й, зокрема у Волинській області, характеризувалася винятковою складністю, напруженістю і постійно загрожувала непередбаченим перебігом подій. Не по-зимовому гарячим видався початок 1990 р. на Волині. Значно активізувалося політичне життя області. Тон задало 21 січня, день відзначення роковин злуки УНР і ЗУНР, коли за ініціативи НРУ було організовано живий «Ланцюг злуки» – «Українська хвиля» (Київ-Житомир-Рівне-Тернопіль-Львів-Івано-Франківськ). Утворили його люди, які трималися за руки, що символізувало єдність українського народу. Представники Волині забезпечували неперервність цього ланцюга на ділянці від Рівного до селища Гоща й далі до території Житомирської області. У той самий день у Луцьку, на Замковій площі, відбувся мітинг, присвячений цій події.

Особливо поглибилося політичне розмежування між владою та опозицією в лютому 1990 р. Щонеділі багатолюдні дискусії на Замковій площі переростали в мітинги. Поступово вони перемістилися до майдану біля обкому. Спектр політичних вимог із кожним разом поширювався, а тон промов ставав усе голоснішим. Основною вимогою був саморозпуск в області всіх партійних органів і організацій за місцем роботи, відставка першого секретаря обкому й голови облвиконкому.

На такому тлі проходила підготовка до виборів народних депутатів до Верховної Ради України, обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад народних депутатів. Вибори 4 березня 1990 р. безперечно були центральною подією в суспільному житті волинян. На Волині по 130 виборчих округах (замість 150 у попередньому скликанні), утворених

для проведення виборів до обласної Ради народних депутатів, було висунуто 541 і зареєстровано 476 кандидатів у депутати.

Аналіз виборів до місцевих органів влади показав, що навіть у надзвичайно несприятливих умовах, коли преса, радіо, телебачення перебували практично під повним контролем КІРС, опозиції вдалося добитися значних успіхів. До Луцької міської ради було обрано майже половину складу депутатського корпусу, а до обласної ради потрапило 36 депутатів від опозиції, що складало 1/3 складу. Так само майже третину місць у Верховній Раді УРСР вдалося завоювати представникам Демблоку. Наведені дані свідчать про те, що процеси демократизації в нашому краї проходили динамічно і не відставали від загальноукраїнських.

Вибори продемонстрували, що розмежування полярних політичних сил у суспільстві в цілому завершилося й розпочався етап їх відкритого протистояння.

4-12 квітня проходили засідання першої сесії новообраної Луцької міської ради двадцять першого скликання. На своїх засіданнях Луцька міська рада прийняла рішення, які з повним правом можна вважати історичними:

1. У відповідності з чинним законодавством взяти на себе всю повноту державної влади на території міста Луцька.
2. Вважати недопустимим будь-яке втручання громадсько-політичних організацій у її діяльність, а також у діяльність організацій і установ, що знаходяться в її підпорядкуванні.
3. Звернутися у Верховну Раду УРСР з вимогами про визнання національної символіки державною.
4. На вежі Луцького замку вивісити синьо-жовтий прапор. (Це рішення Луцької міської ради через певні обставини виконано не було).

На цій же сесії надано статус державних свят Різду та Великодню. Рішення, що прийняла Луцька рада, були типовими для Західної України, проте для країни в цілому це були справжні новації.

Однією з «козирних карт» опонентів КІРС на той час була боротьба з привілеями, якими користувалася правляча верхівка. Враховуючи пропозиції окремих депутатів, обласна рада вирішила створити депутатську комісію з вивчення питання, якими пільгами користуються керівні працівники області [2].

Всередині липня друга сесія Луцької міської ради двадцять першого скликання прийняла низку важливих політичних рішень, зокрема звернення до Верховної Ради України про недопущення служби призовників за межами України, про підтримку політичних вимог шахтарів, про виведення з 1 вересня 1990 р. всіх політичних структур учнівської молоді за межі навчальних закладів системи міськвико, а також про національну символіку. 15 липня було вирішено підняти синьо-жовтий прапор над приміщенням Луцької міської ради.

Слід зазначити, що за характером діяльності Луцька міська рада на той час була лідером у боротьбі з усталеними політичними структурами, її рішення відрізнялися сміливістю, новизною. Все це збуджувало суспільну думку, надавало нових імпульсів незворотнім процесам демократизації.

Досить напруженою була політична ситуація на Волині у вересні 1990 р. Ареною політичної боротьби знову, як і в лютому, опозиція обрала обласний комітет партії. Але, на відміну від лютневих вимог, відставки керівництва обласного комітету КПУ, опозиція вимагала передачі приміщення обкому Луцькій міській раді. Пікетування тривало з 2 до 15 вересня. Майже щодня на площі біля обкому партії відбувалися мітинги. Атмосфера поступово загострювалась. У такій обстановці 14 вересня президія обласної ради приймає рішення «Про загострення громадсько-політичної обстановки в Луцьку». В ньому, зокрема, йшлося про те, що силові прийоми при пікетуванні «створюють небезпеку перерости в протистояння політичних сил», а обстановка в місті «може обернутися непередбаченими наслідками для людей» [3]. 17 жовтня біля приміщення обкому Компартії України були розбиті намети, у яких розмістилися 15 студентів із двох луцьких вузів. На знак солідарності зі своїми київськими товаришами вони заявили про початок голодування.

Протягом 1990 р. поширювався процес формування на Волині різноманітних політичних та суспільно-політичних об'єднань. У березні відбулася установча конференція товариства «Справедливість». В травні у Луцьку пройшли установчі збори Волинської обласної організації Української республіканської партії. У серпні газета «Волинський вісник» повідомила про установчу конференцію Волинської крайової організації Української народно-демократичної партії [4]. У жовтні створено Волинську обласну організацію Демократичної партії України (ДемПУ). Її головою обрано лідера волинського Руху М.Тиского. В листопаді відбулася установча конференція Волинського громадсько-культурного товариства «Холмщина». В грудні – відроджено Луцьке Братство Святого апостола Андрія Первозванного УАПЦ.

24 серпня 1991 р. стало початком відліку нового часу в житті українського народу. Його ознакою став перехід від командно-адміністративної системи з ознаками тоталітарного режиму до створення підвалин сучасної демократичної держави.

День 25 серпня 1991 р. в житті волинян був багатий на політичні події, що набули символічного змісту. Це – руйнування в обласному центрі пам'ятника В.І.Леніну, який у свідомості багатьох жителів області уособлював тоталітарний режим і підняття над приміщенням обласної ради національного синьо-жовтого прапора [5]. Було прийнято також важливе політичне рішення облвиконкому про департизацію органів державного управління області.

Визначними політичними подіями в житті України і жителів Волині були підготовка та участь у всеукраїнському референдумі на підтвердження Акту проголошення незалежності України та виборах Президента України.

Водночас на Волині проводився збір підписів громадян на підтримку претендентів на кандидата у Президента України. На Волині було організовано виборчий округ №4. На черговому засіданні окрїжної виборчої комісії Волинського виборчого округу напередодні виборів було підбито підсумки збору підписів громадян на підтримку претендентів – кандидатів у Президенти України. Вони отримали таку кількість підписів: Л.М.Кравчук – 22173; В.М.Чорновіл – 9767; Л.Г.Лук'яненко – 5945; І.Р.Юхновський – 2803; В.М.Пилипчук – 1801; Ю.М. Щербак – 981; В.О.Яворівський – 157; О.М.Ткаченко – 83; А.Л.Гіль – 54; О.П.Коцюба – 34 [6].

У другій половині 1991 р. тривав процес формування та організаційного зміцнення політичних партій і суспільно-політичних утворень. У жовтні 1991р. на території Волині припинив діяльність обласний осередок Ленінської комуністичної спілки молоді. Замість неї було створено Спільку молоді Волині. Наприкінці листопада в Гурійську створено районну організацію Селянської партії України. Установча конференція волинського осередку Селянської партії України відбулася у грудні. У цей період на Волині не було створено жодної партії центристського спрямування, що позначилося на характері політичних відносин, загостренні протистояння лівих та правих сил.

Отже, у другій половині 1991 р.в політичному житті волинян відбулися кардинальні зміни. Були зруйновані старі органи влади, розпочалося будівництво нової політичної системи з реальною багатопартійністю, демократичними виборами, поділом влад та ін., тобто закладені перші цеглини в підвалини майбутньої демократичної держави.

Влітку 1992 р. суспільно-політичне становище в області істотно погіршилося. Це було пов'язано із загостренням церковних проблем, які значно ускладнювалися втручанням до них недалекоглядних політиків. Саме їх діями було загострене протистояння прихильників двох церков – Української православної та Української православної – Київського патріархату. У конфлікт були втягнуті широкі верстви населення, громадські організації, депутати рад, органи державної влади. Область була фактично на грані масової конфронтації на релігійному ґрунті.

У червні 1992 р. Верховною Радою ухвалено Закон України «Про об'єднання громадян», який визначив правові основи діяльності політичних партій. Цей Закон дав поштовх для стрімкого зростання їх кількості. Хід політичної структуризації на Волині в 1992 р. в цілому відображав процеси, які генерувалися у Києві. У верені на Волині виникає осередок КНДС, його співголовами стали лідери УРП та ДемПУ. Протягом року на Волині з'являються нові партії та громадські об'єднання: у березні створюється філія жіночого об'єднання «Союзу українок», у жовтні відбуваються установчі збори з приводу створення обласної організації Соціалістичної партії. На початку листопада створюється волинський осередок Конгресу українських націоналістів (КУП).

Використовуючи складну соціально-політичну ситуацію, деякі обласні організації політичних партій і громадських об'єднань розпочали

кампанію щодо дискредитації і усунення керівних органів державної виконавчої влади. Новоутворений Антиімперський антикомуністичний фронт Волині, основу якого склали крайові організації НРУ, УРП, КНДС, пікетували обласну держадміністрацію. Вони вимагали відставки представника Президента України в області. Але усунути обласне керівництво їм не вдалося: влада почала вчитись захищати себе. На рішення учасників Антиімперського антикомуністичного фронту створити власну політичну координаційну раду влада вирішила створити раду громадської злагоди при представникові Президента на Волині. Туди мали ввійти представники партій та організацій, що підтримували існуючу владу. Так, про своє бажання увійти до такої ради заявили працівники обласного товариства «Просвіта» та «Союзу українців» [7].

За ініціативою конструктивних сил, що дбали про встановлення нормальних умов співпраці всіх сил, в області створено політичну координаційну раду, яка поєднала лідерів майже всієї політичних партій та об'єднань - від соціалістів до Братства вояків УПА. У Заяві, прийнятій з цієї нагоди, підкреслювалося, що в цей надзвичайно важкий для нашої молоді держави час, коли, по суті, вирішується доля України, «мусимо, відкинувши вузькопартійні інтереси, особисті та групові амбіції, згуртувати свої сили... в боротьбі за самостійну Україну» [8].

В 1993 р. в області тривав процес політичної структуризації. В лютому продекларовано створення в Луцьку Антиімперського антикомуністичного Фронту Волині. Ініціатори створення Фронту – крайові організації НРУ, УРП, КНДС. В серпні відбулася установча конференція Волинської обласної організації Всенародного руху України. У жовтні відбулася перша установча конференція відновленої обласної організації Компартії України.

Кінець 1993 - початок 1994 рр. відзначався активізацією політичного життя в контексті підготовки та проведення виборів до Верховної Ради України, Президента України, місцевих рад, голів міських і районних рад народних депутатів, що відбулися 27 березня і 26 червня 1994 р. їх результати виявилися невтішними саме для більшості представників волинських політичних партій національно-демократичного спрямування. Це пояснювалося тим, що в їхньому таборі набували сили деструктивні процеси. Від колишньої єдності кінця 80-х - початку 90-х років не залишилося й сліду. Кандидати від правих партій, чий програми дуже нагадували одна одну, конкурували між собою. Представники ж лівих сил виставили в округах єдиних кандидатів, що не могло не позначитися на результатах виборів. Представники лівих партій, навіть в умовах антикомуністичної пропаганди, спромоглися дістати 23 місця на виборах до міських та районних рад (КПУ – 18, СелПУ – 5). Депутатами до цих рад від правих і правоцентристських партій стали 24 особи. Відповідно від УРП – 15 осіб, від ДемПУ – 5, КУНу – 2, Соціал-національної партії України (СНПУ) – 2. За результатами виборів, до обласної ради було обрано 5 членів УРП, 4 – НРУ, 3 – СелПУ, по одному КПУ та ДемПУ. Серед 9 депутатів Верховної Ради від Волині одна особа представляла УРП, одна –

СелПУ, решта – позапартійні. Слід зазначити, що переважна більшість депутатського корпусу краю були позапартійні. Наприклад, серед 60 обранців обласної ради члени партій склали лише 14 осіб, або 23,7%. Наведені дані свідчать про те, що партійна належність кандидатів не була вирішальним фактором під час виборів. Це була загальноукраїнська тенденція. Так, більшість обраних до Верховної Ради України депутатів балотувалися і були обрані як позапартійні.

У 1994 р. тривав процес політичної структуризації. Виникали нові первинні організації КПУ, ДемПУ, СелПУ, УРП, НРУ. В жовтні 1994 р. була зареєстрована обласна Організація Українських Націоналістів, яку очолив відомий волинський шевченкознавець М.П.Куделя.

Вибори 1994 р. зумовили нову розкладку політичних сил в області, поживали громадське життя, дали новий поштовх процесам державотворення.

З 1995 р. в суспільстві поступово почали зріти умови для створення партій центристського спрямування. Вони були пов'язані зі змінами у політичному структуруванні суспільства, що в свою чергу залежало від соціальних перетворень, зумовлених переходом до ринку. Першою центристською партією на Волині, стала Ліберальна, обласний осередок якої був утворений навесні 1995 р. У 1996-1997 рр. спостерігалось стрімке виникнення центристських партій на Волині, серед яких були обласні осередки Християнської демократичної партії України (ХД11У) (у 1993 р. започаткував діяльність міськрайонний осередок ХД11У в м.Горохові), Народньо-демократичної партії (НДП), Аграрної партії України (АПУ), Всеукраїнського об'єднання «Громада», Партії національно-економічного розвитку України, Республіканської християнської партії (РХП), Соціал-демократичної партії України (СД11У), СДПУ(о), «Реформи і порядок», Партії зелених України та ін.

У 1997 на початку 1998 рр. політичне життя на Волині значно поживалося у зв'язку з виборами, що мали відбутися 29 березня 1998 р. Вибори по партійних списках на Волині показали, що найбільше прихильників виявилось у Народного Руху, за ним йшла Аграрна партія, яку очолювала наша землячка К.І.Ващук, потім – Комуністична, далі – Партія зелених України, виборчий блок «За правду, за народ, за Україну!» і НДП [9].

Згідно з результатами виборів до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування склад депутатів Верховної Ради від Волинської області за партійною приналежністю був наступний: членів ДемПУ – 1, СелПУ – 1, КПУ – 1, АПУ – 1, УРП – 1, позапартійних – 1. До обласної ради потрапили: позапартійних – 54, членів АПУ – 11, НДП – 3, СелПУ – 3, Української партії справедливості – 2, НРУ – 2, КПУ – 2, УРП – 1, ДемПУ – 1, «Громада» – 1. Члени партії склали 32,5% від загальної кількості депутатського корпусу обласної ради, що на 8,8% більше ніж у її попередньому складі. На відміну від обласної ради попереднього скликання до якої входили лише чоловіки, до складу нової ради було обрано 9 жінок, що свідчило про посилення ролі жінок у політичному житті краю. Серед голів районних рад Волинської області було об-

рано: позапартійних – 87, членів АПУ – 4, СелПУ – 2, НДП – 1, КПУ – 1. Партійний склад депутатського корпусу Волині у 1998 р [10] засвідчив про підвищення ролі і авторитету центристських партій і водночас втрату позицій партій правого й лівого спрямувань.

Відчутний вплив на політичне життя, суспільну свідомість у 1999 р. справляли підготовка і проведення виборів Президента України. Напередодні виборів значно активізувалася діяльність обласних осередків політичних партій. Почали створюватися передвиборні блоки і коаліції. 17 обласних осередків політичних партій об'єдналися в блок «Наш вибір – Леонід Кучма!». Десять громадських молодіжних організацій області об'єдналися у коаліцію «Молодь за Леоніда Кучму». Частина партій правого спрямування, зокрема УРП, підтримувала кандидатуру Є.Марчука. Комуністи в основному вели агітацію за П.Симоненка, а в другому турі до них приєдналися обласні осередки Соціалістичної і Селянської партій.

За результатами першого туру президентських виборів, що відбулися 31 жовтня 1999 р., найбільшу кількість голосів у Волинській області отримали Л.Кучма – 51,4%, Є.Марчук – 14,2% і, несподівано для багатьох, Н.Вітренко – 9,7%. Опонент Л.Кучми у другому турі президентських виборів П.Симоненко посів четверту сходинку в рейтингу популярності з 5,1% голосів. У другому турі виборів, які відбулися 14 листопада 1999 р., за Л.Кучму волиняни віддали 75,45% голосів. За П.Симоненка – 19,19% голосів.

Президентські вибори показали, що для більшості жителів Волині кандидатура Л.Кучми сприймалася як гарантія стабільності економічного і політичного курсу.

Президентські вибори стимулювали появу значної кількості політичних партій та політичних об'єднань, що засвідчило, передусім, про те, що процес політичної структуризації в країні ще далекий від завершення. Доречно тут згадати й думку відомого політичного мислителя Алексиса де Токвіля про те, що великі партії створюються під час війн і революційних зрушень, а малі – породжуються честолюбством політичних лідерів, що прагнуть дістатися влади.

У травні на Волині утворюється обласна організація Трудової партії України. У червні 1999 р. з'являється обласний осередок партії «Молода Україна». У жовтні відбулася презентація обласної організації «Єдність». Наприкінці року в обласному управлінні юстиції зареєстровані обласні організації Ліберальної партії України (оновленої), Жіночої народної партії (об'єднаної), Прогресивної соціалістичної партії, Демократичний Союз та ін. Всього за 1999 р. в обласному управлінні юстиції зареєстровано 13 партій.

Парламентські вибори 2002 р. поживали процес створення нових політичних утворень і коаліцій різноманітного забарвлення. У 2000 р. на Волині були зареєстровані обласні партійні організації Українського народного руху, Соціал-національної партії, «Солідарність жінок України», Української народної партії «Собор» та ін. (всього 11 партій). За даними управління юстиції на кінець 2000 р. в області діяло 44 обласних осередки політичних

партій. 1999-2000 рр. знаменувалися активізацією таких молодіжних організацій Волині, як Українська соціал-демократична молодь (УСДМ), КУН, «Молода Україна», «Молода «Просвіта» та ін.

В цілому на Волині гострота протистояння різних політичних сил наприкінці 90-х років була значно нижчою ніж у центрі. Це пояснюється змінами у суспільній свідомості, відходом від активної громадської діяльності радикально налаштованих політичних лідерів і їх партій, організаційною слабкістю опозиційних структур. Однак вирішальним чинником стабільності залишається збалансована внутрішня політика, яку проводить керівництво краю.

Література

1. У виконкомі обласної ради народних депутатів // Радянська Волинь.-1990.- 31 березня.
2. Про створення депутатської комісії. Рішення обласної ради народних депутатів від 26 червня 1990 р. // Радянська Волинь.-1990.- 20 липня.
3. Радянська Волинь.-1990.-15 вересня.
4. Волинський вісник.-1990.- 23 серпня.
5. Радянська Волинь.-1991.- 27 серпня.
6. Радянська Волинь.-1991.- 29 жовтня.
7. Спокій та злагода бувають різними.. // Народна справа.-1993.- 6 квітня.
8. Закликаємо до злагоди // Волинь.-1993.- 15 липня.
9. Найбільше прихильників в Волин – у Народного руху України // Волинь.-1998.- 2 квітня.
10. Поточний архів Волинської обласної державної адміністрації (ОДА). Склад депутатського корпусу Волині за результатами виборів 29 березня 1998 року.

Відомості про автора

Бортніков Валерій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, Волинський державний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

Гриценко З.І. (Харків)

ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ ТА ЗМІНИ У ФОРМАХ ВІДПОЧИНКУ МІСЬКИХ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ

Харків є одним із найбільших промислових, комерційних і культурних центрів України. Місто розвивалося більше трьох століть і мало різно-

бічний вплив на життя, звички й традиції городян. У першій половині XVII ст. велика кількість українців із Право- і Лівобережної України переселилася на прикордонні з Московською державою землі, де заснували фортеці, міста, слободи та села. Ця територія отримала назву Слобідська Україна. Одна з фортець, заснована у 1650-х роках, отримала назву Харків, від назви річки, на березі якої була збудована. Згодом місто стало центром усієї території Слобожанщини.

Населення Харкова було переважно українцями (у 1732 р. більше 90% населення)[1]. Після ліквідації Гетьманщини швидко пішло «обрусеніє» Харкова й зміна його національного побуту та культури. У місті з'явилося російське чиновництво та купецтво, у кінці XVIII ст. – єврейське населення, на початку XIX ст. з Петербургу виписали німців для будівництва університету. У кінці XIX ст. місто стало багатонаціональним. Місцеві українські ремісники почали виробляти свої вироби, головним чином, тільки для людей простого стану і поступово витіснялися з центру міста на його окраїни [2].

Поступово місто зростало й абсорбувало колишні околиці, які перетворювалися на нові райони міста. Міське середовище поступово змінювало рекреаційну поведінку населення, яке ще в той час було тісно пов'язано з народними традиціями. Широкого поширення набули слобожансько-українські ярмарки, які тривали по декілька днів. Особливо популярними були Хрещенський ярмарок, яка тяглася од 6-го січня до 20 днів, Троїцька – од Духового дня (понеділок після свята Трійці) на 15 днів, Успенська – од першої Пречистої (15 серпня старого стилю) на 20 днів, Покровська – із другої Пречистої (8 вересня старого стилю) на 17 днів[3].

На початку XX ст. Харків досяг нового рівня розвитку. Відміна кріпацтва та буржуазні реформи сприяли індустріальному розвитку міста. У 1869 р. у місті проживало 65 тис. чоловік, а у 1917 р. – 382 тис. чоловік [4]. В кінці XIX на початку XX ст. змінився і зовнішній вигляд міста, який був прикрашений чудовими громадськими будинками та забудовами промисловців та торгівельних підприємців.

Відпочинок населення міста теж поступово став змінюватися у відповідності до індустріального рівня розвитку. Статус губернського міста Харкова впливав на рекреаційну поведінку громадян. Традиції відпочинку вищих, аристократичних верств суспільства відрізнялися від поведінки та можливостей простого населення міста. Дворянство й бюрократія збиралися разом у будинку для дворянських зборів, тут влаштовувалися обіди, танці, грали в карти. Вибори лідерів дворянства були особливою причиною для зборів. Традиційно вони відбувалися раз на рік і тривали декілька днів. Місцева еліта приїжджала до Харкова з різних частин губернії й мала приємний час для розмов, обідів, спільних розваг у будинку дворянських зборів [5].

Розвиток торгівлі у місті сприяв появі успішних купців, які приймали активну участь у благодійній діяльності й були активними у вирішенні питань управління містом. Купці мали свій власний клуб, як місце для ділових розмов та розваг. Комерційний клуб мав успіх, не менший ніж дворянський.

Більше того, перший був більш демократичним. Хоча лише купці мали право обирати членів управління клубом, але відвідувати його могли всі мешканці та гості міста, які купували квиток. Гості і постійні члени клубу були рівними у спілкуванні незалежно від рівня свого соціального становища. Обіди, сімейні та музичні вечірки часто влаштовувалися у Харківському комерційному клубі. На протязі багатьох років Харківська опера працювала у приміщенні клубу. Тут же були літні павільйони з кав'ярнями для морозива. У Харкові існували й інші клуби: офіцерська асамблея, асамблея приказчиків[6].

На початку ХХ ст. особливо популярними стали не станіві клуби, а клуби по інтересах. В місті з'явилися такі клуби як автомобільний, велосипедистів, залізничників, були також об'єднання гімназистів, любителів есперанто. Це був також період народження та зростання театрів, музеїв, громадських бібліотек, мистецьких студій. У Харкові вперше в Україні була влаштована авіаційна виставка у серпні 1911 р. На ній були представлені аероплани різних систем, серед них були і літаки спроектовані, харків'янином ІГризодубовим. У 1911-1912 рр. була відкрита школа пілотів, яка й стала основою для першого українського аероклубу. У місті були й клуби іноземців. Першим відчинили свій клуб німці ще у 40-х роках ХІХ ст. Відомий також «Польський дім», назва сама говорить про його відвідувачів. 9-го лютого 1912 р. у приміщенні театру драми було створено літературно-мистецьке товариство, метою якого стало об'єднання Харківських інтелектуалів для створення впливової сили культурного життя міста. Його робота поділялася на два напрямки: література й українська архітектура [7].

Для населення Слобожанщини з давніх часів найважливішим після землеробства промислом було викурювання горілки. Ця пільга надавалася московськими царями усіма жалуваними грамотами як чисто українська вільгота, бо великоросійське населення її зовсім не мало. Про широке розповсюдження цього промислу свідчить те, що у 60-х роках ХVІІ ст. у мешканців Харкова був 501 винний казан, 4 броварських і 73 шинкових двори. Катерина ІІ підтвердила право жителів Слобожанщини займатися викурюванням та продажем горілки без усяких зборів [8]. Горілка була не міцною і її вживання було частиною розваг у вільний від важкої праці час. Після заборони царським урядом приватної торгівлі горілочаними виробами та введенням державної монополії на виробництво алкогольних напоїв (1894 р.), горілка стала міцною й дорожчою. Це негативно вплинуло на поведінку більшої частини населення міста. Міцна горілка була набагато дорожчою, тому серед бідного люду міських окраїн значного поширення набуло самогонваріння, а з ним значно зросла проблема надмірного вживання алкоголю. У місті був створений Харківській губернський комітет турботи про народну тверезість. Головою його був сам губернатор, членами – голови дворянських зборів та суду, управляючий контрольною палатою та інші поважні особи, а також керівники університету та інших навчальних закладів міста, губернський медичний інспектор, єпархіальний наглядач за церковнопарафіяльними школами [9].

Рекреаційні звички були тісно пов'язані з релігійними традиціями народу. Майже всі релігійні свята, особливо такі як Різдво, Паска та інші святкувалися у Харкові. У місті діяло більше 30 православних церков. Поряд із ними існувало декілька синагог, католицький костюл, лютеранська євангелістська церква, мусульманська мечеть і декілька молитвених будинків для окремих релігійних груп. Усього у місті було біля 60 релігійних будинків [10].

У 1917 - 1980-х роках релігія, як інститут громадянського суспільства, знищувався комуністичним режимом. У Харкові почався процес руйнування храмів, грабування церковної власності й переслідування церковнослужителів та віруючих. На початку 30-х років 15 найкращих соборів міста було зруйновано, а духовне життя народу почало занепадати [11].

Радянська влада прагнула запровадити нові форми розваг та дозвілля. У Харкові, як і в інших містах, почали запроваджувати нові комуністичні свята: річниця жовтневої революції, свято праці, свято єднання солдат Червоної Армії та пролетарів та інші. Метою нових свят було, як писала газета «Правда», відвернути молодь від хуліганських звичок і зробити для неї привабливою комуністичну працю. Тодішні лідери заявляли, що перед комуністичним суспільством стоїть завдання «творення нової людини», тому держава повинна контролювати всі сфери життя людини, в тому числі й дозвілля. За наказом партійних організацій були створені спеціальні комісії з культури, мета яких була поставити під контроль дозвілля пролетарів у «червоних куточках» та робочих клубах. Газета «Правда» у статті «Одружилися за новим стилем» писала, що робочі клуби мають стати центрами нових весільних звичок і як приклад наводила опис однієї весільної церемонії. Спочатку для всіх свайбуючих провели мітинг, на якому лідер профспілки виступив із доповіддю на антирелігійну тему. Потім молодятam вручили дарунок – портрет і праці товариша ВЛеніна. Наприкінці мітингу інструктор місцевої партійної організації зробив доповідь про величезні успіхи у боротьбі за нове життя, після цього молодих зареєстрували як подружжя. Весілля закінчилося танцями для всіх присутніх [12].

Радянська влада прагнула максимально використати клубну роботу для контролю за дозвіллям народу. Клуби організовувалися відповідно до професійної приналежності робітників, інколи профспілки різних професій створювали один клуб. У Харкові, на вулиці Конторській, у колишньому готелі «Версаль» був улаштований клуб працівників шкіряної та хімічної промисловості. У 20-х р. з'явилися клуби для працівників канатного заводу, для печатників, телефонних операторів, будівельників. У 30- р. збудували приміщення для клубу залізничників, клубу-їдальні для тракторобудівельників. Були збудовані клуб для вчителів, клуб Червоної Армії. В одному з найкращих дореволюційних будинків знайшов притулок клуб працівників ЧК. Крім того у Харкові були клуб старих більшовиків, клуби атлетистів та шахістів.

Робота у клубах була побудована відповідно до певних напрямків, політичний – відіграв особливу роль. Але існували також і драматичні гуртки, працювали хоріві колективи, духові та струнні оркестри та ін. У клубах

були читальні кімнати, для них вицісували газети та журнали, влаштовували бібліотеки. Усього ж у Харкові у 1931 р. було 66 різних клуби.

Комуністичний режим прагнув узяти під свій контроль кінематограф, бо в ньому вбачав «найсильніший ідеологічний інструмент боротьби за комуністичну культуру». У 1924 р. підчас святкування сьомої річниці Жовтневої революції комуністичні лідери заявляли, що «непростимим історичним абсурдом є те, що у першій у світі соціалістичній державі продукція кіномистецтва ще не використовується як ідеологічний інструмент»[13]. У зв'язку з цим завданням у Харкові планували створити студію кіномистецтва, але перенесення столиці Радянської України з Харкова до Києва (1934 р.) завадило виконанню цих планів.

Спроби комуністичної влади організувати відпочинок за новими зразками не завжди були успішними. Іноді у комуністичній пресі з'являлися повідомлення, які підтверджують цю думку. Наприклад, у 1925 р. «Правда» писала, що замість того, щоб піти до клубу і культурно відпочити та навчатися, дві тисячі робітників пішли до пивного бару, напилися самогонки та горлали на всю околицю [14]. Особливою проблемою у ті часи було самогоноваріння та надмірне пияцтво. Ці явища досягли надзвичайних розмірів у радянських містах 20-х років. Газети тих часів свідчать, що самогон уживався відкрито у їдальнях навіть у присутності міліціонерів. Пияцтво було поширеним серед працівників заводів та фабрик, останні після отримання платні навіть не виходила на роботу й керівники підприємств мусили набирати нових для того, щоб не зупинилося виробництво[15]. Заробітна платня робітників була мізерною, в той же час 8 руб. витрачалися на пияцтво, а 24 коп., на культурні потреби[16].

Феномен надмірного вживання алкоголю набув такого поширення, що потрібно було контролювати поведінку не лише робітників, а й членів комуністичної партії, які вважалися елітою тодішнього суспільства[17]. Відомих більшовиків того часу Ярославський у своїй доповіді на пленарному засіданні урядової комісії казав, що завдання полягає у тому, щоб досягти абсолютної тверезості серед піонерів та комсомольців [18]. Але в той же час, що влада сприяла поширенню вживання алкогольних напоїв серед населення. Підчас свят алкогольні напої членам партії, профспілок, військовим на працівникам державних підприємств та установ продавалися у Харкові із знижкою на 15% [19].

У 1925 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про боротьбу з пияцтвом. Заборонили торгівлю алкогольними напоями у святкові дні. Не дозволялося продавати горілку дітям, підліткам і тим, хто був п'яний. Не дозволялося продавати горілку у місцях відпочинку та клубах. Були введені штрафи за надмірне вживання алкоголю та ліквідована компенсаційна платня за втрату роботи у наслідок сп'яніння. Профспілки та комсомольські організації підсилили культурну та спортивну роботу з молоддю [20]. Держава зміцнювала свою монополію на виробництво та продаж алкогольних напоїв, кількість цієї продукції зростала. У 1913 р. в Російській імперії було продано 100 тис. відер ал-

когольних напоїв населенню, приблизно 20 млн. відер спирту планували виробити у 1925 р.[21].

Комуністичний режим грубо фальсифікував причини поширення пияцтва та алкоголізму. «Правда» писала, що в країні поширюються чутки серед робітників, що Радянська влада схожа на царський уряд, який продавав людям горілку з метою заробляння грошей. Пропаганда наголошувала, що пияцтво у СРСР було успадковане від царського режиму, що лише Радянська влада веде боротьбу з цим негативним явищем. Крім звинувачень на адресу колишнього царського режиму влада винайшла ще один аргумент виправдання своєї політики. Особливо наголошувалося, що пияцтво і релігія – це один і той же феномен із яким треба вести безкомпромісну боротьбу [22].

Проблема алкоголізму та пияцтва існувала на протязі усього комуністичного періоду. В окремі періоди вона привертала увагу і була у колі обговорення владних структур, в інші часи просто ігнорувалася. Швидке зростання міст у період індустріалізації привело до значної урбанізації, яка привела до поглинання містом значної кількості сільського населення. У післявоєнний період відбувся також значний географічний розподіл населення, що теж мало вплив на поведінку жителів міст. Для більшості жителів Харкова стало нормою відмічати свята, інші визначні дати життя та проводити вільний час з алкогольними напоями.

З приходом енергійного партійного лідера М.Горбачова у 1995 р. було прийнято рішення розпочати боротьбу з пияцтвом. Було значно зменшено продаж горілки: з 286 млн. декалітрів у 1984 р. до 205 млн. у 1991. Рівень вживання алкогольних напоїв, за офіційними джерелами, зменшився з 8.4 літрів до 4.6 літрів на одного громадянина СРСР[23]. Подолати пияцтво хотіли, зменшуючи виробництво та продаж горілки. Було також створено широку мережу реабілітаційних центрів і клубів відпочинку, для лікування від алкоголізму почали використовувати нові методи. Набули поширення примусові методи лікування. Збільшилася пропаганда здорового способу життя.

Адміністративні методи антиалкогольної кампанії отримали негативну оцінку у громадській думці. Ідея боротьби з алкоголізмом була дискредитована особливо у містах. З'явилися негативні явища у роздрібній торгівлі горілчаними виробами: величезні черги за улюбленими напоями. Кількість людей, хворих на алкоголізм, не зменшувалася. На кінець 1980-х р. у СРСР їх кількість була не менше 8 млн. [24].

Форми відпочинку жителів міста Харкова почали змінюватися із проголошення незалежності України й курсом на запровадження демократичних цінностей. Політичні та економічні інститути ринково-орієнтованої демократичної системи запроваджуються з великим труднощами, що не може не впливати на рекреаційну поведінку населення. В Україні відсутні типи для сучасної європейської цивілізації раціональність та ефективність, інституалізація та «тверді правила гри», гарантовані законами можливості для виявлення ініціативи та заповзятості окремих осіб, пріоритет індивідуума та суспільства, а не всесильність державних структур та чиновництва[25]. Крім

того, окремі регіони та міста мають свої особливості. У Харкові значна кількість колишніх працівників індустріальної галузі, внаслідок зупинки підприємств, втратила роботу. Економічне падіння не сприяє розвитку активних форм міських розваг та відпочинку таких як відвідування театрів, виставок, музеїв, концертів. У місті, населення якого складає 1490.2 тис. чол., кількість відвідувань театральних вистав зменшилась за останні 6 років у 2.6 раза, концертних залів – у 7 разів. У місті є 24 музеї, відвідування яких скоротилося на 23.4% [26]. Одна третина працездатного населення з вищою освітою змушена заробляти собі на життя дрібною торгівлею. У місті виникло більш ніж 30 міських ринків. Крім того, значна частина міського населення почала займатися городництвом та садівництвом на дачах, що не можна розглядати лише як нову форму дозвілля. Скоріше – це спосіб виживання для більшої частини міського населення. Цей «вид дозвілля» не став популярним серед молодого покоління харків'ян. Все більша їх, частина вибирає пасивні форми відпочинку: перегляд телевізійних передач та зустрічі з друзями.

Не зникла традиція дозвілля з використанням алкогольних напоїв, які залишаються досить популярними серед різних верств населення, і що особливо викликає занепокоєння, серед молоді. Оглянемо структурні зміни у платних послугах і споживанні товарів масового попиту. У Харкові кількість продажу алкогольних напоїв зростає з 30.6 млн. гр. у 1995 р. до 149.7 млн. гр. у 1998. та до 232 млн. гр. у 2000 р. Значно збільшився в цей час продаж пива: з 8.8 млн. гр... до 29.6 млн. грн. Продаж горілки збільшився з 15 млн. грн. до 124.3 млн. [27]: В той же час існує «чорний ринок» продажу алкогольних напоїв, який, за підрахунками економістів, досягає не менше 50% легального ринку горілчаних виробів.

У Харкові особливо активну пропаганду алкогольних напоїв ведуть виробники пива. Вони нав'язують жителям міста думку, що пиво це «молодіжний напій». Двічі на рік (у травні та серпні) у місті відбуваються фестивалі пива, які влаштовує пивзавод «Рогань». Цей захід відбувається на центральній площі та у найбільшому парку відпочинку міста. Фестивалі влаштовуються як народні гуляння з рекламою алкогольних напоїв та концертами рок-музикантів. Розвиток ринкової економіки все більше веде до впливу виробників товарів масового вжитку на сферу відпочинку.

Міська влада теж прагне запровадити новітні форми відпочинку та розваг. У бюджеті міста кожного року виділяються кошти на проведення 34 фестивалів у рік [28]. Значна їх кількість, пов'язана з організацією офіційних свят (День незалежності, День знань, Новий рік та ін., а також різних дитячих фестивалів). В той же час, розважальні заходи починають тісно пов'язувати з політичними кампаніями під час виборів до вищих та місцевих органів влади. Наприклад, кандидат у Народні депутати України Д.Святош у період з 23 по 31 березня 2000 р. організував, та у значній мірі профінансував, 35-й фестиваль «Салтівська весна». Ця активність допомогла йому потрапити у парламент.

Глобальна відкритість українського суспільства сприяла поширенню нових форм розваг у Харкові. Поступового поширення набуває глобаль-

ний урбанізований стиль життя, пов'язаний з новітніми інформаційними технологіями початку XXI століття. У Харкові відкрилися й надають інформаційні послуги та розваги Інтернет кафе, клуби та салони комп'ютерних ігор. Успішно працюють шейпінг клуби, казино, диско бари та танцювальні клуби, театр мод, нічні клуби з то плес та ін.[29]. Збільшується вплив приватних газет, теле та радіо компанії на рекреаційну поведінку жителів міста. В то же час нові форми дозвілля ще не набули достатнього поширення. У Харкові продовжуються негативні соціальні процеси, про що свідчить зростання рейтингу смертності населення за десять років незалежності. Кількість новонароджених зменшується (з 22060 чол. у 1985 р. до 8866 у 2000 р.), смертність населення зростає (з 15901 чол. до 20040 чол.). За цей же час кількість людей, що йдуть із життя внаслідок алкогольного отруєння теж не зменшується, а, навпаки, постійно зростає (кількість померлих на 100 тис. чол. у 1985 р. була 19,5, у 2000 р. – 33.1). Кількість самогубств у Харкові теж збільшилась (з 507 чол. до 855 чол.)[30].

Таким чином, у Харкові за роки незалежності України відбувалися певні зміни у формах дозвілля міського населення під впливом демократизації суспільства. Вони мали як позитивні, так і негативні наслідки на поведінку людей. До особливо шкідливих належить досить стійка звичка вживання алкогольних напоїв, яка має, з одного боку, глибоке історичне коріння, набула широкого розповсюдження у комуністичні часи. З іншого боку, в сучасному українському місті ця звичка підсилюється рекламною діяльністю виробників алкогольних напоїв та відсутністю будь-якої серйозної роботи громадськості та владних структур, спрямованих на формування тверезого способу життя та дозвілля. До позитивних змін слід віднести появу новітніх інформаційних технологій, які і надалі будуть мати зростаючий вплив на поведінку молоді. Усе більшого поширення набувають глобалізовані види дозвілля. Особливої уваги потребує поява такого явища, як спроби політиків активно використовувати різні фестивалі, концерти та інші шоу на свою політичну користь. Декларування культу розваг у суспільстві, яке ще не пододало проблему бідності, здається аморальним. Перехід до сервісно-орієнтованого суспільства постіндустріального типу не може відбутися в українському місті без позитивного вирішення існуючих політичних, соціальних та культурних проблем.

Література

1. Баталій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С.214.
2. Там же. –С.216.
3. Там же. –С. 137.
4. Лейбфрейд А., Полякова Ю. Харьков от крепости до столиці: Заметки о старом городе. –Харьков: Фолио, 1998. – С.29.
5. Справочная книга: Весь Харьков. – Харьков: Издательство Е.С.Элькина, 1913. – С.235.

6. Лейбфрейд А., Полякова Ю. Харьков от крепости до столиці: Заметки о старом городе. – С.226-230.
7. Там же. – С.231.
8. Баталій Д.І. Історія Слобідської України. – С. 132.
9. Справочная книга: Весь Харьков. – С.213.
10. Лейбфред А., Полякова Ю. – С. 55.
11. Рідний край/За редакцією І.Ф.Прокопенка. – Харків: ХДПУ, 1999. – С.496.
12. Правда. – 1923. – 4 листопада.
13. Там же. – 1924. – 28 лютого.
14. Там же. – 1925. – 15 листопада.
15. Там же. – 1924. – 28 лютого; 1924. – 9 жовтня.
16. Там же. – 1926. – 16 листопада.
17. Там же. – 1923. – 7 лютого.
18. Там же. – 1924. – 9 жовтня.
19. Там же. – 1923. – 22 листопада.
20. Там же. – 1925. – 24 листопада.
21. Там же. – 1925. – 3 грудня.
22. Там же. – 1925. – 18 грудня.
23. Известия ЦК КПСС. – 1991. – №2. – С. 100-101.
24. Там же. – 1989. – №1. – С.80.
25. Петровський В.В. Західна історіографія про пошуки шляхів розвитку Росії та України після розпаду СРСР // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2001, № 504. – С.251.
26. Харківська область у 2000: Статистичний щорічний журнал. Харків: Харківське обласне управління статистики, 2001. – С.379.
27. Там же. – С.195.
28. Городская газета, 2002, №12, 21 марта.
29. Золотые страницы: Информационная книга предприятий, организаций, фондов Харькова и Харьковской области. – Харьков, 2001. – С.23, 232, 277, 278, 509.
30. Харківська область в 2000 році: – С.281, 284.

Відомості про автора

Гриценко Зоя Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних та соціально-політичних дисциплін, Харківський державний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва, м. Харків

Кабаченко Н. В. (Київ)

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В умовах існування колишнього Радянського Союзу соціальна робота як окремий вид діяльності та професія не існувала. Соціальна допомога, яка надавалася, в основному, через систему соціального захисту, здійснювалася державою. В випадку існування таких громадських організацій як товариство сліпих, держава регламентувала та контролювала види допомоги та їх організаційні форми. Партійні комітети на виробництві, райкоми та обкоми партії, профсоюзні організації, заклади медицини, освіти, органи внутрішніх справ в різних формах долучались також до того, що існувало в західних суспільствах як соціальна робота.

Місце і функції соціальної роботи традиційно визначаються через завдання підтримки внутрішнього соціального миру. Причому засобом його досягнення є не примус, а зважене професійне обговорення різноманітних точок зору і інтересів. Західні дослідники говорять про наявність у соціальних працівників так званого «подвійного мандату» для ведення такого діалогу: від індивіда і суспільства в цілому (останнє передбачає, що соціальна робота визнається державою як необхідна сфера діяльності і передбачає наявність професії соціального працівника, як компетентної людини, що має спеціальні знання та навички) через державні заклади чи агенції і недержавні громадські організації.

Разом з тим, соціальна робота не створюється безпосередньо державою, так чи інакше значна частина соціальних служб традиційно створювалася і фінансувалася недержавними організаціями. Але так чи інакше розвиток соціальної роботи був пов'язаний з широкомасштабним фінансуванням соціальної роботи з боку держави та ця обставина не означала, що держава здійснювала контроль за розвитком послуг чи визначала потреби клієнтів.

В період перебудови виникають численні громадські організації та ініціативи, які власне і започаткували розвиток соціальної роботи в Україні. Зародження соціальної роботи в Україні, як і в більшості країн Заходу та постсоціалістичних країн, пов'язане не з державними структурами, а з громадянським суспільством. В Україні це була, насамперед, ініціатива професіоналів з суміжних до соціальної роботи професій, таких як психіатрія, освіта, соціологія та інші.

Але на відміну від Заходу, де на основі розгалуженої системи благодійних та філантропічних організацій, більшість з яких були церковними організаціями, започаткувалися навчання та підготовка соціальних працівників, розвиток соціальної роботи в Україні починався саме з створення системи професійної підготовки соціальних працівників. В 1995 році в Націо-

нальному Університеті «Кієво-Могилянська Академія» за підтримки програми «ТАСІС» була заснована Школа соціальної роботи, яка запропонувала студентам магістерську програму з соціальної роботи, та цикл модульних курсів, орієнтований на навчання практиків з державних соціальних агенцій та представників громадських організацій, діяльність яких пов'язана з соціальною роботою. Основна ідея подібного підходу полягала в тому, що спочатку потрібно підготувати кваліфікованих спеціалістів, здатних навчати інших та розвивати різні напрями в соціальній роботі, орієнтовані на надання послуг різним групам клієнтів, як в державних агенціях, так і недержавних організаціях. Це був початок інституціалізації соціальної роботи в Україні, структури інформаційних та професійних мереж.

З того часу соціальна робота робить важливий внесок в розбудову громадянського суспільства. Насамперед це пов'язане з тим, що вона для великої кількості людей, які мають спеціальні потреби

- забезпечує чи підтримує створення умов для реалізації індивідуальних свобод
- підтримує співіснування та забезпечує солідарність між різними групами в суспільстві.

Соціальна робота відноситься до сфери громадянського суспільства, до саморегулюючих структур сучасного суспільства, які виступають посередниками між індивідом і державою. Це посередництво є можливим завдяки цінностям на основі котрих існує і розвивається соціальна робота. Найважливіші серед них – це

- наснаження, тобто робота, яка має на меті допомогти людям використати свої власні можливості, набуті влади над своїм власним життям,
- насамперед – людина, що передбачає право і можливість для кожної людини отримати підтримку від суспільства за скрутних обставин її життя,
- повага до особистості,
- право на самовизначення, яке базується на припущенні, що кожен може розв'язувати свої проблеми, виходячи із своєї спроможності приймати розумні рішення, та із того, що людина глибше за інших знає саму себе. Це право включає право помилятися. Визнання за людиною права помилятися на думку Е.ГЕЛЛІНЕРА є однією з важливих ознак громадянського суспільства. Він досить дотепно сформулював це, зауваживши, що громадянським є таке суспільство, де не перейменовують вулиці та площі із зміною влади, бо визнають за людиною право на помилку.
- право на залежність, яке ґрунтується на тому припущенні, що ніхто із нас не є цілком самодостатнім, а люди є взаємозалежними [1].

Разом з тим, реалізувати ці цінності соціальна робота намагається в умовах, коли перед практичним соціальним працівником постійно виникає питання яких пріоритетів дотримуватися – пріоритету держави, окремого

роботодавця, клієнта чи того суспільства в якому діє соціальний працівник? З огляду на цінності соціальної роботи пріоритетними є права та інтереси клієнта. Але в рамках існуючого законодавства, за умови існування підходу «професіонали» краще знають, що потрібно клієнту, а професіоналами є перш за все працівники апарату міністерства, що приймають відповідні положення та інструкції, можливості для соціальної роботи є досить незначними. Існуючі стандарти обмежують можливості соціальної роботи в державних закладах. Виключення можуть скласти хіба що соціальні служби для молоді, але їх функції пов'язані, насамперед, з організацією дозвілля молоді та реалізацією профілактичних програм.

З іншого боку, власне сама діяльність соціальної роботи сприяє формуванню громадянського суспільства, засереджуючи свою увагу на таких напрямках як

- соціальний розвиток
- відстоювання інтересів
- захист та підтримка вразливих людей
- надання послуг.

Доцільним, на нашу думку, є також аналіз соціальної роботи як соціальної інституції, що сприяє розвитку громадянського суспільства на основі її зв'язку з політичними та державними організаціями, структурами, громадськими організаціями та рухами. Багато професіональних соціальних працівників роблять свій вибір саме на користь недержавних організацій, започатковують різні програми та проекти, тому що саме тут можливості для втілення професійних цінностей набагато більші ніж в державних організаціях.

Коли ми звертаємося до діяльності організацій, що функціонують в соціальній сфері, то цілком очевидно, що багато з них було створено для того щоб запропонувати чи надати своїм членам якщо не безпосередню фінансову підтримку, то принаймні матеріальну підтримку, яку можна розглядати як організацію та створення умов для побутової діяльності, для проведення дозвілля, запровадження спеціального навчання, надання спеціалізованих послуг тощо. Причому особливістю організацій, що надають соціальні послуги клієнтам є те, що для них не є принциповою справою фінансова незалежність від державних чи урядових організацій, вони можуть працювати залучаючи різні джерела фінансування для своєї роботи. Зовсім недавно в 2001 році Київська міська державна адміністрація започаткувала програму фінансування соціальних проектів недержавних організацій. За результатами конкурсу було обрано 15 проектів загальний бюджет яких складає 867 тисяч гривень, з них 488 тисяч виділяє міська державна адміністрація, а 379 тисяч є власним внеском організацій (2). Послуги передбачені проектами для клієнтів будуть безплатними. До числа організацій, програма яких була підтримана, належить Благодійне товариство допомоги інвалідам та особам з інтелектуальною недостатністю «Джерела», яке об'єднує дітей, що мають інтелектуальну недостатність та їх батьків на засадах взаємопідтримки та взаємодопо-

моги за участю соціальних працівників, психологів тощо. Це одна з найвідоміших організацій такого типу в Україні, яка представляє інтереси своїх членів на різних рівнях та об'єднує їх зусилля для створення умов для інтеграції дітей та молодих людей в суспільство [3].

Громадські організації, які орієнтовані на надання послуг, об'єднання та підтримку людей, що мають особливі потреби чи знаходяться в скрутних життєвих обставинах мають більше впливати на формування соціальної політики, особливо на місцевому рівні. З цією метою соціальні працівники, серед яких були випускники магістерської програми НаУКМА з соціальної роботи, провели серію тренінгів напередодні виборів до Верховної Ради та до органів місцевого самоврядування, метою яких було допомогти представникам громадських організацій з різних регіонів України набути знань та навичок щодо аналізу передвиборчих програм кандидатів, насамперед, тих їх аспектів, що стосуються соціальних питань. Бо передумовою і разом з тим ознакою громадянського суспільства слід визнати освіченого (компетентного) й активного громадянина [4].

Разом з тим багатьом організаціям та соціальним претам притаманні характеристики, які дуже чітко окреслилив Т.Коротес, зауваживши, що над «паростковим» сектором недержавних організацій домінують керіванцелітою групи, які мають слабкі зв'язки з громадськістю, від імені котрої ніби діють, і залежать вони значною мірою від міжнародного фінансування, оскільки не можуть прогодуватися на внутрішні джерела фінансування [5]. Тому, наприклад, в ході дослідження, яке проводилося Школою соціальної роботи НаУКМА і було присвячене вивченню організацій та закладів, які займаються соціальною роботою, дослідники не змогли знайти близько третини із числа тих, що значилися в довідниках, а керівники та представники іншої частини – в різні способи уникали зустрічі чи обговорення своєї діяльності з дослідниками.

Звертаючись до контексту та організаційних традицій в яких розвивається соціальна робота, важливо звернути увагу на ту обставину, що її можливості обмежуються існуючим розподілом повноважень між муніципальними інституціями. Так, чинним законодавством на виконавчі органи сільських, селищних та міських рад покладено обов'язки щодо надання додаткових до встановлених державою гарантій соціального захисту населення, надання допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, створення будинків-інтернатів для мамозабезпечених та самотніх громадян тощо [6]. При цьому законодавцем не було враховано наскільки реально спроможні ці органи здійснювати покладені на них функції. Наприклад, доходів від комунального майна, яке належить селу, та місцевих податків явно недостатньо щоб практично здійснювати хоч частину обов'язків покладених на виконавчі органи рад. Тому типовою є практика, яку ми спостерігали в с.Вишеньки Київської області, коли персонал сільської лікарні, щоб забезпечити хоч мінімальне харчування пацієнтам, об'їздить вулиці села і жителі виносять з будинків, що в кого є, хто картоплю, хто борошно, хто якісь овочі.

Важливим аспектом впливу соціальної роботи на розвиток громадянського суспільства є її зв'язок з клієнтами/споживачами послуг та допомога/підтримка в створенні та розвитку організацій, що представляють інтереси клієнтів та надають їм соціальні послуги альтернативні існуючим в державних соціальних агенціях. В свою чергу співпраця з громадськими організаціями, групами самопомоги, благодійними фондами має велике значення для розвитку різноманітних інституцій в сфері соціальної роботи. Вони є більш відкритими до розвитку та впровадження інноваційних проектів та програм з надання послуг, професіонали, які працюють з ними мають набагато більше можливостей в виборі та застосуванні підходів і методів роботи з клієнтами. Хоч рівень організації та надання послуг в таких організаціях не завжди відповідає професійним стандартам соціальної роботи, але вони також роблять дуже цінний внесок до розвитку соціальної сфери задля спільної користі їх членів, які в різні способи долучаючись до діяльності подібних організацій набувають розуміння та знань щодо вигід співпраці, опановують навички координації зусиль та об'єднання ресурсів. Створення правового поля для діяльності НДО в соціальній сфері було одним із завдань Тасіс-проекту «Сприяння розвитку політики надання соціальної допомоги та послуг В Україні». Група експертів Євросоюзу та місцевих експертів запропонувала документи, які могли б регулювати порядок та умови надання соціальних послуг НДО [7].

Організації, які створюються за безпосередньою участю соціальних працівників та тісно співпрацюють з соціальними агенціями це, насамперед, організації за місцем проживання, організації, що надають послуги певним групам клієнтів, організації чи групи, створені для проведення медичних чи соціальних досліджень, групи само-та взаємодопомоги, групи «рівний-рівному».

Цікавим є досвід групи взаємодопомоги «Союз друзів», яка діє з 1997 року в м. Києві. Вона була започаткована учасниками семінару «Нові форми соціальних послуг для людей з проблемами психічного здоров'я в громаді». Цей семінар відбувався в Школі соціальної роботи НаУКМА і деякі його учасники, люди з проблемами психічного здоров'я, висловили бажання зустрічатися і далі. На протязі певного часу група зустрічалася в Школі і працювала з соціальними працівниками, випускниками магістерської програми з соціальної роботи. Згодом на основі групи взаємодопомоги сформувався Общинний Центр «Союз друзів», який об'єднує більше сотні учасників, більшість з яких це люди з проблемами психічного здоров'я, а також їх родичі, волонтери і професіонали. Сьогодні це громадська організація зусилля якої спрямовані на подолання виключення людей з проблемами психічного здоров'я, захисту їх прав та створення мереж підтримки. Вони приймають участь в різноманітних програмах: група зустрічей, психологічні тренінги, концертні програми, програма ремонту житла, працює дослідницька група. Стосунки між учасниками Центру базуються на довірі та співпраці, що дозволяє залучати та використовувати здатності та здібності людей, які приймають участь в роботі програм.

Відоме в Україні терапевтичне співтовариство на основі реабілітаційного центру для наркозалежних «Вікторія», що в Хмельницькій області, персонал Центру – колишні наркозалежні, співтовариство діє на основі принципів самоуправління, найважливіші питання виносяться на розгляд загальних зборів, які є головним органом самоуправління. Разом із залученістю до терапевтичного процесу учасники співтовариства навчаються самодисципліні, вмінню спільно працювати та брати на себе відповідальність та керувати своїм життям. Як свідчить досвід подібних проєктів, зокрема і західних, ті програми, які в значній мірі передають контроль – і над повсякденною діяльністю і над вибором здійснюваної політики набагато успішніше досягають своєї мети – задоволення потреб та інтересів їх учасників [8].

Підсумовуючи досвід роботи важливо звернути увагу на перспективні напрямки роботи, які пов'язані з розвитком мережі ресурсних центрів для викладачів та науковців (один з таких Центрів створений в Школі соціальної роботи НаУКМА) [9], створенням консультативних та координаційних рад, коаліцій ([10], професійних асоціацій (відомими є діяльність Асоціації психіатрів України, Асоціації соціальних педагогів та працівників соціальної сфери), розвиток «контрактної» системи стосунків між державними та недержавними організаціями [11], що допомогло б соціальній роботі стати більш «політичне прозорливою» за словами УЛоренца і підтримувати та інтегрувати в свою практику нові форми політики, що містяться в громадських рухах [12].

Література

1. Лукас Дж., Васильченко О. Етичні принципи та цінності соціальної роботи // Соціальна робота в Україні: перші кроки.- Київ: «KM Academia».- 2000.- С.37-38.
2. Попок А. Соціальна діяльність громадських організацій // Соціальний захист.- 2002.- № 2.- С.33.
3. Концепція створення в межах Києва комплексної системи соціальної реабілітації розумово відсталих осіб. Проєкт. // Соціальна політика і соціальна робота. 1999, №1.
4. Рябов С. Розуміння громадянського суспільства у контексті дилеми приватного та державного // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Молодь. Громадські організації. Громадянське суспільство» 27-28 вересня 2001, Київ, с.12.
5. Коротес Т. Подумай знов: громадянське суспільство // Вісник Асоціації психіатрів України, 2001, № 1-2, с.66.
6. Орієнтири виборця 2002, Київ: Міленіум, 2002, с.176)
7. Семигіна Т. Правові межі діяльності недержавних організацій щодо надання соціальних послуг // Соціальна політика і соціальна робота. 1999, №2, с.71.
8. Карлини П. Дж. Возвращение в сообщество. Киев, «Сфера», 2000, с.78.

9. Грига І., Іванова О. Викладання соціальної політики і соціальної роботи в магістеріумі//Соціальна політика і соціальна робота. 1999, №3-4, С.13.
10. Коаліції НДО в країнах Центрально-Східної Європи: досвід співпраці з місцевою владою. Матеріали міжнародної конференції «Створення механізмів для посилення залучення коаліцій НДО до процесу розробки та прийняття рішень на місцевому рівні в країнах ЦСЄ» 20-22 червня 2000 р. –Яремча, 2000. – С.8-12.
11. Кравченко Р., Кабаченко Н., Васильченко О. Розвиток недержавних організацій соціальної сфери// Соціальна робота в Україні: перші кроки. – К: «KM Academia», 2000.-С. 142.
12. Лоренц У. Социальная работа в изменяющейся Европе. – Амстердам-Київ, 1997. – С.132-133.

Відомості про автора

Кабаченко Надія Василівна – кандидат філософських наук, доцент, школа соціальної роботи Національного університету «Києво-Могилянська Академія», м. Київ

Калюх Ю., Тігаренко О. (Київ)

ЩО ЗАВАЖАЄ ПОБУДОВІ ФУНДАМЕНТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

Проблема, на вирішення якої спрямовано доповідь. Сучасний стан громадянського суспільства на Україні викликає величезне занепокоєння у зв'язку з останніми діями влади та опозиції, низкою касетних скандалів та ін. Однак, на нашу думку, більш загрозливим для побудови громадянського суспільства на Україні є її економічне становище (приблизно 154-те місце по ВВП, майже 90 % населення перебуває за межею малозабезпеченості). Неможливо користуватись проголошуваними демократичними свободами, будучи не вільним економічно, бідним. Бідність – це можливість постійної зміни напрямку розвитку України та різноманіття політичних партій (понад 130) та політичних діячів (від ультралівих до ультраправих). Все це зумовлює гостру необхідність зменшення чисельності бідних в Україні для побудови економічного фундаменту справді відкритого, справді громадянського суспільства. Основним напрямком покращання економічного становища в умовах мізерних іноземних інвестицій, виплати величезних державних боргів та глибокої економічної кризи може бути розширення та зміцнення малого бізнесу та збільшення чисельності малих бізнесменів та членів їхніх родин.

У теперішньому становищу в Україні, коли великі підприємства простоюють, більшість їх працівників перебуває у відпустках за власний рахунок, в умовах різкого зростання рівня безробіття в Україні малий бізнес – майже єдина можливість створення нових робочих місць, працевлаштування вільних трудових ресурсів та, насамперед, молодих людей, – майбутнього України входження України до Європейського Союзу через її поступове економічне зростання. Хабарництво, бюрократія, формалізм, непродумані рішення місцевих органів влади нерідко не тільки не сприяють створенню нових малих підприємств, розширенню кола малих підприємців та малого бізнесу в цілому, а й гальмують. Цим самим вони гальмують побудову економічної основи громадянського суспільства на місцевому рівні та в цілому в Україні, демократичні перетворення та адміністративну реформу.

Метою доповіді є обговорення наступних питань:

- про необхідність аудиту управлінських рішень районних органів влади та сприяння їх більшій прозорості з боку широкого кола малих підприємців;
- про покращання управлінських рішень, більш ґрунтовне розроблення тактики та стратегії органів місцевого самоврядування та державних адміністрацій щодо використання трудових ресурсів регіону у малому бізнесі, створення нових робочих місць та поліпшенню умов життєдіяльності малого бізнесу;
- про вдосконалення інформаційного забезпечення органів місцевого самоврядування та державних адміністрацій оперативною інформацією про стан трудових ресурсів малого бізнесу та їх проблеми;
- про необхідність встановлення зворотного зв'язку між малими підприємцями та органами державної влади, який зараз відсутній;
- про прискорення адміністративної реформи на районному рівні та сприяння процесу побудови економічної основи громадянського суспільства.

Головні гіпотези:

- 1 Система індикаторів з оцінки трудових ресурсів малого бізнесу з точки зору органів місцевої влади.
- 2 Система індикаторів з оцінки ефективності управлінських рішень місцевих властей з точки зору малого бізнесу.
- 3 Теоретично-прикладні розробки з питань організації та проведення моніторингу трудових ресурсів малого бізнесу на районному рівні.
- 4 Соціологічні опитування.

Описання методології

1. Аналіз літератури з питань використання трудових ресурсів у малому бізнесі, моніторингових систем, індикаторів економічного стану та розвитку міст та малого бізнесу, взаємодії органів місцевого самоврядування, державних адміністрацій з малими підприємцями.

2. Розробка теоретично-прикладних питань організації та проведення моніторингу трудових ресурсів малого бізнесу на районному рівні.
3. Розробка теоретично-прикладних питань організації зворотного зв'язку між малим бізнесом та владою.
4. Розробка рекомендацій щодо поліпшення політики органів місцевої влади у сфері використання трудових ресурсів у малому бізнесі, взаємодії влади з малим бізнесом та підготовка заключного звіту.

Актуальність теми дослідження

Аналіз світового досвіду свідчить про те, що малі підприємства вкрай необхідні будь-якій економіці. Загальновідомо, що експерти і практики досягнутий рівень розвитку малого підприємництва в Україні оцінюють як недостатній для виконання завдань, які стоять перед цим сектором економіки.

За оцінками спеціалістів і даними Державного комітету статистики України в країні нараховується понад 200 тисяч малих підприємств і близько 1 млн суб'єктів господарювання, які можна віднести до сектора малого підприємництва. Для країни з населенням близько 48 млн чол. – це дуже низькі показники. І досить суттєвим у негативному плані є те, що Україна відстає від розвинених країн по ряду найбільш вагомих показників. Так, результати дослідження, наведені в таблиці 1, свідчать про значне її відставання як за кількістю малих та середніх підприємств /МСП/ у розрахунку на 1000 чол. населення, так і за питомою вагою зайнятих від їх загальної чисельності та часткою цього сектора у валовому внутрішньому продукті /ВВП/.

Таблиця 1

Стан розвитку сектора МСП в окремих країнах світу [1-2]

№	країна	кількість МСП у розрахунку на 1000чол. населення	частка зайнятих у МСП від загальної чисельності зайнятих, %	частка МСП у ВВП (%)
1.	США	46	49	50
2.	Італія	37	46	50
3.	Великобританія	68	73	57
4.	Німеччина	35	54	55
5.	Франція	74,2	54	50
6.	Росія	5,65	26	10
7.	Україна	5.4	4,6	6

Примітка: розраховано автором.

Науковці, які досліджують проблеми, пов'язані з малим підприємством, нараховують близько двох десятків причин, що перешкоджають

розвитку приватного бізнесу в Україні. На наш погляд, найбільш суттєвими є наступні причини:

- 1) недосконалі закони і часто змінювані «правила гри»;
- 2) надмірні податки; недостатність джерел фінансування;
- 3) нерівні можливості щодо конкуренції з великим бізнесом, корупція та рекет;
- 4) відсутність підтримки з боку державних структур;
- 5) нерозвиненість інфраструктури (банківської і комунікаційної систем, інформаційного забезпечення) [3-5].

Державне регулювання та підтримка малого бізнесу

Як бачимо, всі ці причини такі, що певною мірою або ж частково свідчать про необхідність державного втручання безпосередньо в процес формування та розвитку малого підприємництва. Виконання ж державою відповідних функцій, в свою чергу, передбачає необхідність формування механізму регулювання та підтримки малих підприємницьких структур.

У зв'язку з останнім та становленням ринку, актуалізується роль державного регулювання не тільки правових, а й економічних відносин.

Держава покликана, по-перше, не тільки забезпечити правовий режим, а й активно впливати на становлення ринкових відносин в підприємницькому середовищі, по-друге, сформувати систему державного регулювання перехідної економіки з чітким визначенням в ній місця та економічної ролі малого підприємництва; по-третє, створити необхідні передумови для впровадження ефективних форм регулювання економічної діяльності малих підприємств; по-четверте, виконувати важливу функцію з координації та оптимізації ринкових і регулюючих механізмів стосовно малих форм господарювання.

У загальному ж розумінні державне регулювання економіки являє собою систему державних заходів, спрямованих на забезпечення нормального суспільного відтворення сприятливих умов для ефективного функціонування як національної економіки, так і її суб'єктів господарювання.

Досвід більшості розвинутих країн показує, що політика державних структур щодо малих форм господарювання є важливим напрямком соціально-економічної політики держави. Вона ґрунтується на всілякому сприянні цьому сектору. При цьому перевага віддається тим видам підприємницької діяльності, що забезпечують економічні результати.

У країнах, в яких формується ринковий механізм, виникає нагальна потреба в державному регулюванні малих форм господарювання. На наш погляд, це зумовлено необхідністю вжиття надзвичайних заходів, пов'язаних з фінансовим оздоровленням економіки, її пристосування до нових умов господарювання і проведення активної структурної та соціальної політики.

Державне регулювання розвитку підприємництва, особливо малих господарських структур, виявляється в діалектичній єдності адміністративних та економічних методів.

Адміністративні методи характеризуються прямим впливом на формування і розвиток малого підприємництва шляхом встановлення обов'язкових для виконання і дотримання тих чи інших норм, стандартів, завдань і розпоряджень згідно з чинним законодавством.

Економічні методи – це комплексні, науково обгрунтовані форми і прийоми державного регулювання підприємництва з урахуванням органічної взаємодії економічних категорій і законів, із застосуванням яких можливий його прискорений розвиток. Формування ринкових відносин в Україні вимагає від держави вирішення низки завдань щодо підвищення ефективності законодавства у сфері регулювання підприємницької діяльності. Для того, щоб законодавча система України сприяла становленню і розвитку цього сектора економіки, вона має відповідати таким вимогам:

- інтереси підприємств мають надійно захищатися чинною системою законів;
- необхідно, щоб закони мали дієвий механізм реалізації;
- законодавча система має бути стабільною і не містити суперечностей [6-7].

Недооцінка ролі держави в регулюванні підприємництва та економіки в цілому так само небезпечна для суспільства, як і недооцінка ролі ринкового механізму [8].

Виходячи з цього стає очевидним, що головне завдання, що стоїть перед Державним комітетом України з питань підприємництва та регулятивної політики, полягає в розробці і впровадженні в життя відповідної економічно ефективної системи державного регулювання підприємницьких структур.

З метою створення нормальних організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва держава повинна:

- через розпакування й акціонування передавати малим підприємствам державне майно, необхідне для розвитку підприємницької діяльності;
- сприяти організації матеріально-технічного забезпечення й інформаційного обслуговування підприємств, підготовці і перепідготовці кадрів (ст. 12) [9];
- допомагати суб'єктам підприємницької діяльності в здійсненні модернізації, технічної інноваційної діяльності, а також в освоєнні нових видів продукції і послуг;
- надавати підприємцям цільові кредити та інші види допомоги (ст. 14) [9].

Державне регулювання підприємництва дістало законодавче закріплення в ст.15

Закону України «Про підприємництво» [9], за яким держава має забезпечувати свободу конкуренції між підприємцями, захищати споживачів від проявів нечесної конкуренції і монополізму. У цілому ж державна підтримка малого підприємництва полягає в створенні відповідних економіч-

них і правових умов і стимулів для розвитку цього сектора економіки. Вона має здійснюватися і шляхом вкладення в цей сектор матеріальних і фінансових ресурсів на пільгових умовах. Значною мірою останнє стосується і того, що держава має сприяти формуванню розвинутої ринкової інфраструктури, що також зумовлює не тільки подальший розвиток малого підприємництва, а і підвищення його стабільності й ефективності.

З метою дослідження впливу держави на стан підприємницької діяльності проаналізуємо такий показник, як чисельність жителів країни на одну організаційно-структурну одиницю. Вважається, що економіка функціонує нормально, коли на 100 жителів припадає не менше одного малого підприємства. У США, наприклад, цей показник дорівнює 13, у Японії – 15, у Чехії – 10. В Україні на одного суб'єкта господарювання припадає 200 жителів.

На наш погляд, потрібно вжити комплекс організаційно-правових і економічних заходів щодо створення макросередовища підприємницької діяльності, включаючи і його підтримку. При цьому слід зазначити, що поняття «підтримка малого підприємництва» означає синтез управлінського і забезпечувального аспектів системи державного регулювання.

В умовах перехідної економіки необхідне «змішане» регулювання, тобто поєднання саморегулювання конкурентного ринку і державного впливу на економіку. Регулювання підприємницької діяльності лише державними структурами недостатнє для створення сприятливого економічного середовища суб'єктам малого підприємництва.

Деякі вчені і практики підтверджують, що за умови максимізації прибутку, вільної мобільності ресурсів, спрощеної процедури реєстрації підприємства і входження в ринок, а також нейтральності політики держави ринок сам відрегулює всі процеси, які на ньому відбуваються [10-12].

Дослідження останніх років показали, що багато країн з перехідною економікою і сьогодні потребують розробки стратегії розвитку, спеціальних заходів і відповідних економічних інструментів реалізації політики підтримки малого підприємництва на національному і регіональному рівнях [13].

Основними ж принципами формування політики сприяння розвитку підприємництва мають бути:

- 1) визнання підприємництва прогресивною формою господарювання, що відповідає вимогам ринкової економіки, спроможна подолати кризові явища в соціальній сфері, забезпечивши зайнятість і добробут більшої частини населення країни;
- 2) політика сприяння повинна мати цільовий характер в умовах обмеженості фінансових і матеріально-технічних ресурсів;
- 3) пов'язаність форм і методів сприяння розвитку підприємництва з прогнозованими прибутками, частину яких держава передбачає одержати від підприємницької діяльності;
- 4) прозорий ієрархічний характер державної політики сприяння. Це означає, що рішення щодо сприяння і підтримки підприємництва, прийняті на державному рівні, мають бути обов'язковими

для нижчих рівнів управління національною економікою і доповнюватися і конкретизуватися на кожному з них відповідно до соціально-економічних потреб і ресурсного забезпечення окремих територій;

- 5) необхідність для економічної політики підтримки державою підприємництва бути вихідною базою для розробки стратегічних програм її реалізації і відображатися у нормативно-законодавчих актах, що спрямовує і регламентує виробничо-господарську діяльність підприємств.

Адміністративна реформа

У межах концептуального підходу до дослідження державної політики адміністративні реформи розглядаються не як лінійні процеси, а як процеси зі зворотним зв'язком між адміністративними установами і суспільством, політичними діячами і малими бізнесменами. Взаємозв'язок між діяльністю установ і реакціями дійових осіб передбачає аналіз активності перших і оцінку думок других, що проводяться з певною періодичністю. Поряд з вивченням задоволеності громадян політичними ініціативами, моніторингові дослідження проводяться під час здійснення реформи мають на меті зміну і корегування її елементів. У вивченні рівня суспільної задоволеності перебігом реформ, з огляду на її важливість використовуються також опитування працівників державних місцевих адміністрацій. Мотивація державних службовців (рушійні сили, просування по службі й особисті цілі) і ступінь задоволеності своєю роботою і установою, де вони працюють, мають першочергове значення для сприяння уряду в проведенні адміністративної реформи державної служби.

Моніторингові дослідження малих підприємств повинні проводитися з метою збирання інформації про погляди на всі аспекти адміністративної діяльності з тим, щоб з'ясувати, чи довіряють малі підприємці своїм державним установам, яким аспектом політики вони віддають перевагу і наскільки задоволені діяльністю органів місцевої влади. Організації, що проводять моніторингові дослідження, мають їх оприлюднювати для забезпечення прозорості і цінності зворотного зв'язку, стимулювання малих підприємств брати участь у них і надалі.

Як показує зарубіжний досвід, у низці країн Західної Європи, органи місцевого самоврядування здебільшого зацікавлені у проведенні таких досліджень на постійній основі. Вони регулярно звертаються до соціологічних центрів вивчення думки малих підприємців із проханням провести соціологічні опитування для того, щоб встановити зворотний зв'язок щодо схвалення певних місцевих ініціатив і програм, загальної оцінки роботи виборних органів і служб муніципалітету [14].

Економічна трансформація України протягом останнього десятиліття на шляху побудови громадянського суспільства сприяла підвищенню вимогливості громадськості щодо якості надання послуг і розширення прав стосовно визначення політики органів місцевої влади і ефективності

її реалізації. Посилюється бажання громадськості залучатися до процесу прийняття рішень, усе більше визнається думка про те, що ефективна і чутлива до ситуації робота державного сектора стимулюватиме розвиток економіки.

Виконання цих нових завдань потребує належного інформування і залучення широких верств населення України до обговорення місцевих проблем. Необхідною складовою адміністративного реформування місцевих органів влади і є більш адекватне врахування інтересів громадян.

Соціологічні опитування малих підприємців Печерського (Шевченківського) району м. Києва (2001 р.)

З метою вивчення стану малого підприємництва в Печерському (Шевченківському) районі м. Києва та підвищення ефективності взаємодії підприємств з органами місцевої влади було проведено опитування керівників малих підприємств /МП/. Попередньо дали згоду на участь в опитуванні 52 керівника МП, які були ознайомлені зі змістом анкет, але реально в ньому брали участь 20. Цей факт є дуже показовим: з одного боку, керівники МП декларують свою активність, а з другого-ця активність явно недостатня, що пов'язане, передусім, з відсутністю мотивації конкретних людей-суб'єктів підприємницької діяльності.

Наведемо соціологічний портрет «нашого» керівника МП:

- це людина віком від 30 до 50 років (лише 10% керівників віком до 30 років);
- має вищу освіту (в основному, технічну або економічну);
- задоволена своїм життям;
- відносить себе до середнього класу суспільства;
- має середній доход на одного члена сім'ї від 100 до 500 грн.;
- своє матеріальне становище оцінює як непогане, що має тенденцію до деякого поліпшення.

Лише 20% опитаних ознайомлені з Програмою розвитку малого підприємництва (тут треба зазначити, що значна кількість малих підприємств, зареєстровані в Печерському районі, фактично розміщені в інших районах міста і тільки сплачують податки в податкову інспекцію Печерського району). По 30% респондентів співпрацюють з Радою директорів Печерського району та з Центром сприяння розвитку підприємництва, а також з відділом підприємництва у Печерській РДА.

З опитаних керівників 50% постійно беруть участь у районних промислових виставках та інших рекламних заходах і лише 15% – у районних тендерах та чули про ці заходи.

Більшість керівників МП (майже 50%) в основному задоволені діяльністю Печерської райдержадміністрації стосовно сфери розвитку підприємництва та власного підприємства. Зокрема, 40% респондентів відомі приклади конструктивної взаємодії між підприємцями та Печерською адміністрацією, але разом з тим – 45% опитаних не відчують з її боку ні допомоги, ні протидії. 70% опитаних керівників МП вважають, що їх особисті зусилля та

пропозиції не можуть впливати на діяльність органів місцевої влади у сфері регулювання малого бізнесу (саме відсутністю мотивації до активного впливу на взаємодію з владою можна пояснити відмову керівників МП взяти реальну участь у нашому опитуванні).

Конкретні відповіді малих підприємців на різні запитання анкет наведені нижче.

1. Чи задоволені Ви своїм життям загалом? (рис. 1)

- 1) цілком задоволений – 10%;
- 2) скоріше задоволений – 60%;
- 3) важко сказати – 30%;
- 4) скоріше не задоволений – 0%;
- 5) зовсім не задоволений – 0%;

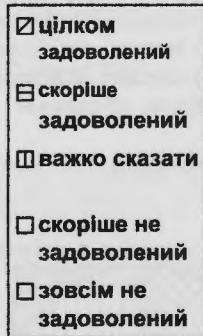
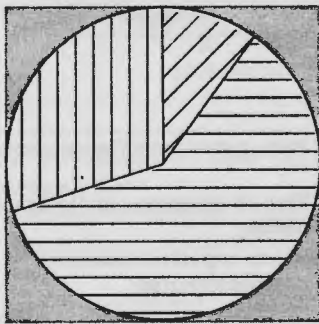

Рис. 1.

2. Як, на Вашу думку, зміниться матеріальне становище Вашої сім'ї через 1-2 роки (рис. 2)?

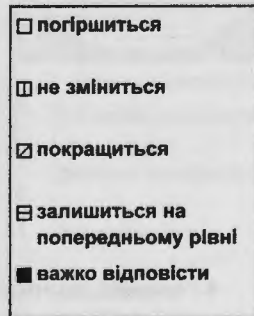
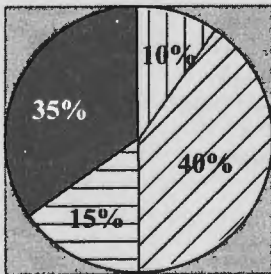

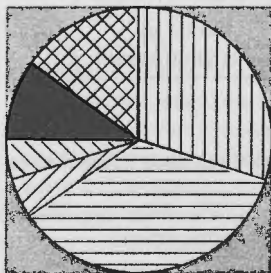
Рис. 2.

- 1) погіршиться – 0%;
- 2) не зміниться – 10%;

- 3) покращиться – 40%;
- 4) залишиться на попередньому рівні – 15%;
- 5) важко відповісти – 35%.

3. З якими громадськими чи політичними об'єднаннями, що підтримують підприємництво, Ви співпрацювали чи встановили контакти на сьогодні (рис. 3.) ?

- 1) Рада директорів Печерського району – 30%;
- 2) Колегія підприємців Печерського району – 0%;
- 3) Центр сприяння розвитку підприємництва – 35%;
- 4) Партія промисловців та підприємців України – 5%;
- 5) Партія «Реформи і порядок» – 0%;
- 6) Партія «Трудова Україна» – 0%;
- 7) Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 5%;
- 8) Комуністична партія України – 0%;
- 9) Народно-демократична партія – 10%;
- 10) інші об'єднання – 15%.

- Рада директорів Печерського району
- Колегія підприємців Печерського району
- Центр сприяння розвитку підприємництва
- Партія промисловців та підприємців України
- Партія "Реформи і порядок"
- Партія "Трудова Україна"
- Соціал-демократична партія України (об'єднана)
- Комуністична партія України
- Народно-демократична партія
- Інші об'єднання

Рис. 3.

4. Середній щомісячний рівень доходу на одного члена Вашої сім'ї (рис.4) ?

- 1) до 100грн – 5%;
- 2) від 100 до 500 грн – 55%;
- 3) від 500 до 1000 грн – 25%;

- 4) від 1000 до 1500 грн – 15%;
- 5) від 1500 до 2000 грн – 0;
- 6) понад 2000 грн – 0;

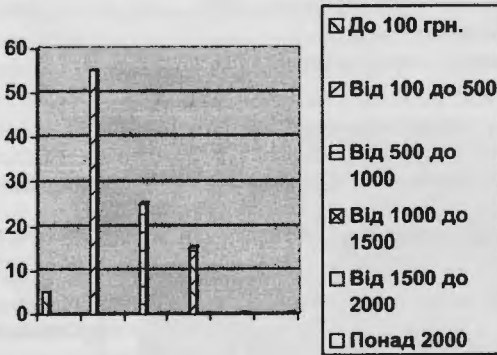

Рис. 4.

5. Як Ви оцінюєте своє теперішнє матеріальне становище (рис. 5)?

- 1) як стійке та стабільне – 15%;
- 2) спостерігається поліпшення порівняно з минулим періодом – 20%;
- 3) є деяке поліпшення – 35%;
- 4) нічого не змінилось – 30%;
- 5) погіршилось – 0;
- 6) кризове – 0;
- 7) крах – 0;

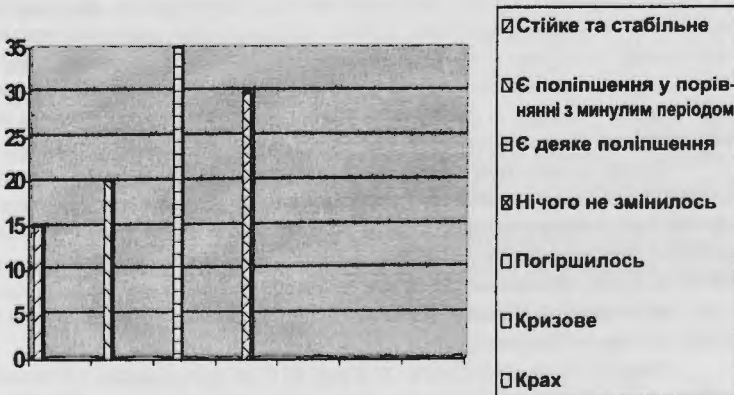

Рис 5.

6. До якої верстви населення Ви себе відносите (рис. 6) ?

- 1) верхньої – 0;
- 2) нижньої межі верхньої – 0;
- 3) верхньої межі середньої – 10%;
- 4) середньої – 60%;
- 5) нижньої межі середньої – 25%;
- 6) нижньої – 0.

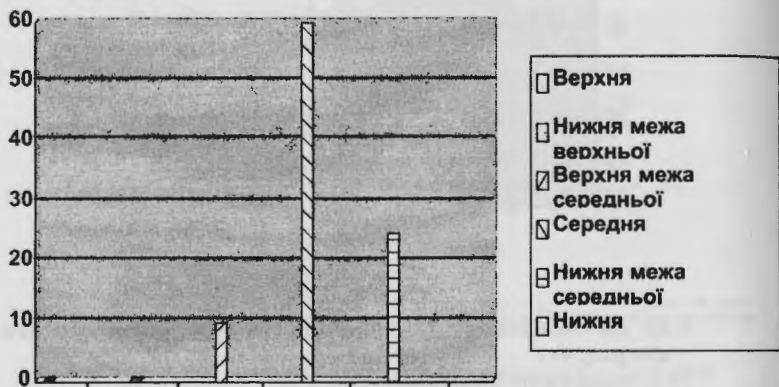

Рис. 6.

У країнах Центральної і Східної Європи правдивість моніторингової інформації набуває великого значення. У колишніх комуністичних країнах народ завжди не дуже довіряв своєму урядові. Крім того, інформація, особливо статистична, була неповною. Це пояснюється не стільки недостатньою кваліфікованістю соціологів і статистиків, скільки політикою, якою визначалося, що буде проаналізовано, а що виключено зі статистичного дослідження. В результаті у посткомуністичних країнах сформувалася суспільна недовіра до інформації, особливо урядової. Тому дуже важливо зараз звернути увагу на точність опрацювання соціологічних даних і повноту висвітлення результатів досліджень у відкритій пресі, на зустрічах із громадськістю, малими підприємцями, жителями району і тощо. Точність може мати різні наслідки.

Протягом адміністративної реформи вищі посадові особи виконавчих органів влади і політики часто вдаються до опитування з метою виявлення думки малих підприємців для підтримки зв'язків із населенням. Державні управління середнього рівня набагато менше застосовують опитування для виявлення думок громадськості під час проведення адміністративної реформи. Це пояснюється особливостями їхньої підготовки, що рідко включає в себе соціологічні дисципліни.

Відомо [15], що інформація впливає на поведінку людей і органи влади, отже, вона може бути дієвим засобом для зміни моделей поведінки і реформування державного управління в цілому. Тоді як реформи стосуються

всього суспільства, більшість запропонованих змін на місцевому рівні впливає лише на певні групи жителів, які цілком незалежно від їхнього бажання стають об'єктами змін. Реформуючи адміністративні органи управління на місцях, необхідно встановити зворотний зв'язок із зацікавленими в цьому групами. Розробляючи і проводячи самостійну політику з перспективою посилення зазначеного впливу, органи влади можуть скористатися зворотним зв'язком із споживачами послуг, що ними надаються, якими є, насамперед, малі підприємці. Вони регулярно здають економічну звітність про свою діяльність, тобто взаємодіють з податковими районними органами; реєструють і перереєструють малі підприємства, оформляють ліцензії (взаємодіють з районною адміністрацією, пожежниками, санепідемстанцією тощо). Незважаючи на труднощі, пов'язані з бажанням реформувати комплексні системи, якими є органи влади, видається доцільним мати реальну оцінку думок малих підприємців (громадян, державних службовців або підприємців), оскільки ця інформація може сприяти покращанню обслуговування і зменшенню витрат на проведення реформи.

З розвитком перехідного процесу через становлення ринкової економіки і демократичної системи управління в Україні зростають очікування малих підприємців від обраних ними органів влади. Малі підприємці як споживачі зацікавлені в таких властивостях адміністративних послуг, як якість, доступність, невисока вартість, придатність, безпека тощо. Як платники податків вони хочуть брати участь у розробці і впровадженні політики органів місцевої влади.

Районним адміністраціям часто складно визначити оптимальні цілі місцевої політики щодо малих підприємців, оскільки стратегія здійснення запланованих заходів не включає докладні плани їх впровадження. Ці плани складаються в умовах часткового браку інформації про готовність складових частин райдержадміністрації (наприклад, організаційних структур, керівних працівників тощо) до нового мислення і змін, передбачених адміністративною реформою. І вивчення думок однієї з організованих верств громадян – малих підприємців – є важливою складовою місцевої адміністративної реформи. У результаті досліджень на моніторинговій основі було встановлено, що малі підприємці спроможні постійно постачати інформацію не тільки щодо аналізу політики, схвалення чи несхвалення реформ, стратегії районних адміністрацій, а й про ступінь готовності до змін тих людей, що будуть проводити цю стратегію в життя.

Основними причинами, які заважають ефективно працювати Печерській держадміністрації у сфері розвитку МП, наші респонденти вважають:

- 1) бюрократизацію – 50%;
- 2) існуючу орендну політику – 45%;
- 3) існуючу податкову політику – 40%;
- 4) адміністративний тиск з боку вищестоящих органів – 35%;
- 5) відсутність механізмів відповідальності виконавчої влади перед громадськістю – 25% тощо.

Керівники МП намагаються реально впливати на діяльність Печерської держадміністрації передусім через участь у Раді малих підприємств району, у відкритих дискусіях, круглих столах, не вдаючись до таких крайніх заходів, як страйки та пікетування органів місцевої влади, тобто в основному вони налаштовані на конструктивну взаємодію з органами місцевої влади.

Опитування керівників МП дало змогу виявити систему їх ціннісних орієнтирів. Пріоритет такого мотиву, як можливість самостійно приймати рішення і забезпечувати їх виконання, вказує на те, що діяльність сучасних керівників невід'ємна від економічного ризику, пов'язаного із самостійним прийняттям рішення. Друге місце у відповідях респондентів посідає такий мотив, як «мікроклімат у колективі». Виокремлення таких ціннісних орієнтирів як самостійність та незалежність, свідчить про те, що метою підприємницької діяльності є прагнення досягти успіху, який сприяє реалізації головної риси сучасного підприємця-риски лідера, здатного впливати на інших людей.

7. Скільки разів Ви ініціювали створення нового підприємства (рис. 7) ?

- 1) один раз-30%;
- 2) два рази –35%;
- 3) три рази-15%;
- 4) більше разів – 5% ;
- 5) не відповідали –15 %.

Примітка. Решта респондентів не відповіла на поставлене запитання.

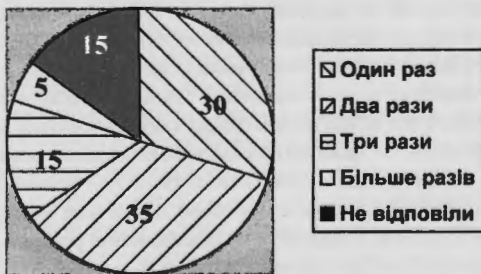

Рис.7.

8. Скільки з них працюють сьогодні фактично (рис. 8) ?

- 1) одне –50%;
- 2) два –30%;
- 3) три –5%.

Примітка. Решта респондентів не відповіла на поставлене запитання.

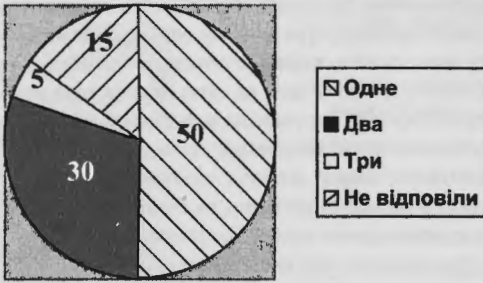

Рис. 8.

9. Скільки з непрацюючих підприємств проведені через процедуру зняття з реєстрації у районній держадміністрації (рис. 9)?

1) одне – 5%;

2) два – 5%.

Примітка. Решта респондентів не відповіла на поставлене запитання.

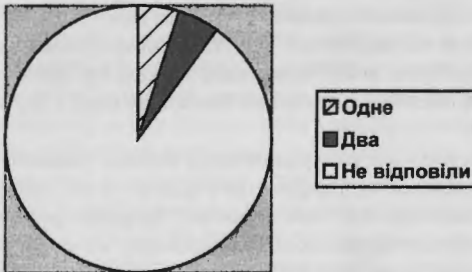

Рис.9

Основними завданнями адміністративної реформи є демократизація та підвищення ефективності державного управління, їх виконання передбачає встановлення міцного зворотного зв'язку між адміністративними установами і громадськістю. Моніторинг малих підприємств може бути одним з найбільш продуктивних інструментів, здатних забезпечити цей зворотний зв'язок.

Відомо, що адміністративна реформа не належить до політичних заходів, що можуть зацікавити широкі кола громадськості. Тому моніторингове вивчення думок і очікувань малих підприємств щодо адміністративної реформи здатне знайти своїх «реципієнтів». Однією з очевидних груп реципієнтів є адміністративні працівники й управлінська еліта, яких безпосередньо

стосується адміністративна реформа. Як свідчить досвід невдач багатьох здійснюваних по вертикалі реформ [14], для осіб, причетних до політичних і адміністративних змін, дуже важливо розглядати адміністративні реформи як процес і враховувати думки людей, на яких ці реформи впливають.

Існує багато способів отримання інформації про зворотний зв'язок і різноманітних підходів щодо залучення громадськості до процесу прийняття рішень. Для цього власті можуть використовувати такі механізми участі громадськості в прийнятті рішень, як офіційні наради, суспільні слухання, міські збори, моніторинг малих підприємців, експертне опитування і «фокус – групи». Враховуючи, що консультації і соціологічні дослідження проводяться з метою поліпшення суспільних послуг для малих підприємців, корисними механізмами встановлення зворотного зв'язку можуть бути: вивчення ключових постачальників інформації, процедури реагування на скарги малих підприємців, діяльність консультативних рад малих підприємців таких, як наприклад, Рада директорів Шевченківського району. Проте переваги моніторингових досліджень, що проводяться на постійній основі, і полягають в оперативному, часто більш дешевому способі збирання і накопичення інформації, до якого можуть бути залучені визначені експертні групи малих підприємців, що найбільш повно відображають поточний стан малого бізнесу району. Хоча моніторинг малих підприємців не належить до прямих засобів, за допомогою яких громадяни можуть впливати на прийняття рішень, проте він забезпечує відчуття демократичної участі в управлінні районом, особливо, якщо підприємці знають, що представники органів місцевої влади постійно цікавляться їхньою думкою і беруть до уваги їх рекомендації.

Сучасна історія посткомуністичного періоду розвитку свідчить, що зараз вивчення думок малих підприємців у колишніх республіках СРСР стало невід'ємною складовою суспільного життя [16]. Моніторингові дослідження з метою вивчення думок малих підприємців дають змогу охопити велику аудиторію, і, за умови правильної вибірки, екстраполювати результати аналізу на все населення району. Інтегральні дослідження за додаткових механізмів зворотного зв'язку допомагають глибше проаналізувати різноманітні аспекти адміністративної реформи і скоригувати подальшу політику органів місцевої влади.

10. Як Ви ставитеся до проведення моніторингу зі збирання інформації про Ваші проблеми, обговорення їх з представниками місцевих органів влади та прийняття рішень з урахуванням позицій усіх учасників (рис. 10) ?

- 1) цілком позитивно – 40%;
- 2) скоріше позитивно, ніж негативно – 45%;
- 3) наскільки позитивно, настільки й негативно – 15%;
- 4) скоріше негативно, ніж позитивно – 0;
- 5) цілком негативно – 0.

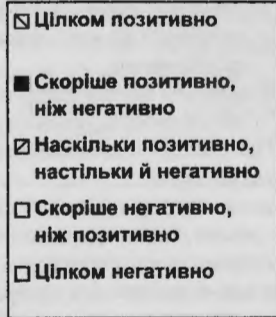
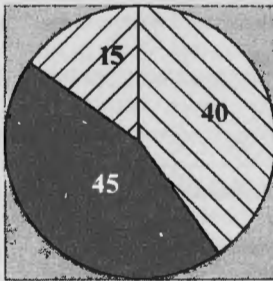

Рис. 10

Моніторинг малих підприємств може бути корисним способом, що дає змогу інформувати відповідальних осіб про перебіг адміністративних реформ, зорієнтувати їх на очікувані реакції на той чи інший запланований ними захід, допомогти їм проаналізувати зміни в роботі різноманітних державних установ і забезпечити зворотним зв'язком щодо джерел задоволеності і незадоволеності в різноманітних верствах суспільства.

Гарантією релевантності інформації, на яку очікують люди, зацікавлені у вивченні результатів моніторингових досліджень (з метою накопичення й аналізу думок малих підприємств), є рівень фахових знань їх співробітників і організаційної структури соціологічних центрів. Оптимальне використання моніторингу малих підприємств як засобу сприяння адміністративній реформі потребуватиме виконання додаткових умов:

- 1) забезпечення зацікавленості державних організацій у гласності результатів моніторингових досліджень думок малих підприємств;
- 2) ініціювання суспільних дискусій про ці результати;
- 3) організація в районних державних адміністраціях комітетів інформаційної політики.

Комітети інформаційної політики

Назріла гостра потреба для органів місцевого самоврядування створити в структурі своїх виконавчих органів **комітети інформаційної політики**, їх діяльність буде спрямована на забезпечення принципів гласності, наочності, достовірності, об'єктивності інформації у виробленні, проведенні й аналізі політики місцевого самоврядування взагалі та у сфері підтримки малого бізнесу, зокрема.

Функціональна спрямованість роботи комітетів інформаційної політики може бути такою:

- 1) організація «круглих столів», зустрічей депутатів з малими підприємцями;
- 2) інтерв'ю з посадовими особами органів місцевого самоврядування;

- 3) публічне розміщення газетних статей посадових осіб органів місцевого самоврядування, організація їхніх виступів на радіо і телебаченні;
- 4) надання малим підприємцям звітів про діяльність органів місцевого самоврядування в різноманітних сферах.

Принципово важливим напрямком роботи комітетів інформаційної політики може бути:

- випуск інформаційних бюлетенів з основними заходами щодо підтримки малих підприємств;
- публікація проектів бюджету, кошторисів основних проектів і соціально-економічних програм;
- публікація матеріалів щодо поточного фінансового становища району, села, селища.

Комітети можуть публікувати перелік основних послуг, що надаються органами місцевого самоврядування малим підприємцям, обсяги таких послуг і їх вартість, організувати випуск буклетів, що містять матеріали про фінансову діяльність органа місцевого самоврядування, зокрема фінансовий план, проект бюджету району, опис комунальних послуг, динаміку прибутків і витрат місцевого бюджету за останні кілька років, відповідні графіки і таблиці.

Зазначені комітети повинні очолити і проводити моніторингові дослідження малих підприємств, організують поштові скриньки, що слугують засобом збирання інформації від малих підприємств та усіх громадян. Комітети інформаційної політики створюють суспільні інформаційні центри, прес-служби, проводять брифінги, прес-конференції, наочні виставки в суспільних місцях, розміщують рекламу, інформаційні сторінки й організують інформаційні канали в мас-медіа, які висвітлюють життєдіяльність малих підприємств у територіальній громаді (табл. 2.).

Таблиця 2

Форми співпраці з громадськістю та її зміст комітетів
інформаційної політики

№	Форма співпраці	Зміст
1	Громадський інформаційний центр	Спеціально відведене місце в органі місцевого самоврядування, де громадяни за власним бажанням можуть отримати інформацію з будь-якого питання.
2	Брифінг	Коротка презентація ходу життєдіяльності малих підприємств для представників засобів масової інформації.
3	Прес-конференція	Докладне обговорення ключових проблем життєдіяльності малих підприємств із залученням засобів масової інформації, представників об'єднань громадян та інших груп населення

4	Виставка в суспільних місцях	Засіб презентації планів, проєктів і програм, що плануються органом місцевого самоврядування до фінансування в наступному бюджетному році.
5	Інформацій-на сторінка.	Поміщається в мережі Internet, може подавати матеріали, що висвітлюють окремі аспекти життєдіяльності малих підприємців району
6	Інформацій-ний канал	На телебаченні або на радіо за допомогою інформаційного каналу посадові особи органу місцевого самоврядування, депутати місцевої ради висвітлюють основні аспекти життєдіяльності малих підприємців, фінансового плану, а також проєкту місцевого бюджету
7	Газетна стаття	Містить проблемний розгляд окремих аспектів життєдіяльності малих підприємців
8	Реклама	Засіб пропаганди пріоритетів політики органів місцевого самоврядування з ключових питань (підтримки малого бізнесу, виборів, місцевого бюджету, соціальних програм тощо)

Висновки

- Через прискорення економічного зростання України та зменшення чисельності її бідних громадян, через збільшення чисельності малих бізнесменів та членів їх родин, реально можливо прискорення побудови справді відкритого, громадянського в Україні. Це призведе до значного скорочення кількості політичних партій та значного звуження спектра їх програм (відсутність ультраправих та ультралівих, поступовий перехід партій до середини політичного спектра), стабілізує внутрішньополітичну обстановку, унеможливить різку зміну економічного курсу та посилить демократизацію українського суспільства.
- Тільки через поступове економічне зростання України та підвищення рівня життя її громадян насамперед, можливо збільшити вірогідність приєднання до Європейського Союзу в майбутньому.
- Отримані в результаті соціологічного опитування малих підприємців Шевченківського району м. Києва дані свідчать про те, що моніторингові дослідження можуть бути дієвим інструментом підтримки адміністративних реформ на різноманітних етапах процесу розробки, проведення й оцінки політики місцевих органів влади. Вони спроможні:

- поліпшити прозорість у відносинах між органами місцевого самоврядування, державними органами та малим бізнесом, що сприятиме зменшенню хабарництва та інших негативних явищ у відносинах між ними;
  - організувати поточний аудит управлінських рішень органів державної адміністрацій та місцевого самоврядування з боку малих підприємств за рахунок налагодження зворотного зв'язку між ними;
  - забезпечити районні державні адміністрації оперативною та більш повною інформацією про стан трудових ресурсів малого бізнесу та його проблеми.
4. Залежно від етапу реформ моніторингові дослідження мають різноманітні цілі. На початку реформи політики й керівні особи, що приймають адміністративні рішення, можуть використовувати моніторингові дослідження широких верств суспільства, еліти і працівників як діагностичний інструмент. Це дає можливість політикам і керівникам вищого рівня визначити пріоритети політики і виробити концепції реформ, включаючи стратегії їх упровадження.
  5. Під час проведення адміністративної реформи моніторингові дослідження в державному управлінні надають інформацію про характер сприйняття змін адміністративною елітою і готовність працівників адміністративних органів прийняти адміністративні реформи для встановлення зворотного зв'язку щодо наявності і ступеня схвалення й усвідомлення завдань адміністративної реформи посадовими особами, причетними до її проведення. Ця контролююча функція моніторингових досліджень створює можливість для навчання державних службовців, що є основою планів удосконалення і внесення змін у початкові завдання реформи.
  6. Моніторингові дослідження активізують знання, досвід і можливість адміністративного персоналу і конкретизують зобов'язання працівників щодо процесу реформи, за умови, якщо дослідження сприймається не як аудит, а як можливість чомусь навчитися.
  7. Вивчення думок і настроїв малих підприємців може бути корисним засобом інформування відповідальних осіб про перебіг адміністративних реформ, орієнтувати на очікувані реакції громадськості на той чи інший запланований ними захід, аналізу змін в роботі різноманітних державних установ і встановлення зворотного зв'язку щодо джерел задоволеності і незадоволеності в різноманітних верствах суспільства.
  8. Гарантією достовірності інформації, на яку очікують люди, зацікавлені в отриманні результатів моніторингових досліджень малих підприємств, є рівень фахових знань працівників дослідницьких установ і їх організаційної структури.

9. Оптимальне використання даних моніторингу малих підприємств як засобу сприяння адміністративній реформі потребуватиме виконання додаткових умов:

- орієнтація державних районних адміністрацій на гласність;
- спрямування зусилля на ініціювання суспільних дискусій про результати моніторингових досліджень малих підприємств.

Література

1. Хаек Ф. Дорога к рабству /Пер. с англ. М.В. Гнедовского. – М.: Экономика МП, Эколов, 1992. – 176 с.
2. Варналій З.С. Тенденції становлення малого підприємництва та громадських об'єднань підприємств в Україні. – К. Асоціація сприяння розвитку підприємництва в Україні, 1996. – С. 9.
3. Бабич В. Предприниматели и предпринимательство в Украине: Социальные аспекты. – К, 1992. – 256 с.
4. Волков М.Ф. Державне регулювання діяльності фінансових посередників //Фінанси України. – 1996. – № 8. – С.79.
5. Государственная поддержка предпринимательства: концепция, формы и методы //Общество и экономика. – 1996. – № 1-2. – С.118-174.
6. Селиванов В. Правові передумови політики державної підтримки в Україні //Проблеми теорії і практики упр. – 1994. – № 10. – С. 11-19.
7. Його Ж. Концептуальні засади кодексу про підприємництво в Україні //Проблеми теорії і практики управління. – 1995. – № 2. – С.3-11.
8. Шулу с А. Субъекты малого предпринимательства и система его государственной поддержки //Российский экономический журнал. – 1996. – № 6. – С. 68.
9. Закон України «Про підприємництво» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – С. 168.
10. Зарубежный опыт поддержки малого бизнеса /Под ред. Ю.А.Клочко. М.: Венчур Центр, 1993 – 20 с.
11. Окумура Х. Корпоративный капитализм в Японии. – М.: НИСИ, 1986. – 250 с.
12. Разумнова Н. Роль мелкого бизнеса в экономике США // Наука и жизнь. – 1990. – № 5. – С.2-3.
13. Афанасьев В. Малый бизнес: проблемы становления // России, экон. журн. – 1993. – № 2. – С. 64.
14. Klages, Hemut Funktionswert von Mitarbeiterbefragungen. Qualitätsmerkmale und Erfolgsfaktoren bei Mitarbeiterbefragungen // Verwaltung – Organisation – Personalwesen (VOP). – Vol. 19. – 1997. – № 1: – P. 34-38.
15. Н. Грінберг, Бенджамін Громадськість у полоні: Як масова думка активізує державну владу. – США: Нью-Йорк: Basic Book, 1986. – 320 р.
16. Алісаускієне Р., Баярунієне Р. Громадська підтримка тіснішого балтійського співробітництва // Балтійський огляд. – 1993. – № 4.

Відомості про авторів

Калюх Юрій – доктор технічних наук, професор кафедри європейської інтеграції Української Академія державного управління при Президентові України, м. Київ

Тітаренко Олександр – аспірант кафедри управління містом Української Академії державного управління при Президентові України, м. Київ

Логунова М. М. (Київ)

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

«Народ має ту владу, яку заслуговує,» – часто можна почути з вуст політиків, вчених і просто пересічних громадян. Конкретизуючи цей вислів відповідно до теми нашого дослідження можна сказати, що суспільство має ту форму організації політичного життя, яка визначається його глибинними, сутнісними чинниками економічного, соціального, культурного, психологічного характеру. Останні (а саме психологічні чинники), на наш погляд, відіграють досить важливу роль в процесах функціонування і зміни політичної влади. Тому відповіді на складні питання сучасної української дійсності типу: чому так важко і повільно зживаються прояви автократичного політичного режиму, час від часу загострюється явне чи приховане протистояння політичної влади і народу слід шукати не лише в економіці, соціальній структурі суспільства тощо. Причини такого стану, насправді, мають більш глибинний характер. Вони сягають своїм корінням в психологію народу, його ментальність. Як зазначають автори монографії «Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций» в житті людей реально не те, що є насправді, а те, що стало фактом їх свідомості, уяви, в що вони вірять і до чого прагнуть [1, 90]. Відповідно і влада знаходиться не стільки зовні, скільки в середині людей, в їх суб'єктивному світі, побудованому за їх образом і подібністю. Як наслідок – політичні структури і процеси отримують, переважно, психологічну інтерпретацію і мотивацію. «Життя народу, його установи..., – на думку Г.Лебона – ... лише видимі продукти його невидимої душі» [2, 13]. Передаючись від покоління до покоління, певним чином видозмінюючись, культурно-психологічні особливості народу значною мірою визначають його політичну поведінку, організацію політичного життя суспільства.

Соціально-історична практика переконливо свідчить про те, що в перехідні переломні етапи суспільного розвитку роль психологічних чинників в діяльності суб'єктів політики (під ними розуміють, перш за все, маси

в цілому, великі соціальні групи, політичні інститути, окремі індивіди) суттєво зростає. Вони, на думку вчених, поряд з економічними, соціальними, політичними, культурно-духовними передумовами здатні впливати на зміст, характер, спрямованість і, навіть, темпи суспільних перетворень.

Які ж об'єктивні і суб'єктивні причини, передусім, визначають таку роль психологічних чинників в даний період суспільного розвитку?

Це, передусім, суттєве збільшення, в порівнянні зі стабільним станом суспільства, кількості як організованих, так і неорганізованих (стихийних) учасників політичного життя. Пояснюється це, здебільшого, нечітко визначеним характером спрямованості політичного процесу, наявністю багатоваріантності його розвитку тощо.

По-друге, політичні події перехідного етапу, внаслідок такого розвитку політичних процесів відзначаються, як правило, складністю, різноплановістю, політичною напруженістю, суперечливістю.

По-третє, характерною особливістю цього періоду є також високий рівень емоційного забарвлення різних форм політичної діяльності всіх без винятку суб'єктів політики, їх апеляція до почуттів, настроїв, емоцій, часто «гра» на них.

Не варто також забувати і те, що в умовах перехідного суспільства значно зростає роль індивідів і ціни їх вчинків в політичних, економічних, соціальних, національних сферах і структурах суспільства.

Якщо поглянути через призму цих чинників на сучасне українське суспільство, то можна зробити висновок про те, що воно є яскравою ілюстрацією до кожної з названих нами характеристик. Мабуть тому наше суспільство сьогодні по-новому осягає значення проблем психології в долях окремих людей, і суспільства в цілому. Однак, таке осягнення відбувається просто. Справа в тому, що принаймні, декілька поколінь українських громадян виховувались в атмосфері віри в непорушні об'єктивні закони суспільного розвитку і сформованих на основі цього схематичних суспільного життя. Зрозуміло, що все це не залишало місця для роздумів про самостійну роль в цих процесах індивіда, його внутрішнього психічного життя.

Кризові економічні, соціальні, політичні процеси в Україні останніх років з їх хаотичністю, непередбаченістю, некерованістю спонукали громадську думку шукати пояснення того, що відбувається не лише в об'єктивних закономірностях суспільного розвитку, але і в його суб'єктивних чинниках, а саме в діяльності (чи бездіяльності) певних соціальних груп, окремих людей, ступені їх впливу на події і явища, які відбуваються. Характерним прикладом, який ілюструє зрушення громадської думки в цьому напрямку є судження населення щодо причин кризових явищ в українському суспільстві. Одні бачать їх в розпаді Радянського Союзу і розвитку України як самостійної держави, інші – шукають винуватців серед політичних груп (чи то «демократів», чи то «комуняк»), ще інші – в невмілих діях Президента, Уряду, Верховної Ради, тощо. Останнім часом часто звучить думка про те, що шукати причини наших бід слід в ментальності українського народу –

недостатньому почутті національної єдності, примиренності до негативних явищ, покірності і надмірному покладанні на долю. Всі ці досить різні підходи поєднує одне спільне, а саме – спроба пояснити ситуацію з суб'єктивно-психологічних позицій.

Не вдаючись в оцінку такої спрямованості громадської думки з точки зору добре це, чи ні, слід зауважити, що воно є, очевидно, закономірною реакцією суспільства, яке не готове протистояти складним обставинам і ще не виробило способи їх розв'язання на суспільному рівні (як це здійснюється в розвинутих демократичних країнах).

Реальна практика суспільного життя переконливо свідчить, що психологічні феномени, завжди супроводжують політичні процеси, події, явища. Від почуттів, бажань, настроїв, потреб людей значною мірою залежить те, що відбувається в суспільстві. На цьому неодноразово акцентували увагу відомі політики, вчені всіх часів, починаючи з Аристотеля. Державець, вважав Н.Макіавелі, повинен знати не лише головні стимули людської діяльності, але й смаки, уподобання, потаємні бажання людей. Лише так можна ефективно керувати суспільством. Якщо абстрагуватися від цинічно-відвертого кредо Макіавелі «мета виправдовує засоби», то можна вважати його роботу «Державець» описом соціально-психологічних феноменів політичного управління в різні часи і за різних правителів.

Серед причин, які суттєво впливають на соціально-економічний та політичний розвиток держави, відомий класик світової соціологічної думки Е. Дюркгейм, називав морально-етичні засади суспільства. Ніякі реальні суттєві зміни, зауважував він, не мають шансу на підтримку з боку населення, якщо вони не виражають його глибинних моральних цінностей і не базуються на них. Інший соціолог, Макс Вебер підкреслював, що певні релігійно-соціологічні і релігійно-психологічні феномени, а саме протестантська етика й індивідуалізм стали чи не визначальними факторами виникнення та розвитку сучасної європейської економіки і як наслідок, демократичної політичної системи.

І дійсно, яке б суспільне явище ми не розглядали, у ньому завжди присутня соціально-психологічна сторона, пов'язана з діяльністю соціальних суб'єктів. Вона не завжди помітна, не скрізь виходить на перший план, однак постійно присутня і проявляється з різним ступенем активності. Лише на основі врахування співвідношення управлінських зусиль влади і внутрішніх тенденцій розвитку суспільства, в тому числі і соціально-психологічних, можна уникнути такого небажаного для соціального середовища «конструювання», яке не відповідає його природі. Ф. Гегель у «Філософії історії» писав про «хитрість розуму», що проявляється у виявленні загального за частковим, індивідуальним. На його глибоке переконання, у всесвітній історії внаслідок діяльності людей іноді отримуємо дещо інші результати, ніж ті, на які розраховували [3, 27]. У цьому полягає «іронія історії», яка немовби глузує з тих, хто хоче нав'язати соціальному середовищу шляхи перетворень, без урахування притаманних йому внутрішніх закономірностей і тенденцій.

Сучасне українське суспільство, якщо говорити образно, являє собою цілий комплекс складних соціально-психологічних явищ, процесів, які здатні суттєво впливати на процеси демократизації політичного життя.

Події і факти останніх десяти років дають підстави говорити про складність і напруженість загальної психологічної атмосфери, яка панує в українському суспільстві. Соціально-економічні реформи, які здійснюються в нашій державі останнім часом, на жаль, виявилися невдалими і мають своїм наслідком погіршення загальної соціально-економічної ситуації та зниження життєвого рівня широких верств населення. Через цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин руйнівні процеси в окремих сферах життя українського суспільства затяглися і поки що переважають над конструктивними.

Все це безпосередньо позначалось на сфері соціальних відносин. Проведені протягом останніх 5-7 років соціологічні дослідження свідчать про збереження тенденції до подальшого зубожіння малозабезпечених верств населення (особливо пенсіонерів), зростання майнової нерівності (українське суспільство стає все більше біполярним, причому з значним переважанням числа тих, хто знаходиться за межею бідності), посилення соціальної напруги в суспільстві взагалі і в окремих регіонах держави. Наразі маємо знецінення факторів, що в умовах стабільного розвитку держави завжди гарантують їх носіям соціальну захищеність (рівень освіти, професійна компетентність нині не є такими, що забезпечують їх власникам необхідний життєвий рівень, як наслідок – зниження їх суспільної престижності). Під впливом соціально-економічної кризи поступово втрачає своїх прихильників ідея національної державності.

Неефективність діяльності владних структур по створенню умов для нормальної життєдіяльності суспільства призвела до різкого падіння рівня довіри населення до всіх, без винятку, інститутів політичної системи України, в тому числі і органів державного управління. Більше того, як засвідчують результати громадських опитувань, певна частина населення, взагалі, сумнівається в спроможності української держави забезпечити самостійний, незалежний розвиток, а самих українців – здійснювати управління державою.

Наслідком такого стану, на думку психологів, є формування певного психологічного несприйняття населенням різних суспільних, в т.ч. і демократичних перетворень. Ситуація ускладнюється ще й тим, що за роки незалежності громадяни України пережили не одну спробу реформувань (економічних, соціально-політичних), причому не завжди успішних. Додамо до цього і такий незаперечливий факт, як традиційний консерватизм суспільної свідомості взагалі. Як правило, люди за своєю природою істотно переважно консервативні. Тому навіть довгоочікувані суспільні зміни, майже ніколи не бувають підготовлені психологічно.

Саме тому, мабуть, ідеї соціально-економічних і політичних реформ для більшості пересічних громадян країни сьогодні є неприйнятними, такими, що асоціюються переважно з негативними змінами в їх матеріальному і

соціальному становищі. У цій ситуації виникає і набуває поширення процес, який соціологи називають «атомізацією» суспільства. Він знаходить свій вияв у поширенні індивідуального способу самозахисту, самовиживання, внаслідок чого потреби консолідації зусиль суспільства для виходу з кризи переважною більшістю громадян сприймаються як другорядні, далекі від їх реальних, сьогоденних, особистих інтересів. Це цілком природне явище, адже коли в суспільстві криза й нестабільність, люди передусім звертаються до своїх первинних структур, опираються на власні сили, сім'ю, турбуються про своїх дітей, близьких, намагаються отримати пристойне матеріальне забезпечення для себе, безпечні умови життя тощо.

Розчарування результатами невдалих спроб соціально-економічних реформ, невпевненість у завтрашньому дні сприяли формуванню песимістичних суспільних настроїв. За даними моніторингового соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України, 56,2 відсотка наших співвітчизників в близькому майбутньому не розраховують на покращення свого життя [4, 334]. Це, звичайно аж ніяк не сприяє спрямованості їх спільних зусиль на участь в соціально-економічних і демократичних політичних перетвореннях. За такої ситуації на перший план виступає здоровий життєвий глузд – «краще синиця в руці, ніж журавель в небі». Приходиться констатувати той факт, що населення України, в масі своїй, обрало сьогодні роль стороннього спостерігача за процесами, що відбуваються у суспільстві, активно не підтримуючи ідеї соціально-економічних і політичних перетворень, проте і відкрито проти них не протестуючи. За роки тривалих перманентних змін суспільство вже певним чином пристосувалося до існування у своєму власному відокремленому від влади вимірі.

Як свідчить досвід становлення та розвитку демократії в країнах Західної Європи і США, ці процеси є наслідком консолідації зусиль всіх учасників політичного процесу, порозуміння між владою і народом, подолання проявів недовіри і ворожнечі між ними. Такого консенсусу між владою і народом в сучасній Україні, ми не спостерігаємо. Натомість, приходиться констатувати, що соціально-економічні і політичні зміни, які відбуваються в українському суспільстві пересічними громадянами сприймаються здебільшого, як зміни у владних структурах, які в очах українця далекі від нього, його потреб і інтересів.

На думку психологів, негативне відношення до влади, низький рівень довіри до її інститутів сформувалися в українському соціумі традиційно, в силу історичних обставин і є ментальними, так як довгий час держава і її представники в свідомості населення України уособлювались з чужинцями. Дане сприйняття влади сягає корінням в підсвідомість українського народу і певним чином визначає його ставлення до неї.

На наш погляд, таке пояснення відношення до держави не можна вважати вичерпним. Негативна оцінка держави як політичного інституту, її структур, управлінського апарату зокрема є наслідком поєднання цілого ряду причин. Тут можна назвати і трагічні приклади зневажливого ставлення

держави до народу, що збереглися в його історичній пам'яті; і протилежний приклад взаємовідносин «держава-громадянин» в розвинутих демократичних країнах Заходу; і конкретні невдачі економіко-політичних рішень державних органів України останніх років; і фактичне відсторонення держави від економіки за роки незалежності. Зазначимо, що негативне сприйняття влади характерне майже для всіх посттоталітарних держав. Експериментальні дослідження, які здійснювалися за допомогою метода семантичного диференціалу в Росії свідчать, що відношення до держави в буденній свідомості російського населення, асоціюється з «бюрократією», «президентом», «партіями», «правлячим класом» і такою її владною функцією, як «панування» [1, 461]. Більше того, саме поняття «держава» опинилося в негативній зоні семантичного простору за шкалою оцінки вигоди і є близьким до нуля.

Що ж до України, то у відношенні до владних структур більшість громадян сьогодні обрала для себе позицію пасивного стороннього спостерігача (владу вони не підтримують, проте і не протидіють її розпорядженням відкрито). Очевидно, що встановлення довіри між населенням і владою, а на цій основі консолідація суспільства – є однією з найгостріших сьогоденних проблем в сфері політичної діяльності. Це вимагає перегляду взаємовідносин між владою і громадянами на всіх рівнях в плані розширення практики всебічної підтримки з боку державних органів різних форм активності населення через громадські організації та місцеве самоврядування в реалізації їх громадянських прав, участі в здійсненні державної влади і контролі за нею. Важливою в цьому плані є підтримка і заохочення різноманітних форм самоорганізації суспільства, участі громадян України в реалізації державних рішень через референдуми, опитування громадської думки тощо. А для нього необхідне нарощування інтелектуального потенціалу суспільства, створення цілісної системи правової і політичної освіти громадян, формування демократичної політичної культури населення. Тільки за цих умов громадянські цілі, пов'язані з формуванням структур громадянського суспільства не залишаться на периферії масової свідомості українського населення, як по це свідчать різноманітні соціологічні дослідження, проведені останнім часом.

Демократизація політичного життя суспільства прямо і безпосередньо пов'язана з тими психологічними феноменами, які зумовлюють існуючий стан масової суспільної свідомості (установками, стереотипами мислення, пануючими суспільними настроями).

Дослідження, проведені останніми роками в Україні фіксують значний вплив на свідомість громадян установок, отриманих ними з минулого досвіду. Це стосується, зокрема відношення до держави та органів державної влади і управління. Так, близько 72 відсотків українських громадян вбачають в державі регулятора всіх суспільних процесів за аналогією з тією роллю, яку вона виконувала в попередній системі адміністративно-командного управління. Наслідком такого традиційного відношення до держави є звичка покладатися на неї у вирішенні більшості складних проблем соціально-економічного і політичного характеру, низький рівень громадянської активності.

В процесі здійснення демократичних перетворень слід враховувати також пануючі суспільні настрої, тобто переважаючий стан почуттів і емоцій населення в певний часовий період, в яких фіксується його відношення до суспільно-політичного життя, його оцінка. В цьому контексті варто зазначити, що масова психологія посттоталітарного суспільства характеризується, переважно, негативізмом. Показовим в цьому контексті є оцінки громадянами України державних і громадських інституцій, які протягом останніх років залишаються переважно незадовільними. Для прикладу візьмемо дані соціологічного опитування, проведеного нещодавно Українським центром економічних і політичних досліджень [5]. За його даними, зокрема, більше 62 відсотків респондентів вважають Верховну Раду України безвідповідальною (Кабінет Міністрів – на 12 відсотків менше), 51,5 відсотків – некомпетентною (Кабінет Міністрів відповідно на 10 відсотків менше), а майже 70 відсотків опитаних назвали вищий законодавчий орган влади України нечесним (Кабінет Міністрів – 60 відсотків). Низьким рівнем довіри населення уже традиційно протягом останніх років користуються місцеві органи влади, політичні партії, рухи, їх лідери.

Ці негативні суспільні настрої зумовлюють певні суперечності масової суспільної свідомості, які фіксують опитування громадської думки. Вони проявляються в наступному:

- в прагненні до демократії з одного боку і потреби в сильній авторитарній владі з іншого;
- в бажанні жити за «західними стандартами», проте працювати за звичкою, сформованою попередньою системою;
- в негативних оцінках радянського тоталітаризму і існуючою поряд з цим «ностальгією» за патерналістською роллю держави, характерною для цього періоду розвитку українського суспільства;
- в позитивній загальній оцінці політичного плюралізму, що поєднується з недовірою до діяльності політичних партій, відмовою їм у підтримці;
- в надії на сильного харизматичного лідера, при відмові в довірі політичній еліті взагалі (особливо новим політикам – підприємцям, банкірам) тощо.

Такі суперечності послаблюють суспільство, свідчать про його аморфність, невизначеність і поряд з іншими психологічними чинниками суттєво впливають на розвиток процесів демократизації українського суспільства.

Таким чином, можна зробити висновок, що загальна психологічна ситуація, в умовах якої розгортаються демократичні процеси в Україні є досить складною і напруженою. Це вимагає від усіх активних суб'єктів політики ретельного прорахування своїх дій у відповідності з психологічними заходами суспільства, його готовністю до тих чи інших суспільно-політичних перетворень

Література

1. Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций // Под ред. В.Ю.Большакова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та. – 2000.
2. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб., 1995.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия истории: Соч. – Т. 8. – М., 1999.
4. Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали // За ред. члена-кор. В.М.Ворони і інших. – К: Ін-т соціології НАН України. – 2000.
5. Шангина Л. Народ золотой середины? Эскиз социально-психологического портрета // Зеркало недели. – 2000. – 4 марта.

Відомості про автора

Логунова Марія Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, Українська Академія державного управління при Президентові України, м. Київ

Приходько С. М. (Полтава)

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Освіта є невід'ємною складовою суспільної життєдіяльності. Водночас вона розглядається і як важливий показник ефективності функціонування суспільства. У цьому контексті освіта оцінюється не лише рівнем грамотності та кількістю набутих знань. Критерієм її ефективності має бути «якість і корисність навчання. Чи великий розрив між необхідними знаннями, одержаним вихованням, набутою кваліфікацією і можливістю їх застосування у різних творчих заняттях та у подальшому духовному розвитку? Чи великі розбіжності між устремлінням, як неминучим побічним результатом освіти, і досягненнями та їх реалізацією?» [1, 215]. Отже, важливо, щоб отримані у процесі навчання знання не стали відстороненою інформацією, а сформувавшись як органічний складовий елемент всебічного розвитку молоді. Система освіти має бути спрямована на те, щоб знання стали основою для складання у молодих людей власних поглядів, позицій і сприяли визначенню ними свого місця у житті.

Освіта є похідною від загального розвитку суспільства. У цьому плані слід навіть простежити певний взаємозв'язок. З одного боку, суспільство визначає загальну спрямованість освіти. Не лише через фінансування, навчальні програми або замовлення спеціалістів. Саме суспільне життя визначає

сутність освіти. Зокрема, суспільні відносини, цінності, звичаї, традиції, домінуючу ідеологію. Навчальний процес є більш якісним і повноцінним, якщо учень чи студент бачуть реальний зв'язок між отримуваними знаннями і практичним життям, дійсну можливість через освіту реалізувати свій потенціал, повну відповідність ідеологічної спрямованості освіти провідним суспільним цінностям. З іншого боку, освіта на цих засадах забезпечує підготовку не тільки майбутнього спеціаліста, а й громадянина. Освіта проводить своєрідне відтворення членів суспільства. Таким чином підтримується належний рівень його функціонування і процес його органічного розвитку. Такий багатоплановий, багатоаспектний освітній процес є також важливою передумовою суспільного прогресу. Нинішній рівень людської цивілізації засвідчує, що даний прогрес «можливий лише за наявності інноваційних рішень, які може запропонувати лише високоосвічена людина»[3, 17]. у цьому процесі провідну роль здійснюють «інтелект, ідеї, вміння обробляти і використовувати інформацію». І зрештою «сьогодні перемагає той, у кого вищий загальний рівень освіти, хто більше й ефективніше здійснює інвестиції в людський капітал»[3, 17].

Отже, призначення освіти у суспільній життєдіяльності досить вагоме. Готуючи майбутніх фахівців і громадян, вона сприяє не тільки нормальному розвитку суспільства, а й його подальшого прогресу.

У нинішній час Україна переживає складний перехідний етап своєї історії, який породжує чимало проблем. Тривають пошуки моделі оптимальної організації нашого суспільства. І, звичайно, освіта осторонь цього процесу залишатись не може з огляду на вище вказані причини. До того, ж актуальними залишаються питання щодо організації системи самої освіти, визначення шляхів її розвитку, загального спрямування. Отже, ці дві проблеми досить тісно взаємопов'язані. Розвиток суспільства у цілому слід розглядати у контексті освітнього процесу і навпаки. На нашу думку, найбільш оптимальна форма організації суспільства України має подолати існуючу його розколотість і сприяти його інтеграції. Таку смислову сутність найяскравіше відображає система громадянського суспільства. Важливим чинником у його формуванні є громадянська освіта. Це зумовлює потребу з'ясувати її роль і значення у складанні громадянського суспільства.

Розкриття цього взаємозв'язку потребує докладного аналізу сутності громадянського суспільства і громадянської освіти. Це дозволить чітко відзначити основні лінії їхньої взаємодії. Даний аналіз має будуватись на використанні таких принципів. Будь-яке суспільство характеризується як єдиний цілісний організм, як певна форма організації. Його слід розглядати як інтегровану сукупність взаємопов'язаних різноманітних соціальних інститутів і відносин між ними. Перші представляють організаційну структуру суспільства, а другі відображають його динаміку, процеси, які у ньому відбуваються. Лише у такому поєднанні можна більш адекватно відзначити сутність суспільства як системи. «Загальновідомим фактом є те, що сукупність суспільних відносин у межах тієї чи іншої організаційної форми ... теоретики і прак-

тики, не змовляючись, називають соціальним організмом. Цим самим підкреслюється органічна єдність походження і функціонування економічних, соціальних, політичних та духовних процесів, що наповнюють ці організаційні форми» [6, 41]. Отже, саме на цій підставі треба аналізувати систему громадянського суспільства, механізм його функціонування.

Воно є системним, багатоаспектним утворенням і представляє собою «систему позадержавних суспільних відносин та інститутів, що дає можливість людині реалізувати свої громадянські права і висловлює різноманітні потреби, інтереси і цінності членів суспільства» [5, 89]. Його призначення полягає у забезпеченні можливості людині вільно здійснювати свої права, здібності, потенціал. «Тобто, громадянське суспільство означає стан упорядкування суспільства з точки зору інтересів кожної людини». [7, 99].

Таким чином, головним складовим елементом структури громадянського суспільства є людина як громадянин. Вона наділена широкими громадянськими правами і повноваженнями, їй надається значна свобода вибору у різних сферах суспільного життя, форм світогляду, сповідуваної ідеології. Людина вільно обирає у них напрямки своєї діяльності, ідейні уподобання тощо. Громадянське суспільство забезпечує людині свободу у визначенні роду своїх занять, юридичну рівність з іншими індивідами, економічну незалежність, гарантований захист своїх юридичних прав і свобод, право об'єднуватися у партії та інші громадські об'єднання, реалізацію духовних і матеріальних потреб вільний доступ до інформації [5, 93]. Важливим аспектом у цьому плані виступає питання практичного здійснення даних прав. Основними його механізмами є реалізація права приватної власності, а також забезпечення участі громадян у вирішенні державних і громадянських справ.

Зрозуміло, що декларативне проголошення цих можливостей ще не означає їх практичну реалізацію. Необхідно, щоб громадяни були спроможні самостійно здійснити свої права і свободи. Вони мають уміти зробити свій вільний вибір. Така здатність формується через розвиток відповідних навичок і здібностей розв'язувати не лише власні, а й громадські проблеми. Цінності громадянського суспільства є значущими тоді, коли вони реалізуються у повсякденному житті.

Важливим чинником функціонування громадянського суспільства є забезпечення прав і свобод усім його членам. Необхідно підкреслити, що його важливою характеристикою є поєднання у людині – громадянину відчуття гідності, індивідуальності з повагою до прав і свобод тих, хто знаходиться поруч, з дотриманням традиційних норм людського співжиття. Адже до багатоманітної суспільної структури входить велика кількість суб'єктів як носіїв різноманітних інтересів. І вони можуть не співпадати, навіть суперечити один одному. Це зумовлює об'єктивну потребу узгодження відносин між ними. Дану проблему на теоретичному рівні намагався вирішити видатний німецький філософ Імануїл Кант. Він відзначав, що взаємовідносини у громадянському суспільстві мають будуватися на таких засадах: «По-перше, згідно

з принципами свободи членів суспільства, по-друге, у відповідності з принципами про залежність усіх від єдиного спільного закону і, по-третє, по закону рівності усіх» [4, 267]. Тобто принцип особистої свободи має поєднуватися з юридичною рівністю всіх на її здійснення. Кант зауважував, що свобода не може здійснюватися за рахунок інших. У тому суспільстві відносини повинні будуватися на основі узгодження прав усіх членів суспільства. Отже, права мають органічно поєднуватися із обов'язками; свобода вибору передбачає відповідальність за неї. Лише у такому разі система громадянського суспільства буде повноцінно розкриватися, і права людини матимуть дійсну реалізацію.

Неодмінною передумовою ефективною системи громадянського суспільства є наявність його розвинутої багатоманітної структури, їх складають різні неурядові групи, об'єднання, організації, асоціації, інші соціальні інститути, їхня функціональна спрямованість досить широка: творчі, спортивні, ветеранські, жіночі, правозахисні, благодійницькі, професійні спілки тощо. Тобто ті структури, які знаходяться поза державним впливом, їхнє призначення полягає у сприянні реалізації особистістю її цінності, інтересів, потреб, прагнень, потенціалу. Соціальні інститути створюють індивіду певний простір для цього. Вони забезпечують йому справжню повноцінну можливість для вибору напрямку своєї життєдіяльності. Адрже людина може сформуватися як особистість лише у системі суспільних відносин. А конкретніше, через певну соціальну організацію. Це не обмежує можливості самовизначення індивіда. Оскільки індивідуальна свідомість має бути забезпечена соціальними механізмами.

Таким чином, громадянське суспільство представляє собою широке системне утворення. Критерієм його організованості і функціональної ефективності є створення умов для реалізації особистістю своїх потреб та інтересів. Звичайно, у поєднанні із відповідальністю. Повною мірою скористатись з наданих прав людина може лише у разі своєї належної підготовленості до цього, розвинутої відповідних умінь і навичок. Це досягається не лише вихованням практичних здібностей, а й формуванням адекватної моделі свідомості індивіда. Таке завдання вирішується насамперед освітою. Вона є важливим елементом процесу життєдіяльності суспільства, передумовою його нормального стабільного розвитку.

Виходячи з потреби забезпечити всебічний зв'язок між освітою і формуванням громадянського суспільства, необхідно покласти його основні принципи і цінності в основу навчальних програм. Ця потреба, на думку автора, є досить актуальною для нинішньої України. Певний ідейний вакуум, який утворився у системі освіти має бути заповнений ідеологією громадянськості. Вона є досить дієвою у плані підготовки майбутніх фахівців і водночас людей з активною громадянською позицією, патріотів своєї країни. Засобом здійснення даних цілей виступає громадянська освіта. Вона є досить багатоплановим поняттям. І її головна сутність відображається в її функціональному призначенні. «Громадянська освіта – це освіта, яка готує людину до

того, щоб вона стала відповідальним громадянином, брала активну участь у політичному житті країни і була здатною багато зробити для своєї країни» [2, с.6]. Тобто підготовка майбутнього спеціаліста тісно пов'язана з формуванням громадянина.

Складання в Україні громадянського суспільства і демократичної держави безпосередньо залежить від здатності наших громадян здійснювати на практиці їхні основні принципи, брати активну участь у громадському житті, відповідально ставитися до своєї політичної системи, наявністю у них навичок вирішення практичних проблем. Такі здібності повинні закладатися насамперед системою освіти. Оскільки майбутніх громадян необхідно готувати, навчати. «Люди не народжуються зі знанням того суспільного і політичного ладу, які часом зумовлює можливість існування свободи для них і їхніх дітей. Такі речі треба набути, їх необхідно навчати.» У цьому контексті освіта «відіграє виняткову роль у вільних суспільствах», оскільки «у демократичній державі уряд є слугою народу – народу, здатність якого творити, втримувати і поліпшувати цей уряд залежить до великої міри від якості і ефективності освітньої системи через яку він проходить» [8, 18-19]. Отримані знання мають підтримуватися відповідними навичками участі у житті суспільства. І тому освітні програми необхідно спрямовувати на формування практичного і навіть критичного мислення учнів і студентів. Реалізація такої мети передбачає становище, коли вони є не просто пасивними об'єктами впливу педагогів, а самі виступають активними учасниками навчального процесу, різноманітних аналітичних досліджень. Цим самим формується відчуття і практичні здібності повноправного учасника всього суспільного процесу.

Система громадянської освіти сприяє розвитку здатності самостійно вирішувати життєві проблеми, організаторських здібностей. Акцент на практичні, активні форми навчання допомагає краще опанувати знання механізмів функціонування суспільного життя. «Школа представляє собою полігон для підготовки майбутніх громадян демократичного суспільства» [2, 55].

Тепер безпосередньо, що стосується форм і методів навчання. Слід підкреслити, що громадянська освіта не є відокремленою дисципліною. Вона виступає своєрідною ідеологією і методологією, які поширюються на цілий цикл предметів, передусім суспільствознавчих. У цьому контексті важливим є формування навичок не лише практичної громадської роботи, а й мислительної аналітичної діяльності. Слушним є застосування проблемних методів навчання, коли ставиться проблемна ситуація, а потім з'ясовуються шляхи їх розв'язання. Тут важливого значення набуває робота з першоджерелами. Вона сприяє формуванню навичок науково-дослідницької діяльності. Варто наголосити, що проблемні, дискусійні форми повноцінні лише за умов належної теоретичної підготовки. Тому і викладач як одне з джерел інформації зберігає своє функціональне призначення. Розв'язання проблемних ситуацій виконує свою позитивну роль, коли учасники цього процесу будуть чітко висловлювати і обґрунтовувати свої аргументи. Це підвищить не

лише здатність учнів і студентів самотійно відстоювати свої позиції, а й рівень їхньої професійності і компетентності.

Як уже було зазначено, принципи громадянської освіти реалізуються при викладанні суспільних наук. Насамперед необхідно з'ясувати загальну сутність громадянського суспільства, його смислоутворюючі характеристики, механізм його функціонування, структуру. Учні і студенти мають докладно розглянути історію розвитку ідей про громадянське суспільство, а також історію його формування. Також на різних суспільствознавчих дисциплінах слід визначити основні аспекти його прояву у різних сферах суспільства: політичній, економічній, правовій, ідеологічній, духовній. Це дозволить краще зрозуміти сутнісні характеристики громадянського суспільства. Важливо, щоб у процесі занять сформувалось чітке розуміння громадянського суспільства не як відстороненої, абстрактної, а досить дієвої і життєздатної системи. «Хоча акцентування на понятті громадянського суспільства у громадянській освіті не може саме по собі впровадити його принципи, учні мають знати, що таке громадянське суспільство, як воно пов'язано з конституційною демократією і як брати участь у його діяльності, оскільки життєздатне громадянське суспільство є одним з найбільш суттєвих компонентів стабільної конституційної демократії» [2, 21]. У ході вивчення даної теми доцільними будуть розробка проєктів або проведення «круглого столу» з проблем функціонування громадянського суспільства в Україні. Причому тут основну роботу мають провести учні і студенти. Потрібно, щоб вони проявили свої творчі здібності. Таким чином вони краще зрозуміють змістову сутність громадянського суспільства.

Тепер щодо його окремих аспектів. Важливою складовою його функціонування є реальне здійснення прав і свобод людини. На заняттях докладно розглядається процес формування даного інституту, починаючи з теоретичних розробок XVII-XVIII ст. і завершуючи Загальною декларацією прав людини 1948 р. та іншими документами сучасності. Також розкривається зміст поняття «права людини», відзначаються їх основні різновиди. Крім того, потрібно дослідити механізм їх практичної реалізації із застосуванням прикладів різних країн. Права людини нерозривно пов'язані з її обов'язками. Тому вагу при вивченні даної теми слід звернути і на цей органічний зв'язок. У нинішній Україні існує досить актуальна проблема розходження між декларуванням прав людини та їх здійсненням. На наш погляд, це пояснюється елементарною необізнаністю людей стосовно цього питання. Реалізація у повному обсязі прав і свобод залежить від здатності їх носія користуватися ними. А для цього необхідно їх знати. Відповідні знання доцільно опановувати за такою схемою: від гри (у молодших класах) до серйозного наукового аналізу теорії і практики функціонування даного інституту (у старших класах і вищих навчальних закладах). Цим забезпечується послідовність у навчанні.

Необхідним аспектом громадянської освіти є формування навичок участі у громадському житті. Вона не обмежується голосуванням на виборах,

роботою у владних чи партійних структурах. Ця участь пов'язана також із діяльністю недержавних, добровільних об'єднань, з вирішенням питань місцевого значення. Ці об'єднання є досить різноплановими: творчі, релігійні, спортивні, екологічні, молодіжні, органи громадської самоорганізації населення, їх об'єднує певний спільний інтерес. І вони можуть виступати засобами впливу на владні структури. Відповідні уміння слід формувати ще на шкільних шляхом роботи над спільними проектами щодо самих різноманітних питань, її результати досить широкі: учні будуть підготовленими вирішувати вже серйозні практичні завдання, до колективної діяльності, а також відстоювання індивідуальної позиції. Таким же чином можна розглядати і політичні проблеми. Доцільним є проведення «круглих столів» з дискусіями і розробкою проєктів рішень. Це також сприяє розвитку навичок повноцінної участі у громадському житті.

Актуальність і необхідність формування навичок участі у виборах. Вивчення даної проблематики теж може проходити за згаданою схемою: від гри до аналізу передвиборних програм і особистостей кандидатів. Необхідно на різних рівнях розглянути механізм голосування, провести порівняльний аналіз претендентів. Важливим елементом таких занять є складання власної програми з подальшим її обговоренням. Цим молоді люди формують своє бачення напрямків розвитку суспільства. І, більше того, вчать відповідально ставитися до висловлювання своїх поглядів та їх наступної реалізації. Коли вони, вже як дорослі, братимуть участь у виборах, то зважено ставитимуться до цього.

Таким чином, громадянська освіта посилює ефективність процесу навчання. Вона виконує важливі суспільні функції, оскільки сприяє вихованню не тільки кваліфікованих спеціалістів, а й свідомих добропорядних громадян своєї країни. Саме вони є запорукою формування і здійснення громадянського суспільства. І громадянська освіта, як підтверджує досвід багатьох країн, є важливою передумовою у цьому.

Література

1. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. – К: Основи, 1993. – 238с.
2. Гражданское образование: содержание и активные методы обучения (под ред. С. Шехтера и Н. Воскресенской). – М: Учительская газета, 1998. – 190с.
3. Задорожний Г.В., Коврига О.В., Смолоник В.В. Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства. – Харків, 2000. – 192с.
4. Кант И. К вечному миру // Сочинения. – М: Мысль, 1996. – т.6.
5. Кочетков А.П. Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1998. – №4.
6. Лукашевич М., Бех В. Механізм саморегуляції соціального організму країни як об'єктивна основа розподілу та інтеграції органів влади // Сучасна україн-

ська політика: Політики і політологи про неї (за ред. М.І. Михальченка). – К, 1999. – С.41-63.

7. Шедрова Г. Проблема громадянського суспільства в класичній соціально-політичній теорії та його роль у становленні і розвитку політичної системи // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К, 1999. – С 99-107.

8. Що таке демократія. – Інформаційне агентство Сполучених Штатів. – Серпень 1992.

Відомості про автора

Приходько Сергій Миколайович – доцент кафедри політекономії, Полтавський державний педагогічний університет ім. Короленка, м. Полтава

Роголин Я. Ф. (Донецьк)

ОБЩЕСТВЕННАЯ ФИЛАНТРОПИЯ КАК ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В качестве наследственных болезней от советских времен Украине достались не только неэффективная экономика, но и патернализм, пассивность и взаимное недоверие жителей. Причем, преодолевать эти социально-экономические недуги приходится одновременно. Результаты же первых 10 лет лечения хорошо известны: Украина в глубоком кризисе, а ее элита, соответственно, в поиске продуктивной национальной идеи. Прогрессивная стратегия устойчивого развития общества предполагает активизацию от «корней травы». Только вместе с изменениями в сознании и поведении обычных людей и их первичных организационных ячеек (бизнес-структур, НТО, неформальных групп типа клуба, секты или трудового коллектива) может начаться (кое-где уже начинается!) развитие гражданского общества [ГО].

На этом пути общепризнанно наиболее резистентными препятствиями в развитии территориальных сообществ [ТС] являются иждивенческие настроения, пассивность и пессимизм населения. По существу, в постсоветских странах жители административных единиц (город, район или село), равно как и организации и ассоциации, которые они образуют, не осознают еще в достаточной мере свою принадлежность к ТС. По крайней мере, поведение (экологическое, социальное, бытовое и др.) этих субъектов не свидетельствует о персональной ответственности за качество жизни в собственной ТС и желании автономно решать местные проблемы. Граждан-

ственность в повседневной жизни, да и то далеко не у всех, сводится к периодическому участию в выборах представительской власти.

Проблема, разумеется, состоит не в некоей врожденной невосприимчивости Украины к идее построения ГО, а в тех самых «особенностях национальных особенностей», недоучет и игнорирование которых и приводит к тому, что развитие демократии остается все еще, по большей части, благим пожеланием.

В этой связи представляется недооцененной и адекватно неиспользованной на постсоветских просторах потенциал общественной филантропии [Ф] в устойчивом развитии ГО.

Отдельно следует остановиться даже на дефиниции, поскольку вновь и вновь приходится сталкиваться с, мягко говоря, искаженным толкованием этого социального феномена. При целевом поиске в более чем 50 энциклопедиях, справочниках и словарях разных изданий, начиная с XIX века (время, когда слово «филантропия» и вошло в более-менее широкое употребление) по наше время. Не менее, чем в 20% академических изданий слово это напрочь отсутствует. Еще в трети – definition per idem: «Ф – см. благотворительность». В большинстве же случаев интересующийся должен удовлетвориться дословным переводом с греческого – «человеколюбие» или функционально-описательной трактовкой типа «оказание благотворительной помощи» или «безвозмездное покровительство нуждающимся». Попадались не лишённые остроумия афоризмы «Ф – перемещение средств от тех, у кого есть совесть, к тем, у кого есть нужда». Безупречно точно и лапидарно у В.И.Даля «Ф – забота об улучшении судьбы человечества».

В советские времена Ф была официально признана лишней, и даже вредной для рабоче-крестьянского государства, дело дошло даже до прямого запрета на светскую и религиозную благотворительность (спецдекреты Совнаркома от 1923 и 1929 гг). соответственно в изданиях того времени стал неуютен сам термин. Он либо вовсе не упоминался, либо сопровождался негативными комментариями: «Ф – одно из средств буржуазии маскировать свой паразитизм посредством лицемерной благотворительности». При распифровке понятия Ф использовались пометки «устар.» или «книж.», что недвусмысленно давало понять ее неуместность в жизни советских людей.

Три поколения в СССР выросли по сути вне практики реально добровольной общественной благотворительности. Что касается теории, то доступной была литература, идеологически выдержанная, проиллюстрировать которую можно красноречивым заголовком одного из подобных опусов – «Ф – Троянский конь империализма».

Поразительно, но факт что в 4-х томном «Тлумачному словнику сучасної української мови» (издание 2001 года, рекомендованное отечественным Минпросом для использования в средней и высшей школе!), жаждущий знаний найдет соответствующую статью «Ф – матеріальна допомога панівних класів експлуататорського суспільства». Беда не в том, что это пролеткультовская формулировка пролезла в современное академическое издание,

а в том, что она накрепко засела в представлениях и отношении к Ф очень и очень многих фигурантов украинской элиты. Следует констатировать почти тотальное невежество и уничижительное отношение к общественной благодетельности.

К сожалению непонимание и (или) недооценка значимости развития общественной Ф для устойчивого развития ТС и, соответственно, ГО присущи не только нашим соотечественникам. Досадно, но факт, что функционеры международных грантодающих организаций Третьего сектора охотно поддерживают внедрение самых разнообразных (и, как правило, действительно полезных) проектов, касающихся более частных вопросов развития демократии (правозащитные, тендерные и т.п.) или борьбы с бедностью в здравоохранении, образовании, социальной защиты. Возможно, рудименты колониального мышления не позволяют им понять и учесть, что без эффективно действующего механизма поддержки местного сообщества, коим и является общественная Ф, даже самые успешные и трижды полезные проекты обречены. Срок их активной жизни предопределен размером гранта, поскольку не имеет ресурсной местной поддержки. Все это должно и может пустить корни и питаться только из подготовленной общественной Ф почвы. А может быть наши зарубежные коллеги просто забыли, что в их ТС общественная Ф стала настолько привычной, что ее просто уже не замечают как чистый воздух, как ясное небо.

Между тем, в современном представлении общественная Ф – ориентированная на развитие ТС деятельность, которая состоит в добровольном и безвозмездном предоставлении ресурсов (в виде финансов, натуральной помощи, работ и услуг, в т.ч. волонтерство) организациями и отдельными гражданами самого этого ТС. Можно образно представить общественную Ф в виде айсберга. Очевидно заметная его часть (надводная) – это оказание помощи нуждающимся реализацией общественно-полезных проектов. Главная же, хотя и невидимая (подводная) – это ГО, которая своим своим солидарным неравнодушием удерживает и подпирает вершину.

Общественная Ф направлена, прежде всего, на борьбу с бедностью и тем самым служит идеальным поприщем для нефальсифицированного социального партнерства представителей экономически многоукладного и поляризованного, многонационального, поликонфессионального и мультипартийного украинского социума. Т.о. она оказывает мощное воздействие на укрепление т.н. социального капитала ТС. Деятельное сочувствие к благодетельным проектам в области улучшения местной экологии, образования, здравоохранения и социальной защиты на первых порах едва ли не единственное поприще для солидарного взаимодействия в постсоветских ТС. Кроме того, общественная Ф это едва ли не единственный адекватно неиспользованный к тому же альтернативный бюджетному перспективный источник ресурсов для решения острейших социальных проблем ТС.

Но возможно ли возрождение и развитие унижаемой и оскорбляемой в течение 80 лет самой этой общественной Ф? Станут ли добровольно

участвовать в ней субъекты постсоветского ТС, разуверившиеся в справедливости, привыкшие к профанациям, обнищавшие духовно и материально?

Результаты 4-х летней деятельности Донецкого городского благотворительного фонда «Доброта» (далее Фонд) доказывают, что предрасположенность к деятельному состраданию заложена слишком фундаментально в натуре наших соотечественников, чтобы быть полностью вытравленной десятилетиями фактического гонения и забвения, а также новейшими примерами добровольно-принудительной благотворительности, «карманных» и «придворных» фондов и др. гримасами псевдофилантропии.

При энергичном и целеустремленном применении адаптированных к местным, мягко говоря, специфическим условиям, эффективных технологий менеджмента, фандрейзинга, социального маркетинга, а также неимитационно широкой связи с общественностью, на основе прозрачности и проверяемости нам удалось привлечь к ОФ более 2 тыс. субъектов предпринимательской деятельности, профессиональных и творческих союзов, религиозных конфессий и общественных организаций, трудовых коллективов и частных лиц.

Только в 2001 году в общественно полезных программах Фонда приняли участие 1004 благотворителя, в т.ч. 5 банков, 616 производственно-коммерческих предприятий, 10 ВУЗов, 9 профессиональных и творческих союзов, 8 религиозных конфессий, 65 общественных организаций, 49 частных предпринимателей и 86 «неорганизованных» граждан и 156 трудовых коллективов бюджетных учреждений (СБУ и сберкасс, ГАИ и почтовых отделений, МВД и парикмахерских, судов и СМИ, прокуратур и налоговых инспекций).

83% доноров сделали пожертвования деньгами и в натуральном виде, 24% — оказывали благотворительную помощь многократно. 165 организаций и частных лиц предоставили бесплатные работы и услуги в виде аренды помещения, оборудования, средств связи, транспорта, а также изготовления и размещения социальной рекламы, публикаций в прессе, телерадиоэффиры и волонтерство.

Общая сумма привлеченных Фондом филантропических ресурсов составила в отчетном году более 1,7 млн. грн. Стабильное поступление пожертвований (6-8 ежедневно) позволяет Фонду оказывать систематическую благотворительную помощь 50 больницам, домам ребенка, санаториям и диспансерам, 35 детским интернатам и приютам, 54 общественным организациям социальной направленности. Кроме того, Фонд успешно реализует специальные благотворительные проекты:

1. Оказание экстренной материальной помощи детям, лишенным сколько-нибудь адекватной материальной поддержки со стороны родных и близких.
2. Два Пункта бесплатной раздачи горячего питания ежедневно в светлое время без перерыва и выходных кормят до 150 нищенствующих беспризорных детей, бомжей, стариков и инвалидов.

3. Оказание еженедельной помощи медчасти, социальному сектору СИЗО №5 г. Донецка.

Систематическую помощь получает и межобластная тюремная больница, а также 18 исправительных колоний Донецкой области.

Бесспорно, чтобы оценить чей-либо труд нужно попытаться самому повторить сделанное. Согласно этой аксиоме оценщику деятельности нашего Фонда пришлось бы последовательно и комплексно в течение 3-х лет проводить нижеописанные мероприятия в городском ТС:

- ежедневно – получаем 3-5 пожертвований в натуральном виде и возим благотворительную помощь 3-4 нуждающимся, отправляем 25-30 индивидуальных писем-обращений, осуществляем более 250 телефонных переговоров с потенциальными донорами и консультациями с 5-6 потенциальными партнерами и (или) реципиентами;
- еженедельно – встречаемся с 10-12 руководителями организаций и учреждений, трудовыми коллективами, участвуем в круглых столах, семинарах, тренингах;
- ежемесячно – распространяем (2-3 тыс. адресатов!) информационные бюллетени, отчеты; инициируем публикации в печати, радио- и телеэфире, выступаем с докладами на конференциях, подаем проекты в международные грантодающие фонды;
- ежеквартально – организовываем специальные акции (презентации, круглые столы, благотворительные концерты, аукционы, радио- и телемарафоны), принимаем «гуманитарку», подвергаемся 3-5 проверкам КРУ или налоговой инспекции.

Особенно следует отметить, что Фонд инициировал подлинно добровольные пожертвования, а не завуалированно-принудительные субсидии в ответ на «предложение, от которого нельзя отказаться». Именно такой псевдофилантропический фандрейзинг чрезвычайно широко используют фонды и другие структуры, за которыми стоят власть предрержащие силы. Деятельность нашего Фонда доказывает, что мобилизовать благотворительный импульс постсоветских ТС можно вполне цивилизованным путем! Может быть именно потому, что за Фондом не стоит сановитый чиновник (или его жена), политический, финансовый, национальный, религиозный или какой-либо иной корыстный интерес, он и в состоянии консолидировать и координировать филантропические усилия всех тех, кто хочет изменения окружающей жизни к лучшему.

Фонд стал победителем Международного фестиваля «Золотой Скиф» в номинации «За благотворительную деятельность», а директор Фонда – лауреатом Международного Академического Рейтинга популярности и качества «Золотая Фортуна» в номинации «Общественная организация с заботой о человеке» (январь, 2002 г). Что все это доказывает и демонстрирует? Прежде всего, толстовское «Чтобы поверить в добро – надо начать делать его!». Деятельность по возрождению и развитию общественной Ф на самом деле целенаправленно и систематически инициирует в ТС подлинно гражд-

данское поведение: житель становится гражданином, а население – гражданским обществом. По нашему убеждению активные субъекты общественной Ф могут и по существу уже являются лидерами развития ГО. Попытки постсоветских ТС в своем развитии «перепрыгнуть» через этап культивирования цивилизованной местной Ф чреваты фальстартом – к этому этапу обязательно придется возвратиться.

Відомості про автора

Рогалін Яків Фридрихович – кандидат медичних наук, врач-хірург вищої категорії директор Донецького міського благодійного фонду «Добро-та», м. Донецьк

Середа О. (Київ)

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СТРУКТУРНО-ВЕРТИКАЛЬНИХ ВІДНОСИН ЯК ПОХІДНА ВІД ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Епоха структурних зрушень та перетворень, які неминуче мають місце за умов формування сучасного українського суспільства та є викликані трансформаційними процесами, розпочатими більш ніж десятиліття тому, привертає до себе увагу науковців своєю неординарною невизначеністю. Події, що відбуваються як на суспільному, груповому, так і особистісному рівнях, мають стати й поступово стають ядром одночасно глибинних теоретичних та широких емпіричних досліджень.

Попередньо згадана суспільна невизначеність – явище дещо звичайне для суспільств перехідного типу, в пошуках власної ідентичності суспільство звертається до прикладів паралельно існуючих та «успішно» функціонуючих типів суспільств, шукаючи моделі розвитку подій цементування відповідних суспільних типів в історії. В будь-якому разі, наявні приклади можуть бути, як уже сказано, лише моделями, певними шаблонами, які може бути використано у якості зразка. Розвертання ж подій у межах певного суспільства відбувається єдиним неповторним чином, оскільки навіть застосування однакових механізмів, як то економічних, політичних, соціальних та будь-яких інших важелів або їх поєднань має місце за певної неповторної історичної ситуації, яка існує у вигляді неперевершено! суміші усіх вищеперерахованих чинників або має за своє підґрунтя уламки попередньо існуючої системи.

На сьогоднішній день ми маємо наступну схему розгортання подій в Українській державі:

— привабливу мету у вигляді побудови громадянського суспільства;

- зразки «відкритих частин» механік досягнення даної мети розвиненими на сьогоднішній день демократіями;
- відносно успішні спроби досягнення означеної мети (відрив від попередньої існуючої системи очевидний, але щоденне збільшення постійно виникаючих труднощів на шляху до означеної мети є навіть більш ніж очевидним);
- певну конкретну не до кінця вивчену (через постійний плін щоденних подій та незвичні для даної держави та суспільства фундаментальні системні зрушення) ситуацію та бажання досягти такої привабливої мети (хоча питання про те, для кого є ця мета привабливою, а хто у змозі прикласти реальних зусиль щодо її здійснення, залишається відкритим).

І якщо перші два пункти є або першопочатково даними (моделі розвинутих демократій або інших державних устроїв, що можуть бути узятими для порівняння, є тими історично побудованими зразками, наявними у світовому досвіді), або ж просто так чи інакше незмінними (йдеться про визначену мету досягнення побудови громадянського суспільства як ресурсу для створення державного демократичного ладу), то, на нашу думку, два останні (так само як і похідний від обох – двох перших та двох останніх – третій пункт) – мають підлягати більш ніж ретельному осмисленню та вимагають наукового втручання, оскільки являються визначальними для розвитку будь-якого у стані трансформації, у нашому випадку українського, суспільства.

Сьогодні одним з ключових моментів існуючої ситуації є рухливість та невизначеність соціальної структури українського суспільства, а звідси й невизначеність соціального порядку.

Надіям на побудову гомогенного з урівненими за визначальними критеріями (як то багатством, владою, освітою, престижем та ін.) членами суспільства покладено край. Й оскільки модель суспільства з соціальною рівністю, що визнала фіаско десятиліття тому, відкинута як така, що не може бути результативною, здійснено пошук альтернативної моделі, яка б являла собою працюючу соціальну систему, з вертикальною соціальною структурою в основі.

Й оскільки дана соціальна структура не є новою для нашого суспільства фактично, звернення до аналізу так званої моделі «гомогенного суспільства», тобто суспільства, в якому усі його члени вважаються зрівняними не лише у правах, але й за багатьма вищезгаданими критеріями, призводить до фіксації протиріч між теоретичною моделлю та фактичною побудовою радянського соціалістичного суспільства. Існування так званих «рівнозначних» соціальних класів (робітничого та селянського) зовсім не передбачало фактичного неіснування інших класів. Інтелігенція та партійно-номенклатурна верхівка – дві ланки, що своїм існуванням фактично заперечували ідеологічну гомогенність. До того ж, згадаймо ідею «диктатури пролетаріату», що мала своїм підґрунтям висування робітничого класу на передній план, що вже виключає рівнозначність паралельно існуючих до нього класів. Стосовно ж існу-

ючої партійно-номенклатурної верхівки, можна говорити про її недосяжність та тотальну неоднаковість з масовими соціальними класами. Але ж навіть описана соціальна структура формально та на рівні суспільної свідомості не була визнана як така, що побудована ієрархічно.

Яким же чином відбувається розвиток декларативно гомогенного суспільства? Як побудована взаємодія його членів? Ці питання стають центральними за обговорення варіантів суспільного розвитку, згадаймо, що, за Марксом, рушійною силою розвитку виступає ніщо інше як боротьба між класами, тут йдеться про буржуазію та пролетаріат. Отож, за ситуації, коли у заданому суспільстві буржуазія перестає існувати як така, суспільство потрапляє у небезпечну ситуацію: позбавлення джерела конфлікту (згадаймо, що саме за розгортання конфлікту відбувається розвиток) може безперешкодно привести до «перебоїв» у розвитку та, цілком можливо, до загального його (розвитку) припинення. Застосування функціоналістської моделі загрожує суспільству тим, що ланки соціальної структури діють запрограмованим чином, виконуючи кожна свою функцію та ніяким чином не змінюючи своєї діяльності. Відбувається звичайне стабільне функціонування, що не обов'язково є засадою суспільного розвитку. Звичайно, кожний зайвий або несподіваний крок одного з елементів структури веде до зміни або припинення діяльності усього механізму, тому ретельний контроль та регулювання функціонування складових механізму є гарантом запобігання відхилень. Однак питання про розвиток залишається не менш нагальним. Для розвитку необхідна якщо не конфліктна, то передконфліктна або потенційно конфліктна ситуація, назвемо її соціальною напругою [1]. Якщо така відсутня через внутрішню побудову та функціонування суспільства, актуальним виступає пошук штучного стимулятора конфлікту, що, як ми можемо простежити на практиці, й відбулося за часів існування радянського соціалістичного суспільства. Вдале винайдення політичного маневру, який став провокатором штучно утвореного зовнішнього конфлікту, – це те, що вже сьогодні зафіксовано як історичну боротьбу соціалістичної та капіталістичної ідеологій. Таким чином, суспільство, в якому «не існує внутрішнього конфлікту» (комуністична ідеологія рівності), має, однак, розвиватися далі, тому конфлікт, який виступає рушійною силою розвитку, віднайдено у «зовнішній» боротьбі ідеологій, оскільки інакше загроза початку стагнаційного періоду виступила б на передній план. Тривалий час ця схема працювала.

Сьогодні ж ситуацію змінено докорінним чином. Боротьбу капіталістичної та соціалістичної ідеологій відкинуто на задній план через встановлення нової зовнішньої політики примирення. Формальна злагода відкидає можливість черпання сили розвитку зі згаданого конфлікту, оскільки його, принаймні з ідеологічної позиції, нема. Перед суспільством постає проблема пошуку рушійної сили розвитку. Визнання стану суспільства як суспільства перехідного типу – це, фактично, визнання необхідності часу для цього пошуку. Звідси – звернення до внутрішньої структури. Тим паче, за ретельного аналізу встановлено, що структура насправді зовсім не є гомогенною, а, навпаки, за

зникнення додаткового, нехай навіть штучного подразника, вона сама по собі природньо виступає базовим ресурсом для розгортання конфлікту, або являється джерелом саморозвитку. Саме розташування соціальних суб'єктів на різних щаблях соціальної вертикалі – це вже сам по собі той потенціал, який може призводити і, власне, призводить до подальшого внутрішнього руху соціальної структури завдяки процесам соціальної мобільності а також до самоорганізаційних процесів системи, до суспільного розвитку. Питання розташування соціальних суб'єктів у ієрархії – це питання активізації свідомості структурних її (соціальної ієрархії) елементів. Оскільки немає зовнішньої владної руки, яка могла б розташувати всіх і вся у просторі, на «поле дії» виходять соціальні актори, тобто суб'єкти, що наділені свідомістю і бажанням цю свідомість втілювати у власних діях. Й чим більш свідомим, а, відповідно, і дієвим є актор, тим більше шансів він має на зайняття більш високого щаблю в ієрархії, тим більше визначальними є його дії для суспільства загалом.

У випадку ж наявності бажання (або навіть уже спроб) побудови громадянського суспільства, де права та думки громадян стають визначальними, визнання соціальної вертикалі на рівні масової суспільної свідомості постає на передній план. В такому разі соціальна вертикаль має бути внутрішньо сприйнятою, свідомо затвердженою та визнаною кожною з утворюючих її ланок, перш ніж бути ствердженою як такою формально та документально. Порядок внутрішньо значимий, згадаймо ще Вебера, є легітимним.

Отже, громадянське суспільство – це, без ніякого сумніву, соціальна система. Але система, необхідно особливо зауважити, що ніяким чином не є безструктурною або хаотичною, вона включає наявність структури, й до того ж не лише горизонтальної, але й чи навіть не менш важливої – вертикальної. Згадаймо, що структура – це сума взаємопов'язаних елементів і взаємозв'язків між ними. Елементами тут виступають соціальні суб'єкти (від окремих індивідів, груп до соціальних класів тощо), які є тим більш цінними, чим більше вони проявляють себе як соціальні актори, як такі, що являються рушійною силою власне самої соціальної структури, у побудові якої приймають відповідну співучасть.

У різних суспільствах (тут з певним наміром не вживаємо сполучення «типи суспільств», оскільки ведемо мову про суспільства демократичної спрямованості: суспільства розвиненої демократії, як то Західні країни розвинутого ринкового господарства та демократії, та такі, що знаходяться на шляху до неї, прикладом яких можуть слугувати країни СНД, Україна є однією з них) соціальні суб'єкти є елементами різних соціальних структур, тому займають різні позиції і, відповідно, відіграють різні ролі. Порівняймо приблизні моделі та структури означених суспільств.

В західних розвинутих суспільствах, на думку російського соціолога П.Козловського [2], соціальна структура має п'ять рівнів:

- до найвишого рівня входить вузька група найбагатших рантьє,
- до другого рівня відноситься вищий клас найбагатших власників підприємств й тих, що займають найвищі управлінські посади,

- на третьому рівні розташовано вище-середній клас, представники якого є найкращими професіоналами у своїх сферах професійної діяльності,
- в той час як професіонали нижчого гатунку, працівники розумової праці середнього та нижчого рівнів, а також працівники сфери обслуговування та власники малих підприємств складають середній клас та становлять четвертий рівень у соціальній структурі суспільства,
- на п'ятому рівні – позиція робітничого класу.

Модель Дж. Голдторпа відрізняється від моделі Козловського тим, що в ній відсутнє виокремлення групи рантє та другий і третій рівні виступають як один. Тобто категорію заможних громадян представлено як один великий клас, в той час як четвертий рівень Козловського Голдторпом досить подрібнено, в результаті чого запропоновано восьмирівневу структуру класів. Для нашого аналізу візьмемо модель П.Козловського саме через більш загальний не занадто подрібнено представлений середній клас (четвертий рівень, з позиції російського соціолога) і простежимо, як окремі ланки соціальної структури можуть бути діями на суспільному рівні.

В той час, як вищі класи являються дуже значними акторами через свою привілейовану суспільну позицію та наявність доступу до найзначніших матеріальних ресурсів країни (що зовсім необов'язково є державними, а, навпаки, власними (і можуть складати приблизно від третини до половини доходу усієї країни)), обидва середні класи (вищий середній та звичайний середній) не програють у соціальній активності згаданим вище класам, навіть не будучи власниками великих капіталів. Середній клас тут є занадто стабільним та з усіх боків занадто захищеним для того, щоб з його позицією не рахувалися усі інші соціальні класи. Не забуваємо ще й про те, що він є найчисельнішим (від 40% до 70% дорослого населення країни). Це клас, що може якщо не диктувати політику, то мати значний на неї вплив, оскільки маючи власні інтереси та позиції, він має реальні можливості їх відстоювати. Цей клас є клас-стабілізатор, клас-стержень, що тримає соціальну систему та є останньою за значимістю ланкою в соціальній структурі. Останній рівень належить робітничому класові, який не є одним з ключових соціальних гравців на загальній арені, але не може бути проігнорований через захищеність нехай навіть соціальними гарантіями, не кажучи вже про тривалість існування, традиціоналізм та консерватизм поглядів. Вже навіть цей консерватизм говорить про їх (поглядів) наявність, тобто нехай це будуть не так звані «загальнодержавні інтереси», однак вже своїм існуванням дають уявлення про можливість соціальної дії і, нехай зрідка та, можливо, й вимушено, але навіть протидії, оскільки важливим є вже сама можливість здійснення соціальної активності, характер та спрямованість якої може бути визначено за тих чи інших соціально-історичних умов.

Свідомість кожного з вище перерахованих класів певною мірою сформована, оскільки їх (класів) представники чітко уявляють собі свою по-

зицію у загальній соціальній ієрархії, власні можливості та класові обмеження, свій внесок до соціальної системи та віддачу від неї тощо.

Картина зовсім змінюється у випадку, коли до аналізу підпадають країни так званого перехідного типу. Починаючи з відмінної загальної соціальної структури й закінчуючи відмінною соціальною активністю кожної з її ланок.

Найперше й найвагоміше зауваження, що має бути зроблено ще до початку детального аналізу – це фіксація стану соціальної структури на поточний момент. Відмова від попереднього суспільного ладу відбулася таким чином, що одним з неминучих наслідків виявилася руйнація попередньо існуючої соціальної структури й досить повільне формування нової. Отже, зазначимо, що на сьогодні українське суспільство (що є яскравим прикладом суспільства перехідного типу) переживає становлення власної соціальної структури. Звідси й досі існуючі проблеми ідентифікації, маргіналізації (у даному випадку йдеться не про соціальне дно, а про відчуття перебування «між класами») та зневіри щодо власних прав та можливостей саме в результаті вище згаданих моментів.

Щодо самої структури (нехай навіть такої, що досі знаходиться у процесі творення), є різні точки зору на її теперішній стан та «склад компонентів». Більшість українських та російських соціологів (беремо наукову базу та потенціал обох країн як такі, що дуже близькі один до одного) стверджують, що в соціальній вертикалі сьогодення (знову ж таки, обох на даному етапі в соціально-структурному плані дуже подібних країн – України та Росії) не існує середнього класу, й перспективи його утворення занадто малі щоб стати реальними. Однак дослідження, проведене російським соціологом Т.Заславською в середині 90-х років, дозволило створити модель соціальної структури сучасного російського суспільства, в якій фігурує середня верства населення поряд із іншими. Звернімося до відповідної моделі [3]. За думкою Т.Заславської, структура російського суспільства складається з:

- верхнього шару, що включає економічну, політичну та силову еліти,
- верхнього середнього шару, до якого відносять середніх та великих підприємців,
- середньої верстви, що здебільшого складається з малих підприємців, менеджерів і керівників виробничої та невиробничої сфер, вищої інтелігенції, робочої еліти та кадрових військових,
- базового шару, який включає масову та напівінтелігенцію, селян, робітників промислових та непромислових сфер,
- нижчої верстви, до якої включено робітників без професій або довгий час безробітних
- та «соціального днища», «контингент» якого – люмпени, бездомні, звільнені в'язні, алкоголіки, наркомани тощо.

Модель, побудована більше ніж п'ять років тому, є однак досі актуальною, оскільки продовжує ілюструвати ситуацію, наявну у суспільстві сьо-

годення. Тому у нашому аналізі свідомої соціальної діяльності ми звертаємося саме до неї.

Наявна дуже незначна, майже мізерна чисельно, але вагома у значенні еліта. Це є єдиний шар, що має бажання і можливості здійснювати соціальну діяльність. Усі інші, незважаючи на те, що складають майже абсолютну більшість, не мають чи можливості (наприклад, так звана середня верства, представники якої складають чверть загального числа населення, не мають чіткого статусу в державі й, тим паче, закріплених прав), чи усвідомленої позиції, яку вони могли б відстоювати (тут йдеться про дві третини від загального числа населення, що складають його базовий шар, – це люди, більше зосереджені на пошуках засобів до існування, ніж на будь-якій соціально значимій активності). Нижній шар є надто невиразним, щоб виступати діячем на соціальному полі, «про соціальне днище» взагалі не йдеться.

Таким чином, ми маємо дві різні моделі соціальної структури з приблизними нарисами їх складових елементів як соціальних діячів: один зразок – приклад розвинених демократій, інший – суспільств, що переживають період становлення та знаходяться на стадії пошуку свого напрямку розвитку. Звичайно, модель, за якої все чітко структуроване, права й обмеження суб'єктів соціальної взаємодії зафіксовані й усвідомлені (на суспільному та безпосередньому рівнях) виглядає більш привабливою ніж та модель, яка вже сама по собі є ескізом, оскільки принципово не може бути остаточним варіантом, знаходячись «на стадії проб і помилок» (мається на увазі плинність та змінюваність соціальної структури через її становлення). Модель, за якої лише незначна частина населення має захищену та принаймні зрозумілу позицію на фоні основної маси, що блукає у пошуках власного місця та інтересів, які зможуть стати реальними інтересами, і що знаходиться там, де знаходиться, не за бажанням, переконаннями чи будь-якими іншими причинами, окрім недостатнього матеріального стану (від якого, на цьому етапі, залежить позиція по багатьох інших критеріях). Модель здається більше ніж хиткою, й очевидно, що хитку структуру не можна вважати запорукою позитивного розвитку суспільства. Тут постають два питання: 1) яким чином структуру можна стабілізувати, закріпити? 2) Чи вигідна (і якщо «так», то кому) така стабілізація?

На перше з двох питань відповіддю може слугувати приклад соціальної структури розвинутих демократій, тому, зробивши власну структуру подібною, можна говорити про можливість зрушень. Але ж звичайно, навіть матеріально-ресурсна база суспільств перехідного типу вже не та, й доведення більшої частини громадян до більш ніж задовільного рівня життя (не рівня існування та прожиткового мінімуму, а саме більш ніж задовільного, як то більш-менш заможного рівня) є навряд чи скоро так можливим. Тоді не будемо говорити про створення аналогічної структури, але принаймні про деяке наближення до неї, таке, що може дати поштовх до її утворення хоча б у далекій перспективі. Таке наближення можливе за рахунок консолідуючої ідеї про структуру, ідеї, що має бути підтримана кожною з майбутніх вірогідних

ланок даної структури. Ідея певної соціальної структури (з чіткою соціальною вертикаллю як стержнем цієї структури) має бути визнана, що має відобразитись у свідомості, проекцією якої в подальшому може стати соціальна активність учасників визнання ідеї.

Отже, у такому випадку, перспектива є заманливою, і виглядає досить вигідною. Але ж кому ідея соціальної нерівності (структура зі стержнем - соціальною вертикаллю є ніщо інше як вона) є вигідною більше? Звичайно ж, це еліта. Найкращі та найвищі позиції належать саме їй. Але самій еліті, коли йдеться про структуру усього суспільства, замало, тому в її інтересах залучити до ідеї (її активності щодо визнання цієї ідеї) й інші верстви населення у якості учасників процесу визнання (або, якщо користуватися науковою термінологією, процесу легітимізації нерівності). Однак участь, або соціальна активність різних соціальних верств є різною: в той час коли володіюча багатьма ресурсами згуртована елітарна верхівка має своє бачення соціального порядку, власні стратегії поведінки та можливості здійснення цих стратегій, основна маса населення, що, навпаки, відрізняється відсутністю будь-яких можливостей та знаходиться на найнижчих щаблях соціальної драбини (що, як ми переконалися, є принципово відмінним у порівнянні з розвиненими демократіями), відзначається аморфністю та невизначеністю стратегій соціальної поведінки. Це, з іншого боку, є дуже зручним моментом для соціально активних верств. Така позиція, або, скоріше, навпаки відсутність всякої позиції дозволяє вищим верствам відстоювати власне бачення, за допомогою тих чи інших механізмів впроваджувати в маси ідеї, вигідні для неї. Через необхідність об'єднувальної ланки (щоб почувати себе у структурі, а не викинутим за її межі) ці ідеї можуть бути підхоплені та спроектовані на власну активність кожним із учасників-елементів структури. Таким чином відбувається народження взаємодії. Взаємодія ж, або через ті чи інші об'єктивно виникаючі обставини вимушена взаємодія усіх груп-учасників соціотворчого процесу з приводу тих чи інших суспільних реалій виступає тим двигуном, що насправді являється рушійною силою розвитку суспільства. Таке суспільство має шанс на те, щоб стати громадянським.

Література

1. Клюенко Э.А. Диагностика социальной напряженности. Дис... канд. соц. наук. К., 1998.
2. Козловский П. Поиски метода: социальная обусловленность процесса трансформации экономики в Польше в 1989 – 1993 гг. // РЖ – 2000. – № 1. – С.88-104.
3. Социальная неравносность переходного общества. На вопросы журнала отвечает академик Татьяна Заславская // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С.5-14.

Відомості про автора

Середа Олена – аспірант, кафедра галузевої соціології, Київський національний університет ім. Шевченка, м. Київ

Скоблик В. П. (Ужгород)

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАКАРПАТТЯ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ (НА ПРИКЛАДІ УЖГОРОДА)

Громадські організації можуть відіграти особливо важливу роль у забезпеченні гармонійного розвитку регіонів. Адже співпраця трьох секторів – не лише державного і приватнопідприємницького, але й неурядового – є запорукою розвитку, зорієнтованого на пошук оптимального співвідношення інтересів різних суспільних верств. Інституціоналізація громадянської діяльності (принаймні номінальна) на Закарпатті впродовж першого десятиліття незалежності України є однією з передумов такої співпраці.

За даними Закарпатського обласного управління статистики (ЗОУС), з червня – липня 1992 р., коли був прийнятий і набрав чинності Закон України «Про об'єднання громадян», до кінця 2000 р. в Закарпатській області було легалізовано 1272 об'єднання громадян, у тому числі 941 громадську організацію. Третину громадських організацій області складають осередки всеукраїнських та міжнародних об'єднань.

За органами легалізації громадські організації області можна поділити на три групи:

- 1) легалізовані в обласному управлінні юстиції – 274 організації;
- 2) легалізовані районними відділами юстиції – 365 організацій;
- 3) легалізовані виконкомами міських, селищних і сільських рад – 302 організації.

Лише впродовж 2000 р. в області було легалізовано 166 громадських організацій [1].

Для того, щоб отримати уявлення про тенденції розвитку громадських організацій

Закарпатської області, варто, на наш погляд, розглянути розвиток громадського сектору насамперед в обласному центрі (м.Ужгород). Адже саме він відіграє особливу роль в структуруванні третього сектору на Закарпатті. Хоча в Ужгороді, з населенням близько 126 тис. жителів, проживає менше десятої частини населення області (населення Закарпатської області – 1 млн. 282 тис. станом на 1 січня 2001 р.), але тут діє більше третини об'єднань громадян Закарпаття. Після 1996 року, як видно з таблиці 1, існує тенденція до

поступового зниження частки об'єднань громадян, які діють в Ужгороді, щодо всіх об'єднань громадян Закарпаття.

Таблиця 1
Динаміка співвідношення об'єднань громадян Закарпатської області в цілому та її обласного центру.

Рік	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Закарпаття	325	409	601	725	984	1272
Ужгород	122	160	224	266	347	442
% обласного центру до області	37,5	39,1	37,3	36,7	35,3	34,7

Як видно з таблиці 1, кількість об'єднань громадян в Закарпатській області лише з 1995 до 2000 року зросла в 3,9 рази. Впродовж цього ж періоду кількість об'єднань громадян, які діють в Ужгороді, зросла в 3,6 рази.

Незважаючи на незначне зниження частки громадських організацій, які діють в Ужгороді, серед організацій області, роль обласного центру залишається ключовою.

Що стосується кількості об'єднань громадян (осередків політичних партій і громадських організацій) Ужгорода, то варто звернути увагу на співвідношення між кількістю об'єднань, які взагалі діють в Ужгороді і тих, які зареєстровані на рівні Ужгородської міськради.

Так, згідно з статистичними даними за 1996 рік (на 1 січня 1997 р.), в Ужгороді діяло 160 об'єднань громадян. Але з них лише 51 організація (31,9 %) була зареєстрована саме на місцевому рівні, тобто юридичним відділом міськвиконкому. У 1998 році в Ужгороді діяло 266 організацій, а зареєстровано юридичним відділом було 99 (37,2 %). Отже, впродовж двох років бачимо збільшення (на 5,3 %) відсотка організацій, які діють в Ужгороді і зареєстровані на місцевому рівні, тобто на рівні відділу юридичного забезпечення діяльності виконкому Ужгородської міської ради [2].

Станом на 1 лютого 2001 р. в Ужгороді було зареєстровано 173 об'єднання громадян (включаючи 16 міських організацій політичних партій і 157 громадських організацій). У процентному співвідношенні до інших обласних центрів, на думку одного з керівників відділу внутрішньої політики Ужгородської міськради, «цей показник б'є всі рекорди» [3].

Згідно з цими даними (початку 2001 р.), одне об'єднання громадян, зареєстроване на міському рівні, припадало на 728 жителів Ужгорода. Якщо ж врахувати кількість об'єднань громадян, які діють в Ужгороді, незалежно від рівня реєстрації, то одне об'єднання припадало на 285 жителів міста.

За даними ЗОУС, громадські організації, зареєстровані Ужгородською міськрадою (відділом юридичного забезпечення діяльності виконкому Ужгородської міськради), склали рівно половину організацій, легалізо-

ваних станом на 1 січня 2001 року на рівні міських, селищних і сільських рад області (151 організація з 302-х) [4].

Варто також зазначити, що громадські організації Ужгорода, зареєстровані в міськраді станом на 1 січня 2001 р. (їх кількість, як згадано вище – 151), становлять 34,2 % всіх громадських організацій, які діють в Ужгороді. Крім того, громадські організації, зареєстровані в Ужгородській міськраді, складають 16 % всіх громадських організацій, легалізованих в області станом на 1 січня 2001 р.

Впродовж 1993-2000 рр. проявилась тенденція до прискорення темпів виникнення об'єднань громадян (переважна більшість яких є громадськими організаціями), зареєстрованих в Ужгородській міськраді. За роками реєстрації об'єднань громадян Ужгорода (108 громадських організацій і два осередки політичних партій), які здали свої річні звіти за 1999 рік [5], ми отримуємо співвідношення між ними, відображене у таблиці 2.

Таблиця 2

Кількість зареєстрованих об'єднань громадян

Роки реєстрації	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Кількість зареєстрованих об'єднань громадян	3	13	8	11	23	26	26

Отже, період з 1993 до 1999 року можна поділити на два етапи. Впродовж першого чотирирічного етапу (1993-1996 рр.) було зареєстровано 35 з тих організацій, які відзвітувались на початку 2000 року. Тобто, на цьому етапі в середньому щорічно реєструвалось близько 8,8 організацій.

Впродовж другого трирічного етапу (1997-1999 рр.) було зареєстровано 75 організацій серед тих, які відзвітувались на початку 2000 року. Це означає, що щороку в середньому легалізувалось 25 організацій (які здавали звіти наприкінці відповідного року). Тобто, щорічна середня кількість об'єднань, які легалізувались, зросла у порівнянні з першим етапом аж у 2,8 рази.

Підтвердженням тенденції до зростання темпів появи об'єднань громадян, зареєстрованих Ужгородською міською радою, є і те, що у 1999 році Ужгородська міськрада зареєструвала 31 об'єднання громадян [6], а в 2000 р. вона легалізувала 39 об'єднань громадян, з них 32 організації шляхом реєстрації та 7 – шляхом повідомлення [7].

Уявлення про структурні тенденції розвитку громадських організацій Ужгорода останніх п'яти років можна отримати з таблиці 3, створеній на основі даних про кількість членів громадських організацій Ужгорода, які здали свої звіти за 1996 (44 організації) і 1999 (108 організацій) роки [8].

Таблиця 3

Розподіл організацій за кількісним складом

	Без фіксова- ного членства	1-10 членів	11-50 членів	51-100 членів	101- 250 членів	251- 500 членів	501- 1000 членів	1001 і більше членів
1996р.	2	6	16	6	5	6	-	3
1999 р.	15	31	31	10	12	3	2	4

Таблиця 4

Співвідношення організацій за кількістю членів (%)

	Без фіксова- ного членства	1-10 членів	11-50 членів	51-100 членів	101- 250 членів	251- 500 членів	501- 1000 членів	1001 і більше членів
1996р.	4,5	13,6	36,4	13,6	11,4	13,6	-	6,8
1999 р.	13,9	28,7	28,7	9,3	11,1	2,8	1,9	3,7

Зроблене нами зіставлення об'єднаних відсотків кількості громадських організацій показує, що від половини до двох третин організацій включають у своїх рядах не більше сотні членів (див. табл.5).

Таблиця 5

Розподіл організацій за кількісним складом

Рік	Відсоток організацій з кількістю членів від 1 до 50 осіб.	Відсоток організацій з кількістю членів від 1 до 100 осіб.
1996р.	50	63,6
1999р.	57,4	66,7

Таблиця 5 також показує досить суттєве (на 7,4 %) зростання кількості найменш чисельних організацій, а також помітне (на 3,1 %) зростання кількості організацій з чисельністю до 100 членів.

Але яким є загальне сукупне членство в організаціях різних чисельних категорій? Уявлення про це можна отримати з таблиці 6.

Таблиця 6

Категорії організацій за чисельністю

Категорії організацій за чисельністю	1-10 членів	11-50 членів	51-100 членів	101-250 членів	251-500 членів	501-1000 членів	1001 і більше членів
1996р. (загальна кількість членів)	20	367	397	660	2169	-	24388
1999р. (загальна кількість членів)	156	889	727	2041	841	1635	64728

Якщо ж ми об'єднаємо дані з трьох найменш чисельних категорій громадських організацій, то побачимо, якою є середня чисельність у більшості громадських організацій.

Таблиця 7

Середня кількість членів в організаціях

Рік	Організації з членством від 1 до 50 чол.	Організації з членством від 1 до 100 чол.
1996р.	17,6	28
1999р.	16,9	24,6

Таблиця 7, отже, показує тенденцію до скорочення середньої кількості членів у найменш чисельних організаціях.

Яким же є співвідношення між кількістю членів громадських організацій та населенням Ужгорода? Якщо не критично взяти до уваги інформацію, подану громадськими організаціями з найбільшою (за їхніми даними) чисельністю, то отримаємо, на наш погляд, картину дійсності, далекую від реальності.

Так, за даними 1996 року, лише ті громадські організації, які зареєстровані в міськвиконкомі і прозвітувались в управлінні статистики (точніше 42 організації з фіксованим членством), налічували 28 001 членів, тобто 22,2 % від населення Ужгорода (126 тис. чол.). Виходило, що мало не кожний четвертий житель Ужгорода (включаючи сюди немовлят) входив у яку-небудь громадську організацію.

Ще більш дивними виглядають дані 1999 року, згідно з якими в 93 громадських організаціях з фіксованим членством перебуває 70 290 чоловік. Чи означає це, що 55,8 % жителів Ужгорода входять до різних громадських організацій? На наш погляд, записана у річних звітах кількість членів організацій, яка перевищувала тисячу, більше відображає не фактичне членство, а намір організації виступати від імені досить численної соціальної групи для захисту її інтересів.

Більш адекватне уявлення про частку членів громадських організацій, отримаємо, якщо ми спробуємо не враховувати чисельність організацій

з більш як тисячним членством. Так, у 1996 році в 39 таких організаціях, чисельність кожної з яких не перевищувала тисячі (88,7 % від загальної кількості організацій), налічувалось загалом 3 613 членів (в середньому 92,6 чол. на одну організацію), які склали 2,9 % населення Ужгорода. А організації з чисельністю не більше сотні (63,6 % організацій) включали всі разом лише 0,6 % жителів Ужгорода.

У 1999 році 89 організацій з кількістю членів менше тисячі (82,4 % від загальної кількості організацій) налічували загалом 5 562 члени (в середньому 62,5 чол. на одну організацію), які склали 4,4 % населення Ужгорода. Що стосується організацій з чисельністю не більше сотні (66,7 % організацій), то вони об'єднували 1,4 % жителів міста.

З 108 громадських організацій, зареєстрованих в Ужгородському міськвиконкомі, які прозвітувались про свою діяльність за 1999 рік, принаймні п'ять є спадкоємцями організацій, що легально існували в радянську епоху (Червоний Хрест, Рада ветеранів, Товариство охорони пам'ятників, Товариство сприяння обороні, спортивне товариство профспілок). Ці об'єднання складають лише 4,6 % від кількості усіх громадських організацій Ужгорода, але в їх лавах номінальне зосереджено 86,5 % (60824 чол.) членів громадських організацій міста. Варто також відзначити, що керівники цих організацій (особливо перших двох, найбільш чисельних) постійно активно співпрацюють з міськвиконкомом.

Щонайменше чотири громадські об'єднання Ужгорода є спадкоємцями організацій, які діяли ще у дорадянську епоху, зокрема в період перебування Закарпаття в складі Чехословаччини (1920-30-і роки). Це – «Просвіта», «Пласт», товариства ім. О. Духновича та підкарпатських русинів м. Ужгорода. Ці організації складають 3,7 % всіх організацій і включають 0,7 % номінального сукупного членства громадських організацій міста.

Важливим аспектом структури громадських організацій Ужгорода є їх розподіл за видами діяльності. Як бачимо з таблиці 8, свою кількісну перевагу зберігають насамперед організації фізкультурно-спортивного профілю. Різко зросла питома вага молодіжних організацій, а також організацій економічної спрямованості (кредитних спілок, спілок захисту малого і середнього бізнесу тощо). А частка національно-культурних товариств скоротилась вдвічі.

Проаналізувавши за видами діяльності структуру 26 організацій, які були зареєстровані у 1999 році, ми помітили підтвердження тенденції до зростання частки організацій названих видів діяльності, але у дещо іншій пропорції (див.табл.9).

Таблиця 8.

Розподіл організацій за видами діяльності (у %)

Рік	Національно-культурні і дружніх зв'язків	Фізкультурно-спортивні і оздоровчі	Творчі і науково-технічні об'єднання	Ветеранів та Інвалідів	Орг-ції економічної спрямованості	Молодіжні орг-ції
1996	20,4	20,4	13,6	11,4	4,3	2,2
1999	10,2	20,4	10,2	10,2	7,4	12

Таблиця 9

Структура організацій за видами діяльності в 1999 р.

Національно-культурні	Фізкультурно-спортивні	Творчі об'єднання	Військових-чорнобильців	Економічної спрямованості	Молодіжні орг-ції
11,5%	19,2%	3,8%	7,7%	19,2%	26,9%

Якщо зіставити дві табл.8 і табл.9, то, крім збереження високої частки фізкультурно-спортивних організацій, ми спостерігаємо тенденцію до зростання частки громадських організацій економічної спрямованості. Але особливо помітною є тенденція до зростання частки молодіжних організацій.

Варто зазначити, що випереджаюче зростання кількості молодіжних громадських організацій проявилось і в 2000 р. Так, за даними відділу внутрішньої політики Ужгородського міськвиконкому, найбільша частка зареєстрованих у 2000 р. об'єднань припадає на молодіжні організації, їх у цьому році було зареєстровано 11 [9].

Це означає, що частка молодіжних організацій складає 34,4 % від тих 32 організацій, які були зареєстровані в Ужгородській міськраді в 2000 р. Тобто, частка зареєстрованих у 2000 р. молодіжних організацій ще на 7,5 % більша, ніж у 1999 р.

Зміни у загальній структурі громадських організацій Ужгорода, пов'язані з кількісними характеристиками їх приналежності до різних категорій як за їх чисельністю (обсягом людських ресурсів), так і за видом їхньої діяльності (спрямованістю їх ресурсів у певному напрямку, або намірами отримати певні ресурси для своїх членів і для соціальних груп, від імені яких вони виступають), неминуче впливають на стосунки організованих громадян з міськвиконкомом. У залежності від кількості, членства, активності, впливу і намірів організацій, які займаються певними видами діяльності,

зростає роль певних управлінь (соціального захисту; економіки) чи відділів (фізкультури і спорту; у справах сім'ї та молоді; внутрішньої політики; культури тощо) міськвиконкому у цих взаєминах.

Крім того, зростання частки молодіжних організацій може сприяти посиленню громадянської активності серед тих вікових верств суспільства, які менш заідеологізовані і більш прагматичні.

На характер стосунків громадських організацій з міськрадою певною мірою впливає політична лінія керівництва міськвиконкому. У стосунках між: керівництвом міськвиконкому і та громадськими організаціями міста Ужгорода 1990-х років ми б виділили три етапи.

Перший етап, 1990-94 рр. Цей етап розпочався з перших демократичних виборів місцевих органів влади в Україні, які відбулися у березні 1990 року. Саме у цей час було започатковано проведення, з участю міського голови, «круглих столів» з представниками осередків політичних партій і громадських організацій (насамперед національно-культурних і культурно-освітніх товариств).

Другий етап, 1994-98 рр. На цьому етапі стосунки з громадськими організаціями були значною мірою персоніфіковані. Громадські організації співпрацювали з міськвиконкомом насамперед на рівні його управлінь та відділів.

Про стан взаємин громадських організацій з міськвиконкомом свідчать результати опитування керівників цих організацій, проведеного у 1997 року. Опитуванням було охоплено 27 громадських організацій Ужгорода. 3,7 % учасників опитування заявили, що досить тісно і успішно співпрацюють з міськвиконкомом. Ще 37 % опитаних підтвердили, що в цілому співпрацюють з мерією. 11,1 % респондентів вказали на існування непорозумінь і конфліктів з міською владою. А 14,8 % учасників опитування підкреслили свою незалежність від міської влади. А інші – відмовились відповідати на поставлені питання [10].

За результатами інтерв'ювання у травні 1997 тодішнього голови секретаріату Ужгородського міськвиконкому були отримані дані, згідно з якими лише 27,2 % громадських організацій підтримували тоді контакти з міськвиконкомом, у тому числі 13,6 % – добрі контакти. 68,1 % організацій, згідно з даними інтерв'ю, зовсім не мали контактів з міськвиконкомом, а 4,5 % організацій мали погані стосунки з міськвиконкомом [11].

В результаті інтерв'ювання начальника відділу зв'язків з об'єднаннями громадян Закарпатської облдержадміністрації у травні 1997 року було з'ясовано, що 32 % громадських організацій міста (зі згаданих 44-х) справляють враження досить активних з точки зору згаданого відділу облдержадміністрації [12].

Все це підтверджувало поширену серед держслужбовців думку, що лише близько третини громадських організацій є реально діючими.

Третій етап стосунків громадських організацій з міськвиконкомом розпочався у 1998 р. Він означав деякі зміни у стосунках з громадськими організаціями в напрямку інституціоналізації цих стосунків.

Так, уже в листопаді 1998 року міським головою було затверджено такий нормативний документ як «Положення про «круглий стіл» керівників міських та міськрайонних осередків політичних партій та громадських об'єднань при міському голові», згідно з яким передбачаються регулярні зустрічі перших осіб міськвиконкому з представниками об'єднань громадян [13]. Положення передбачає, що висновки і рекомендації «круглого столу», прийняті консенсусом, враховуються при підготовці рішень депутатських комісій, засідань виконкому, розпоряджень міського голови [14].

Аналіз протоколів «круглих столів», які зберігаються у відділі внутрішньої політики, свідчить, що «круглі столи», де збирались об'єднання певних видів діяльності (окремо осередки політичних партій і окремо національно-культурні і культурно-освітні товариства) відбувались регулярно у 1999-2000 рр. Тривалість їх проведення – близько однієї години, але «Положення» передбачає завчасну підготовку матеріалів для обговорення [15], що обмежує вірогідність тривалого і непідготовленого обговорення тих чи інших питань.

Якщо оцінити це «Положення» і протоколи «круглих столів» через призму «ефективної моделі рішення щодо залучення громадян», запропонованої американським професором Джоном Клейтоном Томасом, директором Школи державного управління і міських досліджень Університету штату Джорджія (Атланта), то ми побачимо, що «круглі столи» надають міському голові Ужгорода можливість застосовувати, в залежності від ситуації, такі два підходи як «модифіковане автономне управлінське рішення» (управлінець шукає інформацію від окремих частин громадськості, але приймає рішення сам; його рішення може відображати, а може і не відображати вплив відповідної групи громадян) та «консультування з окремими частинами публіки» (управлінець ділиться думками щодо проблеми з окремими частинами громадськості, отримуючи ідеї і пропозиції, а потім приймає рішення, яке відображає вплив групи громадян) [16].

Один з круглих столів (з представниками молодіжних організацій, частка і роль яких у місті зростає) був проведений при міському голові у квітні 2001 р.

Наприкінці червня 2001 р. відбулась зустріч керівництва міста, у тому числі міського голови, з представниками молодіжних організацій, яких зараз зареєстровано в місті 22 (без Ужгородського комітету молодіжних організацій). Лише близько п'яти з цих організацій відзначаються активністю. Міська влада планує створити міський центр соціальних служб для молоді і передати для офісів молодіжних організацій спеціальне приміщення. Керівництво міськвиконкому також пообіцяло організувати стажування лідерів молодіжних організацій в органах міської влади [17].

Іншим прикладом тенденції до інституціоналізації взаємин міськвиконкому і об'єднань громадян є положення «Про Координаційну раду керівників благодійних фондів», прийняте на зустрічі одного з заступників місь-

кого голови з керівниками благодійних фондів (яких у місті зареєстровано 35) у березні 2000 року [18].

Все більш сприятливу роль у поліпшенні взаємин громадських організацій (і громадськості в цілому) з міськвиконкомом відіграє газета Ужгородської міської ради і міськвиконкому «Ужгород». Газета регулярно знайомить своїх читачів з діяльністю найбільш активних громадських організацій, таких, зокрема, як міське Товариство Червоного Хреста [19].

Роль депутатів міськради (всього їх близько 40) як посередників між громадськими організаціями та міськвиконкомом часто залежить від політичних обставин (прикладом чого були різко відмінні стосунки з міськвиконкомом двох асоціацій підтримки малого і середнього бізнесу, тобто громадських організацій економічного профілю).

Незважаючи на всі інституційні зміни, лише 29 з 108 громадських організацій (26,9 %), які зареєстровані і прозвітувались за свою діяльність у 1999 р., проявляють помітну активність і контактують з міськвиконкомом. 11 з них (37,9 %) представляють національно-культурні і культурно-освітні товариства [20].

Це говорить про те, що, незважаючи на зміни у стилі роботи міськвиконкому, існує ядро організацій (до них належать, зокрема, національно-культурні і культурно-освітні товариства), які проводять досить активну діяльність, що часто (хоча і не завжди) робить їх важливими партнерами у стосунках з міськвиконкомом.

Тенденція до особливо тісних взаємин між Ужгородським міськвиконкомом та національно-культурними й культурно-освітніми товариствами продовжується і в 2001 році. Так, заступник завідувача відділом внутрішньої політики, відзначивши у лютому 2001 р., що з поміж інших у місті зареєстровані 7 національно-культурні та 21 культурно-освітні товариства, вказує на діловий і конструктивний характер взаємовідносин, які склалися між міською владою та більшістю національно-культурних товариств [21].

Важливу роль у діяльності національно-культурних товариств міста покликаний зіграти створений у 1999 р. в Ужгороді Центр національних меншин. Керівництво міськради регулярно проводить зустрічі за «круглим столом» з представниками національно-культурних товариств. Тісні стосунки міської влади з національно-культурними товариствами створюють сприятливий клімат для відносин з містами-побратимами (їх Ужгород має 8), особливо з тими з них, які розташовані в сусідніх країнах.

Інформація про національно-культурні товариства сприяє створенню позитивного іміджу Ужгорода за кордоном. Так, останнім часом в часописах Чехії, які виходять чеською і англійською мовами, було опубліковано низку матеріалів про діяльність таких громадських організацій Ужгорода як Ужгородський клуб Т.Г.Масарика і Ужгородської спілки чеської культури імені Я.-А. Коменського [22].

З другої половини 2000 року важливий стимулюючий вплив на розвиток взаємин між міською владою та громадськістю справляє діяльність ЗРВ

АМУ (Закарпатського регіонального відділення Асоціації міст України), виконавчим директором якого став заступник міського голови з питань планування, розвитку та зовнішньоекономічних зв'язків (на громадських засадах), депутат міської ради і голова дорадчого комітету Олег Лукша (наприкінці червня 2001 р. він був обраний секретарем Ужгородської міськради). Створений під його керівництвом в листопаді 2000 р. дорадчий комітет та 7 робочих груп експертів і представників громадськості підготували громадські слухання з стратегічного планування розвитку Ужгорода, які відбулися 6 березня 2001 р. На цих слуханнях виступило 12 представників громадськості. Вирішено було продовжити роботу робочих груп над пунктами стратегічного плану розвитку міста [23].

Ще одним важливим стимулом до поєднання зусиль громадськості і влади з метою прискорення розвитку міста може стати міське громадське об'єднання «Ужгород», установчі збори якого відбулися 10 квітня 2001 р. Адже ця нова громадська організація була створена з ініціативи депутатів міської ради і представників різних сфер діяльності, у тому числі університетських викладачів, студентів [24].

ВИСНОВКИ

З середини 1992 до середини 2001 р. в Закарпатській області (особливо в обласному центрі) виник порівняно розгалужений «третій сектор», який включає близько тисячі громадських організацій (як показує проведене дослідження, сектор громадських організацій на Закарпатті далеко не завжди є власне неурядовим, враховуючи роль керівних працівників органів державного управління і місцевого самоврядування у створенні місцевих громадських об'єднань). Особливо швидкими темпами громадські організації виникали впродовж останніх п'яти років (1997-2001 рр.).

Дослідження, проведені в Ужгороді, який відіграє домінуючу роль в секторі громадянських організацій Закарпаття, показують тенденцію до зростання частки менш чисельних організацій. Це неминуче ставить на порядок денний проблему координації зусиль організацій з подібними інтересами.

Серед обнадійливих тенденцій останніх років варто виділити зростання частки молодіжних організацій та організацій економічної спрямованості.

Близько третини організацій Ужгорода тісно співпрацюють з відповідними органами влади.

В цілому в області в 1998-2001 рр. посилилась тенденція до інституціоналізації відносин громадських організацій з органами влади, яка водночас містить помітні елементи узалежнення цих організацій від влади.

У 2000-2001 р. все більш помітний стимулюючий вплив на залучення громадян і громадських організацій до співпраці трьох секторів відіграє

діяльність Закарпатського регіонального відділення Асоціації міст України. Дорадчі комітети і громадські слухання вносять новий струмись у міжсекторну співпрацю.

Важливу роль у розвитку громадських організацій могло б відіграти створення ними асоціацій (за спрямованістю їх діяльності), які б спирались на підприємницькі структури, незалежні від влади. Це можливо насамперед за більш сприятливих економічних і політичних умов у масштабах всієї України.

Література

1. Льюто І.В. (начальник ЗОУС). Політична та громадська активність населення області (за 2000 р.). Неопублікована інформація для голови облдержадміністрації.
2. Дані отримано внаслідок зіставлення інформації з відділу соціальної статистики, інтерв'ю І.М.Гулянич, зав. відділом юридичного забезпечення діяльності Ужгородського міськвиконкому газеті «Ужгород». – 2000. – № 4 (5 лютого). – С.4 та інтерв'ю, яке ми взяли у заст. зав. відділу внутрішньої політики Ужгородського міськвиконкому В.А.Постолакі 18 липня 2000 року.
3. Постолакі В. Ужгород політичний. Перспективи 2001 року в контексті року 2000-го// Ужгород. – 2001. – № 6 (106). 17 лютого. – С.1.
4. Льюто І.В. Політична та громадська активність населення області (за 2000 р.); неопублікована інформація з відділу соціальної статистики, отримана нами 8 червня 2001 р.
5. Справа № 02-33. Первинні річні звіти політичних партій та громадських організацій за 1999 рік. Ужгород// Відділ соціальної статистики ЗОУС.
6. Інтерв'ю І.М.Гулянич, зав. відділом юридичного забезпечення діяльності Ужгородського міськвиконкому газеті «Ужгород». – 2000. – № 4 (5 лютого). – С.4.
7. Постолакі В. Названа праця.
8. Чисельність громадських організацій, зареєстрованих в Ужгородському міськвиконкомі за даними зведених річних звітів відділу соціальної статистики Закарпатського управління статистики// Ужгородський міськвиконком і громадські організації: перспективи співпраці. – Ужгород: ЦЦМУ, 1997. – С.75-79; Справа № 02- 33. Первинні річні звіти політичних партій та громадських організацій за 1999 рік. Ужгород// Відділ соціальної статистики ЗОУС.
9. Постолакі В. Названа праця.
10. Скоблик В. Результати анкетування громадських організацій, зареєстрованих в Ужгородському міськвиконкомі// Ужгородський міськвиконком і громадські організації: перспективи співпраці. – Ужгород: ЦЦМУ, 1997. – С. 16.
11. Там же.

12. Там же.-С. 16-17.
13. Положення про «круглий стіл» керівників міських та міськрайонних осередків політичних партій та громадських об'єднань при міському голові. - Пункти 1.1, 1.4 і 3.1.
14. Там же. – Пункти 3.6 і 3.7.
15. Там же. – Пункт 3.4.
16. Thomas J.C. Public participation in public decision: new skills and strategies for public managers. – San Francisco: Jossey – Bass Publishers, 1995. – P. 35-40.
17. Міський голова пообіцяв міським молодіжним організаціям домівку/Ужгород. – 2001. – № 25 (30 червня). – С.2.
18. Ужгород. – 2000. – № 10 (18 березня). – С.2.
19. Ужгород. – 2000. – № 5 (12 лютого). – С.2.
20. Справа № 02-33. Первинні річні звіти політичних партій та громадських організацій за 1999 рік. Ужгород// Відділ соціальної статистики ЗОУС.
21. Постолакі В. Названа праця.
22. Латко, Іван. У Чехії про закарпатські громадські організації/Ужгород. – 2001. – № 7 (24 лютого).-С. 10.
23. Лукша О. Дорадчі комітети і громадські слухання – нова форма вирішення проблем міста// Ужгород. – 2001. – № 6 (17 лютого). – С.2; Лукша О. Стратегічний план – не панацея, а інтелектуальний інструмент розвитку міста/Ужгород. –2001. – № 8 (3 березня). – С.4; Як розвиватися Ужгороду//Ужгород. – 2001. -№ 9 (10 березня). – С.3.
24. Ужгород. – 2001. – № 14 (14 квітня). – С.2.

Відомості про автора

Скоблик Володимир Павлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії Ужгородського національного університету, старший науковий співробітник НДІ державного управління та регіонального розвитку УжНУ, м. Ужгород

Фісанов В. П. (Чернівці)

МЕЖІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ (ВИПАДОК З УКРАЇНОЮ)

Сучасна соціальна і суспільна практика в Україні стала поштовхом для того, щоб замислитись над проблемами кордонів, обмежень, а точніше меж у справі формування елементів протогромадянського соціуму, насіння якого ми тільки-но розпочали висушувати та відділяти від полови.

З'явившись як об'єднавче гасло опозиції у протидії правлячим режимам в Центральній і Східній Європі на початку 80-х років ідея громадянського суспільства і сам термін «громадянське суспільство» не відразу увійшли у повсякденний словник опонентів комунізму. Ці суспільні тенденції сприймалися тоді скоріше як елементи утопічного мислення. Проте одна важлива функція цієї, за виразом Ежі Шацького, «граничної сфери» зберіглася й до сьогодні. Ідея громадянського суспільства стала ланкою, що зв'язує пошуки інтелектуалів і політиків Східної Європи з західною, насамперед ліберальною, політичною думкою [1]. Проте у реальному житті ми бачимо чимало, якщо можна так сказати, обмежувальних ліній і стримуючих факторів на шляху становлення громадянського суспільства. Зрозуміло, що після десятиліть авторитарної влади ми знаходимось у стані, коли годі й говорити про розвинені інститути громадянського суспільства. Радше слід підкреслювати, що ми переживаємо, якщо можна так сказати, своєрідний «нульовий цикл» новонародження в Україні *civil society*. Не забудемо: розвиток і початок походження – дві зовсім різні стадії будь-якого буття, причому розвиток тут завжди є вторинним. Усе залежить від того, наскільки адекватно зможемо виокремити обмежувальні чинники. Наша колега, професор Антоніна Колодій, вважає найбільш продуктивним визначення меж громадянського суспільства шляхом відокремлення від інших суспільних феноменів «заряди операціоналізації поняття та емпіричного дослідження явища» [2, 7]. До того ж множинність й рухлива природа організаційних цілей спричиняють те, що Ларрі Діамонд назвав одною з причин «плутанини щодо кордонів громадянського суспільства» [3, 224].

Викладу тут своє бачення проблеми:

1. Важливим для нас є питання, чи спроможний сьогодні бюрократ-функціонер трансформуватися у бюрократа-громадянина, точніше поєднати ці дві соціальні ролі, причому з тим, щоб друга (тобто громадянська роль) з плином часу стала суттєвою складовою його дій та іміджу. Протиставлення ідеї громадянського суспільства державі, як це було у комуністичну добу, мабуть, відійшло у минуле. Справа в іншому – «вживити» його принципи й елементи у державні інститути, зробивши їх відкритими і дієздатними. У цьому, мабуть, кардинальна відмінність нинішнього періоду. Одну із засадничих тез щодо вживлення ліберальних цінностей і підходів у суспільну практику, спираючись на органічну гнучкість лібералізму у всіх його проявах, висловив наш колега Віталій Заблоцький: у будь-якому суспільстві немає такої інституції, яку б «не можна було лібералізувати ще більшою мірою» [4, 79].

Проте досить складною проблемою є те, як створити і «змусити» працювати механізм лібералізації наших інституцій. Іншими словами, чи можна взагалі включити механізм «олюдення» цього чиновництва. Звернемо увагу тут на одну особливість – номенклатура була і залишається (як би ми її не критикували) поки що головною несучою конструкцією не тільки державного, а мабуть і всього суспільного організму. І зрозуміло, що зберігаючи статус-кво, саме вона виступає на сцені основним опонентом паростків громадянського суспільства.

На мою думку, засаднича функція громадянської освіти полягає у тому, щоб навчити активного громадянина хоча б час від часу задавати «неправильні» запитання владі, заганняючи нерадивого чиновника в кут, і залишаючи поле для його роздумів і позитивної діяльності, якщо він хоча б почасти займає громадянську позицію. Тобто стимулювати постійну комунікацію влади з громадянином і навпаки. Використовуючи підхід Нікласа Лумана, можемо сказати, що у нас порушуються сьогодні за умов номенклатурної Вандеї базові категорії, скажімо, комунікації у царині освіти. Тут несучим, сутнісним елементом має стати комунікація спрямована на пошук в кінцевому рахунку навіть не знань, а істини. Проте, ми є свідками того, як університетські коридори перетворюються почасти у «проективні» коридори влади, де представники тієї ж вчорашньої номенклатури розподілять керівні крісла. Дискурс один – розподіл крісел, грошей, інтриг. За визначенням Лумана, владу можна порівнювати з комплексною функцією каталізатора. «Каталізатори, – пише він, – прискорюють або уповільнюють хід тих чи інших подій. Вони змінюють час чи вірогідність подій, очікуваних у межах випадкових відносин між системою та зовнішнім світом...». І далі: «...Влада являє собою шанс підвищити вірогідність виникнення раніше неймовірних селективних зв'язків» [5, 23-24]. Одним з проявів реальних, а не удаваних комунікативних відносин між осередками, «острівцями» громадянського соціуму та владою могла б згодом стати спроможність просування обох акторів до засад суспільства «соціальної справедливості».

2. Серед інших існуючих обмежень, що значно уповільнюють формування активної громадянськості назву і такий. Він являє собою використання номенклатурою потенціалу негативного аграризму [6, 11]. В одному сучасному дослідженні номенклатура порівнювалась із величезним динозавром, дуже незграбним, де величезне тіло поєднувалось із маленькою головою на довгій ший. Частиною цього великого тулуба і складає здебільшого найвний, нещадно експлуатований сільський виборець. До цього додається електорат, який традиційно голосує за комуністів. Тобто створюється ситуація, коли владна верхівка вміло маневрує поміж вкрай люмпенізованими селом і містом.

І тут постає ще одна обмежувальна віха – фактична відсутність традицій і культури сучасного поліса. Чи спроможні громадяни України з часом стати (те, що у змозі безсумнівно) і наскільки вони вже сьогодні представляють «полісну культурно-громадську» систему? Запитання це не є звісно новим, скажімо, для Європи. Тим більше, що Габермас пов'язував системи відкритості саме з «бюргерською» верствою, яка поступово сформувала альтернативу репрезентативній «відкритості» двору [7, 53-55]. Чи не так інколи у нас. Репрезентативна відкритість «номенклатурного двору» (символом її є той же Литвин. Показова його заява після виборів, суть якої приблизно така: я вже не простий утримувач портфеля, я діючий, відкритий політик) вимагає альтернативної дії з боку громадянських осередків. Об'єктивно номенклатура стримує формування й консолідацію новонароджених острівців грома-

дянського суспільства. Адже це саме той альтернативний громадянський поліс. До речі, тут спостерігається деякий паралелізм із російською соціокультурною традицією і свідомістю, для якої і на початку минулого століття «відчуття полісу» було невластивим [8, 168].

Фактично ідеться про всебічну, науково вивірену розробку впливів інститутів традиційного суспільства, зокрема свідомості й практики носіїв негативного аграрізму, виникнення якого пов'язане ще із номенклатурою сталінської доби, яка, на жаль, і дотепер мімікруючи, утримує частину громадян під своїм впливом. Проте, з кожним вибором владі стає усе складніше забезпечувати політичне «перевидання» номенклатурної Вандеї. І якщо Пенсі Розенблюм зазначає про певну небезпеку на Заході «культурних війн» з боку окремих угруповань та асоціацій з ліберальними нормами і установами [9, 10] то, мабуть, наше суспільство навпаки ще чекає копійка інформаційно-просвітницька робота за «відвоювання» культурно-громадських сегментів суспільства у номенклатури.

3. Іншими словами, ідеться про те, коли і якими шляхами в Україні сформується достатньо впливові агенти соціальних змін у напрямку громадянського суспільства. Драма сьогоденної ситуації полягає в тому, що суб'єкти цілеполагання і головне дій по створенню скоріше не підвалин, а атмосфери відкритого суспільства часто знаходяться далеко за межами України. Приклади цього – західні гуманітарні фонди, які активно співробітничують з численними неурядовими організаціями в Україні. Однак, у самих кращих випадках подібні неурядові організації є всього лише невеличкими, ліберальними за духом, острівцями громадянської активності. Насправді моноліт радянського суспільства дав лише тріщини по краях, відправивши у ліберальне плавання без вітрил інтелектуалів, які немовби застигли між Сцилою лібералізму Заходу і Харибдою квазідемократії в Україні.

4. Сьогодні ми не вправі, мабуть, обмежувати сферу впливу громадянського суспільства «розмаїттям асоціацій» (за Ральфом Дарендорфом) чи навіть виокремленням і протиставленням царини публічного приватному та офіційно-державному сегментам соціуму. Це означатиме не що інше як нову втечу від дійсності. Проте, така втеча запрограмована усім стилем життя посткомуністичної України. Виборюючи своє право на існування і навіть фізичне виживання, громадянин усе упевненіше іде шляхом відчуження в межах нової економічної системи. Згадаємо раннього Маркса, який писав, що до приватної власності ми приходимо не тільки через аналіз поняття відчуженої праці, а й «відчуженої людини, відчуженого життя». Причому чим більше всихаючих грошових струмочків, тим глибша безодня відчуження. Відчуження виступає як привласнення, як справжнє «придбання прав громадянства». Отже, поки не зможемо забезпечити будь-якому громадянину адекватну власність як запоруку автономії особистості від всюдисущої держави, порятувати його від хвороби відчуження «ліками» громадянського суспільства вряд чи вдасться. Тим більше що саме громадянське суспільство – це теж своєрідна суспільна сегрегація щоправда з гуманними намірами.

Проблема самодостатності та економічної автономії особистості пов'язана в англосаксонському світі з поняттям прайвесі (privacy). Можливі різні тлумачення того, що включає у себе це поняття: приватні смаки, приватні інтереси, приватне життя. У широкому розумінні – це усе, що можна співвіднести із сферою автономії особистості та особистісних інтересів. Стенлі Бенн у книзі «Теорія свободи» писав, що прайвесі означає зокрема «захист сфер особистої активності від втручання, захист соціальних акторів, що приймають власні рішення відносно життєвих стратегій». При цьому дотримання прайвесі означає навіть психологічну ізоляцію суб'єкта за що подібний підхід критикується багатьма на Заході насамперед за відчуження особистостей від ком'юніті [10, 39].

Відзначимо, що граничне розуміння економічної автономії особистості має й серйозні негативні наслідки. Гонитва за автономією, зауважив якось Рорті, вряд чи узгоджується із почуттям солідарності. Якими засобами забезпечити, скажімо, у межах громадської асоціації ці дві речі? Ефект відчуження став проявлятися й на глобальному рівні. Не випадково усе частіше пишуть про провалля між «глобальними» та «локальними людьми» на фоні своєрідної дематеріалізації влади. А якщо додати до цього розмежування за віковою ознакою. Професор Рамон Тамамес у своїй доповіді для ЮНЕСКО (2000 р.) зазначив, що глобалізація сьогодні утворює життєві глобальні стилі. Дослідник наводить такі цифри – у 2000 р. у світі нараховувалось близько 270 млн. осіб віком між 15 та 18 роками у 40 країнах із своєрідними запитами в царині поп-культури, молоді люди є споживачами ідентичної музики, товарів, одягу, відео [11, 4]. Фактично утворився глобальний простір тінейджерів. Наскільки ціннісним для цих підлітків стане досвід громадянського суспільства? Випадіння із культурного поля окремих асоціацій молоді може призвести до часткової дегуманізації самої ідеї громадянського суспільства і «варварізації» його практики.

5. У цьому контексті одне з надзавдань громадянського суспільства якомога далі розширити поле комунікативності культури за допомогою вільних творчих асоціацій як акторів такого комунікативного розширення; розкрити для кожної людини можливості самодетермінування власної долі у напругах культури. Нам, практикам громадянського суспільства, слід робити щось більше, аніж просто апелювати до нього як моральної категорії. І тут я не можу не погодитись з Ненсі Розенблом, що сьогодні слід зайнятися «динамікою моральної та політичної психології». Ми, мабуть, маємо за нових обставин навчити наших дітей та юнь мислити подібно до особистостей Відродження й Просвітництва. Добу народження європейського індивідуума, витоків європеїзму описав Леонід Баткін, розкривши при цьому феномени виникнення світосприйняття європейського індивіда «як світу побаченого мною: ось так, а не інакше, виключно з мого приватного місця, із якоїсь точки особистого існування» [12, 897]. Задача варта переосмислення і дієвої участі нехай спочатку і небагатьох.

б. Омар Енкарнасьйон, американський політолог, розглядає декілька уроків формування громадянського суспільства. Спираючись на іспанський досвід, автор ставить слушне запитання: чи дійсно громадянське суспільство є необхідною передумовою успішної демократизації [13, 75]. В чому ж полягає чи полягатиме наш український урок? Я б сказав, що подекуди нам не вистачає волі до громадянської мужності, існує якась самоцензура щодо громадянських почуттів. Одна із причин такого становища полягає у тому, що ще довго у нас переважатимуть, пошлюся тут на нашого колегу Всеволода Речицького, «охоронні та стабілізаційні цінності». [14, 85]. У зв'язку із цим виникає лише одне запитання: що саме намагаємось зберегти і стабілізувати.

Останню проблему я б сформулював так: що очікує Україну у майбутньому – оригінальне «видання» не заангажованих суспільних осередків чи підправлений (із переважним залученням західних моделей) рімейк громадянського суспільства? Співставляючи наш власний досвід із досвідом інших країн, для нас найсуттєвішим було б з'ясування його меж, характеристик, можливостей «вживлення» та існування у сучасному українському соціальному і культурному контекстах. Надзавдання: змінити «прагматику виживання у повсякденному житті» на прагматику «дієвої комунікації» [15, 102].

Висновки

Ми можемо виокремити, принаймні, два об'єктивних чинники меж формування протогромадянського суспільства в сучасній Україні. Назвемо їх інституційно-природними обмеженнями – держава (точніше державна бюрократія) і суспільне відчуження людини від людини, яке має економічні корені. Третій чинник – у царині суб'єктивного: не вистачає впливових внутрішніх акторів *civil society*. Підготовка і формування таких прихильників ліберальних змін – нагальна потреба і задача для інтелектуалів. Думаю що, поступово-всєбічне осягнення усіх трьох феноменів дозволить не тільки встановити межі громадянського суспільства, але й зробити його креативно і критично (бодай частково) описуваним феноменом. Отже, проводячи аналогію із триногим стільцем демократії, можна сказати, що три ноги стільця громадянського суспільства – це економічна автономія особистості, комунікативність й «огромадянєння» влади, а також розширення поля культури силами асоціацій як його творчих острівців.

Потрібен зовсім свіжий, неупереджений погляд на проблеми зародження громадянського суспільства в нашій країні. Наведу слова одного із сучасних філософів: «Кому до серця нова культура, той повинен передусім будити сміливість до самостійного нового погляду, вчити дивитися на соціальну дійсність очима дитини, яка до цієї дійсності, ще не звикла, внаслідок чого може помічати парадокси суспільного життя» [16, 220]. Втіленню ідеалів громадянського суспільства може сприяти також те, що сучасний християн-

ський філософ Емеріх Корет назвав цілевпевненістю і що іде поруч з «особистісним самовиконанням» громадянина, ліберала, агента соціальних змін. В цьому, наважуся сказати, і полягає надзавдання нашого проекту «Демократична освіта».

Література

1. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество // Полис.- 1997. – №5. – С.15-33.
2. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // Незалежний культурологічний часопис «і». – 2001. – 4.21.
3. Diamond L. Developing democracy toward consolidation. – Baltimore, 1999.
4. Заблоцький В. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія.- Донецьк, 2001.
5. Луман Н. Власть. – М., 2001.
6. Пихоя Р.Г. Советский Союз. История власти. 1945-1991. – М., 1998.
7. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. – Львів, 2000.
8. Лившиц Б. Полутораглазый стрелец. Воспоминания. – М., 1991.
9. Розенблум Н.Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму // Незалежний культурологічний часопис «і». – 2001/ – Ч. 21.
10. Lipson D.N. Reformulating Privacy: Locations, Autonomy and Community // Innovations: A Journal of Politics.- 1998.- Vol.1.
11. Tamames R. World Economic and Environmental order // United Nations, UNESCO. Eolss forerunner volume. – Madrid, 2000.
12. Баткин Л.М. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания. – М, 2000.
13. Енкарнасьйон О. Місіонери Токвіля // Незалежний культурологічний часопис «і».- Ч. 21.-2001.
14. Речицкий В. Обґрунтування модельного проекту «Конвенції про захист інтелектуальної свободи» // Сучасність. –2001.-№9.
15. Recovering Pragmatism's Voice. The Classical Tradition, Rorty, and the Philosophy of Communication / Ed. by L.Langsdorf and A.R.Smith.- N.Y.,1995.
16. Шацкий Е. Утопия и традиция. –М.,1990.

Відомості про автора

Фісанов Володимир Петрович – доктор історичних наук, в.о. професора кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету, м. Чернівці

ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ І ПРАВ ЛЮДИНИ

ІДЕНТИФІКАЦІЯ КУЛЬТУРИ ТА НАЦІОНАЛІЗМ В УКРАЇНІ

Важливою складовою частиною національної ідентичності є культура. Це поняття охоплює сукупність рис, які характеризують народ, його мову, вірування, традиції, звичаї тощо. Культурна ідентичність є основою національної ідентичності, оскільки саме культура надає народові відчуженість, самобутність, єдиність. Вона є тим, що робить народ народом, а не просто масою людей. Саме культура надає народові моральні цінності, які є основою національної ідентичності. Саме культура надає народові відчуженість, самобутність, єдиність. Вона є тим, що робить народ народом, а не просто масою людей. Саме культура надає народові моральні цінності, які є основою національної ідентичності.

У сучасному світі національна ідентичність є важливою складовою частиною національної ідентичності. Це поняття охоплює сукупність рис, які характеризують народ, його мову, вірування, традиції, звичаї тощо. Культурна ідентичність є основою національної ідентичності, оскільки саме культура надає народові відчуженість, самобутність, єдиність. Вона є тим, що робить народ народом, а не просто масою людей. Саме культура надає народові моральні цінності, які є основою національної ідентичності.

Секція 2

**Питання
державотворення**

Важливою складовою частиною національної ідентичності є культура. Це поняття охоплює сукупність рис, які характеризують народ, його мову, вірування, традиції, звичаї тощо. Культурна ідентичність є основою національної ідентичності, оскільки саме культура надає народові відчуженість, самобутність, єдиність. Вона є тим, що робить народ народом, а не просто масою людей. Саме культура надає народові моральні цінності, які є основою національної ідентичності.

У сучасному світі національна ідентичність є важливою складовою частиною національної ідентичності. Це поняття охоплює сукупність рис, які характеризують народ, його мову, вірування, традиції, звичаї тощо. Культурна ідентичність є основою національної ідентичності, оскільки саме культура надає народові відчуженість, самобутність, єдиність. Вона є тим, що робить народ народом, а не просто масою людей. Саме культура надає народові моральні цінності, які є основою національної ідентичності.

Важливою складовою частиною національної ідентичності є культура. Це поняття охоплює сукупність рис, які характеризують народ, його мову, вірування, традиції, звичаї тощо. Культурна ідентичність є основою національної ідентичності, оскільки саме культура надає народові відчуженість, самобутність, єдиність. Вона є тим, що робить народ народом, а не просто масою людей. Саме культура надає народові моральні цінності, які є основою національної ідентичності.

Бондарук С. О. (Луцьк)

ДОСВІД ЗАХІДНИХ ДЕМОКРАТІЙ ТА МУЛЬТИКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

Більшість країн світу сьогодні докладають зусиль до побудови відкритого демократичного суспільства. Досягнення такого стану вимагає від них істотних змін у способах життя та в суспільних відносинах. При входженні тої чи іншої соціокультурної одиниці (наприклад, нації) в певну територіальну / регіональну, глобальну співдружність, відкритим питанням залишається збереження національної своєрідності в такій інтегрованій цілості. Стосовно України це питання пов'язане з перспективами її національно-державного розвитку і збалансування в цьому процесі національного та загальнолюдського начал.

У сучасному світі немає суспільств, монолітних за складом. Навряд чи можна знайти хоча б одну державу з однорідним населенням (чи в расовому, чи в етнічному, чи то в релігійному відношенні). Навіть моноетнічні спільності не є в повному розумінні монокультурними, оскільки представники одного етносу можуть різнитися між собою за релігійними, віросповідними ознаками (християни та мусульмани на Кавказі чи на Балканах, православні, римо-католики та греко-католики в Україні) або ж у розумінні відмінностей побуту, певних місцевих традицій, обрядовості, звичаїв, мовних діалектів тощо. Врешті-решт виявляється, що найоднорідніша спільність (як це може здатися на перший, поверхневий погляд) при детальнішому аналізі постає колосальним соціокультурним конгломератом різноманітних (і часто різнобіжних) культурних рухів, об'єднань, контркультурних угруповань, вікових, професійних, віросповідних субкультур і т.п., не кажучи вже про неминучу наявність усередині першої етнокультурних меншин.

Тому для побудови сучасного демократичного суспільства важливо не лише враховувати розмаїтість, але й вміти гармонійно збалансовувати інтереси різноманітних етнічних, культурних, релігійних та мовних груп, присутніх у суспільстві. Від цього, як свідчить досвід більшості країн, залежить рівень їх (груп) політичної активності, а отже – і участі в житті суспільства в цілому, зацікавленості в демократичних перетвореннях. Право на своєрідність, на «іншість» впливає з принципу рівності, що лежить в основі демократії.

Різні держави є неоднорідними і мультикультурними по-різному. Так, скажімо, Бельгія, Швейцарія і Канада є федераціями, що об'єднують різні мовні групи. В Австралії, Канаді та США присутній значний процент корінного (тубільного) населення. І звичайно ж, в складі населення більшості розвинених країн присутня вагома частка іммігрантів, географічне розпорощених по всіх їх територіях. Географічне зосередження окремих груп пород-

жує проблеми самовизначення і федералізму як найбільш життєвих засобів вирішення питань культурного розмаїття. Однак все ще в багатьох випадках нагальною проблемою є вироблення в країнах такої політичної культури, яка б не обминала на користь більшості тих, хто є відмінним від них.

Оскільки більшість суспільств у процесі свого розвитку формувалися через взаємодії різних культурних груп, то слухним буде припущення як про неоднакову участь кожної з них у творенні культури суспільства, так і про неоднакове місце, що їх займають ці культури в останній. Як наслідок різної ролі в соціокультурному розвитку в різних групах формується різне усвідомлення про свою участь в домінантній культурі (вирішальну чи другорядну, меншинну), позначаючись, отже, і на їх ідентичності.

Мультикультуралізм і плюралізм визнаються останнім часом як головні прикмети суспільств нового типу та як сутнісні риси етнокультурної та мовної політики, яка проводиться у цих суспільствах. Проте поряд з цією концепцією соціокультурного розвитку все ще існують ряд інших концепцій аккультурації, яким у свій час судилося визначати шляхи становлення сучасних суспільств. В загальному розумінні термін «аккультурація» означає пристосування культурних ознак, інтересів та запитів певної спільноти до культури суспільства (в цілому) та культурних інтересів та запитів інших – сусідніх – спільнот. Йдеться, зокрема, про концепції «плавильного тигля» та «мозаїки», популярні та апробовані (щоправда, не завжди вдало) на північноамериканському континенті, а також про асиміляторські тенденції, що були властиві раннім етапам становлення та розвитку ряду націй-держав, що формувалися шляхом об'єднання різних культурних груп. Асиміляторські наміри та ідеї домінували також і в марксистсько-ленінській національній політиці. Недоліком і причиною негативних наслідків застосування цих доктрин є хибне розуміння діалектики національного та загальнолюдського в культурі, інших філософських категорій (одиночного-особливого-всезагального, конкретного-абстрактного та ін.).

Розуміння мультикультурного суспільства як такого, де спільноти з різними мовами, культурами, етнічними витоками та вірою можуть співіснувати незалежно одна від одної або ж, навпаки, злитися в єдине ціле, втрапивши свої індивідуальні особливості, впливає саме з такого нерозуміння суті проблеми і нехтування специфікою сучасного етапу суспільного розвитку.

Статичний погляд на культуру уособлює концепція «мозаїки» (mosaic), де спільноти бачаться рядопокладено, площинне і нерухомо, без урахування взаємодій індивідів, груп і спільнот в інтегративному процесі. Напротивагу «мозаїчному» баченню будь-який підхід до культури чи соціокультурних одиниць повинен орієнтуватись на фактори їх взаємодії, а не розглядати їх з точки зору понять дихотомії (більшість – меншина, місцеве населення – іммігранти). Адже всі ці одиниці складають єдину мультикультурну спільність, творять спільну історію, маючи водночас свою власну (етнічну) історію, мову, релігію, тощо.

Доктрина плавильного тигля (melting pot), навпаки, абсолютизує консолідуючі фактори в суспільному житті. Вона орієнтує на нівелювання, зникнення культурної розмаїтості внаслідок «переплавлення» етнокультурних своєрідностей на єдину монолітну культуру, або ж до асиміляції (досл. – уподібнення), злиття різноманітних етнокультурних формувань з культурою домінантного (переважно – у політичному розумінні) етносу.

Окремою видозміною асиміляції є концепція амальгамування (amalgamation), за якою визнається за можливе утворення єдиного суспільства шляхом злиття різних етнокультурних груп в єдине ціле при перейнятті всіма однієї культури (не обов'язково чисельно більшої групи) і відтак ~ втраті своїх ідентичностей.

Певною синтезною видозміною мозаїки, тигля й амальгамування постає концепція «салатної миски» (salad bowl), котра зорієнтована головним чином на територіальне/географічне перемішування представників різних етнокультурних груп задля спрощення подальшої їх аккультурації. Однак багатовекторність міжкультурних взаємодій у подібному «салаті» може щонайменше спричиняти суто емоційний дискомфорт у представників окремих культур, не кажучи про можливість певних ворожих виявів.

Сучасний підхід до соціокультурних одиниць повинен розглядати їх як рівноправних партнерів взаємодії, а не як суб'єктів поляризованих (дихотомічних) протистоянь зразка: більшість – меншина, місцеве населення – іммігранти. Адже усі вони складають єдину мультикультурну спільноту, творять спільну історію, маючи водночас свою власну (етнічну) історію, мову, релігію, тощо. Тенденція зводити усю багатоманітність міжкультурних стосунків до відносин між меншинами і більшістю чи, іншими словами, до проблеми соціокультурного статусу меншин обумовлена саме нерозумінням сучасного змісту мультикультурності.

Цікавим в контексті аккультурації є досвід мультикультуралізму США-суспільства, сформованого переважно іммігрантами, для яких ця імміграція була не завжди добровільною. Америці вдалося уникнути роздробленості поліетнічного суспільства завдяки принципово новому типу національної ідентичності. Акцент робився тут не на збереженні «старих» культур, а на витворенні нової – американської – культури. «Перемішуючись із нашим народом, – казав президент Дж.Вашінгтон, – іммігранти привчаються до наших звичаїв, звикають до наших мій і законів: словом, скоро стають єдиним народом» [1]. Нова американська національність була необхідним чином англійська за мовою, ідеями та інституційними формами. Змішування генів з іншими, в тому числі й не-білими, рівно ж як і досвід життя в Новім Світі видозмінили британський «тип» і перетворили США на країну, цілковито відмінну від Британії. Однак в ХХ столітті нові імміграційні закони спричинили виникнення культу етнічних відмінностей серед білих не-англійців та кольорових меншин. Американська культура почала визнавати надбання груп, колись принижених і гнаних у часи розквіту англійського домінування,

і нарешті помітила величезний вируючий світ по той бік Європи. Як наслідок, американці набули досконалішого відчуття свого світу – і себе самих.

Однак, надто довго стримуваний, культ етнічності за принципом маятника «хитнувся» в протилежний бік. На цій підставі виникає уявлення про те, що США сформували не окремі індивіди, які діяли на свій страх і ризик, а певні сталі етнічні та расові групи, і що історично початкова мета Америки не полягала в асиміляції й інтеграції індивідів. А надміру рішучі її адепти взагалі переорієнтовують освітню систему США з творення «єдиного народу» на заохочення й формування підкреслених відмінностей етнічного походження та ідентичності. Набуває поширення т.зв. «афірмативна дія» (affirmative action) – навмисне акцентування окремими етнокультурними, расовими чи тендерними групами своєї «іншості», що виявляється у формах різноманітних демаршів, культурно-освітніх акцій, парадів статевої меншини, а часом і відверто провокативних діяч. Так, зокрема, під час святкування випускного (Commencement Day) в Університеті Індіани (штату, здавна відомого своїми расистськими настроями) навесні 2001 року поряд з випускними урочистостями в різних підрозділах, окремо було влаштовано випускний вечір чорної громади, на якому звучали серед інших навіть заклики до творення «нової – чорної – американської нації».

Насправді ж більшість представників меншин – білих чи кольорових, - народжених у США, усвідомлюють себе одночасно і американцями, і представниками своєї етнічної групи.

В мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливи з боку інших культур. Аналіз основних соціальних значущих компонентів культури (пізнавальних, нормативно-ціннісних, оціночних, поведінкових та ін.) показує, що кожен індивід може належати до кількох культур, і що представники меншин можуть повноцінно інтегрувати в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, психічних, ціннісних та інших специфічних національних зумовлених ознак.

Вперше поняття мультикультуралізму з'явилося і було застосоване на практиці в Канаді. Йдеться про приналежність кожного члена суспільства до різних вікових, демографічних, професійних груп, соціальних верств, каст, страт тощо, які в процесі свого історичного розвитку формують свої звичаї, традиції, стереотипи світосприйняття та світовідношення, поведінкові норми і навіть особливі мовні «жаргони», властиві представникам саме цієї групи часто не лише в межах даного соціуму, нації, але і в більш широкому масштабі, що, власне, і змушує розглядати їх вже не просто як специфічні «відгалуження» чи «відхилення» від культурної норми, а радше як специфічні культурні пласти. Тим більше, на відміну від субкультур, які часто протистоять «офіційній» культурі з її нормативами і стереотипами, дані соціокультурні групи, навпаки, у змістовому розумінні доповнюють і врідноманітнюють останню. Серед іншого, мультикультуралізм означає співіснування в єдиному політичному суспільстві кількох помітних (видимих) культурних груп, які

бажають і в принципі здатні відтворювати свою специфічну ідентичність. Таке означення мультикультуралізму є дескриптивним, або описовим.

В дескриптивному розумінні більшість сучасних країн є мультикультурними (про що ми вже зазначали). Однак вони різняться між собою за «різними видами» мультикультуралізму. Так, у Канаді мультикультуралізм існує у трьох площинах: (1) співіснування корінного населення – іннуїтів та представників різноманітних індіанських народів – зі «старими іммігрантами» переважно європейського походження; (2) співіснування між англійським та франкомовним населенням – «старими іммігрантами»; (3) співіснування іммігрантів західноєвропейського походження – головним чином «старих іммігрантів» – з переважно новими іммігрантами з Азії та південної Європи.

У Британії мультикультуралізм дескриптивно існує у двох площинах: (1) співіснування чотирьох народів – шотландців, уельсців, ірландців та англійців, – спілка яких сформувала Об'єднане Королівство; (2) співіснування цих чотирьох з новими іммігрантами – переважно афро-карібського, індійського та розмаїтого мусульманського походження [2, 197].

Однак наявність етнокультурної та мовної розмаїтості, рівнож і певних специфічних взаємодій між різними культурними групами ще не є підставою для визнання суспільства мультикультурним у цілому. Ми вважаємо, що для цього необхідно, щоб поряд з дескриптивними ознаками мультикультуралізму були наявні ще й нормативні. Мультикультуралізм в цілому проявляється через низку рис і особливостей. До найголовніших із них можна віднести такі: 1) відкритість культури суспільства для сприйняття впливів із боку інших культур та для взаємообміну з культурами і цивілізаціями інших суспільств і народів; 2) розпад монолітних соціокультурних (в тому числі етнічних, релігійних) структур, зняття бар'єрів ізоляції та самоізоляції в контексті глобалізації культури, головним чином під впливом нових технологій зв'язку та телекомунікації; 3) наявність у суспільстві мовного та етнокультурного плюралізму як загальносуспільної норми; 4) присутність на території, що її займає дане суспільство, постійно мігруючого населення (кочового, циганського тощо), яке утворює окремі спільноти з власною побутовою, світоглядною, мовною та культурною специфікою; 5) поділеність держави на окремі регіони, що постають як географічні, історичні, культурні, економічні чи навіть політичні цілості (так званий «територіальний» плюралізм); 6) власне мультикультуралізм у дескриптивному сенсі; 7) присутність у традиційному компоненті культури й цивілізації народу різноманітних «нашарувань», що є наслідком спонтанних та примусових впливів з боку інших культур і цивілізацій (вони можуть стосуватися мови, звичаїв, способів господарювання, історії, науки, мистецтва, філософії, побуту, військової справи тощо); 8) наявність зафіксованих у суспільній свідомості наслідків взаємодії народу з іншими впродовж власної історії. Це можуть бути: явища емпатії (співпереживання), стереотипи поведінки, ставлення, оціночні судження, різні форми упередженості, аж до ксенофобії чи комплексів реваншу; 9) наявність світоглядного, у тому числі й релігійного плюралізму, віротерпимості тощо [3, 45].

Різні варіації поєднання цих факторів здатні впливати на процес інтеграції культур і на кінцеві наслідки цього процесу для тих чи інших спільнот, а в кінцевому результаті – на досяжність мультикультуралізму.

Однак, попри специфічні особливості мультикультуралізму в різних країнах, є головна спільна риса – нормативний аспект мультикультуралізму, який полягає в піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання тощо. Нормативний підхід стверджує виправданість і необхідність для сучасних суспільств докладати зусиль в напрямку підтримки й сприяння матеріальному й духовному процвітанню різних культурних груп, а також поваги до їх ідентичності. Практичні дії в цьому контексті передбачають врахування наступних засад:

- молоді представники усіх культурних груп повинні мати змогу вивчати культуру і мову своїх груп при паралельному вивченні й повазі до історії та традицій культури країни, в якій вони живуть (головним чином домінуючої культури);
- звичаї і традиції різних груп повинні визнаватися законом, державними установами, приватними фірмами, громадськими організаціями тощо в толерантних межах;
- зв'язок між бідністю, неосвіченістю та етнічною приналежністю має бути зруйнований, бо до тих пір, доки певні етнічні групи представлені переважно бідними, малоосвіченими, некваліфікованими робітниками, виникатимуть проблеми з вихованням належної поваги до їх ідентичності як у суспільстві в цілому, так і в самих цих групах;
- потрібна зважена політика підтримки автономних культурних закладів, добродійних установ, волонтерських організацій, бібліотек, театральних, танцювальних, інших художніх колективів;
- при «оформленні» громадських місць, вулиць, майданів, парків, торгових закладів (як і при організації ефірного часу на радіо та телебаченні) слід враховувати всі наявні культурні групи у суспільстві. Особливо це стосується випадків неспівпадіння естетичних смаків, манер, прихильності до запахів, кольорів, музики тощо, коли виникає потреба «розподілу територій».

Такі заходи спрямовані на забезпечення відносно гармонійного співіснування різноманітних культурних груп і підтримання культурного розмаїття в суспільстві.

Розвиток мультикультурного дискурсу в сучасній суспільній думці позначається на уявленнях про ідентичність та розширення розуміння самих понять «ідентичність» та «меншина». Сьогодні поняття ідентичності постає надзвичайно багатомірним. Більше того, виходячи з наявності різних її типів – етнічна, расова, професійна, релігійна, статева, тендерна, вікова тощо – та з огляду на здатність їх до перетинання, можна говорити про одночасне співіснування кількох типів у однієї людини чи групи людей. Водночас досі уявлена як певна стала категорія, ідентичність виявляє динаміку, схиль-

на до криз і занепаду, і здатна видозмінюватися. Наприклад, WASP – білі англосаксонські протестанти – американці відповідного походження довгий час вважалися елітою американського суспільства і самі себе вважали такими, однак тепер це поняття вживається часто в дражливому чи навіть принизливому сенсі.

Стосовно поняття «меншина» теж відбувається певна переорієнтація. Під меншиною зазвичай розуміють групу населення зі специфічною культурою та розумінням ідентичності, для якого властиве підпорядковане (або ж гноблене) соціально-політичне становище по відношенню до більшості. Сучасні філософи Ж.Делез та Ф.Гваттарі взагалі пропонують відмовитися від поняття меншини і розглядати проблему з точки зору «мажоритарних» та «міноритарних» систем репрезентації і через призму соціальних наслідків цих систем. На їхню думку, бути міноритарним означає не просто нечисленність, але мати маргіналізовані інтереси всередині суспільного цілого; отже, це не тотожне тому, щоби бути у меншині. Жінки, наприклад, можуть складати чисельну більшість у суспільстві, але вони є міноритарними у тому розумінні, що інтереси їх є маргіналізовані доміантними владними структурами та системами значень і цінностей, чинними у патріархальне орієнтованих суспільствах і культурах, і, отже, опиняються у меншинному підлеглому становищі.

Одним із етапів мультикультурного становлення постає двомовність (до речі, слід розрізняти типи двомовності – особисту («чисту» та «мішану») і двомовність суспільства [4]). Це не означає обов'язковості вивчення і викладання в закладах освіти поряд, скажімо, з українською державною мовою російської як «мови міжнародного спілкування». Необхідним в освітній сфері є поєднання рідномовного (чи «рідношкільного») навчання з навчанням на державній мові. Для етнічних же українців було б тоді можливим вивчення однієї з мов найпоширеніших в тому чи іншому регіоні етнічних меншин.

Досвід, набутий у цьому напрямку на Заході, свідчить про те, що, по-перше, діти з етнічних меншин, які «паралельно» вивчають обидві мови, водночас виявляють більші успіхи в навчанні, аніж ті, які вивчають тільки державну [5]. По-друге, двомовні програми роблять навіть найтрадиційніші загальні предмети цікавішими як для дітей, які ще взагалі не знають державної мови, так водночас і для етнічної більшості (в даному випадку – українців), які навчаються володіти мовою людей, поряд з якими вони живуть і з якими щоденно мають нагоду спілкуватися. В будь-якому суспільстві знання державної мови не просто є загальноприйнятою нормою, але і відкриває людині перспективу одержання високого освітнього рівня і досягнення відповідного соціального положення. Володіння ж мовами меншин розширює коло спілкування людини і дає змогу швидше досягати взаєморозуміння при вирішенні будь-яких проблем. Нарешті, по-третє, діти з різних етнокультурних середовищ набувають в процесі такої освіти усвідомлення не лише свого громадянства, але і почуття національної гідності (в позитивному, констук-

тивному сенсі), що результує в цілому у виховання свідомого патріотизму в майбутніх дорослих громадян.

Наведемо кілька прикладів двомовних та багатомовних держав:

Швейцарія є багатомовною державою: приблизно 70% її населення складають німецькомовні громадяни, 19% – франкомовні, 10% розмовляють італійською і 1% – румунською. Попри культурну й мовну сегментацію швейцарського суспільства, самим швейцарцям притаманне доволі сильне почуття громадянства і патріотизму. Унікальна стабільність швейцарського суспільства ґрунтується на півтисячолітній історії розвитку держави, який супроводжувався делегуванням значної кількості державних повноважень регіонам і дотриманням нейтралітету навіть в часи найсерйозніших європейських конфліктів.

Іншим прикладом двомовності постає Бельгія, якій завжди бракувало консолідації. Мовна картина Бельгії визначається домінуванням двох мов: голландської на Півночі й французької на Півдні. Тривалий час територія теперішньої Бельгії була розділена між фламандцями і франкомовними валлонами. Тому, хоча офіційно країна і є двомовна, обидві території є самі по собі одномовними, і перехідна зона є надто незначна. Навіть франкомовна столиця Брюссель, що міститься у північній частині, жодним чином не розв'язує проблему. Питання статусу обох мов у Бельгії не може бути вирішене окремо від питання територіального.

Бельгія і Швейцарія належать до числа держав, які визнають, що складаються з національних етнічних груп, чії мовні права та права на самовизначення і самоуправління слід поважати. Однак із зростанням міграційних процесів, вони опинилися перед проблемою ускладнення своєї етнічної структури і необхідністю модернізації своїх традиційних концепцій громадянства. В той же час Канада, впроваджуючи політику «мультикультуралізму на підставі двомовності» та офіційно визнаючи права корінного населення на самоуправління, належить до незначного числа країн, які дійсно мають перспективу вирішення міжетнічних проблем політичне коректним способом.

Як же розвинені демократичні суспільства вирішують питання етнокультурного та мовного розмаїття. Одним із шляхів постає консоціативний устрій. Цим поняттям можна пояснити причини та описати витоки соціально-політичного консенсусу в таких європейських країнах, як Швейцарія, Бельгія, Нідерланди та Австрія. Тут відцентрові тенденції, властиві неоднорідному суспільству, нейтралізуються за рахунок взаємодії та прагнення до взаєморозуміння між лідерами / елітами різних суспільних груп та верств. Власне взаємодія еліт і є головною відмінною рисою консоціативної демократії [6, 1]. Для неї важливими є два суттєві моменти: по-перше, наявність неоднорідного, плюрального (множинного) суспільства, по-друге, можливість консенсусу та взаємодії еліт тих етнічних та соціокультурних груп, що його складають. Плюральним (множинним) ми називаємо суспільство, в якому наявні т.зв. сегментації, тобто політичні поділи, тісно пов'язані з соціальною дифе-

ренціяцією населення. Сегментація може ґрунтуватися на релігійних, ідеологічних, мовних, регіональних, культурних, расових чи етнічних відмінностях. Більше того, для такого суспільства може бути властивим тяжіння до утворення політичних партій, груп за інтересами, засобів інформації, шкіл тощо у відповідності до цих сегментацій.

Демократичний устрій такого суспільства дещо відрізняється від традиційного уявлення про демократію і може бути точніше пояснений терміном «поліархія», тобто «багатовладдя» (йдеться про можливість здійснення політичного процесу на різних рівнях, – принаймні так пояснює зміст поліархії сам АЛіппґарт). Для консоціативної демократії характерні чотири головні риси: 1) наявність уряду, сформованого як «велика коаліція» політичних лідерів усіх сегментів плюрального суспільства; 2) «взаємне вето» або правило «конкурентної більшості», яке слугує додатковим засобом захисту життєвих інтересів меншин; 3) пропорційність розподілу влади, політичної репрезентативності, призначень державних службовців, розподілу державного бюджету тощо; 4) високий рівень структурної автономії кожного сегмента при вирішенні внутрішніх питань [6, 25]. Але головною перевагою консоціативної демократії є те, що вона не має на меті зняття чи послаблення сегментних поділів. Навпаки, послідовно і свідомо визнаючи наявні сегменти, вона перетворює їх на складові елементи стійкої демократії.

Однак є ряд рис, які гальмують вирішення міжетнічних проблем при такій моделі. Так, наявність проміжної ланки – сегмента – між індивідом і багатонаціональною державою може обмежувати свободу індивіда, придушуючи його міжсегментні стосунки. Територіальна чи структурна відокремленість суб'єктів політичного процесу здатна спричиняти їх ізоляцію і гальмує прийняття загальносуспільних рішень. Право вето і необхідність консенсусу часто помітно сповільнюють процес прийняття рішень. Нарешті очевидним є домінування еліт у процесі прийняття рішень при пасивності усіх неелітних груп суспільства, а отже, значно зменшується роль опозиції в рамках демократичної форми правління.

Тому неминучим є висновок про те, що єдиного вирішення, прийнятного для всіх мультикультурних країн, немає. Кожній країні варто самій будувати свою мультикультурність відповідно до своїх особливостей [7, 185].

Будь-яка держава, що формується органічно як національна держава, повинна мати певне узгодження політичних сил, зрівноважених не зовнішніми, а внутрішніми факторами. Першим з них постає сама держава. На думку В.Липинського, без формування такої чіткої суспільної структури, яка виражає рівновагу політичних сил всередині нації, національної держави не сформувати. Держава, що репрезентує єдність нації як політичного організму, інструментальне завершує ту рівновагу суспільних сил, яка свідчить про зрілість нації, сформованість не лише її політичної еліти, готової поступитися власними інтересами заради єдності й блага нації, а й наявності такої громадянської структури та суспільної рівноваги сил, що зацікавлені в збере-

женні цієї рівноваги. Порушення останньої в той чи інший бік не завжди спричиняється до знищення державності як такої, але воно завжди руйнує національну державу як органічну цілість. Наслідки цього суперечать самій суті національної держави: або домінування якоїсь однієї сили – територіальної чи соціальної, – що призводить до жорсткої централізації та репресивних методів урядування, або ж тривала ворожнеча протилежних сил, внаслідок чого соціальна стагнація породжує кримінальний тип держави, яка править не законом, а насильством. В обох випадках інституція держави, виражаючи інтереси не всієї нації, а лише волю окремої групи, робить неможливим повноцінний розвиток соціальної структури. Навіть в разі, коли така держава набуває національних рис, ці останні мають переважно негативний характер (шовінізм, расизм, інші форми етнічно-расової ксенофобії), унеможливаючи через свою орієнтованість «на себе» не лише соціальний розвиток, але і поступ національний у загальнолюдському контексті.

Однією з головних засад мультикультуралізму є політичне коректне, ввічливе й уважне – толерантне – ставлення до наявного в суспільстві культурного розмаїття. Оскільки співіснування різних культурних груп на спільній території може призводити до непорозумінь, держава повинна докладати зусиль щоби їх уникнути. Однак є певні межі толерантності. Так, В.Кимліка наголошує на необхідності двох істотних обмежень прав меншин, а отже, толерантності – обов'язковість свободи всередині самих меншин і рівності у стосунках між меншинами і більшістю [8, 152-172]. Британський дослідник Дж.Раз пропонує чотири важливі обмеження: (1) будь-які культурні групи не мають права утискати своїх членів; (2) жодна культурна група не має права поводитися не толерантно стосовно тих, хто до неї не належить; (3) за членами культурних груп повинне зберігатися невід'ємне право вийти з групи; (4) культурні групи не можуть обмежувати своїх членів праві на самовираження та участі економічному житті держави, а також у формуванні навичок для ефективної участі в політичній культурі держави (за межами групи) [2, 199].

В цілому, як бачимо, обмеження стосуються в першому випадку суспільного статусу меншин, в другому має місце конкретизація вимоги свободи всередині меншин. Отже, будь-яка культурна група має право на повноцінний розвиток і визнання в мультикультурному суспільстві, якщо вона сама не порушує принципи мультикультуралізму і дані обмеження. Втім, як зізнає В.Кимліка, «демократія, економічне процвітання і особиста толерантність – чудові чесноти і, звичайно ж, цінні самі по собі. Але кожна по собі, чи навіть разом, вони не є відповіддю на питання етнокультурної відмінності. Існування етнокультурних розбіжностей залишатиметься потужним джерелом конфліктів, що може й насправді зростати у силі, навіть за наявності зазначених численних благ. Це – найважливіший урок, що його повинен був засвоїти Захід. Тільки коли західні уряди погодилися з цим фактом, вони набули здатності вчитися керувати етнокультурними взаєминами мирним і демократичним шляхом» [9, 143].

Головна проблема України в цьому контексті полягає в тому, що попри існування відповідних конституційних та законодавчих гарантій прав етнікокультурних, мовних та релігійних груп, справа реалізації цих прав фактично залежить цілком від зусиль найактивніших представників останніх. «Меншина» в найзагальнішому плані розуміється як будь-яка суспільна група із специфічними інтересами, що не складає більшість у суспільстві і не може захищати свої інтереси за допомогою механізмів мажоритарної демократії. Тому її інтереси доводиться захищати певними додатковими засобами: введенням елементів консенсусної демократії, квотами і т.ін. Не можна оминати і той факт, що більшість українських друкованих та електронних ЗМІ й досі послуговуються російською мовою. Було б абсурдом стверджувати, що в Україні немає меншин. Однак мало хто в країні свідомий того, які з них перебувають у якому становищі: пригнобленому чи навпаки – привілейованому. Більше того, здійснений нами контент-аналіз передвиборних програм переважної більшості партій та блоків, котрі брали участь у виборах 2002 року виявив відсутність чіткої та послідовної програми дій в галузі національної та мовної політики. Цікавим фактом і підставою для окремого вивчення є, зокрема, те, що ті партії та блоки, в програмах яких є бодай згадка про вирішення цих проблем, не набрали необхідного мінімуму голосів для формування парламенту.

Як бачимо, проблема вибору моделі розвитку міжкультурних стосунків в Україні залишається на порядку денному і від її вирішення, на нашу думку, залежить не просто доля тих чи інших меншин, але і доля самої демократії, рівнож як і доля українського народу та української культури.

Література

1. Цит.за: Schlesinger A., Jr. The cult of ethnicity, good and bad // Time. – 1991. – July 8. – P.21.
2. Raz J. Multiculturalism // Ratio Juris. – VI 1, No3. – Sep.1998. – P.195-205.
3. Perotti A. The case for intercultural education. – CE Pr., 1994.
4. Гудзик І.П. Поліетнічність країни та формування позитивного образу співвітчизника // Полікультурна освіта в Україні. – С. 14-15; Щерба Л.В. К вопросу о двуязычии // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С.316-317.
5. Battle over Bilingualism // Time. – Sept.8, 1980. – P.64-65; Fiske E.B. One Language or Two? // The New York Times. – Nov. 10, 1985. – Sect. 12. – P. 1-45.
6. Lijphart A. Democracy in plural societies. – L, 1980.
7. Даль Р. О демократии. – М., 2000.
8. Kymlicka W. Multicultural Citizenship. – Oxf., 1995. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. – Х., 2001.

Відомості про автора

Бондарук Сергій Олексійович – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри культурології, Волинський державний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

Воропай Т. С. (Харків)

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ТЕОРЕТИЧНА І ПРАКТИЧНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ

Потік літератури, де піднімаються питання, пов'язані з нацією, націєтворенням, націоналізмом, національною ідентичністю тощо в останні роки зростає у лавиноподібний спосіб. Практично всі галузі гуманітарного знання причетні до розробки цих тем – від істориків та політологів до культурологів, етнологів та мистецтвознавців. Поступово заповнюється прірва між українською і світовою філософською думкою, яка існувала досить довго. Майже одночасно з фундаментальною антологією «Націоналізм», упорядкованою ВЛісовим і О.Проценко, вийшла аналогічна антологія англійською мовою – «Нації та ідентичності: класичні тексти» (видано Вінцентом Пеко-рою), а одразу після оглядової монографії українського історика Г.Касьянова «Теорії націй та націоналізму» побачила світ монографія турецького науковця У.Озкірмілі «Теорії націоналізму. Критичний огляд». Але збільшення кількості джерел, як це не дивно, не спрощує, а ускладнює питання, які існують у цій сфері. Розширення методологічного і емпіричного контексту, на тлі якого мають бути розглянуті зловоденні для українського суспільствознавства проблеми, розширює і коло можливих точок зору, підходів та концепцій. Поволі складається ситуація, коли однібічна або вкрай заангажована ідеологічна риторика має рахуватися з результатами критичного аналізу та неупередженого мислення. Адже у питанні національного самовизначення перетинаються інтереси численних суспільних акторів та науковців.

Що таке нація? Які бувають націоналізми? Чи може націоналізм бути ліберальним? Чи може демократичне суспільство сповідувати ідеологію націоналізму? Що є головним речником національної ідентичності? Як виражається національна свідомість? Виявляється, що ці та інші питання мають безліч відповідей. І справа не в тому, щоб обрати якесь одне визначення нації, якусь одну теорію, яка відповідає нашій українській історії. Українська історія не завершена, націєтворення (хоч і запізніле, за влучним висловом М.Рябчука) продовжується, і від того, під яким концептуальним кутом зору ми поглянемо на наше минуле, буде залежати майбутнє і навіть сьогодення, де Nation-Building та Self-Building пов'язані міцніше, аніж ми часто думаємо.

Один з головних висновків, який напрошується після ознайомлення з розмаїттям теорій – як більш нових, так і «класичних» – це судження про неповторність історії будь-якої нації. Цей висновок очевидний і лежить на поверхні. Але якщо «нація» – це історичне поняття, то і смисл його суттєво змінюється залежно від часу і простору. Ренан, в дусі стилістики XIX сторіччя, ще міг писати, що нація – це душа та духовний принцип, але сьогодні більш популярними виглядають абстрактні інтерпретації націй як «уявлених спільнот» або «вигворів націоналістів». Це значить не лише, що змінився дискурс – від романтичного до постмодерного – але й те, що і нації кінця XX сторіччя – це не те саме, що нації сторіччя XIX. Не маючи на меті релятивізувати поняття «нація», я все ж хотіла би наголосити на тому, що минулий вік європейського націєтворення живився тими реаліями і тим пафосом, який не може бути ні відтворений, ні повторений знов. Знайомлячись з численними теоріями націй та намагаючись спроектувати їх на українські реалії, ми бачимо свій «сукупний» автопортрет у тих численних моментах істини, що містяться майже в кожній теорії.

Одним з найбільш складних і водночас найбільш «філософічних» питань з числа тих, що торкаються націй і націоналізмів, є питання національної ідентичності. В Україні це питання має свою специфіку. По-перше, процес націєтворення відбувається у нас з великим запізненням, коли більшість європейських націй вже пройшли «добу націоналізму». Реалії сьогодення є такими, що процеси глобалізації та процеси національного самовизначення поєднуються не в гармонійне ціле, а в такі химери, яких доба націоналізму не знала. В сучасному індустріальному суспільстві з глобальними інформаційними системами, свободою пересування та агресивною всеядністю нових культурних стилів ідентичність зазнає таких трансформацій, яких не могло бути в домодерному суспільстві. Етнічна маргінальність та зміна етнічної ідентичності сьогодні – не поодинокі явища. Як відзначає З.Бауман, «...якщо модерна проблема ідентичності полягала в тому, як створити ідентичність і зберегти її міцною й стійкою, постмодерна проблема ідентичності полягає, передусім, у тому, як уникнути фіксації й зберегти свободу вибору» [1, 279].

По-друге, громадянське суспільство в Україні тільки починає будуватися, а становлення української нації як політичної спільноти йде дуже повільно. У нас є незалежна держава, але принципи сучасної демократичної культури ще не поширені і не вкорінені у свідомості людей. Будівничі нашої нації часто-густо апелюють до етнічності (передусім, до мови та культури), а не до громадянсько-політичних джерел ідентичності. Це гальмує процес перетворення української нації як культурної в українську націю як політичну. І, нарешті, по-третє, українська національна ідентичність – і на синхронному, і на діахронному рівнях – є амбівалентною. І не лише з огляду на мову або релігію, хоча й вони є досить важливими чинниками. Україна об'єктивно є гетерогенним суспільством (недавні парламентські вибори це ще раз продемонстрували й підтвердили), різні соціальні верстви й «культури» якого мо-

жуть репрезентувати різні ідентичності, що їх досить складно звести до якогось загально-уніфікуючого знаменника «українськості». Тому актуальним є питання концептуалізації цієї не унітарної ідентичності – як на регіональному, так і на особистішому рівнях.

Проблема національної ідентичності висвітлюється по-різному в різних теоріях. Як відомо, загальна типологія теорій націоналізму розпадається на дві великі течії: «примордіалістську» та «модерністську». Як слушно зазначив Г.Касьянов, примордіалістська версія націогенези українців є домінуючою у сучасному українському суспільствознавстві [2, 266]. У чому полягає її суть? По-перше, примордіалісти прагнуть знайти якусь незмінну суттєву ознаку ідентичності, яку можна було б виділити і, так би мовити, «протягнувши» через усю історію України, об'єктивізувати. Такою ознакою у примордіалістів виступає етнічність. Саме на основі етнокультурної тягlosti (спільних символів, міфів, традицій) «домодерна» українська нація за певних соціополітичних обставин перетворюється у «модерну». Важливо, що з цієї точки зору, поняття ідентичності є значною мірою тавтологічним, адже ідентичність й етнічність є взаємообумовленими. Як зазначає Пол Р.Брас, «смісл етнічності полягає в етнічній ідентичності» [3, 463]. Іншими словами, ідентичність на фазі етногенези ще не відриває «я» від «ми», вона цілком розчинена в етносі, це ідентичність як тотожність, а не ідентичність як самість. Окрім цього, ця тотожність, як зазначає той же Р.Брас, цитуючи де Воса, полягає «в суб'єктивному, символічному або емблематичному застосуванні групою люд ей... деяких аспектів культури для того, щоб відокремити самих себе від інших груп», тобто виконує по суті ту ж функцію первинної диференціації, яку виконував тотем у первісному суспільстві. «Етнічна група, – продовжує Брас, – що застосовує культурні символи у цей спосіб, є суб'єктивно самосвідомою спільнотою, яка встановлює деякі критерії для включення в групу та виключення з неї» [3, 463]. Але чи настільки плавно етнічна самосвідомість перетікає в національну, як це здається «етніцистам»? Адже в національній свідомості політичний речник є значно вагомішим від культурного, релігійного або морального. У чому тоді полягає специфіка саме національної ідентичності, яку так наполегливо шукають сьогодні вчені та публіцисти, політики та письменники?

Неодноразово відзначалося, що явна симпатія вітчизняних дослідників до примордіалістського напрямку пояснюється значною мірою ідеологічною та дослідницькою кон'юнктурою, коли «соціальне замовлення» полягає в легітимації новоствореної державної нації історичними аргументами. Але це лише один бік правди. Інший, на мій погляд, полягає в тому, що етніцизм пропонує удавано легкий перехід там, де насправді існує прорив, а саме – від культурної (або етнічної) нації до політичної, від домодерної до модерної. І, нарешті, є ще й третій бік. Якщо перефразувати відоме висловлювання Ф.Джеймсона про культуру як політичне підсвідоме, то стає очевидним, що на цьому підсвідомому рівні наша культура завжди була «розвернутою» на минуле більше, ніж на майбутнє. Міфологізм їй притаманний орга-

нічно, і саме цей світоглядний міфологізм можна простежити, як це зробив культуролог О.Гриценко, від найдавніших до пострадянських часів [4]. Примордіалістська версія націогенези була б більш переконливою, якби спромоглася показати, чим саме відрізняється сучасна національна ідентичність від етнічної. Етнос переростає в націю не лише тому, що прагне і здобуває можливість стати державою і не лише тому, що до культурної свідомості додається політична. Якби це було так, то плем'я пуштунів в Афганістані ми вважали б повномасштабною нацією (там є міцна етнічна ідентичність, розрізнення на «своїх» і «чужих», розвинена релігійна свідомість, є певні політичні домагання й акції).

У добу націотворення в Європі спостерігалася не лише поява нового типу суспільства – національної держави – з новими характерологічними і типологічними ознаками. Саме у цей час з'являється новий тип особистості, з набагато складнішою і багатшою ідентичністю. Структура «Я» як «один з головних речників культури» (Ю.М.Лотман) радикально змінюється в ХІХ сторіччі. І це добре показали не «класики жанру» – перші теоретики націоналізму, а практики мистецтва – романтики. Ідентичність як тотожність поступається ідентичності як Самості: віднині особа може бути носієм національної свідомості (доказовий приклад – Тарас Шевченко). Але «національна свідомість» (яка взагалі є не чим іншим, як метафорою) спільноти не може претендувати на те, щоб вичерпно репрезентувати ідентичність її членів. У той час як поняття етнічності і ідентичності збігаються, поняття національності і ідентичності перетинаються, накладаються один на одного, але не можуть бути цілком рівнозначними. (Може, саме цьому так важко та малорезультативно йдуть пошуки автентичної «національної ідеї» та «національної ідентичності»). Ускладнення ідентичності стосується не лише того, що «Я» перестає усталено дорівнювати «Я», а, в першу чергу, того, що соціальний суб'єкт починає усвідомлювати, розрізнявати і артикулювати різні типи і різні рівні ідентичності: національну, групову, особистісну, релігійну, культурну, моральну, тендерну. Завдяки розповсюдженню і утвердженню «високої» або «садової», за термінологією Гелнера, культури національне і культурне перестають бути тотожними. Завдяки індивідуальній освіті культура особистості може значно перевищувати загальний «національний» рівень, особливо коли ця освіта живиться кількома культурними джерелами, як це було, наприклад, з Миколою Гоголем. «Подвійна лояльність» у такому випадку не є якимось світоглядним збоченням, браком патріотизму, а виявляється цілком природним явищем, джерело якого полягає в множинному (неунітарному) характері модерної ідентичності. Взагалі, коли виникає система вищої освіти, літературна унормована мова, засоби масової інформації, здобутки культури перестають розповсюджуватися спонтанно, виникає велика диспропорція та асиметрія, що взагалі робить поняття культурної ідентичності узагальнюючою абстракцією.

Досі мова йшла про примордіалістів та досить таки обмежені пояснювальні можливості їх поглядів. Чи більш досконалі ці можливості у їх опо-

нентів – так званих модерністів, або конструктивістів? Головна передумова розвідок модерністів стосовно національної ідентичності полягає в тому, що вони ставлять під сумнів (обережно або ж категорично) об'єктивний зміст будь-якої «ідентичності». Ідентичність, на думку модерністів, це не те, що віднаходять в глибинах свого «Я» і не те, що поєднує нас з «тінями забутих предків», а поняття цілком сконструйоване (політичними та інтелектуальними елітами, культурними діячами, мовою як такою тощо), змінюване, варіативне, не, яким легко маніпулювати, яке легко збуджувати на вигоду тій або іншій політичній кон'юнктурі. Нація, національність, національна ідентичність часто виступають за цих умов як політичні та культурні символи, без яких не обходиться жодна політична риторика перехідного періоду.

Спостереігаючи ззовні, західні модерністи оцінюють національне самоствердження на пост-радянському просторі як двоскладове явище. По-перше, як спробу нових незалежних держав реконституювати себе як нації і, по-друге, як реакцію проти радянського соціалістичного минулого, що включає надію на майбутнє, де «національність» пов'язується, часто ілюзорно, з добробутом і процвітанням [5, 354-355].

Дійсно, за умов зростаючої глобалізації політичних, економічних і культурних процесів поняття національної ідентичності залишається великою мірою проблемним. Модерністи вважають, що у глобалізованому світі річ може йти лише про уявлену (але не уявну!) ідентифікацію. Визначення нації як «уявленої спільноти» Б.Андерсеном виявилось рідкісне вдалим і було проілюстроване на українському матеріалі Р.Шпорлюком. Виявилось, що наша багатостраждальна історія вкладається в модерністську парадигму не гірше, ніж в примордіалістсько-етніцистську, тільки замість голосу «крові і ґрунту», міфів та символів наголос робиться на будівничих нації – інтелектуальній та політичній еліті, яка творить дискурс націоналізму. І тоді вже ніякої крамоли не почуємо в радикальній тезі модерніста Е. Геллнера, що не нації породжують націоналізми, а навпаки, націоналізми – нації. У низці робіт, близьких по духу Геллнеру, відзначається не лише уявлений, а й символічний характер будь-якої націоналістичної термінології. Відомий англійський філософ та антрополог Раймонд Вільямс, правда, ще до розпаду «соціалістичного табору» неодноразово заявляв, що в умовах сучасної Європи поняття «національно-культурної ідентичності» є абстракцією. Капіталізм зруйнував і підірвав «природні» традиційні спільноти, стимулюючи нескінченні міграції і дислокації населення, утверджуючи штучні (тобто такі, які ніяк не виростають з природи або сутності «нації») порядки. Підступність капіталізму Вільямс вбачає в тому, що він, з одного боку, невблаганно викликає потребу в переміщенні людей, а з іншого, висуває против цих переміщень заслін – немов би для захисту національної ідентичності. Вважаючи національну ідентичність абстракцією, Вільямс вживає замість цього поняття «соціальна ідентичність», яка полягає, на його думку, в «актуальних і випробуваних соціальних взаємозв'язках». Саме соціальні взаємозв'язки, а не «національна ідентичність» є, за Вільямсом, основною базою для ідентифікації та культурної приналежності в сучасних суспільствах.

Але концепт національної ідентичності як «уявленої спільноти» теж має свої вади. Німецький антрополог П.Нідермюллер відзначає, зокрема, що «диктатура уявленої спільноти» в перехідних умовах Східної Європи незмінне супроводжується «втратою раціональної інтелектуальної і критичної здібностей» [6, 30]. Сучасне суспільство засновується не на етнічній, не на національній, а на функціональній диференціації, що добре видно на прикладі економіки. Так, відповідь на питання «хто такий українець?» потребує, на його думку, лише ідентифікації з неартикульованою уявленою спільнотою і не потребує від індивідуальності постійної адаптації, готовності до тих змін, яких вимагає сучасне суспільство. Можна згадати у цьому зв'язку і «останнього з могикан» модернізму Ю.Габермаса, який неодноразово наголошував, що національна ідентичність у сучасних суспільствах більше не базується виключно на етнічності, а складається на фундаменті громадянськості. Погоджуючись, що «інтерпретація національної ідентичності в цілому є постійним, вічним і незмінним фактором національного існування», Нідермюллер, разом з тим, підкреслює його націленість на фіксацію стабільності, усталеності, «стазису», тоді як реальний світ є динамічним і мобільним [6, 30]. І у Габермаса, і у Нідермюллера наголос робиться на тому, що цінності демократії мають переважати над зацикленням на власній ідентичності, хоч як би високо ми її не поцінювали.

Як бачимо, модерністи, згідно з їх конструктивістським характером тлумачення ідентичності, не схильні одностайно вітати тотальні пошуки ідентичності. Відособлення та втрати ідентичності, на їх думку, не можна уникнути в сучасному постіндустріальному суспільстві. Натомість, чіпляння за власну ідентичність – це певна сублимація страху перед глобалізацією й уніфікацією, хвороба росту. Тому більшість філософів сьогодні досить іронічно дивиться на розпачливі та гарячкові пошуки національної ідентичності в Східній Європі, де багатокультурність має тенденцію перетворюватися на «неотрайбалізм», а націоналістичні утопії можуть привести до пошуків культурної ідентичності «в кожному селі» [7, 156]. Польський дослідник Здзіслав Краснодембський пише в цьому зв'язку: «Чим сумнівнішою чи зруйнованішою є культурна ідентичність, тим пристрасніше можна за неї боротися. Такий пошук ідентичності може легко звестися по пошуку ворогів» [7, 157]. Це добре видно зі з'ясування українсько-російських культурних відношень, коли будь-який минулий культурний вплив набуває сакраментального клейма «русифікації», а численних російськомовних українців дехто вважає громадянами зі спотвореною – «змоскальщеною» – або недорозвиненою ідентичністю. Такий націоналізм не стільки творить націю, скільки плекає національні комплекси, великою мірою штучні й небезпечні. Європейська культурна ідентичність як «різноманіття в єдності» є загальноприйнятою цінністю, але нові національні держави більш тяжіють до культурницького унітаризму своїх «уявлених спільнот», окреслюючи також «уявлені» межі та кордони проти небажаної різноманітності і багатокультурності, особливо коли ця багатоманітність асоціюється з культурою колишньої метрополії. Г.-Г. Гада-

мер зазначав, що сучасна тенденція до єдності й усунування будь-яких різниць не повинна приводити до помилкової думки, начебто вкорінений плюралізм культур, мов, історичних доль й справді може бути подоланим. Завдання має бути зовсім іншим – щоб у цивілізації, яке дедалі більше нівелює відмінності, розвивати відрубне життя регіонів, людських груп, їхніх стилів життя. Не можна не погодитися з З.Краснодембським, що «потрібен регіоналізм, який не дозволить нам деградувати до звуженого провінціалізму, нам потрібні локальні культури, які лишаються живими й не перетворюються на фольклор на «святкові» культури; які й самоіронічні, і вміють дивитися на себе з певної відстані, культури, через кордони яких можна було б легко проникнути тим культурним бурлакам, які вносять до них плідотворне сум'яття» [7, 167]. Національна ідентичність, в чому б вона не полягала – в мові, культурі, релігії, не повинна перетворюватися на культурницький «аутизм» і плекати «самостійні» комплекси. Щоб демократія не перетворювалася на форму, на тимчасово запозичену модну одяжину, цінності та ідеали громадянськості не мають поступатися у масовій свідомості цінностям «українськості».

Поряд з дихотомією модернізму і примордіалізму, яка стала вже традиційною, сьогодні можна спостерігати появу ще одного претендента на оригінальну інтерпретацію поняття «ідентичності» – постмодернізм. Рідне дитя постмодернізму – деконструкція – пройшла своїм деррідеанським віником по багатьох дисциплінарних ареалах, піддаючи нищівній критиці саме поняття інтегральної, унітарної, зануреної у власні джерела ідентичності, ставлячи замість неї безкінечно «перформативне Я». Постмодерністські теоретики взагалі стоять осторонь в дебатах з приводу того, чим є ідентичність – укоріненою в етнічності «сутністю» чи конструктом влади і мови. Замість цього вони проблематизують саме поняття «ідентичність», показуючи його дискурсивний характер. Типовою, в цьому відношенні, є позиція Стюарта Холла, який зміщує акцент з поняття «ідентичність» на похідне поняття «ідентифікація». На відміну від «натуралізму» повсякденного слововживання, де під ідентифікацією розуміють зворотний бік усвідомлення певного загального джерела або певних характеристик, які ми поділяємо з іншими людьми або групою, Холл запроваджує дискурсивний підхід. Тут ідентифікація є процесом, який ніколи не буває завершеним, а завжди є «в процесі». «Вона не визначається в тому значенні, що вона завжди може бути або «досягнутою», або «втраченою», – зазначає Холл. – Хоча ідентифікації немає без певних умов існування, які включають матеріальні або символічні ресурси, необхідні для того, щоб підтримати її, ідентифікація є, кінець-кінців, конвенціональною та випадковою. Один раз досягнута, вона не знищує відмінності. Тотальне злиття, яке вона передбачає, є фактично фантазією інкорпорації» [8, 2-3].

Поняття ідентичності в інтерпретації Холла є таким чином не есенціалістським, а стратегічним і позиційним поняттям. Тобто, прямо протилежно до свого семантичного значення, це поняття не вказує на якесь стійке ядро «Я», що розгортається без якісних змін від початку до кінця через всі пе-

Рипетії історії, залишаючись самототожним у часі. Якщо ми екстраполюємо таке розуміння на рівень національно-культурної ідентичності, це має означати, що також не існує колективного «Я», яким разом володіють люди з спільною історією і походженням і яке в змозі стабілізувати, фіксувати або зрантувати незмінну «цільність» (openess) або культурну приналежність, що лежить в підґрунті всіх інших зовнішніх розрізень [9]. На думку філософа, за часів пізнього модерну жодні ідентичності не можуть бути уніфікованими, навпаки, вони стають все більш фрагментарними, множинними і часто лежать на перетині антагоністичних дискурсів, практик, позицій. Зрозуміло, що на цих теоретичних засадах концепцію національно-культурної ідентичності побудувати неможливо. Процеси глобалізації, з одного боку, і процеси міграції (примусової або добровільної), з іншого, «підірвали» стабільний, раз і назавжди даний характер народів і культур; головною ознакою пост-колоніального світу є те, що питання про ідентичність підлягає більше розгляду з позиції становлення, ніж буття. На думку Холла, розуміння ідентичності криється не у пошуку відповіді на питання «хто ми є?» або «звідкіля ми прийшли?», а в тому → «ким ми могли стати?», «як ми репрезентовані і яке це має відношення до того, як ми могли репрезентувати самих себе?» [8, 4] Ідентичності, таким чином, конституюються всередині репрезентації, а не поза нею. Вони відносяться до винаходу традиції у тій же мірі, як і до самої традиції. Вони зобов'язують нас сприймати традицію не як безкінечне повторювання, а як «зміну того ж самого»: не повернення до витоків, а прихід до згоди з нашими «витоками».

Саме внаслідок того, що ідентичності конструюються всередині дискурса, а не поза його межами, нам необхідно зрозуміти їх як створених у особливих історичних і інституціональних місцях, всередині специфічних дискурсивних формацій і практик специфічно сформульованими стратегіями. Крім того, вони проявляються в грі специфічних модальностей влади і, таким чином, є в більшому ступені продуктом процесу розрізнення і виключення, ніж знаком ідентичної, природно-конституїованої спільноти, тобто ідентичності в її традиційному розумінні (яка є всеохоплюючою, монолітною тотожністю без внутрішньої диференціації).

У статті «Культура, спільнота, нація» С. Холл розвиває дуже спірну, але типову для постмодернізму тезу: «Національна держава ніколи не була лише політичною сутністю. Вона завжди була символічним утворенням – «системою репрезентації», що виробляла «ідею» нації як «уявленої спільноти», з якою ми могли б себе ідентифікувати і яка, завдяки цій уявленій ідентифікації, конституювала своїх громадян як «суб'єктів» (в обох значеннях фукольдіанської «суб'єктності»)» [5, 355]. Для утвердження і безпеки такої «уявленої спільноти» потрібні сильні культурні та демократичні інститути, що були б в змозі поєднати та згладити всі реальні розходження і все культурне розмаїття в уявленій єдності. Іронія Холла не дуже прихована: якщо нація – це уявлена спільнота, то чому цього не можна сказати і про її єдність?!

Таким чином ми бачимо, що в сучасній науці викристалізувалось не одне, а принаймні три різних концепти національної ідентичності. Перше, есенціалістське, як не миле воно національне свідомим ідеологам, користується все меншим і меншим успіхом, бо все гірше узгоджується з реаліями пост-індустріального демократичного сьогодення. Друге, модерністське, поняття національної ідентичності ставить наголос на її конструктивно-інструментальному характері. Всі повторюють: так, нації створюють. Всі погоджуються бути «уявленою спільнотою». Але якось губиться при цьому особистість, її свобода та вільний вибір. І, крім того, де ті харизматичні будівничі, котрим можна беззастережно повірити творення своєї нації? Здається, навіть, що з'явився сьогодні в Україні свій Мацціні, він навряд чи спромігся б струснути нашу глибоку «національну неприємність». І, нарешті, постмодернізм пропонує дещо абстрактне поняття дискурсивної ідентичності, головними рисами якої є змінюваність і темпоральність. Національна ідентичність з цієї точки зору буде не чим іншим, як репрезентацією певного дискурсу, демократичного у тому числі. Але лише постмодерністський підхід до ідентичності бере до уваги і експлікує вектор майбутнього (включаючи й ті ідеали і цінності, які ми прагнемо у себе бачити, досягнути, виховати, зреалізувати). У такий спосіб він відповідає реальній історичній ситуації, коли національна ідентичність не відроджується, а створюється в якісно нових термінах синхронно з процесом демократичного націєтворення. Оскільки ми будуюмо націю, національну державу саме тут-і-тепер, ми повинні одночасно формувати й репрезентувати у світі сучасну українську ідентичність – не патріархально-архаїчно-фольклорну, а цілком модерну. Виходити в цьому формуванні потрібно з сьогоднішніх та завтрашніх завдань, а не тільки з вчорашніх та позавчорашніх реалій. Це не означає зрікатися свого минулого, це означає – вчитися на його уроках.

Література

1. Батман З. Від палігрима до туриста, або стисла історія ідентичності// Національна ідентичність. Хрестоматія. Упор. Т.Воропай. – Харків: Крок, 2002.
2. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – Київ: Либідь, 1999.
3. Націоналізм. Антологія / Упорядники О.Проценко, ВЛісовий. – Київ: Смолоскип, 2000.
4. Гриценко О. «Своя мудрість»: Національні міфології та громадянська релігія в Україні. – Київ, 1998.
5. Hall S. Culture, community, nation // Cultural Studies. –1993. Volume 7. – №1.
6. Niedermuller P. Politics, Culture and Social Symbolism // Ethnologia Europaea. - 1994.- №24.
7. Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури. – Київ: Основи, 2000.

8. Hall S. Introduction: Who Needs 'Identity' // Question of Cultural Identity. Ed. by Stuart Hall and Paul du Gay. – London, 2000.
9. Hall S. Cultural Identity and Diaspora // Identity (Ed. by J. Rutherford). – London, 1990.

Відомості про автора

Воропай Тетяна Степанівна – доктор філософських наук, професор кафедри етики, естетики і історії культури Національного технічного університету «ХП», м. Харків

Зан М. П. (Ужгород)

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТТЯ)

В нашій науковій розвідці спробуємо висвітлити перебіг та спрямування етнічних процесів в умовах трансформаційного етапу (1989-1991 рр.) та періоду першого десятиліття української державності (1991-2001 рр.). Якщо перший період характеризується високим рівнем етнополітичної мобілізації суспільства, то другий – етап подолання кризових явищ перехідної доби та становлення нової ідентичності української нації. Зауважимо, що наукова дефініція «етнічні процеси» означає комплекс етнодемографічних, етнополітичних, етносоціальних та етнокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування, що проявляється в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях. [1] Нижче на основі джерельних даних нами аналізуються кількісні та якісні зміни в житті українців та етнопонаціональних меншин Закарпаття.

1. Етнодемографічні трансформації. Останній Всесоюзний перепис населення 1989 р. зафіксував 1 245 618 чол., що постійно проживали на Закарпатті. З них – 976 769 чол. українців (78, 4%), 155 711 угорців (12,5%), 49 456 росіян (4%), 29 485 румун (2,4%), 12 131 циган (1%), 7 329 словаків (0,6%), 3 470 німців (0,3%), 2 639 євреїв (0,2%), 2 521 білорусів (0,2%). [2]

Підрахунки засвідчують, що вказані етноп групи загалом становили 99,6% населення краю. Інші представники національних меншин представляли дисперсні групи, що проживали переважно в містах області. Тому, тези щодо «проживання на території області більше 40 багаточисельних етнічних груп» та «поліетнічне Закарпаття», на наш погляд, є перебільшеннями. Втім, як і в рамках PR-технологій часів соціалістичного творення «радянського народу» та «інтернаціоналізму» (із апріорним переважанням прав

державотворчого етносу – росіян) такі твердження постійно повторюються в наш час [3]. Крім цього, якщо розглянути етнодемографічну картину в розрізі жителів сільської місцевості та міст краю, то диспропорції є показовими. Дослідники О.Лавер і М.Макара справедливо стверджували також, що сільське населення нашої «багатонаціональної» області на 94,5% складалося в 1989 р. з українців та угорців і на 97,8% із українців, угорців та румунів [4]. Перепис населення чітко визначив рівень урбанізації предстанків тих чи інших етнічних спільнот. Найбільш урбанізованими виявились євреї (93,6%), росіяни (87,2%), білоруси (83%), словаки (86%). Менше – цигани (62,2%). Переважно сільськими жителями були румуни (82,3%), угорці (62,3%), українці (61,6%) та німці (55,5%) [5].

Власне, протягом 1989–2001 рр. відбулись значні зміни в етнодемографічній структурі населення краю. Статистичні дані засвідчують, що чисельність наявного населення в Закарпатті зростає. В 2001 р. кількість наявного населення становила 1282 тис. чол. Зростає кількість сільського (737,3 тис. чол. в 1989 р. і 782,9 тис. чол. в 2001 р.) і зменшилась кількість міського населення (515 тис. чол. і 499,1 тис.чол.) [6]. Прикметно також, що статистика фіксує зростання чисельності населення за рахунок сільських жителів. Природний приріст в селах (за винятком 1999 р.) переважав над смертністю [7]. Цей факт є унікальним в умовах української державності протягом останніх років. Адже, рівень народжуваності станом на 1998 р. на Закарпатті був найвищим в Україні (12,2 на 1000 чол.), а смертність – найнижча (10,8 на 1000 чол.). В державі ці цифри становили відповідно: 8,7 та 14,0 на 1000 чол. [8].

Вже станом на 1 січня 1993 р. розрахункові дані Закарпатського обласного управління статистики засвідчили зростання українського населення області (1 004,8 чол.) та національних меншин області. Дані також показували зростання серед групи «інших національностей», що не представляли компактні ареали населення краю [9]. Після 1993 р. статистика не представляла дані етнонаціональної структури області. Тому важливим джерелом зв'язування динаміки етнодемографічних процесів є аналіз міграційної активності населення. Власне, із 1994 р. вона має від'ємний характер. Крім цього, з 1996 р. в області кількість населення залишилась на попередньому рівні. Тобто, міграційне скорочення дорівнювало природному приросту. А в 1998 р. міграційне скорочення (2285 чол.) перевищило природний приріст (1455 чол.). Такі процеси – результат збільшення еміграційного відтоку та зниження природного приросту населення. [10].

До 1994 р. помітним був міграційний приріст населення. В основному із числа мігрантів країн СНД. Якщо 1991 р. з країн далекого зарубіжжя прибуло тільки 967 чол., то з країн СНД – 12152 чол. (тільки з Росії – 3926 чол.). Вибуло тільки – 8939 чол. (в Росію – 2615 чол.). В той час в країни далекого зарубіжжя виїхало 1105 чол. Тобто, із країнами СНД зберігався міграційний приріст, а з державами далекого зарубіжжя вже встановився міграційний відтік населеннями]. В 1992 р. в Російську федерацію вибуло 2417 чол., а з Росії прибуло до області – 4270 чол. Наступного року в Російську федерацію вибу-

державотворчого етносу – росіян) такі твердження постійно повторюють в наш час [3]. Крім цього, якщо розглянути етнодемографічну картину в розрізі жителів сільської місцевості та міст краю, то диспропорції є показовими. Дослідники О.Лавер і М.Макара справедливо стверджували також, що сільське населення нашої «багатонаціональної» області на 94,5% складалося 1989 р. з українців та угорців і на 97,8% із українців, угорців та румунів [4]. Перепис населення чітко визначив рівень урбанізації предстаників тих чи інших етнічних спільнот. Найбільш урбанізованими виявились євреї (93,6%), росіяни (87,2%), білоруси (83%), словаки (86%). Менше – цигани (62,2%). Переважно сільськими жителями були румуни (82,3%), угорці (62,3%), українці (61,6%) та німці (55,5%) [5].

Власне, протягом 1989–2001 рр. відбулись значні зміни в етнодемографічній структурі населення краю. Статистичні дані засвідчують, що чисельність наявного населення в Закарпатті зросла. В 2001 р. кількість наявного населення становила 1282 тис. чол. Зросла кількість сільського (737,3 тис. чол. в 1989 р. і 782,9 тис. чол. в 2001 р.) і зменшилась кількість міського населення (515 тис. чол. і 499,1 тис.чол.) [6]. Прикметно також, що статистика фіксує зростання чисельності населення за рахунок сільських жителів. Природний приріст в селах (за винятком 1999 р.) переважав над смертністю [7]. Цей факт є унікальним в умовах української державності протягом останніх років. Адже, рівень народжуваності станом на 1998 р. на Закарпатті був найвищим в Україні (12,2 на 1000 чол.), а смертність – найнижча (10,8 на 1000 чол.). В державі ці цифри становили відповідно: 8,7 та 14,0 на 1000 чол. [8].

Вже станом на 1 січня 1993 р. розрахункові дані Закарпатського обласного управління статистики засвідчили зростання українського населення області (1 004,8 чол.) та національних меншин області. Дані також показували зростання серед групи «інших національностей», що не представляли компактні ареали населення краю [9]. Після 1993 р. статистика не представляла дані етнонаціональної структури області. Тому важливим джерелом зв'язування динаміки етнодемографічних процесів є аналіз міграційної активності населення. Власне, із 1994 р. вона має від'ємний характер. Крім цього, з 1996 р. в області кількість населення залишилась на попередньому рівні. Тобто, міграційне скорочення дорівнювало природному приросту. А в 1998 р. міграційне скорочення (2285 чол.) перевищило природний приріст (1455 чол.). Такі процеси – результат збільшення еміграційного відтоку та зниження природного приросту населення. [10].

До 1994 р. помітним був міграційний приріст населення. В основному із числа мігрантів країн СНД. Якщо 1991 р. з країн далекого зарубіжжя прибуло тільки 967 чол., то з країн СНД – 12152 чол. (тільки з Росії – 3926 чол.). Вибуло тільки – 8939 чол. (в Росію – 2615 чол.). В той час в країни далекого зарубіжжя виїхало 1105 чол. Тобто, із країнами СНД зберігався міграційний приріст, а з державами далекого зарубіжжя вже встановився міграційний відтік населеннями]. В 1992 р. в Російську федерацію вибуло 2417 чол., а з Росії прибуло до області – 4270 чол. Наступного року в Російську федерацію вибу-

до 2025 чол., а прибуло – 2382 чол. Вцілому, в країни СНД виїхало 6542 чол., а прибуло до краю – 7896 чол. В той час, коли з країн далекого зарубіжжя прибуло 290 чол., а вибуло закарпатців – 1204 чол. [12]

Вже в 1994 р. міграційний відтік населення через міждержавну міграцію становив 2050 чол. із числа від'ємного сальдо – 2363 чол. Найбільше мігрували в Росію, Німеччину, Угорщину, США, Ізраїль. Тільки безпосередньо в Російську федерацію вибуло 2407 чол., прибуло з Росії – 1392 чол. Тобто, міграційне скорочення становило 1015 чол. Із Німеччиною такий показник становив 258 чол.; Угорщиною – 775 чол.; США – 78 чол.; Ізраїлем – 63 чол. [13]. В 1995 р. міграційний вплив внаслідок міждержавних переміщень населення становив 1636 чол. (загальний показник міграції – 2323 чол.). Від'ємне сальдо міграції з Російською федерацією становило – 675 чол.; з Угорщиною – 569 чол.; з Німеччиною – 252 чол.; із США – 79 чол.; з Ізраїлем – 119 чол.; з Канадою – 20 чол.; з Чехією – 30 чол.; Білорусією – 16 чол. Характерним є те, що росіян в Російську федерацію емігрувало 85,6%, угорців – в Угорщину 85,4%, німців в Німеччину – 86,4%, євреїв в Ізраїль – 79,7%. Тоді як із 54 румун краю жоден не емігрував до Румунії. Із числа прибулих в 1995 р. до Закарпаття відсоток українців становив 62%, росіян – 23,7%, угорців – 2,6%, румун – 2,4%, словаків – 0,6%. Частка прибулих іммігрантів, що народились безпосередньо в Україні становила 71,2%. [14]

З іншого боку, якщо з країнами Європи та Америки було від'ємне сальдо міграції, то із країнами Азії позитивне. 1995 р. до краю прибуло 244 чол., а вибуло 126 чол. безпосередньо з країн Азії. Тобто, міграційний приріст становив 118 чол. [15].

1997 р. було зафіксовано міграційне скорочення через виїзд у країни далекого зарубіжжя (понад 58%). Найбільше емігрували до Угорщини (457 чол. або 40,5%), Німеччини (347 чол. або 30,8%), Ізраїлю (119 чол. або 10,5%), США – 81 чол. (7,2%). З вибулих емігрантів 96,4% виїхали на постійне місце проживання. Характерним стало зменшення обсягів етнічної міграції, емігрували в основному через економічні причини. Адже, із числа емігрантів до Ізраїлю кількість українців становила 51,3%, до Німеччини: українців – 32,3%, росіян – 2,6%, до Чехії: українців – 83,9%. [16].

В 2000 р. вперше (з 1994 р.) із країнами СНД склалось позитивне сальдо міграції – 95 чол. Першість продовжувала зберігати Росія, на яку припадає 82,3% міграційного обміну з країнами СНД (прибуло 285 чол., вибуло в Росію – 216 чол.). Проте, найбільші втрати дала міграція в країни далекого зарубіжжя (54,6%). До держав далекого зарубіжжя вибуло 1416 чол., з яких 98,9% – громадяни України. Частка тих, що виїхали в Німеччину склала 33,9%, Угорщину – 32,4%, США – 11,1%, Чехію – 9,9%, Ізраїль – 8,9%. Емігранти на 47,1% – українці, угорці (24,8%), німці (18,8%), росіяни (3,4%), євреї (3,4%), словаки (1,8%). Продовжував зберігатись економічний характер еміграції. Серед емігрантів в Чехію 95,7%, Ізраїль 71,2%, Німеччину 44,9%, Угорщину 29% склали недержавотворчі етноси вказаних держав. Високою була частка українців, що емігрували до Чехії – 90,1%, до Ізраїлю – 54,4%, до Німеччини – 36,6%,

Угорщини – 25,3%. [17]. В 2001 р. сальдо міграції склало –2703 чол. Причому більшість емігрантів – жінки (1467 чол.). [18].

Аналіз динамічних рядів по міграції населення переконливо свідчить, що протягом 90-х рр. в області поживався еміграційний рух населення як серед українців, так серед росіян, євреїв, німців, інших національних меншин. Тільки серед грузин, вірмен та азербайджанців характерний міграційний приріст (більша кількість іммігрантів, ніж емігрантів) [19]. Серед німців та євреїв еміграція характерна починаючи із 1990 р. і продовжується за весь вказаний період. Вже серед українців вона фіксується із 1994 р., серед росіян та білорусів- починаючи з 1993 р. [20].

Напрямки міграції населення (за кордон; в країни далекого зарубіжжя) засвідчують істотне зростання еміграційних потоків в США, Ізраїль, Німеччину, Угорщину [21]. На нашу думку, наведений матеріал свідчить про «етнічне обличчя» еміграції, за винятком еміграції українців. Тобто, поряд із зростанням еміграційних потоків серед українців (через соціально-економічні причини), проходить процес повернення етнонаціональних меншин на «історичні батьківщини» (етнічні території, держави із великою кількістю представників того чи іншого етносу). Це чітко засвідчують розрахунки відділу у справах національностей та міграції Закарпатської ОДА щодо еміграції німців та угорців краю до Німеччини та Угорщини. До прикладу, в 2000 р. до Угорщини емігрувало 459 чол., з них – 329 угорців [22].

Етнонаціональний характер мала еміграція євреїв краю. Наприклад, 1993 р. в Ізраїль вибуло 33 чол., з яких 22 євреї міст краю; в США з числа міського населення краю вибуло 52 чол., з яких – 30 євреї. В той же час з числа сільського населення області в США вибуло 24 чол., із яких взагалі євреїв не значилось. Це ще раз засвідчує факт переважного міського проживання євреїв. В 1994 р. в Ізраїль вибуло 61 чол. із міст області. З них – 32 євреї. В США із міст області вибуло 74 чол., з них – 33 євреї [23].

2. Етнополітичні трансформації. Зміни в етнополітичній площині 1989-1991 рр. зводились до протистояння між національно-демократичною та комуністичною елітами області. Так, перший секретар обкому КПУ Г.Бандровський відзначав, що останнім часом у проєкті програми НРУ за перебудову з'явилось «...немало цілей, які суперечать вимогам перебудови, по суті, проголошуються ідеї національного відмежування, спостерігаються наміри стати структурою, опозиційною до КПРС» [24]. Наростання хвилі демократизації викликало спротив з боку комуністичної влади.

23 вересня 1989 р. в Закарпатський обком КПУ надійшов лист «Про план практичних дій відділів обкому партії у зв'язку з установчим з'їздом Народного Руху України за перебудову», де було зафіксовано 12 пунктів протидії осередкам НРУ. В одному з них рекомендувалось направити для виступів у містах і районах, трудових колективах області «інформаційно-пропагандистські групи обкому партії...озброївши необхідною інформацією». У виступах потрібно було звертати максимальну увагу на забезпечення «витриманого тону виступів» і «недопущення голослівних звинувачень». На обласному

ТБ рекомендувалось організувати спеціальні передачі, «в яких викривалися б політичні цілі лідерів НРУ, обличчя окремих делегатів НРУ і тих сил, які вони представляють». [25].

На хвилі демократизації виникли громадські, національно-культурні організації. 24-25 березня 1990 р. у м.Хусті відбулось засідання сесії великої ради НРУ за перебудову, де чітко проявлялись «прямі нападки на КПРС». На мітингові в м.Хусті до річниці Карпатської України «основним змістом виступів були заклики до виходу із складу СРСР». Зокрема, М.Джанда заявив, що скоро «ми скинемо цей символ колоніальної держави». Характерними стали заклики «Геть Комуністичну імперію – Радянський Союз», «Партія – це злочинна організація», «Ми добили коричневу чуму в Берліні, доб'ємо червону заразу в Москві» і т.д. [26].

Тільки в 1990 р. в області відбулось більше 40 мітингів. Особливо активними організаторами таких акцій виступали осередки НРУ у містах краю. В документі «Про деякі тенденції розвитку політичної ситуації в області» відзначалось про фактичну політизацію культурно-освітніх товариств («Просвіта», «Зелений світ», товариство угорської культури Закарпаття, соціально-культурне товариство румунів імені Дж.Кошбука, товариство русинів, «Гуцульщина»). Крім цього занепокоєння викликало те, що орган обкому комсомолу «Молодь Закарпаття» (редактор В.Горват) і газета УжДУ «Ужгородський університет» (редактор С.Пойда) стали «практично ... пропагандистами ідей «Руху» та інших самодіяльних формувань». Тому, бюро обкому комсомолу і парткому УжДУ рекомендувалось дати оцінку редакторам цих видань (В.Горвату і С.Пойді) за «необ'єктивне, тенденційне відображення громадсько-політичної ситуації в області» [27].

В м.Мукачеві 16 вересня та м.Хусті 1 вересня 1989 р. і 21 січня 1990 р. відбувались мітинги. В Мукачеві на мітингові зібралось більше 1,5 тис. чол. Виступаючі закликали присутніх всляко протестувати проти будівництва Пістрялівської РЛС. А 21 січня 1990 р. в м.Хусті відбувся мітинг присвячений знаменному дню в історії краю 21 січня 1919 р. (Хустський з'їзд). На мітингові було присутньо більше 500 чол. Доповідачі акцентували увагу на історичній значимості Хустського з'їзду 1919 р., де проголошувалась декларація єднання краян із Соборною Україною [28].

Враховуючи таку ситуацію, обком КПУ рішуче рекомендував «відзначити річницю встановлення Радянської влади в Угорщині і Закарпатті (1919 р.)». З іншого боку, констатувалось: «Вжити заходи по упередженню дій Руху в своїх пропагандистських цілях по підготовці до відзначення 14 березня 1990 року річниці проголошення А.Волошиним «самостійної» Карпатської України, зокрема підготувати публікацію відповідних матеріалів в обласних та районних газетах, виступи лекторів товариства «Знання», вчених» [29]. Потрібна була ідея, яка б об'єднала антидемократичні сили, що втрачали контроль над політичною ситуацією в області.

Такий розклад сил зумовив вихід на етнополітичну арену відродженого русинського руху. 17 лютого 1990 р. в Ужгороді було скликано установ-

чу конференцію, на яку прибуло 324 делегати і 87 запрошених. На цій конференції учасниками одногосно було вирішено створити обласне культурно-освітнє Товариство карпатських русинів і прийняти Статут організації [30]. Якщо в першому документі товариства відзначалось тільки про окремішність русинів як самодостатнього етносу, то вже другий програмний документ від 29 вересня 1990 р. («Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки») претендував на політичні цілі [31]. Така лінія узгоджувалась із діями обласної компартійної еліти. Розпочався тривалий процес домагання автономії області.

В умовах становлення України – це було наслідком зовнішньополітичних амбіцій іноземних держав у поєднанні із партикулярними інтересами еліти, що втрачала свій вплив. Особливо пожвавились події після провалу московського путчу в серпні 1991 р. та проголошення незалежності України. Події кінця вересня та початку жовтня 1991 р. в м.Ужгороді мали виражений характер протистояння українських патріотичних та неокомуністично-автономістичних таборів. Біля стін будинку Народної Ради лунали вимоги голуючих щодо розпуску обласної Ради народних депутатів [32].

Однак, робота сесії облради 2 жовтня 1991 р. закінчилась прийняттям рішення «Про статус Закарпаття в складі незалежної України». В цьому документі відзначалось про створення комісії із 38 чол. по вивченню питання про статус Закарпаття. Вказувалось на опублікування комісією обґрунтування статусу області в пресі до 30 грудня; рекомендувалось винести питання про статус області на обласний референдум [33]. Обласна преса публікувала матеріали про майбутнє автономного Закарпаття, обговорювались різні проекти. Кількісно почали зростати товариства русинського та автономістського спрямувань (Товариство православних Закарпаття імені Кирила і Мефодія, Асоціація нерадикальних демократів та Демократична ліга національностей Закарпаття). В обласній Раді була повна підтримка автономії краю. На 5 засіданні сесії 31 жовтня було прийнято рішення «Про проведення обласного референдуму» [34].

Ситуація змінилась із першою президентською виборчою кампанією в Україні. На VIII позачерговій сесії 20 листопада 1991 р. дискутувалось, власне, формулювання статусу Закарпаття в тексті бюлетня для голосування. Депутат І.Грицак запропонував змінити слово «автономія» на «самоврядна адміністративна територія», як і було запропоновано на зустрічі із кандидатом у Президенти Л.Кравчуком [35]. Результати референдуму 1 грудня 1991 р. показали підтримку населенням краю незалежності України (90,13%) та ідеї самоврядності (78%).

Після цих подій з боку обласної владної еліти розпочалась активна «процедура» домагання ширших сфер політико-економічного впливу в рамках автономістських прагнень. Рішення щодо проекту Закону України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття» було прийняте обласною Радою 6 березня 1992 р. У зверненні обласної Ради народних

депутатів до Верховної Ради вказувалось, що 24 січня 1992 р. обласна Рада затвердила підсумки референдуму. В проекті Закону України, зокрема в ст.4. «Адміністративно-територіальний устрій» вказувалось, що в місцях компактного проживання національних груп за волевиявленням громадян можуть бути утворені відповідні національні адміністративно-територіальні одиниці. Ст.5 і 6 декларували використання поряд із державною мовою мов національних груп населення краю та використання поряд із державною регіональної символіки [36]. Однак, такі декларації не були втілені в практику суспільного життя.

З березня 1992 р. почала діяти Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ). До її складу входили обласні осередки НРУ, УРП, ДемПУ, обласна організація товариства української мови «Просвіта», крайова «Просвіта», товариство політв'язнів і репресованих та спілка майстрів народного мистецтва Закарпаття та інші. 14 травня 1992 р. УНРЗ на сторінках газети «Карпатська Україна» було опубліковано звернення до ВРУ, Президента і Представника Президента у Закарпатській області. У зверненні діяльність обласної Ради розцінювалась антиукраїнською, політичне русинство пов'язувалось із партноменклатурними інтригами. Пропонувалось вжити заходів щодо припинення антидержавної діяльності Товариства підкарпатських русинів, Асоціації нерадикальних демократів, Пудкарпатської республіканської партії. Документ був підписаний лідерами 15 організацій демократичного спрямування [37].

Однак, обласна Рада 22 липня прийняла власне рішення. Влада визнала звернення «таким, що суперечить дійсності». А в окремій заяві облради говорилось про безпідставність звинувачень депутатів у нагнітанні антиукраїнської кампанії. Це повністю узгоджувалось із репліками І.Турияниці, який говорив про «націонал-шовіністичну» газету «Карпатська Україна» і однозначно твердив, що «...ми не є українці» [38].

Одночасно проект Закону «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію» так і залишався проектом. 20 екземплярів проекту було залишено у постійній комісії з питань законодавства і законності, однак, відповіді не було. На засіданні конституційної комісії ВРУ був присутній М.Волощук, який піднімав питання про необхідність врахування в проекті майбутньої Конституції пропозицій обласної Ради та обіцянки, яку давав Л.Кравчук в листопаді 1991 р. Питання обговорювалось також у депутатських комісіях [39].

Поряд із цими подіями 15 травня 1993 р. в м.Мукачеві було проголошено «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі» на чолі з І.Турияницею, до якого ввійшли і громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію дискредитації української державності, привернення уваги громадкості до становища русинів на Закарпатті, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 р. Обласна влада опинилась перед фактом і задля відмежування від свого «дітища» – політичного русинства спробувала дистанціюватись від нього. Однак, це була тільки декларація. Лі-

дери русинства надалі продовжували виступати на сесіях облради, продовжувалась їх підтримка. Депутат М.Волощук також зауважував, що «якщо б ми доводили до кінця референдум Закарпаття, ми б мали набагато більше» [40]. В день сесії обласної Ради народних депутатів 31 травня 1993 р. на пл. Народній відбувся мітинг-пікет представників УРП, християн-вірників, репресованих, громадян м.Ужгорода. Пікетуючі засуджували дії облради та сепаратистського «тимчасового уряду», вимагали його оцінки депутатами. Також учасники мітингу вказували про недопущення будь-яких антиконституційних «з'їздів Рад усіх рівнів» [41]. 5 жовтня 1993 р. голова облради Д.Дорчиненко опублікував розпорядження про скликання 29 жовтня 1993 р. сесії обласної Ради для проголошення самоврядності. Однак, через спротив демократичних організацій та обговорення у ВРУ питання вільної економічної зони «Закарпаття» сесія так і не була скликана [42].

Наростання незадоволення діяльністю Президента та ВРУ, проведення дострокових виборів до ВРУ, обрання Президентом Л.Кучми у 1994 р. дещо загальмували пристрасті довкола домагання самоврядності. Восени 1994 р. окремими депутатами, прихильниками політичного русинства, ініціювалось питання проголошення області Підкарпатською автономною республікою та в її складі Берегівського національно-культурного округу. Однак, воно було відкинуто більшістю депутатів облради [43]. Питання автономії зникло із порядку денного владних структур, залишаючись атавізмом соціально-політичної активності нечисельних русинських товариств краю.

Натомість в 1996 р. розголосу набула акція з приводу встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі. Ця «проблема» вилилась у погіршення відносин між українськими та угорськими громадськими об'єднаннями краю. Зокрема, лідери УНРЗ та обласного осередку КУН активно виступали проти «історичної агресії» сусідньої держави Угорщини [44]. Питання постійно фігурувало у домаганнях угорської сторони в рамках діяльності змішаної українсько-угорської комісії з питань прав національних меншин [45]. Крім цього в засобах масової інформації протягом 2000-2001 рр. розголосу набула ідея створення Притисянського району, що була висловлена депутатом М.Ковачем у листі до Президента Л.Кучми 25 січня 2000 р. Поширення ідеї цього віртуального району активно підтримувалось Угорщиною, зокрема головою партії «Фідес» Л.Ковером [46].

3. Етнокультурні трансформації. На наше глибоке переконання, найбільших успіхів розвиток демократичних цінностей досяг в царині етнокультурних пріоритетів українців та, особливо, національних меншин краю. Зупинимось на характеристиці найбільш істотних явищ та процесів етнокультурного ренесансу етнічних спільнот.

В 1989 р. в області функціонувало 563 українські, 53 угорських, 14 російських, 10 молдавських та 48 загальноосвітніх шкіл з 2-3 мовами навчання. В документах облвиконкому вказувалось, що це «... в основному відповідає потребам населення» [47]. Не погоджуємось із таким твердженням, хоча б через штучність нав'язування румунам краю молдавського правопису; не було

також жодної школи із словацькою, циганською чи німецькою мовами. Вже 1992 р. молдавська мова була змінена румунською, відкрито клас із словацькою мовою навчання, групи в ПТУ із угорською мовою навчання, в 3 школах області вивчалась німецька мова з 1 класу як рідна [48]. З кожним роком вдосконалювалась структура національної освіти. На 2001 р. вже функціонувало 580 шкіл з українською, 3 з російською, 68 з угорською, 11 з румунською мовами навчання та 46 шкіл з 2-3 мовами [49].

Активно розвивається словацькомовна освіта. Із 1991 р. запроваджувалось факультативне вивчення словацької мови у населених пунктах компактного проживання словаків, ужгородській школі №7 та ліцеї. В 1994 р. при філологічному факультеті УжДУ створено словацьке відділення. Згодом воно трансформовано у кафедру словацької філології УжНУ. В 1992 р. в с.Сторожниця Ужгородського району вперше в Україні відкрито клас із словацькою мовою навчання. У 1997 р. відкрито перший клас із словацькою мовою навчання на базі ужгородської ЗОШ №2. Створено чотирирічний цикл початкової освіти із словацькою мовою навчання [50].

В 2001 р. діяло 7 недільних шкіл з циганською, єврейською, вірменською та польською мовами навчання. В школах навчаються як дорослі, так діти. Із 500 дошкільних закладів виховання в 64 ведеться угорською, в 9 українсько-угорською, в 1 – російською, по 1 – російсько-угорською та українсько-німецькою. Угорські відділення працюють в УжНУ (також – російське, словацьке, румунське, німецьке) та Мукачівському педагогічному училищі. А з 1996 р. в м.Берегово функціонує Закарпатський угорський педінститут [51].

За період першого десятиліття української державності традицією стали щорічні свята та фестивалі угорців, словаків, росіян, євреїв, румун, німців, циган, вірмен. Ці свята відвідують поважні гості із держав, де названі спільноти є державотворчими етносами (Словаччина, Угорщина, Німеччина та ін.). В м.Мукачеві діє єдиний в західному регіоні України російський драматичний театр, а м.Берегово угорський драмтеатр [52]. Із жовтня 1999 р. у м.Ужгороді діє єдиний в Україні Центр культур національних меншин. Головний напрям його діяльності – координація спільних зусиль понад 40 обласних національно-культурних товариств; проведення семінарів-практикумів із керівниками недільних шкіл краю [53].

Відзначимо також, що 1989 р. в області нараховувалось 449 релігійних громад РПЦ (українці, росіяни, румуни), 52 громади РКЦ, 88 громад реформатської церкви (угорці, словаки, німці), 4 громади іудеїв (євреї). Ситуація змінилась кардинально. В 2001 р. відроджена українська ГКЦ мала 316 громад, УПЦ – 560 громад, РКЦ – 97, реформатська церква – 108 (переважно угорці), 10 громад іудеїв 4 спрямувань. Чисельними стали громади неопротестантського спрямування, поширення набули релігійна організація Свідків Єгови серед румун краю та церква Живого Бога серед циган, організації ЄХВ та ХВЄ серед українців області [54].

Принагідно відзначимо, що на мовах національних меншин виходить 13 газет, 4 журнали (угорською, російською, румунською, словацькою

мовами). Виходить єдина в Україні газета ромською мовою «Романі Яг». В обласних газетах «Новини Закарпаття», «Соціал-демократ» періодично виходять сторінки національно-культурних товариств. В 2001 р. в області велись телепередачі угорською (6 год. на місяць), румунською (4,8 год.), німецькою (1,5 год.), словацькою (2 год.); також радіопередачі угорською (22,5 год. на місяць), румунською (8,6 год.), словацькою (1,6 год.) мовами [55]. Ці показники з кожним роком збільшуються.

4. Етнічна самоідентифікація українців Закарпаття [56] Наші польові етнографічні студії серед числа осіб 30-40 років засвідчили виразну українську етноідентичність. Опитані твердять наступне: «Цигани, наприклад, називають нас руснаками, напевне, протиставляючи себе іншому народові. Проте, в останній час все більше вживається термін українці» (Жабур Володимир, 1960 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну). Респонденти відзначають про фактор державності у становленні української ідентичності: «Українці представники національних меншин називають українцями через належність Закарпаття до України» (Повідайчик Василь, 1971 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну).

Цікавими виявились відповіді на запитання, чи роблять люди суттєву різницю між закарпатцями та українцями сусідніх областей. Так, окремі опитані різницю вбачають через особливості історичної долі Закарпаття, перебування під іноземним гнітом (Пайда Юрій, 1971 р.н., с.Станово Мукачівського р-ну). В окремих випадках респонденти зосереджували увагу на краєвих (в економічному плані) умовах життя жителів інших областей або різницю у діалектах. Інші відзначали про відсутність будь-якої різниці: «Суттєвої різниці немає» (Керечанин Марія, 1962 р.н., с.Олешник Виноградівського р-ну; Лешанич Ганна, 1963 р.н., с.Стужиця Великоберезнянського р-ну).

Респонденти 50-60 років визначають українську етнічну належність, однак поєднують її із етнонімом «русин»: «Мої батько і мати- українці, то і я українка, а по нашому русинка» (Копиі Марія, 1946 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну). Опитані відзначають трансформацію етнонімів: «Зараз нас називають українцями. В давнину були поширені назви «руснак», «русин». (Зубаль Іван, 1948 р.н., с.Лазі Воловецького р-ну). Той же опитаний відзначив, що суттєвої різниці між українцями сусідніх областей немає, «бо з приходом радянської влади, всі вважали, що є українцями, живуть в одній державі». Респонденти відзначали, що якась різниця наявна через неординакову історичну долю різних регіонів (Тороній Михайло, 1941 р.н., с.Станово Мукачівського р-ну). «Закарпатські українці мають мішану мову, тому часто нас не признають чистими українцями» (Дудаш Ганна, 1939 р.н., с.Данилово Хустського р-ну). «По-нашому» тепер означає «по-українськи», раніше», «по-русинськи», «по-руськи», але не по-російськи» (Гвоздь Михайло, 1955 р.н., с.Олешник Виноградівського р-ну). Тобто, мова спілкування визначається як діалектна українська мова. «Наша мова – українська із запозиченнями від інших мов» (Свистак Юрій, 1945 р.н., с.Тур'я-Ремета Перечинського р-ну). Опитані відзначають також, що найкраще сприймають українську мову.

Опитані (старші 70-ти років) в переважній більшості вказують на русинську етноідентичність. Хоча пояснюють цей факт доволі оригінальними особами – «...бо тоді ми були в складі Росії» (Голянич Ганна, 1922 р.н., с.Тишів Воловецького р-ну). «Так нас називали через руську мову. Тоді її ще не було визнано як українську» (Свистак Юрій, 1911 р.н., с.Тур'я-Ремета Перечинського р-ну). Щодо протиставлення, то «...інколи протиставляють, але не тому, що ми не українці, а в тому, що особлива мова, інакші звичаї» (Кенез Марія, 1923 р.н., с.Дунковиця Іршавського р-ну).

В березні-травні 2001 р. ми провели також етносоціологічне обстеження. Респонденти – 315 чол. (представники молодого покоління краю, студенти 4 факультетів Ужгородського національного університету). Результати свідчать, що більшість опитаних ідентифікують себе із рідним етносом через традиційні «маркери етнічності»: мову, традиційну культуру, історію; другорядну роль у етноідентифікації молоді відіграє релігія, етнічний характер, поведінка. По-друге, дослідження показало роль інтегруючого фактора етнічної ендогамії у етноідентифікації, хоча наявні і випадки різного етнічного походження батьків опитаних. У випадках іншої національності одного із батьків опитані переважно ідентифікують себе із державотворчим етносом (українцями).

Поступово відбувається подолання явищ етнічної маргінальності, що проявляється у низькому числі підтримки політичного русинства серед молоді, поширенні функціонування української мови в процесі навчання у вищому навчальному закладі серед українців та представників національних меншин. Стереотипні показники ставлення молоді до міжетнічних шлюбів різнопланові: від виключного позитивного ставлення (більшість) до їх заперечення (насамперед, із представниками циганського етносу); роль етнічного походження при виборі друзів поціновується респондентами як несуттєва. Більшість опитаних відзначають, що Закарпаття є українською етнічною територією, де компактно проживають національні меншини. Це засвідчує безперспективність догмою політичного русинства заперечити об'єктивний процес етногенезу українського етносу, його мозаїчних складових.

Отже, вищенаведений фактичний матеріал дає підстави твердити наступне: існує паритет етнонаціонального обличчя та соціально-економічних мотивацій еміграційних потоків населення краю. З іншого боку, статистика фіксує імміграційний приріст з числа українців з країн СНД, інших регіонів України. Еміграція українців має переважно трудовий характер. Відповідно, маємо підстави твердити, що результати Всеукраїнського перепису 2001 р. засвідчать зменшення числа угорців, росіян, німців, євреїв краю та збільшення українців області в абсолютних числах та у відсотковому відношенні; проблема політичного русинства в умовах української державності продовжувала за інерцією домагань неокомуністичної еліти знаходитись в центрі етнополітичної арени краю. Однак, починаючи із другої половини 90-х рр. фактично виявилась нежиттєздатність цієї ідеї. Протирічливими були українсько-угорські стосунки через встановлення символічного пам'ят-

ного знаку уторців на українській території (Верещкий перевал); процес демократизації найбільш повно відобразився на етнокультурній складовій етнічних процесів на Закарпатті. Поступово формується вдосконалена система рідномовної освіти, чисельні національно-культурні товариства стали генераторами етнокультурного ренесансу. Засоби масової інформації висвітлюють соціально-культурне життя національних меншин. Єдиний в Україні Центр культур національних меншин із 1999 р. проводить роботу по координації загального процесу етнокультурного відродження; за роки становлення української державності на теренах Закарпаття поступово формується нове покоління українців, представників етнонаціональних меншин. Вони продукує нову систему етнокультурних цінностей власної етнічної та національної культури. Фактор незалежності України, таким чином, є системоутворюючим чинником подібного *modus vivendi*.

Література

1. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К: Либідь, 1994. – С.89; Тиводар М.П. Етнологія: Навчальний посібник для студентів історичного факультету. – Ужгород: Патент, 1998. – С.82; Хомич Л.В. О содержании понятия «этнические процессы» // Сов. этнография. – 1969. – №5. – С.79-87.
2. Распределение населения по национальности и родному языку. Закарпатская область. Городское и сельское население. Оба пола. Абсолютные данные. На 4 листах // Дело №4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. Таблица 9 С. На 298 листах.
3. Закарпаття у цифрах у 1994 році... – С.15-16.
4. Лавер О.Г., Макара М.П. Зміни демографічної та етнічної структури сучасного Закарпаття // Carpathica-Carpatika. Випуск 2. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород: Патент, 1993. – С.244-245.
5. Статистичні дані // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». – Ужгород: Патент, 1997. – С.216
6. Динаміка чисельності наявного населення області.
7. Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Народжуваність, смертність та природний приріст, скорочення (-) населення; Закарпаття '2000. Статистичний щорічник. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2001. – С.303.
8. Жиленко Р.В. Демографічна ситуація на Закарпатті // Соцдум. – 1999. – №4. – С.3.
9. Народне господарство Закарпатської області в 1992 році. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1993. – С.54.
10. Закарпаття у цифрах у 1994 році. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1995. – С.14; Населення Закарпаття...

- області. Демографічний щорічник – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1996. – С.58-59; Статистичний щорічник Закарпатської області за 1996 рік.- Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1997. – С.37; Закарпатська область (статистичний щорічник). 1997. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – С.34; Статистичний щорічник Закарпаття. 1998. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1999. – С.24; Закарпаття 1999. Статистичний щорічник. –Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2000. – С.257. Закарпаття ' 2000. Статистичний щорічник. - Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2001. –С.312.
11. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Таблиця №1. Міграція населення Закарпатської області (1991 рік).
  12. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Міграція населення Закарпатської області (1992-1993 роки)
  13. Закарпаття у цифрах у 1994 році... – С.15-16.
  14. Поточний архів відділу у справах національностей... Довідка про міграційну ситуацію в 1995 році; Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації (Далі – Відомчий архів Закарпатської ОДА), Ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.23. Канцелярія, спр. Том I. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 03 січня 1996-21 березня 1996 року. На 111 аркушах. – арк. 25.
  15. Поточний архів відділу у справах національностей... Міждержавна міграція в Закарпатській області (1995 рік)
  16. Поточний архів відділу у справах національностей.. Про стан і тенденції міграційних процесів в області в 1997 році
  17. Поточний архів відділу у справах національностей... Про стан міграційних процесів в Закарпатській області в 2000 році.
  18. Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл мігрантів за статтю та національністю. Закарпатська область. 2001 рік
  19. Динамічні ряди по міграції населення. Відділ демографічної статистики Закарпатського обласного управління статистики. – С.51.
  20. Лавер О., Макара М. Свої «чужі» і чужі «свої» // Карпатський край. – 1996. – №1-4. – С.8; Відомчий архів Закарпатської ОДА, Ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.23. Канцелярія, спр. Листування з міністерствами, відомствами України про розвиток відповідних галузей. 12 січня 1995-27 лютого 1995 року. На 58 аркушах. – арк.48-49; Там само. – спр. Том I. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 03 січня 1996-21 березня 1996 року. На 111 аркушах. – арк.32.
  21. Динамічні ряди... – С.37.
  22. Поточний архів відділу у справах національностей... Міграція німців Закарпаття. Еміграція угорців з Закарпаття.
  23. Закарпатське обласне управління статистики. м.Ужгород. Відділ демографічної статистики та праці. Справа №04-36. Том №1. Зведені звіти по меха-

- нічному руху населення. Міграція за 1993 рік. Січень 1993 – грудень 1993 рік. На 125 арк. – арк.12-13; Зведені звіти по механічному руху населення. Міграція за 1994 рік. Січень 1993 – грудень 1994 рік. На 138 арк. – арк.5-6.
24. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.1. Закарпатський обком Компартії України, оп.33. Дела отделов, спр.4, арк. 18.
25. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.1. Закарпатський обком Компартії України, оп.33. Дела отделов.- спр.29, арк.65.
26. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.1. Закарпатський обком Компартії України, оп.33. Дела отделов. – оп.34. Дела отделов, спр.9, арк.7.
27. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.1. Закарпатський обком Компартії України, оп.33. Дела отделов, спр.70, арк.9-12.
28. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.1. Закарпатський обком Компартії України, оп.33. Дела отделов, спр.88, арк.9.
29. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф.1. Закарпатський обком Компартії України, оп.33. Дела отделов, спр.88, арк. 10.
30. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14. Діловодство, спр. Рішення від 20.02.90 №39 «Про реєстрацію Статуту обласного культурно-освітнього Товариства карпатських русинів», арк. 112-115/
31. Майборода О. «Політичне русинство.» Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К: НаУКМА, 1999. – С.10.
32. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14. Діловодство, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (Друге засідання) від 1 жовтня 1991 року. На 141 аркуші, арк.Н.
33. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195/ спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Третє засідання) від 2 жовтня 1991 року та рішення, прийняті сесією. На 88 аркушах, арк.61-64.
34. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195/ спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (П'яте засідання) від 31 жовтня 1991 року. На 357 аркушах, арк. 83-84.
35. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195/ спр. VIII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією від 20 листопада 1991 року. На 13 аркушах, арк.13.
36. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. спр. IX сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання від 6 березня 1992 року. На 345 аркушах, арк.176.
37. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. спр. X сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Друге засідання від 22 липня 1992 року. На 230 аркушах, арк.41
38. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. спр. X сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Друге засідання від 22 липня 1992 року. На 230 аркушах, арк.88, 128-130.

39. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. спр. X сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Перше засідання від 29 квітня 1992 року. На 123 аркушах, арк. 131-135
40. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. спр. XII сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Друге засідання від 31 травня 1993 року. На 260 аркушах, арк.53-54, 57-58.
41. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. спр. XII сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Друге засідання від 31 травня 1993 року. На 260 аркушах, арк. 249.
42. Бал ега Ю. Політичне русинство і будівництво української держави // Українські проблеми. – 1994. – №2. – С.72.
43. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14. Діловодство, спр. I сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXII скликання. Четверте засідання від 29 листопада 1994 року. На 290 аркушах, арк. 6-8.
44. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. оп.23. Канцелярія, спр. Том III. Листування з Кабінетом Міністрів України. 14 травня 1996 – 08 липня 1996 року. На 157 аркушах, арк. 130-131
45. Поточний архів відділу у справах національностей... Інформація про міжетнічні відносини, забезпечення прав національних меншин, етномовну та міграційну ситуацію області (дані за 2000 та 2001 роки).
46. Мишанич О. Ще раз про Верещинський перевал, «Притисянський район» й угорські інтереси в Закарпатті // Інформаційний листок – 2000. – квітень-червень. – Число 50. – С.3
47. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.23. Канцелярія, спр. Інформації про виконання постанов та розпорядження Ради Міністрів УРСР та Президії Ради УРСР. 06 січня – 22 грудня 1989 року. На 112 аркушах, арк.96.
48. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195, оп.23. спр. Том II (останній). Листування з Верховною Радою, Адміністрацією Президента України. 03 вересня 1992 – 11 січня 1993 року. На 150 аркушах, арк. 12-13.
49. Дані управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації.
50. Гайніш Й.Й. Про стан і перспективи розвитку словацької національної освіти на Закарпатті // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у Закарпатському євросеребрі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Кордони єднання» 19-21 квітня 2001 року. Ужгород, Україна.- Ужгород: Карпати, 2001.- С.60.
51. Дані відділу у справах національностей...
52. Дані управління культури Закарпатської облдержадміністрації.
53. Поточний архів Центру культур національних меншин Закарпаття. Лист від 28.11. 2001 р. №30 уповноваженому ВРУ з прав людини п.Карпачовій Н.І. «Про Центр культур національних меншин Закарпаття».
54. АЗО, ф.1. Закарпатський обком Компартии Украины, оп.33. Дела отделов, спр.12, арк.52; Поточний архів відділу у справах релігій Закарпатської об-

лдержадміністрації. Дані про кількість релігійних організацій, що діють у Закарпатській області станом на 01.01. 2002

55. Закарпаття – багатонаціональний край. – Ужгород: Відділ у справах національностей та міграції облдержадміністрації, 2001. – С.3.

56. Дослідження проводилось за запитальником та анкетною вибіркою: Запитальники та анкети до вивчення сучасних етнічних процесів / Підготував М.П. Зан. – Ужгород: Вид-во Ужгород, у-ту, 2001. –С.8-11, 21-24.

Відомості про автора

Зан Михайло Петрович – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету, м. Ужгород

Куц Ю. О. (Харків)

НЕДЕМОКРАТИЧНІСТЬ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЮ СФЕРОЮ ЯК ОДНА З ПРИЧИН РОЗПАДУ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОГО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Час, що нас віддаляє від тієї доби, коли розпався Радянський Союз, засвідчує, що головний недолік політичної системи того часу полягав у тому, що вона виявилася неспроможною адекватно реагувати на процеси, які відбувалися в суспільстві, ефективно керувати ними й забезпечувати його прогрес. Однак, в умовах загальної системної кризи суспільства, зuboжіння населення України прихильники відновлення Радянського Союзу, сподіваючись на забудькуватість людей, посилено ідеалізують етнополітичне становище колишнього СРСР. Глибинні витoki складних процесів руйнації країни Рад, зокрема, етнополітичні, чомусь залишаються поза увагою деяких дослідників.

Розпався Радянський Союз, який своїм відхиленням від об'єктивного процесу розвитку людства в управлінських потугах спробував прискорити хід історії та побудувати справедливе не тільки безкласове, але й безнаціональне суспільство. Цьому завданню була підпорядкована й національна політика КПРС як складова марксистської концепції побудови «світлого майбутнього людства». Національне питання, яке стояло в центрі управлінських задач, на початку 80-х років, не витримавши випробування часом, сприяло тому, що радянська тоталітарна система опинилася у стані глибокої та всебічної кризи суспільства. «Кожна тенденція соціалістичного правління, – писав у свій час В.Черчіль, – спрямована на централізацію влади. Вона внутрішня»

не питання їхньому розумінню державного управління» [1, 546]. Горбачовська перебудова, яка ставила своїм завданням вивільнити країну від «чужих соціалізму деформацій», не дала очікуваних результатів. Реформістське керівництво спробувало спершу вирішити питання соціальне-економічного розвитку та демократизації країни, а вже потім шляхом косметичного ремонту оновити федерацію СРСР у межах єдиної держави.

Відомо, що одним із головних чинників нежиттєздатності радянської багатонаціональної імперії і було національне питання. Однак, офіційна думка стосовно цієї проблеми в СРСР була недвозначною: воно вирішене повністю і остаточно, керуючись цією стратегічною настановою, управлінські структури вважали, що лишилися, ніби, тільки незначні моменти у справі поліпшення міжнаціональних стосунків. І якщо раніше на порядку денного стояло питання щодо «розквіту соціалістичної нації», то в міру заглиблення у «розвинутий соціалізм» головним стало зближення і злиття націй – у єдиному радянському народі». Теорія поєднувалася з практикою жорсткої централізації в управлінні, тотальної русифікації неросійського населення, руйнації укладу і способу національного життя та послабленням ролі національно-державних структур.

На сьогодні важливо усвідомити неминучість краху недемократичної системи управління багатонаціональною країною створеної більшовиками й дати правдиве бачення трагедії багатонаціональної тоталітарної держави. Більшовикам вдалося досягти влади в Росії тому, що людей різних національностей приваблювали їх популістські гасла «Геть експлуататорів», «Фабрики – робітникам, землю – селянам», «Мир – народам», «Братерство, рівність, свобода людей всіх народів» та ін., було проголошено необмежене право націй на самовизначення аж до відокремлення від Росії й утворення власної незалежної держави. Та в більшості народів колишньої царської імперії не було тоді об'єктивної можливості реалізувати це деклароване право. У деяких національних околицях спроби скористатися національною свободою були придушені військовою силою більшовиків. Сподівання народів на справедливе соціалістичне спільне життя народів дало можливість подолати сепаратистські тенденції, зберегти державну цілісність на території Російської імперії, але дії об'єктивних законів вільного національного розвитку можна лише пригальмувати на певний час, проте скасувати не можна. Шукати ж першопричину історично закономірного переходу націй до повної самостійності, їх добровільної інтеграції в демократичні співтовариства в інтригах ізоляціоністського курсу націоналістів, сепаратистів або націоналістичної політичної еліти – означає займатися самообманом.

Національні відносини, які склалися в колишньому Радянському Союзі, пройшли декілька етапів, управлінські задачі яких мали свої особливості.

Перший етап. Руйнація Російської імперії в 1917 році й утворення на її уламках національних держав та автономій різних модифікацій, їх примусове приєднання до більшовицької Росії. Об'єднання новоутворених на-

ціональних держав у Союзі РСР і утворення унітарної тоталітарної радянської імперії. Характерними етнополітичними ознаками цього політичного режиму є:

1. Всезагальний контроль влади над багатонаціональним суспільством, несприйняття особливостей національного розвитку;
2. «Цільність» владних відносин, коли суспільна свідомість контролюється владою й формується нею, національна свідомість і самосвідомість оголошуються націоналістичними;
3. Руйнація національно-державних структур та перетворення їх залишків (формальної державності) на інструмент зміцнення режиму;
4. Знищення національної еліти як провідника національного розвитку та використання багатонаціональних мас ніби політично репресованих та неблагонадійних на примусових роботах у народному господарстві;
5. Панування всезагального міфу про «світле майбутнє», який підпорядковував індивіда сліпому служінню владі, вождю народів та спрямовував його на самопожертву;
6. Ідеократичність, метою якої є легімітація існуючого політичного режиму, обов'язковість єдиної ідеології для всіх.

Енциклопедія Оксфордського університету додає також такі ознаки тоталітаризму як тоталітаристська ідеологія. Держава, керована однією партією, гегемонія таємної поліції [2, 402]

Другий етап. Управління етнонаціональною сферою було підпорядковано вирішенню завдань Горбачовської перебудови (1985 – 1991 рр.). КПРС змушена була визнати помилковість політичного курсу на прискорення побудову безкласового та безнаціонального суспільства, нереальність проголошення розвинутого соціалізму. Це суспільство в публіцистичній та науковій літературі було охарактеризоване як деформований, казарменний, феодальний соціалізм. Однак, курс на економічну та політичну реформи без урахування національних проблем [3, 7] виявився безперспективним. Бурхливі процеси демократизації національних відносин, національного відродження в республіках викликали гостру реакцію з боку Кремля. Національні фронти, рухи, які очолили боротьбу народів за реалізацію права на самовизначення, кваліфікувалися КПРС як націоналістичні і поставили під сумнів саму перебудову. Проведені демократичні вибори в центральні та місцеві органи влади СРСР (1990 р.) повсюди пройшли під гаслами національних вимог, значна частина депутатів була обрана за національною ознакою, в багатьох виборчих округах комуністи зазнали поразки. Національно-визвольні рухи поширили вимоги до перегляду національно-державного устрою, більшої самостійності республік, автономій, зміни Конституції СРСР. У республіках приймаються закони, що суперечать Основному закону СРСР, обнародуються жадливі факти злочинів тоталітарного режиму, на зміну комуністичній політичній еліті приходять національно-демократична. Командно-адмініс-

активна система замість консенсусу, врахування вимог національно-визвольних рухів, повсюдно провокує конфлікти, застосовує військову силу. Керівні структури КПРС не виявили бажання йти на діалог з опозицією. Демократи в республіках проводять закони, згідно з якими громадяни цих державних утворень проходять військову службу в межах власних республік і не беруть участі у міжнаціональних конфліктах. Розпочалося масове повернення солдат Радянської Армії до військових частин, розташованих на території їх республік. Своїми діями проти національно-визвольного руху основа тоталітарного режиму – армія – дискредитувала себе й перестала бути виразником захисту інтересів народу, національних республік. Розпочалося формування власних збройних сил у республіках.

Спроба застосувати військо проти національно-визвольних змагань була демонстрацією сили центру й причиною загибелі невинних, а не підтвердженням мудрості його національної політики. Не маючи можливості реалізувати проголошений суверенітет, республіки все частіше змушені були вдаватися до громадської непокори та створення власних ресурсів влади й політичних інститутів. Видатною подією на шляху до незалежності, безумовно, було прийняття Декларації про державний суверенітет Росії 12 червня та України 16 липня 1990 року. Нагадаємо деякі положення Декларації України. В її преамбулі проголошено «верховенство і самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її територій та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах» [4]. Це створювало, по суті, основу для республіканської законотворчості, незалежної від союзного законодавства.

Політична криза Радянського Союзу досягає свого апогею у серпні 1991 року, коли відбувався путч прихильників повернення до тоталітаризму та унітарної імперії. Революційна перемога росіян над реакцією стала початком звільнення народів від тоталітаризму, руйнації СРСР. Росія Герцена та Сахарова вперше в історії зміла гріхи (свідомо чи несвідомо), які мали її лідери перед іншими народами впродовж імперської історії. Вирішальну крапку в розвалі СРСР поставив референдум 1 грудня 1991 року в Україні.

Третій етап. Управлінські здачі набувають демократичного змісту в межах новоутворених національних державах. Країни СНД вирішують складні завдання. Одні з них – країни Балтії прискорено йдуть шляхом реформ до ринкової економіки, зближення з європейськими структурами. Інші – долають наслідки тоталітаризму, укріплюють національний суверенітет, обирають шляхи свого соціально-економічного та політичного розвитку. Характерною рисою для деяких з них є глибока всеохоплююча криза, погіршення життя населення та незгасаючі міжнаціональні конфлікти. Для України характерне погіршення соціально-економічної й етнополітичної ситуації, непевність у зовнішньополітичній орієнтації: йти на зближення з країнами СНД та утворення наддержавних структур при посиленні диктату Росії або активно зближуватися з європейськими країнами й НАТО. Два шляхи накреслюються і для Росії. Один – формування дійсно демократичної федерації, заснованої на принципах самовизначення націй, інший – відновлення

Російської імперії в межах 1917 року, першим кроком до якої є утворення якогось міфічного Слов'янського союзу трьох держав, або СРСР, що неминуче призведе до важких етнополітичних наслідків.

В умовах здобутої незалежності етнополітична думка вимагає демонтажу наших уявлень про більшовицьку національну політику, яка будувалася на жорстокому адмініструванні і унітаризмі. По-перше, в етнополітиці слід було подолати необґрунтований висновок, який не підтверджується практикою, – про вирішення національного питання в СРСР. У програмі, прийнятій на XXVII з'їзді КПРС і визнаній XXVIII з'їздом партії недійсною, підкреслюється, що національне питання в нашій країні вирішене повністю і остаточно [5, 125]. Ця точка зору заважала розвитку теоретичних думки. Зусилля вчених, систему управління спрямовувались у річище хибних уявлень про безпроблемність національних процесів. Проррахунки та порушення, які виявилися у національній політиці, залишались у тіні, про них говорити вважалося недоречним. А те, що не вміщувалося у догматичні схеми і постулати, оголошувалося ворожим «справі соціалізму», визначалося як прояви іноземних розвідок та різновидів націоналізму. Політизація науки в галузі національних проблем дорого давалася для всіх народів СРСР. Останню крапку щодо вирішення відносин між народами ставили І, на жаль, ставлять тепер силовими прийомами, а не демократичними методами (Чечня, Грузія, Молдова...).

По-друге, свою негативну роль у етнополітичній сфері відіграла точка зору на виключну роль класового підходу до оцінки національного фактору, класової солідарності в досягненні мети, а також приниження або заперечення етнічного. В управлінні обґрунтовувалася думка про те, що нібито національні почуття відходять на другий план з перспективою неминучого відмирання і злиття націй. Ці настанови не виправдалися. А об'єктивне висвітлення національних процесів оголошувалося як відхід від класових позицій, як спроби ідеалізувати реакційні і націоналістичні погляди. На цьому ґрунті сформувався «образ врага» як внутрішнього різновиду націоналізму, так і зовнішнього – зарубіжна еміграція та імперіалістичні спецслужби. Тоталітарна система не бажала допустити свободи самостійного розвитку республік, націй, народностей. Уяви про майбутність національних відносин, які склалися в марксистській літературі минулого, вимагають свого розгляду з позицій сьогодення.

Нині знову в деяких дослідженнях, публіцистиці та політичних угрупованнях оцінка етнополітичних явищ розглядається з класових позицій і заперечується пріоритетність загальнолюдських цінностей, що може позначитися на управлінні національними відносинами. Про це свідчать неоднозначні оцінки української незалежності як ніби влади «псевдodemократичних націоналістичних» сил, а не всенародно шляхом самовизначення вибореною національною державою; лунають вимоги повернення України на соціалістичний шлях розвитку в складі лише союдної держави шляхом «устранення антинародного режиму».

Однією з головних причин такого явища був механізм взаємодії політики й науки, стосунків партії та вчених, які склалися під впливом «короткого курсу історії ВКП(б)» і не викликали потреби у справжній науці [6, 3]; надання полягали в підтвердженні висновків, висунутих КПРС і її лідерами. За такої ситуації домінував принцип: у кого влада – у того й право на істину. Від науки бралось лише те, що дозволить володар «істини». Наука та вчені були приречені на авторитарне ідолопоклонство, залежність від класового етнополітизму, догматизму і волюнтаризму. Тому сучасна етнополітика потребує демонтажу, застарілих уявлень і глибокої теоретичної пророби та ґрунтування з позицій сучасності. Глибоко по-сучасному звучить вислів М.Бердяєва про те, що «национальное единство глубже единства классового, партий и всех других преходящих исторических образований в жизни народов» [7, 97].

Надзвичайно негативною була управлінська практика, спрямована на уніфікацію всіх сфер суспільного життя націй: в економіці – багатоманітність форми власності та господарювання зводились до єдиної державної одноманітності економічного життя; в соціальній структурі – до тріади соціально-класових спільностей – робітничого класу, як гегемону комуністичних перетворень, селянства та інтелігенції; в політичному житті – формальне визнання національно-державних утворень та автономій, а на ділі – унітарна жорстко централізована держава; у духовному житті – різноманітні і неповторні форми національної культури підганялись до єдиних радянських стандартів. Уніфікація рідниться зі зрівнялівкою й походить від бюрократичного прагнення до тотожності, однодумства. Але ж СРСР був країною багатонаціональною, люди в ньому різні за національною й расовою ознакою, тож не повинні були зводитися до одноманітності. Навпаки, уніфікація ззовні нібито робить людей рівними, а насправді ображає їх національну гідність, посилює національну несвободу.

Тому фундаментальною причиною невдач «соціалістичного» національного розвитку було те, що вперше в історії людства форма соціально-економічних відносин склалася не шляхом природного розвитку структурованого суспільства, не виникла сама по собі, а була вигаданою й рішуче в політиці та управлінні впроваджувалась в життя «вождем усіх народів». Адже ніяких авторів моделі, згідно з якою побудовані феодалізм, чи капіталізм немає. Тільки шляхом саморозвитку, методом випробувань, помилок, засобом відбору альтернативних варіантів і постійної корекції на підставі зворотних зв'язків суспільство може набрати рівноваги і стабільності в даних умовах. Неминучим наслідком підміни механізму саморегулювання в такій системі на засадах надуманих ідеологічних догм є виникнення унітарної держави замість союзу рівних, який повинен був функціонувати на принципах саморегулювання, саморозвитку. Зворотний зв'язок між республіками був порушений, зв'язок відбувався тільки згори донизу, ініціатива знизу не заохочувалась, тому будь-яка спроба вольового втручання, примусова переробка суспільства або його складових за якоюсь надуманою схемою веде до дестабілізації

системи й може викликати непередбачені наслідки. Все принесене ззовні неминуче відторгається. Чим різноманітніша система, що об'єктивно розвивається, тим вона більш стабільна. Поліетнічній державі потрібні не тільки плюралізм політичних та ідеологічних думок, але й розмаїтість національного розвитку, зв'язків і взаємозв'язків.

Етнополітична думка і практика управління міжнаціональною сферою вимагають не тільки усвідомлення необхідності зберегти генетичну своєрідність усього живого світу як неоціненної і неповторної творчої природи, але й своєрідність його розвитку, зокрема людства. Зникнення будь-якого народу, його культури – це трагічна втрата, що веде до збідніння загальнолюдських надбань. Не розуміти цього – значить бути приреченими на нові хиби й прорахунки. Не можна, щоб з обличчя планети зникло багатобарвне національне буття, національні типи культур [7, 95].

Тоталітарна етнополітика, звертаючи основну увагу на соціальні класові фактори, ігнорувала етнічні. Сподівання на подолання класових та національних антагонізмів та згуртування людей всіх національностей у єдину сім'ю народів шляхом ліквідації приватної власності не принесли бажаних результатів. Одержавлення всіх форм суспільного життя, нівелювання соціально-класової й національної структур, позбавлення всіх націй і народностей почуття господаря, права розпоряджатися результатами своєї праці та ін. породили об'єктивні умови утвердження такої соціальної системи, яка розвивалася за заданою схемою, а не природним шляхом. Рішуче придушувалися спроби націй, народностей, що дали назву тим чи іншим національно-державним утворенням, зберегти за собою власність на землю, її надра, інші національні багатства. Позбавивши нації об'єктивної основи для саморозвитку – зміцнення внутрішньонаціональних зв'язків, розвитку духовності та ін., – тоталітаризм започаткував знищення внутрішніх потенцій прогресу кожної нації, прагнення до їх розвитку. У зв'язку з ліквідацією товарно-грошових відносин, відсутністю внутрішнього й зовнішнього ринку, відносин між націями набули вертикального планомірно-розподільчого характеру. Центр і планові органи доводили на місця плани, фонди займалися питанням розподілу і привласнення результатів їх праці. Горизонтальні зв'язки мали формальний характер і були замінені планово-примусовими або договірно-примусовими зобов'язаннями на постачання продукції тим чи іншим конкретним підприємствам або споживачам. Як працівник на виробництві через незацікавленість втратив інтерес до результатів своєї праці, так і нації, республіки стали байдужими до такої системи господарювання, що набула форми «спільного казана», коли всі працюють на цей «казан», а потім одержують свою долю не відповідно заробленого, а за принципом зрівнялівки. Стимування праці методом зрівнялівки, соціальної рівності в бідності приніжує особистість, її прагнення до творчості. Звідси виникли, з одного боку, байдужість, споживацтво, національний нігілізм або лише несприйняття цього спотвореного життя; з другого – несправедливе, принизливе, несумісне з національною гідністю звинувачення людей, цілих народів у націоналі-

мі, сепаратизмі, навіть зрадництва лише за те, що вони прагнули жити самостійно, по-людськи володіти, привласнювати і розпоряджатися результатами своєї праці. Тут знаходиться корінь усіх національних бід, міжнаціональних конфліктів і вади управління поліетнічним суспільством.

Література

1. Черчіль В. Соціалізм і централізація влади // Консерватизм. Антологія. – К.: Молодшик, 1998.
2. Енциклопедія політичної думки. – К.: Дух і Літера, 2001.
3. Горбачев М.С. Избр. речи и статьи. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1983.
4. Про державний суверенітет України. Декларація Верховної Ради УРСР № 55 – XII від 16 липня 1990 р. – // Відомості Верховної Ради України. – 31.07.1990. – № 31. – Ст. 429.
5. Матеріали XXV11 съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1986.
6. История ВКП (б). Краткий курс. – М., 1952.
7. Бердяев Н.А. Судьба России. – М.: МГУ, 1990.

Відомості про автора

Куц Юрій Олексійович – кандидат філософських наук, в.о. доцента кафедри державної політики, Харківський регіональний інститут державного управління при Українській Академії державного управління при Президентові України, м. Харків

Некоз М. Д. (Запоріжжя)

МІЖЕТНІЧНІ ВІНОСИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ОЧИМА МЕШКАНЦІВ РЕГІОНУ

Одним із ключових чинників громадянського миру і консолідації українського суспільства в умовах глибокої економічної кризи в період переходу від тоталітаризму до демократії є міжнаціональна злагода. Ця проблема надзвичайно важлива з огляду на наслідки довготривалої політики зросійщення, а також цілеспрямовану антиукраїнську діяльність певних політичних сил, стратегічною метою яких є створення єдиного економічного, інформаційного і культурного простору України, Російської федерації і Білорусії, надання російській мові статусу державної поряд з українською, визнання росіян другим державотворчим народом України тощо. Дестабілізуючим фактором є систематичні спроби окремих політиків Росії використати представників найбільшої національної меншини України – росіян у своїх

гегемоністсько-проімперських цілях. Негативний вплив справляють міжетнічні протистояння в нових незалежних державах, які виникли в результаті розпаду Радянського Союзу і соціалістичних країн. У збройних конфліктах на пострадянському просторі вже загинуло, за різними оцінками, понад 600 тисяч людей, десятків мільярдів доларів сягнули матеріальні витрати [1]. Наявність непомірне великої кількості іноетнічних груп населення, зосереджених у східному і південному регіонах України, змушує приділяти велику увагу проблемі міжнаціональних відносин. Є велика доля істини у твердженні, що нинішня держава лише за своєю зовнішньою формою, а не за змістом є українською. Ось чому існує настійна необхідність у дослідженні всього комплексу проблем міжетнічних стосунків.

Окремі аспекти міжетнічних стосунків в Україні в цілому і у її південному регіоні зокрема висвітлені як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Але, як правило, вони присвячені аналізу нормативно-правової бази забезпечення прав і свобод національних меншин. Проблема ж фактичного стану міжнаціональних стосунків, а тим більше, як його оцінюють безпосередні учасники цих відносин саме у найбільш вибухонебезпечному південному регіоні, висвітлена недостатньо.

Джерельною базою даної статті стали результати соціологічних досліджень, здійснених з 1992 р. по 2001 р. По-перше, це дані опитування, проведеного в Україні у квітні 1992 р. з охопленням 1752 респондентів. По-друге, результати Всеукраїнського опитування, проведені Національним інститутом стратегічних досліджень у жовтні 1992 р. і травні 1993 р. По-третє, результати загальнонаціонального соціологічного моніторингу громадської думки, здійсненого Інститутом соціології ПАН України з 1994 р. по 1998 р. Щорічно ним охоплювалося в середньому 1807 респондентів, включаючи й мешканців південного регіону. По-четверте, в 1998 - 1999 рр. нами було проведено широкомасштабне соціологічне дослідження з охопленням 1030 респондентів Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей та Автономної Республіки Крим. В опитуванні взяли участь 68% українців, 22% росіян, а також представники інших етнічних меншин, що в цілому відповідає національному складу населення. За статтю 46% респондентів – чоловіки, 54% – жінки. Кожний другий респондент у віці 26 - 35 рр., 20% – 36 - 50 рр., 6% – 51 - 60 рр. і 3% – у віці за 60 р. Місцем своєї роботи кожний десятий з опитуваних назвав державні підприємства, 17% державні установи чи організації, 12% – приватне підприємство. 30% респондентів навчаються у державних вищих навчальних закладах, і кожний десятий – у недержавних вузах. Понад 5% опитуваних – безробітні. Кожний п'ятий має вищу освіту. Респондентів з незакінченою вищою освітою – 21%. Середню спеціальну освіту мають 20% опитаних. Найбільша кількість респондентів – 29%, має середню освіту. По-п'яте, дані опитування, здійсненого у травні 1995 р. в процесі дослідження соціально-політичного портрету чотирьох міст України: Києва, Донецька, Львова і Сімферополя.

Цікаві результати інтерактивного опитування 9136 глядачів телевізійного каналу «Інтер», проведеного 17 травня 2000 р.

Однією з найважливіших передумов міжетнічної злагоди в Україні є сучасна нормативно-правова база, що цілком і повністю відповідає європейським та світовим стандартам демократичних країн. Як відомо, першим кроком на шляху до створення сучасної правової держави була Декларація про державний суверенітет України. В цьому документі йшлося про Україну як про «національну державність українського народу, яка розвивається на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення»¹]. Одночасно у преамбулі Декларації говорилося про шанування «національних прав всіх народів». Ці положення викликали стурбованість в Україні не тільки серед певної частини громадськості, а й серед деяких політиків і науковців. Під тиском багаторічної пропаганди національна держава у свідомості багатьох громадян асоціювалася з націоналістичною. В це поняття вкладався виключно негативний смисл. У засобах масової інформації з'явилося припущення, побоювання і навіть погрози щодо можливого порушення прав і свобод громадян за національною ознакою. Досить швидко ці припущення трансформувалися у безпелаяційні твердження, хоча й безпідставні. Ці процеси відбувалися на тлі загострення міжнаціональних відносин на території багатьох республік агонізуючого Радянського Союзу. З прийняттям Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. посилювалося штучне нагнітання занепокоєння росіян і російськомовних громадян щодо можливого порушення прав і свобод національних меншин. Ось чому 28 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України у спеціальному Зверненні до громадян всіх національностей взяла «на себе відповідальність, що проголошення незалежної України ніякою мірою не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей» [3].

Президія запевнила, що незалежна Україна забезпечить рівні політичні, економічні і соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур. В законі «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. зазначалося, що держава «гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України незалежно від національної належності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини» [4].

1 листопада 1991 р. Верховна Рада України першою з парламентів країн, що утворювалися на території СРСР, прийняла Декларацію прав національностей України [5]. Вона відіграла важливу роль у розвінчанні безпідставних звинувачень певними політичними силами та окремими діячами культури, освіти і науки української держави в націоналізмі. У цьому документі Україна проголосила рівноправність усіх народів, національних груп, громадян, що проживають на її території. Саме в Декларації вперше з'явився термін «національні меншини». Закон «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р. запобігає дискримінації за національною ознакою з питань громадянства [6]. «Основи законодавства України про культуру» 1992 р. визначають правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури, регулюють суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження

та використання культурних цінностей української нації та національних меншин [7]. Згідно Закону «Про об'єднання громадян», прийнятого 16 червня 1992 р., визначається порядок створення громадських організацій для задоволення та захисту своїх соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів.

Винятково важливе значення має Закон «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., який виходить із життєвих інтересів української нації та всіх національностей у справі розбудови незалежної демократичної держави і визначає нерозривність прав людини і прав національностей, забезпечує державну підтримку розвитку національної самосвідомості і самовиявлення. Норми культурної автономії, що містяться в законі, надають національним меншинам право вільного розвитку мови їх та культури [8]. Незважаючи на дещо декларативний характер закону, котрий потребує великої кількості нормативних актів, він сприяє стабілізації міжетнічних стосунків. Випуск літератури мовами національних меншин України регулюється відповідною постановою Кабінету Міністрів від 15 серпня 1992 р. Друковані засоби масової інформації видаються як державною, так і мовами національних меншин. Право на державну службу регулюється спеціальним законом від 16 грудня 1993 р. незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання людини.

Доступ до бібліотечних фондів і одержання бібліотечних послуг громадянами незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, віку, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання визначено відповідним законом від 27 січня 1995 р. Законами «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. і «Про інформаційні агентства» від 28 лютого 1995 р. забороняється інформаційним агентствам закликати до розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, принижувати честь і гідність людини, а також публікувати інформацію, яка ущемляє законні права й інтереси громадян. Відродження та подальший розвиток національних меншин здійснюється у відповідності зі спеціальною Концепцією, схваленою Кабінетом Міністрів у 1995 р.

Конституційно-правовий статус українською нації і національних меншин, їх взаємовідносини зафіксовано на вищому рівні в Основному Законі країни, прийнятому 28 червня 1996 р. [9]. В преамбулі чинної Конституції наводиться правовий зміст поняття «український народ» як сукупність усіх громадян країни незалежно від її національної належності і місця проживання. Вперше на конституційному рівні українська мова визначена як державна, її всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя та на всій території України забезпечується державою. Одночасно гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин України. Стаття 53 Конституції закріплює право громадян на освіту, в тому числі й тих, які належать до національних мен-

шин, і на навчання рідною мовою чи її вивчення у державних і комунальних навчальних закладах, або через національні культурні товариства. Вперше в історії України на конституційному рівні було визначено термін «національні меншини» і закріплені їх права і свободи нарівні з громадянами країни.

Підготовка прийняття Конституції України співпала зі вступом країни до Ради Європи. Члени Європейського Союзу, не вдаючись у специфіку національних проблем і не враховуючи її тяжкого історичного минулого, висунули такі вимоги щодо забезпечення прав і свобод національних меншин, які могли бути пред'явлені країнам з класичною моделлю співіснування національної більшості і національних меншин. За даними перепису населення 1989 р., в Україні проживало 37 мільйонів 419 тис. українців і 3,55 тис. росіян, або 22%, з загальної чисельності 51,4 млн. чол. Для порівняння, у Португалії португальці складають 99,5% від загальної кількості населення, в Австрійській Республіці – 99% німців, в Італії – 98% італійців, в Нідерландах – 96% голландців, у ФРН – 95% німців, у Фінляндії – 94% фінів, у Данії – 92% данців, в Королівстві Швеція – 90% шведів, в Російській Федерації – 82% росіян, в Республіці Білорусі – 79% білорусів.

Конституція України не визнає кримських татар корінним народом, а прирівнює їх до національних меншин, що явно суперечить міжнародній світовій практиці. Прийнята 27 жовтня 1998 р. Конституція Автономної Республіки Крим закріпила цей статус кримських татар, з чим не погоджується і, очевидно, ніколи не погодиться междліс. Кримськотатарський народ намагається скористатися своїм законним правом на самовизначення і добитися національно-територіальної автономії у складі України.

Чинна Конституція України зобов'язує державу сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. На державу покладається обов'язок сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів. Це стосується в першу чергу українського народу як корінного, а також іншого корінного народу України – кримських татар. Основний Закон України зобов'язує державу сприяти також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин.

Одним із найважливіших факторів, який визначає ступінь напруженості у міжетнічних стосунках у південному регіоні, є повернення в Україну кримських татар та представників інших народів, депортованих сталінським режимом.

За даними перепису 1979 р., на території України проживало всього 4 тис. кримських татар. Через десять років їх чисельність зросла до 47 тис., в тому числі, в Криму – до 38,4 тис. чол. У 1994 р. численість татар в Автономній Республіці Крим досягла 258 тис. чол. [10]. На середину 2001 р. на півострові проживало 258,5 тис. кримських татар і понад 3 тис. вірмен, болгар, греків, раніше депортованих з Криму. Процес повернення репатріантів на батьківщину триває. Разом вони склали 12,2% населення автономії [11]. За роки незалежності України на облаштування депортованих виділе-

но 630 млн. гривень, близько 18 млн. гривень складають видатки з кримського республіканського бюджету. Для депортованих побудовано 307,8 тис. кв. метрів житла, прокладено 988 км. ліній електропередач, 500 км. водної мережі, збудовано 87 км. доріг з твердим покриттям. У Криму діє єдиний у світі кримськотатарський театр, є кримськотатарська республіканська бібліотека, створено три кримськотатарські школи на 940 місць. Для індивідуального будівництва житла держава виділила депортованим 48 тис. земельних ділянок.

Наше дослідження виявило ставлення респондентів до повернення у південний регіон України в минулому депортованих народів. 30% опитаних позитивно ставляться до повернення німців на старе місце проживання. Насторожує той факт, що кожний п'ятий висловив негативне ставлення до цього процесу, а 42% респондентів байдуже взагалі. Кількість респондентів, котрі позитивно сприймають повернення кримських татар на батьківщину, складає 30%, на 4,5% більше противників цього процесу. Більше половини, а точніше 54% респондентів, висловили негативне ставлення до надання кримським татарам національної державної автономії в Криму. Кожний п'ятий з опитаних байдуже ставиться до цього.

Ступінь напруженості у міжетнічних стосунках у кількісних показниках досліджується, як правило, за допомогою шкали соціальної дистанції Богардуса. Під час масового опитування респондентам пропонувалося дати відповідь на запитання: в якій якості вони згодні сприймати представників інших етносів. Обробка результатів всеукраїнського опитування 1752 чол., проведеного в квітні 1992 р., дала цікаві результати. 79% респондентів заявили про свою згоду сприймати українців як членів своєї сім'ї, 9% – як близьких друзів, 3% – сусідів, 1% – колег по роботі, 2% – відвідувачів України, 7% – мешканців України. Серед респондентів не знайшлося жодного, хто взагалі не допускав би їх в країну. Індекс нетерпимості стосовно українців найнижчий – 1,55. Стосовно росіян, то 43% опитаних погоджувалися сприйняти їх як членів сім'ї, 24% – близьких друзів, 10% – сусідів, 3% – колег по роботі, 7% – відвідувачів України, 11% – мешканців України. Два відсотки респондентів взагалі не допускали б їх в Україну. Індекс нетерпимості склав 2,46.

29% респондентів погоджувалися сприймати білорусів як членів сім'ї, 27% – близьких друзів, 14% – сусідів, 4% – колег по роботі, 12% – відвідувачів України, 13% – мешканців України. Індекс нетерпимості склав 2,85.

Кожен десятий з опитаних погодився сприймати євреїв як членів сім'ї. Стільки ж респондентів взагалі б не допускали їх в Україну. 14% готові були сприймати їх як близьких друзів, 15% – як сусідів, а кожний дев'ятий – як колег по роботі. 23% опитаних висловили готовність сприймати євреїв як мешканців і 18% – як відвідувачів України. Індекс нетерпимості їх склав 4,18.

37% респондентів готові були сприймати німців як відвідувачів України, 16% – як колег по роботі, 12% – мешканців України, 13% – близьких друзів, 8% – членів сім'ї. Кожний двадцятий взагалі не допускав би їх в Україну. Індекс нетерпимості німців склав 4,43. Стосовно румун, то цей показник рівнявся 4,56.

Приблизно кожний третій згодився сприймати кримських татар як мешканців України, 29% – відвідувачів країни. 17% респондентів взагалі не допускали б їх у країну. За цим показником кримські татари зрівнялися з арабами і поступилися лише циганам (35%, грузинам (26%) і неграм (20%). Індекс нетерпимості кримських татар складав 5,09 і був найвищим серед етнічних меншин, що мешкали на Півдні України [12].

За даними опитувань Національного інституту стратегічних досліджень, проведених у жовтні 1992 р. і травні 1993 р., ставлення до українців було позитивне у всіх регіонах України. Стосовно росіян спостерігалася найбільша дистанція до них у західних і центральних областях, а також у Києві, де лише 40 - 50% опитаних могли допустити їх у своє місто (село).

Найгірше ставлення до євреїв у 1992 - 1993 рр. спостерігалось на Волині, в центральних областях, на Слобожанщині, в Галичині, в Донбасі і на Буковині. На Одещині, Миколаївщині, Херсонщині, Буковині 22,3% респондентів заявили, що не допустили б румун у своє місто (село).

Ксенофобські настрої стосовно національних меншин були найбільш поширені на Буковині, в центральних областях і в Києві. Стосовно Криму, то соціальна дистанція відносно всіх без винятку національностей була меншою, ніж в цілому по Україні. Так, якщо в цілому по масиву опитаних 8,8% могли б допустити кримських татар у свою сім'ю, то в Криму – 35,5%, не допускали б їх у своє місто (село) – відповідно 24,8% і 12,1%. Якщо циган в цілому по Україні лише 6,6% могли б прийняти у свою сім'ю, то в Криму – майже третина [13].

В ході нашого опитування 1998 - 1999 рр. було з'ясовано, що 69% респондентів ставляться позитивно до сусідства з українцями і лише 2,5% – негативно, а кожному п'ятому взагалі байдужа національність сусіда чи колеги. Позитивне ставлення до росіян висловили 58% респондентів. 5% опитаних не хотіли б мати своїми сусідами представників найбільшої національної меншини – росіян. Насторожує той факт, що майже третина опитаних негативно ставиться до сусідства з татарами і лише 18% учасників опитування заявили про своє позитивне ставлення до сусідства з ними. Аналіз терпимості по відношенню до різних національностей дозволяє зробити висновок про те, що не хотіли б жити по сусідству з українцями 2,5%, з росіянами 5%, болгарами – 10,5%, німцями – 12%, євреями – 21,5%, татарами – 32% респондентів. На запитання «Чи хотіли б Ви своєю дружиною чи чоловіком, або невісткою чи зятем ваших дітей чи онуків мати представників національних груп?» «так» респонденти відповіли: українців – 66%, росіян – 54%, німців – 23%, болгар – 19%, євреїв – 16%, кримських татар – 10%.

Опитування дало можливість з'ясувати ставлення респондентів до перебування на керівних посадах в області, місті, районі, а також на чолі їхнього підприємства чи установи представників національних меншин. Позитивну відповідь по відношенню до татар дали 7,5%, болгар – 16,4%, євреїв – 17%, німців – 30% і росіян – 36% опитаних.

Одним з найважливіших пунктів розходжень між українцями і росіянами південного регіону, як показує дослідження, є мовна проблема. Прихильників розширення сфери застосування української мови у 1992 - 1993 рр. цілком закономірно найбільше нараховувалося у північних, центральних і західних областях України і в столиці країни. Найбільше противників було зафіксовано в Автономній Республіці Крим (66,4%) і на Слобожанщині – 52,7%. Противники розширення сфери використання державної мови в Причорномор'ї переважали її прихильників у такому співвідношенні 41,9% : 40,9% [13].

В ході нашого дослідження 46% респондентів висловилися за державний статус української і російської мов. При цьому 30% опитаних віддали перевагу державній українській мові, а 16% респондентів більше влаштували б російська мова як державна.

Національний мир значною мірою залежить від задоволення національних запитів і потреб корінної нації кримськотатарського народу, а також меншин та етнічних груп регіону. Лише кожний десятий респондент в ході опитування 1998 - 1999 рр. заявив про повне задоволення своїх запитів і потреб діяльністю державних органів і установ, ще 36% – про часткове. Національні запити і потреби 29% опитаних не задовольняються державними органами і установами. Деяка інша картина з задоволенням запитів і потреб засобами масової інформації (періодикою, радіо, телебаченням, видавничою справою тощо). 18% респондентів вказали на повне і 43% – часткове задоволення своїх запитів і потреб засобами масової інформації. 17% респондентів дали заперечну відповідь, а кожний десятий не відчуває такої потреби взагалі. Повністю національні запити і потреби задовольняються за місцем роботи чи навчання у 17% і частково у 31% опитаних. У побуті повністю чи частково запити задовольняються майже кожного другого респондента. 57% учасників дослідження заявили, що найповніше задовольняються запити українців, 26% – росіян, 6% – євреїв, 5% – татар, 2% – болгар.

Під час загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 1994 - 1998 рр., кількість респондентів, яким не вистачило можливості залучитися до своєї національної культури з 1995 р. до 1997 р., зросла на 2,3% (з 16,9% до 19,2%). За іншими даними, за цей період кількість респондентів, які мають можливість залучитися до своєї національної культури, зменшилось на 7%. На чотири з половиною відсотки збільшилась кількість опитаних, котрим було важко відповісти, чи вистачає їм такої можливості. На шість відсотків зменшилась кількість респондентів, яким вистачало можливості залучитися до своєї національної культури [14, 78].

За період з 1995 р. до 1997 р. на 4,2% збільшилась кількість респондентів, яким не вистачало взаєморозуміння між представниками різних національностей.

За період з 1994 р. по 1998 р. кількість респондентів, яким доводилося стикатися з випадками дискримінації, тобто порушенням прав та інтересів, стосовно українців збільшилась з 6,8% до 9,6%. Стосовно росіян цей по-

показник зменшився на 0,2%, євреїв – на 2%. Що ж до дискримінації стосовно інших національностей, то вона зростає на 1,5%.

Одним із пунктів розходжень між українцями і росіянами є ставлення їх до оптимального зовнішньополітичного курсу України. В ході опитування 1992–1993 рр. найбільша кількість прихильників об'єднання СНД в єдину державу було виявлено в Криму – 61,5%, Харківській і Сумській областях – 39,1%, в Запорізькій – на два відсотки менше. В центральних областях всього близько 15% прихильників цієї ідеї, в Галичині – 15,7%, в Києві і на Волині – 17% і 17,7% відповідно [15, 5]. Під час нашого опитування всього 13% респондентів висловилися за відродження СРСР або єдиної держави під іншою назвою.

Найменше прихильників особливого шляху розвитку України під час дослідження у 1992–1993 рр. виявилось в Криму (35,6%), в Причорномор'ї (36%) і на один відсоток менше на Запорожжі. За свій особливий шлях розвитку України найбільше висловилися респонденти Закарпаття – 54,3%, Волині – майже 53%, Галичини – 47,4%, північних областей – майже кожний другий з опитаних. Найчастіше заявляли про те, що потрібно йти слідом за Росією, респонденти Криму (12,1%), а також Миколаївської, Херсонської та Одеської областей – 7,3%. В цілому ж по Україні цей шлях обстоювали лише 3,6% опитаних.

У ході нашого дослідження понад 17% респондентів південного регіону віддали перевагу повній переорієнтації України на Захід і вступі її до Європейського Союзу. На думку кожного п'ятого, найбільше відповідає довготривалим інтересам України пошук свого самобутнього шляху історичного розвитку.

43% респондентів заявили про можливість прояву міжетнічних конфліктів на Півдні України. Протилежної думки дотримується 30% опитаних. Стосовно центральних областей України з високою національною однорідністю, то на можливість виникнення міжнаціональних конфліктів вказав лише кожний десятий опитаний у 1993 р. Майже кожний другий респондент – мешканець Криму заявив, що в регіоні існує напруженість у відносинах між представниками різних національностей. В той час, як в Україні цей показник складає всього 15,4%, 56,4% кримців вважали, що в регіоні можуть виникнути міжнаціональні конфлікти. Стосовно загальної думки респондентів України з цієї проблеми, то на вірогідність конфліктів вказали лише 18,2% респондентів, тобто в три рази менше опитаних [15]. Склалася парадоксальна ситуація: при позитивному ставленні кримчан до інших національностей, виявленому за шкалою соціальної дистанції Богардуса, респонденти півострова прогнозували міжетнічні конфлікти у своєму регіоні. До регіонів, значна частина населення яких вказувала в 1992–1993 рр. на можливість міжнаціональних конфліктів, відносилися також Буковина (37,4%) і Київ (32,3%).

Досить характерні результати відповідей на питання: «Якою мірою Вас задовольняють міжнаціональні стосунки в регіоні?», одержані в травні 1995 р. під час з'ясування соціально-політичного портрету чотирьох міст Ук-

раїни: Києва, Донецька, Львова і Сімферополя. Зовсім незадоволені був кожний дев'ятий респондент, скоріше незадоволений – кожний десятий. Майже 29% опитаних було складно відповісти, та лише кожний третій був скоріше задоволений міжнародними стосунками в регіоні. Цілком задоволених виявилось всього 15,6% [16].

За результатами загальнонаціонального соціологічного моніторингу соціологічної думки, здійсненого Інститутом соціології ПАН України, кількість респондентів, яким вистачило впевненості, що не буде міжнародних конфліктів, з 1995 р. до 1997 р. зменшилася на 4,4% (з 53,6% до 49,2%), майже на 4% збільшилася кількість опитаних, яким було важко відповісти на це запитання [14, 76].

Під час інтерактивного опитування, проведеного телевізійним каналом «Інтер» 17 травня 2000 р. лише кожний третій заявив, що в Україні додержуються права національних меншин. Майже 60%, або 3858 глядачів, які зателефонували до редакції, дали негативну відповідь. Свій варіант стосовно додержання прав національних меншин висловили 6,8% глядачів, або 422 чол.

Досить характерні відповіді на питання про найбільш доцільний спосіб розв'язання конфліктів. 34% респондентів перевагу віддали проведенню державними органами виваженої національної політики. На 4% більше опитаних висловилися за переговори, майже 16,5% респондентів віддало перевагу референдумам та опитуванням, і лише 8% вважають силові методи найдоцільнішим способом розв'язання міжетнічних конфліктів. Кожний четвертий респондент прояви російського шовінізму вважає найнебезпечнішими для майбутнього України, в той час як прояви українського шовінізму турбують 16% опитаних. Кожний третій респондент найбільшу небезпеку вбачає у проявах російського та українського шовінізму.

Нормативно-правова база України виходить з типової для держав світу моделі «національна більшість – національні меншини». Але така модель характерна лише для західного регіону країни з високим рівнем національної самосвідомості українців. У східному і південному регіонах українців, незважаючи на свою чисельну більшість, морально і психологічно почувають себе національною меншиною. Крім цього, українці в Криму складають меншість населення півострова. Ось чому національна політика України покликана забезпечити одночасний захист прав як національних меншин, так і ослабленою багатотіковою політикою зросійщення української етнічної більшості. Крім торжества принципу справедливості, це – єдина умова гарантування і практичного забезпечення прав національних меншин. Без цього не тільки неможливо розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Україну, а й побудувати справжню державу. Ключовим фактором, який може зняти напруження у міжнародних відносинах, є визнання і практична розбудова української державності як національної.

Не випадково, що під час опитування у 1998 - 1999 рр. респонденти висловили своє ставлення до державотворчого процесу, ядром якого має бу-

ти українська національна ідея. Виключно позитивне ставлення продемонстрували 16% опитаних, 29% – в цілому позитивне. Скоріше негативне, ніж позитивне ставлення виявили 14,5% опитаних. Вкрай негативне ставлення продемонстрували всього 6% респондентів. Характерно, що певної думки з цієї проблеми не має 30,5% опитаних.

Таким чином, міжетнічні стосунки у південному регіоні України, зважаючи на їхню зовнішню стабільність, приховують в собі потенційні можливості загострення і навіть виникнення конфліктів. Одним із найбільш небезпечних регіонів є Автономна Республіка Крим. Саме тут гострота відносин між росіянами і кримськими татарами досягла критичної межі. Тенденції міжетнічних стосунків малообнадійливі. Україна потребує науково обґрунтованої і виваженої Концепції державної етнопатриотичної політики, а також спеціального закону про національно-культурну автономію національних меншин. Неабияке значення має необхідність визнання кримських татар корінним народом України. Для значного поліпшення стану міжетнічних відносин органами державної влади, як в центрі, так і на місцях, лідерам політичних партій, рухів та громадських об'єднань, керівникам засобів масової інформації вкрай необхідно внести відповідні корективи до своєї практичної діяльності. Значна кількість міжетнічних проблем може бути знятою шляхом суттєвого поліпшення економічного становища і більш повного задоволення запитів та потреб корінної нації, усіх національних меншин та етнічних груп і суворого дотримання положень чинної Конституції України.

Література

1. Незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно: Виступ Президента України Л.Д. Кучми на урочистих зборах, присвячених 10- й річниці Незалежності України 23 серпня 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2001 – 28 серпня - С.6.
2. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР.-1990.-№31.
3. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №42. – Ст.555.
4. Про правонаступництво України: Закон України від 12 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №42. – Ст.555.
5. Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №53. – Ст.799.
6. Про громадянство України // Відомості Верховної Ради України. – 1991.- №50. –Ст.701.
7. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №21. – Ст.294; 1996. – №3. – Ст.И; 1997. – №8. – Ст.62.
8. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №36. – Ст.529.

9. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.

10. Див.: «Бизнес» – РИО – 1995. – №4.

11. Держава піклується про депортованих // Урядовий кур'єр. – 2001 – 18 серпня – С. 1. 12. Головаха Є.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: 1994. – С. 109.

13. Україна сьогодні // Киевские новости. – 1993. – 29 октября.

14. Панина Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1998 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментарі) –

К.: Інститут соціології, 1999. 15. Україна сьогодні // Киевские новости – 1993. – 29 октября. 16. Електронна бібліотека Верховної Ради України // alpha.rada.kiev.ua. library / index.htm.

Відомості про автора

Некоз Микола Денисович – доктор наук, професор, проректор з наукової роботи та завідувач кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій, м. Запоріжжя

Супруненко А. П. (Київ)

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: УКРАЇНА І СВІТОВИЙ ДОСВІД

Методологічні засади проблеми ідентичності

Проблеми ідентичності суспільними науками приділяється серйозна увага. Методологічні, загальносоціологічні засади цієї проблеми розглядають багато дослідників, наприклад: Bauman Z. в ессе «From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity», Kellner D. в статті «Popular Culture and Constructing Postmodern Identities», Lemert Ch. в книзі «Postmodernism is not What You Think», Taylor Ch. et al у збірці «Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition» тощо. В Україні цю проблему досліджують Костенко Н. (стаття «Культурні ідентичності: перетворення і визнання»), Макеєв С.А., Оксамитна С.Н., Швачко Е.В. (книга «Социальные идентификации и идентичности»), Шульга М. (статті: «Громадянська самоідентифікація населення України», «Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи») і т.д.

Але політичному виміру проблеми ідентичності присвячено набагато менше досліджень. Можна назвати збірку Хабермаса Ю. «В поисках нацио-

льній ідентичності», книгу Сміта Е. «Національна ідентичність», статті і книги російських дослідниць Фадеевої Т.М. «Европейская цивилизация» и «европейская идентичность»: современные зарубежные интерпретации» та Зотової О.М. «Идея европейского единства и национальная идентичность».

В Україні проблема політичного виміру ідентичностей досліджується взагалі мало і, як правило, в контексті національної ідентичності, котра абсолютизується більшістю вітчизняних вчених.

Головна теза даної доповіді: національна ідентичність не є єдиною основою ідентичності і не завжди має для неї найбільшу значущість, її абсолютизація дисонує з висновками сучасних суспільних наук (перш за все – філософії постмодерну), бо не враховує всю складність, динамізм, диверсифікованість сучасного життя; абсолютизація будь-якої ідентичності не узгоджується з засадами ліберальної демократії – принципами свободи, рівності, толерантності; а екстраполяція такого підходу на практично-політичну сферу вже довела свою небезпечність у багатьох «гарячих» точках світу і може призвести до «драматичних колізій»¹ і в Україні.

Аргументація

Зміни світопорядку і світорозуміння останнім часом стають імпульсом для перегляду багатьох теоретичних конструктів та ідеологем. Дедалі вагомніше заявляє про себе ціннісно-світоглядний чинник поляризації суспільств, який вступає в складні відносини доповнення, компенсації, а часом – посилення економічних і політичних чинників нестабільності. Це стимулює конструктивні пошуки засад пом'якшення протиріч і неконфліктного вирішення проблем соціокультурної сфери, однією з яких є проблема ідентичностей.

Поняття ідентичності має багато тлумачень і тому потребує того, що відомий американський політичний філософ Джон Роулз назвав «перехресним консенсусом» («an overlapping consensus»)², коли не нав'язується одна якась інтепретація, а взаємно накладаються і перехреснюються досить різні розуміння певного поняття, які і створюють толерантні конструкції на засадах плюралізму.

Сама по собі проблема ідентичностей є радше соціологічною, ніж суто політологічною. Соціологи вважають ідентичність всюдисущою, бо саме вона дає змогу структурувати реальність у просторі та часі, розставляти в ній акценти³. Навіть методологічні засади соціології полягають у визнанні, що життя суспільства є безперервний і невтомний процес продукування і

¹ Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С.69.

² Rawls J. Political Liberalism. Columbia Univ. Press. 1996. – P. 127.

³ Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С.72.

відтворення відмінностей між особами, групами людей, соціальними інститутами. Подібні дії соціологи детермінують як соціальні ідентифікації, а їхній результат – як соціальні ідентичності. Тоді й соціальна структура постає як сукупність ідентифікаційних практик і ідентичностей⁴.

Ідентифікація – процес складний, багатоплановий. Спрощена детермінація ідентичностей не є релевантною і не сприяє розумінню сучасних процесів. Суттєвою проблемою ідентифікації є співіснування справжніх, достеменних ідентичностей і таких, що ще Гегель назвав «хибними ідентичностями»⁵. Тобто в ідентифікаційній практиці зустрічаються ситуації, коли певні ідентичності декларуються, підкріплюються публічною демонстрацією волі і рішучості, навіть підтримуються силою, але соціальна практика рано чи пізно виявляє їхню безпідставність, у певному сенсі – віртуальність.

У вітчизняній соціологічній літературі можна позначити два підходи до проблеми ідентифікацій. Перший підхід визначає ідентифікаційні практики як процедури віднесення себе та інших до певних позицій у диференційованому і обов'язково ієрархізованому соціальному просторі. Тобто, припускається, що ці процедури певним чином усталені, а проблемними вони стають хіба що у зв'язку з радикальними змінами соціальної структури. Саме тоді індивіди і групи виявляються поринутими в ситуацію, яка вимагає навичок виявлення себе у конкретній точці соціального простору і соціального часу за умов невизначеності меж цього простору і часу, хиткою легітимності, дефіциту ресурсів утвердження нової ідентичності. Внаслідок вищезначеного неминує виникає криза ідентичності.

Не зважаючи на те, що предствники першого підходу оперують поняттям соціального простору, цей простір зводиться до площини, по якій «розводяться» особи. Навіть введення темпорального виміру залишає це бачення суто структурованим і ієрархізованим на площині.

Онтологічний статус ідентичності в умовах зростання динамічності і напруженості соціальних колізій, нестійкості і неупорядкованості соціального простору спричиняє особливу гносеологічну гостроту проблеми ідентичностей. А вищезначений підхід звужує сферу вираження ідентичностей, не охоплює все багатство ідентифікаційних практик, не вміщує весь притаманний особистості і соціальним групам екзистенційний досвід. Тобто, майже поза його межами залишається культурологічний вимір особистості. І крім того, такий підхід припускає оперування в межах певного соціуму, певного державного утворення, в той час як інтеграційні, глобалізаційні процеси висвітлюють інші ракурси проблеми ідентичностей. З цього приводу аме-

⁴ Makeev S.A., Oksamitnaya S.N., Shvachko E.V. Социальные идентификации и идентичности. – К.: 1996. – С. 173.

⁵ Див.: Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности: философские и политические статьи. Пер. с нем. – Донецк, 1999. – С.8.

ріанський політолог Т. Франк відмітив, що зараз, на початку третього тисячоліття, в умовах кризи ідентичності, наша психіка і навіть наші матеріальні потреби у все більш зростаючому ступені вимагають ускладненої самоідентифікації⁶.

Складність процесу ідентифікації – у його динамізмі, бо громадяни постійно змушені обирати між різними комбінаціями елементів публічного вираження ідентичності і вирішувати, яку увагу приділяти кожному з них. Більш того, ідентичність може бути мінливою, коли вона спирається на соціальний поділ, який можна змінити, а то й скасувати. На прикладі з Софокла це дуже вдало проілюстрував Ентоні Сміт. Так, в античній драмі Едіп проходить через низку ролей та ідентичностей. Він, спаситель рідного міста, герой, обраний царем, щасливий чоловік і батько обертається на низькорідного раба, гидку прояву, бо став убивцем рідного батька і чоловіком власної матері. Оскільки ідентичностям притаманна специфіка проявляти себе у нематеріальному світі, світі ідеальних конструктів, то й стає можливою ситуація, коли цей «невидимий світ ставить до гори дригом ... соціальні категорії і руйнує знайомі всім ідентичності»⁷.

Узагальнюючи вищесказане, треба «ідентифікувати» й сам підхід, що певним чином структурує, а головне – ієрархізує соціальний простір. Це – структуралістський підхід, якому соціологія зобов'язана багатьма своїми успіхами. Довгий час поняття «соціальна структура» репрезентувало чи не всю соціологію⁸. Своім розвитком структурний підхід «зобов'язаний» таким відомим соціологам, як Е.Дюркгейм, К.Леві-Строс, М.Вебер, Т.Парсонс, Р.Мертон та ін. Але в останні десятиріччя все частіше висловлюються сумніви в гносеологічній продуктивності цього підходу, що пов'язано із загальним зниженням авторитету структуралізму як інтелектуального руху в соціальних і гуманітарних науках⁹.

В проєкції на політичну сферу основна вада структурування ідентичностей за вертикаллю та горизонталлю – це закріплення соціальних невідностей, яке спричиняє зростання почуття відчуженості і ворожості між індивідами та соціальними групами.

Постмодерн відмовився від ієрархічного та аксеологічного визначення ідентичностей за бінарними опозиціями «вище-нижче», «краще-гірше». Тобто, «проблема ідентичності у культурі модерну полягала в тому, як її конструювати, зберігаючи непохитною і стабільною, проблема ідентичності у постмодерні – в тому, як уникнути фіксованості й залишити вибір відкри-

⁶ Frank Th. Tribe, *Nation, World: Self-Identification in the Evolving International System* // *Ethics and International Affairs*. - 1997. № 11. - P. 151.

⁷ Сміт Е. *Національна ідентичність*. - К: 1994. - С. 10-13.

⁸ Makeev С.А. *Социально-структурный аспект процессов идентификации* // Makeev С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. *Социальные идентификации и идентичности*. - К: 1996. - С. 41.

⁹ Там же.

тим»¹⁰. Постмодерн акцентує мультипліцитність ідентичностей і множинність позицій усередині кожної, можливість їхнього перетинання і комбінацій неординарним чином. На емпіричному рівні спостерігається «перформанс» ідентичностей, тобто за різних обставин людина може ідентифікувати себе різним чином. Через утвердження ідеї автономності індивідів, обмеження зовнішнього тиску такий підхід сприяє демократизації суспільства. Громадянам відкриваються кращі умови для саморозвитку, реалізації «особистих проєктів». Тобто, головною особливістю постмодерних умов можна вважати нові можливості для самоідентифікації.

Узагальнене визначення ідентичностей – це передусім означення «хто Я», «хто ми». Поняття ідентичності у строгому сенсі можна визначити як основоположні і стійкі риси, які складають своєрідність особи чи групи, що ґрунтується на культурній спільності. Оскільки у прихильників другого підходу домінуючими в усвідомленні своєрідності стають лінгвістична, расова, етнічна, релігійна, гендерна, геополітична та інші складові, взяті окремо або ж у певній сукупності, той сам підхід, засадами котрого є постмодерністські цінності, можна визначити як культурологічний.

Суттєво проявляють себе й розбіжності в самому тлумаченні поняття «ідентичність». Для структуралістського підходу характерним є, у певному сенсі, ототожнення цього поняття з поняттям «соціальна роль». Культурологічний підхід значно розширює обсяг поняття «ідентичність», включаючи до нього такі параметри, які ніяк не можна назвати соціальними ролями. Вже хрестоматійним прикладом стали геї та лесбійки. Дослідники (наприклад, відомий американський соціолог Ентоні Гіденс) звертають увагу на виразні позитивні характеристики цієї ідентичності. Адже гей-спільноті не властиві класовий, расовий чи етнічний поділ, члени її об'єднуються на засадах взаємотолерантності, поваги до особистості, а це якнайкраще відповідає засадам ліберальної демократії.¹¹

Процес ідентифікації має яскраво виражений амбівалентний характер. Обов'язковим компонентом є самоусвідомлення своєї ідентичності та «зовнішнє» її усвідомлення, тобто визнання її суспільством на рівні побутової свідомості. Окрема проблема, сформульована Чарльзом Тейлором – це важливість політичного визнання, тобто урахування інтересів певних осіб або груп при прийнятті політичних рішень. Важливим аспектом ідентичності є її так званий негативний аспект, бо частіше вона, по-перше, визначається від-

¹⁰ Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С.78. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С.78. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С.78.

¹¹ Танчер В. Соціологія інтимності: секс, еротика, кохання у постмодерній деконструкції // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С.101.

вживанням від «іншого», а по-друге, артикулюється в стані фрустрації¹². Іншими словами можна сказати, що ідентичність у певному сенсі має вторинний характер, тобто її усвідомлення відбувається як реакція на зовнішній імпульс, більшою мірою – негативний, заперечуючий дане самовизначення. «Теза така, – формулює Чарльз Тейлор, – що почасти наша ідентичність формується визнанням або його відсутністю, нерідко – шляхом викривленого розуміння іншими. Тому особа або група можуть відчувати реальний збиток, якщо люди або суспільство уявляють їх в обмеженому, безглуздому або суперечливому світлі. Невизнання або недовизнання... може бути формою гноблення, яке вміщує когось у межі фальшивого, спотвореного й обмеженого способу буття»¹³.

Проблема ідентичності є показовим випадком взаємних викликів теорії і політики¹⁴. У постмодерністській перспективі артикулюється неможливість абсолютної, даної на всі часи ідентичності. Ідентичності конструюються у взаємодії різноманітних, часом суперечливих дискурсів. Такі конструкти неминуче є мультипліцитними, фрагментарними і постійно перебувають у процесі трансформацій. «Ідентичність, – робить висновок Н.Костенко, – це тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, що має онтологічний статус проекту або постулату. Це – завжди недосконале знання про себе і ще не досягнуте адекватне визнання іншими»¹⁵. Наприклад, бути українцем – це завжди проект, або певна версія для опору, хоча існують стереотипи (причому, як позитивні і так і негативні), як бути українцем. Те саме стосується безлічі інших ідентичностей – як бути інтелігентом, православним, католиком, мусульманіном або атеїстом, як бути сучасною молодою людиною, «справжньою жінкою» тощо.

Результатом мультипліцитності і трансформативності ідентичностей є неабияка сегментованість історично організованих соціальних просторів, що з усією очевидністю продемонстрували події останніх десятиріч: розпад соціалістичного табору і колапс Західної імперії, страшні своїм безглуздіям війни під маскою націоналістичних рухів і жакливе зіткнення двох світів 11 вересня 2001 року, крім того – антиколоніальний націоналізм в Азії і Африці, молодіжна контркультура, наростання фемінізму і активність сексуальних груп, екологічні течії тощо.

Взагалі ідентичність не є винахідом модерну, її історія сягає більш віддалених епох. Модерн же додав до ідентичності дещо дуже важливе –

¹² Під фрустрацією розуміють психологічний стан, що виникає в ситуації розчарування, зневіри, неможливості досягнення значущої для людини мети, реалізації потреби. Наслідком Ф. може бути відхід у світ марення та фантазій, або ж, навпаки, агресивність поведінки.

¹³ Taylor Ch. The Politics of Recognition // Taylor Ch/ Philosophical Arguments. – Cambridge, L., 1997. – P.225.

¹⁴ Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С.74.

¹⁵ Там само.

проект громадянства. Саме наприкінці XVIII століття особливою соціальною і політичною місією індивіда було визнано повноправну участь у вираженні «спільної волі», у конституюванні інституту громадянства держави-нації. XIX-XX ст.ст. – це боротьба національної ідентичності з класовою ідентичністю за право домінування над усіма іншими. Але постмодерні тенденції дають можливість припустити, що модерний проект громадянства навряд чи може бути завершеним. Будь-яке просування в його межах, абсолютизація національної ідентичності не може бути головним нормативним регулятором самоідентифікацій за сучасних умов. Не в змозі він припинити флуктуації дедалі більшої кількості ідентичностей. Але попри все національна ідентичність неминуче вбудовується в інші проєкції і ігнорувати її вплив не можна.

Ідентичності і політика

Таким чином, національна ідентичність залишається однією з тих, які породжують найбільш драматичні колізії сьогодення. Магістральний виклик часу – глобалізація – супроводжується підвищенням рівня мобільності і міграцій індивідів і груп, інтернаціоналізацією всього суспільного життя. Ці об'єктивні процеси нерідко супроводжуються посиленням міжнародної напруги, що призводить до відкритих кровопролитних конфліктів, і тому нагальною потребою стали нові підходи до національної ідентифікації. Стан міжетнічних відносин залежить від еволюції ідентичності певних соціальних, територіальних, етнічних груп. І часом ця еволюція відбувається дуже швидко, важко піддається контролю і корекції, а реакція на певні політичні рішення та дії виявляється неадекватною і призводить до небажаних наслідків.

При всьому значенні національної ідентичності, внаслідок чого вона дуже часто стає об'єктом маніпулювань, абсолютизувати, приписувати їй чільне місце, як вже підкреслювалось, є методологічно неправильним і політично небезпечним. За сучасних умов національна ідентичність розглядається в низці подібних, які умовно називають «територіальними» (російські дослідники Колосов В.А., Галкіна Т.А та інші), або ж «громадянськими» (український соціолог Шульга М.). До них відносять макрорегіональні, національні, етнічні, регіональні, локальні ідентичності і проблема співвідношення цих рівнів ідентичностей останнім часом привертає дедалі більшу увагу дослідників.

Розглянемо релевантність такої постановки проблеми в світі і в Україні.

Ідентичність – «тонка справа». Її формування проходить за своїми, поки ще мало збагнутими законами і спроби втручання в цей процес, його коригування часом призводять до непередбачуваних, навіть протилежних результатів.

Наприклад, у США десятиріччями цілеспрямовано здійснювалася політика «плавильного казана» (melting pot), метою якої було формування єдиної американської ідентичності. Згодом почалася експансія американської культури – так званої культури WAMP-ів (White American Male Protestant) і на весь світ. Але зараз ми можемо констатувати агресивне несприйняття всього цього не тільки у світі, а й у самих США. Російський політолог В. Малахов стверджує, що в Америці має місце «ностальгія по ідентичності», «всі шукають свої коріння». Активно заявляють про своє право не вписуватись в культуру WAMP-ів негритянські активісти.¹⁶ І взагалі, протест проти «ампізації» йде по всіх його складових. Так, зараз лише 6% населення Сполучених Штатів визначають себе як «бездефісні» американці, всім іншим приріджені «подвійна» етнонаціональна самоідентичність: американець ірландського (італійського, українського, єврейського, грецького тощо) походження.¹⁷ Проти складової «male» спостерігається досить потужний феміністський потік (хоча й туг все дуже складно, бо чорношкірі лесбійки вбачають передженість фемінізму у культивуванні ідентичності на користь білих і гетеросексуалів). Те, що є протест і проти протестантської складової – очевидно, але ця проблема дуже складна у світі подій вересня 2001 і заслуговує на окреме дослідження.

Після II Світової війни на порядку денному у науково-теоретичному і в політично-практичному сенсі постала ідея європейської ідентичності. Саме в той час у Західній Європі з'явилися міждержавні об'єднання і наднаціональні інститути. Інтеграція стала розглядатися не тільки як політико-економічний процес, а в значно ширшому контексті минулого і майбутнього європейської цивілізації, європейської культурно-історичної спільноти, європейської ідентичності.

Як будь-яка форма ідентичності, європейська ідентичність більш рельєфно виокремлюється, якщо розглядати її ззовні, наприклад, з Америки, Азії тощо. Свого часу суттєвим чинником її становлення стало відмежування від обох наддержав, бо саме проведення власного політичного курсу надало імпульсу становленню європейської самосвідомості. Складовими нової ідентичності стали спільна пам'ять про минуле, усвідомлення спадкоємності спільної культури і історичної долі цієї єдності. Для її існування дуже важливим чинником є суб'єктивне сприйняття і розуміння цієї спільності кожним поколінням, кожною особою.

Зараз в Європі співіснує декілька рівнів ідентичності:

- загальноєвропейський;
- західно- або східноєвропейський;
- національний;

¹⁶ Малахов В. Американский ландшафт: ностальгія по ідентичності. <http://www.polit.ru/documents/102432.html>

¹⁷ Національна держава: національний і наднаціональний виміри / За ред Римаренко Ю.– Київ-Донецьк, 1998. – С.5.

— регіональний¹⁸.

Позитивне усвідомлення цієї багатоманітності складає одну з засад європейської культури. Заслугує на увагу такий специфічний феномен, як можливість співіснування будь-якого рівня ідентичності з іншими, не скасовуючи їх. Чи витисне з часом європейська ідентичність конкретні національні ідентичності? – однозначної відповіді на це питання немає. На думку ряду дослідників, наприклад, А.Брюгманса, національні почуття настільки глибоко вкорінені у ментальність європейських народів, що немає ніякої можливості і необхідності їх руйнувати: «Різноманітність – це наше багатство, наша сила і в той же час величезна проблема... Яку б форму не обрала Європа в майбутньому, навіть якщо це буде федерація, вона назавжди залишиться Європою націй»¹⁹.

Прихильники протилежної точки зору (британський історик Е.Дж.Гобсбаум²⁰, французький дослідник Р.Редліх²¹) вважають, що національні ідентичності будуть зведені нанівець формуванням глобальної культури, бо існування національних культур було зумовлено конкретно-історичними умовами і глобалізація неминує, рано чи пізно, інтегрує простір, реалізує формат глобальної культури. А конкретним кроком до цього є формування спільності європейської цивілізації.

Поки що ж нова європейська свідомість знаходиться у процесі становлення. Хоча вона й відповідає глибинному прагненню європейців до єдності, але значний вплив на неї спричиняють цілеспрямовані зусилля європейських інтелектуалів, які за допомогою демонстрування історико-культурної спільності європейських народів прагнуть сформувати у європейців почуття належності до єдиної Європи. Результати соціологічних опитувань, проведених у 1992 році у 12 країнах-членах ЄС свідчать, що ці зусилля не марні. Так, більшість – 62% – вважали, що у Європейському Союзі громадяни мають одночасно усвідомлювати свою національну і європейську ідентичність, 23% було переконано, що національна ідентичність поступиться європейській ідентичності, 15% – вагалися з відповіддю²².

В Україні ідентифікаційний процес проходить теж складно. Про це свідчать моніторингові дослідження українського суспільства, які щорічно проводить Інститут соціології НАН України. Ці дослідження дають змогу

¹⁸ Зотова О.М. Идея европейского единства и национальная идентичность // Вестник Московского университета. Сер.18: Социология и политология. – 1999, № 3. – С. 155.

¹⁹ Brugmans H. Europe: one civilization, one destiny // Europe: dreams, adventure, reality. – N.Y., 1987. – P.27.

²⁰ Гобсбаум Е.Дж.Национализм наприкінці ХХ століття // Национализм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С.796.

²¹ Редлих Р.Миродержавие или мироустройство?// Европа и Россия: диалог культур. – М.: ИНИОН, 1994. Вып.1. – С.98-104.

²² Фадеева Т.М. Единая Европа: идея и реальность. Концепции культурной идентичности. – М.: ИНИОН, 1997. – С. 17.

контролювати процес ідентифікації, визначати нові вектори ідентичності громадян України. Так, під час опитування у 2001 році респондентам було запропоновано відповісти на закриті питання «До яких із вказаних нижче груп Ви себе відносите?». За передбаченими варіантами відповіді розподілилися так:

- до населення району чи міста віднесли себе 30% опитаних;
- до населення регіону – 9%;
- до населення України – 35%;
- до населення колишнього Радянського Союзу – 18%;
- до населення Європи – 3%;
- до населення світу – 6%.²³

М. Шульга інтерпретує ці дані таким чином. Хоча далеко не переважна, але все ж таки більшість респондентів ототожнює себе з новим соціальним організмом – незалежною Україною. Майже така ж кількість ідентифікує себе з населенням «малої батьківщини». Причина цього – свідоме чи несвідоме уникнення чіткого самовизначення на соціальному рівні. Саме тому обрано найменш політизований і заідеологізований ідентифікаційний орієнтир, який доволі чітко сприймається буденною свідомістю. Майже щоп'ятий ідентифікує себе із спільнотою, якої не існує вже понад десять років. М. Шульга вважає, що причини цього важко збагнути. На думку автора таку «ретро-ідентичність» обирають люди, які не змогли вписатися в нові реалії. Люди, яких ігнорує держава, і тому вони ігнорують її. Не можна погодитися і з інтерпретацією професором Шульгою самоідентифікації «європейців» та «громадян світу». Він вважає, що це вибір «романтично-загадковий, з елементами чи то виклику, чи то епатажу»²⁴. Але реалії України такі, що за даними мас-медіа, від 3 до 5 мільйонів українців щорічно стають офіційно невизнаними «заробітчанами» в усіх куточках Європи, і меншою мірою – Америки, Азії, Африки. Скоріше можна припустити, що як раз не романтика, а сувора реальність, розуміння, що знайти роботу і забезпечити гідне життя в Україні майже неможливо, зумовили таку ідентичність.

Певною мірою цю гіпотезу підтверджують дані січневих 2001 року опитувань наших співвітчизників щодо бажаної країни громадянства. Питання було сформульовано наступним чином: «Якби у Вас була можливість вибору, громадянином якої країни Ви хотіли б бути?». У таблиці представлено відповіді тих, хто попередньо ідентифікували себе як етнічні українці і етнічні росіяни.

²³ Шульга М. Громадянська самоідентифікація населення України // Політичний портрет України. Бюлетень фонду «Демократичні ініціативи». – 2001, № 23. – С.15.

²⁴ Там само, с.16.

Таблиця 1
(складена автором)

Країна бажаного громадянства	українці (%)	росіяни (%)
Україна	66	33
Росія	дані не наведено	31
Німеччина	6,4	9,8
США	5,8	4,2
Франція	2,1	3,3
Канада	1,7	1,4
Англія	1,6	2,8
Ізраїль	1,4	1,9
Польща	0,9	0,5
Чехія	0,5	—
інші країни	2,4	3,7

Навіть ці обмежені дані дають інформацію, яка має привернути увагу влади: 22,8% етнічних українців і 58,6% (!) етнічних росіян потенційно готові покинути Україну!

І роблять це при найменшій нагоді. У 2000 році з України виїхало 100 тисяч громадян²⁶.

В перші роки незалежності домінував погляд, що в етнічному плані немає підстав для турботи: міжнаціональна напруга в Україні набагато менша, ніж в інших пострадянських республіках (Росії, Молдові, не кажучи вже про країни Закавказзя, Середньої Азії і Балтії). Але соціологічні дослідження фіксують, що така напруга існує в латентній формі і з кожним роком виявляє все більш тривожну тенденцію.

Методику заміру соціальної дистанції вперше запропонував Еморі Богардус в 1926 році. Суть її полягає у визначенні індексу дистанції респондентів щодо членів іншої етнічної групи від одиниці до сімки: 1 віддзеркалює готовність респондента допустити представника певного етносу у власну родину, 7 – небажання допуску представників цієї національності в свою країну. Індекс на рівні 3-4 свідчить про досить толерантне ставлення, а показник в 4-5 балів – про існування серйозних проблем у ставленні до певного етносу і про появу ксенофобських настроїв.

²⁵ Шульга М. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002, № 1. – С.18.

²⁶ Там само.

Дані соціологічних опитувань останніх років показують, що рівень ксенофобії в охопленому апатією та зневірою українському суспільстві має тенденцію на зростання.²⁷

Таблиця 2
(складена автором)²⁸

Ставлення до	середній показник індексу соціальної дистанції	
	1994	2001
українців	1.83	1.61
росіян	2.25	2.16
білорусів	2.70	2.69
євреїв	3.83	3.89
кримських татар	4.55	5.00
циган	5.09	5.68
поляків	4.44	4.88
румун	4.69	5.22
угорців	4.58	5.13
грузин	4.86	5.29
чеченців	—	6.05
молдаван	4.60	5.09
турків	4.91	5.59
німців	4.48	4.89
американців	4.42	4.87

З цієї таблиці видно, що певна міжетнічна злагода проявляє себе у ставленні до українців, росіян, білорусів (середній показник до 3).

Ставлення до євреїв ледве вписується в межі толерантності (індекс соціальної дистанції наближується до 4). А час від часу події, на кшталт квітневих 2002 року погромів синагог в Києві, Львові, Луцьку, Миколаєві, показують, що українському суспільству притаманні антисемітські настрої, особливі певним колам молоді, так звані скінхеда.

Погіршується ставлення до сусідів: поляків, румун, угорців, молдаван. Щодо тих, з ким в першу чергу асоціюється поняття «Захід» – німців, американців – то індекс соціальної дистанції теж наближується до 5, що межує з

²⁷ Див.: Казка Б. Україна стає державою тотальної ксенофобії?// Свобода, 2001, № 7. – С. 2.

²⁸ Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. – К: МІА "Подія"– 2001. – С.98-106.

кснофобією. А ставлення до циган, турків, а особливо до чеченців взагалі є проявом етноциду і наближується до сегрегації.

За таких умов набуває все більшого значення набуває виважені збалансована, гнучка етнополітика держави і впровадження мультикультури му в освіті: як у школах, вузах так і в закладах післядипломної освіти. На жаль, на практиці це ще не відбувається, хоча цікаві теоретичні розробки і рекомендації, як це робити – вже підготовлені²⁹.

Не можна обійти увагою ще одну проблему, яку висвітлили парламентські вибори 2002 року. Вони продемонстрували, що в Україні на дихотомію етнополітичних ідентичностей накладаються проблеми історичного регіонального антагонізму (Схід-Захід), посилені різницею в рівнях економічного розвитку. І на все це ще накладається відмінність ідеологічних уподобань (домінування прихильників націонал-демократичної ідеології, виразником якої став блок «Наша Україна» у північно-західних областях і дивуюче домінування прихильників комуністичної ідеології на сході і півдні країни). На напружених перегонах Президентських виборів це може за певних умов призвести до розколу країни, про що багато пише російська преса. І все це стає ще одним вагомим аргументом «за» докладання максимум зусиль для зменшення міжнаціональної напруженості. Практика переконливо свідчить, що міжнаціональним конфліктам завжди легше запобігати, ніж потім їх гасити.

В світлі всього вищесказаного, викликає здивування, як у підручнику з основ демократії, що готується до друку за проєктом «Демократична освіта», в главі 19 «Демократія і проблема опевування з багатоманітністю національного» (автор О. Тягло) (навіть якщо тільки в попередньому її варіанті) могли з'явитися наступні умовиводи: «У багатонаціональних державах трапляються ситуації, коли національна свідомість – як на особистому, так і на колективному рівні – має складну структуру, поєднуючи декілька лояльностей. Зокрема, представник турецького етносу в сучаній Німеччині, котрий виріс і виховувався у звичайних для цієї країни умовах, може відчувати лояльність як до турецької, так і до німецької нації. За радянських часів багато хто вважав себе громадянином УРСР і СРСР одночасно. Довгий час це не створювало проблеми. Але за умов посилення потягу до національного самовизначення у складній структурі національної свідомості виникають суперечності – тепер вважається, що далі не можна бути одночасно українцем і «радянським» або зберігти однакову лояльність українській і російській націям. Ці суперечності можуть мати як конструктивне, так і деструктивне розв'язання. У першому випадку окрема особа (або певна спільнота) так чи інакше позбавляється однієї з суперечливих лояльностей, в іншому – вона взагалі може втратити свою ідентичність, що не тільки межує з психічним захворюванням, а й становить ясну небезпеку сучасній фазі націогенези» (19.24)

²⁹ Багатокультурність і освіта. Перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти України. Аналітичний огляд та рекомендації / За ред. Гриценка О.-К.: УЦКД, 2001. – 56 с.

В більшості своїй ці умовиводи безпідставні, тому їх можна ідентифікувати як соціально-психологічні виверти, які в логіці класифікуються як «змагогія»³⁰.

Тому виникає декілька питань, можливо, риторичних, до автора.

Чому туркам в Німеччині можна відчувати лояльність як до турецької, так і до німецької нації, і це не призводить до психічних захворювань, а в Україні щось подібне – межує з психічними захворюваннями? Яка симптоматика цих захворювань і який саме діагноз може бути встановлений? Ким саме вважається, що не можна бути одночасно українцем і «радянським», зберігати однакову лояльність українській і російській націям? Як можна «взагалі втратити свою ідентичність», коли покоління відомих соціологів довели, що ідентичність – всюдисуща, а особиста ідентичність мультипліцитна? Хіба не економічні негаразди і недосконалі політичні рішення та дії створюють ясну небезпеку Україні і її мешканцям, мільйони яких змушені покидати Батьківщину, аби вижити?

Подібні тексти, з одного боку, аж ніяк не сприяють вихованню у студентів відданості основним ліберальним цінностям – свободі, рівноправності, толерантності. А з іншого – вони показують, наскільки релевантним є в Україні вивчення досвіду мультикультуралізму і його адаптування до наших реалій.

Література

1. Багатокультурність і освіта. Перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти України. Аналітичний огляд та рекомендації / За ред. Гриценка О.-К.: УЦКД, 2001. – 56 с.
2. Войшвилло Е.К., Дегтярев М.Г. Логика: Учебник для вузов. – М.: ВЛАДОС, 1998. – С.505.
3. Гобсбаум Е.Дж. Націоналізм наприкінці ХХ століття // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С.771-797.
4. Зотова О.М. Идея европейского единства и национальная идентичность // Вестник Московского университета. Сер.18: Социология и политология. – 1999, № 3. – С. 154-162.
5. Казка Б. Україна стає державою тотальної ксенофобії? // Свобода, 2001, № 7. – С. 2.
6. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С.69-89.
7. Макеєв С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. Социальные идентификации и идентичности. – К.: 1996. – 185 с.
8. Малахов В. Американский ландшафт: ностальгия по идентичности. <http://www.polit.ru/documents/102432.html>

³⁰ Войшвилло Е.К., Дегтярев М.Г. Логика: Учебник для вузов. – М.: ВЛАДОС, 1998. – С.505.

9. Національна держава: національний і наднаціональний виміри / За ред Ри-маренко Ю. – Київ-Донецьк, 1998. – С.5.
10. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: 1994. – 225 с.
11. Танчер В. Соціологія інтимності: секс, еротика, кохання у постмодерній де-конструкції // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001, № 4. – С. 89-102.
12. Редліх Р. Мироводержавие или мироустройство? // Европа и Россия: диалог культур. – М.: ИНИОН, 1994. Вып.1. – С.98-104.
13. Фадеева Т.М. Единая Европа: идея и реальность. Концепции культурной ідентичности. – М.: ИНИОН, 1997. – С. 17.
14. Хабермас Ю. В поисках национальной ідентичности: Философские и политические статьи. Пер. с нем. – Донецьк, 1999. – 123 с.
15. Шульга М. Громадянська самоідентифікація населення України // Політичний портрет України. Бюлетень фонду «Демократичні ініціативи» – 2001, № 23. – С.15.
16. Шульга М. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002, № 1. – С.18.
17. Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. – К.: МІА «Подія»– 2001. – 128 с.
18. Brugmans H. Europe: one civilization, one destiny // Europe: dreams, adventure, reality. – N.Y., 1987. – P. 19-51.
19. Frank Th. Tribe, Nation, World: Self-Identification in the Evolving International System // Ethics and International Affairs. -1997. № 11. – P. 151.
20. Rawls J. Political Liberalism. Columbia Univ. Press. 1996. – P. 127.
21. Taylor Ch. The Politics of Recognition // Taylor Ch. Philosophical Arguments. – Cambridge, L., 1997. – P.225-256.

Відомості про автора

Супруненко Анна Петрівна – ст.викладач КІМІТ при НАУ.

Пахоменко С. П. (Маріуполь)

ЕТНІЧНА САМООРГАНІЗАЦІЯ ГРЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Демократизація, побудова громадянського суспільства тісно пов'язані з вільним етнічним розвитком всіх національностей, що проживають в державі. Важливою складовою цього розвитку виступає етнічна самоорганізація національних меншин у вигляді створення і діяльності націо-

но-культурних товариств, екстериторіальних етнічних об'єднань, інших осередків національного життя. Розглядання внутрієтнічного структурування певної спільноти, висвітлення динаміки цього процесу, дозволяє конкретизувати взаємозв'язок етнічного фактору і демократичних процесів, виявити вплив останніх на еволюцію форм, цілей, напрямків національного руху окремої етнічної групи.

Процес структурування громад національних меншин в Україні (в т.ч. і грецької – а за переписом 1989р. кількість українських греків становила 8594чол., з них 83691 (86%) мешкало у Донецькій області.), вихід їх на арену суспільно-політичного життя розпочався наприкінці 80-х рр. і був пов'язаний з демократизацією радянського суспільства, змінами в державній національній політиці. Саме тоді, після кількох десятків років ігнорування національних потреб етнічних меншин стала формуватися політико-правова основа їх суспільного буття. Прийняті партійні і законодавчі документи загальносоюзного масштабу (Платформа КПРС у національному питанні 1989р., Закон СРСР про вільний національний розвиток громадян, що проживають за межами своїх територіальних утворень, або не мають їх 1990р.) передбачали створення умов для реалізації цілого комплексу культурних і соціально-політичних потреб етнічних меншин, аж до можливості утворювати національно-територіальні одиниці в місцях компактного мешкання.

Перші кроки в напрямку формування власної етнополітики України, означені в Законі про мови 1989р., Декларації про державний суверенітет 1990р., свідчили про намір враховувати інтереси всіх національностей республіки і гарантували меншинам право на вільний етнокультурний розвиток. Питання територіальної автономії українське законодавство обминало, хоча ця проблема, починаючи з 1989р. обговорювалася вищими партійними і державними органами республіки.

Слід зазначити, що КПУ, яка продовжувала зосереджувати у своїх руках найважливіші владні важелі, хоча і визнавала необхідність реалізації прав етнічних меншин, але на перший план висувала необхідність збереження і посилення власного організаційного та політичного впливу на них, а не поліпшення їх становища правовими засобами. Тому найбільш вразливі проблеми національно-культурних товариств, від надання приміщень до представництва у структурах самоврядування залишалися цілком або частково неврегульованими.

Специфіка ситуації, що полягала в досить суперечливому поєднанні керівної ролі партії, збереженні єдиного радянського політико-правового простору і суверенізації республіки з формуванням власного законодавства, обумовлювала те, що національні організації етнічних меншин (створені перш за все у формі національно-культурних товариств) в своїх програмних цілях виходили з прав, наданих документами всіх рівнів і в своїх статутах посилалися як на Національну платформу КПРС, так і на Закони СРСР і УРСР.

Розглядаючи етнічне структурування греків України, цікаво порівняти процес становлення і розгортання їх національного руху із загальною

схемою розвитку етнічного ренесансу національностей наприкінці 80-х-90-ті рр., що пропонує ряд українських етнополітологів. За нею етнічний ренесанс проходив у три етапи: збирання носіїв етнічності, мобілізація їх навколо певних ідей і лозунгів, політизація етнічності.

Грецький національний рух в період 1988-1991 рр. відзначався процесами, притаманними першим двом етапам цієї схеми.

У 1988-1990 рр. потенційні етнічні лідери в окремих регіонах України (Одесі, Маріуполі, Криму, Києві, Харкові) починають відшукувати і групувати навколо себе одноплемінників. Створюються національно-культурні товариства, які уявляють собою більшою мірою клуби спілкування, кружки вивчення мови.

Зі створенням наприкінці 1989 р. у м. Донецьку Республіканське товариства греків України, відбулася консолідація раніш роз'єданого авангарду грецької етнічної ідентичності. Його енергія спрямовується на мобілізацію етносвідомості грецького населення під гаслами ідей національно-культурного відродження.

При цьому слід відзначити, що не тільки мобілізація етносвідомості, а і навіть механічне згуртування носіїв етнічності відбувалося територіально і якісно нерівномірно. Слабо був охоплений етнічним структуруванням південно-український регіон і Крим (хоча Крим – це другий за чисельністю грецького населення регіон України. Там у 1989 р. проживало 2684 греків). Зовсім не було створено грецьких організацій у західній Україні. Та і на Донеччині грецькі громади організаційно сформувалися лише у двох містах – Донецьку і Маріуполі, і двох сільських районах – Володарському і Великоновоселковському.

Що стосується третього етапу схеми, то вступ на шлях політизації був означений на загальносоюзному рівні грецького руху і виявився у вимогах доступу до політичної влади і створення територіальної автономії. Саме такі цілі проголосил I з'їзд греків СРСР, що відбувся у березні 1991 р. Головна на той час проява політизації – вимога автономії, в національному русі греків України виявилася слабкою і не виразною. В основних програмних документах вона не з'являлася, а її поява в окремих заявах напівофіційного характеру обумовлювалася інерцією слідування за загальносоюзним рухом за автономію і мала, головним чином, емоційно-ідеологічне значення.

З проголошенням незалежності України, враховуючи поліетнічний склад населення держави, постало питання розробки та втілення в життя обґрунтованої та виваженої політики щодо розвитку національних меншин.

Вагомим поступом у формування належної законодавчої бази стала Декларація прав національностей, ухвалена Верховною Радою 1 листопада 1991 р. Багато положень цього політико-правового документу увійшло згодом до Закону «Про національні меншини в Україні» 1992 р. Але положення Декларації про зобов'язання держави забезпечити меншинам існування національно-адміністративних одиниць не знайшло відображення в Законі. За цим законом (який до речі, Україна прийняла однією з перших із пострадян-

ських держав) національні меншини отримали право на національно-культурну автономію, що трактувалася як форма культурного самовираження (право на розвиток національної культури, мистецтва, вільне користування і вивчення рідної мови, створення національних культурних та навчальних закладів і т.ін.). Хоча організаційні засади національно-культурної автономії не були окреслені, фактично її формами стали національно-культурні товариства, тобто громадські об'єднання в рамках яких і розвивався національний рух етнічних меншин з кінця '80-х рр. і статус яких був визначений Законом України «Про об'єднання громадян».

Своєчасне прийняття Закону про національні меншини відіграло позитивну роль у міжнаціональних відносинах на початку 90-х рр. і задовольнило на той час вимоги етнічних меншин. Так, установчий з'їзд Союзу греків України (організації, яка постала на місті Республіканського товариства греків.) у 1992р. вилучив з порядку денного питання про національно-територіальне утворення.

Протягом 90-х рр. було прийнято ряд законодавчих актів щодо прав національних меншин у галузі освіти, культури.

З прийняттям у 1996р. Конституції України вперше за багато років на конституційно-правовому рівні етнічним меншинам було надано право на об'єднання і національно-культурну самобутність.

Між тим участь організацій національних меншин в політичному процесі, а разом з тим і можливість більш високого статусу самоорганізації не зафіксовано на законодавчому рівні. Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів» надає право висунення кандидатів на місцевих виборах національно-культурним об'єднанням (і ряд грецьких товариств Донецької області скористалися цим правом на виборах 2002р.). Але Законом України «Про вибори народних депутатів України» не включає національно-культурні товариства до переліку об'єднань громадян які можуть безпосередньо висувати кандидатів.

Увага держави до проблем розвитку національних меншин позначилася і створенням в системі виконавчої влади спеціальних органів і установ, що займаються сферою міжнаціональних відносин, а також формуванням при цих установах громадських організацій національних меншин.

У 1993-1995 рр. функції центрального органа у виконавчій владі в цій сфері виконувало Міністерство у справах національностей та міграції. Протягом 90-х рр. ця структура зазнала численних, не завжди зрозумілих реорганізацій. Зараз органом, що опікується проблемами розвитку національних меншин є Державний комітет у справах національностей і міграції.

Подібні структури створені і при місцевих органах влади. Так доволі ефективно співробітництво склалося у грецьких громад Донецької області і відділом у справах національностей і міграції Донецькій облдержадміністрації.

Одним з останніх на цей час кроків виконавчої влади у напрямку сприяння реалізації національно-культурних потреб етнічних меншин стало

разпорядження Президента України «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств» від 21 березня 2001р. У цьому документі Кабінету Міністрів України доручено затвердити комплексні заходи, щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 р.

З квітня 2000р. при Президенті України, як консультативний орган, діє Рада представників громадських об'єднань національних меншин. Вона має сприяти підвищенню ролі громадських організацій національних меншин у процесі прийняття органами державної влади рішень, щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин. Членом Ради є лідер грецького руху в Україні, голова Федерації грецьких товариств України А.І. Проценко-Пічаджкі.

Демократичні перетворення сприяли росту етнічної самосвідомості, зумовили посилення руху національних меншин до самоорганізації. Протягом 90-х рр. йшли складні процеси структування грецького руху в Україні.

У 1995р. в Україні нараховувалося 25 грецьких національно-культурних товариств в 8 областях України і в Автономній Республіці Крим, із загальною кількістю членів – 17455 чоловік. Вони були об'єднані у дві грецькі організації з всеукраїнським статусом – Союз греків України (м. Донецьк) і Федерація грецьких товариств України (м. Маріуполь). Фактично самостійно діяла Федерація греків Криму (м. Сімферополь) – об'єднання грецьких товариств півострову.

У другій половині 90-х рр. між Союзом греків України (СГУ) і Федерацією грецьких товариств України (ФГТУ) точилася боротьба за лідерство в національному русі, за право бути єдиною об'єднуючою структурою грецьких громад. Більш вагоміші результати просвітницької, освітньої, соціально-міжнародної, організаційної діяльності ФГТУ, міцніша матеріальна і фінансова забезпеченість, підтримка Греції дозволили саме Федерації затвердитися в якості об'єднуючого центру.

На 2002р. існує 56 грецьких товариств. Більшість з них, в тому числі і Союз греків України входять до складу ФГТУ. Грецькі національно-культурні товариства налічують 31583 членів і функціонують в 16 областях країни (27 – в Донецькій області), включаючи і регіони із зовсім невеликою чисельністю грецького населення (Черкаська, Кіровоградська, Житомирська, Львівська області).

Якщо в першій половині 90-х рр. для всеукраїнських грецьких об'єднань була характерною концентрація перш за все на завданнях культурно-просвітницького плану, то наприкінці десятиріччя вони розширили діапазон своїх дій на весь спектр проблем (культурних, соціальних, економічних, політичних, екологічних), розв'язання яких повинно гарантувати збереження самобутності етнічної спільноти і її прогресивний розвиток.

В статутах більшості місцевих і регіональних товариств за значущістю перше місце посідають етнокультурні завдання – відродження, розвиток мови, мистецтва і т.ін. Вони тісно поєднуються із соціальними, інформаційно-пропагандистськими, економічними, міжнародними. Існує також група

товариств, які головною метою визначають консолідацію, групування на етнічній основі всіх прошарків грецького населення певного місту, району. Національно-культурні орієнтири в цьому випадку входять до переліку завдань більш нижчого порядку. Так, в статутах, Феодосійського, Бердянського, Волноваського товариств греків етнічна консолідація однозначно виступає як прощочергова мета. Статут Волноваського товариства наголошує, що об'єднання на національній основі здійснюється для рішення завдань громадського і політичного життя. В такому разі можна говорити про те, що вже при створенні товариства його організатори передбачають у своїй діяльності не тільки виходити за рамки культурно-просвітницької роботи, але і взагалі ставити її на другий план.

Практично всі грецькі товариства особливо акцентують важливість міжнародної діяльності, маючи на увазі перш за все співробітництво з історичною батьківщиною. В окремих статутах (Київське товариство греків «Еллада», грецький клуб «Елліни Приазов'я с. Саргана Донецької області) міжнародні зв'язки (а у селищних товариствах вони будуються на основі широкого розвинутої т. зв. «народної дипломатії») займають перше місце в ієрархії завдань.

Слід зазначити, що, відповідно статутам, членами практично всіх грецьких товариств можуть бути люди незалежно від національного походження і соціального статусу.

У другій половині 90-х рр. створюються грецькі організації, які об'єднують членів за національною і професійною (Асоціація лікарів-греків, Асоціація греків-підприємців), статевою (Асоціація жінок-грекинь), віковою (Організація грецької молоді) ознаками.

Більшість товариств мають досконалу організаційно-функціональну структуру. Вона включає представницький, виконавчий і контрольно-ревізійні органи, визначені їх функції, підзвітність і регламент робіт.

Завершеністю і багатофункціональністю вирізняється всеукраїнське об'єднання грецьких громад – Федерація грецьких товариств України. Вищим керівним органом ФГТУ є з'їзд, який в умовах існування єдиної всеукраїнської грецької організації має фактично статус загального представницького форуму грецьких громад. Конгрес Федерації – вищий законодавчий орган в період між з'їздами, до якого входять голови всіх грецьких товариств, організує виконання рішень з'їзду, керує діяльністю федерації, формує бюджет організації. Виконавчим органом є Президія, яку очолює Голова ФГТУ.

У структурі Федерації існують численні підрозділи, які опікуються окремими сферами діяльності – культурний, освітний, науковий, соціальний, організаційний відділи, прес-центр тощо.

В установчих документах, програмах, офіційних заявах грецьких національних організацій питання національно-територіальної чи національної персональної автономії не ставилося. По-перше, це не відповідає бажанням як лідерів грецької меншини, так і мас грецького населення. По-друге, грецькі організації довгий час відволікалися на внутрішню боротьбу за об'єднання грецького руху. Але головна причина, на наш погляд, полягає у

значній орієнтації грецьких громад на співробітництво з Грецією і пошук матеріальної, інтелектуальної і організаційної допомоги у справі розв'язання проблем етнічної спільноти саме з боку історичної батьківщини.

У другій половині 90-х рр. більш активно стали розвиватися зв'язки грецьких товариств з державними і громадськими установами Греції. Виконується чимало спільних, освітніх, культурних, наукових, медичних програм. Фінансування багатьох напрямків діяльності здійснюється за допомогою грецької сторони. Досить інтенсивними є контакти на побутовому рівні – поїздки, працевлаштування в Греції, які здійснюються під егідою грецьких товариств.

Грецька громада України посідає важливе місце у всесвітній організації грецької діаспори – Раді греків зарубіжжя (САЕ) – впливовій організації метою якої є сприяння соціальному і культурному розвитку греків, що мешкають за межами Греції. З 1996 по 2000р. членом керівного органу САЕ була голова ФГТУ А.І. Проценко-Пічаджи. Грецька діаспора України була представлена на з'їзді органів самоврядування Європи у Салоніках (грудень 2001р.). Делегація ФГТУ складалася з 20 чол. – депутатів рад різних рівнів, греків за національністю. Найближчими планами керівництва ФГТУ є формування банку даних депутатів грецької національності з метою створення з їх числа об'єднання в якості структурної ланки САЕ. Отже, етнічна самоорганізація набуває політичної забарвленості, але спрямовується на участь в структурах всесвітньої діаспори.

У передвиборчій кампанії 2002р. лідери грецького руху дистанцювалися від участі в політичних процесах. В постанові Президії ФГТУ говориться: «Керівники ФГТУ і первинних грецьких громадських організацій не мають права виступати з політичними заявами від імені грецьких товариств, а також виступати в грецьких товариствах від імені політичних партій і блоків... ФГТУ не дозволить включення грецьких товариств у політичну боротьбу і надає право членам товариств самостійно або у складі трудових колективів і партій реалізувати свої політичні права». Разом з тим ФГТУ «надаватиме організаційну і моральну підтримку кандидатам в депутати грецької національності, рекомендуватиме грецьким товариствам районів компактного проживання греків висунути кандидатів в депутати місцевих рад» [1].

У програмах окремих кандидатів в депутати, греків за походженням, простежувалося акцентування специфічних інтересів грецької громади, але вони фокусувалися переважно навколо розвитку тіснішого співробітництва з Грецією. Так, кандидат у Верховну Раду по округу №62 (Володарський район Донецької області) Ф. Гаврил-Оглу запевнив, що намагатиметься створити у Приазов'є вільні економічні зони із залученням грецького капіталу. Кандидат за 56-м округом (с. Сартана Донецької області) С. Хараджа, одним з основних завдань проголошував необхідність поширення на українських греків Закону Грецької республіки про надання грецького громадянства і посвідчень особистості громадянам грецького походження із країни колишнього СРСР.

Намагання добиватися створення національне – адміністративних одиниць у місцях компактного проживання греків, чи взагалі підвищення

рівню етнічної самоорганізації у ході передвиборчої компанії не зустрічалося.

Між тим, керівництво ФГТУ, як і представники інших національних меншин виступають за вдосконалення законодавства і можливість мати квоту в парламенті країни. Сучасні статuti більшості товариств включають участь через своїх представників в органах місцевого самоврядування, у розробці управлінських рішень, або відстоювання інтересів своєї спільноти в органах державного управління у різній формі. Всеукраїнські грецькі об'єднання і ряд товариств регіонів з малою чисельністю греків мають на увазі не тільки захист прав і інтересів своїх греків, а і національної спільноти в цілому.

Отже, етнічний ренесанс грецької спільноти України наближається до порогу свого третього етапу – політизації етнічності, трансформації актуальних проблем національного життя в політичні програми і дії. Ця перспектива, яка вже стала реальністю для деяких інших етносів, вимагає від держави вдосконалення політико-правової бази міжнаціональних відносин у напрямках: визначення організаційних засад національно-культурної автономії, конкретизації механізму участі національних меншин у політичному процесі, розробці механізму гарантій колективних прав національних меншин при реалізації їх політичних, соціальних і економічних прав.

Література

1. Эллины Украины. – Газета Федерации Греческих обществ Украины. – янв. 2002.

Відомості про автора

Пахоменко Сергій Петрович – старший викладач кафедри історичних дисциплін, Маріупольський гуманітарний інститут, м. Маріуполь

Юраш А. В. (Львів)

РЕЛІГІЙНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ І ПОЛІТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЩО Є ПРИЧИНОЮ, А ЩО НАСЛІДКОМ?

Традиційний погляд на співвідношення проблем і понять релігійної багатоваріантності (плюралізму, поліконфесіоналізму) і політичного лібералізму (демократії) полягає у тому, що політичну ситуацію та зміни, які сталися у суспільній дільниці протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років, більшість сприймає як обов'язкову передумову тих трансформацій, які відбулися у релігійній сфері.

Зокрема, саме під таким кутом зору розглядають становлення реального та підтверджуваного на всіх рівнях поліконфесіоналізму, який, як з огляду на історичні передумови, так і беручи до уваги значення цього факту у духовному житті сьогочасся, багато хто ототожнює із релігійним плюралізмом як таким. Отож, випереджуючи розмову про динаміку розгортання релігійних та політичних процесів, детальніше зупинимось на феномені поліконфесіоналізму.

Повністю погоджуючись із тезою про вагомість поліконфесіоналізму як одного із головних складових сьогочасної духовної конфігурації у державі, на наш погляд, слід зробити одне принципове застереження з цього приводу: релігійний плюралізм не можна розглядати лише у термінах і категоріях поліконфесіоналізму (тобто, існування у суспільстві двох і більше конфесійних груп, які об'єднують значне число послідовників і чие існування є вагомим суспільним фактом), оскільки при цьому треба брати до уваги багато інших чинників, таких як становище малих конфесійних груп, нетрадиційних релігій, правові основи функціонування релігійних організацій в цілому, загальносуспільне ставлення до традиційних та модерних форм і способів духовно-релігійного самовираження тощо.

Отже, не сприймаючи поліконфесіоналізм як обов'язкову ознаку чи навіть складову ліберального типу відносин (можна назвати багато моноконфесійних держав, яким притаманний надзвичайно високий ступінь релігійного плюралізму), що існують у суспільстві, все ж стосовно української ситуації цей аспект розвитку релігійних стосунків насправді має принципове і винятково важливе значення, оскільки повернення до традиційного (що склалося в Україні як наслідок довгого еволюційного процесу) поліконфесіоналізму (вихід із підпілля Української Греко-Католицької Церкви та вільна діяльність кількох Протестантських Церков, на діяльність яких була накладена заборона) було однією з ознак, яка свідчила про перехід суспільства в цілому до цивілізованих та вільних від державного примусу та регламентування законів розвитку.

Говорячи про сучасний український поліконфесіоналізм у статистичному вимірі, слід відзначити існування відносно значного відсотку громадян, які не ототожнюють себе із релігією більшості населення – Православ'ям. Тільки близько 35% громадян України (1) чітко ідентифікують себе із однією із трьох основних православних юрисдикцій, які існують в Україні (12% – вірні Української Православної Церкви Московського Патріархату, 22% – прихильники Української Православної Церкви Київського Патріархату, а 1% – підтримують Українську Автокефальну Православну Церкву), а ще близько 26% населення декларують свою православну ідентичність без чіткого її зіставлення із якоюсь із церковних організацій.

При цьому 8% українських громадян є вірними Української Греко-Католицької Церкви, 1% – Римо-Католицької Церкви, а ще 5% – зізнаються у прихильності до інших релігійних організацій, у першу чергу до одного з

трьох головних протестантських напрямів, які мають найбільшу вагу в українському конфесійному контексті (Баптизму, П'ятидесятництва, Адвентизму). Тобто, разом прихильники неправославних конфесій складають 14% від загального населення України. Не треба, водночас, забувати і про щонайменше 25% населення України, яке є атеїстичним або індиферентним щодо релігії.

Переконливим у контексті з'ясування реалій української поліконфесійності буде співставлення частки свідомо чи потенційно православного населення України із часткою неправославних віруючих. Надзвичайно показовим є співвідношення свідомого своєї як загальноконфесійної, так і юрисдикційної ідентичності православного населення (31%) із загальним числом віруючих (14%), які переконані у своїй іншоконфесійності стосовно Православ'я (пропорція 2,2). Хоч і більшим у два рази, але так само беззаперечним соціологічно-статистичним фактом на підтвердження думки про поліконфесійну плюралістичність українського суспільства є і співвідношення всього потенційно православного населення України, яке на сьогодні складає 61%, до тих же 14% неправославних віруючих (пропорція майже 4,4).

Отже, навіть якщо брати максимально можливе число православних віруючих (тобто і тих, хто відчуває свою тільки формальну прив'язаність до конкретної традиції без співвідношення з будь-якими юрисдикційними утвореннями), то частка іншоконфесійного стосовно Православ'я елементу складатиме майже четвертину від загального числа (75% населення) віруючих в Україні (22,7%). Коли ж брати до уваги лише цілком свідомих усього комплексу не лише декларативних, але й інституційних ідентифікаційних моментів послідовників Православ'я, то у співвідношенні з ними частка іншоконфесійних віруючих взагалі виглядатиме досить вражаюче – 45% від усього числа віруючих, які однозначно усвідомлюють свою конфесійну приналежність (таких в Україні є 49% населення: 35% – православних і 14% – інших конфесій).

Треба також відзначити, що при визначенні конфесійних детермінант української поліконфесійності ми не беремо до уваги тих конфесійних груп, число прихильників яких є дуже малим. Разом кілька десятків малих протестантських течій, неорелігій, релігій східного кореня, поганських громад та прихильників інших течій чи віровизнань не складають й 1% населення України. Таким чином, у нашому розумінні формотворчими елементами сучасної української поліконфесійності виступають Православна і Католицька (передусім, східного обряду) Церкви, а також три чи чотири відгалуження Протестантизму.

14-відсотковий сучасний рівень присутності іншоконфесійного компоненту у домінантне православному середовищі, на наш погляд, є цілком достатній для того, аби висувати та стверджувати тезу про поліконфесійний статус суспільства в цілому. Звичайно, існують суспільства зі ще вищим рівнем чи ступенем поліконфесійності (наприклад, Нідерланди – 34% католиків і 25% протестантів; населення Боснії і Герцеговини поділене майже на

три приблизно рівні частини – православних сербів, католиків хорватів та мусульман боснійців). Але й існуючий на сьогодні в Україні рівень присутності іншоконфесійних щодо найчисельнішої конфесії включений цілком дозволяє говорити про поліконфесійний тип розвитку релігійної ситуації. До прикладу, цього у жодному випадку не можна сказати про Польщу, де також, як і в Україні, зареєстровано та діє більше ста різних релігійних утворень, але їхня роль у статистичному вимірі не перевищує 1-2%, а суспільна вага – надзвичайно низька.

Але коли з поліконфесійністю як елементом і аргументом на користь модерного релігійного плюралізму в Україні справа виглядає доволі однозначно, то стосовно інших складових ширшого поняття «релігійний плюралізм» далеко не все складається так само однозначно. Маємо на увазі кілька інших складових, які б мали також працювати на загальний імідж плюралістичного у релігійному вимірі суспільства.

Найперше хочемо згадати, що Україна все ще має проблеми зі значною концентрацією негативних суспільних (у свідомості громадян, у медіа тощо) оцінок нових релігійних рухів. Протягом останніх років все відчутнішим стає й прагнення державних органів взяти під більш пильний контроль реєстрацію та діяльність цих новітніх релігійних утворень, що знайшло свій найповніший вияв у підготовці кількох доповнень до діючого закону «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», запропонованих на розгляд, але не підтриманих Верховною Радою у лютому 2002 року. Світоглядний та юридичний негативізм та нетолерантність продовжує домінувати у стосунках між більшістю самих релігійних структур, що породжує брак міжконфесійних екуменічних ініціатив та сприяє подальшому збереженню конфліктного потенціалу у релігійному середовищі (між традиційними та новітніми християнськими конфесіями, між християнськими та нехристиянськими релігіями, усередині як традиціоналістського, так і модерного таборів тощо).

Відзначаючи усі вищезазначені проблеми у діяльності як практичного утвердження, так і теоретичного осмислення сучасного релігійного плюралізму, слід відзначити, що від початків проголошення своєї незалежності Україна однозначно задекларувала (на відміну, наприклад, від багатьох не тільки східних, але навіть західних сусідів) релігійну толерантність і абсолютну свободу релігійного самовияву як беззаперечну цінність, що знайшло адекватне відображення у прийнятому 1993 року «Законі про свободу совісті...». І хоч як у той час, так і зараз зустрічаються об'єктивні та суб'єктивні перешкоди та непорозуміння на шляху імплементації усіх цих ідей (головні із складностей були згадані у попередньому абзаці), але Україна не робила серйозних кроків до кардинальної зміни існуючого законодавства (пропоновані Держкомрелігії зміни до законодавства не були спрямовані на перегляд його основ) і продовжує рухатися шляхом дотримання принципів релігійної толеранції, чуючи неодноразові звинувачення як із середини країни, так і ззовні у наслідуванні та копіюванні американської моделі релігійної свободи, яка, на думку її критиків, не співвідноситься із тими цінностями, які притаманні Європі.

У будь-якому випадку саме модерний український поліконфесіоналізм з усіма його проявами став вершиною і одночасно найбільшим видимим досягненням у ділянці лібералізації церковних стосунків. Тому, реально відомлюючи ситуацію та підкреслюючи вагу існуючого поліконфесіоналізму (інколи навіть гіперболізуючи вагу цього фактора) як широка громадськість, так і багато хто з аналітиків почав сприймати це явище (принаймні, в українському його варіанті) як абсолютний синонім релігійного плюралізму в цілому, підкреслюючи, що серед своїх передумов сучасний поліконфесіоналізм має найвагомішу політично-суспільну складову (зміни у політичному житті держави, які підготували сутнісні трансформації і релігійної сфери, працювавши у напрямі відновлення, поглиблення і навіть пошуку нових складових сучасної української поліконфесійності).

Очевидно, що така позиція може мати багато аргументів, які підтверджують її слушність. Однак глибший та прискіпливіший погляд на ситуацію дозволить помітити, що рівень розгортання та утвердження конфесійного плюралізму (у формі поліконфесіоналізму у т. ч.) далеко не завжди однозначно чи прямопропорційно залежав від рівня відкритості суспільства чи домінування у ньому ідеалів демократії чи навіть політичного плюралізму.

Досить легко навіть в українській церковній історії відшукати такі періоди, коли рівень формального чи навіть реального плюралізму у релігійній ділянці перевищував будь-які досягнення політичної сфери. Показовими у цьому відношенні був період 16 і 17 століть, коли за відносного чи первісного політичного плюралізму в українському суспільстві утвердився реальний поліконфесіоналізм – паралельне існування структур Православної, Греко-Католицької (Уніатської) та Протестантської (кількох конфесій) Церков.

У той час більша частина українських земель входила до складу Речі Посполитої – однієї із впливових європейських держав, яка відносно успішно переймала основні досягнення і здобутки тогочасної європейської демократії (наприклад, у сфері місцевого самоуправління). Щоправда, стосовно української етнічної спільноти ці політичні здобутки застосовувалися лише опосередковано, оскільки українці, хоч і були третім формотворчим етносом у державі (поряд із поляками та литовцями), але реально були усунені зі сфери не лише центрального державного управління, але й навіть мали слабкі позиції на регіональному рівні, там де вони становили більшість місцевого населення. Тому вповні скористатися із тих політичних досягнень та практики політичної діяльності українці не змогли, дуже часто зосереджуючись на проблемах релігійних. Можливо, саме ця гіпертрофована увага до релігійних питань і стала причиною усіх подальших конфесійних поділів та виникнення поліконфесійності, що має своє продовження і зараз.

Але й польська етнічна група, яка хоч і мала всі можливості для політичної самореалізації, також була втягнута у конфесійні експерименти того часу. Реальною загрозою моноконфесійному статусу польської етнічної спільноти стали потужні впливи Протестантизму, які Річ Посполита повністю відчула у середині 16 ст. Тоді за кілька десятиліть утворилася ціла мережа

новітніх релігійних спільнот. Однак навіть у період свого найбільшого піднесення (кінець 16 – початок 17 ст.) Протестантизм (він поширювався кількома незалежними одна від одної течіями чи конфесіями) не став релігійною більшістю. Крім того, він досить швидко зник із конфесійної карти Речі Посполитої (до третьої чверті 17 ст.) як внаслідок контрреформаційної діяльності Католицької Церкви (ордену єзуїтів у першу чергу), так і через відверті державні утиски протестантів, які були змушені або залишити країну, або повертатися у Католицизм. Тобто, ця спроба утвердити поліконфесійну ситуацію у польському етнічному середовищі пройшла відносно швидко, не залишивши суттєвого сліду для подальшого розвитку конфесійних стосунків.

Інакше склалася доля конфесійних трансформацій того періоду на українському етнічному ґрунті. Локалізовані та обмежені щодо своєї політичної активності, українці натомість концентрували увагу на справах релігійних, зніціювавши та реалізувавши Берестейську унію, яка поділила український етнос на дві конфесійні групи – православних, які не визнали умов та обставин поєднання із Римською Церквою, та уніатів (від 70-х років 18 ст. – греко-католики). Становище протестантської української спільноти первісної доби її виникнення та існування (16 і 17 стт.) і через її нечисленність, і через дуже близьку пов'язаність із польським Протестантизмом слід розглядати окремо, маючи на увазі, що ця конфесійна група українців не мала прямого продовження чи спадкоємності від тих часів до сьогодні (теперішній український традиційний Протестантизм має безперервні корені від середини 19 ст.).

Стосунки між двома конфесійними групами в українському суспільстві того періоду – православними та уніатами – стали для українців головною (можливо, навіть єдиною) нагодою апробувати багато із тих універсальних ідей та концепцій, які вони не мали можливості застосувати в інших ділянках, політичній зокрема.

Саме у контексті існування конфесійного поділу в українському суспільстві можна говорити про первісну, але від того часу вже знайому для українців практику реального світоглядного плюралізму (хоч і локалізованого за тодішніх обставин у релігійній площині) – одночасного існування різних рідних релігійних структур, які пропонували та впроваджували відмінні ідеологеми та концепції. Конфліктний тип стосунків між двома конфесійними групами, який визначав форму взаємодії між ними на той час, був одночасно і способом самоутвердження для кожної із них, і первісною суспільною реакцією на нові ідеологічно-духовні реалії – конфесійний плюралізм (тим більше за відсутності подібного плюралізму в інших сферах) у формі мирного співіснування різних юрисдикційних структур не міг бути відразу акцентований свідомістю більшості суспільного загалу.

Але саме цей конфесійний плюралізм, який в Україні виник ще з кінця 16 ст. і має безперервну традицію існування й до сьогодні, був першою українською школою ідеологічного плюралізму як такого, як світоглядний підхід, базованого на визнанні права іншої людини чи іншої спільноти на альтернативну точку зору.

До прикладу, Росія подібної історичної практики апробування та експериментування будь-якої (у т.ч. й релігійної) толерантності не знала. Несподівані еретичні чи просто протестні групи там були жорстко придушені. Найпотужнішу подібну протестну акцію – виникнення у 17 ст. старообрядського руху, яку з огляду на ряд причин тяжко назвати та дефініювати як релігійно-політичний рух у європейському розумінні цього слова і яку не вдалося фізично знищити чи знівельовати, було швидко і однозначно маргіналізовано. У формі цілком маргінальної ідеологічно-релігійної течії Старообрядство існує у Росії й до сьогодні, не спромігшись навіть за умов формальної чи фактичної загальносуспільної відкритості повернути собі скільки-небудь вагомого місця в ієрархії суспільних загальноідеологічних цінностей.

Отже, відсутність апробованої та експериментованої певним історичним досвідом традиції, на наш погляд, однозначно позначається й на характері розвитку загальносуспільної ситуації у Росії у нас час, зумовлюючи набагато сильнішу концентрацію у суспільстві консервативних та антипюрітанських ідей, тяжіння до силового вирішення будь-яких ситуацій, прагнення до уніфікації та імплементації універсальної (обов'язкової) ідеології.

Повертаючись до української традиції впровадження конфесійного плюралізму як плацдарму до плекання плюралістичного світогляду загалом, слід відзначити, що її наслідків не змогли заглушити чи ліквідувати навіть найжорстокіші переслідування з боку різних політичних режимів та влад, під чиїм протекторатом українцям доводилося розбудовувати власні духовні інститути. Маємо на увазі, що свій релігійний біконфесіоналізм українці завзято боронили (у формі відчайдушного заперечення нав'язуваних офіційних форм релігійності) як у межах Російської імперії, яка постійно покладала зусиль, аби знищити будь-які форми українського Греко-Католицизму, так і в Австрійській імперії, а пізніше у Чехословаччині та Другій Речі Посполитій, які, зрозуміло, не мало жодних симпатій до Православ'я, а тому максимумально гальмували його розвиток чи нищили інституційну інфраструктуру.

Свою волю і здатність, з одного боку, розвивати альтернативні форми духовної самореалізації, а з іншого боку, сприйняти без надмірного драматизму виникнення нетрадиційних рухів продемонструвала українська спільнота у другій половині 19 ст. – на початку 20 ст., коли у центральній та південній Україні був започаткований та досить успішно поширений (у формі кількох сотень громад) новітній Протестантизм. Цьому альтернативному релігійному рухові вдалося розвинутись, охопивши сотні тисяч осіб, за умов повного придушення Російською імперією (в Україні у тому числі) будь-яких політичних альтернативних рухів.

Ця ситуація стала ще одним підтвердженням того, що за специфічних українських обставин виникнення та розвиток відносного конфесійного плюралізму (незважаючи на категоричне несприйняття та опір новим протестантським громадам з боку офіційної Російської Церкви, українське населення центрально- та східноукраїнських губерній до новонавернених

послідовників Протестантизму ставилося досить толерантно, з розумінням, іноді з відверто демонстрованою повагою, жодного разу не вдаючись до насильства) міг відбуватися і за ледь не повної відсутності плюралізму політичного.

Симптоматичним є й факт існування лімітованого, контрольованого, але реального релігійного плюралізму у радянський час (толерування державою діяльності структур Православної, кількох Протестантських (Римо-Католицької Церкви) за повної відсутності будь-якого політичного впливоства.

Отже, зважаючи на викладені вище історичні факти, теза про повну залежність рівня релігійної свободи від ступеня демократичності суспільства не може розглядатися як безальтернативна. Зі ще більшою переконливістю її підтверджують події та характер розгортання процесів у політичній та релігійній ділянках протягом останніх чотирнадцяти років. Навіть дуже загальний комплексний компаративний аналіз ситуації протягом цього періоду засвідчує, що процеси у двох важливих сферах суспільного самовиявлення, маючи, очевидно, багато спільностей і взаємозалежностей, все ж розвивалися за незалежними траєкторіями, характеризуючись і на даний час, і раніше різним ступенем удосконалення та трансформування.

Маючи значний історичний досвід і прихований чи пригальмовуваний радянською системою потенціал, релігійна сфера швидше була включена у трансформаційний процес, ніж сфера політична. Реальні зміни (суспільна переоцінка значення релігії у контексті святкування Тисячоліття Хрещення Русі, виникнення більше тисячі нових громад тощо) у конфесійному сфері довелися почалися ще 1988 року, коли політична сфера тільки починала продукувати та осмислювати ідеї, втілення яких реально було започатковане через два роки.

Різномірні процеси у релігійній сфері значно успішніше, у порівнянні зі сферою політичною, розвивалися й наступного 1989 року, коли тільки почали виникати перші альтернативні до офіційних радянсько-комуністичних політичні організації. Водночас, того ж року почали відкрито функціонувати (УГКЦ) чи засновуватися із більшістю властивих для них інституційних атрибутів (УАПЦ) церковні організації, які відразу стали в опозицію до панівного на той час офіційного Російського Православ'я. Тобто, початком фактичного конфесійного плюралізму (із необхідним чи неминучим при цьому поверненням до поліконфесійності) в Україні можна упевнено вважати 1989 рік, який для політичної сфери був лише етапом визрівання ідей та перших організаційних утворень.

Подібна диспропорція у ступені розвитку трансформаційних процесів у двох ділянках була властива і для 1990 року, коли політичні структури, які почали відвертіше декларувати свої цілі (більшість із них – лише на рівні поглиблення самостійності у складі Радянського Союзу), тільки розгортали діяльність, а заангажовані у той час до конфесійної взаємодії релігійні організації (закономірно, що тоді домінував конфліктний тип стосунків між го-

Основними учасниками взаємодії) уже реально брали участь у розподілі зон впливів, які, в своїх основних рисах, збереглися і до цього часу.

Тобто, і в найновіший період свого розвитку Україна спершу отримала відновлену у всій її різноманітності поліконфесійність та початки релігійного плюралізму, а вже згодом стала урізноманітнюватись та удосконалюватись у напрямі плюралізму політичного.

На основі всіх викладених вище фактів, здається незаперечним, що було б небезпечним спрощенням визначати рівень та ступінь демократизації суспільства як єдину чи виняткову передумову виникнення та функціонування релігійного плюралізму в цілому і поліконфесійності зокрема. Не абсолютизуючи думки, яка є протилежною до наведеної вище точки зору, на наш погляд, заслуговує на увагу також теза про те, що фактичний (стихийний) релігійний плюралізм в Україні (у контексті її історичного розвитку та сучасного утвердження) був і залишається серед тих передумов, які впливають на формування новочасної політичної гетерогенності України, оскільки політичні симпатії значної частини українського населення досить однозначно корелюються із релігійними перевагами.

Література

1. Посилаємося на дані соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Громадська думка як вимір відкритості суспільства» восени 2000 року київським фондом «Демократичні ініціативи» і представленого у багатьох публікаціях, зокрема у журналі «East-West Church & Ministry Report» (2002 р., ч. 1, с.5)

Відомості про автора

Юраш Андрій Васильович – кандидат політичних наук, доцент факультету журналістики Львівського національного університету ім. Івана Франка, м. Львів

Секція 3

Проблеми врядування

Васильченко Д. Є. (Київ)

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ НА РЕГУЛЮВАННЯ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На сьогоднішній день у світі не існує загальноприйнятого визначення підприємництва. Американський учений, професор Роберт Хизрич, визначає «підприємництво як процес створення чогось нового, що має вартість, а підприємця – як людини, що затрачає на цей весь необхідний час і сили, бере на себе весь фінансовий, психологічний і соціальний ризик, одержуючи в нагороду гроші і задоволення досягнутим». В американській навчальній і науковій літературі дається безліч визначень, що характеризують підприємництво і підприємця з економічної, політекономічної, психологічної, управлінської та інших точок зору.

Англійський професор Алан Хоскінг зауважує: «Індивідуальним підприємцем є обличчя, що веде справу за свій рахунок, особисто займається керуванням бізнесу і несе особисту відповідальність за забезпечення необхідними засобами, самостійно приймає рішення. Його винагородою є отримані в результаті підприємницької діяльності прибуток і почуття задоволення, що він випробує від заняття вільним підприємництвом. Але поряд з цим він повинний прийняти на себе весь ризик втрат у випадку банкрутства його підприємства».

За часів Радянського Союзу підприємництво було державним і підкорялося соціалістичним порядкам. Вільний підприємець був повністю усунутий і замінений державою. Таке соціалістичне підприємництво не могло реалізувати себе з точки зору самостійного і ініціативного господарювання. Сутність його зводилася до механічного функціонування підприємств (переважно великих) в системі командно-адміністративного управління. За такою системою виробництво було спрямоване не на ринок і задоволення потреб, а на беззаперечне виконання планових завдань, директив зверху [1,61].

Лише наприкінці 80-х - початку 90-х років стало можливим розвивати в Україні вільне і приватне, націлене на ринок підприємництво. Таким чином саме на цей період припадає зародження українського підприємництва сучасного типу.

Важливою передумовою успішного розвитку підприємництва в Україні має стати створення ефективного механізму державного регулювання малого та середнього бізнесу. Зарубіжний досвід та аналіз вітчизняної практики розвитку підприємницьких структур свідчать, що державна підприємницька політика має включати такі складові:

— державне регулювання всіх тих процесів, що відбуваються в підприємницькому середовищі та є формотворчими його чинниками: по-

літика роздержавлення та приватизації; конкурентна або антимонопольна політика; інститут банкрутства суб'єктів підприємництва; державна система підтримки підприємництва [2,184].

Втручання держави в економіку переслідує певні функції. Як правило, воно коректує ті «недосконалості», які присутні ринковому механізму, і з яким він або сам справитися не в змозі, або це рішення неефективне. Держава бере на себе відповідальність за створення рівних умов для суперників підприємців, для ефективної конкуренції, за обмеження влади монополістів. Воно також піклується про виробництво достатньої кількості суспільних товарів і послуг, тому що ринковий механізм не в змозі належним образом задовольняти колективні потреби людей.

Участь держави в економічному житті диктується ще і тим, що ринок не забезпечує соціально справедливого розподілу доходу. Державі слід піклуватися про інвалідів, незаможних, пенсіонерів, їй також належить сфера фундаментальних наукових розробок. Оскільки ринок не гарантує право на працю, державі доводиться регулювати ринок праці, уживати заходів по скороченню безробіття.

У цілому держава реалізує політичні і соціально-економічні принципи даного співтовариства громадян. Воно активно бере участь у формуванні макроекономічних ринкових процесів.

Роль держави в ринковій економіці виявляється через наступні найважливіші функції:

- а) створення правової основи для прийняття економічних рішень. Держава розробляє і приймає закони, що регулюють підприємницьку діяльність, визначає права й обов'язки громадян;
- б) стабілізація економіки. Уряд використовує бюджетно-податкову і кредитно-грошову політику для подолання спаду виробництва, для згладжування інфляції, зниження безробіття, підтримки стабільного рівня цін і національної валюти;
- в) соціально-орієнтований розподіл ресурсів. Держава організує виробництво товарів і послуг, яким не займається приватний сектор. Воно створює умови для розвитку сільського господарства, зв'язку, транспорту, визначає витрати на оборону, на науку, формує програми розвитку утворення, охорони здоров'я і т.д.;
- г) забезпечення соціального захисту і соціальної гарантії. Держава гарантує мінімум заробітної плати, пенсії по старості, інвалідності, посібник по безробіттю, різні види допомоги незаможним і т.д.

Вивчення даної теми дає ряд загадок для міркувань. Дуже часто держава є першопричиною змін економічної поведінки підприємців. Від рішень, прийнятих урядом, залежать рішення, прийняті (чи не прийняті) на мікрорівні. Урядова політика досягає цілі тільки тоді, коли вона заохочує, а не вказує в директивному порядку. При створенні сприятливих умов підприємцям, їхній приватний інтерес збігається з інтересами держави, суспільства.

Отже, держава повинна просто зробити більш доступною для підприємців ту сферу економіки, яка є для неї найбільш пріоритетною.

Слід зазначити, що держава не повинна втручатися в ті сфери економіки, де його втручання не є необхідним. Це не тільки не треба, але й шкідливо для економіки.

У цілому важко переоцінити роль держави в економіці. Вона створює умови для економічної діяльності, захищає підприємців від погрози з боку монополій, забезпечує потреби суспільства в суспільних товарах, забезпечує соціальний захист малозабезпечених шарів населення, вирішує питання національної оборони. З іншого боку, державне втручання може в деяких випадках помітно послабити ринковий механізм і принести помітну шкоду економіці країни, як це було у Франції наприкінці 70-х - початку 80-х років. Через занадто активне державне втручання з країни почався відтік капіталів, темпи економічного росту помітно упали. У такому випадку необхідні приватизація і дерегулювання, що і було зроблено в 1986 році.

На наше бачення, основне завдання держави полягає в тому, щоб утримувати «золоту середину» у сфері впливу на ринкову економіку.

У демократичних країнах з ринковою економікою вільне підприємництво є основою їх економічного розвитку і прогресу. Адміністративна реформа в Україні передбачає створення сприятливого середовища для розвитку підприємництва. Розвиток та підтримка підприємництва є одним з пріоритетів державної економічної політики в Україні на сучасному етапі. Формування ринкової системи господарювання в Україні пов'язане зі зростанням підприємницької активності в усіх сферах економіки. Підприємництво, без сумніву, відіграє значну роль у реалізації завдань перехідного періоду. При цьому успішна трансформація адміністративно-командної економіки у конкурентно-ринкову неможлива без допомоги держави з демократичними засадами. Дійсно, вільне підприємництво можливе лише у демократичному суспільстві, в якому захищені права підприємців та приватна власність.

Невід'ємна складова економічних реформ у напрямі демократизації суспільства – це створення підприємницької культури через різні форми освіти. Для цього важливо, щоб підприємницька освіта доносила до населення України переваги демократії, свобод, ринкових економічних відносин, а також навчала майбутніх підприємців методам та законам підприємницької діяльності.

Розвиток малого і середнього бізнесу потребує постійної підтримки. Державну підтримку малого бізнесу забезпечують Державний комітет України з питань розвитку підприємництва, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування. Для розкриття підприємницького потенціалу урядом України вживаються такі заходи: законодавче забезпечення захисту прав власності, сприяння прийняттю податкового кодексу, зменшення податкового навантаження шляхом поступового зниження ставки податку на додану вартість та нарахувань на фонд оплати праці, відмова від обов'язкових відрахувань до Інноваційного фонду, скасування

картотеки та закріплення права платників податків самостійно розпорядження власними коштами тощо.

Розвиток малого і середнього бізнесу був визначений як стратегічний пріоритет для діяльності уряду України. Завданням розвитку підприємництва є:

- 1) створення сприятливого підприємницького клімату, що прискорить появу нового бізнесу в країні;
- 2) збільшення чисельності людей, які мають бажання, навички, можливість і мотивацію розпочати власний бізнес.

Роль держави як суб'єкта підприємницького процесу може бути різною в залежності від суспільних умов і тих цілей, які ставить перед собою держава. У залежності від конкретної ситуації держава може бути:

- гальмом розвитку підприємництва, коли воно створює вкрай несприятливі обставини для розвитку підприємництва, навіть забороняє його;
- стороннім спостерігачем. Коли держава прямо не протидіє розвитку підприємництва, але в той же час і не сприяє цьому розвитку;
- прискорювачем підприємницького процесу, коли держава бере на себе освітні функції, тобто функції по професійній підготовці і вихованню підприємницьких кадрів.

При цьому в увагу приймається той факт, що здійснення підприємницької діяльності в сучасній ситуації можливо лише за умови вмілого поєднання трьох основних елементів і їхнього ефективного використання саме:

- а) загальноекономічної теорії;
- б) конкретних економічних (підприємницьких) знань;
- в) уміння здійснювати підприємницькі розрахунки стосовно до будь-якої планової угоди.

Основою політики економічного зростання буде розкриття підприємницького потенціалу. Приватна ініціатива в поєднанні з науково-технологічними досягненнями має справити позитивний вплив на конкурентоспроможність вітчизняної продукції та національної економіки, сприяти збільшенню обсягів заощаджень населення та спрямуванню їх на ефективний економічний розвиток, вирішення питань соціального захисту. Результатом стане значне підвищення ефективності використання суспільних ресурсів.

З метою розкриття підприємницького потенціалу Урядом вживатимуться такі заходи:

- законодавче забезпечення захисту прав власності;
- створення умов, необхідних для реалізації процедур відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом;
- забезпечення відкритості та прозорості приватизації, надання інвесторам інформації про об'єкти та умови приватизації, залучення до її проведення фінансових посередників;

сприяння прийняттю Податкового кодексу, забезпечення стабільності, рівномірності податкового навантаження на різні категорії платників з однаковим рівнем доходу, уніфікації підходів до платників податків незалежно від форми власності та галузевої приналежності;

зменшення податкового навантаження шляхом поступового зниження ставки податку на додану вартість та нарахувань на фонд оплати праці, відмови від обов'язкових відрахувань до інноваційного фонду;

удосконалення системи оподаткування малого та середнього підприємництва;

скасування картотеки та закріплення права платників податків самостійно розпоряджатися власними коштами;

реформування системи державного регулювання з метою забезпечення невтручання органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в діяльність суб'єктів господарювання, усунення правових та організаційних перешкод у проведенні підприємницької діяльності [3,121].

Несистемність та непослідовність дій на підтримку малого бізнесу в Україні зумовили повільні темпи його розвитку. Тому Президент України Указом від 12 травня 1998 р. № 456/98 «Про державну підтримку малого підприємництва» [4,79] визначив таке.

1. Вважати підтримку малого підприємництва одним з найважливіших завдань державної політики, яку вести за такими напрямками:

— формування інфраструктури підтримки і розвитку малого підприємства; створення сприятливих умов для використання суб'єктами малого підприємства державних фінансових, матеріально-технічних та інформаційних ресурсів, а також науково-технічних розробок і технологій;

— запровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності;

— фінансова підтримка інноваційних проектів.

2. Державна підтримка малого підприємства ведеться згідно з державною та регіональними програмами підтримки малого підприємства, які затверджують відповідно до законодавства.

Державна та регіональні програми підтримки малого підприємства спрямовані на реалізацію таких головних заходів:

— удосконалення нормативно-правової бази з питань розвитку і підтримки малого підприємства;

— фінансово-кредитної підтримки малого підприємства;

— створення бізнес-інкубаторів, бізнес-центрів, консультацій та інформаційних систем тощо;

— удосконалення системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів для малого підприємства;

- створення сприятливих умов для залучення до підприємницької діяльності соціально незахищених категорій населення – інвалідів, жінок молоді, звільнених у запас військовослужбовців, безробітних тощо;
- сприяння в отриманні суб'єктами малого підприємництва приміщень (будівель), обладнання, потрібних для ведення підприємницької діяльності, а також інформаційних матеріалів;
- залучення суб'єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, поставок продукції (робіт, послуг) для державних потреб;
- фінансового забезпечення програм підтримки малого підприємництва з коштів державного та місцевих бюджетів, позабюджетних коштів, у тому числі, одержаних від приватизації державного майна та інших джерел фінансування.

Для країн з ринковою економікою існують загальні умови розвитку підприємництва:

- стабільність державної економічної і соціальної політики, яка є джерелом формування у підприємців і інвесторів упевненості в тому, що вони не стануть жертвами кон'юнктурних політичних рішень або компаній;
- позитивна громадська думка – ставлення до підприємництва як до одного із престижних занять у суспільстві, терпимість до підприємницьких невдач;
- пільговий податковий режим, який забезпечує дійові стимули для відкриття нових підприємств і розширення існуючих;
- наявність розвинутої інфраструктури підприємництва – інноваційних і впроваджуючих центрів, що фінансуються на пайових началах державою і приватним бізнесом, консультативних центрів і центрів з питань підготовки підприємців;
- ефективна система захисту інтелектуальної власності, дія якої охоплює не тільки винахідництво, але й всю продукцію, в тому числі нові ідеї, концепції і методи ділової активності;
- де бюрократизація процедури регулювання господарської діяльності з боку державних органів, зокрема скорочення форм звітності, полегшення правил реєстрації нових фірм.

На сьогоднішній день важко знайти уряд, який би не проводив політику сприяння малим підприємствам, що вважається запорукою стабільності в суспільстві. Віддають належне малому підприємству і в політиці виведення суспільства із економічної кризи. Світовий досвід переконливо демонструє можливості самовідродження, закладені в малому підприємстві, акумулюючи залишки ресурсів, використовуючи наявну матеріальну базу, воно практично миттєво починає виробництво, поповнюючи збіднілий ринок, забезпечуючи додатковими доходами значну частину населення і розширюючи кількість нових робочих місць. [5,209].

Тому, можна зробити висновок, що важливою умовою швидкого розвитку підприємницької діяльності є гарантія і всебічна підтримка з боку держави. Закони України гарантують недоторканість майна і забезпечують захист прав власності підприємця. З метою розвитку ринкових форм господарювання в Україні закладається політика державної підтримки підприємництва. При Кабінеті міністрів України діють Державний комітет з питань сприяння підприємництву і Український національний фонд підтримки підприємництва.

Проте на практиці існує ще чимало перепон для розгортання підприємницької діяльності в Україні, особливо це стосується малого та середнього бізнесу.

Література

1. Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету/ Ин-т социологии; отв. ред. В.М.Ворона, Е.И.Суименко. – Киев, 1995.
2. С.М.Чистов, А.Е.Никифоров, Т.Ф.Куценко. Державне регулювання економіки: Навч. посібник -К., 2000.
3. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки/ За ред. І.Р.Михасюка. – К, 2000.
4. Про державну підтримку малого підприємництва: Указ Президента України від 12 травня 1998 р. № 456/98 //Галицькі контракти. 1998. № 33.
5. Дзюбик С., Ривак О. Основи економічної теорії. – К.: Основи, 1994.

Ввідомості про автора

Васильченко Діна Євгенівна – головний спеціаліст кафедри політології, Українська Академія державного управління при Президентові України, м. Київ

Горлянський С. П. (Сімферополь)

ІЄРАРХІЯ ЦІННОСТЕЙ В ПАРТІЙНИХ ПРОГРАМАХ ЯК ПОЛІТИЧНОМУ ОРНАМЕНТІ УКРАЇНИ

Дослідницькі сюжети про політичні партії, вибори, політичні комунікації, політичну еліту є тісно пов'язаними із вивченням вподобань, цінностей та поведінки громадян. Тому актуальною постає проблема: наскільки в розумінні української політичної еліти категорія демократії є привабливою

для громадян України, та яке місце посідає демократія серед інших ціннісних категорій політичної науки декларованих політичними партіями.

Завдяки великій кількості зареєстрованих політичних партій в Україні є можливим порівняльний контент-аналіз їх програм, програмних маніфестів, ідеологічних засад, політико-економічних платформ, виборчих заяв, принципів діяльності, статутів та проголошених цілей. Кількісний аналіз текстів, незважаючи на його певну обмеженість, вже давно став методом політичної науки. Одним з ранніх прикладів такого дослідження є труд професора Інституту політичних наук університету в Бордо П. Кантена «Поворотні ріки. Чорна Африка в промовах Шарля де Голля»[1]. Контент-аналіз партійних програм в Україні є актуалізованим виборами 2002 р.

В складі програмних документів продуктивним є розгляд слів-форм як носіїв пропагованої важливості ціннісних категорій. Наведені оцінки та висновки були зроблені за підсумками частотного аналізу 126 назв із загальною кількістю 599 слів та 35 програмних документів українських політичних партій із загальною кількістю 103 тис. 432 слів або 21,2 друк. арк.[2] за допомогою бази даних програм політичних партій України «Parties.ua» та комп'ютерної програми частотного аналізу текстів «Contan vl.12». Всього була проаналізована частотність 84 ціннісних категорій, і цей набір не є вичерпним. Задача була також спрощена присутністю лише двох мов: української (27 документів) та російської (8 документів).

Більше ніж десята частина політичних партій використали в своїх назвах термін «демократія» (частково у сполученнях «соціал-демократія» та «християнська демократія»). В назвах партій разом із «демокр» (14) найбільш поширеними є визначення похідні від коренів: «народ» (13), «соціал» (13), «націон» (9), «зелен» та «еколог» (5 + 3). їм поступаються складові назв утворені від коренів: «комуніст», «труд», «патріот», «лібер», «республ», «консерв», «слав», «реформ» та «молод». Треба зауважити, що в Україні розвиток демократії був утруднений внаслідок комплексу чинників, в тому числі і суб'єктивних таких як відсутність демократичної культури у державного керівництва.

Спочатку демократичні постулати та лозунги були використані старою партійною і промисловою номенклатурою як засіб досягнення незалежності, відходу з під контролю союзного центру. Потім болочі результати псевдореформ (справжні реформи могли підірвати владу і переваги старої еліти) за активною участю лівих і правих опозиційних партій були пов'язані в громадській свідомості з демократією – «демократія і незалежність все в більшій мірі асоціюються з економічним занепадом»[3,360]. Остання була частково спотворена, хоч і не була здійснена на практиці. Демократія була ошельмована комуністами і це було вигідно урядові, державному та профспілковому апаратові, оскільки дозволяло плекати напівтоталітарну державу. Тому зараз оцінка демократії більшістю політичних партій України є позитивною.

Більшістю політичної еліти демократія розглядається привабливою для громадян України. 80% з охоплених даним дослідженням політичних

Партій використали в своїх назвах та в програмних документах термін «демократія» (частково у сполученнях «соціал-демократія» та «християнська демократія»). Середній коефіцієнт застосування терміну «демократія» в передорчих документах українських політичних партій на початку 2002 р. становив 3,007 на 1 тис. слів. Коефіцієнт застосування терміну «демократія» в документі «Ідеологічна платформа та політична стратегія Всеукраїнського Об'єднання «Громада»» склав 10,185, в документі «Краткая программа Социалистической партии Украины» – 7,068, в документі «Программа Социал-демократической партии Украины (объединенной)» – 4,368, в документі «Програма Народно-демократичної партії» – 3,479, в документі «Програма Комуністической партии Украины» – 2,247, в документі «Програма Партії Зелених України» – 2,245, в документі «Програма Українського Народного Руху» – 1,167, в документі «Програма Славянської Партії» – 0,667. Відсутня згадка про демократію в наступних партійних документах: «Програма Народної партії вкладчиків і соціальної захисти», «Програма Прогресивної Соціалістичної партії України», «Програма Конгресу Українських Націоналістів», «Програма Партії Зелених України», «Програма Партії Сознання Третього Тисячелеття», «Принципи Партії «За Русь Единую», «Ключевые положения устава и программы Партії «Русско-украинский союз», «Основна мета діяльності Українська політична партія «Християнський рух». Жодна політична партія не вдалася до негативної оцінки принципів демократії. Лише Українська Національна Асамблея зійшла до критики «м'явих та смішних» російських демократів.

Серед партійних документів найбільш часто використані ціннісні категорії сформовані з коренів: «держав» (госуд) – 1,525 %, «украї» (украин) – 1,427 %, «економ» (эконом) – 0,917 %, «соціал» (социал) – 0,532 %, «народ» – 0,528 %, «люд» – 0,391 %, «власн» (собств) – 0,362 %, «закон» – 0,355 %, «культур» – 0,346 %, «житт» (жизн) – 0,343 %, «наці» (наци) – 0,330 %, «демокр» – 0,301 %, «суспільств» (обществ) – 0,287 %, «реформ» – 0,260 %, «свобод» – 0,210 %. Далі йдуть: «населен» – 0,201 %, «подат» (налог) – 0,196 %, «приват» – 0,190%, «європ» (европ) – 0,194 %, «здоров» – 0,168 %, «безнек» (безопасн) – 0,160 %, «центр» – 0,145 %, «незалежн» (независ) – 0,142 %, «ринков» (рыночн) – 0,134%, «єколог» (эколог) – 0,130 %, «громадянськ» (гражданок) – 0,127 %, «самовряд» (самоупр) – 0,102 %, «справедл» – 0,095 %, «констит» – 0,093 %, «фінанс» (финанс) – 0,081 %, «банк» – 0,079 %, «істор» (истор) – 0,078 %, «пенсі» (пенси) – 0,074 %, «міжнарод» (международ) – 0,072 %, «христ» – 0,065 %, «збро» (оруж) – 0,063%, «гуман» -0,061%, «парламент» – 0,058 %, «церк» – 0,057%, «інформ» (информ) – 0,054 %, «регіон» (регион) – 0,052 %, «баланс» – 0,050 %, «гармон» – 0,044 %, «рада» (совет) – 0,035 %, «солідарн» (солидарн) – 0,037 %, «опозиц» (оппозиц) – 0,030 %, «реліг» (религ) – 0,028 %, «недержавн» (негосударств) – 0,028 %, «цивіліз» (цивилиз) – 0,025 %, «самореал» – 0,025 %, «профс» – 0,024 %, «комуніст» (коммунист) – 0,015 %, «компроміс» (компромисс) – 0,005 %, «неурядов» (исправит) – 0,001 %.

Найбільшими державниками згідно із їх програмою лідери партії Нова генерація України (3,158 %). Більш ніж інші є зацікавленими в економіці Українська партія Єдність (1,714 %) та ВО Батьківщина (1,397 %).

Слово «криза» найчастіше використали в своїх програмах партія Російсько-український Союз (0,787 %), Народний Рух України (0,462 %), партія Демократичний Союз (0,405 %), Партія Зелених України (0,337 %). Прибічниками реформ взагалі є НРУ за єдність (0,702 %), партії Нова генерація України (0,602 %), Народно-демократичної партії України (0,414 %), Народної партії вкладників та соціального захисту (0,549 %). Реформа судової системи в центрі уваги УНА (0,428 %). Реформи вже не є привабливими для виборців з точки зору авторів програм: Конгресу Українських Націоналістів, Партії за добробут та соціальний захист народу, Партії Зелених України, Української партії Єдність. Прибічниками ринкових перетворень є партія Нова Генерація України (0,501 %), Християнсько-Демократична партія України (0,379 %), Слов'янська партія (0,333 %). Успішність функціонування ринку залежить від демократичної культури суспільства. Розвиток економіки є тісно пов'язаним із прийняттям західних цінностей: трудової етики, незалежності, практицизму та ін. Громадянська освіта є умовою зростання соціальної мобільності українського суспільства, основою формування і інтеграції особистості в демократичне суспільство, є ефективним засобом боротьби з корупцією. Громадянська освіта має ввести в дію принцип конкуренції, виховувати прагнення до успіху в справі. Школа повинна виховувати здатність до самодисципліни і самоорганізації.

Самореалізація знайшла місце серед пріоритетів Партії Свідомості Третього Тисячоліття (1,235 %). Самоврядування пропаговане різномовними програмами Українського Народного Руху (0,233 %) та Соціалістичної партії України (0,215 %).

Власники здобули уваги політиків з Партії приватної власності (2,332 %). Про приватизацію піклуються Партія приватної власності (2,332 %), Українська Національна Консервативна партія (0,659 %), Український Народний Рух (0,583 %), Українська партія Єдність (0,571 %). Відсутня згадка про приватну власність або приватизацію в програмі Соціалістичної партії України, Народної партії вкладників та соціального захисту, Партії Демократичний Союз, партії За добробут та соціальний захист народу, партії Нова генерація України, Української Національної Асамблеї, Християнського Народного Союзу.

Закон як засіб вирішення протиріч посідає почесне місце серед цінностей партії Солідарність жінок України (1,129 %) та Народної партії вкладників та соціального захисту (0,892 %). Не має згадки про закон в програмах Конгресу Українських Націоналістів, Партії Демократичний Союз, Української партії Єдність. Конституція займає почесне місце в програмних документах Партії За Русь Єдину (0,719 %), Прогресивної соціалістичної партії України (0,272 %), Всеукраїнського об'єднання Громада (0,255 %).

Податкова система перебуває під пильним оком Українського Народного Руху (0,817 %), Народного Руху України (0,739 %), Партії приватної власності (0,717 %). Однак податки лишилися поза межами уваги ВПО Єдина Родина, Конгресу Українських Націоналістів, Партії Демократичний Союз, партії Нова генерація України, Християнсько-народного союзу.

Слово «фінанси» подобається авторам програм партії Російсько-український союз (0,787 %), Народний Рух України за Єдність (0,301 %), Українська партія Єдність (0,286 %) та Прогресивна соціалістична партія України (0,272 %). Слово «банк» до вподоби авторам програми Українського Народного Руху (0,233 %), Української Національної Консервативної партії (0,227 %).

Життя є найвищою цінністю для Всеукраїнського об'єднання християн (0,877 %), партії Солідарність жінок України (0,872 %), Християнсько-демократичної партії України (0,865 %). Ціннісна категорія «здоров'я» найчастіше фігурує в програмі Всеукраїнського Об'єднання Християн (0,689 %), Української партії Єдність (0,571), партії Солідарність жінок України (0,410 %), Української Народної партії СОБОР (0,398 %), Народно-Демократичної партії (0,364 %), партії Молода Україна (0,333 %), Християнсько-демократичної партії України (0,324 %), Народний Рух України за Єдність (0,301 %).

Суспільство є цінністю для Комуністичної партії України (1,011 %), Соціалістичної партії України (0,953 %), Народної партії вкладників та соціального захисту (0,892 %), ВО Батьківщина (0,852 %), партії Молода Україна (0,744 %). Пропагандою соціальних відносин виокремлюється Народна партія вкладників та соціального захисту (2,126 %). Гуманізм є складовою політичної орієнтації Української партії Єдність (0,381 %) та ВО Батьківщина (0,154 %). За справедливість ратують лідери Християнсько-Народного Союзу (0,758 %), Соціалістичної партії України (0,338 %) та ВПО Єдина Родина (0,216 %). Про народ, судячи з програмних положень, також піклується Прогресивна соціалістична партія України (0,726 %), про людей ВПО Єдина Родина (1,293 %) та Українська Народна партія СОБОР (0,739), про населення той же СОБОР (0,417 %) та Християнсько-Демократична партія України (0,379 %). За пенсіонерів dbають прогресивні соціалісти (0,454 %), соціал-демократи (об'єднані) (0,221 %). Про народ забули автори однієї з найбільш деталізованих програм (8 тис. 181 слів) Української Національної Асамблеї (0 %), згадки про людей склали всього 0,101 %.

Пов'язаними із культурою є діячі Конгресу українських націоналістів (1,020 %), Християнсько-народного союзу (0,758 %) та Партії Регіонів (0,716 %). Та ж сама культура лишилася поза увагою Партії за добробут та соціальний захист народу, Української Національної Асамблеї. Громадянська освіта є складовою частиною широкого поля Західної культури, яке складають соціальні норми, цінності, міфи, філософія, історія, релігія, ритуали, та є умовою участі в громадянській політиці.

Націоналізм є козирною картою Української партії Єдність (2,286 %), НРУ за єдність (1,154 %), Української Національної Консервативної

партії (1,023 %). Вестернізація не означає культурної асиміляції українського народу, а має на увазі культурний плюралізм із збереженням і розвитком множини культур. Тому український патріотизм не суперечить європейським цінностям, а є їх складовою частиною. Гармонізація етнічних, релігійних відносин неможлива без формування громадянської свідомості і демократичності українського суспільства.

На цінності громадянського суспільства, яке має засновуватися на принципах терпимості, взаємозалежності та автономії, орієнтована програма Української партії Єдність (0,476 %), Соціалістичної партії України (0,4 %), Всеукраїнського об'єднання Громада (0,382 %)¹. Свобода є цінністю для Християнсько-народного союзу (1,515 %), Соціалістичної партії України (0,707 %), Ліберальної партії України (0,572 %), Партії Регіонів (0,513%), партії Солідарність жінок України (0,513 %), Християнсько-демократичної партії України (0,433 %). Незалежність як ціннісна категорія розглядається Партією Зелених України (0,673 %). Вони ж попри все є провідниками екологічної свідомості в українському суспільстві (1,235 %).

Розуміння і прихильність принципам Західної культури є основою розвитку українського громадянського суспільства. Для українського народу не існує іншої рівноцінної альтернативи окрім демократії. Цивілізація є цінністю для політичної партії Молода Україна (0,137 %) та Комуністичної партії України (0,112 %), Соціал-Демократичної партії України (об'єднані) (0,077 %). Інтеграція України «з братніми народами Росії, Білорусі та інших республік колишнього СРСР» є вибором партії Російсько-Український Союз (0,787 %), інтеграція України «в світові та європейські структури» є пріоритетною для ВО Батьківщина (0,182 %). У міжнародних відносинах зацікавлені політики ВО Батьківщина (0,391 %). На Європу більш орієнтовані Всеукраїнське об'єднання Громада (0,637 %) та ВО Батьківщина (0,461 %). Крутіше повернутими до минулого (історії) є лідери Комуністичної партії України (0,337 %), Соціалістичної партії України (0,277 %) та партії Молода Україна (0,274 %). Необхідне визнання неминучості і цінності вестернізації громадянської свідомості народу України.

Християнські цінності пропагують Християнсько-Народний Союз (3,788 %), Всеукраїнське Об'єднання Християн (1,503 %) та Християнсько-Демократична партія України (0,865 %). Про церкву піклуються політики партії За Русь Єдину (0,719 %), Всеукраїнського Об'єднання Християн (0,438 %), Християнсько-Демократична партія України (0,379 %), Всеукраїнське об'єднання Громада (0,223%). Проблеми співпраці релігійних конфесій пропонують розв'язати лідери Української партії Єдність (0,286 %).

Баланс інтересів та збалансований розвиток є піклуванням відповідно Всеукраїнського об'єднання Громада (0,223 %) та Українського Народного Руху (0,223 %). Гармонія є цінністю для Партії Свідомості Третього Тисячоліття (1,852 %), Християнсько-Народного Союзу (0,758 %), партії Солідар-

¹ Автора на сцену!

ність жінок України (0,205 %). Компромiс як цiннiсна категорiя становив лише 0,056 % складу програми ВО Батькiвщина.

Тема опозицiї, наявнiсть якої має бути ознакою демократичної України, є популярною мiж членами Всеукраїнського об'єднання Громада (0,223 %), Соцiалiстичної партiї України (0,184 %), Комуністичної партiї України (0,112 %). Інформацiя є цiнною для українцiв за думкою лiдерiв Комуністичної партiї України (0,225 %) та ВО Батькiвщина (0,182 %).

Зброя дiстала уваги з боку Партiї Зелених України (0,898 %), Українського Народного Руху (0,350 %).

Солiдарнiсть випала з зору авторiв бiльшостi партiйних програм може бути за виключенням Комуністичної партiї України (0,225 %) та Соцiалiстичної партiї України (0,215 %). Профспiлки є цiнними для партiї Трудова Україна (0,091 %) та Прогресивної соцiалiстичної партiї України (0,091 %), Соцiалiстичної партiї України (0,061 %), Лiберальної партiї України (0,057 %), партiї Солiдарнiсть жiнок України (0,051 %). Профспiлки є передумовою та складовою громадянського суспiльства. Але профспiлки самi потребують демократизацiї. Яким чином громадянське суспiльство має сприяти демократизацiї профспiлок? Велика частка профспiлкового керiвництва в минулому були кадровими партiйними працівниками i не є щирими демократами. Iдеальною для профспiлок була б парламентська демократiя – управлiння за допомогою представницьких iнститутiв, вибiр мiж альтернативними програмами i кандидатами. Партiйна система могла б оздоровити профспiлки, як i вiдповiдальнiсть, вiдкритiсть керiвництва для докладного розслiдування, критики i спростування.

Певною мiрою програми лишаться красивою обгорткою партiй, орнаментом протодемократичного українського полiтикуму, але вони є розрахованими на сприйняття народу i вже є носiями позитивних демократичних цiнностей громадянського суспiльства.

Лiтература

1. Quantin Patrick. Les meandres d'un discours-fleuve. Le cas de representation de l'Afrique noire dans les discours de Charles de Gaulle. – Bordeaux: Institut d'Etudes Politiques de Bordeaux, 1978.
2. www.topping.com.ua, www.a-elections.com.ua
3. Prizel I. Ukraine between Proto-Democracy and «Soft» Authoritarianism //Karen Dawisha and Bruce Parrott, eds. Democratic Changes and Authoritarian Reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova. – Cambridge: Cambridge University Press – P.360.

Відомості про автора

Горлянський Сергій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, м. Сімферополь

Дацаківська О. Ю. (Радехів)

НОМЕНКЛАТУРНА ОЛІГАРХІЯ – ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

Сьогодні вже дещо притихли суперечки з приводу того хто є суб'єктом влади. Необхідності політичної еліти в суспільстві не викликає сумнівів. Політична еліта є умовою існування демократичних держав, а особливо держав з постіндустріальним рівнем розвитку, які потребують висококваліфікованих спеціалістів в кожній сфері суспільного життя. В Україні політичній еліті відводиться особлива роль провідника нації, адже у сучасних умовах українське неструктуроване суспільство без чіткої артикуляції інтересів вимагає правлячої верстви. Та чи має Україна політичну еліту?

Здобувши незалежність у 1991 р. Українське суспільство, на зразок інших суспільств колишнього радянського союзу та країн східної Європи проголосило перехід в напрямку побудови демократичної держави. Суть перехідного періоду О.Долженков окреслив як відтворення багатолітніх стереотипів облаштування соціального, економічного та політичного життя. За короткі періоди існування української державності в суспільстві не було вироблено політичних традицій, а тому громадяни України вже незалежної держави продовжують жити за радянськими стереотипами. І на виборах 1994 року перемогу святкували не ідеологи української незалежності та економічних реформ, які були болісними і викликали негативну масову реакцію, а представники старих політичних сил.

Як відомо, за часів радянського союзу правлячою верствою держави була номенклатура. Саме вона, використавши потенціал національно-демократичних сил, залучивши деякі представників до своїх лав, а до ідеологічної риторики – деякі їхні ідеї, стала головним розпорядником політичної влади в країні. Також старий номенклатурний клас був певною мірою врятований адміністративними діями (перейменування посад, при збереженні посадових осіб). Номенклатура зразка 90-их років змінила назву з «компартії» на «партію влади» і перетворилася на верству, що складається з прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства. Ця група отримала владу та здобула головний приз – закріплення у приватне та акціонерне володіння

Об'єкти державної власності. Таким чином, номенклатура стає суб'єктом економічного життя і перетворюється на номенклатурну олігархію. Фактично, формальні інститути демократії використовуються в недержавних цілях, а на користь правлячої верстви – номенклатурної олігархії – спільноти людей, вихідці з кіл комуністичної партії, що в перші роки посттоталітаризму зуміли зберегти політичну владу та отримати доступ до державної власності, реформуючи їх на власну користь.

Номенклатурна олігархія втілює програму спрямовану на посилення політичної влади, розширення матеріальних привілеїв, а також можливість спадкового використання і першого і другого. Дії цієї олігархії, якщо навіть припустити, що вона не є керованою з єдиного центру, – характеризуються узгодженістю, що виходить із спільних інстинктів – до влади і власного збагачення. Збереження основних гарантій такого «виживання» – влада і власність, безвідносно до ідеологічної упаковки, чи політичної сили – і є той єдиний принцип яким керується влада і яким ніколи не поступиться. На думку О.Мучника, відтворення цієї верстви відбувається завдяки соціальному клоуванню – самовідтворенню із запрограмованим психологічним, моралісним економічним кодом. При чому супутними ефектами цього явища є накопичення таких рис як патологічний страх втрати вигідної посади, преклоніння перед вище стоячим, підвищена схильність до зради.

Перетворення номенклатури в номенклатурну олігархію пройшло ряд етапів.

Перший «латентний» етап тривав в 1985-1989 р. Поступові зміни загальнополітичного характеру створювали умови для включення номенклатури в нові для неї види діяльності. Це період так званої комсомольської економіки, корпоративного руху перших оцінок частки тіньового капіталу в економічній сфері, ранніх спроб його легалізації. Виникла неузгодженість дій патронів центрального і регіонального рівня, старої і молодшої гілки КПУ і комсомолу. Аналіз пошуку керівної еліти свого місця, її самовизначення в принципово новій ситуації дозволяє виділити основні групи, які стали джерелом формування сучасної політичної еліти. Це частини компартії, яку очолював Л.Кравчук, молодіжні угруповання (комсомол та студентські опозиційні організації), інтелігенція (правозахисники та вихідці з середовища письменників та науковців) та промислова груп (представники промислового директорату). В середовищі партії проходить процес деідеологізації внаслідок цього керівна верхівка остаточно розшарувалася на ортодоксів і прагматиків. Саме прагматики готували розпуск масової зовнішньої партії, зречення від марксистсько-ленінської ідеології, яка віджила своє. Антивладні настрої викликані постійним погіршенням рівня життя і незграбними діями ортодоксів, прагматичній частині номенклатури вдалося використати на свою користь, скинувши вину на «колеги» по партії.

Другий етап – етап перетворення (1989-1991р). Підготовлена до змін номенклатура активно бере участь у створенні нових інституційних, економічних і політичних умов розвитку суспільства. Власне кажучи, це пе-

ріод формування передумов для нових політичних угруповань, створення нових правил гри. З'явилися нові сфери публічна політика і бізнес, оформилася бізнес еліта. Відбулася конверсія колишнього статусу номенклатури в економічний і політичний капітал. Вже в 1991 р. номенклатура пішла на розпуск масової партії що вже стала неефективною. Покинувши все зайве, номенклатура істотно підвищила свою соціальну маневреність і здатність адаптуватися до нових політичних умов. Все ще утримуючи за собою основні посади держави (адже це їх майбутнє збагачення), номенклатура усвідомлює, що зберегти свій статус можна лише будучи при владі, а значить необхідно забезпечити українській державі незалежність. З іншого боку проблеми центрального радянського уряду, нестабільність у державі сприяли відцентровим тенденціям; прагматична частина номенклатури добре пам'ятала принцип: краще бути першим в Галії, ніж другим у Римі. Результатом нестабільності став путч. Під впливом цих подій Україна отримала незалежність (завдяки голосам і комуністів-ортодоксів). За висловом Р.Павленка, Україна була «катапультована» в незалежність разом з номенклатурою, що прагнула законсервувати своє становище. Утворилася контактна група: з одного боку Л.Кравчук, І.Плющ, а з іншого – І.Драч, М.Горинь. Іноді ці події називають номенклатурою революцією. На думку В.Литвина «інкорпорація в еліту «худорідних» людей (опозиційних сил) призвела до значного укріплення бюрократичної (номенклатурної) влади». Новостворена держава стала нагадувати гігантське акціонерне товариство, де у кожного свій пакет акцій, контрольний у номенклатури. На думку іншого дослідника О.Афоніна, це була революційна боротьба номенклатури за владне становище та власність. У цій боротьбі номенклатура набула аморальних рис.

На перших двох етапах номенклатура починає захоплювати власність завдяки реформам, що їх сама і здійснювала. Ці реформи є схожими у всіх посткомуністичних державах, їх можна звести до загальної формули: надання більшої самостійності керівникам підприємств в організаційній і господарській діяльності із збереженням цих підприємств у «загальнонародній власності». Така схема дозволила цим керівникам (а також їх партнерам у владних структурах) отримувати особистий прибуток (за рахунок створення, наприклад, спільних підприємств), не ризикуючи при цьому особистою власністю: прибуток отримувала номенклатура, збитків зазнавали платники податків. А також було використано спосіб, який давав величезні прибутки – спекуляції сировиною і енергоресурсами.

Наступний етап, що можна виділити у формуванні номенклатурної олігархії є період фрагментації. Розвиток цього процесу (фрагментації) сприяв відкритий перехід до ринку. Нова господарська система вимагала більшої кількості економічних акторів, які були б основою її функціонування. На національний рівень виходять керівники підприємств, які тісно пов'язані з номенклатурою, але вже хочуть виступати самостійними політичними суб'єктами. Так з'являються клани, бізнес-структури. Це зумовлює створення партій під конкретного амбітного лідера. Поряд з тим номенклатура

олігархія, задекларувавши демократичні принципи в суспільному житті, змушена шукати собі ідеологічне прикриття, тобто сформувати партію. Так було створено народно-демократичну партію, яка мала легалізувати партію влади. Та цей проєкт був створений для виборчого процесу і не надто дієвий після цього. На виборах 2002 партія влади знову мусила створити політичний блок «За Єдину Україну», який несе нові гасла та старий зміст політичної діяльності. Виходячи з логіки подій, можна стверджувати що і ця політична сила існуватиме не довго адже головним мотивом діяльності членів блоку є не ідеологічні, а владно-економічні інтереси. Створення єдино політичної сили партією влади впливає з внутрішньої суті номенклатурної олігархії. Адже номенклатура – це монолітність, однопартійність. Наявність олігархів в іншій партії створює ілюзію багатопартійності в громадян. Оскільки олігархи тісно пов'язані формальними і неформальними зв'язками. Механізм утворення номенклатурної олігархії – це згуртованість влади та бізнесу – сьогодні вже прагне вийти з-під державного контролю (раніше номенклатура була зацікавлена в державі).

Процес конверсії власності у владу залучив представників кримінального світу, що зумовило утворення кримінально-владних корпорацій. Вони діяли на тіншовому ринку забезпечуючи фінансову підтримку тим політичним силам, які є речниками їх інтересів на ринку влади.

Пошук джерел швидкого матеріального збагачення привів номенклатурну олігархію до спекуляції енергоресурсами.

Структура ринку енергоресурсів зумовила наближення до сировинної бази, а отже визначила провідні позиції Росії у цій сфері. Росія завдяки цьому отримала можливість впливати на події у нашій державі. Велика частка російського капіталу у нинішніх українських олігархів сприяє збільшенню такого впливу і ще раз підтверджує, що явищу номенклатури не властива національна ознака, національні інтереси є нищими за власні інтереси. У внутрішньому середовищі номенклатурна олігархія є подібною до кримінального світу. Нормою вже є політичні вбивства. Навіть лексика, до якої вдаються аналізуючи політичний процес, значною мірою є кримінальною: «клан», «територія впливу» тощо. Виходячи з максими негайного збагачення олігархія сприяє розвитку особливого виду капіталізму. Номенклатурний капіталізм – економічний уклад, який характеризує монополію номенклатурної олігархії на державну владу, що служить для її матеріального забезпечення. Представники тіншового сектору економіки від номенклатурної олігархії одержали владний протекціоналізм. Внаслідок цього в державі утворився нероздільний конгломерат: економічні переваги означають переваги у доступі до «ринку влади», а перебування «біля керма» служить засобами покращення свого економічного становища.

Управління номенклатурної олігархії можливе лише при авторитарних політичних режимах. Ця закономірність помітна на всій території пострадянських країн. І в Україні правляча верства згуртувалася навколо президента, бо саме від нього залежить її становище. Він – один з них і намагаєть-

ся вдовольнити свої економічні інтереси, а це можливо при підтримці соратників – номенклатурної олігархії. На думку директора інституту економічних реформ О.Турчинова, з 1993 р. розпочався процес регіоналізації тіньової влади й тіньового капіталу. Але президент володіє механізмами для прискання надмірних амбіцій певних осіб чи груп. Це надало можливість президенту стати фігурою № 1 в такій системі, від нього залежить можливість збагачення олігархів, їх бізнес, їх просування. На прикладі Ю.Тимошенка ми бачимо, що її робота в Єдиних енергетичних системах України (її товарообіг складав більше одного мільярда в рік) була успішною, до поки вона не виявила своїх політичних амбіцій, ставши на дорозі в президента.

Президент несе відповідальність перед народом і є гарантом Конституції України, та в нинішніх умовах майже відсутні механізми контролю над владою, не має політичної відкритості, що передбачається демократією. Держава виступає не інструментом народу, а як самодостатній канцелярський апарат, головними цілями якого є самозбереження і самовідтворення. Така держава обслуговує сама себе, забезпечує своє фінансування, охороняє своє (номенклатурне) право, контролює тіньову економіку і жорстко придушує опозиційні сили, які мають або можуть мати вплив на суспільство. Цей історичний симбіоз виник в результаті накладання агресивного канцелярського апарату вражене синдромом тоталітаризму і охоплене не правовою безсвідомістю населення. Отриманий результат прозвучав з уст Л.Кравчука – «маємо, те що маємо».

Все економічне та політичне життя в Україні сьогодні крутиться навколо адміністративного ресурсу. Номенклатурна олігархія володіє механізмами регулювання політичного життя в державі не стала повністю відкидати у новім кріслі. Механізм контролю громадян забезпечується амін ресурсом – через податкові перевірки, відкриття кримінальних справ, ліцензування тощо. Особливо відчутний адміністративний ресурс на виборах у всі рівні влади. Ось уже чергові вибори партії та блоки стараються використати цей метод. На цих виборах теж використовувався, але результати цих виборів показали що цей стереотип зникає.

Держава такого ґатунку теж опирається на право. Сьогодні ми пишаємося що наше законодавство найдемократичніше законодавство в світі, принаймні так стверджує наша політична еліта. Питаннями нашого законодавства займався О.Мучишин та О.Кравчук, кожен з них стверджує, що наявність подвійного права в нашій державі: одне для всіх, інше для вибраних. Обидва це пояснюють наявністю номенклатури в політичній системі України.

Юридичний старт періоду номенклатурної олігархії, на думку О.Мучника, було дано законом України від 18.11.1992р. в «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання», а також законом України від 19.12.1992 р. «Про доповнення Конституції (Основного Закону) України з статтею 97-1 і внесенням змін та доповнень до статей 106, 114-5 і 120 Конституції України». Ре-

зультатом видання цих актів було грубо порушено принцип розподілу влад, а це підірвало основи нового демократичного ладу, що лишень починав формуватися. Це додало сили та впевненості номенклатурі, а спостерігачі назвали це «номенклатурним реваншем».

У 1993 р. було прийнято закон «Про державну службу», який легалізував привілеї правлячої верстви (в тому числі розмір пенсії. На думку О.Кравчука, прийняття цього закону рівноцінне державному перевороту, бо цей закон офіційно зафіксував монополічне право правлячого клану та передачу йому влади. Отже, номенклатура хоче залишити привілеї недоторканими, в той же час «видимістю реформ» заспокоюють інші верстви населення. Між номенклатурними привілеями та корупцією існує безпосередній зв'язок і те і інше виростає з кореня монополізму. Номенклатурні привілеї – легалізоване продовження корупції. При тому корупція виступає не відхиленням у політичній системі, а власне одним із системотворчих елементів цієї системи. Тому, в Україні боротьба з корупцією – пусті слова.

На сьогодні у відносинах номенклатурної олігархії можна помітити тенденції, якщо на початку влада обмінювалася на економічний капітал то сьогодні паралельно відбувається обмін навпаки; капітал на владу. Влада перетворюється універсальний товар, який можна придбати на ринку влади. Торги ведуться між представниками номенклатурної олігархії і є закритими для інших членів суспільства, а значить є неконтрольованою. Механізм торгів – пряма конвертація власності у владу і навпаки – дає підстави говорити про підкуп в загальнодержавних масштабах, так і виступає своєрідною схемою пристосування до влади. На базі тіньової економіки зростає тіньова політика. Поряд з тим утворюється «ринок партій». Він структурується через продаж депутатських мандатів. Про це відверто говорив О.Мороз, будучи Головою Верховної Ради. Продаж мандатів став для деяких партій метою організації і це зумовило участь у виборах.

Правління номенклатурної олігархії було зумовлено рядом історичних причин: це існування тоталітарного суспільства, відсутність досвіду формування держави, і в той же час наявність тоталітарних стереотипів та механізмів, присутність на політичній арені номенклатури з високими показниками політичного капіталу та професійними здібностями. Будучи агресивно настроєними та маючи високий рівень зацікавленості в політичній та економічній сфері номенклатура пройшла ряд етапів, щоб здобути економічний капітал та перетворитися на номенклатурну олігархію. Для цього вона засвоїла демократичну риторику і була змушена закласти фундамент демократичних інститутів – нового легітимізуючого засобу для приховування власної тоталітарної природи. Перебування її при владі привело до появи авторитарного режиму, посилює корупцію, з'явилося номенклатурне право з подвійним законодавством.

Політична система з номенклатурною олігархією на чолі базується на основі двох основних інтенцій: з одного боку майже марксистської діалектики боротьби протилежностей але в середині одного класу, клану їх са-

мих, з іншого принципу аідеологічності, який був засвоєний з латентної періоду творення. Ці принципи повністю суперечать демократії, яка базується на всезагальності і ідеологічності.

Номенклатура – це люди з станом свідомості, які готові змиритися з вищезгаданими принципами і ці принципи є основою їхнього існування. Але вона може бути породжена і існувати тільки в певній системі соціальних відносин, і існує тільки при забезпеченні існування даної системи, як всезагальне явище, з підкоренням її законам.

Олігархія в своїй основі базується більше на цінностях індивідуалізму, які близькі до індивідуалізму, з сповіданням цих цінностей. Вона хоч і бачить необхідність замкнутості але не може визнати систему як загальнообов'язкову і підкорятися її законам, а хоче визначати, формувати її, що суперечить принципу існування номенклатури.

Історичне, хоч і штучне поєднання внутрішнє суперечливих систем так чи інакше знищить одне одну. Каталізатором знищення цієї системи є формальне запровадження демократії. Демократія в своїй сутності призводить до політизації нації, а отже формування певних ідеологічних засад, що спричиняють до плюралізму, а отже до наявності вибору. Ці дії повинні бути постійно підтверджені, активним (не революційними) діями населення з постійними спробами усвідомлення ситуації, в якій вони знаходяться.

Отже, номенклатурна олігархія, яка існує в Україні, в своїй основі має закладені «вибухівку» годинниковий механізм якої може бути наставлений на час визначений нами, і «вибух» визначить час коли Україна стане справді демократичною державою. Номенклатурна олігархія – це агонія тоталітаризму, скільки вона триватиме залежить від народу, який повинен позбутися наявних політичних стереотипів і освоїти демократичні механізми. Народ повинен дорости до самостійного суб'єкта права та політики і тоді зможе облаштувати Українську державу.

Лясота А. Є. (Дніпропетровськ)

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

У гармонійному співвідношенні громадського суспільства та правової держави визначальну роль відіграє представницька система з невід'ємною компонентою місцевого самоврядування. Автор вважає за доцільне звернутися до політичного досвіду України та традицій формування органів місцевого самоврядування.

Одним з невід'ємних елементів представницької системи будь-якої демократичної держави є система місцевого самоврядування. Прийнята 15 жовтня 1985р. (набула чинності 1 вересня 1988р.) Європейська Хартія місцевого самоврядування визначає його як «право і реальну здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ і управляти нею, діючи у межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення» [1].

Слід зауважити, що політична спадщина України містить в собі певні традиції створення місцевих органів влади. Наприклад, створена 18 жовтня 1918р. у Львові Українська Національна Рада ЗУНР крім питань організації системи вищих державних органів значну увагу приділяла місцевим органам влади. Вже 1 листопада 1918р. вона своїм розпорядженням наказала сформувати нові органи місцевого управління. Ними мали стати в сільських громадах і містах громадські і міські комісари та їх дорадчі органи – «прибичні ради», а в повітах – повітові комісари та повітові національні ради [2,26]. Всі вони обиралися. Причому поступово «дорадча» роль рад у багатьох повітах перетворювалась на вирішальну. Національною радою готувався спеціальний закон, який повинен був це закріпити, однак, вона не встигла його прийняти. Таке залучення широких народних мас до управління значно підвищувало авторитет нової влади та ефективність її рішень.

Щоправда, із ускладненням військово-політичної ситуації рівень «місцевої» демократії зменшувався. Повітових комісарів став призначати Державний Секретаріат внутрішніх справ, якому вони і підпорядковувались, а з їх повноважень вилучалося ведення військових справ, судочинства, залізниць, пошт і телеграфу – цим займалися спеціальні коменданти [2,37]. Безперечно, ці заходи були тимчасовими, про що свідчила загальна спрямованість та послідовність реалізації курсу Української Національної Ради на розвиток демократії в республіці.

На відміну від Східної України Галичина вже тривалий час була знайома з представницькими інститутами і механізмами їх функціонування, беручи участь у виборах до представницьких органів різних рівнів, що існували в Австро-Угорській імперії. Крім того, ЗУНР одержала у спадок від імперії може і не ідеальну, але непогано відпрацьовану систему управління, певна демократичність побудови якої створювала можливість її використання.

Провідники ЗУНР не ламали старої системи, залишаючи недоторканими значну кількість посад в низових управлінських ланках та навіть людей, що їх обіймали. Лише з часом відбувалась певна її трансформація. Аналогічний спадок царської Росії УНР був значно бідніший через свою недемократичність.

У червні 1919р. держави Антанти прийняли своє сумнозвісне рішення про окупацію Польщею східногалицьких земель. В липні 1919р. Західноукраїнська республіка припинила своє існування. Проте за неповні дев'ять місяців їй вдалося створити на засадах представництва демократичні і водночас сильні та дієві органи влади, які контролювали майже всю територію

країни і забезпечували ефективне керівництво практично всіма сферами її життя, та вирішити проблему організації влади на місцевому рівні найдемократичнішим шляхом; Центральна Рада та Директорія УНР не приділили цьому належної уваги [3, 90-91].

В Радянському союзі і, відповідно, в Україні місцевого самоврядування не існувало за означенням. Конституція УРСР містила лише розділ про місцеві органи державної влади і управління, які принципово не мали нічого спільного з місцевим самоврядуванням, як його визначає Хартія. Місцеві ради народних депутатів не мали ані «реальної здатності» вирішувати місцеві справи, ані можливості нести відповідальність за свої рішення (розпуск місцевих Рад Конституцією СРСР не передбачався), ані захищати інтереси місцевого населення.

Причиною цього, безумовно, була однопартійна система та підлаштована під неї чітка ієрархічна драбина Рад. Основний закон однозначно закріплював за будь-якою Радою право скасовувати акти нижчестоящих Рад [4,50]. Аналогічною була ситуація і з виконавчим комітетами місцевих рад, які окрім «своєї» ради були підзвітні вищестоящим виконавчим органам.

Перші зміни у відпрацьованій роками системі місцевої влади відбулись наприкінці 1989р., коли Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову «Про примірне положення про голів і президії місцевих рад народних депутатів» [5,22]. Цей владний акт зобов'язував ради всіх рівнів створити підзвітні їм президії, очолювані головами, що обираються з депутатів таємним голосуванням на строк повноважень ради; в селах та селищах вводилася лише посада голови. Таким чином здійснювалося щось подібне до розподілу влад, адже раніше ради не мали свого керівного органу. Проте ця постанова принципово не змінювала Існуючого стану речей – місцеві ради залишалися органом державної влади. Для пристосування їх до вимог демократії та перетворення на органи місцевого самоврядування слід було вирішити два завдання: надати місцевим радам право виключної компетенції у межах своїх повноважень та створити можливості для здійснення цього права.

Великий крок по розв'язанню першого з них було зроблено 27 грудня 1990р., коли Верховна Рада України ухвалила закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» [6]. Жодна з радянських республік на той момент такого закону ще не мала. Він встановлював самостійність та незалежність рад у межах своїх повноважень. Обраний депутатами голова Ради автоматично ставав і головою її виконкому, що відповідало практиці багатьох європейських країн.

Можна стверджувати, що саме з цього моменту в Україні розпочався процес ліквідації «системи рад». Безумовно, вказаний закон мав дещо суспільно-речливий характер, адже називав місцеві ради державними органами і самою назвою відмежовував їх від місцевого самоврядування, проте аналіз його змісту дає підстави розглядати цю невідповідність як просту термінологічну помилку, витоки якої сягали радянських часів.

Отже, починаючи з 1991р. в Україні почала діяти система місцевого самоврядування, що складалась з представницьких органів – рад різних рівнів, їхніх голів та виконавчих комітетів. Кожна з рад мала свою виключну компетенцію, втручання до якої з боку інших органів було зведено до мінімуму, за винятком випадків порушення радами Конституції та законодавства України. Усі законодавчі зміни в системі місцевого самоврядування не порушували цього базового принципу, хоча і були часом досить істотними.

Першою такою зміною, яка обмежувала сферу компетенції органів місцевого самоврядування, був прийнятий невдовзі після запровадження посади Президента закон «Про представника Президента України» [7]. Цим законом на рівні області, району, міст Києва та Севастополя, районів міста Києва вводилася посада представника Президента, який став найвищою посадовою особою державної влади на цих рівнях – головою місцевої державної адміністрації. У березні 1993р. таку посаду було створено і на рівні районів міста Севастополь [8]. Причинами такого кроку слід назвати як бажання глави держави посилити свою владу на місцях, так і намагання створити замість зруйнованої нову виконавчу вертикаль, що виглядає досить виправданим в умовах економічної кризи.

Система призначення вищої посадової особи на місцевому рівні главою держави не є винятковою і застосовується в деяких країнах світу, наприклад, в Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі. Проте, не піддаючи сумніву цілковиту законність такого кроку, слід зазначити, що він міг би мати і більш демократичний характер. За такого шляху формування виконавчого органу місцевої влади його можна було б зробити колегіальним, як у вище згаданих країнах, де до призначуваного «зверху» функціонера додається колегія з народних представників, або призначати одноосібного главу адміністрації після узгодження з радою відповідного рівня [9,172]. Закон «Про представника Президента» такої процедури не передбачав. До речі він мав і функціональний недолік, адже в представника не було прямого виходу на уряд.

Ситуацію з призначенням представника Президента було дещо виправлено внесеними 16 березня 1993р. змінами до відповідного закону, за якими Президент мав призначати представника після погодження його кандидатури з радою. Рада могла відхилити її та внести іншу або голосувати повторно. Загальне враження від цієї поправки дещо знижувалося вимогою до ради визначитися протягом двох тижнів, інакше Президент міг вирішити цю проблему одноосібно.

Заслугує на увагу те, що посада представника Президента вводилася не на всіх рівнях місцевого самоврядування – в селах, селищах і містах і надалі діяли виконкоми рад, очолювані їхніми головами, щоправда за новою редакцією закону «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» [10] голови мали обиратися не радою, а населенням шляхом прямого голосування, що лишалося незмінним протягом всіх 90-х рр. Такий стан речей цілком відповідає поширеному в світі поділу місцевих влад на влади базового та проміжного рівнів, де базовими є ті, що пере-

бувають найближче до громадянина, тобто є населеними пунктами [11]. На відміну від місцевих влад проміжного рівня, втручання держави у справи місцевих влад базового рівня є мінімальним, що пов'язано з їх зазвичай значно більшою компетенцією. Ця тенденція знайшла чітке відображення у новішому законі «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997р., що є дуже помітним при вивченні 26-ї (повноваження сільської, селищної, міської рад) та 43-ї (повноваження районної та обласної рад) статей. Відмінність двох типів місцевих влад ще у 1990р. було закладено у закон «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» закріплення за обласними та районними радами назви «представницькі органи регіонального самоврядування».

Третього лютого 1994р. законом «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» практику поділу місцевих влад на два типи було перервано майже на півтора роки. Закон ліквідував інститут місцевих державних адміністрацій і відновлював виконавчі комітети рад всіх рівнів. Очолювали їх голови відповідних рад [12]. Голови всіх рад мали обиратися безпосередньо населенням (внесені у березні 1993р. зміни до закону «Про місцеві ради народних депутатів і місцеве і регіональне самоврядування» фіксували обрання голів обласної і районної рад депутатами [8]). Закон містив і визначення кількості депутатів місцевих рад: для обласних, Київської і Севастопольської міських та міських рад міст з районним поділом – не більше 75 депутатів, для решти – не більше 30.

Досить суперечливими з правової точки зору було положення закону «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» про виконання обласними, районними, Київською і Севастопольською міськими радами функції органів державної влади. Це можна пояснити спробою часткового реанімування радянської системи, що стало остаточно зрозуміло після прийняття парламентом в першому читанні 8 липня 1994р. закону «Про місцеві Ради народних депутатів», який фактично підпорядковував всю систему рад Верховній Раді [5, 33].

У продовження боротьби за впливи між Верховною Радою і Президентом 6 серпня 1994р. з'явився указ останнього «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях». Згідно з ним голови обласних та районних рад підпорядковувались безпосередньо Президенту, що ставило під сумнів існування системи місцевого самоврядування. Проте ані проект закону «Про місцеві Ради народних депутатів» (який так і не було прийнято), ані указ глави держави так і не стали нормою політичного життя України.

Своєрідне компромісне рішення з цього питання (як і з багатьох інших) було тимчасово винайдено Конституційним договором 1995р. Слід, однак, зазначити, що позиції Президента він представляв все ж таки краще. Договір знову ліквідував виконкоми в областях, містах Києві та Севастополі і районах (крім районів у містах, за винятком Києва та Севастополя). Замість них створювались державні адміністрації. В селах, селищах та містах

залишалися виконавчі комітети, які формував одноосібне голова Ради. З питань самоврядних повноважень голови і виконкоми були підзвітні радам, з питань делегованих їм повноважень державної виконавчої влади – Президенту, Кабінету Міністрів та головам державних адміністрацій вищого рівня. Конституційний договір встановлював, що голова обласної державної адміністрації міг скасовувати рішення голови районної, а Президент – рішення голови обласної [13]. Таким чином відновлювалась виконавча владна вертикаль. Проте компромісний характер документу обумовлював наявність в ньому одного надзвичайно важливого і суперечливого положення: головами державних адміністрацій Президент призначав голів рад відповідного рівня. Причому при звільненні Президентом з посади голови державної адміністрації останній припиняв виконання повноважень голови Ради, що є дуже вразливим з точки зору права, особливо якщо згадати, що обирається він всенародне. Це положення Конституційного договору давало можливість главі держави втручатися у сферу «невід'ємних прав» територіальної громади – стосунків з народними обранцями. Взагалі слід визначити чітку тенденцію, згідно з якою в усіх конституційних документах та проектах в Україні 90-х рр. найменш розробленою і продуманою є саме проблема місцевого самоврядування.

З огляду на це відносно виграшно виглядає закон «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997р., який закріпив і розвинув основні положення з цього питання нової Конституції України.

Слід звернути увагу, що саме поняття місцевого самоврядування Конституція та згадуваний закон визначають по-різному. В Конституції йдеться лише про «право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення» [4,54]. Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» розглядає його не лише як право, а і як реальну здатність територіальної громади вирішувати ці питання самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування [14]. Таке визначення цілком відповідає Європейській Хартії місцевого самоврядування.

Конституція чітко розводить базові і проміжні місцеві влади, визначивши останні – районні та обласні Ради – як органи місцевого самоврядування, «що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст» [4,55]. Проте вона не встановлює ані шляху їх формування, ані терміну повноважень. Ці питання розв'язує закон «Про місцеве самоврядування в Україні» – місцеві ради обираються всенародне на чотирирічний термін.

За Конституцією сільський, селищний та міський голова мають обиратися теж всенародно, а голови районних і обласних рад – відповідною Радою. На рівні села, селища та міста Рада за пропозицією голови створює виконавчий комітет (окрім сіл з поселенням до 500 чоловік, де він може не створюватися). Останній є підконтрольним та підзвітним Раді, а з питань здійснення делегованих йому повноважень органів виконавчої влади – також органам виконавчої влади. На рівні району, області та міст Києва та Севастополя ради ма-

ють лише свої виконавчі апарати, а виконавчу владу здійснюють місцеві державні адміністрації. Компетенцію та шлях формування останніх визначив закон «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999р. їх склад формується головою держадміністрації відповідного рівня. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються Президентом: голови обласних – за поданням Прем'єр міністра, голови районних – головами обласних [15].

Надзвичайно важливим пунктом Конституції є надання депутатам районної та обласної рад реального важелю впливу на голову відповідної державної адміністрації.

Якщо дві третини депутатів від складу Ради висловили йому недовіру, Президент зобов'язаний прийняти рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації. Проте висловлення депутатами недовіри навіть простою більшістю вимагає від Президента розгляду цього питання і прийняття обгрунтованого рішення. З моменту запровадження посади представника Президента депутати районних та обласних рад України не мали жодного реального засобу впливу на вищого державного службовця в районі та області, тому запровадження інституту висловлення йому недовіри слід розцінювати як безперечний крок вперед у розвитку системи місцевого самоврядування.

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає і процедуру зняття депутатами з посади голови районної та обласної Ради. Зробити вони це можуть таємним голосуванням, щоправда за відповідне рішення має проголосувати дві третини депутатів [14].

Надзвичайно болючою для України в останні роки стала проблема статусу міст Києва та Севастополя. Серцевиною її знову таки є питання виконавчої влади. Здавалося б усі крапки над «і» у цій проблемі розставила Конституція України, стаття 118 якої чітко визначає, що «виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації» [4,45]. Слід зазначити, що такий стан речей суперечить Європейській хартії місцевого самоврядування. Не дивно, що на п'ятій сесії Конгресу місцевих і регіональних влад Європи серед розроблених для України рекомендацій основну увагу було приділено саме проблемі самоврядування у Києві та Севастополі, де міські голови повинні очолювати виконавчі органи місцевого самоврядування [16].

Проблему особливості самоврядування у місті Києві вирішив прийнятий Верховною Радою України 15 січня 1999р. закон «Про столицю України – місто-герой Київ». Визначені цим законом шляхи обрання міського голови та голів районних у місті рад, а також формування виконавчих органів міської та районних у місті рад цілком відповідають закону «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997р. Київський міський голова обирається всенародне, а голови районних у місті рад – відповідними радами. Стаття 8 закону «Про столицю України – місто-герой Київ» чітко фіксує, що «міська і районні ради мають власні виконавчі органи, які утворюються відповідно Київською міською радою, районними у місті радами, підзвітні та підконтрольні»

відповідним радам» [17]. Слід зазначити, що це положення прямо суперечить вищезгадуваній статті 118 Конституції України.

З іншого боку пункт 2 Прикінцевих положень закону «Про столицю України – місто-герой Київ» вказує, що протягом місяця після набуття цим законом чинності міська та районні ради міста Києва «вирішують питання щодо формування власних виконавчих органів на базі відповідних державних адміністрацій, які паралельно виконують функції державної виконавчої влади» [17]. Таким чином, цей пункт Прикінцевих положень суперечить не лише основній частині закону (стаття 8), а й Конституції України (стаття 118), за якою виконавчу владу в місті Києві здійснюють місцеві державні адміністрації, а значить міська та районні ради столиці не можуть мати власних виконавчих органів. Така суперечливість є неприпустимою для законодавчого акту держави.

На відміну від проблеми формування виконавчих органів на місцевому рівні, проблема формування представницьких органів місцевого самоврядування вирішувалась в Україні досить безболісно і не викликала великих суперечок. В умовах незалежності вибори до органів місцевого самоврядування проводилися лише двічі, а попередньо Верховною Радою ухвалювалися відповідні закони, які і є основними та єдиними віхами законодавчого процесу в цій сфері – закон «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» від 24 лютого 1994р. [18] та закон «Про вибори місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998р. [19].

Обидва закони фіксували рівність та всезагальність виборів при таємному голосуванні і встановлювали єдиний виборчий ценз – віковий, який як для активного, так і для пасивного виборчого права визначався у 18 років, що бере свої витоки ще в радянському законодавстві, проте цілком відповідає світовій практиці.

Виборча система законом 1994р. визначалася як мажоритарна відносно більшості. Останнє положення виглядає досить сміливим кроком, якщо брати до уваги, що на загальнодержавному рівні поки що діяла система абсолютної більшості. Можливо, не останнім фактором, що вплинув на таку серйозну зміну, був фінансовий, оскільки мажоритарна система відносно більшості вимагає значно менших державних витрат. Щоправда у червні 1994р. Верховна Рада внесла зміни до цього закону, які дещо підвищили вимоги для перемоги на місцевих виборах – переможець мав набрати голосів більше, ніж конкуренти, але не менш десяти відсотків від голосів виборців, внесених до списку виборців [20]. При цьому вибори оголошувались такими, що не відбулися, якщо на них прийшло менше половини від загальної кількості виборців. В такому випадку всі кандидати в депутати позбавлялися права повторно висувати свою кандидатуру, що навряд чи можна розцінити як демократичну вимогу.

Закон «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» 1998р. вніс певні зміни до місцевої виборчої системи. Зали-

півши її мажоритарною відносною більшістю, він відкинув 10 відсотковий бар'єр для кандидата, а також не містив ніяких положень про обов'язковий мінімальний кворум виборів, що відповідає лінії прийнятого у 1997р. закону «Про вибори народних депутатів України» [19]. Якщо в окрузі балотувався ще один кандидат, за законом 1998р. він мав набрати більшість голосів від тих, що подані. Істотно відрізнялася від загальної системи система обрання депутатів районної та обласної Рад. Вони мали обиратися по багатомандатних округах, але не списком, а поодинці. Це надзвичайно рідкісний в сучасному світі вид виборчої системи, який досить важко класифікувати. Ми вважаємо, що таку систему не можна характеризувати як мажоритарну, за своєю суттю вона ближче до пропорційної. Проте, визнаючи штампи, що склалися роками, у визначенні останньої ми схильні вважати прийняту у 1998р. систему виборів депутатів районної та міської Рад окрегим різновидом змішаної виборчої системи. Слід зауважити, що вона значно краще репрезентує інтереси населення, ніж та, що прийнята для населених пунктів. Як видається, було б доцільним перенести цю систему і на рівень обрання представницьких органів населених пунктів.

Розглядаючи проблему формування представницьких органів місцевого самоврядування, слід звернутися до питання дострокового припинення ними повноважень. Як відомо, в радянському законодавстві такої процедури взагалі не передбачалося. Верховна Рада ввела її законом «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», який в редакції від 11 жовтня 1991р. надавав право розпуску місцевих рад Верховній Раді у певних випадках: якщо Рада за один місяць не виробить своєї структури; якщо три рази поспіль не збереться на сесію у мінімальному складі; якщо її рішення спрямовані на порушення територіальної цілісності України, зміну її адміністративно-територіального устрою; якщо вона не згодна із скасуванням Конституційним Судом її рішення [21].

Виданий у 1992р. закон «Про представника Президента України» надавав право ініціювати процедуру розпуску органів місцевого самоврядування також представниками Президента. Останній після цього міг вносити на розгляд Верховної Ради відповідне подання [22].

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997р. дещо звузив можливості парламенту щодо розпуску місцевих представницьких органів влади, передбачаючи лише дві причини для цього: порушення місцевими владами Конституції і законодавства України та систематичне непроведення сесій. До того ж, вперше за часів незалежності право дострокового припинення повноважень місцевих рад отримали громадяни даної місцевості – через свої загальні збори [14].

На нашу думку, надання Верховній Раді права розпуску (нехай і з поважних причин) органів місцевого самоврядування є неприродним. Воно фактично ставить інтереси народу держави вище інтересів територіальної громади, що дає, нехай і теоретичну, можливість всенародній більшості диктувати умови територіальній меншості. Врешті-решт, з питаннями порушення

ня органами місцевого самоврядування Конституції чи законодавства України може розібратися Конституційний Суд. Прийняття ними неконституційного рішення може бути звичайною помилкою, пов'язаною з емоціями чи елементарною правовою некомпетентністю, від чого не застрахована і сама Верховна Рада, і навряд чи є підставою для розпуску органом державної влади органу місцевого самоврядування. Що ж стосується непроведення сесій, то єдиними, кому це може зашкодити, є мешканці даної місцевості, тому у разі потреби вирішити цю проблему вони можуть і самі, хоча б за допомогою того ж права дострокового припинення повноважень органів місцевого самоврядування.

Слід нагадати, що Конституція України не регламентує цього питання, зазначаючи лише, що статус голів, депутатів місцевих рад і порядок ліквідації виконавчих органів Ради визначається законом [4,55].

Не оминуло увагою українське законодавство і проблему усунення депутата місцевої ради від виконання своїх обов'язків шляхом позбавлення депутатської недоторканості або відкликання виборцями. Першу ситуацію регламентував закон від 21 квітня 1993р. «Про порядок одержання згоди Ради народних депутатів на притягнення депутата до відповідальності»[23]. Він встановлював, що у випадку відхилення місцевою Радою запиту прокурора щодо притягнення депутата до відповідальності, аналогічний запит передається Раді, що стоїть «рангом вище», і так далі. Така процедура є нелогічною з огляду на те, що «драбину рад» в Україні було де-юре ліквідовано ще у грудні 1990р., отже право Ради вирішувати долю депутата іншого представницького органу місцевого самоврядування є більш ніж сумнівним. Крапки над «і» в цьому питанні було розставлено 13 січня 1998р., коли Верховна Рада виключила з закону «Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів» статтю 29, яка надавала депутатам місцевих рад право депутатської недоторканості [24]. Одночасно втрачав чинність і закон «Про порядок одержання згоди народних депутатів на притягнення депутата до відповідальності».

Проблему відкликання депутата місцевої Ради вперше в незалежній Україні розв'язував закон «Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів» 1994р. [25]. Ця процедура передбачала проведення зборів виборців з наступним розглядом питання територіальною виборчою комісією, яка дає дозвіл на збір підписів та передачу їх Раді, що приймає рішення про призначення в окрузі голосування. Якщо абсолютна більшість виборців проголосує «за» відкликання, депутат вважався відкликаним.

Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997р. надав право ініціювання відкликання і самій Раді – у тому випадку, якщо депутат протягом року пропустив більш половини пленарних засідань. Слід зазначити, що на момент прийняття цього закону в Україні вже діяла нова Конституція, яка вводила для депутатів Верховної Ради вільний депутатський мандат. Вид мандату депутата місцевої Ради вона не регламентувала. В результаті він залишився імперативним. На нашу думку це є абсолютно логічним, адже місцеві Ради є органами місцевого самоврядування, а не державної влади, а тому ма-

ють бути максимально наближеними до виборців (хоча в державах Заходу імперативний мандат депутатів органів місцевого самоврядування зустрічається досить рідко – у чотирьох землях ФРН та у деяких штатах США [26,67]

Отже, з усього вищенаведеного можна зробити висновок, що протягом 90-х рр. в Україні було створено і вдосконалено систему місцевого самоврядування, яка в основному відповідає європейським стандартам. Корекції, на нашу думку, підлягають лише виборча система на рівні населених пунктів та право розпуску Верховною Радою представницьких органів місцевого самоврядування. Проте найбільше занепокоєння викликає проблема створення реальних можливостей для органів місцевого самоврядування з реалізації своїх повноважень, яка в основному впирається в систему формування місцевих бюджетів [28, 51-53], що є темою окремого дослідження.

Література

1. Голос України. – 1995. – 21 грудня.
2. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна республіка. 1918-1923рр. – Коломия: Світ. – 1993.
3. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів. – 1995.
4. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – Ст. 129.
5. Саєнко Ю., Ткачук А., Привалов Ю. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози. – К. – 1997.
6. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №2.
7. Голос України. – 1992. – 20 березня.
8. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №19.
9. Зіллер Жак. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. - К. – 1996.
10. Голос України. – 1992. – 24 квітня.
11. Карлов А.А. Формирование института местного самоуправления. – К. – 1993.
12. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №22.
13. Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №18.
14. Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №24.
15. Відомості Верховної Ради України. – 1990. – №20-21.
16. Голос України. – 1998. – 16 червня.
17. Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №11.
18. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №8.
19. Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №3-4.
20. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №25.
21. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №51.
22. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №23.
23. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №21.

24. Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №20.
25. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №24.
26. Кампо В. Місцеве самоврядування за рубежом // Політика і час. – 1993. – №12.
27. Безсмертний Р. Самоврядування. Конституційна модель: проблеми повноцінного функціонування // Віче. – 1997. – №11.

Відомості про автора

Лясота Аліна Євгенівна – викладач кафедри політології, Дніпропетровський національний університет, м. Дніпропетровськ

Малиновський В. Я. (Луцьк)

ПРОЦЕС ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ І РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ З ДОСВІДОМ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Сучасний стан державотворення в Україні відзначається інтенсивним пошуком найбільш оптимальної моделі державного устрою держави. Адже необхідною умовою стабільного розвитку суспільства та ефективного функціонування держави є забезпечення балансу загальнодержавних інтересів з інтересами населення регіонів і територіальних громад. Дана проблематика для України має особливе значення, адже несистемність державної політики та реальних дій у цій сфері стали однією із засадничих причин багаторічної структурної кризи влади, що призвела до надмірної централізації державної влади, посилення територіальної диференціації та рівня економічного розвитку в регіонах, дисбалансу загальнодержавних інтересів з інтересами регіонів, територій. Дані негативні тенденції посилює недостатність відповідної нормативно-правової бази у регулюванні взаємовідносин центру і регіонів.

Демократизація всіх сфер суспільного життя та побудова громадянського суспільства в Україні неможливі без проведення децентралізації і деконцентрації державних функцій і повноважень та втілення в життя принципів реального місцевого самоврядування, адже наша країна сьогодні є однією з найбільш централізованих держав Європи, а інститут місцевого самоврядування тільки перебуває на шляху реального становлення. Актуальність цих процесів підсилилася після входження України у Раду Європи та приєд-

нання до Європейської Хартії про місцеве самоврядування. Як слушно зазначає В.Литвин: «Децентралізація державного управління – веління часу, і регіональна політика має чітко визначити її межі й механізми. Це єдино прийнятний шлях попередження конфліктів, пов'язаних із територіальними диспропорціями і неузгодженістю регіональних інтересів. На цьому фундаменті слід одночасно розробляти і нову схему регіоналізації України, і нову структуру органів регіонального управління» [1,4].

Слід зазначити, що сьогодні Україна знаходиться на черговому етапі пошуків оптимальної моделі організації влади на місцевому рівні. У цьому напрямі спостерігаються позитивні тенденції щодо збалансування функцій і повноважень інститутів місцевої влади, їх дієвості. Проте повного балансу і гармонізації інтересів у владних відносинах ще не досягнуто. Мова йде про взаємовідносини у двох площинах: між центром і регіонами та між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

З прийняттям Конституції України місцеве самоврядування отримало конституційний статус, стало однією із засад конституційного ладу нашої держави. Практичне застосування самоврядного механізму стало можливим з прийняттям у 1997 році Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Місцеве самоврядування, хоча й не є елементом механізму держави, проте відповідно до діючих законів України, має суттєвий вплив на функціонування місцевих органів виконавчої влади. Так, згідно зі статтею 143 Конституції України органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади.

Обласні державні адміністрації та їх голови при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом та Кабінетом Міністрів та підзвітні і підконтрольні уряду. Однак у зв'язку з особливою роллю глави держави в організації та діяльності виконавчої влади, зокрема у наявності у нього права за власною ініціативою знімати з посади голову будь-якої обласної чи районної держадміністрації, саме відносини останніх з главою держави, а відповідно з Адміністрацією Президента, мають першочергове значення. Відносини Кабінету Міністрів з місцевими державними адміністраціями, що опосередковуються Президентом, який виконує роль своєрідного політичного арбітра у конфліктах між ними, робить їх не чітко окресленими.

Місцеві державні адміністрації при здійсненні своїх повноважень у сфері державного управління взаємодіють з відповідними міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. Відносини між ними є переважно партнерськими. Голови держадміністрацій координують діяльність територіальних органів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади та сприяють їм у виконанні покладених на ці органи функцій.

Заслуговує на увагу аналіз відносин місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування, які сьогодні є надзвичайно проблематичними. Недосконале законодавство та політичне протистояння керівників, яке має місце у багатьох регіонах України, породжують численні

конфлікти між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, що вкрай негативно позначається на економічному розвитку адміністративно-територіальних утворень, призводить до поглиблення диспропорцій в територіальній структурі національної економіки та в соціальній сфері регіонів. Зазначені суперечності виникають через різне розуміння суб'єктами публічної влади меж виконання своїх функцій. Особливою гостроти дані питання набули у стосунках між райдержадміністраціями та районними радами; облдержадміністраціями та обласними радами, містами обласного підпорядкування. Як зазначає В. Кампо, питання розмежування функцій і повноважень гостро диктувалися протягом усього періоду становлення систем місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування [2, 104]. Найбільш проблемними серед них стали такі: питання статусу комунальної власності або власності територіальних громад, бюджетних відносин, взаємовідносин органів та посадових осіб виконавчої влади та місцевого самоврядування тощо. Якщо до цього додати протиріччя інтересів центру (загальнодержавних інтересів) з інтересами населення регіонів і територіальних громад, то видається, що існуюча в Україні модель організації місцевої влади становить сьогодні складну проблему для поступального руху держави.

Крім того, всупереч міжнародній політико-правовій практиці та основним документам, що регулюють функціонування місцевого самоврядування, насамперед, Європейській хартії місцевого самоврядування, яка набула чинності в Україні з 1 січня 1998 року [3, 117], органи місцевого самоврядування України на обласному та районному рівнях не мають своїх виконавчих органів. Відповідно вони змушені делегувати це право місцевим державним адміністраціям з метою забезпечення інтересів та потреб населення відповідних територій. Місцеві органи виконавчої влади несуть відповідальність за реалізацію цих функцій і в частині здійснення делегованих повноважень підзвітні та підконтрольні радам. Вони також є підзвітними радам при виконанні програм соціально-економічного і культурного розвитку, місцевих бюджетів. Голови місцевих держадміністрацій щорічно звітують перед відповідними радами з питань виконання бюджету, програм соціально-культурного розвитку території і делегованих повноважень. Рада може висловити недовіру голові місцевої держадміністрації, на підставі чого, з урахуванням пропозицій Кабінету Міністрів, Президент приймає рішення і дає раді обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові висловили дві третини від складу ради, глава держави приймає відставку голови місцевої держадміністрації. Тобто місцеві державні адміністрації несуть подвійну відповідальність (перед державою і перед місцевою територіальною громадою), виконуючи функції представника центру на місцях і функції із забезпечення життєдіяльності відповідної території. Така функціональна роздвоєність місцевих державних адміністрацій, коли при прийнятті управлінських рішень необхідно враховувати як інтереси держави, так і інтереси територіальних громад, значно ускладнює оптимальне виконання їхніх функціональних повнова-

жень. Тому розгляд питань розмежування функцій та повноважень між місцевими держадміністраціями та органами місцевого самоврядування є важливою теоретичною та практичною проблемою, яка потребує серйозних наукових досліджень на основі застосування, в першу чергу, політико-правових факторів її вирішення.

Зазначимо, що дана проблема стосується всіх без винятку інститутів публічної влади на місцях, а тому спробуємо виділити основні її складові:

- відсутність оптимального співвідношення децентралізації і централізації влади;
- недосконалість розмежування повноважень між різними рівнями влади на основі принципу субсидіарності;
- невідповідність реально існуючого в Україні місцевого самоврядування, найперше регіональних органів (обласних і районних рад) Європейській Хартії місцевого самоврядування;
- наявне дублювання функцій і нечітке окреслення відповідальності органів влади різного рівня;
- складність становища місцевих державних адміністрацій та їх голів, які, з одного боку, є представниками держави на місцях, а тому покликані забезпечувати єдність державної політики, а з іншого – відповідають за здійснення виконавчих функцій місцевого самоврядування перед відповідними радами, тобто повинні відстоювати інтереси відповідних територій.

Як бачимо, проблема реорганізації та ефективності функціонування системи територіальної організації влади є сьогодні актуальною. Але підходи до її розв'язання, в тому числі серед представників влади та політичної еліти України, є різновекторними. Для прикладу, аналіз Концепції державної регіональної політики, затвердженої Указом Президента України від 25 травня 2001 року [4,983], і проекту Концепції державної регіональної політики України, затвердженого II Всеукраїнським з'їздом Спілки лідерів місцевих та регіональних влад України 9 вересня 2000 року [5,4-7], показує, що в авторів цих документів прямо протилежне бачення організації влади на місцевому рівні. Перші вибудовують регіональну політику на засадах незмінності конституційних засад організації влади на місцях у напрямі підвищення ролі та відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за вирішення покладених на них функцій. Основним засобом досягнення цієї мети є децентралізація та деконцентрація повноважень державної влади. Спілка ж лідерів місцевих та регіональних влад України пропонує розв'язання складних політичних і соціально-економічних проблем у цій сфері відмінним від попереднього шляхом. Зокрема, пропонується кардинальна модернізація існуючої сьогодні моделі організації державної влади, що потребує внесення змін до Конституції та законів України, прийняття нових законодавчих актів. Реформування системи територіальної організації влади передбачає суттєве підвищення ролі місцевого самоврядування, яке має здійснювати функції, що сьогодні покладені на місцеві державні адміністрації.

трації. Статус і функції останніх мають зазнати кардинальних змін, зокрема вони виводяться із системи органів виконавчої влади, підпорядковуються безпосередньо главі держави і виконують функції адміністративного контролю за діяльністю місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, загального нагляду за законністю діяльності підприємств, установ та організацій. На «регіональному» та «середньому» рівнях органи державної влади мають здійснювати лише загальнодержавні функції або такі функції, які не можуть самостійно здійснювати органи місцевого самоврядування.

Такі протилежні підходи підтверджують складність проблеми, що пов'язана як з політичними інтересами основних суб'єктів формування державної політики, так і з інтересами регіональних та місцевих еліт. Не в останню чергу проблема ускладнюється територіальною диференціацією регіонів України. На нашу думку, існування різного бачення політиками, практиками, науковцями оптимальної системи територіальної організації влади в Україні є нормальним процесом розвитку демократії в нашій країні.

Враховуючи порівняно невеликий досвід державотворення, багато проблем і питань пов'язані з існуючим в Україні адміністративно-територіальним устроєм. Слід зазначити, що останніми роками активізувалося обговорення методологічних і прикладних проблем з удосконалення адміністративно-територіального устрою. Дана проблема знайшла своє відображення у Концепції адміністративної реформи України та роботі автора [6, 211-218]. Разом з тим наголошуємо, що ця тема потребує надзвичайно серйозних науково обґрунтованих підходів. Адже за роки радянської влади адміністративно-територіальний устрій України зазнавав стількох необґрунтованих трансформацій, що поспішність або поверховість можуть призвести до непоправних втрат політичного та соціально-економічного характеру.

Не сприяє поліпшенню ситуації і відсутність Закону про адміністративно-територіальний устрій, який вже тривалий час перебуває на розгляді у Верховній Раді. Хоча його прийняття парламентом було визначено одним з невідкладних заходів, законопроект з пропозиціями Президента України від 30 грудня 1997 року сьогодні з певних причин не виноситься на розгляд парламенту.

У даному контексті зазначимо, що світовий досвід свідчить про те, що адміністративні одиниці можуть виступати гальмом або сприятливим фактором тих чи інших видів діяльності на своєму ієрархічному рівні. Саме тому коригування адміністративно-територіального устрою на найближчу перспективу має бути зорієнтоване на формування адміністративних одиниць у таких межах, які б сприяли перетворенню їх у потужний фактор розвитку територій. Не торкаючись детального аналізу даної проблеми, зазначимо, що між територією і функціями, які здійснюються в її кордонах, існує тісний взаємозв'язок, що визначається обсягом і характером виконуваних функцій. Якщо управлінська функція реалізується в межах кордонів, які не збігаються з адміністративними кордонами території, то наслідком є проти-

річчя, проблеми, низька якість їх виконання тощо. Таким чином, результатом адміністративно-територіального реформування має стати оптимальна відповідність правової регламентації функцій можливостям відповідних територіальних утворень, виходячи з потреб останніх, а також збалансованість закріплення функцій на відповідних ієрархічних рівнях виконавчої влади та територіях.

Отже, головний зміст нової регіональної політики можна сформулювати так: створення політико-юридичних, соціально-економічних умов реалізації потенціалу розвитку регіонів та підтримки міжрегіональної співпраці, а мету – гармонізація інтересів центру і регіонів. Нам необхідно подолати спрощений стереотип часів радянської системи про центр як верховну інстанцію, а регіон – як відсталу провінцію. Саме цей аспект суттєво відрізняє Україну від інших високорозвинених країн світу, де поняття провінції у нашому розумінні просто не існує.

Наскільки прийнятними для нашої країни можуть бути західноєвропейський досвід і наукові напрацювання у сфері децентралізації державного управління, регіоналізму та місцевого самоврядування? Звернемося до Франції, яка є найближчою до України за багатьма показниками (територія, кількість населення, форма правління, форма державного устрою тощо). Крім того, ця країна є батьківщиною континентальної системи місцевого управління, яка характеризується тим, що на місцевому рівні одночасно функціонують органи місцевого самоврядування та органи державної влади або їх посадові особи (префекти, губернатори, воеводи, комісари, представники президента тощо).

На нашу думку, досвід саме цієї країни Заходу є повчальним для України, адже вона, як і наша країна, формувалася унітарною централізованою державою, а система державного управління, що формувалася протягом віків, була постійним консолідуючим фактором розвитку французької нації, стояла на захисті фундаментальних принципів, проголошених Великою французькою революцією. Одночасно, як будь-яка система, вона не може залишатися незмінною в постійно еволюціонізуючому світі. Як зазначив прем'єр-міністр Франції Л.Жюспен: «Система державного управління повинна реформуватися, тому що суспільство і весь світ змінюються, з'являються нові технології, а державна адміністрація не може уникнути, як і всі інші організації приватного сектора, пошуку оптимальних шляхів своєї діяльності» [7,273].

З середини ХХ ст. у цій країні розпочалися тенденції децентралізації влади, що були закріплені у Законі «Про права і свободи комун, департаментів і регіонів» від 2 березня 1982 року, який змінив відносини між центральною і регіональною владою та значно трансформував засади функціонування адміністративних органів Франції. Що ж являє собою французька модель децентралізації? Спробуємо дати відповідь на дане питання у порівняльному контексті з вітчизняною моделлю організації влади на місцевому рівні.

Парадигмою здійснення публічної влади на місцевому рівні є стаття 72 Конституції Французької Республіки, яка гласить, що територіальні громади «здійснюють управління вільно, обраними радами». Принцип обраної представницькими органами незалежної адміністрації залишається фундаментом територіальної організації влади Франції [8, с.64]. Згаданий вище закон запровадив наступні принципи:

- ліквідація нагляду з боку держави та її заміна контролем законності рішень місцевих громад з боку префекта, а також делегування владних повноважень мерам та головам генеральних і регіональних рад;
- делегування певних функцій від держави місцевим органам влади з одночасною передачею фінансових та людських ресурсів для їх реалізації;
- регіони, що досі мали статус державної одиниці, були наділені статусом повноправної територіальної громади;
- юридична та фінансова автономія місцевих громад, повна відсутність ієрархії та нагляду між ними;
- впровадження єдиного статусу, завдяки якому всі працівники місцевих органів формують місцеву державну службу [9,81].

Сьогодні територіальна організація Франції складається з трьох адміністративних рівнів: комуна, департамент, регіон, які є одночасно адміністративно-територіальними утвореннями та територіальними громадами. Закони децентралізації 1982, 1983, 1986 років заклали основи сучасної організації влади на місцевому рівні, зокрема встановили функції, компетенцію кожного з цих рівнів та відсутність будь-якої ієрархії між ними [10,6].

Комуна – найменша адміністративна одиниця, що заснована 1789 року, є базовою адміністративною системою Французької Республіки. На сьогодні нараховується 36763 комун (з них 183 у заморських департаментах і територіях), які є різними за своїми розмірами та кількістю мешканців (80 відсотків з них налічують менше однієї тисячі жителів) [8, с.59-60]. До функцій комуни належать: школи, соціальний захист, благоустрій, шляхове господарство, шкільний транспорт, збирання побутових відходів тощо.

Управління комуною здійснює муніципальна рада (le conseil municipal), яка обирається прямими загальними виборами кожні шість років. Муніципальна рада обирає мера, який уособлює виконавчу владу комуни, здійснює управління її бюджетом і є роботодавцем персоналу комунальних служб. Мери також наділені повноваженнями здійснювати державні функції, зокрема з питань громадянського стану, громадського порядку, організації виборів та видачі офіційних документів.

Наступним адміністративним рівнем є департамент, заснований теж в епоху Революції. Зараз у Франції нараховується 100 департаментів, з яких чотири – заморські (Гайяна, Гваделупа, Мартініка, Реньйон). За двохсотлітній період своєї історії організація влади в департаментах зазнала значної еволюції. Так до 1982 р. виконавчу владу у департаментах здійснювали пре-

фекти (le préfet), введені законом від 1880 р. консулом Наполеоном Бонапартом. Сьогодні ж відповідно до Закону «Про права і свободи комун, департаментів і регіонів» на префекта покладено принципово іншу функцію - представника держави в департаменті, натомість виконавча влада перейшла до голови генеральної ради (le président du conseil general). Дана посадова особа місцевого самоврядування обирається представницьким органом департаменту - генеральною радою (le conseil general) з її членів на шість років і очолює виконавчий орган - адміністрацію департаменту. Крім підготовки та виконання рішень генеральної ради, управління бюджетом та персоналом, її голова відповідальний за стан соціально-економічного розвитку департаменту, йому підпорядкована поліція. Генеральна рада, що складається з генеральних радників, обирається на шість років у межах кантонів, яких у Франції нараховується 3500. Департамент відповідальний за виконання таких функцій: соціальний захист, будівництво та утримання коледжів, укрупнення сільських господарств тощо.

Незважаючи на таку зміну функцій, префекти все ж залишаються потужними політичними фігурами, функції яких є похідними від функцій держави. Вони покликані забезпечувати необхідну рівновагу між центральною державною владою та місцевими представницькими органами. Префекти призначаються декретом президента республіки, що приймається радою міністрів за поданням прем'єр-міністра та міністра внутрішніх справ, і безпосередньо підпорядковані уряду. Ці посадові особи є представниками прем'єр-міністра та кожного з міністрів на місцевому рівні і як будь-який член уряду наділені правом прямого керівництва міністерськими органами на місцях (галузевими департаментами). Вони відповідають за громадський порядок, організацію виборів, проведення рятувальних заходів у випадку надзвичайних ситуацій та забезпечують адміністративний контроль на території департаменту. Для прикладу, якщо префект вважає, що рішення місцевого органу суперечить положенням закону, він пропонує цьому органу скасувати дане рішення, у разі відмови - звертається до адміністративного суду, який і приймає остаточне рішення. Тобто після 1982 р. контроль здійснюється a posteriori і стосується лише законності рішень, а не їх доцільності. Важливо зазначити, що згідно із законодавством ряд найважливіших департаментів, що приймаються органами місцевого самоврядування, підлягають обов'язковій передачі префекту: рішення місцевих рад, рішення та постанови мерів, договори. Крім того, контроль з боку представника держави може застосовуватись й до рішень місцевих органів, що не підлягають обов'язковій передачі (поточне внутрішнє управління).

Регіон - наймолодша структура в системі місцевої влади та адміністративно-територіальне утворення Франції, що з'явився 1982 року. До складу регіону, яких сьогодні є 26 (з них 4 заморські), входять департаменти. Представницьким органом є регіональна рада (le conseil regional), що обирається населенням регіону на шість років, яка зі свого складу обирає голову регіональної ради (le président du conseil regional). Голова здійснює управління

бюджетом, керує персоналом і реалізує політику регіону в сфері економіки, облаштування території та професійної освіти.

Префекти регіонів виконують певні координаційні функції в межах регіону та займають ключові позиції у договірних відносинах, укладаючи від імені держави угоди і домовленості з регіонами. Префектами регіону є префекти департаментів, в яких знаходиться центр регіону. Вони не мають якихось додаткових владних повноважень щодо своїх колег-префектів сусідніх департаментів, а їх стосунки носять координаційний, а не ієрархічний характер.

У Франції поряд із жорстким державним контролем за дотриманням законодавства і фінансовою діяльністю регіонів існує чітка система фінансової політики з боку держави щодо територіальних громад, яка зазнала значної модифікації після березня 1982 року. Всі делеговані від держави до територіальних громад функції в обов'язковому порядку супроводжуються наданням останнім відповідних ресурсів для їх реалізації (головним чином фінансових).

З упевненістю можна сказати, що процес децентралізації сприяв покращенню розподілу функцій та відповідальності, зростанню ролі територіальних громад у політичному житті Франції.

Слід зазначити, що існуюча нині модель організації публічної влади Франції формувалася протягом сторіч, але й вона, незважаючи на всі свої переваги й досягнення перебуває у стані перманентного пошуку шляхів удосконалення. Підсумовуючи, слід наголосити на такому:

- а) система місцевого управління Французької Республіки є результатом тривалого історичного розвитку, еволюції політико-правової думки та державної практики;
- б) незважаючи на певні недоліки (надмірна кількість комун, напорування рівнів управління) вона є схожою до української системи;
- в) дана система дає можливість збалансувати інтереси регіонів, територіальних громад та загальнонаціональні інтереси в межах унітарної держави.

У зв'язку з цим використання французького досвіду децентралізації системи державного управління та становлення місцевого самоврядування є дуже корисним для України в контексті вищезазначених факторів та адаптації до наших національних умов. Децентралізація влади неможлива без реального самоврядування, яке відповідно до Всесвітньої декларації місцевого самоврядування є невід'ємною частиною структури публічної влади, будучи найближчим до громадян рівнем управління.

Для успішного розвитку в Україні місцевого самоврядування створений необхідний правовий фундамент, закріплений окремим розділом у Конституції та у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні». Залишилося лише всебічно його підтримувати з боку держави та встановити реальний баланс між центральною державною владою і місцевими представницькими

органами відповідно принципам, які проголошені Європейського Хартією місцевого самоврядування. Адже саме сильне самоврядування є найдійовішим гальмом для диктаторських тенденцій, що руйнує монополію держави на абсолютну владу і є основою розвитку громадського суспільства. Європейська Хартія як документ, який вмістив досвід управління територіями, повинна слугувати для нас орієнтиром під час проведення адміністративної реформи.

Отже, децентралізація і розвиток самоврядування – головні чинники побудови демократичної, соціальної, правової держави. На відміну від моноцентричної держави, яка породжує кризу демократії та відсторонення громадянина від влади, унітарна децентралізована держава із розвинутим самоврядуванням є найбільш близькою до громади і дає їй реальну змогу брати участь у вирішенні актуальних політичних і економічних проблем.

Оскільки місцеве самоврядування є формою децентралізації державного управління, за якої місцеве населення та обрані ним органи беруть участь у здійсненні державних функцій, то закономірно виникає питання доцільності модернізації існуючої нині системи організації влади на місцевому рівні. Зокрема, першочерговим завданням є перегляд функцій, повноважень та компетенції місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. На нашу думку, у цьому напрямі слід здійснити такі кардинальні кроки, що вимагатимуть внесення відповідних змін до Конституції України:

1. З метою запровадження повноцінного місцевого самоврядування на районному та обласному рівнях надати право відповідним представницьким органам утворювати підзвітні та підпорядковані їм виконавчі органи самоврядування для здійснення виконавчих функцій і самоврядних повноважень.

2. Трансформувати місцеві державні адміністрації з органів, що здійснюють державне управління на відповідних територіях в органи, які б реалізовували контрольно-наглядові функції (адміністративний контроль) в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць за дотриманням органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами Конституції та законів України.

Даний підхід дозволить уникнути так званого «роздвоєння» місцевої влади, про що йшлося вище, та дасть можливість сформувати ефективний механізм надання населенню повноцінних управлінських послуг. Саме така владна побудова відповідатиме континентальній європейській моделі публічної влади на місцевому рівні та стане запорукою забезпечення оптимального узгодження загальнодержавних цілей та інтересів з особливостями розвитку та потребами регіонів і територій України.

Література

1. Литвин В. Проблема «центр-регіон» в Україні // Урядовий кур'єр. – 2002. – 12 бер.
2. Державне управління: теорія і практика / Заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К: Юрінком Інтер, 1998.
3. Принципи Європейської Хартії місцевого самоврядування: Навчальний посібник / Пітцик М., Кравченко В., Мон'йо Е.С., Фонтен Б., Черніков В. та ін. – К, 2000.
4. Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України // Офіційний вісник України. – 2001. – №22.
5. Концепція державної регіональної політики України // Голос України. – 2000. – 4 лист.
6. Малиновський В. Трансформація адміністративно-територіального устрою України: проблеми і перспективи // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президенті України: В 2 ч. / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К: Вид-во УАДУ, 1999. – Вип.2. – Ч.ІІ.
7. La reforme de l'Etat. – Paris: La documentation Fransaise, 1999.
8. Francé.– Paris: La documentation Fransaise et Ministere des Affaires etrangeres, 1995.
9. Девемі Ж-Ф. Місцеве управління у Франції // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президенті України: В 4 ч. / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К: Вид-во УАДУ, 2000. – Вип.2. – Ч.ІІ.
10. Une region pour bien vivre. – Conseil regional Ile-de-France, 1995.

Відомості про автора

Малиновський Валентин Ярославович – заступник начальника управління культури Волинської обласної державної адміністрації; старший викладач, Волинський державний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

Орзіх М. П. (Одеса)

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ДЕСЯТИРІЧЧЯ ДОСЯГНЕНЬ ТА ПРОРАХУНКІВ

Становлення місцевого самоврядування в Україні детерміноване формуванням правової держави та громадянського суспільства, їх дійсним співвідношенням, яке має виходити на глобальні проблеми – від суверенітету держави, демократії, народовладдя та самоврядування до прав людини і

громадянина. Тут теорія набуває безпосередньо прикладне значення, яке, у свою чергу, сприяє генерації наукових ідей, визначенню дослідницьких напрямів.

В Україні громадянське суспільство і правова держава не верифіковані історичним досвідом країни, вітчизняним науковим доробком, що потребує сучасність, і не має легальних (у законі) визначень. Практично це виключає використання описового підходу політичної і правової соціології. Його альтернатива – відповідний до правового буття нормативний підхід та гносеологічне ставлення до них як до парних категорій сучасного конституціоналізму.

Дихотомія громадянського суспільства і правової держави реальна за умовами, по-перше, виокремлення громадянського суспільства від суспільства як більш загальної соціальної універсали, по-друге, відмови від спрощеного «знімання» багатомірової дискусії про співвідношення громадянського суспільства і держави шляхом включення одного до другого чи декларування «підпорядкованості» держави громадянському суспільству, по-третє, визнання функціональної політико-правової цінності держави, поваги суспільства щодо власної державності, яка є самостійною цінністю.

Методологічно вихідними при цьому є уявлення про громадянське суспільство як асоціації людей, в якій кожна людина вільна, володіє невідчужуваними природними правами, рівноправна з іншими членами асоціації, самостійна у виборі громадянського правового стану, має можливість асоціюватися з іншими людьми у позадержавні, суспільні об'єднання по соціальній, етнічній, релігійній та ін. приналежності, політичним, економічним, професійним та ін. інтересам. Суспільні (позадержавні) відношення, які формуються на цих підставах, розвиваються і функціонують на засадах самоврядування, самовиявлення інтересів і волі окремих індивідів та їх асоціацій, які діють в правовільному (вільному від державно-правового впливу) просторі суспільства. Ця асоціація конститує публічну владу (державну та місцеву самоврядувальну), правові форми якої та її відношення з громадянами – це відношення «індивідуальної свободи та публічної влади» (Ф. Гізо), громадянського суспільства та держави.

Політико-правова реконструкція в умовах перехідного суспільства, коли змінюються координати його розвитку, природно веде до «вибуху людських відносин» (М. Крозье) і ускладнює стосунки суспільства – громадянського суспільства – держави, їх внутрішньо-структурну багаторівневість. В цьому зв'язку необхідно ураховувати, що на відміну від суспільства, в яке держава входить у якості найважливішої політичної організації, центра, навколо котрого «обертається» все політичне і правове буття, громадянське суспільство не включає державу, не зважаючи на те, що всі його потреби та інтереси у різних ступеню і формі знаходять відображення в державній діяльності, відбиваються «крізь» волю держави, одержуючи загальне значення в системі законодавства, юридичних засобів, що забезпечують нормальний і стабільний розвиток громадянського суспільства. Але держава повинна бути «по-

мірною», вона «вже не командує, виходячи з загального інтересу, який розуміється абстрактно» (М. Крозье), а робить можливим і сприяє виникненню більш конкретних форм загального інтересу, що об'єднує громадян. За цією науково-прикладною диспозицією місцеве самоврядування та його основа – територіальна громада є, мабуть, класичною складовою громадянського суспільства.

Це підтверджує методологічну позицію про те, що не зворотній процес від «поглинання державою суспільства», не перетворення держави в орган «цілком підпорядкований» (К. Маркс) громадянському суспільству, не заперечення верховенства державної влади на території країни під приводом боротьби з етатизмом (який безпідставно ототожнюється з тоталітаризмом) визначають прогресивний і демократичний розвиток країни, а, насамперед, службова, обслуговуюча роль держави стосовно громадянського суспільства, відтворення для нього нормальних демократичних умов розвитку.

Однією з таких умов є визнання, гарантування державою місцевого самоврядування як реальної здатності територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення, залишаючи на місцях державні функції та повноваження, що потребують державно-владного впливу, безпосереднього регулювання, адміністративного контролю (тобто за залишковим принципом) на відміну від локальної сфери діяльності місцевого самоврядування. Тут правовий вплив характеризується диспозитивністю, наданням суб'єкту широких можливостей для вибору варіанту дії, повноважень на самостійне, в межах закону, функціонування та розвитку, нормотворчої діяльності.

«Територіальна громада», яка заявляється в Конституції України (1996 р.), а до того – лише в якості територіального колективу – в процесі конституційно-проектних робіт (проект Конституції у ред. 26 жовтня 1993 р.) та в Конституційному Договорі між Верховною Радою України і Президентом України (від 18 червня 1995 р.), одержує змістовну, багаторівневу правосуб'єктність, становить головний суб'єкт місцевого самоврядування, визнається єдиним носієм публічних колективних прав. Ця проблема займає центральне місце у вирішенні долі місцевого самоврядування і відображає його гуманістичні засади.

Гуманізм як теорія і практика сучасної цивілізації взагалі більш орієнтований не на широке коло демократичних цінностей, а на захист групових, колективних аж до особистих інтересів, потреб, прав. Стосовно до індивідуальних прав і інтересів сучасна теорія і практика має стійкі і визнані у світі гуманістичні підстави, орієнтовані на витискування системоцентризму на користь егоцентризму. Сучасне звучання прав людини зв'язане з Декларацією прав людини і громадянина (1789 р.), визнаною «мірилом справжніх прав» (L.Henkin), Загальною декларацією прав людини, що, маючи відповідно до Статусу ООН, рекомендаційний характер, визнається Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН (1948 р.) «як задача, до виконання якої повинні

прагнути всі народи і всі держави» для того, щоб «ідеал вільної людської особистості... вільної від страху і нестатку» втілювався в реальному світі і кожна держава створювала б «умови, при яких кожний зможе користуватися» правами і свободами, нарешті, Паризька хартія для нової Європи, проголосивши демократію «як єдину систему правління в наших країнах», виходить з непохідності («з народження»), невід'ємності і гарантованості прав людини, обов'язку всіх урядів захищати і сприяти правам і свободам людини, розширювати «механізм людського виміру... у питаннях прав людини, що можуть бути поставлені в рамках даного механізму». У такий спосіб у сучасному міжнародно-правовому акті підтверджені гуманістично-демократичні ідеї про природні і непохідні права і свободи людини, «єдиним автором» яких є «персоніфіковане співтовариство», що втілює ідеали справедливості, сумлінності, виражені в «публічних стандартах» – джерелах національної (внутрішньо-державної) правотворчості (R. Dworkin).

На відміну від стану загальноновизнаних щодо цього доктрини і стандартів, які набули уявлення «людського виміру» та одним з проявів розширення механізму якого є права членів територіальної громади.

Взагалі до колективних прав людство звернулося в основному після Першої світової війни. Це дало підставу західним політикам і політологам призвати до переходу від «індивідуалістичної парадигми» XVII – XVIII століть до «колективістської парадигми» XX століття з перспективою формування «індивідуалістично – колективістської парадигми» III тисячоріччя людської цивілізації.

На цьому підґрунті у кінці 80-х - початку 90-х років започаткувалися наукові дослідження, сформувався напрям з орієнтацією на визначення спеціфікації територіальних колективів, їх правосуб'єктності та системи місцевого самоврядування як динамічного системного соціального утворення, що потребує переведення в якісно новий стан шляхом правового супроводження впливу на перемінні (величини) системи при «зовнішній» (поза системи) константі (концепті) – формування в країні громадянського суспільства та правової держави.

Концептуально вихідним було визнання того, що в дорадянській літературі не існувало відповідної наукової школи – невеликий обсяг спеціальних досліджень був присвячений міському самоврядуванню російського типу в порівнянні з західноєвропейськими муніципальними системами. В літературі за радянських часів феномен самоврядування використовувався у зв'язку із комуністичною перспективою або в якості виміру демократичності радянського суспільства, розвитку «самоврядувальних начал усередині радянської державності» (М.С. Горбачев).

Вітчизняна наука за проблемою самоврядування, незважаючи на історичний досвід України (від Київської Русі, литовсько-польського періоду, дії магдебурзького права XIV-XV століть до столипінських реформ) та сучасні законопроекти, організаційно-правові роботи, нормативно-правову базу, яка розроблена у 90-х роках, достатньо фрагментарна.

У дійсності, якщо звернутися до історичної ретроспективи, місцеве самоврядування має значні витоки: в республіканську епоху римської історії «*municipium*» визначало міста з правами самоврядування, в сучасних США муніципальним фактично визнається тільки міське управління, в світі місцеве самоврядування найбільш послідовно, мабуть, в Німеччині та Україні пройшло становлення та перевірку на реалізуємість в містах. «Сучасний юридичний та політичний устрій витік із середньовікового світогляду лише через опосередкування міст» (Отто Гирке), економічний добробут США А. Токвіль пояснював розвитком самоврядування у містах – основи країни. Про це ж писали М. Грушевський, М. Богословський, М. Костомаров. Ліга історичних міст України наголосила, що історія країни відчиняє чудове видіння: «коли Європа ще дрімала під відламками Римської Імперії, ісповідувала варварство, в Україні вже пишном розквітали цивілізовані міста та містечки зі своїми статутами та гербами, магістратами та цехами, з упорядкованою територією, культурними традиціями і жителі яких були господарями на своїй території».

Формування суверенної правової державності України в умовах демократизації громадянського життя, тенденцій до регіоналізації країни і децентралізації управління, під впливом західно-європейських прогнозів про настання ери, коли світ буде поділений «між комунами, регіонами, національною і європейською державою» (J.Ellenstein), при явній недостатності вітчизняних науково-практичних наробків щодо місцевого самоврядування призвело до територіально-регіонального «суверенного буйству» аж до проголошення «народного суверенітету району», «вільного міста», прийняття «універсалу про владу» у регіоні і т.ін. Ці процеси стимулювалися «різкими рухами» законодавця – від визначення місцевого самоврядування як «основи... устрою влади в республіці... утвердження повноти народовладдя», незалежності самоврядування від державної влади, його самостійності при рішенні «усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення» (Закон від 7 лютого 1990р. – пор.: Закон від 26 червня 1992р.) до відновлення вертикалі місцевих представницьких і виконавчих органів, їх «подвійної» природи (Закони від 3 лютого 1994р. і 2 квітня 1994р., Указ Президента від 6 серпня 1994р.), «єдиної системи Рад народних депутатів», що є «представницькими органами державної влади і самоврядування» (проект Закону про місцеві Ради, липень 1994 р.).

Організаційно-діяльною рефлексією на це на початку 90-х років з'явилися відцентрові прагнення місцевих управлінських (самоуправлінських) центрів («регіональний протокол» про утворення економічної ради Півдня України, «спеціальна самоврядна адміністративна автономія» Закарпаття, економіко-правовий експеримент в Одеській області і т.ін.) з орієнтацією на підвищення рівня соціальних зачекань. Наприклад, Донеччина, до звертання до ідеї відродження Донецько-Криворізької республіки, претендувала тільки на бюджетну самостійність, Миколаївська міська й обласна ради допускали створення регіональної управлінської структури у випадку відмовлення центру забезпечити економічну самостійність регіону. Так, замість

вимог самоврядування виникають відцентрові тенденції, і коли центр змушений відступати, відцентрові тенденції перевищують первісні надії.

У результаті – «розмивання» суверенної влади держави на місцях, явочне її «привласнення» органами місцевого самоврядування, надання носію суверенітету компетенції за «залишковим принципом». Так створюється невідома світовому державотворенню перекинута піраміда влади замість природного в умовах демократії процесу «виращування» компетенції публічно-владних структур знизу нагору і її розподілу зверху вниз.

Альтернативою перекрученої структури відносин центра-місця є конституційно-оформлена децентралізація управління із збереженням керованості країни: трансформація суверенних прав держави в самоуправлінські права територіальних колективів (громад), статутарне фіксування двох рівнів публічної влади – державної і самоуправлінської, що використовує розповсюджений, особливо на американському континенті, принцип: «територія керується більше, ніж одним урядом».

За цих умов держава стає «нейтральною ареною» комунікації суб'єктів публічно-самоврядувальних повноважень (ЗЕкіп) і забезпечується відмовлення від практики опіки з боку держави щодо органів самоврядування. Вертикальні зв'язки мінімізуються, у системі публічної влади виокремлюються місцеві самоуправлінські органи, що вирішують усі питання, що відносяться до місцевих інтересів і потреб населення, а центральні органи управління діють на території через виконавчі органи місцевого самоврядування, центр одержує можливість «входити у ворота», а не «ламати горожи», які безуспішно створюються місцевим самоврядуванням.

Подібна ситуація припускає пошук інваріантної (диверсифікованої) моделі територіального управління і його взаємини із самоврядуванням, компетейне розмежування між рівнями і підсистемами публічної влади, юридичне забезпечення (граничність) функціонування влади поза правовільного простору.

При цьому критичне відношення до місцевого самоврядування як природного права (Ch. Adrian) обґрунтовується небезінтересними для України доводами англо-американської судової практики щодо муніципальних справ про державну природу місцевого самоврядування. На цьому ґрунті розвилися паростки «общинно-господарської» (Г.В.Барабашев) доктрини, «суспільного чи господарського самоврядування» (Л.Кравчук), при якому місцеве управління діє в корпоративно-територіальних інтересах.

Слід, однак, враховувати, по-перше, те, що обрання теоретичної орієнтації співвідношення державного управління і місцевого самоврядування залежить від державного ладу (форми правління: президентської, парламентарної, змішаної, котрі визначають структуру центральної влади, але не можуть не впливати на її відношення до місцевого управління, на співвідношення державного управління і місцевого самоврядування) і, особливо, від державного устрою (унітаризм, федералізм, конституційна децентралізація і т.п.). Це – досить жорстка детермінанта. У всякому разі природні права на

місцеве самоврядування неможливо реалізувати в повній мірі за умов «консервативної» структури устрою держави, що тягнє до державної природи місцевого самоврядування та просліджується у розвитку законодавства про самоврядування у 90-х роках, у конституційно-проектних моделях, що консервують колишній державний устрій, який зводиться до адміністративно-територіального розподілу і штучно виокремлює деякі органи місцевого управління з загальної системи місцевого самоврядування, а також підтверджується практикою місцевого самоврядування в країні. В головному ця нормативна модель відтворена в діючій Конституції України і Законі України «Про місцеве самоврядування» (1997р.), проєкті Муніципального Кодексу України (2001 р.).

Реконструкція державного устрою статутарно і, отже, компетенційно змінить положення місцевого самоврядування не тільки щодо вирішення справ в країні, але й стосовно його міжнародної правосуб'єктності.

Концептуальність наведених позицій підтверджується також можливістю їх кількісного виміру, використанням досить верифікованих сучасною наукою і практикою державно-правового будівництва імітаційно-математичного і, у перспективі, інформаційно-математичного моделювання [1] за умови використання управлінської лексики й інструментарію в системі місцевого самоврядування, що представляється «інобуттям» соціального управління (самоуправління).

При цьому об'єктом моделі обирається репрезентативна для країни регіональна система відносин владних публічно-управлінських структур (на експериментальній базі Одеси, Ізмаїла, Рені, Південного, Теплодару).

Інформаційна вірогідність моделі забезпечується особистою участю науковців в проєктуванні і впровадженні проєктних конструкцій у регіоні як експертів Підготовчого Комітету Кабінету Міністрів України по створенню Одеської регіональної вільної економічної зони.

Математично структура управлінської діяльності суб'єктів управління (самоврядування), які взяли участь у досліджуваних процесах, задається функцією експертної оцінки: $h = h(x_1; x_2)$, де x_1 і x_2 – відповідні компоненти управлінської діяльності.

Визначальні інтегральні характеристики структури діяльності:

— рівень управлінської діяльності суб'єкту управління

$$H = \frac{\iint (x_1; x_2) dx_1 dx_2}{\iint dx_1 dx_2},$$

де інтегрування здійснюється із всією галуззю можливих значень x_1 і x_2 ;

— тип управлінської діяльності, визначений функцією ранжування компонентів;

— управлінська позиція суб'єкту управління

$$P = \frac{\iint h(x_1; x_2) dx_1 dx_2 - \iint h(x_1; x_2) dx_1 dx_2}{\iint dx_1 dx_2} \cdot \frac{[x_1 X_1 + x_2 X_2 \geq X_1 X_2] - [x_1 X_1 + x_2 X_2 \leq X_1 X_2]}{\iint dx_1 dx_2}$$

Рівень соорганизаційності управлінських впливів, здійснюваних суб'єктами управління А і В, визначається як

$$Q_{AB} = \iint [(h_A - \gamma) \cdot (h_B - \gamma)] dx_1 dx_2$$

$$\text{де } h = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n h_k(x_1; x_2),$$

де n – численість суб'єктів.

Сукупність всіх Q_{AB} для даної безлічі суб'єктів управління описує функціональне поле системи управління процесом формування нових організаційних форм у соціально-економічній структурі регіону.

Характеристики об'єкту управління визначаються в результаті спільних економічних і соціологічних досліджень (геоекономічні ресурси регіону, пріоритети територіального колективу, наявність планів і програм розвитку регіону) і детермінують фактори діагностики і експертування.

У перспективі імітаційно-математичного моделювання формується технологічний регламент оптимального управління процесом взаємодії публічно-владних (державних і самоуправлінських) центрів.

Цей регламент оптимального процесуального управління формується за допомогою амплітудно-фазового рівняння

$$U(\psi) e^{i(\psi - \varphi)} = \frac{1}{\rho(\varphi)} \cdot \frac{d\rho(\varphi)}{d\varphi} + e^i,$$

де U – інтенсивність управлінського впливу;

φ і ψ – стан відповідно об'єкту і суб'єкту управління;

ρ – динамічна характеристика об'єкту управління.

Попередня діагностика потенційних локальних крапок експертної оцінки забезпечила можливість на основі погодженої з Кабінетом Міністрів України і Європейським банком реконструкції і розвитку Концепції Одеської регіональної вільної економічної зони (РВЕЗ) розробити «Типову концепцію створення регіональних ВЕЗ в Україні». На наступних етапах науково-практичних нарад разом з експертами групи «GEM CONSULTS» і групи Підготовчого Комітету Кабінету Міністрів України розроблені техніко-економічні обґрунтування і бізнес-план створення перших локальних крапок РВЕЗ, що надало перспективу створення дослідного зразка імітаційно-математичної моделі та використання її для локальних ВЕЗ, «Порто-Франко», яка

е за площею (32 га) в 10-20 разів менш будь-якої іншої ВЕЗ в Україні, потребує розширення в бік порту і міста (у зв'язку із збільшенням інвестиційних надходжень у 2000 – 2001рр.) та втілення науково-обґрунтованих проєктів. З огляду на фактичне становлення Одеської РВЕЗ було передбачено зробити інформаційне наповнення моделі з поступовою трансформацією її в багатомірну інформаційно-математичну модель, що представляє інституціональну і релятивну характеристику територіального (регіонального) управління (самоврядування).

Представлений концептуальний підхід у зв'язку з його поліаспектністю може сприйматися на науковому рівні як досвід «распредмечування» досліджуваної проблеми.

Практично цей підхід можливо використовувати при оптимізації стосунків центральної і місцевої влади, фрагментарно вже проходить перевірку на реалізуємість з використанням Конституції України, законів та законопроектних пропозицій, впровадження в практику організаційних конструкцій, науково-практичних наробків, які придатні у перспективі для локально-територіального експериментування і моделювання в масштабі країни на основі новачіного територіального устрою как результату реалізації політики «державного регіоналізму» (J.Мену).

Незважаючи на те, що десятиріччя першого Закону про місцеве самоврядування в Україні відбулося у 2000 році, коли було встановлено державне свято – День місцевого самоврядування, десятирічні підсумки становлення та розвитку цього історичного феномену для України варто підвести саме в 2002 році, який знаменує ювілей могутнього громадянського муніципального руху. Саме десять років тому цей рух був започаткован видатними представниками української інтелегенції, одержав перші організаційні форми – 17 квітня 1992 р. було створено Фонд сприяння місцевому самоврядуванню, потім – Спілка муніципальних діячів, Всеукраїнське об'єднання місцевого та регіонального розвитку, Спілка лідерів регіональних та місцевих влад, Асоціація міст України та ін., нарешті, Українська муніципальна академія, засновниками якої стали державні діячі та науковці, які прийшли у Велику політику та Велику науку з глибин муніципального руху. Отже склалися всі умови для наступного етапу, який співпадає із десятиріччям першого організаційного осередка муніципального руху, що дозрів до створення Всеукраїнської муніципальної ліги, яка має стати «реальним суб'єктом лобювання інтересів територіальних громад, переговорного процесу щодо прийняття законодавчих рішень в парламенті та уряді» [2]

Останнє десятиріччя дійсно було історичним для місцевого самоврядування. Воно одержало громадське та державне визнання, закріплено в Основному Законі України має серйозну нормативно-правову базу та багатий досвід. Але ж поряд з безперечними досягненнями тут спостерігаються очевидні соціально-політичні, юридичні та наукові прорахунки.

Перш за все це торкається первинної методологічної для теорії і практики проблеми визначення місця і ролі місцевого самоврядування. В те-

перешній час, як і десять років тому, дискутується, чи є місцеве самоврядування елементом громадянського суспільства або, виключно чи одночасно, складовою державного механізму [3], або це -форма народовладдя (ст. 5 Конституції України), чи право територіальної громади, яка складається з жителів (ст. 140 Конституції України), населення (що принципово відрізняється від Українського народу), і інтереси котрої можуть неспівпадати або, навіть, протиречити загальнонародним інтересам (пор.: ст.2.2., 4 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Як і раніше, посилаючись на колишні судження про те, наприклад, що самоврядування є «спертою на приписи закону zdeцентралізованою державною адміністрацією», стверджується, що «природа місцевого самоврядування дістає вплив не в існуванні якоїсь окремої, «недержавної» влади, а у його бутті як явища, інтегрованого зі сферою державного управління», а органи місцевого самоврядування, навіть, є суб'єктами державного управління [4,108].

Відповідна рефлексія в офіційних заявах високих посадових осіб держави, правових актах: з одного боку, твердження про те, що місцеве самоврядування – «перший крок на шляху до громадянського суспільства», «фактор становлення громадянського суспільства», з другого боку – сподівання, що «самоврядні органи, їх керівники будуть переконаними прихильниками і провідниками державницьких ідей» [5]. Показовим щодо визнання соціально-політичної ролі місцевого самоврядування є також те, що біля половини політичних партій, які прийняли участь у парламентських виборах 1998 р., не згадали у своїх програмах про місцеве самоврядування, деякі інші не відносили його до структурних складових громадянського суспільства.

Похідними від цієї непослідовності є невизначеність правосуб'єктності територіальної громади та її співвідношення з населенням, державою, нечітке розмежування функцій, повноважень, відповідності органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади, суперечливість у визначенні статусу комунальної власності, спільної власності територіальних громад, щодо розпорядження місцевими землями та природними ресурсами, забезпечення охорони громадського порядку, захисту основних та «локальних» прав членів громади [6]. Терміново потрібно уникнути юридичних колізій поточного законодавства, яке нерідко фактично анулює приписи Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», де закріплено, що будь-який нормативно-правовий акт «не повинен суперечити» цьому Закону (ст. 24), посилити судовий захист прав місцевого самоврядування ще до створення адміністративних судів та прийняття пакету адміністративно-правових актів (кодексів, які є у провадженні законодавця). Нарешті, треба подалати прогалини в юридичному статусі та фактичному становищі місцевого самоврядування в порівнянні з всесвітніми та європейськими стандартами, що призведе до того, що місцеве самоврядування в країні, як вимагає Закон (ст.1) і відповідні міжнародні акти, буде не тільки правом, але ж «реальною здатністю» територіальної громади вирішувати власні («місцевого значення») проблеми. Це визначатиме рівень муніципалізації в країні – кінцеву мету муніципальної реформи.

Література

1. Орзих М.Ф., Баймуратов М.А., Шанцер А.С. Рационализация организации местного самоуправления в Украине: опыт концептуального анализа// Юридический вестник – 1995. – №2.
2. Пухтинський М. Вибори і розвиток місцевої демократії // Урядовий кур'єр - 2002. – 28 березня.
3. Див., наприклад: Борзенюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні //Право України. – 2001. – №12.
4. Шаповал В. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування// Право України. – 2002. – №3, с. 50; Скриль С.А. Теоретичні проблеми ефективного законодавства в сфері державного управління. Дисертація. – К, 2001.
5. Див.: Провідники державних ідей у регіонах.З виступу Президента України Л.Д. Кучми на урочистих зборах з нагоди Дня місцевого самоврядування 7 грудня 2001 р.//Урядовий кур'єр. – 2001. – 11 грудня; З виступу І.С. Плюща //Голос України. – 2001. - 14 грудня.
6. Див.: Указ Президента України від 30 серпня 2001 р. «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні» // Офіційний вісник України. – 2001. – № 36. – Ст.1658. Пор.: Орзих М.Ф. Конституционное право Украины. Часть III. Вып. 1. Проект Устава территориальной громады города Одессы. – Одесса, 1999.

Відомості про автора

Орзих Марко Пилипович – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії правових наук України, Української академії політичних наук, Української муніципальної академії, Української академії наук національного прогреса, завідувач кафедри конституційного права, проректор з міжнародних зв'язків Одеської національної юридичної академії, м. Одеса

І. М. Панкевич (м. Львів)

КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ СТАЛОЇ ДЕМОКРАТІЇ (СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ)

Основний закон нашої держави – Конституція, вже у першому своєму розділі «Загальні засади» декларує положення про те, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні

найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»¹. Однією з головних переваг демократії якраз і є забезпечення реальності здійснення прав людини. По відношенню до конституційних прав і свобод реальність означає такий їх стан, коли кожна людина не тільки за законом, але і фактично володіє цими правами і свободами, може в політичне і юридичне допустимих межах безперешкодно, як за своєю волею та у своїх інтересах, так і в інтересах суспільства користуватись і розпоряджатись можливостями, які вміщені в них, захищати їх від порушень і вимагати від компетентних органів відновлення цих прав. Таким чином реальність конституційних прав людини забезпечується цілою системою різноманітних економічних, соціальних, політичних, ідеологічних та інших гарантій. Поняття «гарантій» (від французького «garantir» – поручитися, забезпечувати) широко поширене в різних сферах людської діяльності. В юридичній літературі щодо гарантій права немає однозначності, їх розглядають як гарантії реалізації норм права та як гарантії реалізації прав та обов'язків². Отже, під змістом конституційних гарантій прав і свобод людини слід розуміти діяльність держави по створенню умов і надання людині таких засобів, закріплених у Конституції, за яких би людина мала можливість вільно і безперешкодно реалізувати закріплене за нею у Основному законі держави право. Конституційні гарантії займають у проблемі гарантування особливе місце: вони є гарантіями не тільки по відношенню до норм конституційного права, але й до всієї системи права. За своєю формою конституційні гарантії є гарантіями вищої юридичної сили. За змістом вони представляють собою нормативні вказівки на існуючі в суспільстві економічні, політичні, ідеологічні умови і посилання на неухильно здійснювані заходи організаційного характеру і постійно удосконалювані правові засоби. Конституційні гарантії – це комплекс найбільш значних гарантій найрізноманітнішого змісту, які наділені, в силу конституційного закріплення, вищою юридичною силою. Так, конституційні гарантії основних прав представляють собою найвищої юридичної сили узагальнені формулювання найбільш важливих, провідних соціальне – правових інститутів, методів і засобів забезпечення основних прав людини та громадянина. Конституційні гарантії не можуть дати повного уявлення про гарантування основних прав, подібно тому, як конституційні права фіксують не весь правовий статус, а лише його основи. Проте за конституційними гарантіями можна робити висновок про рівень гарантування конституційних прав громадян.

Основний характер конституційних прав людини (вони конкретизуються галузевими правами) обумовлює і особливий характер їх забезпечення; вони гарантуються, по – перше, конституційне, по – друге, всією системою конституційного права. Гарантування основних прав всією системою права є логічним продовженням і підтвердженням конституційних гарантій, функціональна роль яких в системі юридичних гарантій аналогічна ролі

принципів. Конституційні гарантії є гарантіями-принципами постільки, оскільки вони виступають в якості керівних ідей гарантування і вимагають конкретизації в поточній нормотворчості, на що в Конституції України прямо вказується в таких наприклад формулюваннях : «захищається законом», «створює умови», «забезпечується доступність».

Гарантовані Конституцією права і свободи і за змістом і за формою виражені надто стисло, в багатьох випадках у відповідних нормах Конституції конкретизовано закріплюється лише головна ідея (принцип) того чи іншого основного права (свободи). В них відсутній цілий ряд елементів, які необхідні для повноправного врегулювання кола відносин, які втілюють відповідне право громадянина, або його основну свободу. Однак це зовсім не спростовує твердження, що конституційне право і свобода людини досить конкретно в своєму змісті мають свої межі³. Тому, зрозуміло, що ідеї, які містяться в конституційних нормах, що концентровано виражають права та свободи людини та громадянина, потребують їх подальшого розвитку, їх же повсякденне втілення в життя – в конкретизації конституційних формул закріплення. Це й покликано виконувати в даному випадку галузеве законодавство.

Гарантії прав та свобод людини, встановлені нинішньою Конституцією України, перетерпіли перш за все суттєві якісні зміни. Зросла їх повнота, збільшився обсяг і, внаслідок цього, підвищився ступінь результативності їхнього впливу на реалізацію прав та свобод. Вказані зміни наочно видно і у кількісній стороні їхнього конституційного оформлення. У структурі конституційних норм, які закріплюють права людини, переважна більшість норм вміщує саме гарантії прав, а законодавство вже в свою чергу забезпечує реалізацію основних прав і свобод, охороняє їх від можливих порушень, встановлює порядок їх відновлення, якщо права вже порушено.

Конституція України у п. 4 ст. 55 гарантує кожному праву після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав та свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. На європейському континенті для цієї мети служить, перш за все, європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод, на яку повинно орієнтуватись національне законодавство України. З часу вступу України до Ради Європи нашим співвітчизникам стало можливим після повного використання національних засобів захисту своїх суб'єктивних прав і свобод, використовувати порядок, який певний час застосовується в країнах -членах Ради Європи. Проте Конституція це право особи закріпила лише теоретично, оскільки практика його реалізації бере свій відлік з моменту ратифікації Верховною Радою України «Конвенції про захист прав людини та основних свобод людини» 17 липня 1997 року⁴. Конвенція не замінює національні системи захисту прав людини, але вона забезпечує міжнародну гарантію захисту прав людини. У деяких країнах Конвенцію включено у внутрішнє законодавство з тим, щоб кожна людина мала можливість подати скаргу або заяву до на-

ціонального суду або органу, спираючись безпосередньо на її положення. Але навіть у тих країнах, де Конвенцію не включено у внутрішнє законодавство, національні закони не повинні суперечити її положенням⁵.

Право звернення кожного за захистом своїх прав і свобод не обмежується лише європейськими наглядовими інстанціями. Існують різні форми захисту і на глобальному міжнародному рівні. Наприклад, після зняття Україною застережень до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання 1984 року, стало можливим відповідно до ст. 22 цієї Конвенції звернення до міжнародного комітету проти катувань⁶. На мою думку, ці міжнародні інститути захисту прав та свобод людини та громадянина для наших співвітчизників ще є доволі часто недосяжними. Причин у даному випадку вбачається декілька. По-перше, світовий досвід захисту основних прав і свобод людини та громадянина щойно задекларований у Конституції України. Для «запуску» гарантій прав і свобод, закріплених у розділі II Основного закону потрібен механізм реалізації цих прав. А він можливий лише в тому випадку, коли на основі Конституції буде прийнято доволі значну кількість законів та підзаконних нормативно – правових актів, які б належним чином регламентували відносини між людиною та державою. Отже, звідси напрашується і висновок – якщо власна держава не може мене захистити, то про який захист на міжнародному рівні я можу сподіватися. Друга причина, на мою думку, у взаємовідповідальності між людиною та державою: перебування у міжнародних організаціях потребує сплати внесків у їх бюджет, а наша держава не в змозі навести порядок у своїй бюджетній сфері через небажання громадян виконувати свій конституційний обов'язок – сплачувати податки. Оскільки Україна нерегулярно вносить кошти у фонди міжнародних інституцій по захисту прав людини, останні не зацікавлені в розгляді справ, що стосуються розгляду справ, що стосуються порушення прав і свобод людини в Україні. Ще однією причиною, що не сприяє розвитку правового захисту прав людини, є тривалий, затяжний процес розгляду скарг, які стосуються порушення прав та свобод людини та громадянина з боку держави.

Якщо в Україні механізм захисту та реалізації основних прав та свобод людини тільки набирає обертів, у країнах сталої демократії існує великий досвід створення і функціонування розвиненої системи інструментів та механізмів, які сприяють забезпеченню захисту прав і свобод людини і громадянина, проголошених в конституціях і закріплених в законодавстві. Особливе значення серед конституційних гарантій прав людини має право на судовий розгляд. Це право набуває все більш універсального характеру, що пояснюється високим ступенем демократичності судового розгляду, який базується на принципах незалежності суду, гласності, змагальності, безпосередності, усності розгляду, представлення доказів тощо.

Проголошення судової влади гарантією охорони громадянських свобод міститься в Біллі про права США 7, зокрема в XIV поправці до говориться про законний судовий розгляд як гарантію захисту життя, свободи і

власності громадян США, про рівний для всіх захист законом. В розділі II статті 3 Конституції США встановлюється принцип єдності судової влади, яка поширюється на всі справи, що вирішуються згідно з законом і правом справедливості, які виникають на основі цієї Конституції, законів Сполучених Штатів, міжнародних договорів, які укладаються Сполученими Штатами. Існуюча в США централізована модель судового контролю в галузі захисту прав людини є достатньо демократичною в силу щонайменше двох причин, перш за все, цей процес починається знизу і вирішення питання про конституційність виявляється прямо пов'язаним з розглядом обставин конкретної справи і відповідно з захистом конкретного права. Не менш важливо і те, що конституційний контроль здійснюється як суто судовий, тобто із застосуванням формально юридичних процедур, процесу. В силу зазначеної процедури судового розгляду – «in via concrete» – рішення про антиконституційність поширюється лише на учасників конкретного судового процесу і не веде до зміни правового становища осіб, які опинилися в аналогічній ситуації. Поряд з цим особливість рішень Верховного Суду полягає в тому, що визнані антиконституційними закони формально не анулюються, однак фактично вони перестають діяти, оскільки рішення вищестоящего суду є обов'язковим для нижчестоящих судів. Очолена Верховним Судом США, ця система зумовила появу величезної кількості прецедентів і норм, в яких дається тлумачення положень Конституції і Білля про права, і поза якими неможливо усвідомити конкретний зміст і ступінь захисту прав і свобод людини і громадянина. Право судів загальної юрисдикції перевіряти відповідне законодавство та практику застосування прав і свобод на відповідність конституційним положенням за американським зразком отримали поширення в Канаді, Австралії, Індії, Японії, а також і в латиноамериканських країнах – Мексиці, Аргентині, Бразилії та інших.

Інша форма захисту прав і свобод прийнята в Німеччині, Австрії, Іспанії і в деяких інших країнах, в яких громадяни наділені правом конституційної скарги. Так, право такого оскарження в ФРН було введено в 1969 р. Позов може бути поданий супроти будь – якого акту однієї з трьох гілок влади, якщо він на думку позивача, порушує його основні права. Спеціальний орган конституційного нагляду – Конституційна Рада – був введений у Франції Конституцією 1958 року. Зазначений орган правомочний оцінювати законодавчі акти з точки зору їх відповідності Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Конституції 1958 р. і доповнюючим її конституційним законам, а також вихідним принципам правової системи, стосовно прав і свобод людини і громадянина. Таким чином діяльність Конституційної Ради є важливою гарантією захисту основних прав та свобод людини та громадянина з точки зору Конституції. Особливо слід підкреслити той факт, що в результаті здійснення Конституційною Радою цензурних повноважень багато основних прав і свобод, були встановлені в якості «конституційних принципів, визнаних законами Республіки». Мова йде, наприклад, про право на захист особистого життя, свободу совісті, право на страйк та інші.

Конституцією України (ст. 101) вперше у нашій державі введена посада Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Аналогічний інститут існує в багатьох країнах світу, де він називається дещо інакше – омбудсмен, захисник, посередник тощо. Інститут Уповноваженого –омбудсмена належить до тих державно – правових інституцій, які отримали широке розповсюдження після другої світової війни, особливо в 60-ті роки, хоча свою історію він починає з 1809 р. у Швеції.

Сьогодні більш аніж у 40 країнах існує понад 150 органів і структур, які виконують функції омбудсмена⁸. Такий авторитет цього інституту пояснюється цілою низкою взаємопов'язаних фактів. По-перше, сьогодні має місце усвідомлення важливості існування конституційних гарантій прав громадян, внаслідок чого і виникають нові механізми дотримання прав і свобод людини і громадянина. По-друге, розширення повноважень сучасних держав, поява у них нових функцій потягли за собою зміни у характері і масштабах діяльності посадових осіб, збільшили коло питань, які можуть самостійно вирішувати ці посадові особи, і тому зросла імовірність порушень прав людини. Це призвело до необхідності посилення охорони прав людини та громадянина у таких сферах, де одного лише контролю за законністю недостатньо. По-третє, кожна держава прагне до міжнародних стандартів з прав людини, а інститут омбудсмена характеризується демократичними рисами: незалежністю в системі державних органів, відсутністю формалізованих процедур розгляду заяв, скарг, безоплатним наданням громадянам допомоги. В державно-правовому значенні омбудсмен сприймається як гідна довіри незалежна особа, уповноважена парламентом на охорону прав людини і громадянина, і поміркований парламентський контроль у формі нагляду за всіма державними посадами і представниками, але без права зміни прийнятих ними рішень. У конституційне – політичній практиці діяльність омбудсмена пом'якшує конфлікти між громадянами, державою та людиною⁹.

У світі існує дві моделі Інституту омбудсмена – шведська і британська. У Швеції інститут омбудсмена включає в себе 4 омбудсмена – шеф – омбудсмен, омбудсмен, що здійснює нагляд за збройними силами і їх відносинами з цивільними структурами, омбудсмен, у функції якого входить нагляд за законністю в сфері соціалбезпечення і податків, і у 1986 році, у зв'язку з прийняттям закону проти расової дискримінації, був призначений омбудсмен з питань боротьби у галузі трудових і соціальних відносин. Повноваження в омбудсменів у Швеції досить широкі, ними здійснюється контроль за різноманітними сферами управління і правосуддя. Вони мають право пред'являти звинувачення державним посадовим особам, а з недавнього часу – і муніципальним, мають широкий доступ до інформації.

Дещо відмінні повноваження в омбудсмена Великобританії. Цей інститут було введено в дію в 1967 р. законом про парламентського комісара з адміністративних питань. Згідно з законом омбудсмен наділений статусом рівнозначним статусові судді вищого суду, призначається королевою і має право займати цю посаду до виповнення 65 років. В компетенцію омбудсме-

на входить розгляд скарг громадян на будь – які дії центральних органів виконавчої влади, якщо ці дії не можуть бути оскаржені в суді або трибуналі. Але ці скарги подаються не особисто омбудсмену, а тільки через одного із членів парламенту, який офіційно звертається з проханням про проведення розслідування у справі. Така норма введена з метою охорони омбудсмена від великої кількості скарг, які не входять до його юрисдикції. Встановлені й особливі вимоги до скарг – вони повинні подаватися в письмовому вигляді і тільки громадянами Великобританії не пізніше 12 місяців з часу порушення прав громадянина. Але і після цього переліку омбудсмен може прийняти скаргу для розгляду, якщо вважає за потрібне розглянути її. Рішення про необхідність розпочинати чи не розпочинати розслідування у справі знаходиться повністю в компетенції омбудсмена. Він також безпосередньо обирає порядок проведення розслідування. Це може бути і неофіційна бесіда і відкрите слухання з правом сторін мати законних представників. По закінченні розслідування у справі омбудсмен повинен скласти звіт, у якому містяться рекомендації по справі. Цей звіт надсилається членові парламенту, через якого подавалася скарга, а також громадянину, чиї права порушені, посадовій особі, яка порушила права громадянина, і керівнику відповідного відомства, який саме і повинен повідомити омбудсмена про заходи, які планується здійснити для усунення порушеного права громадянина.

Позитивною тенденцією у розвитку системи захисту прав людини в останні роки стала їх інтернаціоналізація. Багато країн оголосили основні міжнародні договори, конвенції і встановлені в них міжнародні стандарти з прав людини складовими частинами своїх конституцій. Тобто, безпосередньо діючим правом, обов'язковим для всіх державних органів. Цей принцип має важливе значення для розширення судового контролю за дотриманням прав і свобод. Особа може звернутись у Конституційний суд чи суд загальної юрисдикції і у випадку порушення її прав, передбачених у міжнародних договорах¹⁰. Правовий режим у цілому залежить від способу інкорпорації норм міжнародних актів і конвенцій у внутрішнє законодавство конкретної держави: чи досягається трансформація за допомогою прийняття конституційного закону, як це відбувається в Англії, Канаді, Фінляндії чи діє принцип автоматизму. Наприклад, в Італії акт парламенту про ратифікацію міжнародного договору, як правило, містить положення під назвою «розпорядження про імплементацію», в силу якого норми договору стають частиною внутрішнього права, дозволяючи індивідам посилаючись на них у національних судах.

Загалом, підсумовуючи, можна стверджувати, що на превеликий жаль на сьогодні, хоча й у Конституції України закріплено норму про встановлення гарантій прав людини, вказана норма має декларативний характер, вона відіграє роль декорації на тлі важкого економічного становища нашої держави, відсутності правової культури громадян, а також ще цілого ряду важливих політичних та юридичних факторів. Саме через це, конституційні гарантії прав людини і громадянина стоять у держави майже на останньому місці під час формування громадянського суспільства, правової соці-

альної держави, хоча і Конституція надає їм пріоритетного значення та визнає людину найвищою соціальною цінністю. Законодавець створює величезну кількість юридичних фікцій (від лат. «fictio» – вигадка), які завдають непоправної шкоди насамперед правовій системі України. Це насамперед стосується Конституції України (закріплені псевдогарантії про право на працю (ст. 43), про право на соціальний захист і охорону здоров'я (ст. 46, 49) та ряд інших псевдогарантії), а також у свою чергу і національне законодавство, що базується на Основному законі. Для того, щоб конституційні гарантії прав людини стали дійсно тими явищами, які сприяють здійсненню прав і свобод людини, забезпечують їх охорону та захист, необхідним є вплив багатьох важливих чинників, що спрямовані на здійсненість закріплених у Конституції зобов'язань держави щодо охорони та захисту прав людини. Такими чинниками, на мою думку, є :

- 1) Закріплення у Конституції держави та у її національному законодавстві міжнародних стандартів з захисту прав людини (хоча й наша Конституція і закріплює ці стандарти, проте законодавство дуже віддалене від проголошених у ній гарантії).
- 2) Високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів, як, у певному значенні вирішальної, найбільш надійної гарантії охорони та забезпечення прав людини.
- 3) Високий рівень правової культури суспільства, який у значній мірі гарантує втілення верховенства закону і є фактором, що сприяє створенню умов, коли відносини між людиною та державою будуються на основі загальнодозвільного підходу.
- 4) Спрощення юридичних норм і інститутів, які регламентують порядок реалізації конституційних гарантії прав і свобод людини. Це пояснюється тим, що законодавство неіснуючого СРСР залишило нам у спадок ідеологію – мінімально довіряти і максимального контролювати всі дії і вчинки людини. Чи не тут приховується одна з причин неповаги й недовіри людей до права.
- 5) Реформування та зменшення апарату виконавчої влади держави. Відповідальність працівників державного апарату за протиправні дії стосовно прав людини та громадянина. Ключовим моментом змісту відповідальності держави перед особою повинна стати матеріальна компенсація шкоди, в тому числі моральної.

Реальність зазначених чинників можлива, мені здається, лише при усвідомленні кожною людиною дійсно правового характеру взаємовідносин з державою, усвідомлення абсолютної цінності правової держави та бажанні кожного внести частинку сил на благо держави. У цьому випадку можна буде сміливо сказати : «Ми будемо правову, соціальну державу».

Література

1. Конституція України/ТВідомості Верховної Ради України . – 1996. - №30.- Ст. 141.
2. Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно – правовых норм. – Воронеж – 1984. – С. 145.
3. Буткевич В. Права людини в Україні. Офіційне ставлення до проблеми/ТПрава людини в Україні. – К, 1995. – С. 21.
4. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» // Голос України. – 1997. – 24 липня.
5. Рада Європи та захист прав людини // Український часопис прав людини. – 1996. – № 1. – С. 71.
6. Права человека : Сборник международных документов. – М. – 1990., - С. 45-58.
7. США – Конституция и права граждан. – М. – 1987. – С. 142.
8. Автокамов А. С. «Правовое положение омбудсмана в буржуазном государстве» // Государство и право. – 1999. М. – № 3. – с. 34
9. Правовое обеспечение прав личности (под ред. Шайкенова И.). – М. -1990.- с. 156
10. Ершов В. В. Суд в правовом государстве//Советская юстиция. – 1990. №24.-С. 71.

Відомості про автора

Панкевич Іван Миронович – кандидат юридичних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка.

Саламатов В. А. (Київ)

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ РЕСУРС
АДМИНИСТРАТИВНОЙ РЕФОРМЫ В УКРАИНЕ:
КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ И ОПЫТ
ЭМПИРИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ**

Гражданское общество и государственное управление

Проблема кадрового обеспечения трансформации общества является одной из вечных мировых проблем. Кто может, должен и будет изменять

политико-административную систему страны в период кардинальных социальных реформ? Эту проблему должны были решать государственные лидеры-трансформаторы всех времен и народов. С ней сталкивается каждая страна, проходящая через период социальных реформ и трансформаций.

Согласно теории гражданского общества оно возникает и существует как определенная альтернатива государству во взаимоотношениях личности и общества. Но любое противопоставление, разграничение предполагает наличие связи (Game, 1998). Следовательно, гражданское общество и государство тесно связаны между собой, поскольку без сильного, экономически развитого государства не может быть развитого гражданского общества. На уровне официальных документов декларируется, что задача развития гражданского общества в Украине является одной из задач стратегии развития государственной службы (Стратегия, 2000). Следовательно, можно предположить, что реализация проекта трансформации государственного управления может существенно отразиться на процессах формирования гражданского общества. В тоже время, идеи, ценности и субъекты гражданского общества должны быть одним из источников и ресурсов административной реформы (АР). Согласно теории и практике управления изменениями, для того, чтобы АР способствовала становлению гражданского общества в Украине, его субъекты должны участвовать в разработке и реализации АР. Т.е. для получения позитивного результата должно быть взаимное движение: государства навстречу удовлетворения запросов и потребностей общества и, в свою очередь, участие общества в управлении государством.

На сегодняшний день в связи с административной реформой существует несколько критических вопросов. Во-первых, каковы результаты административной реформы в Украине? Во-вторых, кому нужна административная реформа, кто заинтересован в ее проведении? В-третьих, кто может и кто способен проводить в жизнь административную реформу? В-четвертых, как включить в проведение АР имеющийся человеческий ресурс?

Первый вопрос представляет задачу оценки эффективности реализации в Украине проекта под названием «Административная реформа», который был инициирован в 1997 году. Основной задачей АР является повышение эффективности работы центральных и местных органов государственного управления (Концепция, 1998). Обобщенная оценка эффективности их работы по нашим данным и по результатам других авторов указывает на неудовлетворенность различных групп населения результативностью их деятельности (Чернецкий, Кот, 1997). Отрицательный ответ на первый вопрос порождает все остальные вопросы.

Второй вопрос связан с истоками и мотивацией проведения (участия в проведении) АР. Кроме того, выделение заинтересованных участников нужно для проведения оценочного исследования с целью поиска ответа на первый вопрос. Третий вопрос и есть постановка задачи определения, исследования, оценки человеческого ресурса АР и, в более узком смысле, психологического ресурса АР. Кроме того, попытка ответа на любой из этих

вопросов требует обращения к смыслу и содержанию административной реформы, а также их (смысла и содержания) уточнение и развитие с точки зрения различных участников АР.

На наш взгляд, рассмотрение проблемы человеческого ресурса (потенциала) административной реформы должно представлять собой исследование предпосылок, мотивов, субъективных условий проведения реформы, связанных с человеческой сущностью и состоянием людей, которые должны реализовывать эту реформу и кого касаются результаты внедрения реформы в случае ее реализации. При таком подходе человеческий ресурс АР рассматривается как готовность к участию в ее проведении и реализации. Знание и учет человеческого ресурса реализации реформы является одним из основных условий успешности ее проведения в Украине.

Рабочая модель психологического ресурса административной реформы

Понятие человеческий или психологический ресурс административной реформы (ЧРАР или просто ЧР) мы рассматриваем не просто как кадрового обеспечения государственной службы, как процесс набора и учета кадров в системе государственной службы и местного самоуправления. В данной работе ЧРАР рассматривается как психологический ресурс инновационной деятельности в системе государственного управления, как субъективная готовность административно-управленческого персонала к участию в преобразовании общества. Система основных блоков ЧР АР (групп параметров для его оценки) включает:

- Понимание и осознание потребности в преобразовании государственного управления социальными акторами социально-политического пространства.
- Организационная культура и политики, определяющие положение сотрудника в организации и взаимоотношения между социальными институтами и акторами, система интересов и ценностей социальных акторов, связанная с работой и профессиональной деятельностью.
- Программы действий на общегосударственном и индивидуальном уровнях, связанные с реализацией АР.
- Мотивация социальных акторов для участия в АР.
- Профессиональная компетентность и эффективность административно управленческой деятельности.
- Адаптационный потенциал, стили восприятия и поведения в условиях управленческого и производственного стресса.

Методика получения исходных данных и их анализа

На основе исходного комплекса показателей ЧР АР был сформирован опросник для их оценки. Опрос проводился в нескольких крупных городах различных регионов Украины (Донецк, Киев, Полтава, Харьков, Херсон) в 2001 году. При статистическом анализе данных использовались результаты опроса 154 управленцев различного уровня. Респонденты представляли четыре статусно-ролевые группы (государственные служащие, представители бюджетных организаций, частного бизнеса и общественных организаций). Данные группы рассматриваются как представители ведущих социальных субъектов или действующих сил современной общественно-экономической системы Украины.

Количественная обработка данных проводилась с помощью дисперсионного и поискового факторного анализа данных.

Эмпирическая характеристика текущего состояния человеческого ресурса административной реформы

Обобщение результатов оценки эмпирических параметров человеческого ресурса АР было проведено с помощью их представления в виде «профиля» базовых компонентов исходной концептуальной модели ЧР АР и их соотношения с гипотетическими моделями ЧР АР. В приведенной ниже таблице 1 дано обобщенное представление выраженности параметров, представляющих блоки концептуальной модели АР. В таблице 2 представлено наличие/отсутствие статистической значимости различий при выделении групп респондентов по различным основаниям (независимым показателям): статусные роли в обществе, уровень в управленческой структуре, наличие/отсутствие профессионального образования в сфере государственного управления, инновационность организации (новая или традиционная организация).

Табл. 1. Качественная характеристика восприятия состояния блоков ЧР АР в двух статусно-ролевых группах

Блоки исходной модели	Характеристика по группам			Значимость различий средних между группами
	в целом по выборке	государственные служащие	частный бизнес	
Потребность в АР	Максимально выражено при рассмотрении проблем государства и общества в целом	По оценке состояния сфер национальных интересов, реализации основных направлений АР		есть

	Менее выражено при оценке состояния организации и индивидуального уровня жизни.	Ухудшение жизненного уровня семьи (более выражено).		есть
			Неясность перспектив для организации (более выражено)	есть
Эффективность и	Работа центрального правительства и местных органов власти признается неэффективной	Наименее критичные оценки	Наиболее критичные оценки	есть
профессионализм	Непрофессионализм персонала надсистемы воспринимается более критично, чем уровень профессионализма коллег по организации			
	Наименее критично рассматривается собственный уровень профессионализма			
Мотивация участия в АР	Наибольшая заинтересованность в АР приписывается представителям общественности и частного бизнеса	Государственные служащие указывают в полтора-два раза чаще на собственную заинтересованность в АР, чем представители других групп.	Заинтересованы, но не знакомы с программой административной реформы	есть

		Наилучшее зна- комство с концеп- цией АР		
	Приблизительный баланс позитив- ных и негативных ожиданий от АР			
Организа- ционная культура	Субъектные, мате- риально-экономи- ческие, формаль- ные нормы, соци- альные отноше- ния и ценности примерно в рав- ной мере призна- ются в качестве факторов, препят- ствующих рефор- ме государствен- ного управления (Q13)	Есть некоторые различия в оценке роли различных факторов между группами		
	Для эффективной управленческой работы индивида в организации - широкий спектр препятствий:	Низкая заработная плата, не совер- шенное управле- ние со стороны выше стоящих структур	недостаточная финансовая и организац- онная само- стоятельность	
	Наиболее влия- тельные субъекты трансформации государственного управления	высшие органы государственной власти	высшие орга- ны государст- венной влас- ти и теневые структуры	есть
	Полагаемая Соб- ственная роль в АР	В той или иной мере активная позиция (до 90% респондентов)	В той или иной мере ак- тивная пози- ция (около 41% респон- дентов)	есть
	<i>Локус контроля (Q26) -доминиру- ет слабо выражен- ный внутренний локус контроля</i>	Явно внутренний - 17% Явно внеш- ний - 1%	Явно внутрен- ний -5% Явно внешний -10%	

Программы действий на национальном уровне	Сложилось после 1994 года, по крайней мере к 1997 году.			
Индивидуальное поведение	Видение собственной роли в осуществлении AP (Q11)	В той или иной мере активная позиция: — В соответствии со служебными обязанностями — Возможность в той или иной мере активного участия (90% респондентов)	— Возможность в той или иной мере активного участия (41% респондентов)	есть
	Активно используются доступные способы преодоления трудностей и стресса			
Адаптационный потенциал	Относительно низкий уровень адаптационного потенциала	государственных служащих по сравнению с	представителями частного бизнеса	

Табл. 2. Значимость различий средних значений показателей ЧР AP в зависимости от уровней независимых организационных факторов по результатам однофакторного дисперсионного анализа ANOVA.

Примечание к табл. 2: оценка между статусными группами проводилась по всей выборке, а влияния других факторов – внутри субвыборки государственных служащих.

Блоки исходной модели	Группы показателей		Факторы			
			Статусные группы	Управленческий уровень	Образование	Тип организации
Потребность в AP	Результативность направлений AP: собственно эффективность работы органов исполнительной власти	Q6F1	0,003		0,02	

	Состояние сфер национальных интересов	Q1	0,040	0,068		
	Состояние организации	Q27				
	Изменение жизненного уровня семьи	Q45	0,026			
	Необходимость реформирования системы государственного управления	Q5.2			0,06	
	Социальная напряженность в данное время	Q4	0,094			
Эффективность и	Общая эффективность работы Правительства	Q2	0,001		0,06	0,01
профессионализм	Общая эффективность работы местных органов власти	Q3	0,074			
	Профессионализм сотрудников	Q14				
	Потребность в развитии профессиональных знаний, навыков в технологии управления	Q16.1				
Мотивация участия в АР	Заинтересованность в АР высших органов государственной власти	M_Q7 F1	0,039			
	Заинтересованность в АР местных органов власти	M_Q7 F2	0,001			0,05
	Заинтересованность в АР бизнеса, общественности, политических партий	M_Q7 F3,F4			0,07	
	Личное знакомство с направлениями реализации административной реформы	Q10	0,0000	0,028	0,001	
Организационная культура	Преграды АР					
	— непрофессионализм	M_Q13 F1				
	— недостаток ресурсов	M_Q13 F2	0,020			

— недостатки концептуально-законодательной базы	M_Q13 F3				
— разногласия	M_Q13 F4				
— равнодушие к общественному благу	M_Q13 F5	0,075			
Влияние социальных сил:					
— высших органов государственной власти	M_Q15 F1	0,035			
— бизнеса и местной власти	M_Q15 F2				
— общественности и партий	M_Q15 F3			0,04	
— теневых структур	M_Q15 F4	0,031			
Представление о собственной роли в реализации административной реформы	Q11	0,060			
Локус контроля	M_Q26		0,042	0,07	
Управленческие перспективы:					
— ценность профессионального подхода к делу	M_Q29 F1			0,06	
— командная работа (коллективизм 1)	M_Q29 F2	0,013	0,009	0,08	
— жесткая дисциплинарная подчиненность (дистанция власти 1)	M_Q29 F3				
— поддержка индивида коллективом	M_Q29 F4				
— иерархия и стабильность дистанция власти 2)	M_Q29 F5	0,086			
— стремление к определенности	M_Q29 F6				
— внутренняя мотивированность работы	M_Q29 F7	0,004	0,070		
— интегрированность в систему иерархических связей	M_Q29 F8	0,070		0,06	
— ориентация на результат	M_Q29 F9	0,0003			0,10

	Категория			0,053	0,02	
	Ранг			0,000	0,07	
	Длительность пребывания на государственной службе			0,081		
	Работа на государственной службе до 1991 года		0,000	0,078		0,05
	Уровень в управленческой структуре			0,008		
Индивидуальное поведение	Поведение типа А	M_Q23				0,06
	— ориентация на достижение	M_Q23 F1				
	— быстрый темп жизни	M_Q23 F2		0,041		0,01
	Стратегии купирования стресса	M_Q25			0,09	
	— рациональное отношение к делу	M_Q25 F1				
	— экономия и восстановление эмоционального потенциала	M_Q25 F2		0,043	0,02	
	— концентрация, упорядочивание	M_Q25 F3				
Адаптационный потенциал	Удовлетворенность работой	M_Q20				
	Психическое здоровье	M_Q21	0,079			
	— спокойствие ума и работоспособность	M_Q21 F1	0,018			
	— благополучие	M_Q21 F2				
	Физическое здоровье	M_Q22				
	Длительность пребывания на больничном (в днях)					0,004
	Источники давления на работе:	M_Q24	0,100			0,02
	— Сомнения в перспективах служебной карьеры	M_Q24 F1				0,01
	— Отношения дом-работа	M_Q24 F2	0,098			
	— Проблемность профессионально-личностных отношений	M_Q24 F3				0,02

	Длительность работы за неделю (в часах)					
Социально-демографические показатели	Пол		0,084		0,03	
	Возраст		0,089	0,007	0,09	
	Образование		0,007		0,01	
	Самооценка уровня знаний по:					
	— Государственное управление		0,0000	0,037		0,08
	— Внутренняя политика Украины		0,010			
	— Производство		0,018			0,06
	— Финансы и экономика Украины		0,002			0,01
	— Экология		0,008			0,10
	— Социально-культурная сфера (образование, наука, культура)		0,024			
— Обеспечение правопорядка		0,008	0,066		0,01	
	количество (<0.05) – без биографических данных		13	7	4	6
	количество (<0.05) - всего		24	12	7	10

Сравнение выраженности компонентов человеческого ресурса АР как субъективной готовности к участию в преобразовании системы государственного управления показало следующее:

- в наибольшей степени выражено наличие потребности в проведении АР,
- несколько меньше выражена мотивация участия в АР,
- еще в меньшей степени проявляется организационная культура, ориентированная на проведение АР, а также направленность личностного поведения на активное участие в АР,
- полученные данные свидетельствуют также о более низком уровне индивидуального адаптационного потенциала среди государственных служащих по сравнению с представителями частного бизнеса и общественных организаций.

Рассмотрение системы индикаторов человеческого ресурса АР указывает на внутреннюю сложность проблемы участия социальных институтов и, в том числе, органов государственной власти в реформе системы государственного управления. Это «взгляд извне системы государственного уп-

равления», определение потребности в проведении АР с позиции общества, страны в целом как системы более высокого уровня в рамках процесса целеполагания системы государственного управления. Несколько меньшая часть респондентов признает заинтересованность социальных институтов в проведении реформы государственного управления (Q7). Причем государственные служащие значительно чаще указывают на заинтересованность всех социальных институтов в АР.

Потребность в реформе системы государственного управления вытекает из оценки результатов ее работы, а также из оценки ее организационной культуры. Это рассмотрение системы государственного управления внутри как факторов и условий АР. При рассмотрении факторов, влияющих на реформу государственного управления от 60 до 85 % указывают на преодоление непрофессионализма государственных служащих (Q13). Основной переменной, формирующей фактор непрофессионализма является незаинтересованность самой системы государственного управления в ее (самой себя) реформировании. На важность преодоления незаинтересованности самой системы государственного управления в ее (самой себя) реформировании с уверенностью указывают от 60 до 80 % респондентов (оценки 5-7 по 7 бальной шкале Q13). Существующая «незаинтересованность самой системы государственного управления в собственном реформировании» подтверждается также относительно меньшим признанием ценности профессионализма среди государственных служащих по сравнению с частным бизнесом и общественными организациями, а также доминированием направленности органов государственной власти на самообеспечение, на собственные интересы, а не на служение национальным интересам, т.е. обществу и/или государству. Последнее вытекает из результатов оценки соотношения собственных и национальных интересов в деятельности социальных институтов. Таким образом, проведенный анализ указывает на доминирование внутренних интересов системы государственного управления над интересами надсистемы, т.е. системы более высокого уровня. Таковой по отношению к системе государственного управления является собственно государство (и только оно в случае тоталитарной государственной системы), а также общество, либо сотворчество общества и государства (при различных видах демократического государства).

Необходимость согласования, баланса интересов различных групп в деятельности системы государственного управления стоит и за другими группами факторов, обуславливающих процесс реформирования государственного управления: недостатки концептуально-законодательной базы, разногласия в обществе, равнодушие к общественному благу, недостаток ресурсов.), которые признаются важными для государственного управления.

Внутренней базой (основанием) для незаинтересованности системы государственного управления в АР являются и другие особенности существующей организационной культуры. Так, доминирование ориентации на доброжелательные, дружественные отношения в трудовом коллективе,

комфортность условий работы, хорошую оплату при минимуме трудовых затрат могут быть причиной нежелания менять систему изнутри. Таким ориентациям в определенной степени соответствуют существующие условия работы. По оценкам респондентов они имеют относительно малую рабочую нагрузку. От 83% (для госслужащих) до 100% (для сотрудников общественных организаций) в той или иной мере удовлетворены имеющейся работой, чувствуют себя относительно комфортно, имеют определенный ресурс, запас возможностей адаптации, хотя констатируется относительно низкий уровень психического здоровья, в некоторой степени контролируют ситуацию (большинство демонстрирует слабо выраженный внутренний локус контроля).

Таким образом, согласно полученным данным реакция рассматриваемой выборки представителей 4-х статусно-ролевых групп на трансформацию общества по характеру социальной напряженности (в среднем констатируется средний уровень социальной напряженности) имеет прежде всего внешний по отношению к личности характер. Ее личностная составляющая выражена в меньшей степени и проявляется в неопределенности, неясности перспектив организации и относительно низком уровне психического здоровья.

Встает вопрос о природе выявленного разделения представления респондентов о состоянии и характере межсистемной (внешней) и внутрисистемной (внутренней) ориентации системы государственного управления и ее ответственности за результаты социально-экономических реформ. Это может быть объяснено как:

- психологическая защита как компенсаторный механизм субъективной легализации традиционной культуры поведения
- результат сложившегося игнорирования субъективного (культурного) фактора (относительно низкая оценка актуальности культуры, науки, образования, национального самосознания)
- реальное следствие непрофессионального управления на макроуровне (на уровне государства, отрасли).

Прогноз развития человеческого ресурса административной реформы

При разработке прогноза развития психологического ресурса трансформации организационной культуры административно-управленческого аппарата Украины мы исходили из предположения, что среди различных функциональных задач в рамках государственного управления выделяются традиционные и инновационные задачи. Для решения принципиально новых задач в государственном управлении создаются новые организационные структуры – ведомства, организации или подразделения в рамках уже существующих организаций. Мы исходили из того, что администра-

тивные структуры, занятые в решении традиционных задач, являются носителями традиционной, конформистской организационной культуры. Организационные структуры, занятые в решении инновационных задач, являются носителями новой организационной культуры, т.к. в процессе выполнения инновационного социального заказа в них зарождается и/или существует модернизационная организационная культура. Конечно, это разделение достаточно условно, т.к. в условиях системной трансформации общества все организации работают в новой, динамично изменяющейся среде. И возможность их выживания, сохранения как организационных единиц зависит от динамичности и успешности их адаптации к изменяющимся условиям, политическим и функциональным задачам.

Методика разработки прогноза заключалась в сравнительной оценке параметров модели людского ресурса АР между представителями традиционных и заново созданных учреждений или организаций в системе государственного управления. Предполагалось, что чем больше количество параметров концептуальной модели человеческого ресурса АР, по которым наблюдается существенная разность значений между двумя типами культур, тем выше модернизационный потенциал при сравнении традиционных и вновь созданных организаций. Это мера пути, который уже прошли часть административных служащих (ответственных работников) при выполнении новых задач в условиях работы в новых условиях, с новыми клиентами. Характер выявленных таким образом различий является показателем возможности (степени или вероятности) трансформации административной культуры при постановке перед организацией новых задач государственно-го управления.

Таким образом, для прогноза развития человеческого ресурса АР проводилось сравнение параметров модели ЧР у государственных служащих в зависимости от того, в какой организации они работают – во вновь созданной или в давно существующей, традиционной организации. В качестве формального средства используется однофакторный дисперсионный анализ ANOVA. Полученные результаты представлены в табл. 2.

В данной работе респонденты сами определяли тип организации (вновь созданная или традиционно существующая), в которой они работают. Распределение респондентов по типу организации относительно момента ее создания определялось на основе их ответа на вопрос: «В какой структуре (отделе, организации) вы работаете?»

Таким образом, сравнение параметров ЧР АР у служащих вновь созданных и традиционно существующих структур государственного управления свидетельствует о доминировании сходства их представлений, ожиданий и предпочтений относительно организационно-институциональных аспектов функционирования системы государственного управления. Т.е. представители обеих групп сходным образом воспринимают результаты функционирования системы государственного управления, существующую

организационную культуру, перспективы ее изменения, собственные роли. Но представители новых структур несколько лучше оценивают эффективность работы правительства, а представители традиционных структур более высоко оценивают уровень мотивации участия в АР местных органов власти. Кроме того, имеются различия на уровне индивидуальных особенностей адаптации к условиям работы.

Таким образом, во вновь созданных структурах существует несколько более позитивная оценка деятельности системы государственного управления и субъективная база, более активное стремление к развитию служебной карьеры, но при меньшей выраженности ориентации на достижение, проявление собственной инициативы (поведение типа А). Выявленные различия скорее объяснимы особенностями внутренней организации работы в рассматриваемых организациях и особенностями индивидуальной направленности на развитие карьеры и адаптацию к условиям работы, чем спецификой включенности персонала данных организаций в процессы трансформации общества и системы государственного управления.

Следовательно, вновь созданные организации в системе государственного управления не формируют существенно отличную от существующей организационную культуру и позицию государственных служащих относительно их роли в АР. Работа в них лишь создает у сотрудников более положительное общее отношение к деятельности правительства и несколько большую включенность персонала в профессиональную деятельность. Создание новых организационных структур создает флуктуации на уровне индивидуальной адаптации к условиям работы и дополнительные возможности к развитию индивидуальной карьеры. Таким образом, полученные данные свидетельствуют о довольно низком потенциале развития организационной культуры государственной службы только за счет процессов ее внутренней реорганизации.

Відомості про автора

Саламатов Володимир Олександрович – кандидат психологічних наук, Українська Академія державного управління при Президентові України, м. Київ

Цимбал П. В., Калиновський В. Б.

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКО – ГРОМАДСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА

Методологічне обґрунтування співробітництва між громадським і державним сектором

Майже всі в Україні погоджуються з необхідністю постійного розвитку конструктивних взаємовідносин між різними секторами суспільства (державним, громадським, приватним). З урахуванням зарубіжного досвіду створюються і здійснюються відповідні програми, які демонструють ефективність і перспективність цього напрямку. Але ми не можемо говорити про наявність у нашій країні налагодженого механізму, необхідної динаміки і бажаної результативності співробітництва. Незадовільний стан зберігається внаслідок різних причин: державні структури часто прагнуть до прихованої зверхності, деякі підприємці схильні вдаватися до побутового гасла «хто платить гроші, той і музику замовляє», а певній частині громадських організацій бракує професіоналізму у взаємовідносинах та націленості на клопітку довготривалу роботу.

Негативним фактором, що стримує розвиток співробітництва є недостатня участь населення у діяльності громадських об'єднань. Так, репрезентативне опитування «Громадська думка населення України про демократію», проведеного восени 2000р. Київським міжнародним інститутом соціології у межах спільного канадсько-українського проекту «Демократична освіта» (опитано 1598 осіб), засвідчило, що на запитання щодо належності до будь-якої громадської організації, пов'язаної з розв'язанням місцевих чи загальнодержавних справ стверджувально відповіли лише 3% опитаних, а 96% – з різних причин не брали участь в їх діяльності. Такий стан намагаються використати в своїх інтересах ті, хто скептично відноситься до громадських об'єднань та їх позитивної ролі у вирішенні суспільних проблем.

У зв'язку із цим актуальним вважається розвиток нових соціальних технологій, і, зокрема, такий напрямок як соціальне замовлення. Так, на III - й Міжнародній науково-практичній конференції, організованій Міністерством праці та соціальної політики (Одеса, 2001р.), була прийнята резолюція щодо соціального замовлення та необхідності введення у вузах до навчальних планів спецкурсів з вивчення форм соціальної взаємодії державних, комерційних і некомерційних структур. Реалізувати соціальне замовлення цілком можливо через практику муніципальних грантів, які будуть фі-

нансувати проекти, створені на партнерських засадах і пройшли конкурсний відбір.

Програма розвитку партнерських відносин між міліцією і населенням на 2000-2005 роки, схвалена колегією МВС України також спирається на нові соціальні технології, які мають забезпечити здійснення концепції «народ і міліція партнери». Одним із завдань Програми є створення та запровадження навчального курсу з питань взаємодії міліції з населенням при охороні громадського порядку і профілактиці правопорушень. Важливо досягти того, щоб поліцейсько-громадська співпраця стала одним із дієвих напрямків протидії злочинним угрупованням, які сьогодні використовують легальні і нелегальні механізми впливу на суспільне життя, лобіюють свої інтереси у владних структурах та домагаються прийняття вигідних їм політичних рішень.

Одним із проявів громадянського суспільства є наявність сильних неурядових організацій, здатних бути партнерами для державних чи приватних структур і впливати на прийняття рішень та брати участь у їх реалізації. Без функціонування розвиненого третього сектору не може встановитися рівноправне співробітництво, а у широкому сенсі – здійснюватися демократичне реформування і розвиток громадянського суспільства. Більше того, звернувшись до теорії соціальної дезорганізації французького дослідника В.Стансю, ми виявимо і в нашому суспільстві елементи дегуманізації, фрустрації, психології натовпу і етнічно-психологічної несумісності. Тому у процесі встановлення суспільного контролю над негативними явищами партнерські взаємовідносини набувають особливої актуальності.

Для дослідження стану і тенденцій розвитку громадського сектору в Україні доцільно застосувати методологію «діаманту громадянського суспільства» Гельмута Анхайера, яка включає дослідження індексу розвитку: структури, простору, цінностей і впливу. Структуру ми можемо тлумачити як рівень розбудованості громадських організацій, їх ресурсну базу та участь громадян; простір – як рівень законодавче-нормативних і політичних норм у межах яких діють організації; цінності – як основи, які представляють і захищають організації (права людини, толерантність, прозорість, звітність та ін.); вплив – як рівень взаємодії організацій з державою, суспільством та тиск на прийняття рішень. Методика Анхаера дозволяє виявити реальний стан і можливості зростання третього сектору в нашій країні. У повній мірі ця методика була використана для оцінки індексу розвитку громадянського суспільства під час здійснення проекту CIVICUS, який охопив близько 15-ти різних країн, включно з нашою.

Для обґрунтування нашої теми важливою є концепція «груп інтересів» А.Бентлі, в якій він доводить, що процес управління визначається впливовими групами, які зацікавлені у прийнятті різноманітних рішень, особливо вигідних їм. Так, групи інтересів інформують владу щодо своїх потреб, переконують керівників у необхідності їх реалізації. З цією метою вони проводять мітинги, акції на підтримку своїх інтересів. Ми ж звертаємося до методо-

логії формування і реалізації інтересів громадських організацій під час взаємодії з державними структурами.

Не менш важливе методологічне значення мають твердження Дж. Хеллмана і Дж. Стігліца про широку участь населення у суспільно – економічному житті як важливий фактор подолання небезпечних наслідків часткового реформування у пострадянських країнах. Незважаючи на ймовірне посилення груп, що «виграли» на першому етапі (або на початку) реформування (завдяки прямим або опосередкованим зв'язкам із владою), участь громадян є об'єктивно перспективною. І дійсно, у багатьох країнах, перед демократично налаштованими організаціями постала проблема опрацювання лінії поведінки (взаємодіяти чи не взаємодіяти) з владними структурами, часто очолюваними політико – клановими групами або поновленою партбюрократією. Безперечно за цих умов вимоги до методів взаємодії значно зростають, про що засвідчили, наприклад, розбіжності, що виникли під час формування позицій організацій третього сектору на передодні проведення Громадянського форуму у Росії наприкінці 2001р. Встановлення діалогу громадськості і влади в українському суспільстві є також необхідним чинником, який у певній мірі, може виступати як протидія формуванню клановості у різних сферах і об'єктивно веде до розширення впливу на «перерозподіл» сил, що беруть участь у прийнятті рішень на різних рівнях.

Останнього часу з'явилися нові методологічні підходи в Інституті Відкритого суспільства щодо формування міжнародної мережі неурядових організацій Демократичної коаліції трьох рівнів (місцевий, регіональний, глобальний) за сітчастим (горизонтальним) принципом. Автори ідеї пропонують посилити взаємодію неурядових організацій між собою, своїми державами та сформувавши механізм впливу на глобальний розвиток демократії. Таким чином може бути застосована практика виміру діяльності НПО не за належністю до розвинутої чи слаборозвинутої країни, а за рівнем їх професіоналізму, партнерської участі, ефективності впливу на розвиток громадянського суспільства. Більше того міжнародне співробітництво посилює можливість громадських структур впливати на розвиток глобальних процесів та досягати втілення своїх інтересів.

Грунтуючись на вище викладеному зазначимо, що теоретично – правова модель взаємовідносин різних секторів безпосередньо залежить від функціонування політичного режиму та соціальне – економічного стану країни. Наприклад за умов авторитарного режиму щодо незалежних громадських організацій та опозиції застосовується насильницьке – радикальний підхід. Як правило, авторитарний режим прагне політизувати діяльність як громадських структур, так і поліції, з метою їх використання як інструменту у боротьбі проти сил, що несуть йому загрозу. Водночас взаємодія громадських організацій на міжнародному рівні розглядається цими режимами як підіривна діяльність, зовнішній тиск та втручання у внутрішні справи.

Зважаючи на відчутні прогалини розвитку третього сектору в Україні фахівці з цих проблем пропонують різноманітні шляхи їх вирішення. До-

речно назвати кілька концептуальних підходів, запропонованих як правлячими групами, так і опозиційними силами, наприклад, ідею трансформації українського суспільства зверху [1,182], концепцію широкомасштабного соціального проекту з розробки стратегії для України та інші [2,1;4]. Але слабким місцем залишаються питання їх практичного втілення.

Особливістю в Україні є те, що влада часто декларує демократичні напрямки розвитку і партнерство, але у практичній діяльності керується своїми тимчасовими міркуваннями, тобто поступає так, як це вигідно вищим посадовим особам. Доцільно навести приклад, коли ідеї досягнення суспільної злагоди і посилення правопорядку обґрунтовувалися і використовувалися правлячою політичною елітою з метою переобрати діючого Президента і утриматися при владі. Після виборів владні структури поверталися до своєї попередньої практики адміністрування і до радикальних відносин із опозицією. Тому, щоб унеможливити подібні повороти, потрібно застосувати методи, коли партнерство між трьома секторами не тільки проголошується зверху, але реально створюється і розвивається на низовому рівні. За таких умов посилюється місцевий демократичний розвиток, звужуються можливості для маніпулювання громадською думкою, і посилюється «гра» за демократичними правилами.

Таким чином широкомасштабний соціальний проект узгодження інтересів влади, громадських і політичних сил, який пропагує команда В.Ющенко, має охоплювати не тільки вищі структури та встановлення цивілізованих відносин з опозицією, але зосередитися на створенні (за участю громадськості), конкретного механізму взаємодії між секторами на різних рівнях. Можна припустити, що після парламентських березневих виборів 2002р. (за умов посилення демократичних реформістських сил), влада проявить політичну волю, схилиться до встановлення цивілізованих взаємовідносин з опозицією, і всі сторони розпочнуть гру за новими правилами. Але більш складним завданням є встановлення ефективного механізму взаємодії державних структур і громадських об'єднань для вирішення місцевих питань розвитку. Це довготривалий і складний процес, який має охопити всі сфери соціальне – економічного і культурного розвитку країни.

Отже, наведені вище методологічні положення є важливими для дослідження закономірностей становлення і розвитку громадських організацій, їх партнерських взаємовідносин з державними і приватними структурами та для практичного втілення конкретних форм і методів співробітництва.

Зарубіжний досвід поліцейське-громадського співробітництва та особливості його застосування в Україні.

Можна описати досвід між секторального співробітництва у економічній культурно -освітній, природоохоронній та інших сферах. Ми ж, спи-

раючись на теоретичні і методологічні положення, розглянемо особливості становлення рівноправного, прозорого партнерства між поліцією і об'єднаннями громадян, яке розгортається у різних напрямках і має тенденцію до зростання. Наприклад, взаємодія у сфері дотримання громадського порядку і безпеки під час проведення мітингів, походів, демонстрацій з кожним роком розширяється і вимагає нового рівня роботи. Так, у 2001р. у нашій країні відбулися 31 тисяча громадське – політичних, релігійних, культурно – видовищних масових заходів, і зокрема, таких масштабних як візит глави держави Ватикан Папи Іоанна Павла II, проведення третього Всесвітнього форуму українців, святкування 10-ї річниці незалежності країни тощо. Загалом у них взяли участь 28 млн. осіб.[3,1-16].

Звернемо увагу також на те, що відсутність діалогу між поліцією і населенням призводить до непорозуміння, конфронтації і силового протиборства. Як приклад, можна навести події у березні 2001р у Києві, коли нехтування громадського діалогу і відсутність зважених політичних кроків з боку вищих посадовців, призвели до безпосереднього протистояння і силового зіткнення на вулицях міліції і радикально налаштованої молоді.

Політичні і не політичні об'єднання громадян є найактивнішими учасниками виборчого процесу, і їх права на вільне волевиявлення захищаються державою. Зокрема, поліція має гарантувати безпеку і громадський порядок під час розгортання виборчої кампанії. З цією метою, напередодні виборів 2002р. до Верховної Ради та місцевих органів самоврядування, МВС України створило оперативний штаб, тимчасові підрозділи у складі територіальних управлінь та комісії, завдання яких полягає в тому, щоб узагальнювати і перевіряти інформацію, що стосується порушень законодавства і оперативно реагувати на них. Комісії розгорнули роботу щодо готовності поліції до взаємодії з об'єднаннями громадян та органами місцевого самоврядування під час підготовки і проведення планових зустрічей кандидатів у депутати з населенням. Так за кілька місяців працівники міліції забезпечили охорону порядку в понад 6,5 тис. передвиборних масових заходах та надали допомогу з технічної укріпленості виборчих дільниць, яких понад 32 тисячі. Поліція є політичне нейтральною, незалежною від впливу будь-яких партій та течій, і не бере участь у передвиборчій агітації. Водночас вона виступає як надійний партнер у вирішенні таких питань як забезпечення правопорядку під час виборчого процесу; прискорення паспортизації молоді і обміну паспортів напередодні виборів; співпраця із Центрвиборчкомом з питань перевірки запитів щодо достовірності даних про кандидатів у депутати; цілодобова охорона виборчих дільниць та шляхів-маршрутів по яких перевозяться бюлетені та інше. Отже, розвиток поліцейське – громадської співпраці під час виборчих кампаній сприяє проведенню прозорих виборів і формуванню виборчих органів правовим демократичним шляхом

Не менш складним і необхідним є напрямок налагодження повсякденної роботи міліції і громадських об'єднань щодо попередження злочинності, забезпечення правопорядку на вулицях, у мікрорайонах, містах, селах,

і, таким чином, оздоровлення криміногенної ситуації. Реалістичний політичний підхід ґрунтується на тому, що злочинність є загальнолюдською проблемою, і її рівень залежить від наявності ефективного соціального контролю та здатності суспільних механізмів протидіяти цьому негативному явищу. Для цього необхідно впровадити дієву державну політику щодо розвитку усіх сфер суспільства, забезпечити законні права і інтереси громадян, що є важливим чинником протидії злочинним угрупованням. За умов, коли злочинність перетворилася на одну із загроз національному розвитку, встановлення взаєморозуміння між поліцією і громадськістю є необхідним і перспективним напрямком роботи.

Об'єктивно всі суспільні структури об'єднує розуміння того, що формування правової держави і розвиток громадянського суспільства не можливі без дотримання законів, правопорядку і встановлення дієвого соціального контролю над злочинністю. Громадські організації, як і всі інші, зацікавлені у тому, щоб здійснювати свою діяльність у безпечних стабільних умовах. В свою чергу ефективна діяльність поліції залежить від наявності багатьох факторів: правової бази, законодавчого визначення її завдань, повноважень, об'єкту діяльності; визначення центрального і регіонального управління; укомплектованості і підготовки кадрів; фінансового і матеріального забезпечення та інше. Та найголовнішою умовою є соціальна довіра і підтримка з боку суспільства, без наявності яких, поліція не в змозі виконувати свої завдання. Якщо у країнах ЄС за довірою, серед інших інституцій, поліція посідає перші місця (близько 70%), то в пострадянських країнах спостерігаються протилежні тенденції, пов'язані з недостатньою довірою населення до правоохоронних органів. І як наслідок цього – високий рівень злочинності, непослідовність втілення принципу невідворотності покарання злочинця, послаблення правопорядку і безпечних умов життєдіяльності особи.

Слід зазначити, що криміналітет використовує всі можливі легальні і нелегальні засоби, механізми впливу на суспільне – політичний стан країни, з метою посилити свої структури, і закріпити своїх ставлеників (або клани) при владі. Водночас мова іде також про створення паралельних державі соціальних недержавних інститутів, які ми називаємо злочинними групами, і які прагнуть створити своє управління, перебрати державні функції: виконання судових рішень («вибивання» боргів), організація злочинного виробництва, бізнесу тощо[4,109-110]. Як науковці, так і практики погоджуються з тим, що криміналізація українського суспільства сягнула рівня, який загрожує національній безпеці країни.

Якщо ми звернемося до Матеріалів X Конгресу ООН щодо боротьби із організованою злочинністю (Каїр, 1995р.), у яких визначаються всі наявні форми злочинної діяльності, то головні з них є присутніми і в Україні: наркобізнес, торгівля зброєю і людьми, контрабанда автотранспорту, злочини у фінансово – економічній сфері, тероризм тощо.

Для того, щоб протистояти розростанню цих форм злочинності потрібно проаналізувати позитивні і негативні, зовнішні і внутрішні факто-

ри, які впливають на формування і здійснення державної політики боротьби з організованою злочинністю. Важливо виявити, за яких умов ця політика може стати дієвою, здатною створити умови для того, щоб суспільство здодало негативні явища, а держава, громадські об'єднання та інші структури були в змозі виконати своє головне призначення. Загальний аналіз криміногенної ситуації дозволяє нам чіткіше в'яснити місце і роль поліцейське громадського партнерства та напрямки їх роботи.

Як державні лідери, так і громадські дійшли розуміння того, що на рубежі століть організована злочинність, міжнародний тероризм перетворилися на одну із глобальних проблем, яка потребує вирішення. У зв'язку із цим для нас важливе значення мають дослідження соціально-економічних, політичних, організаційно-управлінських факторів, які визначально впливають на криміногенну ситуацію у нашій країні. Коротко проаналізуємо політичні фактори, які проявляються, як на міжнародному, так і національному рівнях. Доцільно виходити з того, що певні процеси у політиці, навіть позитивні у стратегічному плані, прямо або опосередковано сприяють зростанню криміногенного потенціалу суспільств. А недостатня координація дій органів правопорядку, інших інститутів державної влади та громадянського суспільства призводить до посилення злочинних угруповань. Українське суспільство не може також задовольняти ступінь формування законодавства і втілення державної політики та її ефективність у боротьбі зі злочинністю.

За умов коли світ охоплюють глобальні процеси, особливо стала відчутна негативна роль транснаціональних злочинних організацій, які розгорнули свою діяльність не зважаючи на кордони і активно впливають на криміналізацію українського суспільства. Сьогодні доведено, що транснаціональна злочинність виступає як одна із глобальних проблем, яку має здолати людство. Багато факторів засвідчують, що злочинність перетворилася на реальну загрозу сучасній цивілізації. Респектабельний вигляд, інтелектуальна підготовленість, жорстка дисципліна та організованість дозволяють їй пристосовуватися до геополітичних і геоекономічних змін у сучасному світі. До її характерних рис можна віднести: високу функціональність, створення кримінальних альянсів і глобалізацію, політичну багатолічність і вдале пристосування до різних політичних режимів, динамізм, мобільність, використання нових технологій та винахідливість тощо. Серед головних напрямків дії транснаціональних злочинних організацій визначимо такі:

- політичний (приведення «своїх» до влади з метою впливати на прийняття рішень)
- управлінсько-дезорганізаційний (підрив системи управління, корупція системи управління та взаємовідносин державних структур)
- психологічний тиск (розмивання основ цивілізованого життя та морально-психологічного стану, розповсюдження чуток, нав'язування збоченої інформації, формування псевдо іміджу з метою деморалізації населення)

— міжнародно-дезорганізаційний (підрив міжнародного політико - економічного, технічного та гуманітарного співробітництва).

Для дослідження нашої теми важливо також враховувати криміналізацію участі в організованій злочинній групі, яка визначається у статті 5 Конвенції ООН проти транснаціональної злочинності та містить наступні положення:

- зговір із одним або кількома особами щодо скоєння злочину з метою прямо чи опосередковано отримати фінансову чи іншу матеріальну вигоду
- дія особи, що усвідомлює загальну ціль злочинної групи або наміри групи скоїти злочин, і її діяльність сприяє досягненню злочинних цілей участь в організації, керівництві, пособництві підбурюванні, сприянні чи наданні порад для скоєння серйозного злочину, що здійснюється за участю організованої злочинної групи.[5,2-4].

Таким чином, під впливом транснаціональних злочинних організацій у багатьох країнах посилюється процес криміналізації, в основі якого лежить формування певної соціальної системи, заснованої на таємних протизаконних зв'язках представників державного апарату, політичної еліти і злочинного світу. Якщо розглядати трансформацію суспільства через призму теорії соціальної дії Т. Парсонса, то маємо сказати: дійсно нормативний елемент зустрічає потужний супротив з боку різних суспільне – політичних сил, а в українській практиці, зокрема, з боку політико – економічних кланів, що призводить до посилення напруги і конфліктності. Ситуація ускладнюється тим, що політичне керівництво внаслідок об'єктивних і суб'єктивних умов протягом десятиріччя не змогло впровадити ефективні послідовні реформи і це призвело до того, що старі владні структури (законність і правопорядок) були підірвані, а нові, що створилися, часто носять декларативний характер. За умов слабкої державної політики посилюються конфлікти, пов'язані із боротьбою за владу, багатство і соціальний престиж протизаконними методами. Як наслідок швидкими темпами зросли нові форми злочинності: рекет, вбивства на замовлення, торгівля людьми, наркобізнес тощо. Чітко проявилася зіткнення інтересів держави і організованої злочинності та усвідомлення ними своїх позицій. Характерним є те, що в умовах наявного кримінального середовища українська держава часто здає свої позиції і не здатна у повному об'ємі виконати свої завдання.

Для того, щоб визначити напрямки розгортання поліцейське – громадського співробітництва в Україні у галузі правового виховання і боротьби зі злочинністю слід враховувати негативну дію криміногенних факторів, серед яких можна виділити наступні:

- невизначеність стратегії, пріоритетів, ідеології перехідного періоду
- імітація державотворення і процесу формування громадянського суспільства
- дискредитація реальної демократії на практиці
- політична слабкість правлячих еліт і політико - економічних структур опозиції

- високий рівень корумпованості владних структур різних рівнів
- розростання впливу тіньової політики і економіки в суспільстві
- посилення впливу політики – економічних кланів на владу з метою її приватизації і тиску на правоохоронні органи
- політика боротьби із організованою злочинністю часто носить популістський характер і використовується з метою задовольнити владні амбіції

Отже, особливістю нашої країни є те, що політичні процеси перехідного етапу, окрім головного позитивного ефекту, мають серйозні побічні наслідки криміногенного характеру. Наприклад, слабкість концепції розбудови державності, непродуманість політики приватизації відкрили широкі можливості для зміцнення злочинних груп. Процес формування багатопартійності не виключив створення кишенькових партій, які обслуговують інтереси політики – економічних кланів. Конкуренція і політична боротьба часто виходять за межі етично – моральних норм і скочуються до порушення законодавства. В духовній сфері також не відбулося закріплення нових демократичних цінностей, що привело до посилення психології всездозволеності та ореолу злочинності. Таким чином посилення співробітництва між різними секторами суспільства є необхідним, актуальним і сприяє викорененню або нейтралізації дії криміногенних факторів.

До серйозних перепон розвитку партнерства слід віднести також практику політизації проблем боротьби зі злочинністю. Політичні лідери різних напрямків часто використовують гасла як то: «наведення порядку», «знищення мафії і корупції» з метою досягти влади чи утримати її в своїх руках. Часто проблеми злочинності зводяться до класових, ідеологічних чи національних – релігійних факторів. Продовжується експлуатація тези щодо «родимих плям» та «злочинних народів». На прикладі протиборства політичного керівництва у Криму у 2000-2002рр. можна простежити взаємне звинувачення гілок влади у використанні фальсифікованих карток для голосування у парламенті автономії, підготовці кримінальної революції та підтримці чи відродженні кримінальних угруповань. Як правило, політизація проблем боротьби зі злочинністю посилюється у нестабільних, кризових країнах та під час виборчих кампаній, і негативно позначається на розвитку всіх сфер суспільства.

За умов, коли суспільне – політична криза у значній мірі сприяє зростанню організованої злочинності, державна політика оздоровлення криміногенної ситуації має включати: розширення наукових розробок у різних галузях з метою їх широкого використання у практичній роботі правоохоронців; створення нової комплексної концепції боротьби із організованою злочинністю та обґрунтування напрямків її здійснення; посилення роботи у напрямку формування сучасного законодавства, що дозволяє вести ефективну боротьбу із злочинністю; проведення технічного переоснащення правоохоронних органів та встановлення надійного соціального захисту їх працівників; опрацювання нових напрямків роботи серед населення та вра-

хування широких можливостей участі громадськості у протидії злочинності. Зазначимо, що ця політика формується у відповідності до Керівних принципів для попередження злочинності та боротьби проти неї, які опрацьовані на VIII Конгресі ООН з попередження злочинності та поведження із правопорушниками (1990р.).

Зважаючи на посилення як національної, так і транснаціональної злочинності ми акцентуємо увагу на тому, що за сучасних умов профілактична робота вимагає зміцнення всіх форм попередження злочинності: ситуаційної, що включає в основному технічні заходи (телеспостереження, установлення сигналізації, використання чекових карток тощо); соціальної, яка включає поліпшення соціальне – економічних умов життя, розширення можливостей для навчання, працевлаштування, відпочинку таке інше. Третьою формою є попередження злочинності за допомогою громадськості, яка включає співпрацю всіх організацій, що розташовані на певній території та розгортання діяльності добровільних організацій з охорони громадського порядку. Ця форма довела свою спроможність у багатьох країнах світу, і набуває ефективності за умов максимально широкої участі населення. Як свідчить практика, тісна співпраця встановлюється тоді, коли громадськість і поліція сумісно виявляють і обговорюють суспільне – економічні проблеми району, опрацьовують плани і створюють механізми їх вирішення. Таким чином взаємовигідне співробітництво є основою для встановлення постійних партнерських відносин поліції і населення.

Звернувшись до історичного досвіду нашої країни фахівці визначають кілька етапів громадської участі в охороні правопорядку та боротьби зі злочинністю. Так, за часів Центральної Ради для допомоги міліції була створена у містах і селах громадська організація «Вільне козацтво», яка діяла на добровільних засадах. Під час гетьманства П.Скоропадського державній варті (міліції) надавали допомогу добровільні дружини, сформовані органами місцевої влади, їх підготовка проводилася під керівництвом інструкторів. Після революції активно діяли загони робітничої міліції, бойові дружини для боротьби зі злочинністю та класовими ворогами. За часів будівництва соціалізму активну допомогу міліції надавали добровільні народні дружини, функціонували комісії у справах неповнолітніх, поширювалося змагання за зразковий громадський порядок. Період перебудови приніс нову форму громадської участі – бригади з охорони державної власності [6, 14-15].

На сучасному етапі, за твердженням професора Бандурки О.М., перед українською міліцією постає нові завдання, вона має перейти до дієвого захисту й пропагування загальнолюдських цінностей, служити не якійсь партії, клану, групі вельмож, а законності, кожному законотворчому громадянину, інтересам розвитку всього суспільства. А якщо звернутися до Закону України «Про міліцію», то в ньому одним із основних завдань міліції є надання соціальної та правової допомоги громадянам. Тож правоохоронці мають бути готовими надати кваліфіковану юридичну допомогу населенню, вказати законні шляхи вираження їх інтересів.

Зазначимо, що для вирішення цих завдань і здійснення програми «Народ і міліція - партнери» необхідно вивчити зарубіжний досвід та віднайти ефективні шляхи його застосування. Західні демократії застосовували різноманітні концептуальні підходи і накопичили значний досвід. Наприклад, у 60-х роках набула поширення доктрина «контролю над злочинністю», яка акцентувала увагу на захисті інтересів держави від правопорушників і зосереджувалась на боротьбі з тяжкими злочинами проти особи і держави. Слабкістю доктрини було те, що вона не містила методики визначення ефективності поліцейської діяльності, її відповідальності за перевищення своїх повноважень[7,39-42]. В цей час була поширеною думка, що громадськість не підготована для оцінювання діяльності правоохоронних органів. Близькою до цієї доктрини була концепція поліцейської автономії чи «нульової толерантності до правопорушень» (Zero-Tolerance Policing). Вона обґрунтовувала модель тотальної боротьби проти всіх видів правопорушень силами поліції, але не враховувала того, що поліція не може охопити все суспільство і обійтися без координації своєї діяльності з громадськими структурами.

Але вище зазначені концепції продемонстрували свою неспроможність, тому з'являються нові підходи, які критично переглядають існуючі концепції і пропонують метод допустимості і доцільності компромісу у боротьбі зі злочинністю у межах діючого законодавства[8,90-958]. Та більшу зацікавленість викликає теорія поліцейської діяльності, заснованої на підтримці населення. Протягом останніх десятиліть вона набула поширення, і в багатьох країнах на її основі розпочалося втілення відповідних моделей поліцейське – громадських взаємовідносин. Зокрема, починаючи з кінця 80-хрр. у США посилюлися позиції прихильників громадського вибору, які схилиються до використання ринкових механізмів і розглядають діяльність поліції як важливу послугу для місцевих громад. Вони поділяють роботу поліції на різні частини: патрулювання, виявлення злочинів, підвищення кваліфікації тощо. А громадяни, безпосередньо, можуть впливати на певні види діяльності поліції. Тому поліція і муніципалітет зацікавлені у кращому обслуговуванні місцевого населення[9,47;50]. При цьому слід розуміти, що такими видами діяльності як виконання покарань чи перепідготовка поліції відають центральні структури. Цей підхід є характерним також для прихильників концепції комунальної поліції, які опрацювали систему правоохоронного обслуговування населення.

У багатьох країнах активно застосовується концепція поліцейське – громадських відносин Дж. Беннетта. Він обґрунтовує закономірний характер роботи щодо попередження зростання злочинності шляхом широкого залучення населення, налагодження взаємного поінформування, підвищення соціального контролю за діяльністю поліції, розширення впливу громадськості на її керівництво, встановлення дружніх партнерських взаємовідносин тощо, шляхом створення конкретного механізму консультування і співпраці.

Концепція поліцейське – громадських відносин спирається на такі принципи як: верховенство права і законність; довіра і співпраця; оперативність і взаємодопомога; порозуміння і прозорість, звітність. Одними із найважливіших є принципи забезпечення прав і свобод людини, широкої участі громадськості та встановлення суспільного контролю.

Як вище зазначалось, поліція, громадськість і органи місцевого самоврядування мають спільні цілі – збереження суспільної стабільності, дотримання правопорядку, зниження рівня злочинності, створення умов безпечного життя. Зважаючи на це у Програмі розвитку партнерських відносин між міліцією і населенням на 2000-2005рр. запропоновані конкретні завдання і напрямки розвитку прозорого партнерства. На сьогоднішній день ми можемо визначити наступні форми взаємодії:

- формування організаційно-правового механізму партнерських відносин за участю науковців, співробітників ОВС, законодавців, громадськості та з урахуванням зарубіжного досвіду
- розвиток системи стимулювання, заохочення як населення, так і міліції, до участі у діяльності громадських формувань
- організація правової допомоги з питань легалізації і практичної діяльності громадських формувань
- сумісне обговорення і створення планів та програм забезпечення громадського порядку в районі (місті, селищі)
- організація взаємного поінформування і консультування з проблем запобігання злочинності
- координація дій щодо практичного забезпечення повсякденного громадського порядку (сумісне патрулювання) та під час масових заходів (мітинги, святкування тощо)
- організація сумісної просвітницької роботи в районі (місті) з метою формування правового світогляду, культури і поваги до закону[10,4-5].

Застосування комплексного підходу до питань взаємодії населення, міліції і органів місцевого самоврядування створюють добрі умови для опрацювання і здійснення профілактичних програм, що відповідають суспільним інтересам. Більш того, досвід зарубіжних країн підтверджує ефективність реалізації конкретних програм, наприклад, у США Конгрес затверджує різноманітні програми загальної превенції злочинності, що здійснюються спільними зусиллями і розгортаються на місцевому рівні. Поліція надає консультаційну, матеріальну, організаційну і оперативну допомогу, зокрема групам самодопомоги для організації патрулювання, «Бюро обслуговування молоді» для роботи із важковиховуваною молоддю та інше.

Останнього часу і в Україні розгортається здійснення різноманітних програм і посилюється взаємодія у процесі їх виконання. Наприклад, до створення Концепції боротьби з незаконним обігом і розповсюдженням в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та Програми заходів на 2002-2010рр., були залучені різні міністерства, відомства,

добровільні організації, релігійні конфесії, підприємства тощо. Фінансується програма державою і одним із головних завдань є робота щодо зменшення попиту на наркотики за допомогою ефективної системи профілактики і водночас зниження пропозиції на них в суспільстві. Програма розрахована на 10 років і може бути реалізована за умов широкого партнерства на трьох стратегічних напрямках профілактичного, медичного характеру та правоохоронної діяльності.

Зважаючи на те, що за новим Кримінальним кодексом (2001р.) значна кількість статей декриміналізована, і тисячі людей звільнилися з місць позбавлення волі, важливого значення набуває робота щодо розгортання у великих містах (в кожній області) центрів з соціальної реабілітації та тимчасових притулків, їх діяльність стала можливою завдяки співробітництву МВС, Міністерства охорони здоров'я та органів місцевого самоврядування. Тож для широкого кола громадських організацій і міліції відкриваються нові можливості проявити свою активність у цій важливій для суспільства сфері, і у тісній співпраці проводити широку профілактичну роботу, здійснювати наступальну стратегію з метою забезпечити належний правопорядок і сприяти стабілізації криміногенної ситуації в країні.

Цілковито обґрунтованим для нашої країни є розгортання діяльності добровільних формувань з охорони громадського порядку на зразок організацій «Сусідської взаємодопомоги» в Англії, головною метою яких є встановлення постійного спостереження в мікрорайонах, на вулицях, за власністю один одного і попередження крадіжок. Організації цього типу, створені кілька десятиліть тому і надають послуги понад 10 мільйонам громадян. Подібні організації функціонують і в інших країнах, і, завдяки їх діяльності значно посилюється опір злочинності та підвищується рівень безпеки населення.

В Україні є достатня законодавча база для створення і розгортання діяльності організацій з охорони громадського порядку. Наприклад, в законі, що визначає участь громадян у діяльності добровільних формувань з охорони громадського порядку особлива увага звертається на механізми їх взаємодії з міліцією та органами місцевого самоврядування. Статті 10, 13 та інші надають широке повноваження громадським формуванням, але ефективно виконувати свої статутні цілі, реалізовувати свою місію вони зможуть за умов підтримки і партнерства з правоохоронними органами [11]. Це положення підтверджують також перші результати українське – британського проекту «Упровадження моделі поліцейської діяльності, заснованої на підтримці громадянської в Україні», що протягом кількох років здійснюється фахівцями із Національного університету внутрішніх справ та громадськими організаціями у м. Харкові та області, і передбачає проведення експерименту щодо втілення нової моделі взаємовідносин міліції з населенням. Соціолог Ігор Рущенко доводить, що населення дотримується позитивної думки щодо співпраці з міліцією, і розширення цього напрямку роботи має гарні перспективи. Як твердить вчений «...це дуже добрі стартові умови для того, аби відкрити нову сторінку в історії української міліції і крок за кроком перетворити її на

громадянську інституцію, що тісно пов'язана із законослухняною частиною населення, спирається на неї»[12,320].

Висновок

Результатом активної взаємодії населення і поліції є встановлення надійних партнерських відносин, які ґрунтуються на розподіленні участі, відповідальності і рівності, а також передбачають вирішення такого завдання міліції, як навчання населення брати участь в охороні порядку і попередженні злочинності за допомогою конкретних механізмів: консультативного комітету та здійснення різноманітних програм боротьби зі злочинністю, що передбачають залучення до їх виконання широкого кола громадських організацій.

Підкреслимо, що зростання ролі добровільних формувань з охорони громадського порядку і розширення їх функцій повинні здійснюватися у залежності від їх активності, рівня професіоналізму та наукового обґрунтування потреби суспільства в їх діяльності. Партнерство слугує інтересам громадських об'єднань, тому що посилює їх вплив у суспільстві серед громадян і об'єктивно створює безпечні умови для здійснення ними своїх місій.

Коли ми розглядаємо запропоновану модель, то маємо звернути увагу на те, що спільна робота поліції і населення призводить до посилення позитивного впливу на керівництво поліції і до розширення соціального контролю з боку громадських організацій. Взаємовигідне партнерства посилює демократичний розвиток, і є стримуючим фактором для певних політичних сил, особливо у суспільствах перехідного типу, які часто намагаються використовувати поліцію і громадські структури в своїх інтересах. Можна передбачити, що активізація діяльності формувань з охорони громадського порядку підвищить ефективність ситуативної і соціальної форм попередження злочинності, але саме головне розширить форму попередження злочинності за допомогою громадськості. Загалом розвиток прозорого поліцейське – громадського партнерства позитивно впливає на становлення громадянського суспільства в Україні.

Література

1. Марчук Е Пять лет украинской трате дни.-К.
2. Юценко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня.-2002.- №5 (380).
3. Десять років на варті правопорядку// Міліція України.-2002.-№2.
4. Подольный Н. Организованные преступные группировки – это не просто преступность, это социальные структуры//Уголовное право. 2001.-№2
5. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Резолюція Генеральної Асамблеї 55/25 від 15 XI.2000р.

6. Михайленко П. Громадські формування з охорони порядку і боротьба зі злочинністю: Минуле і сьогодення//Міліція України.-2001.-№3.
7. Губанов А.В. Полиция зарубежных стран: Организационно – правовые основы, стратегия и тактика деятельности.-М., 1999.
8. Аликуперов Х., Зейналов М., Курбанова К. Допустим ли компромис в борьбе с преступностью//Уголовное право. -2000. -№3.
9. Сенгтон Е. Системи міського управління/ Перекл. з англ. С. Куц; Гол. ред. Дж. Перлін - Харків,2001.
10. Програма розвитку партнерських відносин між міліцією і населенням на 2000-2005 роки, схвалена колегією МВС України 16 грудня 1999р.
11. Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22.06.2000р.//Відомості Верховної Ради,2000, №40, ст.338.
12. Руценко І. П. Соціологія злочинності: Монографія.-Харків, 2001.

Відомості про авторів

Цимбал Петро Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ, м. Харків

Калиновський В'ячеслав Борисович – доцент кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ, м. Харків

Чапала Г. В. (Харків)

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ

Процес демократизації охопив різні сфери життя сучасного українського суспільства але, мабуть, не буде перебільшенням відзначити першочергове значення демократичних трансформацій саме у сфері організації та побудови владних структур. Адже демократизація усього суспільного життя майже неможлива без створення відповідних умов, якими поряд з іншими є формування структури органів держави та їх діяльність відповідно до принципів демократії.

Особливе місце у цій системі займає інститут місцевого самоврядування. Конституція України (ст. 5) проголошує, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [1]. Закріпивши принцип народовладдя, Конституція юридичне визнала народ України у якості єдиного джерела влади. Поряд з цим теорія народного сувере-

нітету вимагає наявності реальних демократичних механізмів формування та здійснення влади. У цьому сенсі важливим є гарантування місцевого самоврядування, коли максимально реалізовується ідея наближення влади до її джерела.

Демократичність цього інституту базується на безпосередній можливості місцевого населення вирішувати питання місцевого значення, реалізуючи свої інтереси у цій сфері, які найчастіше втрачаються на загальнодержавному рівні. Звісно ми проголошуємо демократичний характер усієї системи влади в Україні, але в цьому відношенні неможливо уникнути певних зауважень. По-перше, держава хоча і декларує, що виступає від імені усього суспільства, але фактично вона представляє лише певну його частину. По-друге, держава здійснює свої функції в основному через управлінський, бюрократичний апарат. Тобто фактично має місце певне відчуження державної влади від її джерела – суспільства. Така відокремленість вказаних рівнів веде до зниження можливостей контролю з боку останнього. В цьому відношенні на рівні місцевого самоврядування теоретично зростає прозорість влади, тобто створюються передумови для її більшої контрольованості. Нажаль, на сьогодні в Україні ці передумови залишаються нереалізованими, внаслідок нерозвиненості громадянського суспільства, хоча це вже тема окремого соціологічного дослідження. Ми ж зосередимо увагу саме на питаннях структурної побудови місцевого самоврядування та його законодавчого закріплення.

Власне, процес становлення місцевого самоврядування в Україні протягом пострадянського періоду проходить хоча деколи й суперечливо, але досить поступово, та може проілюструвати розбудову демократії в Україні взагалі. Так, за часів СРСР місцевого самоврядування фактично не існувало. Конституція УРСР 1978 року (ст.2) містила положення про те, що уся влада у республіці належить народові, народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які складають політичну основу республіки, а усі інші державні органи підконтрольні та підзвітні Радам народних депутатів [2]. Тобто Ради народних депутатів фактично були органами державної влади. При цьому радянська теорія державного будівництва розглядала місцеві Ради як форму з'єднання прямої та представницької демократії і проголошувалося, що Ради є одночасно органами єдиної державної влади та органами самоврядування населення, що нібито вирішують питання місцевого значення. Йшлося про так звану «подвійну природу» цих органів. Насправді ж ці ідеї залишалися теорією, спроможність якої бути втіленою у життя викликає небезпідставні сумніви.

Не менш важливим є те, що незважаючи на формальне проголошення принципу народного суверенітету, фактично вибори до місцевих Рад відбувалися на безальтернативній основі, тому казати про формування цих органів населенням було б некоректно. Поряд із цим існувала суворя вертикаль влади, тобто підпорядкування рад «нижчого рівня» радам «вищого рівня», відповідно до принципу «демократичного централізму». Місцеві

Ради хоча й ніби то мали першорядне значення по відношенню до своїх виконавчих органів але насправді перетворювались у керовані ними формальні структури. Все це, безумовно, суперечить основним ознакам місцевого самоврядування.

Тому фактично процес відродження місцевого самоврядування в сучасній Україні почався лише після набуття нею незалежності та обрання курсу на демократичні перетворення.

Першим кроком на цьому шляху стало прийняття 07.12.1990 року Закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування.» Цим Законом було закріплено самостійність та незалежність Рад у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення, проголошено надання їм фінансово-економічної бази, та закріплено право утворювати свої виконавчі, розпорядчі та інші органи, встановлюючи їх структуру; тобто вперше було закріплено основні ознаки місцевого самоврядування, а саме правову, фінансову та організаційну автономію. Але поряд із безумовно прогресивними положеннями, згідно статті 2 цього Закону місцеві Ради було закріплено у якості представницьких органів державної влади [3]. По суті було об'єднано дві системи органів, на розмежування компетенції яких і спрямована ідея місцевого самоврядування. На цьому етапі законодавцві не вистачило рішучості повністю позбавити місцеві Ради, вже в якості органів місцевого самоврядування, ознак органів державної влади, якими вони були за радянських часів.

Процес втілення принципу розподілу влади та побудови відповідно до нього центральних органів державної влади, який було активізовано 1992 року, в свою чергу позначився і на системі органів місцевого самоврядування. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» в редакції від 26.03.1992 року, проголошуючи місцеве самоврядування основою демократичного устрою влади в Україні, закріпив його як організацію громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах законів та власної фінансово-економічної бази (ст. 1) [4]. Таким чином місцеві Ради народних депутатів були остаточно звільнені від виконання державних функцій, що стало наступним кроком у перетворенні їх на справжні органи місцевого самоврядування.

Подальше реформування системи місцевого самоврядування знайшло своє відображення на Конституційному рівні. Конституція України 1996 року проголосила, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140) [1]. Тобто у якості первинного суб'єкта місцевого самоврядування було закріплено саме територіальну громаду, що є навіть специфічним у порівнянні з положеннями Європейської Хартії про місцеве самоврядування. Також було визначено загальну структуру та компетенцію представницьких органів. Закріплення цих положень в Конституції з одного боку створило додаткові гарантії непорушності основ міс-

цевого самоврядування, але з іншого й дещо ускладнило розвиток цього інституту, оскільки деякі з них мають дискусійний характер.

Положення Конституції було розвинуте у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 року, який визначив систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності його органів та посадових осіб. Відповідно до зазначеного Закону, під місцевим самоврядуванням в Україні слід розуміти «гарантоване державою право та реальну здатність територіальної громади самостійно або під відповідальністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ст. 2) [5]. Як бачимо, Закон, у порівнянні з Конституцією, дає більш повне визначення місцевого самоврядування, наголошуючи на деяких важливих моментах. По-перше, йдеться про те, що місцеве самоврядування це не лише гарантоване державою право, а і реальна здатність територіальної громади вирішувати питання місцевого значення, оскільки наявність самого по собі права не означає власне функціонування місцевого самоврядування. Тут наголошується саме на діяльному аспекті розгляданого поняття. По-друге, Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», визначаючи поняття місцевого самоврядування, не лише передбачає право здійснення місцевого самоврядування, але й покладає на суб'єктів його здійснення відповідальність за наслідки своєї діяльності. Як бачимо, в цьому Законі, на відміну від Конституції, своє більш повне відображення знайшло поняття місцевого самоврядування, яке міститься в Європейській Хартії про місцеве самоврядування, хоча і з деякими відмінностями (ст. 3) [6; с. 7]. Так, оскільки суб'єктом місцевого самоврядування згідно Конституції України є територіальна громада, відповідальність за його здійснення покладається лише на органи та посадових осіб місцевого самоврядування.

В цілому Закон істотно наблизив правове регулювання місцевого самоврядування до світових стандартів у цій сфері.

Взагалі, за десять років розвитку цього інституту, зроблено відчутні кроки на шляху його нормативно-правового закріплення та забезпечення. На рівні Конституції проголошено та гарантоване право на місцеве самоврядування, визначено його поняття та принципи, форми здійснення. Створено діючу систему його органів. Окреслено передумови матеріально-фінансової та правової основ місцевого самоврядування. Але процес становлення місцевого самоврядування сьогодні ще триває. Причому цей процес бурхливо розвивається не лише на законодавчому але і на науковому рівні.

Так, актуальною є проблема розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади. В першу чергу це стосується повноважень, які відповідно до законодавства районні чи обласні ради делегують місцевим державним адміністраціям, та повноважень, що делегуються органами виконавчої влади органам місцевого самоврядування. Нормативно-правові акти, регулюючи це питання, дублюють значну частину вказаних повноважень. Так, згідно з п.1 ст. 44 Закону

«Про місцеве самоврядування в Україні», підготовка і внесення на розгляд ради проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно районів і областей, цільових програм з інших питань є повноваженням, яке ради делегують відповідним державним адміністраціям [5]. Закон же «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 року (п. 1 ст. 17) відносить розроблення проектів програм соціально-економічного розвитку і подання їх на затвердження відповідній раді, до повноважень місцевих державних адміністрацій вже в якості власних а не делегованих [7]. На жаль, таких колізій у нормативно-правовому регулюванні інституту місцевої влади на сьогоднішній день існує ще багато.

Не менше питань викликає правовий статус органів місцевого самоврядування на рівні областей та районів. Не маючи змоги формувати власні виконавчі органи, районні і обласні ради змушені делегувати власні повноваження відповідним місцевим державним адміністраціям. Конструкція ж норми статті 44 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», яка зобов'язує районні та обласні ради делегувати власні повноваження відповідним місцевим державним адміністраціям, взагалі виглядає необгрунтовано імперативною [5]. Тож доводиться констатувати, що місцеве самоврядування ще не піднялося до рівня областей та районів, хоча місцеві інтереси тут проявляються не менш суттєво, ніж на рівні міст, сіл та селищ.

Існує необхідність детальної правової регламентації безпосередньої діяльності територіальних громад у якості первинних суб'єктів місцевого самоврядування. Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» лише в загальних рисах окреслює форми такої діяльності – проведення місцевого референдуму, загальних зборів громадян, внесення місцевих ініціатив, проведення громадських слухань, створення та діяльність органів самоорганізації населення. Реалізація цих форм на практиці – перший крок на шляху формування активної громадянської позиції населення і саме звідси може початися забезпечення реального функціонування місцевого самоврядування на рівні його представницьких органів. Тому детальна правова регламентація зазначених форм на законодавчому рівні є вкрай необхідною і не може бути замінена регулюванням на рівні статутів територіальних громад.

Також важливими є проблеми оптимізації адміністративно-територіального поділу в Україні, що складає територіальну основу місцевого самоврядування, визначення правового статусу службовців органів місцевого самоврядування, та деякі інші.

Вирішення цих питань є завданням найближчого часу та має відбутися на законодавчому рівні.

Розвиток самоврядування в демократичних країнах супроводжується процесом децентралізації державної влади. Місцева влада набуває значних повноважень, які дозволяють населенню відчувати реальну здатність впливати на вирішення конкретних справ місцевого значення, брати участь в управлінні державою, що складає основу демократичного ладу.

Повноцінна реалізація інституту місцевого самоврядування в Україні дозволить забезпечити захист і зміцнення народовладдя, розвиток громадянського суспільства, а тож і демократії в цілому. Являючи собою необхідну гарантію та передумову забезпечення демократії в Україні, існування реально функціонуючої системи місцевого самоврядування, можливо лише паралельно із формуванням інших інститутів демократії, перш за все громадянського суспільства, бо з одного боку відчуття можливості впливу на вирішення важливих питань управління сприяє формуванню активної громадянської позиції, а з іншого лише за наявності такої позиції серед переважної частини населення можна казати про ефективне місцеве самоврядування. Механізми впливу місцевої громади на своїх представників в органах місцевого самоврядування, які закладені в українському законодавстві, а саме можливість дострокового припинення повноважень сільської, селищної, міської ради чи відповідного голови шляхом проведення місцевого референдуму, будучи необхідною складовою демократичності системи місцевої влади, потребують наявності багатьох інших умов: можливостей для свідомого вибору громадян на чергових виборах у місцеві ради; вільного та ефективного доступу до інформації про діяльність своїх обранців, та багатьох інших, що не можуть бути сформовані за один день. У цьому сенсі досконале нормативне закріплення цього інституту є лише необхідною передумовою втілення його у реальну дійсність. Таку складність та багатосторонність потрібно враховувати, коли ми маємо справу з суспільно-політичними явищами.

Тому, процес становлення місцевого самоврядування в Україні, поряд з іншими демократичними перетвореннями, на сьогоднішній день безумовно не є завершеним, він продовжує розвиватися. Десять років, з огляду на світову історію державотворення, не є значним проміжком часу, протягом якого можливо у повній мірі перебудувати суспільство на якісно новій основі. Недоліки ж цього процесу є майже неминучими супутниками прогресивного руху уперед.

Література

1. Конституція України. – К.: Парламентське видавництво, 1996.
2. Конституція УССР 1978 г. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1978.
3. Закон УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування.» від 07.12.1990 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 2. – Ст.5.
4. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» в редакції від 26.03.1992 року // Відомості Верховної Ради України. - 1992.-№28.-Ст.387.
5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст.170.

6. Європейська хартія про місцеве самоврядування. // Законодавство України про місцеве самоврядування та компетенцію його органів: Збірник нормативних актів. – Х: Факт, 2000.

7. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – Ст.190.

Відомості про автора

Чапала Геннадій Владиславович – аспірант, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України, м. Харків

Шиманський Ф. В. (Одеса)

КОРУПЦІЯ ЯК ЗАГРОЗА ЕКОНОМІЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У минулому році Україна відзначила 10-у річницю своєї незалежності, ювілей повноправного повернення до європейської і світової спільноти як самостійна й суверенна держава. Головним підсумком цього важливого в історії української державності етапу є те, що Україна не тільки «відбулася» як держава, а й стала важливим чинником геополітичних та європейських процесів, країною, яка проголосила та реалізує реформи в економічній, політичній, гуманітарній та соціальній сферах, визначає напрями свого розвитку на майбутнє.

Протягом цих років в Україні відбулися демократичні вибори Президента, Верховної Ради, представницьких органів місцевого самоврядування, проведено всеукраїнські референдуми, існує реальна багатопартійна система. 28 червня 1996 р. Парламент прийняв нову Конституцію України, яка створила правову основу розвитку сучасної законодавчої й нормативної бази держави, її інститутів, закріпила права і свободи громадян.

Разом із цим нові політичні реалії в Україні на рубежі тисячоліть, ускладнення суспільно-політичної ситуації наприкінці 2001 р. - першій половині 2002 рр. вимагають серйозного й глибокого аналізу та переосмислення сучасних внутрішньополітичних процесів, розкладу політичних сил, настроїв у суспільстві, економічного стану та тенденцій його розвитку, впливу зовнішніх факторів, а також пошуку нових підходів щодо гармонізації відносин між різними гілками влади, владою й опозицією, політичним істеблшментом і народом.

У цьому контексті вкрай актуальним вбачається розгляд комплексу питань, пов'язаних із станом, взаємовпливом та перспективами основних політичних чинників в Україні наприкінці ХХ - на початку ХХІ століть, до яких

слід вважати належними: народ, владу (президент, уряд, парламент, судова влада), опозицію, політичні партії й політичні технології, групи впливу (олігархія, засоби масової інформації, регіональні еліти), зовнішній фактор.

Розглядаючи участь народу в політичних процесах, які в останні роки відбуваються в державі, доцільно зосередитися на аналізі таких факторів, як участь у виборах та референдумах (інших політичних акціях); ставлення до влади в цілому та окремих її гілок; соціальний тонус; сприйняття реформ; прогноз (очікування) на майбутнє; стан злочинності.

Результати дослідження цих проблем дають відповідь на питання про стан демократії у країні й про те, що, на нашу думку, перешкоджає економічному й соціальному розвитку України.

Кожному відомо, що демократія є найкращим суспільним ладом, що може існувати. Були впевнені в цьому й громадяни колишнього Радянського Союзу, котрі вирішили розірвати з комуністичним минулим в ім'я побудови нового суспільства, перед цим усвідомивши, що суспільство, яке вони будували тривалий час, зовсім не було демократичним, а «справжньою» демократією є західна демократія.

Однак багато хто так і не усвідомили того, яка суть демократії західного зразка, що вирішили розвивати, й як і колись асоціюють її з матеріальними благами розвинених країн. У перші роки незалежності багато кому здавалося, що новий лад воцариться от-от, мов на помах чарівної палички. Але добра фея чомусь не появилася, й дуже швидко прийшло розчарування й бажання повернути нехай поганим, але соціалізм. На сьогоднішній день вочевидь, що демократичне суспільство ми створюємо якось не так. І замість того, щоб замислитися над причинами такого стану речей, більшість громадян України віддають перевагу терпінню, змирившись з тяжкими реаліями життя. Між тим варто поміркувати над тим, що таке в цілому демократія й якою має бути в Україні, як вона впливає на економічний і соціальний розвиток.

Демократію заведено розуміти як владу народу. Однак це пояснення настільки узагальнене, що не може бути достатнім для визначення державного ладу. У класичній грецькій демократії процвітала торгівля, що дуже далеко від увялень про демократію. Очевидно, розуміння демократії ніколи не було однаковим. Але з усіх її бачень історичну перемогу одержала модель ліберальної демократії, що розвивалася століттями у всесвітній історії. В умовах глобалізації світу вона поступово стає універсальною.

Демократія виходить з принципу, що основним джерелом державної влади є народ і що в його інтересах функціонує державна машина. Тому узурпувати владу не дозволено нікому. Для цього був уведений поділ її на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову. Прерогатива видавати закони звичайно належить парламенту, виконавчу владу являє собою уряд, іноді на чолі з президентом, а за законністю і справедливістю стежать суди. Зрозуміло, що народ не може на постійній основі здійснювати свої повноваження безпосередньо, хоч влада народу розглядається насамперед як справедливе представництво інтересів громадян в органах державної влади.

Демократичну державу сьогодні не можна уявити без ринкової економіки, яка, роблячи ставку на приватну власність, передбачає вільну конкуренцію на ринку. При цьому в умовах суперництва державні й приватні структури діють на рівних. Подібно до визнання приватної власності, демократична держава визнає невід'ємними права людини. Вона обмежує свою діяльність там, де вона порушує ці права.

Відповідь на питання: чи є демократія в Україні? – не з легких. Навіть швидкий погляд на Конституцію України дає можливість визначити її як демократичну: декларуються права і свободи громадян, закріплюється поділ влади, наявність у нашій країні всіх необхідних вищезазначених інститутів демократії. У парламенті подані громадські інтереси, уряд виконує програми розвитку країни, президент гарантує виконання Конституції. Все, здавалось би, має бути добре. Однак народ злидарює ще більше, ніж раніше [1]. Лише 57,1 % громадян (згідно з опублікованими даними опитувань громадської думки) вважають, що в Україні можна вільно висловлювати свої політичні погляди [2,72], а держава щороку все активніше, але так само без успіху бореться з корупцією.

На Міжнародній науково-практичній конференції під назвою «Корупція в органах державної влади: природа, заходи протидії, міжнародне співробітництво», яка відбулася в грудні 2000 р. у Нижньому Новгороді (РФ), підкреслювалося, що більшість із способів, які застосовує держава щодо викриття корупціонерів: провокація хабара, прослукування, системне відстеження прибутків і багато-багато іншого, поки не дає належного ефекту з однієї простої причини. В умовах нестабільності соціально-політичної системи держави неможливо роз'єднати пару «службова особа – людина чи організація, зацікавлена в її незаконних послугах». Чинownik бідніше, становище його нестабільно, умови для зловживання службовим становищем в особистих цілях сприятливі [3]. Все це можна вважати належним й до України.

Верховна Рада України відзначає, що проблема подолання корупції в Україні вже втратила суттєво юридичний аспект і перетворилася в серйознішу політичну проблему, невирішення й загострення якої визначають міжнародне становище нашої держави та її політичний імідж у світі [4].

Останнім часом у світових засобах масової інформації, заявах і висловах відомих політичних і суспільних діячів світу, у документах різного роду міжнародних організацій Україна всі частіше згадується як одна з найбільш корумпованих держав світу. Ігнорування з боку окремих службових осіб виконавчої влади такого ставлення до України аж ніяк не веде до позитивних результатів, а, навпаки, підсилює недовірливе й насторожене сприйняття України в цивілізованому світі, зачинає перед нашою державою двері у впливові міжнародні організації, погіршує й без того далекий від необхідного інвестиційний клімат.

Дослідження, проведене автором статті, зазначає відсутність у керівників виконавчої влади і правоохоронних структур бажання бачити всю гостроту проблеми й доходити відповідних висновків, спробу підмінити

серйозні оцінки заспокоїливою еквілібристикою цифрами. Якщо виходити з останніх, то майже ніяких проблем з корупцією в державі не існує – притягуються до кримінальної відповідальності лише лічені дрібні хабарники, як правило, сільського й районного рівня і складається кілька сотень протоколів про адміністративні правопорушення. В останні роки в судах країни не розглядалося жодної кримінальної справи про злочини, що за світовими стандартами вважаються належними до корупційних дій, у здійсненні яких обвинувачувалися б державні діячі чи службовці вищого рівня. Кримінальні справи, під час багаторічного розслідування яких увесь час згадуються прізвища осіб, котрі займають високі посади, у жодному разі не доводяться до судового розгляду, а матеріали цих справ використовуються виключно в політичних цілях, що вже саме по собі є корупційним і безумовно ганебним явищем.

Поряд з тим протягом тривалого часу не притягуються до передбаченої законом відповідальності особи, котрі займають високі посади, стосовно яких є досить даних про їх причетність до різноманітних зловживань і корупційних діянь.

Не є таємницею високий рівень корумпованості судових органів, досить згадати лише фальсифікацію тисяч судових рішень, на підставі яких реєструвалися завезені в Україну автомобілі іноземного виробництва [5].

Першопричиною такого стану справ варто визнати те, що за десять років існування незалежної української держави не вдалося досягти реально-го функціонування в Україні загально-визнаних у світі державно-правових принципів – верховенства права, вищої пріоритетності прав і свобод людини в порівнянні з будь-якими іншими цінностями, реального поділу влади (зокрема й насамперед незалежності судової влади), відповідальності влади перед людиною і громадянином.

Саме ці принципи забезпечують демократичність влади, її змінюваність і повну підконтрольність народу, а їх відсутність обов'язково веде до росту корумпованості влади аж до повного захоплення останньої корумпованими злочинними елементами. За таких умов, крім розмов про подолання корупції, нічого позитивного відбуватися не може – корупціонери не можуть реально боротися самі із собою.

Не сприяє позитивним зрушенням у питанні подолання корупції й нечіткість законодавчих визначень самого цього поняття. Виходячи з міжнародних нормативних актів, під корупцією маються на увазі безумовно кримінальне карані діяння, що являють собою набагато великий ступінь суспільної небезпеки, ніж просто окремі факти хабарництва, підкупу чиновників або зловживання владою. Це ціла система зрощення високих посадових осіб з кримінальним світом, що діє на користь останнього й на шкоду всьому суспільству. А в нашому національному законодавстві корупція як кримінально-правове явище навіть не згадується. Разом з тим у чинному Законі України «Про боротьбу з корупцією» йдеться лише про адміністративну відповідальність за корупційні дії.

Такий підхід явно зменшує суспільну небезпеку корупції як політико-правового явища і, як свідчить практика застосування вищезазначеного Закону, дезорієнтує не тільки громадськість, але і правоохоронні органи, націлюючи останні на погоню за цифрою складених «протоколів про корупцію».

На жаль, у нас в парламенті найчастіше переважає непрофесійний підхід, багато які рішення приймаються людьми, котрі переслідують головним чином політико-планові інтереси й далекі від реальних завдань законотворчості, потреб економіки. Тисячу разів прав був український філософ Григорій Сковорода, коли писав: «Не вчить яблуню плодоносити, краще відгонить від неї свиней».

Наслідки впливу корупції на економіку України очевидні: продажність чиновників служить підставою до негативного ставлення населення до результатів всіх реформ уряду; корупція ускладнює роботу приватного сектора внаслідок того, що виникає необхідність нести затрати на хабарі, не вносячи їх в інвестиції; корупція підвищує ціну державного управління (платник податків має оплачувати хабарі службовим особам для здійснення конкретних позитивних дій); якщо відомі політики й вищі службові особи використовують свої публічні можливості в цілях особистого збагачення, то решта службових осіб і населення в цілому не бачать для себе стримуючих факторів для особистого збагачення; корупція впливає на ставлення населення до непопулярних рішень, які можуть бути спрямовані на стратегічне покращання у країні, у зв'язку з переконанням, яке складається, що продажний чиновник або політик діє в особистих інтересах і маловірогідно, що він працює на процвітання країни.

А поки в розвалі економіки й низьких стандартах життя народ обвинуває не когось конкретно, а демократів, забуваючи, що багато хто з політиків і держслужбовців залишилися тими самими радянськими людьми і про демократію часто мають примарне уявлення.

Причиною наших невдач на шляху суспільного розвитку саме й є те, що ми захотіли й почали будувати демократію, не маючи чіткого уявлення про неї. Тим часом варто усвідомити, що демократія не є даною, її не можна насадити суспільству із-за кордону й вона не виникне сама по собі з появою демократичних інститутів. Вона є утіленням відповідних уявлень громадян про суспільний лад, продуктом багатобічного розвитку суспільства й результатом кропіткої роботи над її становленням.

Тепер задамося питанням, а чи існує тепер в Україні корупційна політика як самостійний напрям державної діяльності, а якщо ні, то чи не є боротьба з корупцією хоч би частиною кримінальної політики, кадрово-адміністративної практики. На жаль, відповідь на дане питання буде негативною, оскільки останній переділ власності – а він, нагадаємо, у нашій країні здійснюється без усяких правил, мета його – стрімке первісне накопичення за будь-яку ціну, – ще не закінчився.

Характерно, що опитування підприємців, людей ділового світу Південного регіону країни (Одеської, Миколаївської, Херсонської областей), Бу-

ковини, Криворіжжя, Криму, здійснене автором (всього було опитано 350 чоловік) показало таке. На питання: що ви думаєте про тенденцію «корупційних проявів» офіційних осіб при вирішенні ділових питань? – 52 % відповіли: «збережеться», 17 % – «наростатиме», 4 % – «знижатиметься», 27 % – «утрудняють відповіді».

Таким чином, у практиці, що склалася, корупція в середовищі держслужбовців є не стільки правопорушенням, скільки «нормою поведінки». Відповідно цьому суспільство, проголошуючи на словах свою рішучість покінчити з цим злом, на ділі саботує боротьбу з ним як на рівні законодавства, так і на рівні реалізації права. У цій ситуації не виключно, що нашим антикорупційним мірам уготована доля «сухого закону» у США.

Втрати економічного потенціалу негативно відбилися на соціальному розвитку країни. За останні 10 років середній рівень доходів населення знизився приблизно в 4 рази. А втрата доходів населення України за період з 1991 по 1999 рр., за оцінками професора, доктора економічних наук В.І. Осипова (м. Одеса), склали понад 2 трильйони дол. США.

Враховуючи всю глибину економічної кризи в Україні, досягнення ВВП рівня 1990 р. можна чекати в разі оптимістичного прогнозу не раніше, як через 10-15 років. Таким чином, за період «реформ» з 1990 р. відставання України від розвинених країн Європи не тільки скоротилося, а й значно збільшилося.

Більш детальний аналіз дозволяє побачити зв'язок між духовним життям і демографічною кризою. Відмова від ідей колективізму й альтруїзму та перехід на ідеї індивідуалізму й егоїзму («інтереси особистості – понад усе») призвели суспільство до кризи й бездуховності. Забувши про духовні заповіді «Полюби ближнього, як самого себе», «Не вкради», «Не вбий», багато людей по головах і трупах ближніх вирушили до жаданого багатства. Звідси – зростання злочинності, корупція, правовий нігілізм, збагачення будь-якою ціною тощо. Однак духовний вакуум багатством не компенсується. Можливо, тому однією з причин економічної, соціальної та демографічної кризи є криза в духовній сфері. Причому відмова від ідей колективізму призвела до надзбагачення невеликої частини населення. Тоді як основна маса населення потрапила в розряд бідних (10 % багатих і 90 % бідних).

Різне зниження доходів населення визначально вплинуло на зменшення чисельності й погіршення здоров'я населення України, а також на процеси еміграції. Критичне становище з народжуваністю в Україні підтверджує й той факт, що за період 1991-1999 рр., порівняно з періодом 1961-1985 рр., темпи зниження народжуваності збільшилися в 4 рази. До психологічних причин зниження народжуваності можна вважати належними невпевненість у завтрашньому дні, страх втратити роботу, бажання емігрувати та народити дітей за кордоном, недовіру до вітчизняної охорони здоров'я й т. ін.

Досліджені фахівцями зміни чисельності населення України (прогноз) у припущенні збереження сьогоденного рівня смертності й народжу-

ваності без урахування еміграції (враховувалися дані про народжуваність за віковими групами у жінок) показали, що до 2015 р. населення України може скоротитися на 8,4 млн. чоловік (16,1%). При цьому зменшення населення може перевищити втрати населення України за період Великої Вітчизняної війни (8 млн. чол.). До 2025 р. кількість населення може бути меншою, ніж у 1939 р. (зменшення на 12,9 млн. чол., чи 27%). До 2035 р. чисельність населення України може виявитися меншою, ніж у 1913 р. (зменшення на 15,3 млн. чол., або 29,3%). А до 2050 р. кількість населення України може зменшитися на 25 млн. чоловік, чи на 47,9%. Причому результати розрахунків узгодяться з прогнозом ООН, згідно з яким населення України до 2050 р. може скоротитися на 20 млн. чоловік (40%).

А поки населення однієї з найбільших країн Європи – України – вимирає. Вимирає тихо й покірливо, причому цей процес носить стійкий і довготривалий характер. За період з 1993 по 2001 рр. населення України зменшилося на 3, 35 млн. чоловік [6].

Як і будь-яке асоціальне явище, корупція завдає збитків суспільству й державі, їх не завжди вдається визначити, але з повною підставою можна стверджувати, що корупція завдає помітну політичну, соціальну, економічну й моральну шкоду. За своєю суттю це явище, що негативне впливає не тільки на простих чиновників, але й на видатних політичних, державних і громадських діячів. Розкладається політична еліта, владні структури на парламентському й урядовому рівні, а також система судової влади.

Особливо негативно наслідки корупції вплинули на економічну й соціальну сферу, що дозволило створити тіньову економіку, «відмити» злочинно нажиті капітали. Більш того, корумповані владно-управлінські структури завдають велику шкоду політичному авторитету влади як всередині держави, так і на міжнародній арені.

В умовах суспільних потрясінь, духовної кризи негативні соціальні наслідки корупції набувають особливого смислу. У концентрованому вигляді вони виявляються в руйнуванні принципу соціальної справедливості, яка є непроминальною цінністю. Не дивно, що народ часом потребує розпуску парламенту й відставки уряду, притягнення до відповідальності продажних чиновників. Одне слово, корумпованість владодержців викликає не лише образ у народі, але й дестабілізує суспільно-політичне становище, обумовлює кризу влади, призводить до соціальних потрясінь.

Література

1. О стратегии преодоления бедности: Указ Президента Украины от 15 августа 2001 г. № 637/2001 // Одесские известия. – 2001. – 31 авг.
2. Панина Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1998 рр.): Соціологічні показники. -К., 1999.
3. Юридическая газета. – 2001. – Янв. (№ 1).

4. Про звернення Верховної Ради України до урядів і парламентів Великобританії, Канади, Кіпру, ФРН, США, Швейцарії: Постанова Верховної Ради України від 13 січня 1998 р. № 12/98-ВР // Голос України. – 1998. – 12 груд.
5. Об итогах парламентских слушаний о состоянии борьбы с коррупцией в Украине // Голос Украины. – 2001. – 15 авг.
6. Кресів В. Чому нас стає менше // День. – 2002. – 20 лют.

Відомості про автора:

Шиманський Фелікс Володимирович – кандидат юридичних наук, академік УАННП, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів, Одеська національна юридична академія, м. Одеса

АНАЛІЗ ПЛАСТИЧНОСТІ ЗАБІВ БІЛАНСІ В ДОПІЛНІЙ СФЕРІ

Секція 4

ЕКОНОМІЧНІ ПИТАННЯ

Показник	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Валовий внутрішній продукт	1000	1000	1000	1000	1000	1000
Валовий внутрішній продукт на душу населення	1000	1000	1000	1000	1000	1000
Інвестиції в основні засоби	100	100	100	100	100	100
Інвестиції в основні засоби на душу населення	100	100	100	100	100	100
Інвестиції в основні засоби до валового внутрішнього продукту	10	10	10	10	10	10
Інвестиції в основні засоби до валового внутрішнього продукту на душу населення	10	10	10	10	10	10
Інвестиції в основні засоби до валового внутрішнього продукту на душу населення (в % до валового внутрішнього продукту на душу населення)	10	10	10	10	10	10

Анисимова О. Н. (Мариуполь)

АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ

В обеспечении выхода экономики из кризисного состояния и стабильного ее развития решающую роль играет научно обоснованная инвестиционная политика. Именно она определяет реальные источники, направления, структуру инвестиций, осуществление рациональных и эффективных мер для выполнения общегосударственных, региональных и местных социально-экономических и технологических программ, воспроизводственных процессов на макро- и микроэкономическом уровнях. В то же время создается и самый благоприятный инвестиционный климат с целью более широкого привлечения, наряду с внутренними, иностранных инвесторов на взаимовыгодных началах [1].

Анализ динамики капиталовложений в Украине свидетельствует, что за период с 1991-1998 гг. объемы капиталовложений в ее экономику уменьшились по сравнению с 1990 г.: в 1991 г. на 7,1%, в 1992 г. – на 41,4%, в 1993 – на 47,5%, 1994 – на 59,3%, 1995 – на 70,9%, 1996 – на 77,3%, 1997 – на 79,3%, 1998 – на 79,2%. Удельный вес инвестиций по предприятиям и организациям различных форм собственности, например, в 1998 г. составил: частной – 8,5%, коллективной – 42,8%, государственной – 48,3%. Иностранные инвестиции по показателю фактических вложений составили в 1995 и 1996 гг. по 5 млн. грн., а в 1997 г. – лишь 4 млн. грн [2].

Особенно резкий спад инвестиций происходил в непродуцированной сфере. Даже в 1998 г. здесь объем капиталовложений уменьшился еще на 8,6% против 1997 г. Причинами спада инвестиционной деятельности является то, что не было надлежащего развития и комплексного использования всех источников инвестирования.

Таблица 1.

Структура инвестиций в основной капитал
по отраслям экономики (в%) [3]

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Область	100	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
По объектам производственного назначения:						
промышленность	69,6	76,9	77,8	84,0	88,4	85,5
сельское хозяйство	3,1	4,9	2,6	1,9	3,7	2,3
транспорт и связь	6,7	7,4	7,6	23,6	18,3	11,3
строительство	1,3	3,1	2,2	2,4	2,3	2,4

торговля и общепит	0,6	0,6	0,3	0,8	1,6	1,6
материально-техническое снабжение и сбыт	0,1	0,1	0,3	0,2	0,5	0,2
другие объекты	0,1	0,1	0,2	0,4	0,1	0,3
По объектам непроизводственного назначения	30,4	23,1	22,2	16,0	11,6	10,5
жилищное хозяйство	17,8	14,4	12,8	8,5	6,1	5,0
коммунальное хозяйство	5,7	4,0	4,7	4,0	2,6	2,1
охрана здоровья, физкультура и соцобеспечение	2,5	0,5	2,0	1,5	1,1	1,2
образование	1,5	0,9	0,2	0,2	0,3	0,2
финансы, кредит, страхование пенсионное обеспечение			1,9	0,9	0,9	1,1
управление			0,4	0,6	0,3	0,3
объединения граждан			0,1	0,1	0,1	0,2
другие объекты	2,9	2,3	0,1	0,2	0,2	0,4

Но как показывает практика инвестиционная, и инновационная деятельность была, есть и будет решающим фактором всей экономической политики государства. Поэтому очень своевременно и правильно в конце 1998 г. был принят Закон Украины «О специальных экономических зонах и специальном режиме инвестиционной деятельности в Донецкой области». В нем было предусмотрено введение специального режима инвестиционной деятельности для субъектов предпринимательской деятельности, которые реализуют инвестиционные проекты в приоритетных отраслях. При этом для таких предприятий определен ряд льгот по уплате пошлин, налога на добавленную стоимость, налога на прибыль, взносов в инновационный фонд.

Мировая практика демонстрирует различные формы регулирования и стимулирования инвестиционной деятельности [4]. Различают три основных режима регулирования:

- **преференционный** – активность иностранных инвесторов стимулируется монетарными и фискальными средствами, инфраструктурным содействием, гарантиями и защитой инвестиционных проектов со стороны государства;
- **рестриктивный** – некоторые области являются закрытыми для иностранного капитала, а в других сферах деятельность иностранных инвесторов ограничивается государством, например, с помощью установления лимитов на часть иностранного участия в совместном предприятии, большими ставками налогообложения и др.;

— национальный режим – иностранные предприниматели рассматриваются так же, как и отечественные. В государственных программах приоритетного развития им также могут предоставляться льготы в некоторых отраслях и свободных экономических зонах.

В соответствии с Законом Украины «О режиме иностранного инвестирования» [5] в Украине для иностранных инвесторов установлен национальный режим, однако в некоторых случаях может устанавливаться льготный (преференционный) режим.

Начальным этапом преодоления инвестиционного кризиса должна стать планомерная структурная перестройка в соответствии с мировыми тенденциями технологических и экономических изменений. Однако структурная политика должна тесно переплетаться с региональной политикой государства и деятельностью органов местного самоуправления. Регионализация структурной политики Украины должна осуществляться путем разработки программ перестройки экономики регионов, потенциально опасных относительно роста структурной безработицы, создания наиболее благоприятного инвестиционного климата в регионах, развитию институтов, содействующих структурно-инвестиционной деятельности и концентрации на приоритетных направлениях региональных инвестиционных ресурсов [6,10-13].

Центр тяжести государственной инвестиционной деятельности постепенно перемещается на региональный уровень. С конца 1998 года действует Закон Украины «О специальных экономических зонах и специальном режиме инвестиционной деятельности в Донецкой области». Под прямое действие Закона попадает 27 городов и районов, на которые приходится 40% территории, 84% населения и 85% промышленного производства области. Существенно улучшился инвестиционный климат – приток иностранных инвестиций (за 2,5 года) в 4 раза превысил показатели всех предыдущих лет. В общем рейтинге инвестиционной привлекательности регионов Украины Донецкая область занимает второе (после Киева) место. Достигнутый по области прирост промышленного производства почти на 60% обеспечен за счет выпуска продукции в рамках закона о СЭЗ [7,91-98].

В Донецкой области резко возросли объемы привлеченных инвестиций, она вышла на третье место после Киева и Киевской области. В настоящее время Советом по вопросам специальных экономических зон и специального режима инвестиционной деятельности одобрено к реализации в специальном режиме инвестиционной деятельности 116 инвестиционных проектов общей стоимостью около 4,3 млрд. грн., в том числе с участием иностранных инвесторов – 59 проектов на сумму 1,9 млн. грн. Они предусматривают создание 12 тыс. рабочих мест и сохранение 24,5 существующих. Таким образом, уже просматриваются положительные тенденции. Становится хорошей традицией у инвестиционных предприятий вкладывать полученную прибыль в собственное развитие. Совет постоянно рассматривает заявки предприятий об увеличении инвестиционных вложений за счет соб-

ственных средств. В этом году можно назвать «Концерн «Стирол», ДМЗ, «Азовсталь», НКМЗ, «Молокопродукт», «Европродукт», предприятия транспорта и связи. Среднегодовой объем инвестиций в экономику области в 4 раза превысил показатели всех предыдущих лет.

Инвестиционные проекты области набирают темпы, чему в немалой степени способствует работа по заполнению информационного вакуума, который имеется за рубежом в отношении нашего региона. В прошлом году прошел ряд форумов в странах Западной Европы: в Германии, Франции, Австрии, Италии, Венгрии, которые способствовали повышению имиджа Украины и нашего региона в глазах политических и деловых кругов этих стран, где делегаты нашей области предоставили иностранным бизнесменам достоинства специального режима инвестиционной деятельности.

Динамика поступления иностранных инвестиций в Донецкую область

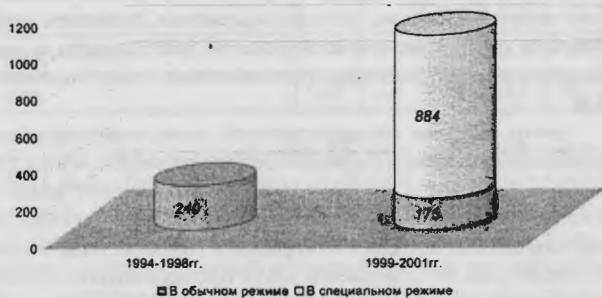

Рис. 1. Динамика поступления иностранных инвестиций в Донецкую область [15].

Как показывает практика, специальный режим инвестиционной деятельности имеет резервы, которые необходимо использовать. Это экономический инструмент, границы использования которого следует расширять, применение его для каждого конкретного региона должно носить характер, соответствующий задачам развития этого региона. Сегодня эффективность использования режима сдерживается рядом причин: во-первых, отсутствует комплексный подход к выбору приоритетных видов деятельности; во-вторых, не идентично толкование ряда терминов в законодательной базе и их применение на практике различными ведомствами.

На долю базовых отраслей промышленности приходится 56 проектов общей стоимостью 2,6 млрд. грн. В металлургии – 13, угольной промышленности – 11, химической – 20, машиностроительной – 9, стройиндустрии – 3 проекта. В легкой и пищевой промышленности принято 33 проекта (на 1028 млн. грн.), сельском хозяйстве - 10 (на 122 млн.), на транспорте и

в связи – 12 (на 343 млн.), в коммунальном хозяйстве – 4 (на 158 млн. грн.), здравоохранении 1 проект (на 6,6 млн. грн.). В стадии реализации находится 81 проект. Для их осуществления уже поступило 1,75 млрд. грн. инвестиций. Это составляет 63% от стоимости проектов. Доля зарубежных инвестиций превышает 50%. Предоставляют их, в основном, крупные иностранные инвесторы из 22 стран мира.

Работы по проектам ведутся высокими темпами, с внедрением новых и большей частью наукоемких технологий. При этом обеспечиваются высокий энергосберегающий и экологический эффекты, значительно улучшаются условия труда.

Стоимость создания одного рабочего места, при большой дифференциации по отраслям, в среднем составляет 363 тыс. грн. При внедрении наукоемких технологий (связь) стоимость рабочего места доходит почти до 5 млн. грн. В капиталоемких отраслях она также высокая и достигает в металлургии – 3,4 млн. грн., машиностроении – 1,4 млн. грн., химической промышленности – 660 тыс. грн., угольной – 220 тыс. грн. Самая низкая стоимость рабочего места сложилась в сельском и коммунальном хозяйстве (соответственно – 44 и 28 тыс. грн.). Всего уже создано более 4 тыс. новых и сохранено 7 тыс. рабочих мест. Оплата труда на них почти вдвое превышает среднеобластной уровень и составляет 516 грн. в месяц.

Существует мнение о том, что специальные экономические зоны и специальный режим инвестирования выгодны лишь соответствующим территориям, но убыточны для бюджета государства. Оно было основным аргументом противников принятия соответствующих законов. Но, уже за два года реализации заложенных в этом Законе возможностей показали несостоятельность утверждений тех, кто находился в оппозиции.

Интерес иностранных инвесторов вызывают предприятия, имеющие определенные технологические преимущества и перспективы развития, а также научно-технический потенциал. Иначе говоря, иностранцев привлекла именно возможность упрощенного, дешевого доступа к сырьевому рынку, научно-технологической базе и квалифицированной рабочей силе. Заинтересованность инвесторов вызывают проекты на краткосрочную перспективу, с отдачей в ближайшее время (пищевая промышленность, торговля), а также на стратегическое завоевание рынков машиностроения и химической промышленности. Можно отметить формирование определенных тенденций, качественно характеризующих развитие иностранного инвестирования в Донецкой области: преобладание по размерам инвестиций партнеров из промышленно развитых стран и по количеству – из развивающихся стран, а также постепенное увеличение доли стран СНГ; ориентация СП на производство товаров, которыми мировые рынки практически насыщены; реализация совместных инвестиционных проектов, как правило, на двухсторонней основе; осторожность иностранных партнеров в отношении крупных инвестиций; неравномерность распределения инвестиций по отраслям и регионам.

Безусловно, создание специальных экономических зон не может быть панацеей возрождения нашего региона, но они дают широкие возможности для скорого привлечения инвестиционных средств, создания благоприятного экономического климата как для отечественных, так и для иностранных фирм, компаний и предприятий, вошедших в деловое партнерство на основе совместного осуществления разработанных инвестиционных проектов.

Существования специального режима инвестиционной деятельности – это значительное достижение экономических реформ, осуществляемых в Украине. Экономический анализ результатов, полученных в Донецкой области, этому убедительное подтверждение. По прогнозным расчетам, каждая гривня предоставленных льгот за весь период действия специального режима инвестиционной деятельности (30 лет) даст возможность получить сумму бюджетных поступлений, значительно превышающую сумму льгот. Поэтому использовать все возможности этой инвестиционной политики, осуществлять дальнейшее ее совершенствование – одна из важнейших экономической науки.

На сегодняшний день, как показывает практика, реальные вложения иностранных инвесторов в регионы Украины недостаточны. Однако после принятия в конце 1998 г. Закона Украины «О специальных экономических зонах и специальном режиме инвестиционной деятельности в Донецкой области» наблюдается положительная динамика [8].

Удельный вес Донбасса в общем объеме иностранных инвестиций Украины составляет 7,9%. В течении 2001 года в предприятия области поступило прямых иностранных инвестиций на сумму 30,12 млн.долл. США, что в 1,6 раза меньше, чем в 2000 году. Это можно объяснить тем, что, несмотря на принятый Закон Украины «О специальных экономических зонах и специальном режиме инвестиционной деятельности в Донецкой области» экономическая нестабильность в мировой экономике отрицательно сказывается на деловой активности иностранных инвесторов. Иностранный инвестор испытывает больше доверия к тем странам, где уверенно чувствуют отечественные производители, надежно защищенные законом. Поощрять вложения в Украину иностранного капитала путем установления действенных гарантий защиты таких вложений. Современное законодательство значительно снизило привлекательность украинской экономики для иностранных инвесторов, поскольку лишило их всех льгот.

Исследование региональных аспектов привлечения ПИИ невозможно без оценки масштабов и структуры иностранного инвестирования на региональном уровне. Анализируя исследования, которые ведутся в Институтах НАЛ Украины Институт экономики промышленности и Институт экономико-правовых исследований, Донецком национальном университете позволяют предложить несколько направлений ускорения интеграции в мировую систему хозяйствования, прежде всего в ЕС. Прогноз позволяет сделать вывод, что привлечение иностранного капитала в Донецкий регион

не только увеличит предпринимательскую активность, но и обеспечит создание новых рабочих мест, что очень актуально в современных условиях; стимулирует ускорение внедрения новых технологий и разработку конкурентной продукции. Выгодное геополитическое положение Донецкой области, значительные природные ресурсы и наличие высококвалифицированных кадров являются важными факторами привлечения иностранных капиталов [9].

Таблица 2

Динамика поступлений иностранных инвестиций
в экономику области, млн.долл. США[3]

Годы	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Инвестиции за год, млн.долл. США	9,1	14,5	26,2	58,5	150,6	54,6
Общий объем инвестиций, млн.долл. США	52,2	73,6	106,2	166,2	259,5	305,3

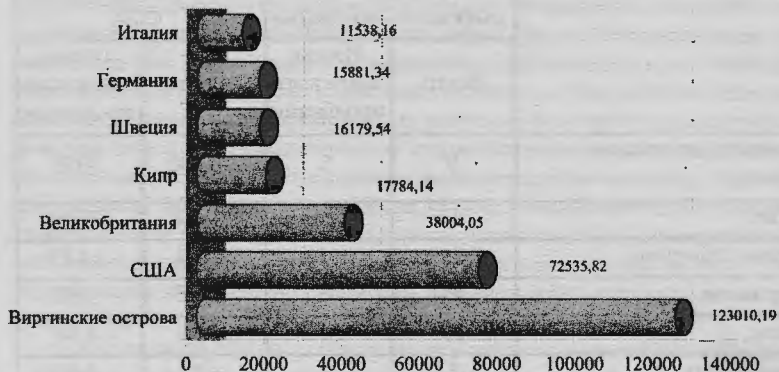

Рис 2. Поступление иностранных инвестиций по странам-инвесторам

Инвестирование осуществлялось в виде денежных средств \$13,16 млн. (43,7% полученного объема), движимого и недвижимого имущества – \$16,15 млн. (54,6%) и нематериальных активов – \$0,50 млн. (1,7%). Одновременно капитал нерезидентов уменьшился за счет отозванных инвестиций на \$3,75 млн. Курсовая разница составила \$0,33 млн. Общий объем инвестиций составил \$332,87 млн., что составляет 68 долларов США на одного жителя области.

Инвестиции поступили из 50 стран мира, но наибольшие объемы средств привлечены от нерезидентов из Виргинских островов (Брит.) и США.

Для иностранного капитала приоритетными видами экономической деятельности являются металлургия и обработка металла (\$119,87 млн.),

пищевая промышленность и переработка сельскохозяйственных продуктов (\$74,95 млн.)

Иностранные инвестиции в Донецкой области вложены в 293 предприятия. В разрезе стран-инвесторов преобладают инвестиции, которые осуществлялись резидентами США, Великобритания, Германия, Кипр, Россия, Швейцария. Наибольшие объемы инвестиций получены предприятиями Донецка \$231,01 млн. Рис.2.4. Объем иностранных инвестиций в экономику области (167 предприятий), Енакиево – \$21,30 млн.(7), Артемовска – \$17,97 млн. (5), Харцызска – \$13,36 млн. (8), Горловки – \$8,14 млн. (7), Волноваского района – \$9,47 млн. (6), Ждановки – \$7,31 млн. (3), Володарского района – \$6,67 млн. (2), Мариуполя – \$4,05 млн. (31).

Таблица 3

Иностранные инвестиции в экономику Донецкой области
в разрезе стран-инвесторов

	Количество предприятий, имеющих инвестиции		Объем иностранных инвестиций, млн.долл. США	
	Всего	Из них выпускают продукцию	всего	Из них выпускают продукцию
Виргинские острова (Брит.)	9	5	109,96	99,89
США	44	15	60,62	39,69
Великобритания	31	12	18,91	14,33
Германия	35	15	15,66	3,59
Кипр	19	6	14,58	4,56
Финляндия	3	2	4,30	4,30
Россия	27	11	3,87	2,41
Нидерланды	5	2	3,59	1,01
Канада	5	2	2,32	2,13
Дания	2	2	2,07	2,07
Швеция	5	1	2,55	0,04
Австрия	5	1	1,84	0,08
Израиль	7	5	1,64	1,33
Швейцария	10	4	1,59	0,96
Всего	207	69	243,50	176,39

Проанализировав таблицу 3. можно сделать выводы:

1. Наиболее существенные инвестиции осуществлялись следующими странами: США – 44 млн.долл. США, Германия – 35 млн.долл. США, Великобритания – 31 млн.долл. США, Россия – 27 млн.долл. США, Кипр 19 млн.долл. США. Однако если проанализировать вложения на 1 инвестиционный проект, получается следующее: средняя величина иностранных инвестиций по странам-инвесторам наивысшая для Виргинских островов – 12 млн.долл. США, далее США и Финляндия «1,4 млн.долл. США.

2. Итого средний объем иностранных инвестиций в Донецкой области составляет 1,18 млн.долл. США, что указывает на направленность инвестиций в небольшие предприятия.

3. Основными отраслями инвестирования экономики области является пищевая промышленность, торговля, финансы и кредит, связь

Проанализируем состояние инвестиционного процесса в Мариуполе за 2001 год.

В условиях дефицитного государственного бюджета и отсутствия собственных средств у предприятий города для финансирования работ, связанных со строительством новых предприятий, реконструкцией и модернизацией старых – открывается возможность привлечения средств, которые окупаются быстрее, чем это происходит в обычном режиме налогообложения. Начинается выпуск продукции, качественно нового спектра потребления: или новой, или повышенного качества, или менее затратной. Создаются места для рабочих, что разряжает социальную напряженность. Увеличивается объем бюджетных поступлений, их объем увеличивается несмотря на существование льготного периода налогообложения, так как спецрежим освобождает предприятие от уплаты только налога на прибыль, но не от уплаты налога на добавленную стоимость, при этом в бюджет поступает подоходный налог.

В декабре 2000 года был защищен инвестиционный проект «Организация производственной деятельности и развитие инфраструктуры СЭЗ «Азов-Юг». Стоимость которого составляет 1,5 млн. долл. США. Проектом предусмотрено создание 40 рабочих мест. В соответствии с приказом Донбасской региональной таможни от 14.08.01. г. № 11-05/333 с 14.08.2001г. на южной территории СЭЗ «Азов» введен специальный таможенный режим; получено и освоено инвестиций – 1179,3 тыс. долл. США. А также разработан план развития восточной территории СЭЗ «Азов» до 2006 года предусматривающий поэтапное ее освоение.

В июле текущего года защищен наиболее крупный в Донецкой области инвестиционный проект ОАО «Металлургический комбинат «Азовсталь» стоимостью 3,6 млн. дол. США, в соответствии с которым в ближайшее время планируется строительство новой причальной линии и расширении действующего порта «Азовсталь», а также создании 555 новых рабочих мест.

Итого, с начала реализации Закона Украины «О специальных экономических зонах и специальном режиме инвестиционной деятельности в

Донецкой области» на территории СЭЗ «Азов» зарегистрированы 2 инвестиционных проекта на общую сумму 95,1 млн. дол. США. Планируется создать 595 рабочих мест.

На данный момент в условиях специального режима инвестиционной деятельности в городе Мариуполе зарегистрировано 12 инвестиционных проектов на общую сумму 154,5 млн. дол. США., в т.ч. за 2001 год 5 проектов на сумму 70,55 млн. дол. США. А с начала 2001 года в рамках специального режима инвестиционной деятельности:

- Поступило инвестиций в экономику города на сумму – 16,4 млн. дол. США.
- Предоставлено льгот на сумму – 2,8 млн. грн.: в т.ч. по НДС – 2,3 млн. грн.; по таможенным платежам – 0,4 млн. грн., по налогу на прибыль – 0,05 млн. грн.
- Создано 20 и сохранено 218 рабочих мест.

Анализируя структуру инвестиций поступивших в г. Мариуполь в 2001 году, можно сделать следующие выводы: инвестиции распределились по отраслям очень неравномерно; на оборудование (машины и механизмы) пришлось 62% (26662,24 тыс. долл. США), а денежные средства составили всего 1% (32,4 тыс. долл. США). Это говорит о том, что наблюдается острый дефицит «живых» денег. Идет постепенное увеличение фактических инвестиций, однако общая сумма капитальных вложений падает на 1,2% в год. Это происходит за счет отсутствия средств на капитальные вложения у малого бизнеса, низких темпов строительства жилья и др. факторов. Наблюдается нежелательная тенденция – деньги вкладываются только в высоко прибыльные отрасли (тяжелая промышленность), либо отрасли с коротким сроком окупаемости (пищевая промышленность). Ситуация была бы значительно хуже, если бы не действовал специальный режим инвестиционной деятельности.

Проектом Программы экономического и социального развития г. Мариуполя на 2002 год предусмотрена реализация 7 инвестиционных проектов на общую сумму 127,5 млн. дол. США и поступление 32,8 млн. дол. США в экономику города.

Итого, с начала функционирования специального режима инвестиционной деятельности поступило инвестиций в экономику города от реализуемых проектов, всего – 46,4 млн. дол. США, в том числе за 2001 год – 17,6 млн. дол. США.

Всего, с начала реализации Закона Украины «О специальных экономических законах и специальном режиме инвестиционной деятельности в Донецкой области» в рамках СЭЗ и ТПР зарегистрировано 14 инвестиционных проектов на общую сумму 249,6 млн. дол. США.

■ Зареєстровано проектів □ Фактично поступило інвестицій

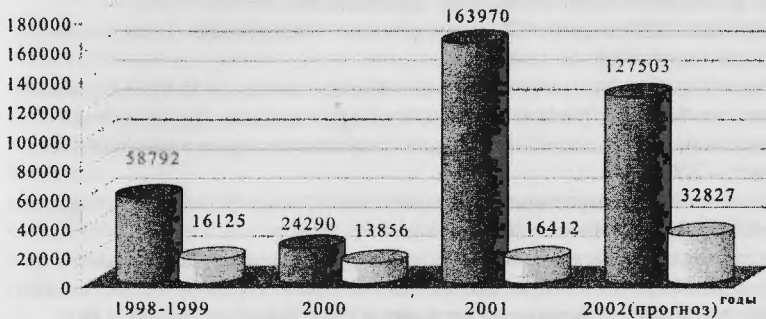

Рис. 3. Динаміка поступлення інвестицій в економіку г. Мариуполя

Аналізуючи поступлення інвестицій в економіку г. Мариуполя можна відзначити збільшення фактично поступивших інвестицій з одночасним зменшенням кількості зареєстрованих проектів. Т.о., ухвалюючи попередній досвід, реєструються найбільш перспективні та прибуткові проекти, що в свою чергу сприяє подальшому економічному зростанню. Наряду з позитивними тенденціями спостерігається зменшення прибутку підприємств міста (з 1627,9 до 745,2 млн. грн. в 2001), що становить 46% від попереднього року. Доля інвестицій, ідущих в межах пільгового режиму зросла з 3,9% в 2000 г. до 11,7% в 2002 г (на 01.01). Якщо врахувати невисокі темпи інфляції (6,1% в рік) та розміри реінвестування власної прибутку (50% від загальної кількості інвестицій), можна прогнозувати зниження інвестиційної активності в нашому місті за рахунок українських інвесторів. Отже, після проведеного нами аналізу можна зробити наступні висновки:

В найближчі роки не можна робити ставку на збільшення обсягів інвестицій за рахунок власних коштів; необхідно створити найбільш привабливий інвестиційний клімат для іноземних інвесторів.

Зниження з 1 січня 2003 року порога інвестування до 250 тис. дол. США (на даний момент 1 млн. дол. США) дозволить збільшити приток грошових коштів, і разом з тим зменшити контроль за реалізацією цих проектів.

Література

1. Федоренко В.Г., Гойко А.Ф. Інвестознавство: Підручник. – К.: МАУП, 2000.

2. Лановой В. Рынок и воспроизводство /АН Украины. Институт экономики; отв. ред. И. Лукинов-К.:Наук. думка, 1991.
3. Статистичний щорічник Донецької області за 2000 рік / Україна, ДерКом-Стат. Донецьке обл.упр. статистики. -Донецьк, 2001.
4. Реверчук С.К., Реверчук Н.Й., Скоморович І.Г. Інвестологія: наука про інвестування: Навч. посіб. -К: Атіка, 2001.
5. Закон України «Про режим іноземного інвестування»//СВ-КОМ Legislation sources for Windows, Version 4.00.030, Copyright Alexander Smith, 1994-1997.
6. Янукович В. Інноваційна модель розвитку Донецького регіону // Економіст. – 2001. – №12.
7. Макогон Ю.В. Інвестиційні процеси в Донбасі і функціонування СЗЗ// Донбас-Інвест, 2000. – №4.
8. О специальных экономических зонах и специальном режиме инвестиционной деятельности в Донецкой области: Закон Украины от 24 декабря 1998г., №356-ХІV // Ведомости Верховной Рады Украины. – 1999. – №7.
9. Внешнеэкономическая деятельность: организация, управление, прогнозирование. - Донецк: ДонНУ, 2001.

Відомості про автора

Анісімова Ольга Миколаївна – асистент кафедри економічної теорії, Приазовський державний технічний університет (ПДТУ), м. Донецьк, здобувач Інституту економіки промисловості ПАН України

Ломакина Т. А. (Мариуполь)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ В ЕС

Поступательный рост взаимозависимости государств в послевоенный период выразился в развитии интеграционных процессов на макро- и микроуровнях, интенсивном переходе цивилизованных стран от замкнутых национальных хозяйств к экономике открытого типа, обращенной к внешнему миру.

Международная экономическая интеграция – объединение рынков: капиталов, рабочей силы, товаров и услуг. Это осознанный процесс сближения и сращивания нескольких национальных хозяйств в региональную экономическую систему, который обеспечивается дальнейшей концентрацией и переплетением капиталов, проведением интегрирующимися государствами согласованной внутренней и внешней политики. Объективной основой международной экономической интеграции является:

1. установление устойчивых производственных связей между государствами, прежде всего на региональном уровне;
2. выход процесса создания этих производственных связей за пределы национальных границ.

Курс на интеграцию западноевропейских стран связан, прежде всего, с необходимостью создания методов преодоления противоречий между необходимостью эффективного развития экономики каждой страны, которая принимает участие в международном разделении труда, и ограниченными возможностями региона для реализации этого важного экономического задания.

Сегодня интеграционные объединения носят региональный характер и различаются по глубине происходящих процессов. Интеграционный процесс проходит ряд этапов развития:

- a. зона свободной торговли (ликвидация таможенных барьеров)
- b. таможенный союз (свободное перемещение товаров и услуг внутри объединения, единый таможенный тариф для третьих стран)
- c. Общий рынок (постепенная отмена пошлин и квот, на все товары, которыми торгуют страны ЕЭС; установление общей системы таможенного регулирования в отношении всех товаров, получаемых из стран, которые не являются членами ЕЭС; достижение в конечном счете свободной миграции капитала и рабочей силы в рамках ЕЭС; разработка общей экономической политики, по отдельным отраслям национальных хозяйств)
- d. Экономический союз (согласование экономической политики, создание системы регулирования социально-политических процессов, общая валюта)
- e. Полная интеграция или политический союз (осуществление единой экономической политики, введение единой валюты, создание единого эмиссионного центра – банка).

Вследствие курса стран Западной Европы на интеграцию должно осуществиться постепенное сближение их национальных хозяйств, и создаться совместное международное производство.

Система международных экономических отношений формируется на основе интернационализации продуктивных сил, которое в свою очередь перерастает в международное разделение труда. Международное разделение труда осуществляется с целью повышения эффективности производства, экономии затрат совместного труда, рационального размещения продуктивных сил.

9 мая 1950 года министр иностранных дел Франции Р. Шуман в своем заявлении предложил поставить все производство угля и стали Франции и ФРГ под общее верховное руководство. В результате, в апреле 1951 года был подписан Парижский договор об учреждении Европейского объединения угля и стали (ЕОУС), в состав которого вошли шесть государств – Бельгия, Нидерланды, Люксембург, ФРГ, Франция, Италия. Договор вступил в си-

лу в 1953 году. После Мессинской конференции был дан новый импульс европейскому строительству. Речь шла о создании единой Европы путем развития общих институтов, постепенного слияния национальных экономик, создании Общего рынка и согласования социальной политики. Было учреждено Европейское экономическое сообщество (ЕЭС), основанное на таможенном союзе и общей политике, особенно в сельском хозяйстве, Европейское сообщество по атомной энергии (Евратом). Таким образом, вступивший в силу Римский договор объединил ЕОУС, ЕЭС и Евратом.

Мотивы, которые привели к созданию «Общего рынка», имели как политический, так и экономический характер. Основным мотивом было стремление стран участниц к получению преимуществ от свободной торговли.

Интеграция создаст массовые рынки, столь необходимые для достижения отраслями промышленности европейских стран «Общего рынка» экономии на масштабах производства. Более эффективное производство, характерное для крупномасштабных рынков, даст возможность отраслям промышленности европейских стран добиться более низких издержек, которые исторически были недостижимы в условиях узких обособленных рынков.

В декабре 1969 г. в Гааге было принято решение о расширении сообществ и углублении интеграции. С 1 января к «шестерке» присоединились Дания, Ирландия и Великобритания, в 1981 г. – Греция, в 1986 Испания и Португалия, в 1995 г. – Австрия, Финляндия и Швеция. С 1993 года ЕЭС перешло в новую стадию экономической интеграции и стало называться Европейским Союзом, в рамках которого запланирован переход и к политической интеграции нового надгосударства конфедеративного или федеративного типа. Сегодня в состав ЕС входит 15 государств – членов с общей численностью населения 370 млн. человек.

С 1 января 1999 г. одиннадцать стран – члены Европейского Союза ввели в безналичном обороте в своих странах ЕВРО – общую для этих стран валютную единицу. Национальные валюты в банковских расчетах этих стран практически перестали существовать, поскольку все они с этого момента были привязаны к ЕВРО. С 1 января 2001 года к этим странам присоединилась Греция. И с 1 января 2002 года в оборот 12 стран вошел наличный ЕВРО.

Поскольку Украина только недавно стала независимым государством, важно, чтобы она делала важные шаги на пути рыночных преобразований, решала многочисленные проблемы, которые имеются у молодого государства, которое стремится активного присутствия на мировых рынках, прежде всего на европейском.

Чтобы войти в Европу равноправным партнером Украине необходимо использовать ее выгодное географическое положение, значительные природные и человеческие ресурсы, высокий научно-технический потенциал.

Формирование рыночной инфраструктуры Украинского государства осуществляется в направлении развития фондового, товарного финансового и валютного рынков, появился рынок ценных бумаг, в рамках которого начали формироваться соответствующие финансовые инструменты. Однако перелома в проведении экономических реформ пока не произошло.

Официальная Украина рассматривает интеграцию в ЕС как фактор, благоприятствующий ее государственной независимости, безопасности, повышению международного авторитета, политической стабильности, а главное, ее экономическому развитию, социальному согласию и интеллектуальному прогрессу. Сегодня у Украины мало общих экономических интересов со странами ЕС, что обусловлено различиями в уровнях развития, в институциональных структурах и др. Поэтому членство в ЕС позволит эффективнее использовать преимущества международной кооперации и специализации. А также доступ к капиталу и новейшим технологиям будут способствовать росту в Украине продуктивности производства и объемов торговли. С учетом значительной емкости европейского рынка, высокой платежеспособности населения и т.д. он весьма перспективен для Украины.

Однако внутренние экономические проблемы существенно ограничивают потенциал сотрудничества с ЕС, отодвигают Украину в группу непривлекательных и малозначительных партнеров на европейских рынках (в сентябре 2000 года доля Украины во внешнеторговом обороте ЕС – всего 0,42%). Это связано с тем, что позитивные сдвиги в национальной экономике не обрели стабильно-поступательного характера. Низким остается качество украинских товаров и, соответственно конкурентоспособность экспорта, (в основном это сырье и полуфабрикаты). Добавим сюда несовершенство законодательного обеспечения предпринимательской деятельности, неразвитость базовых институтов экономики, бюрократическое вмешательство в экономические процессы, высокий уровень риска для инвестиций.

Необходимыми условиями обретения Украиной ассоциированного членства в ЕС является вступление в ГАТТ/ВТО, получение статуса страны с развитой рыночной экономикой, создание зоны свободной торговли. Это обеспечит выход Украины на мировые рынки как равноправного партнера.

Что же реально получит Украина, получивши членство во Всемирной организации торговли?

Присоединение к международной системе ГАТТ/ВТО является фактором, влияющим на реструктуризацию и модернизацию национального производства. Это будет шагом, который засвидетельствует уровень консолидации Украины.

Получение членства во ВТО открывает для Украины широкие возможности по

— выходу на рынки 143 организаций-членов ВТО. На которые приходится свыше 90% мировой торговли. Это даст возможность значительно улучшить внешнеэкономическую деятельность Украины;

- получению статуса «режима наибольшего содействия торговле»;
- обеспечению справедливого разрешения торговых споров;
- системной трансформации украинского торгового законодательства в соответствии с нормами и стандартами ГАТТ/ВТО.

Приведение украинского внешнеторгового режима в соответствие с нормами и стандартами, которые находятся в соглашениях системы ГАТТ/ВТО однозначно повысит доверие к Украине со стороны международных финансовых организаций (МФВ, МБ, ЕБРР), торговых партнеров и иностранных инвесторов.

На сегодняшний день основой двухсторонних отношений между Украиной и ЕС является «Соглашение о партнерстве и сотрудничестве» (СПС), подписанное в 1994 году.

Документ ратифицирован Верховным Советом Украины, Европейским Парламентом, парламентами всех стран членов ЕС, и вступил в силу с 1 марта 1998 года. Он нацеливает на дальнейшее формирование социально-экономической, инвестиционно-торговой и правовой системы Украины, постепенное сближение с ведущими системами стран Европы, юридически закрепляет европейский выбор Украины, утверждает признание 15 странами – членами ЕС суверенной Украины как равноправного партнера и будущего потенциального члена Евросоюза. Однако, в отличие от аналогичных документов, подписанных другими центрально- и восточноевропейскими странами, Соглашение не предусматривает членства Украины в этой Европейской организации, даже в отдаленной перспективе. Таким образом, любые дальнейшие шаги Украины могут лишь повышать или понижать уровень партнерства Украины и ЕС, а непосредственная интеграция находится на самом начальном этапе развития.

Свои стремления стать членом ЕС наше государство подтвердило, приняв стратегию интеграции Украины в ЕС, тем самым определив свой главный внешнеполитический приоритет в среднесрочной перспективе как получение статуса ассоциированного члена ЕС. Уровень отношений нашего государства с Евросоюзом значительно вырос. С целью имплементации СПС принят Указ Президента Украины «Об утверждении стратегии интеграции Украины в Европейский Союз», Постановление КМУ «О внедрении механизма адаптации законодательства Украины к законодательству ЕС», «О мероприятиях по поэтапному внедрению в Украину требований и директив ЕС, санитарных, экологических, ветеринарных, фитосанитарных норм, международных и европейских стандартов» и др.

Саммит Украина – ЕС – это консультации на наивысшем политическом уровне. Участие в таких консультациях принимают Президент Украины и представители государств – членов ЕС и Европейской комиссии, т.е. наивысшие должностные лица. 10-11 сентября 2001 г. в Ялте был проведен уже пятый саммит. Стороны ограничились констатацией прогресса в сотрудничестве. Также представители стран-членов ЕС обратили внимание участников саммита, на то, что Украина неоднократно выражала желание стать чле-

ном ЕС, однако ей еще необходимо принятие общих для всех ценностей и принципов. Рекомендовано продолжить либерализацию, приватизацию, повысить прозрачность экономических структур, усилить борьбу с коррупцией. Кроме того, Европа весьма обеспокоена неэффективной деятельностью институтов защиты окружающей среды и прав человека в Украине. А также, остро стоит вопрос миграции нелегальной рабочей силы.

Украина пока еще не разработала четкой модели рыночной экономики. Она должна сегодня сосредоточить усилия на подготовке программы ускоренного роста. Попытка создать такую программу была начата в 1999 году, когда Кабинет Министров Украины рассмотрел на своем заседании проект программы «Украина 2010», которая стала практически первым в истории независимости государства прогнозом будущего развития молодого государства.

Проектом предусмотрено, что до 2010 года будут завершены структурные преобразования в экономике, обеспечено эффективное развитие агропромышленного комплекса, последовательно ликвидированы сырьевые перекосы в структуре экспорта, коренным образом изменена роль кредита в стимулировании развития производства, решены проблемы финансового оздоровления экономики и накопления сбережений.

Если рассматривать перспективы интеграции Украины в ЕС и созданию зоны свободной торговли, тот существует два подхода.

Первый состоит в том, что экономика Украины находится в критической ситуации, и поэтому ЕС стремится строить свои взаимоотношения с Украиной преимущественно в политическом аспекте. В рамках этого подхода Украине целесообразно развивать в первую очередь национальную экономику и укреплять свой внутренний рынок.

Ключевой идеей другого подхода является стратегия активного экономического сотрудничества Украины и ЕС. Однако в этом случае Украина должна употреблять мероприятия для протекционистской защиты отечественного рынка.

Литература

1. «Права человека: Международные договоры Организации Объединенных Наций и Совета Европы», Комитет избирателей Украины /. Составит. В.Павлик, В.Тесленко -Киев: «Факт»-2001-152с.
2. «Экономика Украины» №9, 2001г. « Направления и проблемы интеграции Украины в мировое и экономическое пространство», С. Кваша, Н. Патыка – кандидаты экономических наук.
3. Вестник Киевского национального университета имени Тараса Шевченко «Экономика» выпуск 48; Украина в процессе экономической глобализации, Е.Ю.Молчанова, 2001, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

4. Вестник Киевского национального университета имени Тараса Шевченко «Экономика» выпуск 48: Украина и ВТО: пути взаимодействий и сотрудничества, Т.А.Узлюк, 2001, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.
5. Вестник Киевского национального университета имени Тараса Шевченко «Экономика» выпуск 42: Теоретические аспекты экономической интеграции Украины в мировое господство: путь в Европу. Н.Л.Кочергина, 2000, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.
6. «Международные экономические отношения» учебник под редакцией профессора В.Е.Рыбалкина, издание второе, Москва, 1998.
7. «Европейская интеграция: шаг за шагом», учебник для журналистов, Дмитрий Корбут, Фонд «Европа XXI», 2001.
8. «Новая политика» № 4'99, Украина и ЕС: на пути в общий европейский дом, Светлана Василенко.
9. «Добро пожаловать» или «посторонним вход воспрещен», Светлана Грановская («Мировые дискуссии» для Part.org.ua) 18.09.2001, PART.ORG.UA – Политическое сетевое издание стр. 1-5, <http://part.org.ua/print.php?ar1^24265857,14.01.02>.
10. «Новый рубеж Европейского Союза: что должна учесть Украина», Игорь Бураковский, главный экономист Института Восток-Запад, для part.org.ua, 14.07.2001, «PART.ORG.UA -Политическое сетевое издание» стр.1-5, <http://part.org.ua/print.php?an^18571093>.
11. Европейский выбор Украины, Р. Осипенко/Турядовий кур'єр.-1998-1 І червня.
12. Курс на інтеграцію. До підсумків Другого саміту Україна-Європейський Союз, В.Маштабей // Політика і час.-1998 – № 11-12 – С.10.
13. Дорогою до спільного дому. Стосунки між Україною та Європейським Союзом у світлі набуття чинності угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, БГудима // Політика і час. – 1998. – №5 -С.5
14. Соглашение о партнерстве и сотрудничестве с Европейским Союзом
15. Указ Президента Украины «Об утверждении Стратеги интеграции Украины в европейский Союз»,
16. Постановление КМУ «О внедрении механизма адаптации законодательства Украины к законодательству ЕС»
17. Постановление КМУ «О мероприятиях по поэтапному внедрению в Украине тренований директив ЕС, санитарных, экологических, ветеринарных, фитосанитарных норм, международных и европейских стандартов».

Відомості про автора

Ломакіна Тетяна Анатоліївна – голова Маріупольської Спілки Молоді; член виконкому міської ради, заступник голови Молодіжного парламенту Донецької області, м. Маріуполь

Мельничук О. А., Мудрак О. В. (Вінниця)

ЕТАПИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Найважливішою сферою суспільного життя, з реформуванням якої численні верстви українського суспільства пов'язують надії на краще майбутнє є економіка. Демократизація та реформування економічних процесів в державі є однією з необхідних умов для здійснення радикальних перетворень в інших галузях життя суспільства.

Не випадково розвал тоталітарного устрою радянського суспільства пов'язують, насамперед, із неможливістю його забезпечити економічне життя громадян. Тобто в основі системної кризи тоталітаризму лежала економічна криза. Та й сьогодні розвиток демократичних процесів, успіхи в побудові молодого держави цілком залежать від розвитку економіки [1, 584].

Однією з галузей економіки, яка потребує нагального реформування на нових демократичних засадах є сільське господарство. Така необхідність пояснюється не лише тим фактором, що Україна є аграрно-індустріальною державою, яка має чудові природні умови, багаті чорноземи, найвищий серед європейських країн рівень землезабезпечення, тощо. Потреба корінних змін обумовлена і тим станом, в якому знаходиться сільське господарство, що цілком віддзеркалювало ставлення тоталітарного режиму до розвитку аграрного сектору. Радянська влада, яка у селянах власниках вбачала ворогів радянського ладу, розглядала сільськогосподарське виробництво як сировинний придаток, джерело для розвитку промисловості. Насильно позбавлені засобів виробництва і загнані в одержавлені колгоспи, селяни, із повноправних власників перетворилися в працюючих з-під палки найманців. Врешті-решт колективна форма власності і основані на ній організаційно-правові форми аграрних формувань показали свою нежиттєздатність. Це і визначило необхідність реформування економіки аграрного сектору.

На реформу, що назрівала покладалися ряд функцій. Найголовнішою з них є функція продовольчого забезпечення. Серед інших варто назвати соціально-відтворювальну, функцію збереження і підтримки способу життя, притаманного українському селянству, а також ґрунтозахисну, екологічну, природоохоронну та інші функції [2, 69].

Найважливішою складовою будь-якої реформи є її правове забезпечення. Декларація про державний суверенітет України, яка проголошувала землю власністю українського народу започаткувала створення нової юридичної схеми земельних відносин, що мала суттєво відрізнятися від схеми побудованої на принципах монопольного права державної власності на землю [3,8].

Першими законодавчими актами, що на нових засадах мали врегульовувати земельні відносини, як правило вважають Постанову Верховної Ради Української РСР «Про земельну реформу» та Земельний кодекс Української РСР прийняті 18 грудня 1990 року. Незважаючи на те, що радикальна новація земельного законодавства почалася ще в надрах старого режиму, і за процесом творення була мало схожа на реформаторські дії, саме ці законодавчі акти створили підґрунтя земельної реформи, визначивши хоча й у декларативній формі її основні положення. Для того, щоб наповнити ці положення реальним змістом, необхідно було створювати законодавчу та нормативну базу.

У березні 1991 року земля була проголошена об'єктом реформи, а здійснення її покладалося на місцеві ради народних депутатів, хоча концептуально суть земельної реформи вироблена не була. Лише восени 1991 року уряд В. Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ. Під тиском уряду Верховна Рада розпочала розробку пакета відповідних законодавчих актів. Були прийняті закони: «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю», «Про колективне, сільськогосподарське підприємство» та ін.

Однак прийняті законодавчі акти виявилися суперечливими за своєю суттю. Такий стан пояснювався, насамперед, неоднозначністю оцінки реформ у суспільстві. Ліві сили виступили проти земельних перетворень, вбачаючи в них спробу остаточно розвалити сільське господарство. Як представники «партії влади» на обласному та районному рівнях вони всіляко намагалися дискредитувати саму ідею земельної реформи, всіляко гальмували її проведення. Таким чином реформа вже з перших років стала заручницею політики і залишається такою і досі. Це стало однією із основних перепон на шляху радикального реформування земельних відносин [4,10].

Ініціатива подальшого реформування земельних відносин була продовжена Указами Президента України. Перший із них «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (листопад 1994) передбачав вирішення трьох основних проблем земельної реформи – приватизації, оцінки і ринку землі [5, 588].

Оскільки положення указу не набули форми законів і були виконані формально, 3 грудня 1999 р. вийшов указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Згідно із ним Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні адміністрації зобов'язані були протягом грудня 1999 - квітня 2000 рр. реформувати колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) на основі приватної власності на землю та майно.

Передбачалося, що вихід із КСП з земельними і майновими паями, як спосіб їх реформування має породити: 1. приватні підприємства, в основі яких лежить право власності фізичної особи на землю; 2. приватно-орендні, які дадуть можливість фізичній особі орендувати землю в інших фізичних, юридичних осіб чи держави; 3. селянські (фермерські) господарства; 4. гос-

подарчі товариства, в тому числі з обмеженою відповідальністю; 5. сільськогосподарські кооперативи, що є добровільними об'єднаннями паєвих внесків для участі у спільній сільськогосподарській виробничій діяльності і обслуговуванні переважно членів кооперативів [6, 47-48].

Указом передбачений не лише спрощений вільний вихід із КСП, але і можливість здачі власниками своїх земельних паїв і майна в оренду підприємствам, установам, організаціям, що використовують їх для сільськогосподарських потреб. Про соціальну спрямованість і ринкову орієнтацію Указу свідчить закріплення в ньому положень про підтримку розвитку особистих підсобних господарств. Передбачена можливість приєднання земельних паїв при виході із КСП до присадибних земельних ділянок без створення юридичної особи [7, 55].

З прийняттям у 1996 р. Конституції України, в умовах появи ринкових економічних відносин, Земельний Кодекс України (у редакції 1992 р.) явно відставав від руху земельної реформи, а частина норм земельного законодавства не відповідала аграрним відносинам у суспільстві. В цих умовах у серпні 1996 р. при Держкомземі України була створена робоча група по підготовці нової редакції Земельного кодексу. Однак законопроект, який розглядався Верховною Радою 4 березня 1997 р. у першому читанні був відхилений.

Невідповідність чинного Земельного кодексу Конституції України та розбіжності між ЗК і указами Президента України змусили Голову Держкомзему створити в 1999 р. нову робочу групу по підготовці проекту Земельного кодексу [8,47]. Його обговорення та прийняття проходило у гострій політичній боротьбі. Лише завдяки згуртованості більшості у Верховній Раді, кодекс все-таки був прийнятий і а 26 жовтня підписаний Президентом України. З 1 січня 2002 року Земельний кодекс набрав чинності.

Новий Земельний кодекс суттєво відрізняється від попереднього як за структурою так і за змістом. Якщо попередній кодекс поділявся лише на розділи і статті (10 розділів, 118 статей), то новий є більш систематизованим і розширеним (10 розділів, 37 глав, 212 статей, прикінцеві та перехідні положення). Важливим є проголошення (розділи 3-5) права на землю, визначення підстав його набуття та реалізації, встановлення гарантій забезпечення прав на землю [9].

В чинному кодексі чітко визначена можливість громадян-власників земельних паїв за їх бажанням виділити в натурі такі земельні ділянки з видачею державних актів на право власності на землю. Щоправда відчувувати або продавати такі земельні ділянки, окрім міни, передачі у спадщину та вилучення для суспільних потреб, громадяни зможуть лише з 1 січня 2005 року.

Прийняття і вступ в дію нового Земельного кодексу ознаменувало новий етап реформування та демократизації аграрних відносин. Разом з тим для практичного впровадження положень законодавства в життя не менш важливими є цілий ряд інших моментів. Якщо переструктуризацію ресурсів і

засобів виробництва в аграрному секторі можна здійснити швидко, то до- сить проблематично сформулювати за короткий термін новий менталітет това- ровиробників, заснований на ринкових принципах господарювання. При цьому не менш важливим є ознайомлення їх з елементарними основами гос- подарчого, економічного і комерційного розрахунку, бізнесу, підприємниц- тва і конкуренції. Аграрні реформи потребують ресурсів і матеріально-тех- нічних засобів, реформи системи господарчого і адміністративного управ- ління, встановлення стимулюючої податкової системи тощо [10,37].

Однак, незважаючи на це, здобутки аграрної реформи в Україні є до- сить вагомими. Так, за роки її проведення кількість землекористувачів і влас- ників землі зросла від 0,8 млн. до 23 млн., на території колишніх колгоспів і радгоспів утворилося більш як 39 тис. селянських фермерських господарств та 6,2 млн. власників земельних часток (паїв).

Безперечними досягненнями аграрної реформи є розвиток осо- бистого підсобного господарства, садівництва, городництва. Для ведення особистого підсобного господарства виділено 2858, 8 тис. га земель, під са- дівництво – 212,6 тис., городництво – 299,9 тис., сінокосіння і випасання худ- оби – 1,4 млн. га. Свої земельні ділянки, надані раніше у користування, при- ватизували 12,92 млн. громадян, або 85,7% від тих, які мають на це право, з них 2,3 млн. (17,8%) отримали державні акти на право власності на зем- лю [11,30].

В цілому ж реальні здобутки аграрної реформи мають підтверджува- ти зростаючі темпи та об'єми виробленої сільськогосподарської продукції. Проте не менш важливим її досягненням є зміни у психології сільських това- ровиробників, спрямовані на утвердження в них почуття повноправного власника землі.

Література

1. Новітня історія України / за ред. А. Г. Слюсаренка, В.І. Гуссева, В.П. Дрожжи- на та ін. – К: Вища школа, 2000.
2. Баланюк І.Ф. Аграрні відносини: соціально-економічна суть і місце в систе- мі суспільних відносин // Економіка АПК. – 2000. – № 8.
3. Новаковський Л., Будзілович І, Леонєць В., Юрченко А. Земельна реформа в Україні продовжується // Право України. -2001. – №1.
4. Там само.
5. Новітня історія України: Підручник за ред. А. Г. Слюсаренка, В.І. Гуссева, В.П. Дрожжина та ін. – К, 2000.
6. Жушман В. Аграрная реформа в Украине : правовые проблемы // Предпри- нимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 6.
7. Кулинич П. Реструктуризація сільськогосподарських підприємств: порів- няльна характеристика законодавств України і Молдови // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 7.

8. Кулинич П. Новий земельний кодекс України: яким йому бути // Право України. - 2000. - №9.
9. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Урядовий кур'єр. - 2001. - 15 листопада.
10. Гусаков В.Г Уроки аграрних реформ и перспективи розвитку сільського господарства Беларуси // Економіка АПК. - 2000. - № 8.
11. Даниленко А.С. Основні напрями удосконалення земельних відносин та їх роль у формуванні стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті // Економіка АПК. - 2001. - № 4.

Відомості про авторів

Мельничук Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського, м. Вінниця

Мудрак Олександр Васильович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського, м. Вінниця

Рубаник В.Є. (Харків)

РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ЧИННИКІВ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ І ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Внаслідок революційних перетворень, здійснюваних в Україні з 1991р., попередні засади планово-командної, адміністративне керованої радянської соціально-економічної системи були значною мірою зруйновані. Однак, як це з усією очевидністю засвідчується світовим досвідом, ефективними і довготривалими можуть виступати тільки еволюційні перетворення, – тому не менш очевидним виступає і те, що з поточного, революційного стану необхідним є переведення українського суспільства у стан його поступального еволюційного реформування і розвитку приватноправових започаткувань у регулюванні відносин власності. Перехід до цього стану, у свою чергу, також повинен бути еволюційним, і, як це стверджується рядом науковців, такий процес еволюційного переходу України до «розвиненого капіталізму» може простягтися на 10-20 років.

За станом на сьогоднішній день обґрунтована наукова теорія перетворення «постсоціалістичного» суспільства на «капіталістичне» відсутня, більше того, гіркий досвід останніх минулих п'яти років засвідчує, що як у по-

літиці, так й в економіці значною мірою відсутня й наукова методологія мислення. Внаслідок цього частина політиків приймає, а подекуди й приймають важливі рішення не на основі наукового знання про розвиток суспільних процесів, а на підставі своєї інтуїції й емоцій. Через подібні підходи більшість таких рішень виявлялися помилковими.

Саме нинішнє існування українського суспільства значною мірою продовжують забезпечувати основні фонди, що залишилися від радянської економіки, – енергетичні, транспортні, гірничодобувні, металургійні, хімічні, машинобудівні комплекси, вугільні шахти, трубопроводи, – практично не відновлювалися і не обновлялися, тому на сьогодні вони в основному є зношеними і розукомплектованими. З цих причин частота і тяжкість аварій на виробництві постійно зростають, а спеціалістами все частіше звертається увага на те, що наявних ресурсів, які ще залишилися в Україні, вистачить на 2-3 роки, після чого, якщо не буде вжито негайних заходів, країна може виявитися паралізованою. Одним із шляхів до подолання цих явищ називається реформування суспільних відносин власності.

Очевидно, що інститут права власності у суспільстві виступає гарантом економічної й політичної незалежності кожного його члена. Г.Гердт, аналізуючи головні чинники штитуціональних перетворень у процесі демократизації суспільства, і поділяючи точку зору з цього приводу Дж. Деві (John Dewey) і Юргена Хабермаса (Jurgen Habermas) вважав, що потенціал демократії прямо залежить від спроможності суспільства забезпечити участь громадян у політичному житті за допомогою реалізації ними своїх правомочностей власника (HardtH., 1992, P.218).

Значення системи інституту права власності, що формується в Україні, для розвитку економіки в цілому зумовлюється низкою обставин:

- оптимальна організація системи інституту права власності в Україні служить мотивацією до реструктурування і підвищення ефективності економіки;
- структура відносин власності, що історично складалася в Україні протягом усього попереднього періоду, визначалася специфічністю національного суспільно-економічного й політичного розвитку, і, відповідно, саме з цього повинні виходити конкретні законодавчі концепції і моделі державного регулювання відносин власності в українському суспільстві;
- чітка структура нормативно-правового врегулювання відносин власності в українському суспільстві, де права всіх громадян (як громадян України, так й іноземних держав) будуть достатньою мірою захищені законом, є однією з ключових умов залучення інвестицій в українську економіку;
- модель регулювання відносин власності у суспільстві формується у тісному взаємозв'язку (і при взаємовпливах) з розвитком всіх аспектів економіко-соціального поступу суспільства, тому їхнє регулювання з боку держави повинно здійснюватися комплексно;

- модель і система державного нормативно-правового регулювання відносин власності у суспільстві на макрорівні виступає однією з основних інституціональних складових поступального економічного зростання;
- саме чітка визначеність і стабільність, а не постійні зміни в розподілі правомочностей власника, мають принципове значення для стабільного функціонування економіки на ринкових засадах.

У сучасній юридичній та економічній літературі чіткість, стабільність і передбачуваність розвитку інституту права власності розглядаються як найважливіший фактор економічного росту і прямо пов'язуються з благополучним економічним розвитком. Проте роль чітко визначених правомочностей власника може варіюватися в залежності від суб'єкта права власності, тобто приналежності об'єкта до державної чи приватної власності тощо. В умовах соціалістичної моделі господарства існувала система правових санкцій по захисту державної власності. В умовах перехідної української економіки зона невизначеності в сфері охорони права власності розширилася, тому що система захисту державної власності розмита, а нова чітка система захисту права приватної власності поки що відсутня.

Відсутність розвинутої системи, тривалої культури й чіткого (стандартного для розвинених демократій) механізму врегулювання відносин власності як визначених законом способів передачі «пучків» правомочностей (прав власності), зумовлює масові порушення прав власників, використання економічних негараздів у політичних цілях, розвиток неринкових відносин між економічними суб'єктами, зростання корупції.

Як показують численні дослідження, адміністративні механізми примусу керівників підприємств до ефективної діяльності – чи то через погрозу розпочати процедуру банкрутства підприємства, чи то звільнення його директора, – ці механізми практично не діють, через що переважна більшість підприємств, які знаходяться у державній власності, працює неефективно. Абсолютна більшість керівників підприємств порушує закони і не виконує зобов'язання; подібне набуло настільки широкого розповсюдження, що вже стало суспільною нормою і частиною моралі.

Керівники підприємств у своїй сукупності є однією з важливих політичних сил у сучасному українському суспільстві. Притягнення окремих керівників до передбаченої законом відповідальності сприймається всіма іншими як реальна загроза і їм також, тому що вони – такі ж самі порушники. У відповідь спільнота керівників зменшує політичну підтримку органів влади й у ряді випадків потай організує масові виступи проти влади. Через подібне органи влади нерідко побоюються розпочинати процедуру банкрутства підприємств і притягати до відповідальності їхніх керівників.

У ряді випадків чиновники і керівники підприємств спільно беруть участь у розкраданні суспільних ресурсів, через що державні чиновники не можуть карати своїх співучасників. Частина чиновників (у тому числі офіцерів правоохоронних і контролюючих органів) і директорату звикли до роз-

крадання суспільних ресурсів і стали вважати це нормою, а корупція стала складати основу їхньої моралі. Разом з тим, подібне «злодійство» директорів і чиновників багато в чому зумовлюється і визначається тими властивостями сучасної української соціально-економічної і правової систем, яких вона і не змогла позбутися від радянських часів, і яких набула останніми роками. Звідси згадуване поведіння чиновників і директорату у даній системі може вважатися цілком нормальним, що, поряд з тим, аж ніяк не заперечує його абсолютної злочинності. Правоохоронні ж органи нерідко переслідують корупціонерів і злодіїв вибірково, більшою частиною – у політичних цілях.

На підприємствах відсутність украдених ресурсів, наприклад, оборотних коштів, паливно-мастильних матеріалів, запасних частин тощо, як правило, заподіює зменшення усього виробництва. Тому загальні понесені збитки виявляються в сотні разів більшими, ніж вартість викрадених ресурсів. Для розкрадання бюджетних коштів чиновники в багатьох випадках ініціюють здійснення дорогих і загалом малокорисних для суспільства в цілому проектів, в яких і розкрадаються ресурси. Через це загальні збитки державного і місцевих бюджетів також виявляються у багато разів більшими, ніж сукупна вартість викрадених з них ресурсів.

Директори державних підприємств нерідко саботують діяльність своїх підприємств з метою зменшення їхньої інвестиційної привабливості і приватизаційної ціни. За чинним законодавством України процедура банкрутства підприємств є дуже складною за формою і змістом і тривалою за часом. Банкрутство підприємств через це стає надто проблематичним і вимагає значних бюджетних витрат на наступне соціальне забезпечення трудових колективів. У випадку банкрутства ті основні фонди підприємств, які можна продати, найчастіше продаються, після чого багато з яких виробництв у своєму повному технологічному циклі практично не можуть бути відновленими. Подібне також змушує відповідні державні органи утримуватися від процедури банкрутства підприємств.

Не є секретом, що відповідне чинному законодавству України оподаткування доходів підприємств і громадян є більше ніж надмірним. Та частина прибутку, яка державою залишається суб'єкту оподаткування після стягування з нього податків, є вкрай недостатнім стимулом для розширення чи простої активізації підприємницької діяльності. Внаслідок таких підходів підприємці значну частину організаційних та інших зусиль направляють на приховання доходів своїх підприємств, переведення їх у «тінь». Через це дуже велика частка комерційних угод є цілком чи частково нелегальними, а значить їх виконання юридичне не забезпечується державою. Ці обставини значно зменшують імовірність їхнього виконання учасниками подібних угод, що, у свою чергу, набагато збільшує ризики і витрати (і ще більше зменшує бажання підприємців здійснювати легальну діяльність). Для здійснення нелегальних угод витворилася спеціальна інфраструктура, опосередковувана ланцюгами посередників, бартерних, банківських операторів тощо, якими привласнюється значна частина прибутків, що має своїм наслідком збіль-

шення витрат, і, відповідно, – ціни товарів. Іншим негативним аспектом виступає те, що велика кількість співробітників контролюючих і правоохоронних органів втягується у корупцію і хабарництво, сприяючи прихованню доходів підприємств різних форм власності.

Силове забезпечення виконання більшості нелегальних угод здійснюють бандитські групи, так звані «криші». У таких групах часто беруть участь (а як показують гучні розслідування недавнього останнього часу – і навіть становлять більшість) співробітники правоохоронних органів. Вони часто учасники нелегальних угод піддаються шантажу й вимаганню, не маючи можливості звернутися за реальним захистом своїх прав і охоронюваних законом інтересів до правоохоронних органів. Це ще більше збільшує ризики й витрати і значно зменшує саме бажання підприємців здійснювати легальну діяльність.

Неможливість легалізувати свої доходи змушує підприємців вивозити капітали за кордон, роблячи це нелегально, що своїм наслідком має значне зменшення інвестицій в українську економіку. За дослідженнями соціологів, домінуючі у сьогоднішньому українському суспільстві моральні установки вважають ухиляння від сплати податків нормою. Українська податкова система у її нинішньому варіанті виявляється нездатною заохотити чи то ж просто примусити більшість підприємців платити податки у повному обсязі.

Переважна більшість населення сучасної України є зубожілою і має низьку купівельну спроможність. Через техніко-технологічні параметри виробничої бази вітчизняні товари значною мірою є неконкурентоспроможними. Значна частина підприємств не має чітких цілей і обґрунтованих планів свого розвитку, для досягнення яких інвестори були б готові вкласти значні капітали. Наслідком цього виступає те, що ні поточне виробництво, ні перспективний розвиток не інвестуються в достатніх розмірах. До того ж більшість керівників, сформованих як організатори виробництва в радянський період, не мають достатньої для сьогоднішніх умов підприємницької кваліфікації. Через це довіра іноземних кредиторів до українських об'єктів інвестування стала питанням проблематичним.

Кредити, отримувані від міжнародних фінансових інституцій, використовуються недостатньо ефективно, через що і держава в цілому, і місцеві органи влади, й окремі підприємства мають величезні борги, будучи змушеними виплачувати по них великі відсотки.

Існуючі правові механізми примусу боржників до сплати боргів практично не діють, що заохочує керівників підприємств до невиконання боргових зобов'язань, у тому числі й щодо заробітної плати своїм працівникам, що набуло масових розмірів.

Судова система, незважаючи на проведену малу судову реформу, діє недостатньо адекватно до сьогоднішніх умов. Механізми виконання судових рішень як взагалі, так і по майновим стягненням зокрема, показують свою недостатню ефективність. Певна частина суддівського корпусу сприйняла поширену у суспільстві корупційну мораль і не цурається винесення рішень у

справах за хабарі. Іншою стороною медалі виступає те, що незважаючи на прийняті нормативно-правові акти з цих питань, судді продовжують залишатися практично не захищеними, піддаються погрозам і стосовно самих себе, і щодо своїх родин, й у багатьох випадках приймають вимушені рішення під дією цього страху. На жаль, через брак загальної правової культури в сучасному українському суспільстві відсутнє розуміння функцій судової системи і їхньої вирішальної важливості в побудові й функціонуванні демократичного правового суспільства.

У боротьбі за ресурси широко застосовуються насильство й убивства. Процес перерозподілу суспільних ресурсів тягне за собою низку конфліктів – міжгрупових, міжнаціональних, міжрегіональних, міжконфесійних. У процесі цього перерозподілу матеріальні ресурси концентруються як правило, у розпорядженні найсильніших учасників, через що ступінь концентрації капіталів і ресурсів стає дуже високим, що веде до утворення і панування олігархії в суспільстві.

За даними численних соціологічних досліджень частка середнього класу в загальному складі населення є дуже незначною; однак проблему становить не сама чисельність середнього класу як такого, а досить чітка тенденція до зменшення цієї чисельності. Подібне явище зумовлює відсутність необхідної соціально-економічної бази для побудови демократичної системи, а сама реальна демократія в таких умовах, як уявляється, є неможливою.

Проблемою виступає і те, що значна частина населення зневірилася не тільки в можливості, але й у необхідності переходу до капіталізму, у чесності і відповідальності як конкретних діячів, так і політичних й державних інститутів в цілому. Рівень життя значної частини населення, особливо у східних і південних областях України, упав нижче визнаних наукою мінімальних фізіологічних показників, що викликало вже непоодинокі протести, які нерідко набували досить агресивних форм. Наслідком збурення населення стало й певне поширення нацистської ідеології, що не може не викликати тривоги.

Є.Головаха в 90-х роках у низці коментарів до соціологічних досліджень обґрунтовано показав, що внаслідок різких суспільно-політичних змін чимало людей на пострадянському просторі втратило орієнтацію в доволі лишньому світі; виник феномен так званої «амбівалентної свідомості» – одночасної орієнтації на протилежні, часто несумісні цінності. Не маючи чітких критеріїв та визначених орієнтирів, люди з амбівалентною свідомістю дуже легко піддаються різноманітним зовнішнім імпульсам, тому їхня відповідь на будь-яке, хоча б і найважливіше, питання великою мірою залежить від того, хто і як це питання сформулював, в якому контексті тощо.

На нашу думку, цілком слушно наголошував М.Рябчук, що подібна світоглядна амбівалентність велетенської маси пострадянських людей відкриває перед панівною елітою колосальні можливості для всіляких маніпуляцій і, відтак, цілком начебто «демократичного» утримання влади за допомогою контрольованих мас-медіа, адміністративних важелів та інших «ви-

борчих технологій», зауважуючи, що тривалий час панівна в Україні номенклатура спрямовувала зусилля не на те, щоби сприяти побудові громадянського суспільства й формуванню економічно незалежного та свідомого своїх інтересів і прав громадянина, а – навпаки – на послідовне руйнування підвалин незалежного від держави суспільства, поглиблення загальної світоглядної дезорієнтованості і збереження суспільної амбівалентності широким мас. Відомо, що маніпулювати амбівалентним населенням набагато легше завдяки характерному для нього страху перед будь-якими конфліктами, його внутрішній готовності загалом покірно сприймати які завгодно рішення влади. Однак, відомо й те, що конфлікт найрізноманітніших інтересів є нормальним станом існування будь-якого суспільства, і поступ до демократії якраз і означає не замовчування, нехтування чи невиправдане придушення конфліктів, а лише формування дедалі досконаліших механізмів їхнього постійного обговорення й врегулювання – як на рівні держави, так і на рівні громадянського суспільства.

Сучасне українське законодавство про власність не може характеризуватися інакше, як мінливе, громіздке, таке, що містить безліч невизначеностей, суперечностей і протиріч. Держава через адміністративні й меншою мірою економічні важелі примушує суб'єктів підприємницької й взагалі господарчої діяльності до виконання низки встановлених нею обов'язкових процедур у чітко визначених нею ж формах -бухгалтерського обліку, ліцензування, сертифікації тощо. Ці процедури, як правило, є надмірно і невиправдано складними, суперечливими і трудомісткими, нерідко прямо перешкоджають виробництву, сприяють корупції. Держава істотно обмежує свободу підприємців і громадян взагалі вільно і на свій розсуд розпоряджатися їхньою власністю -наприклад, забороняє платежі в іноземній валюті, обмежує зовнішньоторговельні операції, заморожує банківські резерви, що знов-таки перешкоджає розвиткові вільного підприємництва, яке, як відомо, є однією із необхідних умов побудови демократичного суспільства.

Не виключена остаточно можливість реставрації комуністичного режиму й експропріації приватної власності, корупція, сваволя чиновників, кримінальне насильство, надмірне оподаткування, мінливе й суперечливе законодавство, неефективність судової системи багаторазово зменшують інвестиційну привабливість української економіки для іноземних інвесторів. Тому реальні іноземні інвестиції в Україну порівняно з Росією (не говорячи вже про Литву, Польщу та ін.) є дуже малими. До того ж, як це показує аналіз, велика їхня частина являє собою не що інше, як злочинно отримані і незаконно легалізовані за кордоном капітали вітчизняних власників.

Через недосконалість законодавчого регулювання у відповідних сферах у житлово-комунальному господарстві надмірно марнуються тепло, електроенергія, природний газ, вода; досить значна частина населення України не оплачує житло і комунальні послуги. Внаслідок цього велика частка місцевих бюджетів вимушено витрачається на дотації житлово-комунальним господарствам, що позбавляє фінансування інші види місцевих видатків.

Подібне ставить питання про назрілу необхідність реальних змін у відносинах власності й у цій сфері суспільного життя.

Економісти стверджують, що чим більш вираженим ставатиме суспільний поділ праці, тим більшою буде і розмаїтість форм власності, тобто, іншими словами, зростання різноманіття форм власності є однією із загальних закономірностей розвитку відносин власності. В умовах перехідної економіки розмаїтість форм власності різко посилюється, розвиваються всі можливі способи і види присвоєння. Такий сплеск розмаїтості може дати зовсім неприйнятні для даного суспільства відносини власності, що немалою мірою можуть дезорієнтувати і спотворити процес реформування. Тому як необхідна складова реформування відносин власності виступає відповідність форм господарювання і форм власності. У загальноекономічному розрізі це виражається в законі відповідності продуктивних сил і виробничих відносин. Відомо, що відносини власності як форма праці впливають на свій зміст через форми господарювання, створюючи тим самим нормальний діалектичний процес взаємодії. При розбіжності форм власності і форм господарювання цей процес порушується, й економічний розвиток, відтворення відносин власності можуть перерватися. Це протиріччя вирішується зміною відносин власності, появою нових суб'єктів, об'єктів, суб'єктно-об'єктних, суб'єктно-суб'єктних зв'язків, новим місцем відносин власності у суспільних відносинах.

Так, якщо праця у формах господарювання носить у більшому ступені не відчужений характер, значить і у відносинах власності повинен спостерігатися належний ступінь спільності. Якщо ж праця має досить великий ступінь фрагментарності, то форми господарювання повинні містити в собі багатоопераційне виробництво, а форми власності – множинність суб'єктів права власності, розподіленість відносин власності. При невідповідності форм господарювання формам власності зростає неефективність економічних процесів і ймовірність несприятливих трансформацій. В умовах перехідної економіки подібна ситуація більш ніж реальна, оскільки джерелом розвитку відносин власності більшою мірою стають не внутрішні протиріччя форм господарювання формам власності, а зовнішній (політичний, ідеологічний) вплив, що не завжди може збігатися з генеральною спрямованістю розвитку відносин власності. Звідси можливим є констатувати, що у перехідній економіці України тенденція до демократизації відносин власності посилюється, але реалізується вона дещо анархічне. Руйнування ж старої структури відносин власності і відсутність нової породжують Ілюзію всездозволеності у власників. В результаті виникає реальна небезпека перетворення демократизації відносин власності в їх «анархізацію».

Особливості становлення нової системи інституту права власності як самостійної «інституціональної угоди» стають зрозумілими тільки в рамках усїєї сукупності «інституціональних змін»¹ у перехідній економіці Украї-

¹ Поняття «інституціональні зміни» звичайно використовується стосовно до конкретних «інституціональних угод [arrangements (інститутів)]»,

ни. Тому необхідним виглядає проведення комплексного аналізу існуючих теоретичних підходів до проблем врегулювання відносин власності і розгляду загальних проблем реалізації права власності в Україні. Як уявляється, при аналізі необхідно розглядати основні етапи перерозподілу власності у сучасній Україні, особливо виділяючи постприватизаційний період, звертаючи увагу на характеристику відносин власності і контролю в Україні, розгляд тенденцій боротьби за контроль над власністю і типові випадки порушень прав власників. Необхідним є проведення узагальнень наявних даних про структуру власності і володіння на основі доступних альтернативних джерел, включаючи й прогностичні оцінки, визначення змін у структурі власності, якісний оціночний прогноз їх динаміки і перспектив стабілізації системи відносин й інституту права власності в Україні.

Таким чином, закономірності розвитку й трансформації відносин власності в умовах сучасної України здобувають, здебільшого, трансформаційний характер, тобто здатний до зворотності, що може призвести до значно соціально-економічних витрат, аж до руйнування соціуму. Тільки пізнання і використання соціально-економічних закономірностей, зокрема закономірностей розвитку і трансформації відносин власності, дає можливість спрямувати перехідні процеси в потрібне русло, забезпечити їх законодавче врегулювання, підвищити ефективність реформаторських дій і мінімізувати неминучі витрати соціально-економічних перетворень у суспільстві.

Відомості про автора

Рубаник Володимир Євдокимович – кандидат юридичних наук, доцент, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, м. Харків

але вкрай рідко стосовно всієї «інституціональної структури» як сукупності «інституціональних угод». Специфіка ж перехідної економіки України виступає такою, що «інституціональні зміни» – на відміну від загальноприйнятого підходу – не тільки можуть, але й повинні аналізуватися комплексно, тобто в рамках усієї «інституціональної структури» економіки. – В.Р.

ПРОГРАМА ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ СМІРАМИ, МІЦЬНИЙ НАСЛІДКІВ, ПЕРСПЕКТИВИ

Секція 5

Соціальна політика

Хомра О. У. (Київ)

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ: СИТУАЦІЯ, ОЦІНКИ НАСЛІДКІВ, ПЕРСПЕКТИВИ

Нелегальна міграція є одним з проявів диференціації світу за умовами відтворення населення. Зростання чисельності населення світу відбувається переважно за рахунок бідної, менш освіченої його частини, що проживає в країнах, в яких рівень розвитку сучасних технологій, інфраструктури, культури все більше відстає від високорозвинених країн. Висока народжуваність призводить до швидкого росту чисельності молоді, яка в умовах надзвичайної бідності і злиденності вимушена налаштовуватися на переселення. Низька ймовірність легального переселення до високорозвинених країн не може не породити значні за обсягом потоки нелегальних мігрантів.

Концепції управління міграцією населення, що базуються на віддачі пріоритету національним інтересам (асоціюються з інтересами держави), не можуть не суперечити неоліберальним концепціям, в основі яких лежить свобода переміщення, свобода вибору місця проживання. Згідно ліберальної точки зору кожна людина може поселитися в будь-якій точці землі: принцип індивідуальної свободи є абсолютним [1, 166-167]. Нездатність держави управляти міграційними процесами без порушення демократичних принципів є очевидною. Тому держави вимушені тією чи іншою мірою декларувати і частково реалізовувати принцип свободи переселення за рахунок обмеження прав своїх громадян.

Україна відноситься до країн зі змішаними потоками нелегальних мігрантів: вона виступає як країною виїзду, так і країною прийому нелегальних мігрантів. Специфіка України полягає в тому, що з неї нелегально виїжджає за кордон як населення, що постійно проживає на її території, так і населення, яке нелегально поселилося в Україні тимчасово з метою подальшого нелегального виїзду за кордон. Негативні наслідки від нелегальної міграції, властиві країнам виходу і входу нелегальних мігрантів, в Україні не тільки проявляються з повною силою, але й значно посилюються під дією ефекту мультиплікатора.

Серед причин вибору транзитними нелегальними мігрантами шляху до Західної Європи через Україну крім головної (відсутності повноцінної системи імміграційного контролю) називаються ще такі як можливість досить легко отримати статус біженця в Україні¹, відносно невисокі ціни на основні споживчі товари, можливість підробітку в неформальному секторі економіки [3, 68]. Для транзитних нелегальних іммігрантів в Україні характерним є пошук не будь-якої зайнятості за винагороду, а, в першу чергу, такої,

¹ Купівля статусу біженця в Україні коштує 500-600 доларів при середніх витратах по 120 доларів у місяць від представництва ООН [2].

яка дозволяє мати заробітки і доходи, що не контролюються державою і її структурами. Якщо в країнах вселення нелегальних мігрантів основними сферами прикладання їх праці є будівництво, ремонт, прибирання приміщень, ресторанний і готельний бізнес, домашнє обслуговування, галузі з сезонним виробництвом (сільське господарство, індустрія туризму і розваг), то транзитний характер нелегальних мігрантів в Україні обмежує їх зайнятість однією галуззю – торгівлею та посередницькими торговими послугами. Не пов'язуючи своє майбутнє з Україною, транзитні нелегальні іммігранти не відчують по відношенню до України ніяких зобов'язань. Відсутність повноцінної системи імміграційного контролю може бути конкретизована в «м'якості» візової політики України, відсутності контролю за діяльністю фізичних та юридичних осіб, які запрошують в Україну і приймають іноземців, наявності розширеної пособницької бази нелегальної міграції на території України, можливості тривалого нелегального проживання, безконтрольного пересування, відсутності дійового механізму видворення та депортації іноземців з України [4, 356].

По інерції вважається, що в складі нелегальних мігрантів домінують особи з низькою освітою, кваліфікацією, часто без професійної підготовки. Однак останнім часом тенденція до зростання питомої ваги в структурі нелегальних мігрантів фахівців високого рівня, сучасних професій призвела до істотних змін. Про достатньо високий соціальний статус у себе на батьківщині та відповідно високий рівень освіти свідчить висока вартість послуг посередників, яку сплачують нелегальні мігранти².

Невизначеність східного кордону України тривожить наших близьких і далеких сусідів в Європі³. У вітчизняних провідників інтеграції в Європу будь-якою ціною дане занепокоєння стає керівництвом для дії. Так, П.Жовніренко констатує і рекомендує: просто смішно надіятися, що Європа дозволить собі мати нам відкритий коридор для нелегалів, контрабанди, наркотиків і зброї в кілька сот кілометрів – якщо ми не відгородимося від усього цього, то вона відгородиться від нас. Незалежно від розвитку ситуації в Росії і з огляду на європейські реалії, для того, щоб не було кордону на заході, він має бути встановлений на сході і півночі. Зараз, в умовах кризи, вирішенню проблем фінансування прикордонних служб на рубежах з Росією та Білорусією сприяла б проста передислокація таких підрозділів з Галичини, Закарпаття, Буковини, Одещини [7, 47].

Аналітиками з Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова, навпаки, необхідність закриття кордону на сході та півночі пов'язують з встановленням жорстких візових рамок на західному кордоні, оскільки без них Україні загрожує роль «нагромаджувача» нелегалів

² Саме висока вартість нелегального транспортування мігрантів використовується деякими дослідниками як доказ високого освітнього та професійного рівня нелегалів [5].

³ Зокрема, це витікає з інтерв'ю Р.Проді, голови Європейської комісії, яке він дав польському прес-агенству [6].

[8]. Однак заходи, вже здійснені в даному напрямку, дали підстави для висновку, що східні рубежі України перестали бути «прозорими» [9]. Оскільки традиційний образ кордонів із розораними смугами, колючим дротом, розмежувальним стовпами та озброєними охоронцями має шанси в перспективі стати атавізмом [10, 19], зараз для охорони кордону потрібні біорадари, засоби спостереження, телекомунікації тощо⁴, то чи не доцільніше було б залишити північний та східний кордон України таким, яким він є зараз, а не укріплювати його.

В силу свого характеру нелегальна міграція не може бути належним чином відображена в офіційній статистиці. Певну допомогу у виявленні нелегальних мігрантів зможе надати аналіз інформації з імміграційних карток, які заповнюють всі іноземні громадяни, хто приїздить в Україну на певний термін [12]. Обліку нелегальних мігрантів сприяло б використання в переписах населення спеціального короткого переписного листа для тих, хто перебуває в країні тимчасово. Для більшої повноти охопту нелегальних мігрантів у переписі населення необхідним є створення спеціальних переписних ділянок для тих, хто не хоче переписуватися вдома. Дані окремих відомств в залежності від специфіки їх діяльності не можуть розглядатися як повні. Тому стверджувати, що в Україні, зокрема в Києві, об'єктивна статистика щодо іноземців є, але в залежності від функцій кожного відомства, вона різна (у прикордонників – одна, в системі МВС – інша, в Управлінні в справах національностей та міграції – своя) [13, 27], недоречно. Отримати достовірні статистичні дані про нелегальну міграцію надзвичайно складно, навіть в країнах з науково налагодженою системою статистичного обліку і порівняно значним фінансуванням міграційних програм ця задача відноситься до тих, які важко вирішуються. Як правило, оперують оціночними даними, які коливаються в значних межах. Офіційно заявлена у відповідях на питання анкети робочої групи з міграції Організації країн-учасниць Центрально-Європейської ініціативи чисельність нелегальних мігрантів в Україні складала 20–30 тис. чол., в Білорусії – 200 тис. чол. [14, 20]. Дуже занижена офіційна чисельність нелегальних мігрантів в Україні має своїм теоретичним підґрунтям висновок, що Україна не є своєрідним накопичувачем нелегальних мігрантів; нелегальні мігранти, прямуючи до країн Заходу, затримуються в Україні лише на час (навіть декілька місяців), необхідний для організації виїзду, збору групи тощо [15]. Зустрічаються, правда, й оцінки, що в Україні нелегально проживає коло мільйона громадян інших держав [16].

Роль прохідного двору чи передбанника об'єднаної Європи є не дуже почесною, бо в ньому залишають дуже «багато болота». Однак зростання обсягів нелегальних мігрантів, які «вимушено» (як результат неможливості переселитися до високорозвинених країн) як не парадоксально є більш небезпечним для країн Західної і Центральної Європи ніж для України. Це зумовлено тим, що Україна розташована в Європі, в результаті прийому нових

⁴ Їх Україна надіється отримати як допомогу від Європейського Союзу [11].

членів до Європейського Союзу відстані до нього зменшаться, внутрішня напруга в Україні не може не мати потужного відголосу в Європі. Саме з різницею відстаней до кордонів Європейського Союзу значною мірою пов'язано те, що громадяни України не мають права безвізового перетину кордонів країн Шенгенської зони, а громадяни країн Латинської Америки – мають. ЄС зацікавлений в сусідах з стабільною в межах можливого ситуацією.

Крім прямого (після затримання) визначення країн походження нелегальних мігрантів можна використовувати непряме їх визначення шляхом виділення так званих країн ризику. До даних країн відносяться ті, обсяги в'їзду громадян яких в Україну суттєво перевищують обсяги виїздів громадян України до цих країн. Так, в 2000 р. в Україну в'їхало громадян таких країн як Філіппіни (10,8 тис.), В'єтнам (9,8 тис.), Афганістан (5,1 тис.), Іорданія (3,8 тис.), Камбоджа (3,2 тис.), Монголія (3,2 тис.), Бангладеш (3,1 тис.), Пакистан (3 тис.) на порядок більше ніж виїжджало до цих країн громадян України (до більшості з названих країн громадяни України не виїжджали взагалі). Великим за обсягом і значно перевищував чисельність громадян України, що виїжджали до Індії, Південно-Африканської Республіки, Тайваню, Лівану, був в'їзд в Україну громадян цих країн. В країнах виходу нелегальних мігрантів в структурі виданих в 2000 р. віз питома вага студентських віз була істотно більшою ніж в структурі виданих українських віз в країнах, ризик виходу з яких нелегальних мігрантів до України є мінімальним⁵. Частка приватних віз в структурі виданих українських віз в країнах ризику виходу нелегальних мігрантів, навпаки, була істотно меншою ніж в структурі виданих українських віз в країнах, ризик виходу з яких нелегальних мігрантів до України є мінімальним.

Діюче в більшості країн імміграційне законодавство оцінюється як гуманістичне [14, 13]. Не дивлячись на живучість в громадській думці переконань, що число безробітних є рівним чи близьким до числа зовнішніх трудових мігрантів, вона (громадська думка) робить існування нелегальних мігрантів допустимим і навіть оправданим. Оскільки нелегальні мігранти у більшості випадків є жертвами кримінального і тіньового бізнесу, потребують співчуття і захисту, до них у високорозвинених країнах не завжди застосовувалися жорсткі заходи затримання і депортації. Так званий гуманістичний підхід до нелегальної міграції знайшов своє відображення в міжнародних документах. Зокрема, в Програмі дій, прийнятій на Міжнародній Конференції з проблем Народонаселення та Розвитку, що була організована і проведена в 1994 р. під егідою ООН, вживаються більш обтічні терміни «незареєстрована міграція» або «незаконна міграція» [17, 111-114]. Заміна терміна «нелегальна міграція» на термін «незаконна міграція» дозволяє ставити питання про необгрунтоване звуження законодавством, навіть українським, поля законної міграції. Оскільки термін «незаконна міграція» значно частіше вживається в офіційних документах, а в наукових дослідженнях по традиції важливу роль

⁵ Як одне з обмежень включення до даних груп країн використовувалася кількість виданих українських віз (не менше тисячі).

продовжує відігравати термін «нелегальна міграція», то з метою зняття можливого протиріччя між офіційними документами і науковими текстами їх продовжують вживати як синоніми [18, 57]. В Україні спроби оправдання нелегалів зводяться до визначення більшої чи меншої небезпечності скоєного ними злочину (нелегальне проникнення в країну) порівняно зі іншими злочинами, зокрема з злочинами переправників, які мають з цього зиск. Безумовно, всі, хто приїхав в Україну нелегально, так чи інакше скоїли злочин, бо вони порушили закон. Але слід розрізняти тих, хто все це організовує і має з цього певний зиск, і тих людей, зокрема жінок і дітей, які часто зовсім не знають, куди вони їдуть, в якій країні перебувають [13, 10].

Наявність великої чисельності нелегальних мігрантів, які не враховуються при розробці соціально-економічних програм, призводить до перерозподілу на їх користь частини соціальних благ, що дотуються державою, а значить недоотримання їх тими, на кого вони були розраховані. Прямі (внаслідок користування соціальними благами, що надаються за вартістю меншою від вартості їх виробництва – різниця покривається за рахунок податків) втрати від перебування одного нелегального мігранта в Україні оцінюються в 600-800 доларів у рік [19, 11].

З принципів гуманізму витікає, що певний ефект в боротьбі з нелегальною міграцією може дати впровадження системи письмових зобов'язань по дотриманню законодавства України з боку громадян країн потенційної нелегальної міграції, які знаходяться в Україні на законних підставах, протягом періоду перебування в Україні (зокрема, зобов'язання про відмову від сприяння своїм співгромадянам в перебуванні на території України та виїзду до економічно розвинених країн) [20, 51]. Впровадження системи письмових зобов'язань по дотриманню законодавства України з боку громадян інших країн, які тимчасово перебуватимуть (перебувають) в Україні, є недоречним: перебування на території іншої держави передбачає як неодмінну передумову дотримання законодавства країни перебування. Інша справа, що питання своїм співгромадянам на території країни перебування, виїзд з країни перебування законодавством країни перебування не регулюється. Сумнівним є також те, що підписання зобов'язань такого плану призведе до їх дотримання. Більш обґрунтованими і реальними є рекомендації практикувати депонування частини заробленого трудовими мігрантами з жорсткою обумовленістю видачі цих сум виїздом з країни [21, 150].

Відсутність на сьогодні прийнятного вирішення протиріччя між таким базовим правом людини як право на свободу пересування⁶ і правом національної держави на захист своїх інтересів не дозволяє на думку більшості дослідників звести до природного мінімуму нелегальну міграцію населення⁷. Оскільки при віддачі пріоритету ліберально-демократичній традиції, оснований на парадигмі прав людини, дане протиріччя не знаходить

⁶ Право на свободу пересування є найпершим з усіх прав на свободу вибору в соціальній сфері [22, 171].

⁷ Див., наприклад, [14,28].

свого вирішення, то віддача пріоритету національним інтересам стає єдиною можливим виходом з логічного тупика. В протилежному випадку реалізація міграційних загроз національній безпеці призведе до демографічного і соціального хаосу спершу в масштабі окремих буферних країн, а потім і в об'єднаннях високорозвинених країн. Можливе як наслідок глобалізації загострення протиріччя між правом держави на захист своїх інтересів і правом на свободу пересування призведе до збільшення обсягів і зростання інтенсивності нелегальної міграції. Втім, таке зростання може відбутися під впливом терористичних акцій та антитерористичних операцій, що і прогнозується [23].

Боротьба з нелегальною міграцією не може бути успішною поза процесом управління міграцією населення в цілому: всі види міграції населення тісно взаємопов'язані. Взаємопов'язаність видів міграції населення передбачає як неодмінну умову взаємодію органів управління. Вироблення і реалізація управлінських рішень конкретними видами міграції здійснюється тими відомствами, які можуть це робити найбільш ефективно. Однак такий підхід до управління міграцією населення рідко охоплює всі види міграції населення, підмінює організаційно складну роботу по укріпленню взаємодії лише перерозподілом функцій, чітко розмежовує окремі види (для чиновника принцип «не моє» є природним), не завжди базується на дійсно наукових концепціях (для кожного виду міграції населення розробляти свою концепцію недоцільно). Відсутність конкуренції управлінських рішень на стадії їх розробки утруднює вибір пріоритетів в міграційній політиці, а значить і раціональний розподіл коштів на реалізацію даних пріоритетів.

Відомчий підхід до управління міграцією населення не завжди співпадає з загальнодержавним. Прерогатива загальнодержавним інтересам може бути досягнута лише шляхом координації відомчих підходів. Дана координація найбільш успішно може здійснюватися при наявності спеціального органу управління – міграційної служби. Становлення міграційної служби в Україні сильно затягнулося. Особливо відчутна різниця між бажаним і реальним. Адже на думку багатьох дослідників, зокрема Т.В.Клинченко, є само собою зрозумілим, що міграційна служба повинна мати дуже великі повноваження і вирішувати багато різних питань, маючи на це бюджетні асигнування [13, 12-13]. При всіх обставинах, враховуючи всі за і проти, міграційна служба має бути відокремлена від силових відомств.

Література

1. Архипов Ю. Хайдер и Хайдеггер // Москва. – 2000. – № 4.
2. В Украину устремится поток нелегалов // Украинская инвестиционная газета. -2001.- 30 октября-5 ноября.
3. Малиновская Е. Проблема нелегальной миграции в западных приграничных областях Украины // Пограничные районы на постсоветском прос-

- транстве: нетрадиционные аспекты безопасности. Материалы семинара. – Киев: Феникс, 1997.
4. Кузьменко О.В. Основні проблеми нелегальної міграції на Україні // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. – К: НДІ «Проблеми людини», 1999. – С. 350-357 (Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Т. 11).
  5. Коляса Я. «Жовтий коридор» чекає на «засувку» // Україна і світ сьогодні. – 2001. -10- 16 лютого.
  6. Романо Проді: ніякої протекції // Енергоінформ. – 2000. – № 33, листопад.
  7. Жовніренко П. Об'єднана Європа: підстави, реалії та перспективи // Схід. – 2000. – № 3.
  8. Ожидание за чертой Евросоюза // Деловая Украина. – 2001. – 30 ноября.
  9. Лебідь Н. Натопт на кордоні // Україна молода. – 2001. – 17 жовтня.
  10. Кордони України як суспільно-політичний феномен // Сприяння реалізації ефективної політики кордонів України. – К: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 2001.
  11. Нелегальна міграція: погляд з Брюсселя // Урядовий кур'єр. – 2002. – 1 лютого.
  12. Назаренко В. На плечах не лише погони, а й відповідальність // Урядовий кур'єр. – 2001.-26 грудня.
  13. Нетрадиційні мігранти в Києві. Семінар. – К: Ін-т Кеннана, Київський проєкт, 2000.
  14. Красинец Е., Кубишин Е., Тюрюканова Е. Нелегальная миграция в Россию. – М.: Academia, 2000. – 95 с.
  15. Зубар М. Борис Алексеенко: «Борьба с нелегальной миграцией – це і протидія тероризму» // День. -2001. – 17 жовтня.
  16. Доброта В. Нелегальное «счастье» Украины // Московский комсомолец, Украина. - 2001.-4-13 сентября.
  17. Програма дій. Адаптована на Міжнародній Конференції з питань Народонаселення та Розвитку, Каїр, 5-13 вересня 1994 р. -К: Фонд Народонаселення ООН, 1997.
  18. Тюрюканова Е.В. Теневая занятость мигрантов в Москве // Народонаселение. – 2001. - №4.
  19. Шишолін П. Державний кордон: час кардинальних змін // Політика і час. – 2001. – № 9. -С.
  20. Демографічна та працересурсна безпека України. Звіт про науково-дослідну роботу. - К: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 2001. – 54 с. (рукопис).
  21. Цапенко И. Как противостоят нелегальной миграции // Вопросы экономики. – 2001. - №9.
  22. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. – М.: Диалог-МГУ, 1999.
  23. Удовенко Г. Іммігранти, біженці, громадяни... // Голос України. – 2002. – 2 березня.

Відомості про автора

Хомра Олександр Улянович – доктор географічних наук, завідувач відділу соціально-економічної та демографічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки, м. Київ

Цумаєва А. С. (Маріуполь)

ПЕНСІЙНА РЕФОРМА ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (Історико-економічний аналіз)

Соціальний захист населення є актуальною проблемою для всіх країн, але в умовах перехідної економіки та системної кризи, що характерно і для України, його значення суттєво зростає. Невід'ємною складовою соціальної політики є впровадження пенсійного забезпечення. Системи пенсійного захисту мають суттєві національні відмінності, які відображають різні економічні умови, політичні структури, особливості розподілу відповідальності між державним і приватним секторами, а також історичний розвиток кожної з країн. Водночас їх поєднує спільна мета – забезпечити людині, яка досягла пенсійного віку, гідне життя. Ознакою високорозвинутого демократичного суспільства, як свідчить світовий досвід, є турботливе ставлення до людей похилого віку, захист непрацездатних за рахунок суспільних коштів тощо. Актуальність цього питання стає дедалі гострішою з огляду на посилення тенденції до скорочення народжуваності, навантаження непрацюючого населення на кількість зайнятих в системі національного господарства. Отже реформування пенсійної системи України, дослідження історії, її утворення є важливим чинником, що зумовлює характер процесів суспільної трансформації, з огляду на критерій дотримання принципів демократії.

Пенсійну політику слід розглядати у розрізі тих політичних і соціальних економічних тенденцій, які відбуваються у суспільстві. Щоб зрозуміти логіку започаткованої реформи пенсійної системи в Україні, доцільно розглянути історичний аспект цього процесу, дослідити варіанти розвитку подій за існування різних соціально-політичних систем.

Певні кроки к напрямку демократизації соціальної політики було зроблено ще за часів існування єдиного Радянського Союзу. Так, наприклад, у 1970 р. в Україні (тоді ще УРСР), пенсіонери колгоспники становили 42% чисельності усіх пенсіонерів, а їх середня пенсія за віком була у чотири рази меншою, ніж державна пенсія за віком – відповідно 13,8 і 56,1 руб. Пенсіонери колгоспники одержували пенсії, що не перевищували 20-30% середнього заробітку в сільському господарстві. Різниця між розмірами пенсійних вип-

лат колишнім робітникам і службовцям (умовно прийнято за 100%) та колгоспникам (у середньому 75%) відносно скоротилась тільки у 80-ті роки [1, 60]. Дані, які наводяться, свідчать проти твердження щодо демократичності радянської влади. Диференціація у пенсійному забезпеченні жителів міст (працівники промисловості, службовці, освітяни) та сільських мешканців (колгоспників) відображала загальну тенденцію до перерозподілу національного багатства країни на користь робочого класу та партійних державних службовців. Лише за два роки до розвалу Радянського Союзу – 1 жовтня 1989 р., відбулась ліквідація відмінностей у пенсійному забезпеченні колгоспників, робітників і службовців. Було прийнято закон про пенсійне забезпечення, яким гарантувався єдиний порядок нарахування пенсій усім громадянам, включаючи колгоспників, а для тих, хто не мав трудового стажу, запроваджувалися соціальні пенсії.

У 1990 р., після ухвалення Законів СРСР «Про пенсійне забезпечення громадян в СРСР» і «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців», практично завершився процес створення централізованої, загальнодержавної системи пенсійного забезпечення, яка діяла за єдиними стандартами і нормами. З урахуванням сучасного досвіду її можна характеризувати як зрівнялівку, що нівелювала персональний внесок людини в створення національного багатства. Додатково майже не враховувався рівень доходів, трудовий стаж та рівень кваліфікації працівників. Водночас така «солідарна» система ідеологічно відповідала критерію соціальної справедливості, притаманного соціалізму та на практиці втілювала ідею «рівності всіх громадян». Зрозуміло, що таке забезпечення «рівності» могло здійснюватись виключно за рахунок бюджетних коштів, коштів загальносоюзного державного Пенсійного фонду СРСР. Розвиток СРСР за останніх часів його існування (1985-1991 рр.) характеризувався інфляційні процесами, зростанням дефіциту на товари народного споживання, невдоволеністю народу курсом правлячої партії, що викликало критику ідей зрівнялівки, у тому числі і по відношенню до категорій «оплата праці» та «пенсійне забезпечення».

Після здобуття незалежності перед Україною постало питання розробки національного законодавства щодо пенсійного забезпечення та нової стратегії соціального захисту, яка б відповідала ринковим умовам, забезпечила кращу соціальну захищеність пенсіонерів при одночасному досягненні макроекономічної стабілізації. Водночас закон «Про пенсійне забезпечення» (від 5 листопада 1991 р.) майже нічим не відрізнявся від аналогічного Закону СРСР 1990 р. Отже, головне навантаження щодо виплати пенсій знову ж припадало на Пенсійний фонд. Акумуляція коштів до якого відбувалась централізовано, на підставі рівноцінних відрахувань у процентному відношенні до показників нарахованої заробітної плати. Разом з цим був збережений і принцип «вирівнювання» у пенсійних виплатах.

Таблиця 1.

Структура грошових доходів населення у 1990 – 1999 рр. (%)

Показник	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Грошові доходи – всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Оплата праці	70,7	66,5	69,6	56,6	62,0	59,0	58,9	51,0	48,0	49,7
З неї:										
Заробітна плата ро- бітників і службов- ців	63,1	62,0	64,4	52,7	57,9	57,3	57,7	50,4	47,1	47,7
Доход від підпри- ємницької діяль- ності*						0,3	0,4	0,5	0,9	1,8
Грошові доходи від сільськогосподар- ських підприємств	7,6	6,3	5,2	3,9	4,8	1,4	0,7	0,2	0,2	0,2
Надходження від продажу продукції сільського gospodar- ства	5,4	5,8	3,1	4,0	2,5	2,5	2,7	3,0	3,6	4,6
Пенсії, допомоги, стипендії	15,8	17,9	17,6	22,3	19,8	19,5	24,5	25,0	23,4	24,8
Інші надходження	8,1	9,8	9,7	17,1	15,0	14,7	7,2	8,5	11,7	15,0
Доходи від продажу валюти*	–	–	–	–	–	3,0	6,7	12,4	3,2	5,9
Крім того, вклади населення під кі- нець року, % до гро- шових доходів	77,3	57,0	10,7	4,9	4,0	2,3	3,0	4,6	5,7	6,6

* Доходи фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності і до-
ходи населення від продажу валюти в балансі грошових доходів за 1990-
1995 рр. окремою статтею не виділялися.

Помітно збільшувалася частка пенсій, соціальних допомог, стипендій: з 15,8% у 1990 р. до 24,8 % у 1999 р., причому їх рівень протягом 1996-1999 рр. У структурі доходів майже не змінювався. Низькою залишалися ре-
альна середньомісячна заробітна плата і середньомісячна пенсія, що склали
відповідно 34,0 – 35,8 і 29 % від їх рівня у 1990 р.(табл. 1). Реальні виплати зар-
обітної плати і пенсій залишалися нижчими від цього рівня внаслідок існу-
вання і зростання заборгованості з оплати праці, а також деякого зменшен-

ня заборгованості по виплаті пенсій при здійсненні у 1999 р. активних заходів щодо збільшення поточних надходжень до Пенсійного фонду. У зв'язку з цим реформування системи пенсійного забезпечення залишається актуальною проблемою.

Цікаво простежити еволюцію науково-практичних підходів до формування пенсійної системи в Україні. Всі спроби вирішити проблеми пенсійного забезпечення за рахунок часткових поліпшуючих заходів (введення принципів «прозорості», «соціального партнерства», тощо), не міняючи головних засад: солідарної розкладки коштів Пенсійного фонду, що були здійснені протягом 1986-1988 рр. – не дали відчутних якісних результатів. Вже з 1998 р. починають все більше говорити про необхідність кардинальних реформ, введення системи пенсійного страхування.

Так, у січні 1998 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон «Про основи загальнообов'язкового державного соціального страхування». Відповідно до його положень передбачалось впровадження принципів соціального контролю, прозорості, громадського нагляду за процесами формування Пенсійного фонду. Пенсійний фонд має управлятись на тристоронній основі з рівного числа вибраних представників соціальних партнерів. Це означало, що узгодженість повинна впливати з самої системи управління сферою соціального страхування, а діяльність страхового фонду мусить бути цілковито прозорою.

Реформування соціального страхування в Україні не обмежувалось вдосконаленням лише солідарної пенсійної системи. Ще у схваленій Верховною Радою «Концепції соціального забезпечення населення України» (від 21 грудня 1993 р.) передбачалось введення таких трьох складових: обов'язкове пенсійне страхування; пенсійне забезпечення за місцем роботи через пенсійні плани, що перебувають у приватному секторі; добровільне особисте страхування через приватні пенсійні фонди [2, 8-15].

Ці пропозиції знайшли відображення і у схвалених у квітні 1998 р. Президентом України «Основних напрямках реформування пенсійного забезпечення в Україні». Положеннями якого передбачено створення в Україні трирівневої пенсійної системи, яка поєднуватиме елементи державного солідарного й приватного пенсійного забезпечення. Законодавче визначення умов і порядку здійснення пенсійного страхування в солідарному та приватному секторах поки все ще перебуває на стадії розробки і доопрацювання.

Незважаючи на наявність таких стратегічних документів, як «Концепція соціального забезпечення» та «Основні напрями реформування пенсійного забезпечення», створення у квітні 1999 р. робочої групи Кабінету Міністрів з питань реформування пенсійної системи, в Україні неналежним чином відбувається координація заходів щодо впровадження пенсійної реформи із загальними процесами економічних реформ в цілому. У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ у ХХІ сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки» від 23 лютого 2000 р. Верховній Раді України запропоновано у процесі роботи

над прийняттям законодавчих актів забезпечити системність законодавчого процесу, його відповідність поточним потребам і перспективним проблемам суспільного життя, залучення до цієї важливої справи провідних наукових установ [3, 5-12].

Впродовж 1991-2000 рр. було ухвалено понад 20 законів і кілька указів Президента, які регулюють пенсійне забезпечення народних депутатів України, державних службовців, суддів, судових експертів, прокурорів, митників, журналістів, банківських працівників, науковців тощо. Це був відступ від традиційних принципів «солідарної» (рівної для всіх) пенсійної політики, що логічно призвело до соціальної несправедливості. Отже, окремі категорії громадян (за професійною ознакою), що сплачували протягом трудової діяльності пенсійні внески за однаковою з рештою працівників ставкою (або за них сплачували підприємства і організації), мали одержувати значно вищі пенсії. Пенсійна реформа, якою б не була її структура, вимагає системного підходу до її розробки і впровадження. Отже, за рахунок таких разових, епізодичних підходів та критеріїв неможливо вирішити проблеми усього суспільства.

В Україні пенсійна система не спроможна забезпечити надання зазначених послуг, оскільки не створено належних умов для заощадження коштів. Під час періоду гіперінфляції 1992-1994 рр. мільйони українців втратили кошти, які вони заощаджували впродовж свого життя. Багато громадян, які вклали свої гроші в приватні пенсійні фонди, що були створені на початку 90-х років, теж зазнали втрат, тому що чимало серед цих фондів були засновані як фінансові піраміди і швидко збанкрутували. Більшість громадян не має довіри і до комерційних банків. Багато з них не є надійними, а безперервне знецінення національної грошової одиниці України і те, що інфляція усе ще вимірюється двозначними цифрами, негативно позначається на реальній вартості ощадних рахунків. У свою чергу, надзвичайно низький рівень заощаджень, негативно впливає на нестачу коротко і довгострокового капіталу. Проблема пенсійного забезпечення загострюється і тим, що громадяни України похилого віку не захищені від бідності, оскільки розміри державних пенсій є настільки малими, що їх не вистачає на оплату житла, купівлю основних продуктів харчування, а також інших необхідних товарів і послуг. Щоб вижити, літнім людям залишається лише сподіватись на допомогу інших членів родини, вирощувати продукти харчування на власних земельних ділянках або продовжувати працювати.

Пенсійна система України є фінансово нестабільною. Вона не спроможна забезпечити гідними, адекватними трудовому вкладу розмірами пенсій більшості населення. У той же час вона фінансово забезпечує пільгові умови для пенсійних виплат значній кількості пенсіонерів, які представляють певні вікові соціальні групи населення. Фінансування пенсій за віком у разі інвалідності або у разі втрати годувальника здійснюється в Україні виключно за рахунок внесків, що сплачуються сьогоднішніми платниками до Пенсійного фонду. Фактична чисельність платників внесків до зазначеного

фонду становить 16 млн. осіб, хоч утримання 14,5 млн. пенсіонерів в Україні номінальне забезпечують 23 млн. працюючих громадян. Існуючі високі ставки платежів до пенсійного фонду (відрахування які роблять роботодавці, становлять 33-34 % від фонду заробітної плати) сприяють масовому ухиленню від сплати внесків, стають однією з причин тіньової економіки в українському суспільстві [4, 353-362].

На нашу думку прояв демократизації не в тому щоб забезпечити кожній людині гарантовану та рівну за кількістю щомісячну суму виплат а втому щоб врахувати її особистий внесок у розбудову українського суспільства. Саме тому реформа пенсійної системи передбачає концепцією не руйнування, а збереження і зміцнення державної пенсійної системи, з урахуванням необхідності розвитку нових форм пенсійного забезпечення, а саме створення трирівневої системи пенсійного забезпечення. Проектом Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачається, що система пенсійного забезпечення має поєднувати у собі такі основні рівні.

Першим рівнем є солідарна система пенсійних виплат (базові пенсії з поточних надходжень), яка буде обов'язковою і передбачатиме поетапну оптимізацію співвідношення між середньою пенсією і середньою заробітною платою з урахуванням тривалості страхового стажу, величини заробітної плати та демографічних показників. Необхідно удосконалити механізм коригування заробітку при обчисленні пенсій, здійснити підвищення розміру трудових пенсій, що забезпечить (якщо вони є основним джерелом існування) рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Законодавство про виплату пенсій за солідарною системою потребує постійного вдосконалення з метою поступового переходу до системи пенсійного страхування.

Загальнообов'язкова накопичувальна система пенсійного захисту може допомогти вирішенню довготермінових демографічних проблем, характерних для солідарних систем. У багатьох країнах, економіка яких розвивається (до них належить і Україна), спостерігається зростання показника демографічного навантаження (відношення чисельності пенсіонерів до чисельності осіб працездатного віку). В Україні передбачається зростання частки населення віком понад 65 років з 14% у 1997 р. до 16,2% у 2015 р., після чого вона продовжуватиме зростати прискореними темпами. До того ж, знижується сумарний коефіцієнт народжуваності, тобто чисельність дітей, яку в середньому змогла б народити жінка протягом усього життя при збереженні у кожному віці існуючого рівня народжуваності. З 2,3 у 1980 р. він зменшився до нинішнього показника 1,3, хоча в майбутньому очікується його зростання (до 1,8 у 2030 р.). Як видно з прогнозів, чисельність працюючих по відношенню до чисельності пенсіонерів, яких вони мають утримувати, зменшиться, особливо у період із 2020 р. до 2050 р. [5].

Одним зі шляхів вирішення цієї дилеми є «створення фінансового резерву», що означає накопичення грошових коштів у більшому розмірі, ніж потрібно нині для виплат пенсіонерам, із подальшим використанням нако-

пиченого резерву (або доходу від його інвестування) для пенсійних виплат у разі збільшення коефіцієнта демографічного навантаження. Альтернативами створенню фінансового резерву може бути підвищення пенсійного віку, в результаті чого демографічне навантаження не буде так швидко збільшуватись, зменшення розмірів пенсій або збільшення ставок пенсійних внесків від працюючого населення. В Україні розглядається можливість підвищення пенсійного віку. Такий підхід використовується більшістю країн з розвинутою економікою. У США, приміром, для вирішення аналогічної проблеми почали підвищувати вік виходу на пенсію поступово з 65 до 67 років (для жінок і чоловіків). Так, В. Яценко пропонує конкретний віковий ценз виходу на пенсію і відповідне (у відсотках) підвищення пенсій. Наприклад, для чоловіків мінімальним пенсійним віком могли б бути 60 років, нормальним – 65 років і максимальним – 70 років (для жінок, відповідно, – 55, 60 та 65 років). Майбутні пенсіонери самі мають вирішувати, коли виходити на пенсію, – у 60, 63, 65, чи 67 років. Так, у разі виходу на пенсію чоловіка, який працював у нормальних виробничих умовах, у 63 роки її розмір повинен бути на 12 – 14 %, у 65 років – на 28 – 30%, а у 67 років – 50-52% більшим, ніж в особи, якій призначено пенсію в 60 років [6].

Успіх від створення фінансового резерву залежить від ефективності його інвестування і гарантії належного захисту отриманих доходів від посягань уряду чи парламенту, які можуть розглядати будь-які вільні кошти як привабливе джерело для розподілу на вирішення невідкладних проблем. Водночас загальнообов'язкова накопичувальна система, за якої пенсійні рахунки перебувають у повній власності працівників, є дієвим засобом запобігання використанню урядом пенсійних коштів не за призначенням, а на цілі, зумовлені політичними міркуваннями. Втім, й тут немає повної гарантії від втручання уряду, тому що він може використати пенсійні кошти на свої цілі, видавши для цього спеціальний закон чи постанову.

Солідарна система ще багато років залишатиметься важливим елементом пенсійної системи України, оскільки це найкраща система для забезпечення мінімальних, але гарантованих пенсій і захисту літніх людей від бідності. Україна поки що не змогла створити людям умови для безпечного заощадження. Макроекономічна нестабільність, гіперінфляція, зростаюче безробіття й відсутність надійних ощадних рахунків змушують багатьох покладатись на солідарну систему. Люди не ознайомлені з іншими типами пенсійних систем. Важливість солідарної системи для досягнення мети боротьби з бідністю можна спостерігати на прикладі США. Завдяки державній програмі соціального забезпечення (аналог солідарної системи в Україні), яку було запроваджено у 1935 р., протягом останніх 40 років вдалося на дві третини скоротити бідність серед населення похилого віку – із 35% у 1959 р. до 11% у 1996 р. Нині для 65% американських пенсіонерів виплати із солідарної пенсійної системи є головним джерелом доходів – вони становлять більшу частину їхніх сукупних доходів. А для третини літніх американців державне соціальне забезпечення – єдине джерело доходу [7,16-22].

Дослідження пенсійних систем Великобританії й США свідчать, що традиційні солідарні системи визначених виплат забезпечують вищий пенсійний дохід відносно втраченого заробітку саме працівникам із низькими заробітками. Приміром, у США у 80-ті роки коефіцієнт заміщення втраченого заробітку (відношення пенсії до попередньої заробітної плати) у неодружених пенсіонерів з низькими попередніми заробітками становив 90%, у пенсіонерів з середніми заробітками – 46% і у високооплачуваних пенсіонерів – лише 26%.

Другим рівнем є система накопичувальних індивідуальних пенсійних рахунків у рамках загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, запровадження якої розпочнеться в період піднесення економіки. Ця система передбачає акумуляцію персоніфікованої частини внесків громадян на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках та подальше інвестування цих коштів з метою одержання інвестиційного доходу. Активи індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунків визначатимуть розмір додаткової пенсії, яка буде виплачуватись по досягненні громадянином пенсійного віку разом з пенсією, що фінансується з поточних надходжень до солідарної системи. Кошти на індивідуальному накопичувальному пенсійному рахунку будуть власністю застрахованої особи і підлягатимуть передачі спадкоємцям у встановленому законодавством порядку. Активи індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунків стануть ефективним механізмом залучення внутрішніх інвестиційних ресурсів у національну економіку, сприятимуть підвищенню рівня оплати праці, а це, в свою чергу, буде сприяти збільшенню виплат з поточних надходжень до солідарної системи пенсійного забезпечення.

Гарантована пенсія за віком не заохочує громадян до заощадження коштів на старість, тому накопичувальні пенсійні програми можна зробити загальнообов'язковими. Вони стимулюють працюючих осіб перераховувати частину свого заробітку на індивідуальні ощадні рахунки. Ці кошти будуть інвестуватися, а інвестиційний дохід зараховуватиметься на ті самі індивідуальні рахунки. Лише після досягнення платником пенсійного віку людина зможе зняти накопичені кошти. За солідарною системою виплата пенсій буде забезпечена тільки тих громадян, які не заощадили достатньо коштів на індивідуальних рахунках, та не мають достатній дохід після виходу на пенсію, не мають достатнього трудового стажу. В більшості солідарних систем для визначення розміру пенсій використовують показник трудового стажу і величину заробітної плати, але встановлюється обмеження максимального розміру пенсії з тим, щоб громадяни з високими доходами не отримували великих пенсій. Іншими словами, створюється можливість для перерозподілу коштів від високооплачуваних платників до низькооплачуваних отримувачів.

Для України поєднання солідарної й накопичувальної систем є найбільшим варіантом нової пенсійної системи, оскільки дає змогу диверсифікувати різні типи ризиків. Це уможливорює розподіл ризиків різного типу за різними системами. Однак, пенсійну систему можна реформувати за кілька

років, а повний перехід на нову систему (як свідчить світовий досвід), триватиме час життя цілого покоління. Особливо це стосується механізму запровадження обов'язкових ощадних пенсійних рахунків (другого рівня). Нерідко прихильники такої моделі занадто оптимістичні у питанні про те, наскільки значущі результати можуть бути досягнуті, й за який термін, як, приміром, у Казахстані у 1998 р. [8,23-31].

Третім рівнем є система недержавного пенсійного забезпечення, що ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень із метою отримання громадянами додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування виплат за рахунок відрахувань на недержавне пенсійне забезпечення та інвестиційного доходу, нарахованого на них у порядку та на умовах, передбачених законодавством про недержавного пенсійне страхування.

Для деяких категорій громадян, особливо тих, хто має високий зарібок і прагне не допустити після виходу на пенсію погіршення свого життєвого рівня, навіть сукупний розмір пенсії (як сума виплат із солідарної й загальнообов'язкової накопичувальної системи) може виявитися недостатнім для досягнення цієї мети. Для забезпечення такої вимоги передбачається запровадження третього типу пенсійних програм, так званої добровільної накопичувальної пенсійної системи. Вона ґрунтується на добровільних внесках громадян, що перераховують особисті кошти на індивідуальні рахунки, виплати з яких можуть бути отримані (разом із сумою інвестиційного доходу) лише після виходу на пенсію.

Отже, в нашій державі має бути запроваджена пенсійна система, що поєднує три складові: 1) солідарну систему, призначену для захисту людей похилого віку від бідності; 2) загальнообов'язкову накопичувальну систему, яка забезпечить громадян додатковими виплатами після виходу на пенсію; 3) добровільну приватну накопичувальну систему, яка дасть змогу громадянам, котрі мають бажання отримувати ще вищі пенсії й можливість сплачувати більші внески протягом періоду трудової діяльності, підтримувати бажаний життєвий рівень після виходу на пенсію. Саме такий тип трискладової пенсійної системи окреслено в «Основних напрямках реформування пенсійного забезпечення в Україні», затверджених Указом Президента України в квітні 1998 р. Яка із цих складових відіграватиме в Україні провідну роль, буде залежати від реальних економічних і фінансових умов. В Україні, враховуючи низький розмір заробітної плати і хронічний дефіцит Державного бюджету, боротьба з бідністю, за межею якої перебуває переважна більшість населення похилого віку, повинна стати пріоритетним завданням. А це означає, що солідарна система може стати провідною порівняно із приватними пенсійними заощадженнями впродовж кількох наступних десятиліть. Підвищення ролі накопичувальної складової відбуватиметься тоді, коли зростатиме реальна заробітна плата й будуть створені необхідні фінансове – економічні та організаційні передумови. Людина отримає право вибору, що є головним принципом демократії.

Як відомо, після руйнації СРСР і утворення ряду нових незалежних держав, зокрема й України, досить гостро постало питання щодо форм і способів переходу від одного стану суспільства до іншого, яке б відповідало реаліям сучасного світового досвіду. Нове суспільство при цьому уявлялось демократичним, ринковим, забезпеченим і соціальним, тобто таким, в якому живуть цивілізовані народи Європи. Старе суспільство однозначно називалось імперським і тоталітарним. Тому головний вектор суспільного поступу визначався як перехід від тоталітарного суспільства до демократичного, від вульгарно-планової економіки до ринкової, від партійно-ідеологічного домінування над особистістю до її вільної творчої самореалізації в незалежній, соціальній державі.

Література

1. Народное хозяйство Украинской ССР в 1988 году. Статистический ежегодник. – К, 1989.
2. Надточій Б., Яценко В. Пенсійне забезпечення в Україні: історичний аспект // Україна: аспекти праці – 2000. – № 1.
3. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки. Посилання Президента України до Верховної Ради України, 2000 рік // Урядовий кур'єр – №34 (1716) – 23 лютого 2000 р.
4. Скуратівський В.А. Пенсійна система України та шляхи її реформування // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України – 2001. – № 4.
5. Звіт ООН «Людський розвиток. 1999 р.» – Нью-Йорк. – Вид-во Оксфордського ун ту, 1999, табл. 16. 1.
6. Яценко В. Безкоштовних пенсій не буває.// Урядовий кур'єр. – 2001 р. – 4 квіт. – № 60.
7. Яценко В., Вінер М. Як створити трирівневу пенсійну систему в Україні // Україна: аспекти праці – 2000. – № 1.
8. Вінер М. Повчальний досвід для України: криза пенсійної реформи в Казахстані // Україна: аспекти праці – 2000. – № 1.

Відомості про автора

Цумаєва Аліна Спартаківна – аспірант кафедри економічної теорії, Приазовський державний технічний університет, м. Маріуполь

ПРОГРАМА НАУКОВОЇ РОБОТИ ІНСТИТУТУ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ І ПСИХОЛОГІЇ

1991-2003 рр.

Секція 6

**Партії
та електоральна
політика**

Вегеш М. М., Остапець Ю. О.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1991-2002 рр.

Вивчення виборчих систем і виборчих процесів є одним із пріоритетних напрямків сучасної політичної науки. Інтерес до виборчої проблематики обумовлений цілим рядом чинників. По-перше, вибори є необхідною умовою існування демократичного суспільства, завдяки виборам громадяни, які оголошені Конституцією єдиним джерелом влади, виражають свою власну волю щодо складу органів народного представництва. По-друге, вибори є головною формою політичної участі населення. По-третє, виборча система є одним із тих трансформаційних механізмів, який, або сприяє становленню демократичного суспільства, або, навпаки. По-четверте, участь у виборах є складовою цілого ряду індексів демократії (наприклад, індекс демократичної дії Нейбаурера, індекс демократизації Ванханена, індекс «Будинку свободи» та ін.).

В Україні електоральні дослідження започатковані відтоді, коли виборець отримав право обирати з альтернативних кандидатур. Такими були перші вибори Президента України в 1991 р. З того часу громадяни України ще двічі обирали Президента України (1994 та 1999 рр.) та тричі Верховну Раду, депутатів у місцеві органи влади (1994, 1998, 2002 рр.). І якщо на загальнонаціональному рівні дослідження виборчого процесу є систематичними і різноплановими, то на рівні регіонів таких досліджень є надзвичайно мало (наприклад, Закарпатська обл.).

Методологічну основу даного дослідження становлять:

- а) теоретичні дослідницькі моделі електоральної поведінки, розроблені американськими дослідниками в 50-х роках ХХ ст.: соціологічна (П.Лазарсфельд) [1, 130-136], соціально-психологічна (А.Кемпбел) [2, 44-66; 3, 303-333];
- б) методологія дослідження чинників впливу на електоральний вибір, яка вперше була використана А.Кемпбелом та його колегами і названа ним «воронкою причинності» [4].

Логіка застосування основних моделей електоральної поведінки може бути побудована на основі наступної дослідницької стратегії:

- а) завжди є випадки, які істотно відхиляються від положень тієї чи іншої моделі;
- б) детальне вивчення випадків, котрі не описуються теорією, що дає змогу зробити висновок про межу застосування тієї чи іншої теорії;
- в) необхідно зафіксувати дію тих факторів, які не описуються теорією, але мають вирішальний вплив на мотивацію вибору.

Використання методології «воронки причинності» передбачає здійснення політичного аналізу факторів електорального впливу, що послідовно звужує фокус дослідження уваги від макро- до мікрорівнів. Відповідно до цієї методологічної моделі чинники, що впливають на мотивацію електорального вибору, могли б бути проаналізовані на 5 умовних рівнях змінних (від найпоширенішого макрорівня до максимально звуженого мікрорівня):

1) Зовнішні чинники (зацікавленість міжнародних бізнесово-фінансових угруповань у перемозі тих чи інших політичних сил, латентний вплив урядів деяких країн, впливовість політичних партій (особливо в країнах, з якими межує Україна) тощо).

2) Загальнонаціональний рівень. Розглядаючи фактори впливу на електорат, слід зупинитись на наступних:

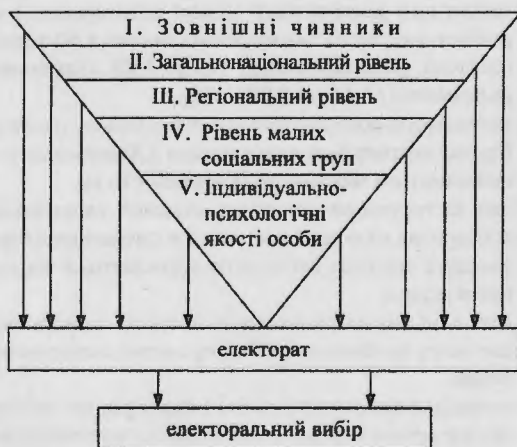
- соціально-економічний стан;
- політико-правове регулювання виборчої кампанії;
- особливості стратифікаційних процесів в Україні;
- рівень політичної культури та специфіка процесу політичної соціалізації;
- адмінресурс;
- організація виборчої кампанії партією чи блоком (передвиборні акції, політична реклама та ін.).

3) Регіональний рівень (діяльність осередків політичних партій в Закарпатській області, особливості формування регіональної еліти, вплив соціально-демографічних характеристик населення краю, вплив релігії тощо).

4) Рівень малих соціальних груп, до яких включені громадяни (наприклад, трудові колективи, академгрупи, сім'ї, коло друзів тощо).

5) Індивідуально-психологічні характеристики виборців краю.

Схематично описану дослідницьку модель можна зобразити наступним чином:

В аналізі чинників, які впливають на електоральний вибір, поступове просування від змінних макрорівня до змінних мікрорівня має здійснюватися відповідно до певної методологічної логіки: спуск на кожний наступний рівень аналізу передбачає, що пояснювальний потенціал чинників попереднього рівня вичерпаний. Власне кажучи, в цьому звуженні фокусу дослідження аналізу й полягає сама ідея методології «воронки причинності». При цьому спуск з макро– на мікрорівень дозволяє поєднати структурні і процедурні методи аналізу. Це, звичайно, не виключає можливості спеціалізованого аналізу якогось із цих рівнів, взятого окремо.

Відповідно до обраної методології аналіз факторів, які обумовлюють електоральний вибір, слід розпочати із впливу міжнародного середовища. На сьогоднішній день даний чинник сприяє наступним партіям та блокам:

- а) підтримка бізнесових та урядових структур спрямована в основному двом блокам «Нашій Україні» (В.Ющенко) та «За єдину Україну» (В.Литвин);
- б) успіх лівих партій в Росії сприяє КПУ, СНУ, іншим лівим силам;
- в) перемога на виборах в ряді європейських країн (наприклад, Польща 2001 р.) соціал-демократичних сил сприяє даному політичному напрямку в Україні.

Загальна соціально-економічна ситуація. В Закарпатській області, як і в Україні в цілому, ця ситуація сприяє голосуванню електорату за ліві сили та сили, які репрезентують інтереси протестного електорату (Див. додаток №1).

Вплив економічного стану на поведінку виборців відстежується в рамках раціонально-інструментальної теорії електоральної поведінки: якщо рівень життя населення покращується, голосують за проурядові сили, якщо ні, то голосують за опозицію.

Збільшення кількості малозабезпечених громадян має вплив і на перебіг подій в політичній сфері суспільства. Перш за все, малозабезпечена людина більше часу й сил витрачає на просте відтворення свого життя, власне кажучи на виживання. За таких умов важко очікувати від неї осмисленої політичної поведінки і взагалі свідомого інтересу до сфери політики. Фахівцями відзначається цікава особливість поведінки малозабезпечених верств населення на виборах: вони майже завжди голосують за тих кандидатів, що й більшість населення, або ж їх голоси просто купуються.

Правове регулювання виборчого процесу. Виборчі закони, згідно яких обиралась ВР України 1998 та 2002 рр. були такими, які сприяли потужним політичним партіям і партійним блокам. Дрібні, новоутворені партії мають дуже мало шансів потрапити до парламенту. Даний висновок можна підтвердити наступними положеннями закону «Про вибори народних депутатів України» від 31 жовтня 2001 р.:

- а) 4% бар'єр виборців, який потрібно подолати блокам і партіям, щоб отримати можливість прийняти участь у розподілі депутатських мандатів;

- б) право брати участь у формуванні окружних виборчих комісій мають тільки ті партії, які або подолали на попередніх виборах 4% бар'єр, або мають депутатську групу в парламенті;
- в) формула перетворення голосів виборців у депутатські мандати. Це формула Т.Хейра з розподілом залишків депутатських мандатів партіям, які набрали найбільше голосів виборців [5].

В порівнянні з попередніми законами про вибори, закон, за яким здійснювались вибори 2002 р., був більш демократичним, а відтак вибори були більш прозорими і прогнозованими (Див. додаток №2).

Соціальна стратифікація в Україні. Чітка стратифікаційна картина суспільства дає змогу використати при дослідженні поведінки електорату соціологічну модель П.Лазарфельда, тому що усталені соціальні прошарки суспільства мають свої електоральні уподобання. Оскільки соціальна структура українського суспільства знаходиться в стані трансформації, то зробити політичний портрет прошарків суспільства досить складно. Але, певну залежність простежити все ж таки можливо.

Основні соціальні групи, з яких складається електорат області, є наступні:

- Всього населення – 1 млн. 279 тис. (39% населення міст, 61% проживає у сільській місцевості)
- робітники – 84,3 тис.
- зайнятих в с/г та л/г – 203,9 тис.
- зайнятих на будівництві – 14,9 тис.
- зайнятих на транспорті – 24,8 тис.
- торгівля, побутове обслуговування – 31,1 тис.
- житлове, комунальне господарство – 14,1 тис.
- охорона здоров'я, фізкультура, соціальне забезпечення – 31,2 тис.
- освіта, культура, мистецтво, наука – 51,7 тис.
- апарат управління – 16,7 тис.
- пенсіонери – 283 тис.
- студенти ВУЗів – 13,4 тис.
- незайняте працездатне населення – 145 тис.

Політична культура та особливості процесу політичної соціалізації. Статус наукового терміну «політична культура» набуває лише в другій половині 60-х років ХХ ст. Пріоритет у його розробці і використанні належить американським вченим Г.Алмонду, С.Вербі, Г.Пауеллу. Виходячи з положень загальної теорії дії, політична культура практикується ними як «зразок індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політики, притаманних членам політичної системи» [6, 6]. При такому трактуванні акцент робиться на аналіз специфічної політичної орієнтації – установки (attitudes) щодо політичної системи та її різних частин. «Соціальна установка – це стан свідомості, який передуює дії, задає їй напрям, вказуючи на її об'єкт, виявляє готовність суб'єкта діяти стосовно даного об'єкта певним чином» [6, 6]. Г.Алмонд і С.Верба виділяють три «чистих» типи політичної культури, комбінації між

якими і утворюють різноманітність політичних культур. До чистих типів вони відносять провінціалістську, підданську та активістську політичні культури. Український вчений Є.І.Головаха, використовуючи типологію Г.Алмонда і С.Верби на основі аналізу цілого ряду опитувань суспільної думки, визначає політичну культуру українців як «переважно підданську з елементами достатньо впливової провінціалістської складової» [7, 104-105]. Особливість підданського типу політичної культури – це поєднання різних за спрямуванням політичних орієнтацій. З одного боку, це орієнтації на активне і зацікавлене сприйняття політичних структур. З іншого – це орієнтації, що виявляються в намаганні відійти від політичної діяльності, в усвідомленні пасивності щодо можливостей якось впливати на функціонування політичної системи. Такий тип культури вигідний перш за все тим політичним силам, які мають усталений електорат: КПУ, СПУ, НРУ, НДП та ін. партії.

Політичну соціалізацію в Україні С.Максєєв і А.Надточій влучно називають такою, що «осліпла», [8, 20] і яка тому не може повноцінно виконувати своє головне завдання – формувати Громадянина з активною життєвою позицією.

Адмінресурс. «Під даним поняттям, вважає російський політолог А.Н.Ніколаєв, – слід розуміти широкий набір легальних, напівлегальних і явно незаконних методів, які використовуються на всіх стадіях виборчої кампанії» [9, 172]. Дія даного ресурсу починається вже на стадії розробки законодавства про вибори.

Український вчений Д.Видрін розділяє адмінресурс на: а) прямий (вульгарні командні методи тиску), який складає 10% від його всієї потужності; б) скритий (вульгарні маніпуляції вже з результатами голосування і т.д.), який має потенціал біля 5% від загальної сили; в) опосередкований, який має 80% потужності. Це бюджетне фінансування виборчих проектів та вплив держави на ЗМІ [10, 3].

Вплив адмінресурсу в області був уже досить відчутним на парламентських виборах 1994 р., коли до ВР України були обрані з десяти сім депутатів, які є представниками владних структур різного рівня. Але найбільш потужно він себе проявив на президентських виборах 1999 р., коли у II турі виборів явка виборців була зафіксована 88,49%, що на 27% більше ніж у I турі (Див. Додаток №3).

Продовження його дії на рівні регіонів відбувається, на думку голови аналітичної служби Комітету виборців України, наступним чином:

- а) орієнтація співробітників виконавчої вертикалі в першу чергу на Адміністрацію Президента, а лише потім на партійно-фінансові угруповання;
- б) входження чиновників одного органу обласної влади до різних партій (Закарпаття у цьому не виключення). В першу чергу, це бажання обласного керівництва тримати під контролем усі партійні процеси в області;
- в) значна активізація обласних квазіпартійних утворень у вигляді демократичних громадських об'єднань (в Закарпатті це «Грома-

дянський альянс»). До таких об'єднань входять організації, які підтримують обласну владу;

г) нейтралізація регіональною владою опозиційне настроєних політичних лідерів [11, 3].

Діяльність осередків політичних партій в регіоні. В Закарпатській області на 1 січня 2002 р. зареєстровано 59 осередків політичних партій, з яких 57 мають статус обласних. Найпотужнішими з обласних осередків являються – СДПУ(о), СелПУ, НДП, «Батьківщина», КПУ, СПУ, партія «Реформи і Порядок», НРУ. Саме ці партії і були найбільш помітними в політичному просторі області у міжвиборчий період. Інші ж партійні організації розгорнули свою активну діяльність лише напередодні виборів [12].

Аналізуючи шанси політичних партій на виборах 2002 р. в регіоні, слід зупинитись на феномені усталеності партійного голосування. Український дослідник О.Вишняк довів це, розрахувавши індекс Педерсена для України за результатами виборів до Верховної Ради 1994 та 1998 рр. [13, 183].

Різка зміна уподобань виборців може відбуватися з трьох причин: дискредитація партії на загальнонаціональному рівні, фальсифікації результатів голосування, поява нових лідерів харизматичного типу. Такий висновок можна зробити на основі порівняльного аналізу результатів голосування за партійними списками населення Закарпатської області в 1998 та 2002 рр. (Див. Додаток №1).

Особливість формування і функціонування регіональної владної еліти. Економічний потенціал регіональної еліти є незначним (на відміну від таких регіонів як Донецьк, Дніпропетровськ і т.д.), а тому місцева еліта повністю підпорядкована Києву. Звідси відповідь на запитання ряду київських аналітичних центрів, чому в Закарпатській області дія адмінресурсу є досить потужною.

Вплив політичної реклами, ЗМІ. Активне використання політичної реклами і ЗМІ у виборчій кампанії розпочалося під час проведення парламентських виборів 1998 р. Під час виборчих змагань 1998 р. пересічний виборець був мішенню майже 70 суб'єктів виборчих змагань різного рівня [14, 55]. Аналогічною була ситуація в 2002 р. Звичайно, що розібратися майже в одноманітних програмах надзвичайно складно, і розуміючи це, ряд партій зробили ставку на політичну рекламу і не помилилися. Так, більша частина їх виборчих коштів була використана на агітацію у ЗМІ: КПУ – більше 80%, ПЗУ – 80%, НДП – більше 60%, СДПУ(о) – більше 80%, ПСПУ – більше 90% і т.д. [15, 679].

Використання ЗМІ дозволило впливати на вибір електорату на відстані. В Закарпатській області, наприклад, ПЗУ та партія «Реформи і порядок» подолали 4% бар'єр в 1998 р., практично не маючи регіональних осередків. Напередодні парламентських виборів 2002 р. досить часто можна побачити рекламу ПЗУ, Демсоюзу, СДПУ(о) та ін. При цьому слід відзначити, що практично всі телеканали мають господарів, які представляють інтереси тієї чи іншої партії.

До важливих чинників регіонального впливу можна віднести також соціально-демографічні характеристики населення області та належність до тієї чи іншої релігійної конфесії.

Багатофакторний аналіз електорального простору, зроблений на основі вище вказаної методології, дає можливість пояснити результати парламентських виборів 2002 р. в Закарпатській області (Див. Додаток №1).

Використовуючи описану методологію, необхідно, по-перше, пам'ятати, що це один із варіантів того, як можуть досліджуватись чинники електорального впливу. По-друге, прогнозні можливості дослідження електорального процесу завжди є обмеженими, що пов'язано з самою його специфікою: «точно так, як мало хто бажає знати дату власної смерті, так же мало бажать знати точні результати виборів (для когось «політична смерть»). Точний прогноз виборів, наприклад, за місяць до виборів, залишить без усякого сенсу подальше політичне життя» [16, 106]. По-третє, враховувати специфіку виборчої кампанії. По-четверте, запропонована методологія може бути ефективною тільки тоді, коли буде поєднана з моніторингом (опитуванням, вивченням) суспільної думки. Саме виходячи з аналізу емпіричного матеріалу, який збирається під описану методологію, можна забезпечити точний (у відсотках) прогноз результатів голосування.

Література

1. Шевченко Ю.Д. Между экспрессией и рациональностью: об изучении электорального поведения в России // Полис. – 1998. – №1.
2. Голосов Г. Поведение избирателей России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов // Полис. – 1997. – №4.
3. Остапець Ю.О. Електоральна поведінка: сутність та основні теоретико-методологічні підходи до її вивчення // Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Carpatica - Карпатика. – Випуск 12. – Ужгород, 2001. -
4. Campbell A., Converse Ph, Miller W., Stokes D. 1960. The American Voter. – New York: Willey, 1960.
5. Закон України «Про вибори народних депутатів України». Науково-практичний коментар / Під загальною ред. Рябця М.М. – К, 2002.
6. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №4-5.
7. Головаха Е.И. Трансформирующееся общество. – К, 1996.
8. Макеев С., Надточій А. Політична соціалізація в пострадянській Україні // Політична думка.-1997.-№1.
9. Николаев А.Н. Административный ресурс в региональных избирательных кампаниях // Полис. – 2000. – №4.
10. Выдрин Д. Пентаграмма-2002. Формула особенностей парламентской избирательной кампании // Зеркало недели. – 2001. – №39.

11. Черненко О. Готовність до боротьби // Український регіональний вісник. – №26. -
12. Горобченко І, Остапеч Ю. Осередки політичних партій в Закарпатській області. 1991-2001 рр. // Регіональні студії. – 2002. – №2.
13. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. – К., 2000.
14. Королько В. Політична реклама: уроки виборів, проблеми // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №6.
15. Використання власних виборчих фондів // Парламент України. Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання: В.2-х томах. – К., 1998. – Т.2.
16. Петров О.В. Социологические избирательные технологии. -Днепропетровск, 1998.

Відомості про авторів

Вегеш Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри політології, Ужгородський національний університет, директор НДТ карпатознавства, м. Ужгород

Остапеч Юрій Олександрович – старший викладач кафедри політології, Ужгородський національний університет, м. Ужгород

Додаток №1

Порівняльний аналіз результатів виборів до ВРУ
в Закарпатській області 1998 та 2002 рр.

1998 р.		
Політичні партії, партійні блоки	Кількість голосів	
1. СДПУ(о)	189500	31,18%
2. НРУ	43710	7,19%
3. КПУ	40378	6,64%
4. НДП	38148	6,28%
5. ПЗУ	32827	5,40%
6. ПРП	29676	4,88%
7. ВО «Громада»	17802	2,93%
8. Блок «Національний фронт»	17769	2,92%
9. Блок СПУ і СелПУ	14515	2,39%
10.ХДПУ	13313	2,19%
11.АПУ	12258	2,02%
12. Блок «Партія праці та Ліберальна»	8031	1,32%
13.ПРВУ	7642	1,26%
14. ПСПУ	6909	1,14%
15.РХП	6744	1,11%
16. Блок «Трудова Україна»	6471	1,06%
інші		менше 1%

2002 р.		
Політичні партії, партійні блоки	Кількість голосів	
1. Наша Україна	220596	36,56%
2. СДПУ(о)	85378	14,15%
3. За єдину Україну	58950	9,77%
4. КПУ	35599	5,90%
5. Блок Ю.Тимошенко	27815	4,61%
6. «Жінки за майбутнє»	20635	3,42%
7. СПУ	8266	1,37%
8. ПЗУ	7542	1,25%
9. Єдність	6033	1,00%
інші		менше 1%

Виборча система Критерії порівняння	Вибори до ВР України 1994 р.	Вибори до ВР України 1998 р.	Вибори до ВР України 2002 р.
1. Дата прийняття закону	18 листопада 1994 р	24 вересня 1997 р.	31 жовтня 2001 р.
2. Тип виборчої системи	Мажоритарна система абсолютної більшості	Змішана: 225 депутатів за мажоритарною, 225 депутатів за пропорційною	Змішана
3. Виборчі округи (тип)	450 одномандатних	Загальнодержавний багатомандатний, 225 одномандатних мажоритарних	Загальнодержавний багатомандатний, 225 одномандатних мажоритарних
4. Право висунання кандидатів	Самовисунення, партії (блоки), трудові колективи	Самовисунення, політичні партії, блоки партій, збори громадян та трудові колективи	Самовисунення, партії (партійні блоки)
5. Умови висунання і реєстрації кандидатів	300 підписів + грошова застава в розмірі 5 мінімальних зарплат (застава повертається, якщо кандидат набирає 5% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні)	900 підписів для мажоритарників; партіям не менше ніж по 1000 тис. Підписів у кожній області	Виборча застава: одномандатний округ - кандидат у депутати - 1020 грн.; партія (блок) - 255 тис. грн.
6. Утворення окружних виборчих комісій	Голова, заступник, секретар і 8 члнів, призначених на сесії обласної ради. Партії, кандидати яких зареєстровані, можуть приймати участь у діяльності окружної виборчої комісії	Не менше 8. До складу входять представники тих партій, які зареєстровані ЦВК як суб'єкти виборчого процесу	20 чоловік (входять партії, які в 1998 р. подолали 4% бар'єр і ті, які мають фракції в парламенті)
7. Виборчий бар'єр	-	4%	4%
8. Термін виборчої кампанії	120 днів	180 днів	90 днів
9. Голосування	Негативне	Позитивне	Позитивне
10. Спосіб підрахунку результатів голосування (виборча формула)	Принцип абсолютної більшості голосів + 1, які взяли участь у голосуванні	Формула Т.Хейра. Залишок розподіляється найбільшим партіям	Формула Т.Хейра. Залишок розподіляється найбільшим партіям
11. Ліміт явки на вибори	Не менше 50% виборців округу	Відсутній	Відсутній

Результат виборів Вибори	Тип виборчої системи	Кількість виборчих округів	Загальна кількість виборців	Кількість виборців, які брали участь у голосуванні	Кількість недійсних бюлетенів	Результат виборів
Вибори Президента України 1994р.	мажоритарна абсолютної більшості	10	I тур -23.06.94 833568 825568	68,71% 542702 (65,91%)	7358	Л. Кучма Л. Кучма
Вибори до ВР України 1994р. (дані I туру)	мажоритарна абсолютної більшості	10	867342	71,96%	-	Климпуш О.Д. (I тур). В II турі обрано ще 6 народних депутатів
Вибори до ВР України 1998р.	Змішана: мажоритарно-пропорційна (50x50)	5*	882512	608852 (68,87%)	35964 (5,91%)	Мажоритарні округи: №70. Шуфрич Н. - 16,8%; №73. Суркіс Г. - 63,42%; №74. Жердицький - 15,6%; №72. Ковач М. - 29,27%; №73. Медведчук В. - 90,17%. Загальнонаціональні виборчі округи: 1. СДПУ(о); 2. ПРУ; 3. КПУ; 4. НДП; 5. ПЗУ; 6. Партія "Реформи і порядок"
Вибори Президента України 1999р.	мажоритарна абсолютної більшості	5	I тур -31. 10.99 893284 878778	547556 (61,3%) 777631 (88,49%)	31448 (5,47%) 26145 (3,36%)	Кучма Л. - 54,73% Мороз О. - 8,3 1 % Марчук Є. - 1 6,67% Вітренко Н. - 4,59% Кучма Л. - 84,53% Симоненко П. - 9,66% не підтримує жодної кандидатури - 2,45%
Вибори до ВР України 2002 р.	Змішана: мажоритарно-пропорційна (50x50)	6*	900027	603381 (67,04%)	-	1. "Наша Україна"; 2. СДПУ(о); 3. За єдину Україну; 4. КПУ; 5. Блок Ю.Тимошенко. Мажоритарні округи: №70. Ратушняк С.; №71. Балоба В.; №72. Гайдош І.; №74. Сятиня М.; №74. Каменяш О.; №75. Климпуш О.
Референдум 2001 р.	-	-	841447	96,77%	<1% (по всіх запитаннях)	-

Примітка: * – мажоритарні округи

Крالیук П. М. (Острого)

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ІМІДЖЕЛОГІЇ В УКРАЇНІ (1990-2002 рр.)

Україна, починаючи з кінця 80-х рр. ХХ ст., здійснила значну політичну еволюцію, яка сприяла розвитку такої специфічної сфери, як політична іміджологія. Етапними в цьому процесі були виборчі кампанії до Верховної Ради (1990, 1994-1998 рр.) і президентські вибори (1991, 1994, 1999).

Важливими факторами розвитку української політичної іміджології стало становлення в Україні багатопартійної системи, що супроводжувалося формуванням реальних партій-гравців на політичному полі, а також виникнення «незалежних» засобів масової інформації та їхня посилена комерціалізація.

На початку 90-их рр., під час виборів до Верховної Ради в 1990 р. і на президентських виборах 1991 р., українські політики мало переймалися питаннями іміджології. В більшості випадків вони творили свої іміджі інтуїтивно.

Досить широко використовувалася вербалізація, вживання термінів, які налаштовували аудиторію на певне емоційне сприйняття. Так, у комуністичній пропаганді для характеристики своїх противників часто вживалися терміни «неформали», «екстремісти», «деструктивні елементи», «націоналісти» і т.д. З допомогою вербалізації, деяких інших пропагандистських прийомів формувалася імідж антикомуністичних сил як таких, що вдаються до крайнощів, порушують стабільність. Характеризуючи їхні дії, комуністична пропаганда часто використовувала словосполучення «рвуться до влади», ніби підкреслюючи безпринципність своїх противників, їхні аморальні цілі. Зусиллям комуністичної пропаганди певного негативного відтінку набуло слово «демократ», а також назва найбільш впливової опозиційної структури «Рух». Навіть була запущена поговорка «Спасибі Руху за розруху», яка набула значної популярності. Сам же термін «рухівці» почав часто сприйматися в негативному сенсі.

Характеризуючи свої дії, комуністи намагалися робити наголос на «конструктивній позиції», яку ніби вони займали, часто говорилося, що «партія почала перебудову». Останній термін сприймався тоді як однозначно позитивний. Однак, незважаючи на величезні інформаційні можливості (практично комуністи були монополістами в сфері ЗМІ), їм не вдалося в контексті нових («перебудовчих») умов створити собі позитивний імідж [1, 36].

Противники комуністів теж вдавалися до вербалізації. Своїх опонентів вони називали «партократами», «номенклатурниками», «консерваторами». Акцентували увагу на тому, що ті гальмують прогресивні («перебудовчі», «демократичні») зміни. Терміни «демократ», «демократія» в пропаганді анти-

комуністів набувають однозначно позитивного сенсу. Самі ж вони себе позиціонували як «демократів» й прихильників пов'язаних із демократією «європейських цінностей». Саме ж поняття «Європа», так як і термін «перебудова», набуло тоді позитивного значення.

Противники консервативно налаштованих комуністів також непогано застосовували візуалізацію. Якщо проаналізувати український самвидав 1990-1991 рр., то бачимо, що в його виданнях доволі ефективно використовувалися малюнки, різноманітна «перебудовча» символіка, карикатури.

Загалом у тогочасному українському суспільстві сформувалися протилежні стереотипні іміджі комуніста-консерватора й демократа-прогресиста. Більш виграшним виявився все таки останній. Його уміле використання дозволило «незапланованим» комуністичною номенклатурою людям потрапити до Верховної Ради на виборах 1990 р. і навіть створити тут досить числене депутатське об'єднання «Народна Рада», яке налічувало понад сто осіб.

На президентських виборах 1991 р. протиставлення цих протилежних іміджів не дало такого ефекту, оскільки вони були вже частково розмиті.

Переможець президентських перегонів 1991 р. Л.Кравчук хоча й реально належав до комуністів-консерваторів й підтримувався ними, все ж намагався творити собі імідж поміркованого прогресиста. Саме ця «поміркованість», «зваженість» робили цю фігуру в очах багатьох людей більш виграшною на фоні основного противника Л.Кравчука, В.Чорновола. Останній сприймався як людина занадто емоційна і здатна на різкі кроки. Із його особою пов'язували не тільки і не стільки позитивні стереотипи, скільки стереотипи негативні («націоналізм», «екстремізм»), ніби то характерні для націонал-демократів.

Парламентські й президентські вибори 1994 р. не стали помітним кроком у розвитку політичної іміджології, хоча й внесли ряд нових моментів. Протиставлення іміджів комуністів-консерваторів та демократів-прогресистів утратили своє значення. Виграшними в політиці стали іміджі «людини справи» (передусім юристів та економістів), «господарників». Саме використовуючи подібні іміджі, до Верховної Ради потрапило чимало нових людей.

Створюваний для Л.Кучми імідж «господарника» був далеко не останнім фактором у перемозі останнього на президентських виборах 1994 р. «Господарник» Л.Кучма протиставлявся «ідеологу», тобто «негосподарнику», «неділовій людині» Л.Кравчуку.

До того ж Л.Кучма зміг репрезентувати себе, з одного боку, політиком-опозиціонером, невдоволеного існуючим курсом, а з другого боку, реформатором, здатним змінити життя на краще. У цьому плані йому допомогло обіймання посади прем'єр-міністра за часів президентства Л.Кравчука. Як відомо, під час цього прем'єрства намітився конфлікт між президентом та керівником уряду. Врешті Л.Кучма подав у відставку, а його прощальне слово у Верховній Раді 21 вересня 1993 р. фактично було промовою опозиційного політика з чітко розставленими реформаторськими наголосами [2]. імідж

реформатора доволі непогано використовувався Л.Кучмою і під час президентської кампанії 1994 р. і вже за часів його президентства [3].

В українських президентських виборах 1994 р. новим став формат теледебатів між претендентами. На думку деяких авторів, зокрема Г.Почепцова, ці дебати виявилися більш корисними саме для Л.Кучми. Респектабельний, впевнений у собі президент Л.Кравчук на фоні втомленого, із запалими очима Л.Кучми явно програвав у очах простих людей. Поведінка Л.Кучми виглядала більш демократичною й природною [4].

Важливим етапом у розвитку української політичної іміджології стали вибори до Верховної Ради 1998 р. Це було зумовлено тим, що половина депутатів вищого законодавчого органу обиралася за партійними списками. Перед партіями, які хотіли отримати перемогу на виборах, постала проблема формування привабливого для виборця іміджу.

Однією із складових цього стало використання популярних (правда не стільки в Україні, скільки на Заході) ідеологій, а також їхнього відображення в назвах партій. Правда, нерідко це використання набувало безпринципно-цінічного характеру. М.Розумний (хай можливо в дещо загостреній формі) так охарактеризував цю тенденцію: «Новітній сплеск популярності «ідеологій» не мав нічого спільного з ідеократичними традиціями вітчизняної історії. Це – досить цинічне явище перехідного періоду, пов'язане скоріше з формуванням ринку інтелектуальних послуг, що функціонує переважно за рахунок роздрібної торгівлі ідеологемами. Їх мозаїчне переплетіння в більшості партійних програм мало одну мету – знайти пропорцію, що в даних умовах найточніше відображає підсвідомі симпатії потенційного електорату» [5,34]. Дійсно, ідеологія на виборах 1998 р. стала своєрідним товаром і водночас важливим елементом побудови іміджу партії.

Під час виборчої кампанії 1998 р. активно почали залучатися засоби масової інформації (передусім електронні), які використовувалися і для відкритої, і для прихованої політичної реклами. Найбільш активними в цьому плані були СДПУ(О), Народно-демократична партія, Партія зелених України, «Громада», блок партій НЕП, Народний Рух України, партія «Реформи і порядок».

Народно-демократична партія, що часто трактувалася як «партія влади», спробувала спозиціонувати себе як команду професіоналів, силу, котра взяла на себе відповідальність за розвиток країни. Наприклад, основний принцип рекламного ролика партії, показаного на УТ-1 26.03 1998 р. – демонстрація виробничо-адміністративної динаміки, в центрі якої відповідальні за долю країни, а отже й наділені владою, представники першої п'ятірки НДП. На це працював індустріально-патетичний зоровий і слуховий ряд ролика, постать у сірому костюмі в центрі проблемного соціального поля (власне, державний діяч, що вирішує конкретні питання й дбає про інтереси справи). Основні емоційні компоненти ролика були розраховані на консервативний, прихильний до стабільності, в тому числі й частково комуністичний, електорат. До речі, на початку створення НДП деякі її організатори

(особливо із числа колишніх членів Народної ради) вважали, що ця партія зуміє відібрати в комуністів частину їхніх виборців.

Чимало коштів і зусиль на рекламу було витрачено С ДНУ (0). Протягом останніх двох тижнів перед виборами рекламні ролики цієї партії на центральних каналах українського телебачення демонструвалися близько 4 годин, що робило її лідером у цій сфері. Однак СДПУ(О) так і не зуміла чітко себе спозиціонувати й запропонувати виборцям унікальну політичну пропозицію.

Проглядалося кілька підходів до позиціонування цієї партії:

Підхід перший. СДПУ(О) – партія, яка опікується київським «Динамо». Мовляв, саме вона сприяла й буде сприяти перемогам цього популярного футбольного клубу. Напевно, саме таке позиціонування принесло партії найбільше девідентів, оскільки чимало прихильників київського «Динамо» проголосували за неї, а в Києві СДПУ(О) стала одним із лідерів виборчих регіонів.

Підхід другий. СДПУ(О) – єдина команда професіоналів й водночас відомих людей. Це можна було спостерігати в рекламному ролику партії, де демонструвався кулак, що формується шляхом загинання пальців – Кравчук, Марчук, Медведчук..

Підхід третій. СДПУ(О) – це соціал-демократична партія, а саме соціал-демократи знаходяться при владі в багатьох країнах Європи. Отже, обираючи СДПУ(О), ми обираємо європейський вибір. Не треба тут, очевидно, говорити, що імідж «європейського вибору України» (до речі, на виборах 1998 р. був навіть блок із такою назвою) залишається дуже привабливим в очах українського обивателя. Звідси й поширені нині терміни «євростандарт», «євроремонт» і т.д.

Подібні підходи до позиціонування СДПУ(О) зробили імідж цієї партії невизначеним. Не дивно, що на виборах 1998 р. вона ледь пододала чотирьохвідсотковий бар'єр.

Проблеми з позиціонуванням існували в партії «Громада», яка теж витратила чимало грошей на вибори й творення іміджу. В ідеологічному плані для громадівців була характерна невизначеність, коливання між лівою й правою націонал-демократичною ідеологією. Великою іміджевою проблемою для цієї партії став її тодішній лідер П.Лазаренко, якого звинувачували в корупції й численних зловживаннях. Для нейтралізації негативу громадівці використовували гасло «Не вір брехні – повір «Громаді».

«Громада» спробувала репрезентувати себе як опозиційна сила. Для цього навіть пішла на такий безпрецедентний крок в українській історії, як творення тіньового кабінету міністрів. Однак номенклатурне минуле багатьох громадівців аж ніяк не сприяло такому іміджу. Більшість виборців досить скептично ставилися до опозиційної риторики «Громади». Принаймні, ця партія так і не зуміла прихилити на свій бік значну частину протестного електорату, про що свідчать її більш ніж скромні результати. Партія хоча й пододала чотирьохвідсотковий бар'єр, але сталося це завдячуючи виборцям

Дніпропетровщини, де громадівці мали можливість використати «адміністративний ресурс».

Особливих проблем з позиціонуванням не було в лівих. Комуністи мали й мають чіткий імідж, який мало піддається корекції. Н.Вітренко та її соратники позиціонували свою Прогресивну соціалістичну партію як найбільш радикальну й послідовну ліву силу. Вони не безпідставно розраховували на голоси прокомуністичне налаштованого електорату, якого не задовільняла «м'яккість» КПУ.

Правда, певні проблеми були в Соціалістичній партії, очолюваної О.Морозом. Після появи на політичній арені КПУ, перед цією партією, яка претендувала на «комуністичний спадок», постало питання про вироблення унікальної політичної пропозиції. Враховуючи досить сильні прокомуністичні настрої на селі, СПУ на виборах 1998 р. вирішила позиціонувати себе, з одного боку, як партія ліва, з другого, як партія захисників селян. Тому не дивно, що тоді вона вступила в блок із Селянською партією України.

Здавалось, не повинно було бути серйозних проблем у позиціонуванні Народного Руху, в якого був сформований імідж національно-демократичної сили. Однак у нього виявилось чимало конкурентів («Національний фронт», «Вперед, Україно», РХП тощо); які декларували подібні цілі. Рух зумів спозиціонувати себе як лідера національно-демократичних сил й переконати національне орієнтованих виборців, що голоси, віддані іншим, дістануться комуністам. При цьому було використане доволі вдале гасло «Партій багато – Рух один».

Розуміючи, що Рух, в силу різних причин, за останні роки помітно підпсував свій імідж, В.Чорновіл та його соратники вирішили його певним чином підкоректувати. Для цього використовувалися більш-менш вдалі гасла, з допомогою яких здійснювалася ця корекція. Гасло «Потрібні зміни» вказувало, що НРУ незадоволений існуючим станом речей і вимагає реформ (власне, є опозицією, але не руйнівною, а конструктивною). Гасло «Бандитам – тюрми» мало продемонструвати рішучість НРУ в боротьбі зі злочинністю й корупцією. Щодо гасла «Подаруй мамі квітку», то воно мало засвідчити гуманізм Руху, його орієнтацію на сімейні цінності.

Значна частина партій на виборах 1998 р. намагалися залучити до своїх партійних списків відомих людей (спортсменів, акторів, співаків і т.д.) й тим самим сподівалися покращити свій імідж. Не уникли цієї «спокуси» навіть комуністи. Можна говорити, що такий прийом дав певний ефект, але не зовсім такий, на який розраховували.

У деяких партіях намітилася тенденція персоналізації, тобто коли імідж партії пов'язувався з іміджем її лідера. Найбільш помітно це проглядалося в ПСПУ та НРУ. Однак деякі партії воліли бути повністю деперсоніфікованими, наприклад «зелені», про яких буде йти мова нижче.

Вибори 1998 р. показали, що в українських умовах цілком реальним є подолання для партії чотирьохвідсоткового бар'єру, якщо вона зуміє створити привабливий імідж і провести вдалу рекламну кампанію. Прикладом у цьому плані є кампанія Партії зелених України.

Вона не мала ні розбудованих і дієвих структур на місцях, ні яскравих осіб у своєму виборчому списку, не зарекомендувала себе якимись помітними діями до 1998 р.

Однак «зелені» вміло використали проблему захисту навколишнього середовища. Вони не просто уникали політичної реклами, а навпаки – протиставляли себе «чистим» політичним організаціям. Класикою став відеоролик, який постійно крутили на каналі «1+1». Апокаліптичні екологічні картинки, супроводжувані гаслом «Політики займаються демагогією». Проведення думки, ніби «зелені» – це не політики (при всій сумнівності цього твердження), все таки стало унікальною політичною пропозицією, яка виділила цю партію серед її конкурентів на парламентських виборах.

Ще одним «коником» ПЗУ стала адресна робота з молоддю. «Зелені» стали ініціаторами безлічі «просунутих» заходів, із яких найбільше закарбувалися в пам'яті концерти відомих виконавців. ПЗУ організувала всеукраїнський тур «Збережемо природу для життя», в рамках якого популярна рок-група «Скрябін» відпрацювала в 26 містах. До рекламної кампанії був залучений Микола Баграєв, організатор «Таврійських ігор»[6].

Впевнене подолання «зеленими» чотирьохвідсоткового бар'єру стало своєрідною сенсацією. Серед українських політиків й політологів сформувалася думка, ніби з допомогою реклами, творення відповідного іміджу дійовим особам політичного процесу можна досягнути успіху на виборах.

Правда, на президентських виборах 1999 р. і реклама, і політичні технології, зорієнтовані на творення іміджів кандидатів, використовувалися доволі обмежено. «Українські рекламисти розгублені, – констатувалося в журналі «ПІК». – Обсяги політичної реклами виявилися суттєво меншими, ніж на те сподівалися. Практично усі кандидати вирішили рекламувати себе в останні три-чотири тижні». Причину ж цього здавалось би дивного явища так пояснювало це популярне видання: «Реклама кандидатів квюла через невпевненість багатьох у доцільності боротьби до кінця»[7,9].

Дійсно, з самого початку було зрозуміло, що всі шанси перемогти є в тоді чинного президента Л.Кучми. Лідери президентських перегонів у відповідності зі створеним собі іміджем опрацьовували власне електоральне поле, більше переймаючись тим, щоб залишитися у великій політиці, і думаючи про майбутні перспективи. Н.Вітренко, створивши собі імідж крайньої лівої опозиціонерки, орієнтувалася на радикально налаштований прокомуністичний електорат. П.Симоненко, цілком закономірно, робив ставку на «спокійних комуністів». О.Мороз – на прокомуністичне налаштовану консервативну селянську аудиторію. Правда, тут йому конкуренцію міг скласти О.Ткаченко. Водночас О.Мороз спробував (правда, не дуже вдало) створити собі імідж загальнонаціонального опозиційного лідера. Тут на заваді йому став Є.Марчук.

Є.Марчук по-своєму парадоксальна й цікава фігура на президентських виборах 1999 р. Він теж намагався створити собі імідж загальнонаціонального опозиційного лідера, демонструючи «всєядність» ідеологічних

уподобань. З одного боку, репрезентував себе як соціал-демократа, з другого, опирався на підтримку правих (переважно націонал-демократичних) опозиційних партій. Однак у кінцевому рахунку Є.Марчук мусив себе спозиціонувати як лідера правої опозиції. Виглядало це більш, ніж парадоксально. Колишній високопоставлений кедебіст підтримувався колишніми дисидентами. Штучність іміджу опозиціонера Є.Марчука підтвердила подальша його політична кар'єра.

Імідж Є.Марчука (при всій його штучності) показав, наскільки зіпсованим є імідж Руху (на той час уже розколотого на НРУ та УНР), який претендував на монополію в правому спектрі. Рухівські претенденти на президентський пост, Ю.Костенко й Г.Удовенко, стали явними аутсайдерами цих виборчих перегонів.

Оригінальним явищем у президентській кампанії 1999 р. стало створення Канівської четвірки, яка претендувала на корпоративний імідж малопоєднаних правих та лівих опозиційних сил. Однак цей проєкт так і не дав того результату, на який сподівалися його творці. Ще одним цікавим проєктом в галузі політичної іміджології того часу можна вважати появу на каналі «1+1» мультіплікаційного серіалу «Великі перегони».

У кінцевому рахунку на виборах 1999 р. був відносно успішно використаний обкатаний російськими іміджмейкерами сценарій: демократ-прогресист (реформатор) проти консерватора-комуніста. Власне, такий сценарій фактично є повторенням політичної іміджології, характерної для початку 90-их рр.

Однак переможців не судять. Російські іміджмейкери показали, що вони, завдячуючи своєму досвіду й професіоналізму, можуть бути корисними для українських політиків. Тому не дивно, що «російський іміджмейкерський фактор» став присутнім в українській політиці.

Цікавими для розвитку української політичної іміджології виявляться вибори до Верховної Ради в нинішньому 2002 р. Звісно, їх досвід ще вимагає більш глибокого й всебічного осмислення. Однак уже сьогодні ми можемо вказати на ряд моментів, характерних для розвитку української політичної іміджології.

По-перше, український виборець став більш свідомим у своїх політичних симпатіях та антипатіях. Все більш мало реальним стає перемога на виборах (мається на увазі передусім проходження партією чотирьохсотвідсоткового бар'єру) рекламних іміджмейкерських проєктів, якщо за ними не стоять відповідні політичні дії та реалії. У цьому плані показовою є поразка «зелених», «Жінок за майбутнє», «Команди озимого покоління», «Яблука», «Нової генерації» тощо. Тому українська політична іміджологія мусить стати більш цивілізованою: іміджмейкерам варто відмовитися від «дугих» проєктів, а працювати з тими об'єктами, які мають реальну цінність.

По-друге, ці вибори показали низький рівень довіри до ЗМІ, в т.ч. й електронних. В.Ющенко та його блок, незважаючи на постійну компрометацію на центральних каналах телебачення, в ряді багатотиражних друкова-

них видань, зуміли здобути переконливу перемогу. В якійсь мірі це стосується й Блоку Юлії Тимошенко. У той же час СДПУ(О), яка найбільше в прямій чи непрямій формі рекламувалася на популярних центральних каналах «Інтер» і «1+1», фактично зазнала поразки, ставши аутсайдером серед лідерів виборчих перегонів. Звідси напрашується висновок, що українським іміджмейкерам не варто переоцінювати в своїй роботі значення ЗМІ.

По-третє, сьогодні в українському політичному житті досить чітко простежується тенденція персоналізації політичних сил. Імідж лідера значною мірою визначає імідж політичної партії. Не дивно, що переможцями на виборах стали два іменні блоки (Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко), а ще один іменний блок, Блок Наталії Вітренко, досить близько підійшов до чотирьохвідсоткового бар'єру. Імідж своїх лідерів активно використовували інші переможці виборчих перегонів 2002 р., зокрема блок «За єдину Україну», СПУ, СДПУ(О).

Однак така яскраво виражена персоналізація політичних сил на виборах 2002 р. може виявитися тимчасовим явищем, своєрідною політичною модою. Не виключено, що на наступних парламентських виборах це фактор уже не матиме такого значення, тому його не варто переоцінювати.

По-четверте, велике значення на цих виборах мало чітке позиціонування політичних сил, підкріплене подієвою комунікацією. Саме це дозволило блоку «За єдину Україну», що позиціонував себе як «партія влади», й Блоку Юлії Тимошенко, позиціонованого як права опозиція, отримати кращі результати, ніж передбачали соціологи. Якщо перший зумів зібрати максимальний урожай на провладному електоральному полі, то другий прихилив на свій бік максимальне число правих опозиціонерів.

Й, нарешті, по-п'яте, вибори 2002 р. показали, що політична ситуація, що нині склалася в Україні, має ряд помітних відмінностей від політичної ситуації в Росії. Тому використання досвіду російських іміджмейкерів не варто переоцінювати (як, до речі, й досвіду іміджмейкерів з інших країн). Наприклад, російські іміджмейкери, до послуг яких вдавалася СДПУ(О), не дозволили цій партії здобути перемогу. А тому вибори 2002 р. ставлять питання про формування в Україні повноцінних іміджмейкерських служб.

Література

1. Фактично про це веде мову В.Литвин у своїй монографії «Політична арена України: Дійові особи та виконавці» (К.: Абрис, 1994). До речі, в «перебудовний період» цей автор працював у апараті ЦК КПУ і займався ідеологічними питаннями; див.: Бондаренко К. Володимир Литвин // *Нова влада*. – 2000. – №1.
2. Прощальне слово прем'єра // *Урядовий кур'єр*. – 1993. – 23 вересня.
3. Показовою в цьому плані є робота загалом безстороннього щодо українських проблем німецького дослідника А.Віттковськи «П'ятилетка без плану»

(К.: Сфера, 1998). У цій монографії А.Віттковський характеризує діяльність Л.Кучми як реформаторську.

4. Почепцов Г. Как становятся президентами: избирательные технологии XX века. – К.: Знання, 1999; Почепцов Г. Профессия имиджмейкер. –К.: ИМСОМО Украины, 1999.

5. Розумний М. Політичний вибір України. – К.: Смолоскип, 1999.

6. Рахманін С. Партія зелених // Дзеркало тижня. – 2002. – №5.

7. Ясен Р. Рекламуј, не рекламуј... // Політика і культура. – 1999. – №25.

Відомості про автора

Кралоук Петро Михайлович – доктор філософських наук, професор Національного університету «Острозька академія», м. Острог

Оксамитна С. М. (Київ)

УЯВЛЕННЯ ПРО НАЛЕЖНІСТЬ ДО СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ТА ЙОГО РОЛЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Сучасні процеси трансформації пострадянських країн супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, утворенням нових прошарків і спільнот, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих, призводять до формування нових статусно-рольових відносин індивідів, маргіналізації та зміни соціальної самоідентифікації.

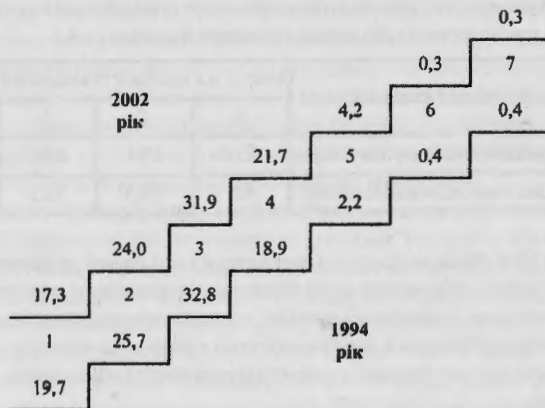
Якщо демократичним розвинутиим суспільствам притаманна усталеність класових утворень, класових відносин та ідентичності, то в Україні ж, на думку одних дослідників, ми не можемо говорити про існування класів, а на думку інших, концепт класу не втрачає своєї актуальності і є одним з ключових дискурсів, через який ми зможемо зрозуміти сучасне суспільство [1]. У світовій соціології опрацьовано численні концепції класів та класові схеми, які ефективно застосовуються для емпіричних досліджень. Спроби застосування таких схем як основи соціально-класового аналізу пострадянської України виявилися досить вдалимими, хоча виникає чимало невідповідностей, внаслідок різної міри узгодженості соціально-статусних характеристики одних і тих же позицій зайнятості. Проте певні загальні тенденції безперечні, що й підтверджують результати застосування адаптованих схем соціально-класової структури Дж. Голдторпа і Е.О.Райта для ідентифікації місця в соціальній структурі дорослих громадян України [2; 3]. На жаль, у вітчизняній соціології поки що відсутні як оригінальні концепції соціальної стратифікації українського суспільства, так власне і самі фундаментальні фахові дослідження.

Номінація елементів соціальної ієрархії та визначення їхнього порядку, ієрархічне впорядкування у соціальному просторі – процес, який постійно відбувається у суспільстві. Суб'єктами цього процесу є насамперед люди, наділені владою символічної номінації, офіційного розчленовування соціального простору, найменування різних спільнот, прошарків, класів, визначення їхніх ролей у розвитку суспільства загалом. П.Бурд'є говорить про величезну соціальну владу – владу утворювати групи, формуючи здоровий глузд [4,66-75]. Така символічна легітимація соціальних класів в українському суспільстві поки що обмежується лише однією номінацією класу, а саме середнього. У виступах і статтях політиків різних рівнів, численних програмах політичних партій йдеться про необхідність формування міцного середнього класу як основи соціально-економічної стабільності держави, незворотності ринкових реформ, гаранта демократичних і ліберальних цінностей.

За відсутності репрезентативних досліджень соціальної стратифікації українського суспільства за сукупністю економічних, соціальних і культурних характеристик різних прошарків, чи не найпоширенішими залишаються фрагменти досліджень, частіше -репрезентативних опитувань громадської думки, за результатами яких можемо аналізувати уявлення людини про її місце на щаблях вертикального соціального поділу суспільства.

Саме такий підхід застосовується у багаторічному загальнонаціональному соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України, починаючи з 1994 р. Респондентам пропонується уявити, що на щаблях якоїсь «драбини» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчому щаблі – ті, хто має найнижче становище, а на вищому – ті, хто має найвище становище, а затим визначити, на якому із цих щаблів вони поставили б себе. Графічно в опитувальнику зображалось сім щаблів від 1-го найнижчого до 7-го найвищого.

Рисунок 1
Визначення свого місця на щаблях соціальної ієрархії: 1994 та 2002 рр. (%)

За нинішніх кризових соціально-економічних умов, що тривають вже десятиліття поспіль, навряд чи очікується масове суб'єктивне посідання опитаними середніх, а тим паче верхніх щаблів соціальної піраміди. Тільки кожен п'ятий (21,7 %) бачить себе на середньому (четвертому) рівні (див. рис. 1). Претендувати на усі вищі позиції разом узяті спромоглися всього лише 5% громадян. Найбільш «населеною» опитаними виявилася сходинка одразу ж за середньою в бік підніжжя піраміди (третя) – 31,9%. А саме підніжжя за місце у суспільстві (перша та друга позиції) обрали трохи менше половини опитаних – 41,3%. Отже, загалом самооцінки українськими громадянами свого становища у суспільстві на початку третього тисячоліття зосереджені на трьох нижчих сходинках уявної соціальної піраміди суспільства.

По-різному можна ставитися до динаміки, а точніше, її відсутності щодо самовизначення індивідами власного становища у суспільстві, порівнюючи дані 2002 та 1994 років. Хтось може оцінювати це як явище негативне, адже не відбулося статистичне значущого зменшення кількості індивідів з найнижчою соціальною самоідентифікацією. Інший може ставитися цілком позитивно: добре, що не стало гірше і не додалося людей, що визначають своє місце біля підніжжя соціальної ієрархії.

Не зупиняючись на демографічних та соціально-економічних чинниках соціальної самоідентифікації [5], звернемо увагу на певні відмінності у політичних перевагах. У демократичних суспільствах, де середній клас вважається наймасовішим соціальним утворенням, незважаючи на його неоднорідність, він вважається основним гарантом стабільності існуючих соціальних та політичних інституцій та відтворювачем ліберально-демократичних, ринкових цінностей та моделей поведінки. За доступними для нас даними, ми можемо говорити поки що про певні тенденції співвідношення між суб'єктивними баченням свого місця у соціальній ієрархії та підтримкою тих чи тих політичних сил і течій (див. табл. 1,2).

Таблиця 1

Підтримка політичних сил-прихильників соціалістичного чи капіталістичного шляху розвитку України (у %.)

Вибір між соціалізмом і капіталізмом	Місце на щаблях соціальної драбини			
	1	2	3	4
Підтримую прихильників соціалізму	26.6	29.1	28.5	13.4
Підтримую прихильників капіталізму	8.7	19.3	32.2	33.2

Отже, чим ближче до середини уявної соціальної драбини людина визначає своє місце, тим менше вона схильна підтримувати політичні сили, що є прихильниками соціалізму і частіше – капіталістичного шляху розвитку України. Вибір найближчої політичної течії також свідчить про зменшення прихильників комуністичної і соціалістичної течій і збільшення – соціал-демократичної.

Таблиця 2

Вибір найближчої респонденту політичної течії (у %)

Політичні течії	Місце на щаблях соціальної драбини			
	1	2	3	4
Комуністична	26.5	19.9	11.6	7.2
Соціалістична	13.9	11.7	7.7	8.5
Соціал-демократична	14.2	14.2	19.1	20.8
Зелені	2.6	3.7	5.8	7.2
Національно-демократична	2.3	7.0	9.1	6.4

Визначаючи своє місце в соціальному просторі сучасного суспільства, громадяни України також послуговуються низкою найменувань класів, про що свідчать дані опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України та фірмою СОЦИС в 2000 р. (опитано 1200 осіб за репрезентативною вибіркою). Аналіз соціально-класової самоідентифікації населення України ґрунтувався на відповідях респондентів на запитання: «Припустимо, що Вас попросили визначити, до якого соціального класу чи верстви Ви належите, щоб Ви відповіли?» Запитання було відкритим, оскільки ставилося завдання з'ясувати, назвами яких класів чи верств оперують респонденти, наскільки вживаними залишаються традиційні для радянських часів найменування (робітничий клас, інтелігенція, службовці, селяни) та чи стали поширеними назви класів, традиційні для західних суспільств, але останніми роками запозичені для нового розчленування соціального простору суспільства (вищий, середній, нижчий класи тощо).

Загалом запитання про класову самоідентифікацію не викликало труднощів у респондентів. Виявилось, що переважна більшість опитаних (83.4%) вважають себе належними до того чи того класу/верстви. Цей показник лише трохи поступається показнику британських соціологів, за даними яких близько 90% опитаних зуміли віднести себе до певної класової категорії [6]. Відомо, що статус зайнятості та тісно пов'язані з ним рівень освіти і доход є основним джерелом соціально-класової ідентичності. То ж якщо враховувати відповіді не всіх респондентів, а лише тих, хто на момент опитування мав постійну роботу, то серед останніх 92% визначили свою класову належність.

Один з найвідоміших американських дослідників класової позиції та класової свідомості Е.Райт вважає за доцільне говорити про два аспекти класової ідентичності: пізнавальний та діяльний (афективний) [7]. Пізнавальний аспект полягає у сприйнятті суспільства, в якому живеш, як класового, визнанні та засвоєнні пропонованої різноманітними суб'єктами схеми розчленування соціального простору на класи, а також умінні знаходити в цьому просторі своє місце, розташовувати себе серед інших людей і спільнот. Це здатність знати і могти визначити себе, свою класову належність. Ді-

яльний аспект ідентичності виявляється у важливості для людини належності до того чи того класу, представленні себе іншим з позиції певного класу, готовності до спільних дій з іншими представниками свого класу. Класова належність є причиною активності в певних ситуаціях, домінуючи над іншими чинниками, що поєднують людей, як то етнос, мова, стать, вік, партія, регіон тощо.

Знання про готовність до спільних класових дій залишилося поза межами можливостей аналізованого дослідження. Щодо пізнавального аспекту класової ідентичності, то його наявність цілком підтверджується результатами опитування. Українські громадяни доволі легко оперують низкою найменувань класів, визначаючи своє місце в соціальному просторі суспільства. У відповідях респондентів щодо класової належності були названі такі класи (див. табл.3).

Таблиця 3.

Класова самоідентифікація населення України

Клас/верства	Загалом, %	Серед працюючих на момент опитування, %
Робітничий клас	28.2	34.2
Середній клас	14.1	15.7
Нижчий клас	13.4	11.0
Селяни	11.9	7.1
Службовці	7.2	10.8
Інтелігенція	5.7	8.4
Підприємці	2.1	3.4
Керівники (менеджери, управлінці)	0.6	0.9
Вищий клас	0.2	0.5
Ні до якого класу	6.4	3.0
Важко відповісти	8.7	4.5

Отже, як і очікувалося, словник найменувань класів, використаний респондентами, становить суміш назв соціальних спільнот радянського періоду та нещодавно введених до номінального обігу пригаманних західним суспільствам найменувань. Серед останніх найпоширенішим, тобто таким, що найчастіше звучить в ЗМІ та виступах і зверненнях найвищих державних посадовців є середній клас. Тому його використання для самоідентифікації не є несподіваним. Чого не можна сказати про клас нижчий. Така «номінація» не є характерною для публічних виступів людей, наділених символічною владою, як і для публікацій ЗМІ. Західні соціологи також рідко послуговують-

ся цією назвою. Частіше за середнім класом слідом йде клас робітничий, а не нижчий. Слово «нижчий» зазвичай використовується як прикметник, а не самостійна назва класу на кшталт «нижчий середній клас», «нижчий робітничий клас» поряд з «вищим середнім», просто «середнім», «вищим робітничим» та просто «робітничим» класами. Тому досить несподіваним виявилось називання 13,4%-ми опитаних нижчого класу як місця власної соціальної локалізації у суспільстві. Найімовірніше, що цьому сприяла оцінка власного матеріального становища як поганого, низького, що й позначилося на соціальній самоідентифікації.

Найважливішим чинником диференціації класової самоідентифікації є, очевидно, рівень освіти людини. Принаймні і порядок, і кількісне наповнення класів, до яких респонденти визначили свою належність, є різною для індивідів, що мають початкову та неповну середню освіту, середню загальну, середню спеціальну та вищу освіту (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Залежність класової самоідентифікації від рівня освіти респондентів
(наведені відповіді, що перевищують 3%)

Початкова і неповна середня освіта		Середня загальна освіта		Середня спеціальна освіта		Вища освіта	
Клас	%	Клас	%	Клас	%	Клас	%
Робітничий	29.9	Робітничий	37.6	Середній	22.6	Інтелігенція	31.5
Нижчий	18.8	Середній	19.2	Робітничий	21.2	Службовці	19.2
Селяни	23.6	Нижчий	10.4	Службовці	13.8	Середній	15.4
Середній	4.8	Службовці	5.8	Нижчий	10.1	Нижчий	10.0
Ні до якого	6.8	Ні до якого	6.5	Інтелігенція	9.7	Ні до якого	3.1
				Ні до якого	7.4		

Спільним для представників усіх чотирьох освітніх категорій є належність до класів, назви яких можна вважати соціальними неологізмами 90-х рр. – середній та нижчий. Ці класи як місце власного перебування у соціальному просторі згадувалися усіма, незалежно від досягнутого рівня освіти, хоча остання суттєво впливала на частоту. Найчастіше до нижчого класу зараховують себе опитані з найнижчим рівнем освіти, майже кожен п'ятий. Представники усіх інших освітніх категорій від середньої загальної до вищої освіти також визнали свою належність до нижчого класу. Так вважає кожен десятий серед них.

Самоідентифікація з середнім класом є більш диференційованою рівнем освіти. Найрідше на неї вказували індивіди, що не мають навіть середньої освіти (4,8%). Володарі дипломів про вищу освіту більшою мірою зараховують себе до середнього класу (15,4%), проте не так часто, як випус-

кники середніх загальних (19.2%) та середніх спеціальних закладів освіти (22.6%).

Близько половини респондентів на момент опитування з тих чи тих причин не належали до категорії зайнятих. Рід занять решти у достатній для аналізу кількості представляли лише: спеціаліст з вищою освітою; спеціаліст з середньою спеціальною освітою; службовець; кваліфікований робітник та різнороб, підсобний робітник. Кількісне наповнення усіх інших категорій зайнятості, на жаль, не перевищувало кількох десятків осіб. То ж маємо можливість порівняти класову самоідентифікацію лише представників перерахованих вище родів занять (див. табл. 5).

Таблиця 5.

Залежність класової самоідентифікації від роду занять респондентів, %.

Рід занять	Клас	Середній	Нижчий	Робітничий	Інтелігенція	Службовці	Селяни
Спеціаліст з вищ. освітою		13.3	10.0	1.7	48.3	15.0	1.7
Спеціаліст з сер. спец. осв.		26.5	4.6	17.4	11.4	19.8	4.6
Службовець		22.4	15.5	17.2	1.7	32.8	5.2
Кваліфікований робітник		11.4	9.1	57.4	1.7	2.8	10.8
Різнороб, підсоб. робітн.		13.2	19.8	52.8	0.0	0.0	2.2

Ще виразнішою є схильність фахівців з середньою спеціальною освітою відносити себе насамперед до середнього класу. Збіг роду занять та найменування класу, до якого індивід себе зарахував, найбільшою мірою виявляється щодо робітничого класу, інтелігенції та службовців. Це, безумовно, традиція радянського періоду, коли рід занять давав назву класу. Натомість у розвинених західних суспільствах рід занять і клас опосередковуються рівнем освіти, багатством, доходом, престижем тощо, оскільки загалом склалася і постійно відтворюється ситуація суттєвої узгодженості статусних характеристик. В наших умовах кризового і перехідного суспільства доход і матеріальний стан, престиж заняття в межах одного роду занять і рівня освіти є вельми диференційованими, часом на кілька порядків відмінними.

Щодо належності до середнього та нижчого класів, значної різниці між статями не спостерігається, на відміну від віку людини, який суттєво починається саме на ідентифікації з цими класами. Зі збільшенням віку опитаних статистичне значущо зменшується частка тих, хто вважає середній клас місцем своєї локалізації у класовій структурі суспільства. Серед наймолодшої вікової категорії (18-29) років ця частка сягає ледь не третини (28%), зменшуючись до 3-4%, характерних для представників двох найстарших вікових категорій. Натомість останні найчисленніше представлені серед нижчого класу та селян. Пік самоідентифікації з робітничим класом припадає на 40-49 та 50-59 років.

Отже, самоідентифікація з середнім класом найхарактерніша для людей до 30 років. На цю ж вікову категорію припадає найбільша частка тих, хто не зміг визначитися з класовою ідентифікацією, очевидно, поки що не знайшовши свого місця серед представлених в українському суспільстві соціальних спільнот.

Як стверджують західні дослідники, частка середнього класу майже у всіх розвинених капіталістичних суспільствах складає 55-75 %. До його складу належить так званий старий і новий середні класи або вищий і нижчий. До старого, який кількісно значно поступається новому, традиційно зараховують дрібних та середніх власників, а також самозайнятих. Новий середній клас представлений насамперед освіченими і кваліфікованими фахівцями та менеджерами різних сфер зайнятості у суспільстві. Існуванням такого класу, його масовість вважається запорукою невідворотності процесів демократичного розвитку та економічного розквіту суспільства.

Якщо говорити про офіційне розчленування соціального простору, найменування наявних у сучасному українському суспільстві класів наділеними найвищою владою особами, то назви соціально-класових утворень не є численними, а фактично, як уже зазначалося, обмежуються номінацією одного класу, а саме середнього. Переваги і соціальне призначення середнього класу визначається у якості реальної і впливової консолідуючої сили, спроможної забезпечувати економічну та політичну стабільність, бути стрижнем соціального партнерства, основним гарантом поглиблення реформ, запорукою майбутнього держави.

Аналіз офіційних промов і звернень Президента України, взятих як голос найвищого можновладця, наділеного найбільшою владою офіційної номінації, засвідчив, що досить часто згадуваний середній клас (на тлі повної мовчанки щодо логічно суміжних з ним вищого та нижчих класів) в сучасному українському суспільстві представляють чи насамперед повинні представляти такі соціально-професійні категорії як найчастіше згадувані працюючі власники, тобто власники акцій, нерухомості, земельних ділянок, представники малого та середнього бізнесу, фермери, а також управлінці середньої ланки, фінансисти та менеджери. Значно рідше честь належати до середнього класу виявляється також інтелігенції, але не усій, а лише тим, чие існування ґрунтується знову ж таки на власності, а саме на інтелектуальній її формі (науково-технічна інтелігенція, вчені, діячі культури та освіти) [8]. Таке розгорнуте визначення середнього класу зустрічаємо вперше в посланні Президента України до Верховної Ради України 2000 р. До цього, починаючи з 1994 р., під середнім класом малися на увазі лише підприємці та дрібні власники, які окрім вказаної ідентифікації також неодноразово згадувалися як окремих клас чи прошарок підприємців.

До класу підприємців також зараховуються і фермери. Проголошується всебічне сприяння малому та середньому бізнесу – «каркасу, несучій конструкції» середнього класу. Чому ж надається така увага розвитку малого та середнього бізнесу? Тому що «ці структури економіки утвердили себе на Заході як

найбільш динамічні носії науково-технічного прогресу, ... соціальної стабільності» [9]. Але носіями науково-технічного прогресу на Заході є якраз представники нового середнього класу, переважна більшість яких є освіченими і висококваліфікованими найманими працівниками, а не власниками чи самозайнятими. У нас же, з уст найвищої влади, поняття середнього класу продовжує залишатися еквівалентом малому приватному бізнесу, який у західних країнах вважається найменш стабільною складовою середнього класу [10].

У посланні Президента до Верховної Ради 2001 р. визнається, що представники, наприклад, таких професій як лікарі, освітяни, науковці, інженери в Україні не належать до середнього класу, як в розвинених капіталістичних країнах. Люди з високим рівнем освіти та низькими доходами зараховуються чинною владою до «нових бідних». Тобто в сучасному українському суспільстві носії знання та фахової кваліфікації за своїм соціально-економічним становищем опинилися на нижчих щаблях соціальної структури, при цьому не змінивши свого професійного статусу та не переставши бути основним носієм соціального і культурного капіталу.

Це класові ідентифікації офіційної влади. А що думають пересічні громадяни? Представники яких соціально-професійних груп в Україні належать до середнього класу? Відповіді респондентів містили більше ста найменувань соціальних і професійних категорій, часом навіть з вказівкою конкретного місця роботи індивіда, що тільки й дає можливість називатися середнім класом. Спроба узагальнення більш ніж сотні найменувань, мала такі наслідки: інтелігенція – 34.8%; підприємці – 25.7%; управлінці – 20.6%; робітники – 14.8%; службовці – 14.2%; дрібні і середні бізнесмени – 8.2%; люди з середньою зарплатою – 5.7%; торговці – 5.4%; юристи – 4.8%; банкіри, фінансисти – 4.6%; селяни – 4.1%; працівник правоохоронних органів – 3.4%; працівники фірм – 2.3%; рекетири – 1.9%; фермери – 1.5%; багаті люди – 1%; немає в країні середнього класу -3.5%; не знаю-4.9%.

Уявлення про підприємців, дрібних і середніх власників як представників середнього класу не є домінуючим серед населення. Такою ж мірою залишається поширеним сприйняття середнього класу як класу інтелігенції загалом. Для кожного п'ятого опитаного поділ на середній і інші класи, очевидно, збігається з поділом людей на керівників, управлінців і підлеглих. Традиційні для соціального поділу суспільства минулих десятиліть соціально-професійні групи робітників і службовців також є представниками середнього класу. Таку думку поділяють близько 15% респондентів.

Таким чином, переважна більшість дорослого населення України (близько 90%) знаходить своє місце в соціально-класовій структурі суспільства, тобто пізнавальна класова ідентичність (Е.Райт) легко конструюється. Для номінації власної класової належності водночас використовується низка назв класів і верств, традиційних як для радянського суспільства, так і розвинених західних країн. Належними до середнього класу найчастіше вважаються: інтелігенція, підприємці, управлінці, робітники і службовці, що загалом різняться від офіційної, з боку найвищих суб'єктів влади номінації складу середнього класу.

Література

1. Куценко О. Повернення класів? Перспективи класового аналізу пострадянської реальності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1.
2. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности». – К., 1999.
3. Кон М., Хмелько В., Заборовський В. та інші. Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін: порівняльний аналіз Польщі і України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2, 3.
4. Бурдые П. Социология политики. – М.: Социо-Логос, 1993.
5. Оксамитна С.М. Уявна соціальна піраміда: тенденції визначення свого місця в ній // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. декн. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. – К: Інститут соціології ПАН України, 2001.
6. Gordon M., Rose D., Newby H., Vogler C. Social Class in Modern Britain. London: Routledge, 1993.
7. Wright E.O. Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis. – Cambridge: University Press, 1997.
8. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки (Послання Президента України до Верховної Ради України, 2000 рік). // Праця та соціальна політика в Україні. Збірник аналітично-статистичних матеріалів за 1999 рік – Київ: «Соцінформ». 2000.
9. Кучма Л.Д. Україна: поступ у XXI сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки, <http://www.kuchma.gov.ua>.
10. Гіденс Е. Соціологія. – К: Основи, 1999.

Відомості про автора

Оксамитна Світлана Миколаївна – кандидат соціологічних наук, завідувач кафедри соціології Національного університету «Киево-Могиллянська Академія», старший науковий співробітник Інституту соціології ПАН України, м. Київ

Пірен М. І. (Київ)

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Україна набуває статусу самостійності і вступає в загальносвітову спільноту не тільки на рубежі тисячоліть, а й на рубежі цивілізацій.

Становлення України як самостійної держави з усією гостротою ставить питання про політичне обґрунтування її розвитку у формі ідеоло-

гічної парадигми держави. Відсутність ідеологічного обґрунтування державотворення, світоглядних основ суспільного розвитку вкрай негативно відбивається на визначенні національної стратегії, на самій практиці розбудови держави і проведенні соціально-економічних реформ та демократизації суспільства. Не визначившись із власним ідеологічним баченням шляху розвитку, Україна не зможе вступити на шлях динамічних ефективних суспільно-економічних перетворень демократичного плану, які б мали цілісний характер, а її дії будуть сліпим запозиченням чужого досвіду. Така політика вже призвела до значних труднощів нинішнього перехідного періоду в розвитку України до демократії, спровокувала поглиблення кризових явищ у суспільстві, певне зубожіння людей. Ось чому на даний час для України важливо сформувані серйозну ідеологічну парадигму національно-державного розвитку.

Ідеологія – ціннісна система, що виражає відношення до існуючих суспільних порядків, обґрунтовує політичні ідеали, принципи, норми, цілі, взірці поведінки тощо. Ідеологія як феномен суспільно-політичного життя існує як в міжнародному масштабі, так і на локально-регіональному рівнях. За допомогою ідеології політичні сили обґрунтовують свої цілі і підбирають засоби для їх реалізації. На основі ідеології розробляються політичні концепції, доктрини, програми. Ідеологія, за словами Ф. А. Грамші, служить для того, щоб пробудити в народі колективну волю. Німецький соціолог Р. Мангейм звернув увагу і на негативний бік ідеології, підкресливши, що ідеологія маскує «шахрайство». Ідеологія – це феномен свідомості, а філософське та психологічне розуміння сутності свідомості передбачає аналіз свідомості як явища.

В період СРСР дослідження проблем свідомості ідеології ґрунтувалося виключно на матеріалістичній основі. Сучасні дослідники свідомості прийшли до висновку, що теоретичні уявлення про свідомість не розкривають її сутності. Так, М. Мамардашвілі вважає, що свідомість не підлягає теоретизації, а на думку Є. Ісаєва та Слободчикова, свідомість інтегрує багатоманітні явища людської діяльності у дійсно цілісний спосіб буття, що робить людину людиною [1, 200].

У сучасній вітчизняній науці свідомість розглядається як деяка цілісність, що не подібна до хаотичного конгломерату ідей, знань, уявлень, образів, переживань тощо. Це внутрішньодиференційована, структурно і композиційне оформлена цілісність, у складі якої виділяють різні структурні елементи змістовного та процесуального характеру, різні рівні усвідомлення (рефлексивний і арефлексивний), різні рівні функціонування самої свідомості (буденна, емпіричні, теоретична тощо) [2]. Традиційним стало виокремлення таких форм свідомості як індивідуальна, колективна, групова, класова, масова, суспільна, глобальна, політична.

Свідомість характеризується наступними рисами:

- здатністю акумулювати знання про навколишній світ на основі пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви);

- чітким закріпленням у свідомості суб'єкта, тобто розрізнення «Я» і «не-Я» людини;
- забезпечення цілеспрямованої діяльності людини – свідомість формує мету діяльності;
- наявність у її складі певного ставлення у почуттях до когось або чогось.

Суспільна свідомість – комплексне уявлення, одним із рівнів якого є суспільна ідеологія. Суспільна ідеологія на відміну від буденної свідомості поширюється в масах цілеспрямовано завдяки вихованню, освіті, засобам масової інформації. Суспільна ідеологія являє собою певний набір уявлень, позицій та цінностей, які поділяє більшість членів суспільства. Своєрідним фоном для існування суспільної свідомості є громадська думка – стан масової свідомості, який включає в себе приховане чи явне відношення різних соціальних груп до суспільно-значимих проблем, подій, фактів дійсності [3, 84]. Прикладом може служити стрімке зниження народжуваності, високий рівень смертності та міграційні втрати населення України працездатного віку, які поглиблюють процес постаріння людності та зменшуватимуть її трудовий потенціал вже в найближчому майбутньому. Для населення України характерний досить високий рівень демографічної старості: на 1 січні 2000 р. частка населення у віці 60 років і «за» дорівнювала 20,5 %. Демографічна криза поглиблюється. Це зобов'язує уряд дієву ідеологію соціального захисту, як це є в демократичних державах.

Хоча громадяни України очікували від ринкових реформ значного поліпшення економічної ситуації в плані оптимізації ідеології власного матеріального та соціального статусу, цього не відбулося, потрібні нові ідеологеми економічного зростання, таких ідеологем має бути багато, а з них маємо вибирати найбільш ефективні.

Під час опитування в 2001 р. більш як кожен четвертий респондент (26,6 %) зізнався в утраті соціального оптимізму та сподівань змін на краще. Ще більше респондентів (30,7 %) заявили, що зневірилися впродовж останнього року в людях, зіткнувшись з підлістю і зрадництвом. Таким чином є в Україні серйозна проблема про створення ідеології ефективного соціального захисту народу [4, 20-24].

Розподіл населення працездатного віку за секторами економіки (%)

Респонденти, які працюють	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
у державному секторі	65,1	57,1	54,7	50,8	47,9	45,4	40,7	38,9
у приватному секторі	7,8	12,7	12,7	12,7	15,8	15,7	18,9	20,7
в обох	2,3	2,4	2,4	2,0	2,5	2,6	2,1	3,1
не працюють	24,8	30,2	30,2	34,5	33,8	36,3	38,3	37,3

Історія ще не знала жодної держави та політичної системи, яка не була б зв'язана з ідеологічними цінностями. Таким чином ідеологія – це соці-

альне значима система, теоретично оформлена система ідей, в якій відображаються інтереси певних класів, прошарків, і, яка слугує закріпленню або змінам суспільних відносин. Як елемент людської психіки ідеологія, як така, буде існувати завжди, лише трансформуючись в різні типи і види в межах суспільного ідеологічного поля.

Г. Балл обґрунтовує тезу про дворівневість структури ідеологічного простору [2, 29]. Серед ідеологій важливу роль відіграють ідеології політичні. Політична ідеологія, як духовний феномен і політичний регулятив, є конкретно-історичним системним відображенням сутнісних сторін політичної дійсності і виступає формою класової, групової, станової політичної свідомості і самосвідомості. Це система ідей, гіпотез, концепцій, теорій, ідеалів, лозунгів, програм, в яких відображено сутнісні політичні і економічні інтереси соціальних спільнот і груп, їх практичні позиції в політичній сфері по відношенню до інших соціальних спільнот, груп і держави, оцінка місця даних суб'єктів політики в реальному житті, а також їх поглядів на хід політичного розвитку і на відображення цього розвитку в політичних ідеологіях інших суб'єктів політики. Становлення політичної ідеології, як свідчить історія, відбувалося досить проблемно.

На думку В. Бебика, політичні ідеології становлять світосприймальну основу політики, оскільки постають у формі раціонально-ціннісної мотивації політичної поведінки [3, 210].

Політична ідеологія – інтелектуальна і духовна основа політичної діяльності. Вона виконує і певні функції в суспільній діяльності. В. Бебик визначає такі функції політичної ідеології: орієнтаційну, мобілізаційну, інтегративну, амортизаційну, соціально-представницьку, пропагандистську [3, 212]. Таким чином, ідеологія – це суспільний інтегратор і координатор.

Нормальна держава не може існувати без ідеології та ідеологічних інституцій, метою яких є відтворення цієї ідеології у масовій та індивідуальній свідомості. Для сучасного суспільства єдиною ідеологією, яка забезпечує стабільність держави й гідний рівень матеріального та духовного життя людей є демократична система цінностей, яка ґрунтується на політичному плюралізмі, вільній ринковій економіці й рівності громадян перед законом. Прийнята у західному суспільстві дана система цінностей підтримується й розвиненою інфраструктурою політичної соціалізації, як засобом відтворення демократичної політичної культури. Ця система у головних її рисах декларативно приймається й Україною, її владою та більшістю населення держави.

Президент України Л. Д. Кучма підкреслив, що принцип ідеологічного плюралізму аж ніяк не заперечує потреби суспільства в певному консолідуючому началі, в консенсусі у найбільш принципових питаннях і поглядах на способи їх вирішення, забезпечення суспільної злагоди і гармонії [5].

Однак, ми усвідомлюємо, що на сьогодні різниці між європейськими й українськими політичними реаліями в плані демократизації мають місце: в Україні лише частково реформовано парламент та органи управління, не

приведена у відповідність з Конституцією судова система, не завершено становлення органів місцевого самоврядування.

Національні інтереси України під кутом зору реформування політичної системи вимагають урахування світового досвіду, а також різних ідеологій союзів і форм міжнародного співробітництва, які сприяють політичній консолідації та зміцненню іміджу України.

Тому і стоїть проблема про інтегративну ідеологію модернізації влади в Україні та усунення ідеологічних перешкод на шляху демократизації суспільства.

Ідеологічний вакуум, що утворився в українському суспільстві після розпаду СРСР, не буде існувати тривалий час тому, що будь-яке суспільство не може обійтися без формування ціннісних ідеологічних орієнтирів, на зміну тим цінностям, що раніше функціонували за радянської системи, у більшості випадків повинні прийти нові, що відповідають умовам часу. Аналізуючи стан розвитку нових ідеологічних ціннісних орієнтирів в Україні, виявляємо, що вони набувають досить своєрідних і несподіваних рис: вони (нові ідеологічні цінності) або ж не сприймаються адекватно, або перетворюються на щось не схоже на демократію і, не на те, нащо сподіваються громадяни України.

Так на запитання: «Якій економічній ситуації Ви віддаєте перевагу?» (2001 р.) відповіді були наступні:

- яка більш схожа на радянський тип висловилося 34,3 % опитуваних;
- за варіант капіталістичного ладу – 23,8 %.

Найбільшим побоюванням українців на даний час (2000 р.) є нестримне зростання цін – 75,1 % (при 66,4 % в 1992 р.). Що і створює тривогу сприймати ідеологію демократів.

На запитання «Чи налагодиться наше життя протягом найближчого року?» 56,2% опитуваних у 2000 р. сказали, що ніякого поліпшення, на їхню думку, не передбачається. В плані ж формування ідеологемі духовності є зміна на позитив.

На запитання «Який рівень Вашої довіри до Бога?» в 1994 р. цілком довіряли 39,8% опитуваних, а в 2001 р. – уже 50,5%. [4,20] Отже, ми бачимо ідеологічний плюралізм створює можливість вибору, вибору демократичного, вільного. Однак народ своїм загалом високо оцінює те, що не шкодить власне йому, що дає йому надію і віру у себе.

Ідеологічне поле сучасної державницької ідеології в Україні ще тільки створюється, а тому мають місце ціла низка проблем в системі взаємин влади і народу.

Важливим аспектом ідеологічних цінностей сучасного українського суспільства є проблеми мовної культури.

Найбільш активно українська мова впроваджується на державному рівні, (див. табл.1).

Проте важливо звернути увагу на перепони, які гальмують процес вивчення української мови. (див. табл.2).

Таблиця 1

Ступінь поширеності української мови за сферами (%) [6, 531]

У навчальних закладах	47,9
У державних установах	46,7
У засобах масової інформації	44,3
У повсякденному спілкуванні	16,3
На роботі	13,1
У побутовій сфері (магазинах, підприємствах)	11,2
У транспорті	6,3
У сім'ї	2,4

Таблиця 2

Перепони опануванню української мови (%) [6, 531]

Звичка російськомовного стереотипу мислення	55,5
Вікові особливості, що ускладнюють вивчення української мови	26,8
Небажання визнати статус української мови як державної	15,3
Опір прискореним формам українізації	14,8
Відсутність відповідних умов для опанування української мови (мовних курсів, підручників, словників)	13,4
Упереджене ставлення до української культури	12,0
Спосіб захисту своєї етнічноромовної самобутності	8,8
Демонстрація своєї належності до іншої етнічної групи, культури	6,1

Візьмемо, для прикладу, конфліктні поля суперечностей за даними досліджень відділу економічної соціології, що були проведені в жовтні 1999 - січні 2000 рр., серед опитуваних працівників промислових підприємств України (№ 1511); позиції респондентів у разі виникнення в їхньому соціальному середовищі конфліктної ситуації розподілилися так в (%) [7, 27]:

- намагання уникнути участі в ній – 32,4;
- вступають у конфлікт лише тоді, коли він не несе в собі особисту загрозу респонденту – 9,0;
- вступають у конфлікт на боці тих, хто має силу й шанси на перемогу – 1,3;
- вступають у конфлікт завжди, коли відчувають несправедливість – 35,0;
- намагаються погасити конфлікт незалежно від його характеру й справедливості – 20,9;
- прагнуть вийти переможцями з конфлікту, якщо вважають себе правими – 9,4;

- інше – 0,1;
- важко дати відповідь – 10,0.

Отже, спостерігаємо, що народ стоїть перед дилемою і в рамках ідеологічного вибору серед партій та блоків. На сьогодні в Україні зареєстровано більше 120 партій, утворилося багато блоків серед яких найбільш визнаними в період виборів до Верховної Ради України 31 березня 2002 р. стали і перемогли: «Наша Україна», «За єдину Україну», «Блок Юлії Тимошенко». Дані блоки на сьогодні в Україні є прикладом ідеологічного плюралізму, враховуючи їх передвиборні програми.

В системі нових ідеологічних цінностей звернемо увагу до інформаційного простору. Саме інформаційний простір використовується як ідеологічний інструментарій для вирішення соціальних, політичних, економічних чи військових проблем. Глобалізація зробила роль інформації надзвичайно важливою. Інформаційний статус держави, її представлення у світовому інформаційному просторі є часткою її політичної чи економічної ваги у світі.

Найсильнішим каналом комунікації з погляду можливості його впливу на масову свідомість стало телебачення. Кілька десятків років таким було радіо, після телебачення, а за останній період стає Інтернет.

Кожна ідеологема політиків намагається привернути до себе увагу через ЗМІ, зокрема, телебачення, бо як спостерігаємо публічність на сьогодні знаходить свій найголовніший вияв у телебаченні, воно «творить ідеологію» і популяризує її у різних формах та проявах. Світ перейшов до розуміння, що цінності ідеологічні стали дорожчими, ніж матеріальні.

Президент України Л. Д. Кучма Указом від 6 грудня 2001 р. поставив перед Міністерством закордонних справ України (як і перед іншими міністерствами та відомствами) завдання по розробленню довгострокових заходів щодо розвитку зовнішньої інформаційної діяльності, інформування світової громадськості про Україну з метою позитивного її сприйняття у світі через добре продуману ідеологію інформації про неї, шляхом ЗМІ. Розвиток інформаційної сфери відкриває нові можливості для ідеологічних цінностей і самої системи ідеологічного плюралізму в Україні.

В даному контексті важливою є побудова ефективної інформаційної політики, де необхідно здійснити наступні заходи:

- забезпечення конституційних прав і свобод громадян в інформаційній сфері;
- якісне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування;
- інтеграцію України до світового інформаційного простору;
- захист інформаційного простору України від негативного внутрішнього та зовнішнього впливу;
- створення необхідної нормативно-правової бази побудови інформаційного суспільства тощо.

В системі ідеологічних цінностей важливе місце належить національному інтересу. Національний інтерес відображає фундаментальні цінності та прагнення народу і зумовлюється конкретною ситуацією, що складається в державі та за її межами. Це означає, що національно-державні інтереси України є об'єктивним фактором, зумовленим усією сукупністю її життєвих потреб, їх зміст визначає, якою має бути ідеологічна політика держави, щоб її цілісність та добробут громадян були надійно забезпечені та захищені. Це зумовлює стратегічний характер національних інтересів, який полягає в тому, що вони є фундаментальними пріоритетами будівництва і розвитку державності, мають своє ідеологічне забезпечення.

Національні інтереси можна поділити на внутрішні та зовнішні, виходячи із концепції національної безпеки.

До внутрішніх цінностей відносять:

- створення громадянського суспільства;
- гарантування конституційного ладу;
- створення соціально-орієнтованої ринкової економіки;
- розвиток науково-технологічного та інтелектуального потенціалу;
- створення ефективної системи національної безпеки;
- охорона та забезпечення фізичного та психічного здоров'я нації;
- забезпечення екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;
- розвиток української політичної нації.

Зовнішні умови:

- налагодження і формування рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування в європейське і світове співтовариство;
- забезпечення суверенітету, територіальної недоторканості та політичної незалежності;
- розширення інтеграційних процесів (з безумовним урахуванням національних інтересів) у всіх сферах діяльності держави;
- забезпечення ефективних заходів боротьби з організованою злочинністю та корупцією, нейтралізація факторів, які спричиняють криміналізацію суспільства;
- збереження зовнішнього середовища як завдання глобального значення, яке вимагає об'єднання зусиль усіх держав світу тощо.

Ідеологічними ж засадами української національної безпеки повинні бути: утвердження в суспільній свідомості ідеї стабільного суспільного розвитку. Варто зауважити, що в масовій свідомості громадян нашої держави має місце реальна загроза ототожнення цінностей ринкової економіки та демократичного суспільства з бідністю, що не є природовідповідним ідеології демократичного суспільства.

Тому ідеологічним наповненням демократичних перетворень українського суспільства мало б бути:

- утвердження в суспільній свідомості ідеї стабільного суспільного розвитку;

- формування та закріплення у суспільній свідомості національної та культурної ідентичності України як держави, яка є складовою європейського історичного та культурного процесу;
- пошук консенсусу і злагоди між різними суспільними прошарками та представниками еліти у суспільстві в плані куди ми йдемо, чи йдемо до демократичного суспільства європейського типу з українською специфікою (а так би мало бути);
- усвідомлення усіма, що Україна повинна стати державою з високим рівнем захисту прав людини тощо.

Проблема інтегративної ідеології – це вузлова проблема, пов'язана з дослідженням української національної ідеї. В Україні на даний період проживають люди, представники біля 130 етносів. Інтегративна ідеологія має задовольнити потреби різних етносів та соціальних верств населення, обґрунтувати становлення української державності як інтерес і потребу для всіх етносів. Без такої ідеології міжетнічної злагоди в такій поліетнічній державі як Україна бути не може. Національна державність тісно пов'язана з національною ідеєю, як і її ідеологією, яка повинна вбирати у себе все найкраще з історичного минулого народу і сьогодення; яке спрямоване у майбутнє через взаємне порозуміння і злагоду між етносами в державі.

Маємо мати на увазі, що ототожнювати поняття «національна ідея» та «інтегративна ідеологія» не можна, оскільки остання, окрім комплексу державотворчих та супутних ідеологем, вміщує в себе великий комплекс загальнолюдського і є ширшою за обсягом.

Сьогодні багато розмов точиться довкола «ідеології держави», «ідеології управління». При цьому мова не йде про державно-кланову чи станову ідеологію. Як зазначено в Конституції України, суспільне життя має своїм підґрунтям економічну, політичну та ідеологічну багатоманітність і жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов'язкова (ст. 15). Мова йде про узгоджену, загальноприйнятну модель політичних поглядів того суспільства, тієї держави, яку ми будуємо, про принципи демократії, на підставі яких функціонуватиме управління справами суспільства й держави. Це уможливить вироблення цілісної політики в економіці, соціальній сфері, усунення суперечностей в процесі державотворення.

Якщо говорити про таку ідеологію, то треба визнати, що концептуальної завершеності в її практично немає, є загальні розмірковування про «включення України до світової цивілізації», про «творення громадянського суспільства», «правової держави», «демократизацію життя» та ін. Ці гасла досі ще нереалізовані! Як бути, що робити?

На наш погляд, Україна не повинна механічно «запозичувати» одну з моделей «західного» чи «східного» способу життя та суспільного розвитку в ній. Необхідно витворити власну українську, демократичну систему, невід'ємними атрибутами якої повинні стати: а) сильна законодавча і виконавча влада; б) змішана економіка; в) соціальні гарантії населення; г) демократизація суспільно-політичних процесів. Потрібно вміло використовувати і по-

зитивний досвід, нагромаджений людством в рамках «міри», тобто, щоб чуже не перекривало українське.

Відомо, Україна буде демократичну державу, формує і утверджує громадянське суспільство. Громадянське суспільство потребує формування громадянської свідомості на основі цивілізованої ідеології та демократичних основ її формування та функціонування.

З цієї метою важливо реалізувати ряд демократичних принципів:

- пропаганда національної й соціально-класової толерантності;
- утвердження свободи (слова, пересування, совісті та ін.);
- руйнування старих психологічних стереотипів і «нових», набутих (ніби нормальне життя можливе де завгодно, тільки «не у нас»...);
- створення іміджу української держави, як єдиного дому для всіх, хто в ній мешкає, відкритості для контактів тощо.

У політичному житті демократичного суспільства надзвичайно важливе місце належить різним ідейно-політичним течіям як певному способу тлумачення політичної реальності, так і способу політичних дій, що спрямовані на збереження, або на зміну існуючої політичної реальності. Вони, таким чином, поєднують одночасно теорію і практику, роздуми і дії, раціональні моделі мислення та емоційні настрої, які формують у людини цілісний тип орієнтацій у політичних процесах та її світоглядні засади.

Для сучасного українського суспільства, як ми зауважили, характерним є світоглядний плюралізм. Має місце відсутність державницької ідеології (наголошуємо не державної), а це спонукає не до консолідації суспільства, а до його розшарування за національними, мовними та культурними ознаками, що для побудови цивілізованої держави є проблемою. Державницька ідеологія ж покликана примирити минуле й сьогодення, окреслити перспективні шляхи в майбутнє, якщо вона буде носити інтегративний характер.

Доводиться констатувати: цілісне й концентроване світосприйняття у теперішньої політичної еліти України, можна вважати як часткове. Значною мірою це результат того, що політична еліта України так і не спромоглася до цього часу стати по-справжньому державницькою українською політичною елітою, з типowo-українським світоглядно-культурним типом життєдіяльності, автентичною українською свідомістю, достеменно українськими аксіологічними орієнтаціями.

Сучасне українське суспільство, за загальною науковою думкою, слабко внутрішньо структуроване. Але це не значить, що воно класове не стратифіковане. При чому, класове розшарування відбувається в ньому за всіма класичними ознаками: економічним становищем (багаті і бідні), політичною позицією (владні і безвладні), престижем (рівнем схвалення – несхвалення різних способів життя і пов'язаної з ним культури). Є багаті і бідні (у пропорції приблизно 10:90), але ні ті, ні інші не ведуть себе у відповідності зі своїм становищем, вони акцентують свою діяльність на споживанні: бідні, щоб якось вижити, багаті, щоб отримати максимум насолод. В Україні немає керівного панівного класу і середнього класу. Обидва ці класи, будучи націленими переважно на споживання, особливо і не потребують ідеології, їх

цілком поки що задовольняла споживацька колективна психологія, а не інтегративна ідеологія, що сприятиме демократизації суспільства.

Найближча історична перспектива в Україні визначатиметься тим, яка саме із великих соціальних груп відіграватиме авангардну політико-ідеологічну роль. Найкраще було б для українського суспільства, щоб політичний авангард формувався на міжгруповій основі, як ядро майбутньої політичної нації і щоб він виробив суспільну інтегративну ідеологію, ідеологію демократичного типу, яка сприятиме розбудові демократичної Української держави і громадянського суспільства в ній.

Таким чином, можемо зробити висновок, що в практичній діяльності світоглядний плюралізм в Україні має базові основи реалізації, які надає Конституція України [8, ст. 15, 36, 37], а проблеми демократизації суспільного розвитку запотребували його.

Література

1. Аза Л. О. Тенденції етномовного розвитку в Україні // Українське суспільство: десять років незалежності (Соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К., 2001.
2. Балл Г. О. Проблема обґрунтування суспільної ідеології у світлі гуманістичного підходу // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія. Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України 12 листопада 1998 р. – К: Гнозис. – 1998.
3. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К: МАУП, 2000.
4. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К: Институт социологии НАН Украины. 2001.
5. Кучма Л. Д. Українська держава – це наша велика єдина сила / Виступ Президента України на III Всесвітньому форумі українців 18.08.2001 р. // Урядовий кур'єр. - 21.08.2001.-№150.
6. Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. – К. 2001.
7. Суїменко Є. І. Динаміка споріднених соціально-економічних процесів в українському суспільстві // Українське суспільство: десять років незалежності (Соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К., 2001.
8. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К: ЮРІНКОН, 1996.

Відомості про автора

Пірен Марія Іванівна – доктор соціальних наук, заслужений діяч науки і техніки, професор кафедри політології Української Академії державного управління при Президентові України, м. Київ

Поліщук І. О. (Харків)

НОВА КОНФІГУРАЦІЯ ПАРТІЙНОГО ПРОСТОРУ ЯК ВИЯВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Сучасна багатопартійна система в Україні формувалася у декілька етапів. Можна відокремити 4 основних етапи її розвитку: початковий (1990-1991 рр.), посткомуністичний (1991-1994), етап становлення (1994-1998), сучасний (1998- сьогодні).

На початковому етапі в Україні була скасована монополія Комуністичної партії, з'явилися перші партії, які сповідували некомуністичну ідеологію. У 1990 році було засновано партію Державна самостійність України (ДСУ), Українську християнсько-демократичну партію (УХДП), Українську республіканську партію (УРП), Партію демократичного відродження України (ПДВУ), Демократичну партію України (Дем ПУ) тощо.

Посткомуністичний період розвитку багатопартійної системи характеризувався формуванням принципово нових політичних відносин в українському суспільстві, коли за умов перших років державної незалежності КПРС та її регіональне відділення в Україні були заборонені. Процес творення партій в суверенній Україні отримав безпрецедентні можливості і стимули. На цьому етапі формуються основні напрямки ідеологічного спектру. У 1991 році на лівому фланзі порожнє на той момент місце комуністів заповнила Соціалістична партія України (СПУ). У цьому ж році у центрі з'явилася Ліберальна партія України (ЛПУ). Тоді ж розпочинає формуватися й права течія – на основі Української міжпартійної асамблеї було створено Українську Національну Асамблею (УНА), у 1992 році були утворені Українська консервативна республіканська партія (УКРП) та Українська національна консервативна партія (УНКП).

У 1993-1994 роках відбулися знакові події у розвитку української багатопартійності. Йдеться про трансформацію найвпливовішої громадської політичної організації Народний Рух України у політичну партію на чолі з легендарним В.Чорноволом, а також про зняття заборони з КПУ. Відповідно правочентристський (національно-демократичний) та лівий напрямки отримали своїх фаворитів.

На етапі становлення, з 1994 до 1998 року спостерігалось укріплення вже створених партій та виникнення нових структур, які намагалися вибороти своє місце під «електоральним сонцем». На лівому фланзі з'являється вкрай ортодоксальна Партія комуністів (більшовиків) України (1994р.), яка безуспішно намагається реанімувати гасла сталінізму.

У доволі перспективному для України лівому центрі виникають відразу декілька нових структур, серед яких найбільш гучно про себе заявила Соціал-демократична партія України (об'єднана) (1996р.), яка зрештою розкололася, що спричинило виникнення після парламентських виборів 1998 року Української соціал-демократичної партії.

На цьому ж етапі спостерігаємо нове для України політичне явище – появу декількох тендерних партій: Всеукраїнської партії жіночих ініціатив (1997р.), Партії «Жінки України» (1997р.), Жіночої народної партії (об'єднаної) (1998р.). Ці партії без особливого успіху намагаються працювати з жіночим електоратом.

У даний період звертає на себе увагу прагнення різних політичних сил грати (читай «спекулювати») на тих чи інших інтересах різних соціальних груп українського електорату. Відразу три політичні партії вирішили захищати інтереси однієї з найбільших електоральних груп – пенсіонерів: Всеукраїнська партія трудящих (1997р.), Партія захисту пенсіонерів України (1998р.), Партія пенсіонерів України (1998р.).

Головною особливістю сучасного етапу партійного будівництва в Україні, який розпочався після парламентських виборів у 1998 році і триває по теперішній момент, є істотне прискорення процесу створення нових партій (їхня кількість з 1998 року зросла більше ніж удвічі – з 52 до 126 у 2002 р.). За умов завершення формування основних ідеологічних течій у попередній період, новостворені партії фактично виступають клонами вже існуючих політичних партій. Спостерігаємо присутність в одному електоральному полі декількох політичних партій, які представляють ідентичний ідеологічний напрямок.

На сьогодні комуністична течія нараховує п'ять партій. Це – Комуністична партія України, Партія комуністів (більшовиків) України, Комуністична партія трудящих, Комуністична партія України (оновлена), Комуністична партія робітників і селян.

Соціал-демократичний рух представлений п'ятьма партіями (Соціал-демократичною партією України, Соціал-демократичною партією України (об'єднана), Українською соціал-демократичною партією, партією «Соціал-демократичний союз», Соціал-демократичною партією молоді).

Ліберальний напрямок охоплює чотири партії: Ліберальну партію України (ЛПУ), Ліберальну партію України (оновлену) (ЛПУ(о)), Ліберально-демократичну партію Україну (ЛДПУ), Конституційно-демократичну партію України (КДПУ).

Заявили про своє прагнення захищати інтереси численних селян України наступні партії: Українська селянська демократична партія, Селянська партія України, Партія вільних селян і підприємців, Аграрна партія України, Партія захисту інтересів селян України.

Виокремилися партії клерикального напрямку. На теперішній час їх чисельність становить 8 партій. Усі вони мають у своїй назві прикметник «християнська» або іменник «християни»: Українська Християнсько-демок-

ратична партія, Християнсько-демократична партія України, Християнсько-ліберальний союз, Республіканська християнська партія, Всеукраїнське об'єднання християн, Партія Християнсько-народний союз, Українська політична партія «Християнський рух».

Ще однією особливістю сучасного етапу розвитку процесу партійного будівництва в Україні є намагання нових партій використати вже існуючий та широко «розкручений» політичний бренд, що належить вже відомій та авторитетній партії у своїх цілях. Ця тенденція яскраво відстежується на бренді сенсації минулих виборів у парламент в 1998р. -Партії зелених України (ПЗУ), яка отримала п'ять конкурентів-двійників: Зелена партію України, Зелена партію України – XXI, Зелена екологічна партію України, Екологічну Партію України, Екологічну партію України «Захист».

Низка партій виникла в результаті розколу певних донедавна доволі могутніх партій. Тенденцію розколу у партійному середовищі України можна окреслити як іншу провідну ознаку розгортання процесу партійного будівництва. Варто підкреслити, що мабуть найголовнішим фактором, який сприяв розколу колись могутніх партій є надзвичайна амбітність їхніх лідерів, намагання лідерів другого ешелону вийти на перші, провідні ролі у новостворених організаціях.

Найяскравішою ілюстрацією даної тенденції є розкол в партії, яка справедливо вважалася і вважається першою реальною некомуністичною силою в Україні, завдяки якій багато в чому і відбулося незалежнення нашої держави. Йдеться про РУХ, який розколовся сьогодні на три гілки: Народний Рух України на чолі з колишнім Міністром іноземних справ України Г.Удовенком, Український Народний Рух, очолюваний экс-міністром екологічної безпеки України Ю.Костенком та «Народний Рух України – за єдність» (лідер – народний депутат України Б.Бойко).

Подібна доля спіткала й партію, яка вважається одним з патріархів лівого руху в Україні – Соціалістичну партію України на чолі з колишнім головою Верховної Ради України О.Морозом. За 10 років свого існування СПУ пережила не одну кризу на шляху від «заповідника комунізму» до ідеалу певної лівоцентристської партії соціал-демократичного напрямку європейського взірця. Після того як у 1995 р. амбітний лідер, який до цього знаходився на других ролях в СПУ, Наталя Вітренко, ініціювала розкол СПУ, об'єднавши своїх прихильників у новій партії – Прогресивній соціалістичній партії України (ПСПУ) в 2000 р. один з лідерів СПУ, народний депутат України І.Чиж, заявив про свою незгоду з курсом О.Мороза та створив нову партію – Партію Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість».

Таким чином, на теперішній момент (весна 2002 р.) в Україні склалася мегабагатопартійна система – зареєстровані та діють 126 партій, які представляють усі відтінки партійного спектру сучасної вітчизняної політичної системи. Проте лише деякі з цієї великої кількості партії цілком відповідають загальноновизнаним критеріям, які застосовуються до цього поняття. (Партія = ідеологія + організаційна структура + методи і засоби діяльнос-

ті + соціальна база і електорат + фінансова основа + лідери). Наприклад, кількість членів середньої політичної партії в Україні у 2-10 разів є меншою порівняно з середньою партією у країнах з розвинутою демократією, близьких до України за чисельністю населення (Франція, Італія, ФРН). Загальнонаціональні партії у згаданих країнах нараховують від 200 до 800 тисяч членів. Провідні українські партії (Комуністична партія України, Народно-демократична партія, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Народний Рух України, Партія Регіонів та ін.) незважаючи на усі зусилля, які докладають їхні функціонери у партійному будівництві, сьогодні ще далекі від можливості отримати більшість у парламенті та одноосібно вплинути на формування уряду.

Харківська область по праву вважається одним з найважливіших у політичному відношенні регіонів України (посідає 3 місце за територією та 4 місце за кількістю населення серед 25 областей країни). Наш регіон є своєрідним полігоном для діяльності політичних партій та інших політичних сил. Так, у Харківській області діють осередки 93 політичних партій. За останні 3 роки (з 1999 до 2002 року) відбулося зростання кількості осередків політичних партій в області з 35-х до 93-х (майже втричі). Кількість впливових партій в області зросла з 8 до 10. Чисельність членів осередків політичних партій в області зросла з 19,4 тис. до 151,3 тис. (в 7,5 разів). У т.ч. у впливових партіях зростання відбулося з 17,2 тис. до 139,8 тис. членів (у 8 разів), (див. таб. 1).

Таблиця 1

Показники	Од. виміру	01.01.1999	01.03.2002	%,+ впродовж останніх 3 років
Кількість політичних партій, в т.ч. впливові партії	од.	35	93	265,7% + 58
	од.	8	10	125,0% +2
Кількість членів в політичних партіях, в т.ч. у впливових партіях	чол.	19,4 тис.	151,8 тис.	782,5% +132,4 тис.
	чол.	17,2 тис.	140,4 тис.	816,3% +123,2 тис.

Процес створення організацій політичних партій в Харківській області віддзеркалює діаграма 1.

Партійний спектр Харківщини включає усі ідеологічні напрямки, (див. діагр.2).

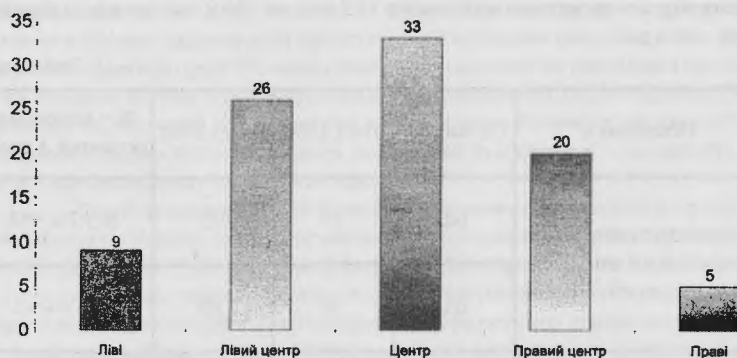
Діаграма 1

Динаміка процесу створення політичних партій в Харківській області

Діаграма 2

Партійний спектр Харківщини (на 22.03.2002р.)

В Харківському регіоні серед 9 лівих партій виділяються:

- обласна організація Комуністичної партії України, яка налічує 10 тис. членів;
- обласна організація Соціалістичної партії (близько 2 тис. членів);
- обласна організація Селянської партії України (понад 1 тис. членів).

У лівому центрі, який в області складається з 26 партій, найбільш популярною є обласна організація Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) – близько 30 тис. чол.

Серед 33 центристських партій виділяються обласні організації:

- Народно-демократичної партії, яка має найбільшу в області кількість членів - близько 34 тис. чол.;
- Партії Регіонів – 20 тис. чол.;
- Партії «Жінки за майбутнє» – 14,5 тис. чол.;
- Аграрної партії України – близько 22 тис. чол.;
- партії «Солідарність жінок України» – понад 7 тис. чол.

Правий центр представляють 20 партій, серед яких виділяються Народний Рух України, Український Народний Рух, «Народний Рух України– за єдність».

Серед 5 правих партій виділяється більш-менш постійною активністю Українська національна асамблея.

Політичний процес у нашому регіоні розвивався згідно певним тенденціям. Ці загальні тенденції партійно-політичного життя в області напередодні виборів -2002 р. були такими.

- Суспільно-політична ситуація та тенденції її розвитку у Харківській області визначалися розгортанням найвідповідальнішого агітаційного етапу кампанії по виборах до Верховної Ради України та місцевих рад. Про це свідчить те, що протягом виборчої кампанії відбувалася низка масштабних, агітаційних передвиборних заходів, ініційованих обласними організаціями політичних партій та виборчими блоками.
- Харківські обласні організації політичних партій намагаються поширити свій вплив на населення регіону через активізацію роботи по створенню районних та міських організацій, а також первинних осередків в районах області, збільшення загальної чисельності організацій. Спостерігається стійка тенденція до зростання чисельності найбільш впливових партій регіону (Народно-демократична партія, Соціал-демократична партія України (об'єднана), політична партія «Трудова Україна», Всеукраїнське політична об'єднання «Жінки за майбутнє», Аграрна партія України, Партія Регіонів, партія «Яблуко», Селянська партія України).
- Найбільшу активність серед осередків політичних партій регіону протягом виборчої кампанії виявили: Народно-демократична партія, Партія Регіонів, Партія промисловців і підприємців України, Аграрна партія України, політична партія «Трудова Україна», Соціал-демократична партія України (об'єднана), Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина».
- У виборчому процесі активізувалися громадські організації, які цілеспрямовано намагалися посилити свій вплив на розгортання електоральної кампанії в регіоні. Найбільшу активність серед громадських організацій регіону виявили Харківське міське об'єднання «Новий Харків – нові можливості», громадське об'єднання «Соціал-

демократичний молодіжний альянс», Союзу ветеранів Афганістану, Конгрес української інтелігенції.

- На регіональному рівні яскраво виявлялася тенденція до активного блокування політичних партій, які представляють приблизно однаковий ідеологічний напрямок.
В Харківській області було сформовано 9 виборчих блоків:
- **блок «За єдину Україну»** (в нього входять обласні організації Народного-демократичної партії, Аграрної партії України, Партії регіонів, партії «Трудова Україна», Партії промисловців і підприємців України);
- **блок «Наша Україна»** (включає обласні організації Народного Руху України, партії «Реформи та порядок», Українського народного руху, партії «Вперед, Україно», партії «Християнсько-народний союз», Республіканська християнська партія, Ліберальної партії України, Молодіжної партії України, Конгрес Українських націоналістів);
- **блок Ю.Тимошенко** (об'єднує обласні організації Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», УНП «Собор», Української республіканської партії);
- **блок «Єдність»** (об'єднує обласні організації ПП «Єдність», ПП «Справедливість», ПП «Соціал-демократичний Союз», ПП «Молода Україна»);
- **Руський блок** (об'єднує обласні організації ПП «За Русь єдину», ПП «Русько-український Союз»);
- **блок «Народний Рух України»** (основу якого складає обласна організація партії «Народний Рух України – за єдність»);
- **блок «Демократичного союзу» та Демократичної партії України** (співробітництво між обласними організаціями партій «Демократичний союз» та Демократична партія України обмежувалося узгодженням кандидатур по мажоритарних округах);
- **блок «Команда Озимого Покоління»** (обласні організації Української Селянської Демократичної партії, Конституційно-демократичної партії, Ліберально-демократичної партії, Партії приватної власності, створені недавно, тому робота велася по створенню не стільки блоку, скільки партійної мережі);
- **«Блок Н.Вітренко»** (обласна організація Прогресивної Соціалістичної партії України утворила основу блоку, не зумівши залучити до нього інші ліві сили регіону).

Низка обласних організацій політичних партій прийняла рішення йти на вибори самостійно. Серед них обласні організації таких партій: Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), Партії зелених України, партії «Яблуко», Комуністичної партії України, Соціалістичної партії України, Прогресивної соціалістичної партії України, партії «Солідарність жінок України», Всеукраїнського політичного об'єднання «Жінки за майбутнє», політичної партії «Нова сила», Комуністичної партії України (оновленої), Всеукраїнсько-

го об'єднання лівих «Справедливість», Ліберальної партії України (оновленої), Народної партії вкладників та соціального захисту, Комуністичної партії робітників і селян.

Показником реальної участі політичних партій у виборчому процесі була їхня робота у складі окружних виборчих комісій. У цьому зв'язку варто зазначити, що в усіх 14 окружних виборчих комісіях у Харківській області отримали представництво обласні організації: Народно-демократичної партії, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), політичної партії «Трудова Україна», партії «Яблуко», Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», Комуністичної партії України, партії «Демократичний союз», Партії зелених України, партії «Реформи та порядок», Українського Народного Руху, Соціалістичної партії України, політичної партії «Єдність».

13 місць в окружних виборчих комісіях отримали: Народний Рух України, Партія Регіонів, політична партія «Солідарність», Прогресивна соціалістична партія України.

12 місць отримало Всеукраїнське об'єднання «Жінки за майбутнє».

10 місць дісталися Всеукраїнському об'єднанню «Громада». Решта партій отримала менше 10 місць.

На загальнонаціональному рівні на політичному ринку виборів в український парламент фігурували 12 виборчих блоків та 21 політична партія. Для порівняння – на виборах 1998 року партій та блоків – суб'єктів виборчого процесу було трохи менше – 30, з яких 9 виборчих блоків та 21 політична партія. Тобто саме виборчих блоків на виборах 2002 року було сформовано на 3 більше, що свідчить про більш активне блочне будівництво на виборах поточного року. Українські виборці на виборах 2002 році у загальнонаціональному багатомандатному виборчому окрузі мали вибирати з 33-х партій та блоків. Є сенс навести повний перелік партій і блоків, які фігурували у виборчому бюлетені відповідно до їх номерів:

1. Комуністична партія України.
2. Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна».
3. Виборчий блок «Демократична партія України – партія «Демократичний союз».
4. Політична партія «Всеукраїнське об'єднання християн».
5. Виборчий блок політичних партій «Блок Наталії Вітренко».
6. Партія Зелених України.
7. Виборчий блок політичних партій «Проти всіх».
8. Комуністична партія робітників і селян.
9. Всеукраїнська партія «Нова сила».
10. Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко».
11. Партія реабілітації тяжкохворих України.
12. Комуністична партія України (оновлена).
13. Соціалістична партія України.

14. Виборчий блок політичних партій «За єдину Україну!»
15. Виборчий блок політичних партій «Єдність».
16. Всеукраїнська партія трудящих.
17. Ліберальна партія України (оновлена).
18. Виборчий блок Української партії та Всеукраїнської партії між-національного порозуміння «Новий світ».
19. Політична партія Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість».
20. Виборчий блок політичних партій «Команда Озимого Покоління».
21. Народна партія вкладників та соціального захисту.
22. Селянська партія України.
23. Соціал-демократична партія України (об'єднана).
24. Виборчий блок «Народний Рух України».
25. Українська Національна Асамблея.
26. Виборчий блок політичних партій «ЗУБР».
27. Українська морська партія.
28. Українська політична партія «Християнський рух».
29. Соціал-демократична партія Україна.
30. Виборчий блок політичних партій «Руський Блок».
31. Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє».
32. Політична партія «Яблуко».
33. Політична партія «Нова генерація України».

Політичними партіями у мажоритарних округах були висунуті: від КПУ та СПУ – 12 чол., від блоку «Народний Рух України за єдність» – 11 чол., від НДП – 10 чол., СДПУ(о) та ПСПУ – 8 чол., Партія регіонів та КПРС – 5 чол., УНП «Собор» та КП(б)У – 4 чол. 82 висуванці – безпартійні, 92 – самовисуванці.

За попередніми результатами виборів 2002 року у Харківській області можна зробити наступні висновки щодо розвитку тенденцій політичного життя регіону.

Ліві сили у нашому регіоні неухильно втрачають власні позиції. Про це свідчать результати виборів у Харківській області до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2002 році. Ця визначна політична подія віддзеркалила той факт, що зберігається негативна динаміка голосування за ліві партії – на кожних нових виборах відсоток голосуючих за них зменшується: фаворит лівих сил КПУ в нашому регіоні на виборах у багатомандатному загальнонаціональному окрузі отримала майже на 5% менше порівняно з виборами до Верховної Ради України у 1998 році (35,49% – у 1998 році проти 30,69% – у 2002 році). По 14 мажоритарних округах області КПУ та іншим лівим партіям не вдалося провести жодного з своїх кандидатів. В обласній раді чисельність фракції комуністів зменшилася більше, ніж вдвічі (з 12 до 5 чол.). Ще більше скорочення представників КПУ спостерігається і на виборах до Харківської міської ради (обрано 7 комуністів, у той час, як в

раді попереднього скликання їх було 27, що майже вчетверо більше, ніж тепер). Кандидат у мери Харкова, перший секретар обкому КПУ А.Александровська на виборах 2002 року набрала майже вдвічі менше голосів (22,3 %), ніж кандидат від блоку «За єдину Україну!» В.Шумілін (36,6 %), який і одержав перемогу. Тому, якщо КПУ по області посіла 1 місце на виборах у багатомандатному загальнонаціональному окрузі, то можна з впевненістю стверджувати, що на виборах по мажоритарних округах та місцевих виборах вона зазнала нещивної поразки.

Інший «гранд» лівих сил – Соціалістична партія України – на виборах по партійних списках пододала 4%-ий бартер, набравши 4,51% голосів виборців м. Харкова та області проти 6,08%, які отримав блок СПУ-СелПУ на виборах 1998 року. Даний показник можна розцінювати двояко. З одного боку, спостерігається зменшення виборців, що симпатизують ідеологічним настановам даної політичної сили (СелПУ віцент прогала вибори, набравши самостійно на виборах 2002 року лише 0,38%). З іншого боку, можна констатувати зміцнення позицій саме СПУ та, можливо, особисто її лідера О.Мороза, якому вдалося насамперед завдяки «касетному скандалу» зберегти позиції партії в області та залучити на свій бік певну частину протестного електорату.

Значно гірше ситуація склалася для блоку Н.Вітренко, який значно послабив свої позиції в Харківській області. Йдеться про зменшення майже вдвічі кількості прибічників політичної сили, яку очолює донедавна впливовий лідер лівих. Якщо на виборах 1998 року ПСПУ отримала 10,8 % голосів, то на виборах 2002 року – лише 4,96 % виборців м. Харкова та області. Цей факт свідчить про те, що намітилася чітка тенденція до зменшення протестного потенціалу регіонального електорату. Зрушення на краще в житті мешканців області змушує їх відмовлятися від екстремізму та популізму лівого толку. Відбувається переорієнтація політичних уподобань виборців у бік більш поміркованих, зважених політичних сил. Навіть харизматичний ресурс Н.Вітренко у цій ситуації не допоміг їй та її однодумцям подолати 4-ий бартер в Україні.

Загалом ліві сили (КПУ, ПСПУ) отримали на виборах 2002 року на 11% менше ніж на виборах 1998 року. (40,16% проти 51,5%).

Центристські сили (блок «За єдину Україну!», СДПУ(о), блок «Наша Україна» тощо) значно укріплюють свої позиції в нашій області. Нещодавно створений блок «Команда Озимого Покоління» подолав 4%-ий бартер у Харківській області.

Блок «За єдину Україну!» отримав другий після КПУ результат - 15,56% голосів на виборах по партійним спискам (що майже на 5% більше ніж на минулих виборах у 1998 році – 11,31%, які отримали разом партії-члени блоку, що брали участь у попередніх виборах 1998 року – НДП, АПУ, складові частини нинішньої Партії регіонів – Партія труда та Партія регіонально-го відродження України).

Блок «За єдину Україну!» впевнено переміг у Харківській області на виборах до Верховної Ради України по мажоритарних округах, провівши до

парламенту 11 з 14 своїх кандидатів. Решта новообраних депутатів по одномандатних округах Харківської області теж заявили про свій намір вступити до фракції блоку «За єдину Україну!» у майбутній Верховній Раді України Це принципово нове, позитивне явище для ефективного відстоювання інтересів нашого регіону в українському парламенті та консолідованого голосування.

Крім того, блок «За єдину Україну!» святкує безумовну перемогу на місцевих виборах. В обласну раду з 68 депутатів абсолютна більшість – 62 є представниками блоку «За єдину Україну!». 2/3 складу міської ради м. Харкова належать також до цієї політичної сили. Представник блоку, заступник голови обласної державної адміністрації, голова обласної організації НДП В.А.Шумілкін впевнено переміг на виборах Харківського міського голови, отримавши 36,6 % голосів . Абсолютна більшість – 75 % посад голів населених пунктів області та така ж сама кількість депутатів у складі рад всіх рівнів віднини належить теж представникам блоку «За єдину Україну!»

Локальний успіх у нашій області має нова політична сила, яка сповідує яскраво виявлені ліберальні цінності, виборчий блок політичних партій «Команда Озимого Покоління». Це утворення отримало на виборах 2002 року 4,57% голосів виборців. Враховуючи наочну ідеологічну близькість між «КОП» та блоком «За єдину Україну!» можна припустити, що «Команда Озимого Покоління» відтягнула голоси молодого електорату, який потенційно міг би проголосувати за блок «За єдину Україну!». Це наводить на думку, що отримані останнім блоком відсотки не є максимально можливими в Харківській області та серед виборців молодого покоління у нього існує непоганий резерв. Також слід враховувати, що серед виборців, які внаслідок невдалої організації виборів не змогли реалізувати своє виборче право, існує велика частина потенційного електорату блоку «За єдину Україну!». Вищевказані обставини разом виступають на користь вірогідної динаміки збільшення прибічників названої політичної сили у майбутньому.

Слід окремо відзначити успіх в області СДПУ(о), яка посіла 3 місце в регіоні на виборах по партійних списках. Порівняно з минулими виборами 1998 року ця лівоцентристська партія на виборах по партійних списках збільшила чисельність своїх прибічників майже втричі (з 3,53% до 10,17%). Враховуючи, що лівий електорат зменшився більше, ніж на 10%, можна припустити, що його значна частина переорієнтувалася на лівий центр, де фаворитом є саме Соціал-демократична партія України (обл. єднана), що свідчить про демократизацію політичної свідомості певної частини лівого електорату.

Партії, які складають виборчий блок В.Ющенка «Наша Україна» зберегли свої позиції, отримавши 5,9% голосів проти 6, 23% у 1998 році. Даний факт нашттовхує на думку, що інтеграційний маневр, до якого вдалися партії, які складають ядро блоку (НРУ, УНР, ПРП, КУН) не призвів до очікуваного збільшення кількості їх симпатиків у Харківському регіоні. Проте сам факт подолання 4%-го бар'єру в нашій області цієї політичної сили за підсумками

голосування по партійних списках (загальне 4 місце) змушує не погодитися з висновками деяких аналітиків, які поспішили розділити Україну навпіл, виділяючи «ющенківську» Західну Україну та прокомуністичну Східну Україну. Вищезазначені спостереження свідчать про те, що блок В.Ющенка «Наша Україна» має достатню кількість своїх прихильників і на Харківщині, хоча рівень популярності даного політичного утворення є традиційно меншим порівняно з Західним регіоном України.

Представники «нової» некомуністичної опозиції – «Виборчий блок Юлії Тимошенко» в області успіху не мав, отримавши 1,85 % голосів регіонального електорату. Це свідчить про те, що виборці м. Харкова та області не сприймають гасел та ідей Ю.Тимошенко та її команди, ототожнюючи її ім'я з махінаціями, зловживаннями та з її спільними аферами з колишнім Прем'єр-міністром України П. Лазаренком у газовій сфері. У цьому контексті не допомогли навіть «мученецькі трюки» з буцімто ненаданням приміщень під час перебування Ю.Тимошенко у Харкові.

Загалом оцінюючи підсумки парламентських виборів на всеукраїнському рівні, слід погодитися з думкою Прем'єр-міністра України А.К. Кінаха про те, що складається доволі складна конфігурація нового складу українського парламенту. Жодна з політичних сил, що подолали 4%-ий бар'єр (блок В.Ющенка «Наша Україна» – 23,52%, КПУ – 20,02%, блок «За єдину Україну» – 11,84%, «Блок Юлії Тимошенко» – 7,24%, СПУ – 6,89%, СДПУ(о) – 6,26%), на виборах у парламент по партійних списках навіть якщо додати до цих відсотків місця, отримані у мажоритарних округах, не може самотужки сформувавши партійну парламентську більшість. У цьому контексті першочерговим завданням діяльності нового складу Верховної Ради України виглядає прийняття Закону про парламентську більшість. Це дозволило б підвищити ефективність законотворчої роботи українського парламенту нового скликання та прискорити структурування цього представницького органу.

Після виборів у Верховну Раду України та місцевих рад 2002 р. розпочинається новий етап розвитку партійної системи, адже згідно Закону України «Про політичні партії» буде оголошена перереєстрація партій, яка призведе до істотного скорочення їх кількості. Ті партії, що не відповідатимуть вимогам даного Закону будуть зняті з реєстрації. Тож слід очікувати укрупнення існуючих політичних партій в Україні.

Відомості про автора

Поліщук Ігор Олексійович – кандидат політичних наук, заступник начальника управління з питань внутрішньої політики Харківської обласної державної адміністрації, доцент кафедри політології, Харківський національний університет ім. Каразіна, м. Харків

Троян С. С. (Рівне)

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В 1989-2002 РР.: ВІД УКРАЇНСЬКОЇ АТОМІЗАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

У сучасних умовах становлення і розвитку модерної партійної системи України доречно аналізувати в контексті виокремлення та характеристики основних етапів розвитку української державності. Звідси, вирішальний вплив на зміни партійно-політичного характеру в Україні впродовж 1989 - 2002 рр. справляє реальний хід утвердження та конституювання нашої держави як форми територіально-політичної організації українського народу, яка покликана забезпечити йому найкращі умови для економічного, політичного, соціального та духовного розвитку.

Перший етап – 1990-1991 рр. – проголошення та конституювання незалежної Української держави. З точки зору стану партійної системи в цьому контексті доречно вести мову про протоетап (1989-1991), пов'язаний із крахом однопартійної моделі та початком формування багатопартійності в Україні.

Рубіж 80-90-х років минулого століття у політичному житті України характеризувався, по-перше, лібералізацією радянської командно-адміністративної системи, а, по-друге, поглибленням її кризи. Каталізаторами процесу національного відродження українського народу та його державності стали новостворені громадсько-політичні організації, товариства, клуби – Українська Гельсінська Спілка, Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка, Спілка незалежної української молоді тощо. Найпомітніше місце тут, безумовно, зайняв організований у 1989 р. Народний Рух України. Його слід розглядати в якості широкого народного фронту, що мав на меті активну боротьбу за українські інтереси. Він користувався достатньо широкою підтримкою в різних верствах суспільства, що водночас означало поширення в ньому значного плюралізму поглядів і думок. Саме в цей час розпочався процес формування демократичних політичних партій, а у Верховній Раді була сформована опозиція в особі Народної Ради на чолі з академіком І.Юхновським, до якої увійшло 125 депутатів. Офіційно першою в новітній історії України політичною партією в 1989 р. стала Українська республіканська партія (УРН) на чолі з Левком Лук'яненком, яка виросла із Української Гельсінської Спілки.

У цих умовах Верховна Рада 16 липня 1990 р. прийняла надзвичайної ваги документ – Декларацію про державний суверенітет України. За неї проголосувало 355 парламентаріїв, проти – 4, утримався – 1. Вона проголосила невід'ємне право української нації на своє самовизначення та будівництво незалежної Української держави. Принципами рівноправності, взаємо-

поваги та невтручання у внутрішні справи Україна мала керуватися при укладенні міжнародних угод, у тому числі нового Союзного Договору, який розроблявся в Москві під керівництвом Президента СРСР М.Горбачова. Однак створення Державного Комітету з Надзвичайного Стану та заколот 19-21 серпня 1991 р. в Москві привели до фактичного краху надій на перепідписання Союзного Договору.

24 серпня 1991 р. Надзвичайна сесія Верховної Ради прийняла Акт проголошення незалежності України, проголосивши її повну державну незалежність і створення самостійної української держави – України. Над будинком Верховної Ради було піднято національний синьо-жовтий прапор. Легітимність цього документу була підтверджена Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. – за його підтвердження висловилися 90,9 % голосуючих. Водночас відбулися вибори першого Президента України. Ним став тодішній Голова Верховної Ради наш земляк Л.Кравчук, який набрав 61,59 % голосів. Окрім того, на першому етапі державотворення в Україні важливе політичне значення мало прийняття Закону про економічний суверенітет, затвердження Верховною Радою 24 жовтня 1990 р. Комісії по розробці нової Конституції України на чолі з Л.Кравчуком і схвалення її концепції в середині червня наступного року.

Самостійність України була підкріплена в грудні 1991 р. спочатку підписанням угоди в Біловезькій Пущі між керівниками Білорусії, Росії та України про припинення існування Радянського Союзу та перехід усієї повноти влади до республіканських урядів, а потім рішення в Алма-Аті про денонсацію Союзного Договору 1922 р. та створення Союзу Незалежних Держав (СНД) як міжнародного об'єднання рівноправних держав. Україна була визнана світовим співтовариством, що сприяло розгортанню процесів будівництва нової державності, еволюції її політичних партій і партійної системи по шляху організаційно-партійного творення в країнах західного типу.

Другий етап – 1991-1993 рр. – розгортання конституційного процесу в умовах зародження ринкових механізмів і становлення багатопартійної політичної системи.

Державна незалежність України швидко почала наповнюватися реальним змістом. Було прийнято демократичний Закон про громадянство; затверджено державний прапор, малий герб і гімн України; створено власні Збройні Сили, Службу безпеки, Національну гвардію, прикордонні війська, митну службу. Україна добровільно відмовилася від ядерних озброєнь і вивела їх із своєї території, набувши статусу без'ядерної держави та приєднавшись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї взаємнa на гарантії територіальної цілісності та державного суверенітету з боку США і Росії.

Швидкими темпами, хоча й далеко не завжди продумано і навіть часто стихійно йшов процес складання ринкових механізмів і здійснення приватизації. Повсюдно виникали нові політичні партії, серед яких відбувалося розмежування на лівих – Соціалістична партія України, Комуністична партія України (заборонена з серпня 1991 р. по 1993 р.), Селянська партія Ук-

раїни, правих – Народний Рух України (народний фронт), Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів, Християнсько-демократична партія України та центристів – Партія демократичного відродження, Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія України.

Розгортався конституційний процес і до Конституції колишньої УРСР були внесені істотні зміни та доповнення, які суттєво видозмінили структуру органів державної влади та взаємовідносини між ними. Водночас 30 червня 1992 р. Комісія по розробці нової Конституції України внесла на розгляд Верховної Ради її перший проєкт. Він був схвалений Європейською комісією «За демократію через право та позитивно оцінений зарубіжними й українськими експертами. Після схвалення в першому читанні парламентом і всенародного обговорення був створений другий – оновлений проєкт Конституції. Восени 1993 р. Верховна Рада приступила до його обговорення і 10 листопада третій – доопрацьований проєкт Конституції був опублікований. На жаль цей проєкт так і не був внесений на пленарне засідання українського парламенту через політичну кризу. Вона завершилася прийняттям рішення Верховної Ради про дострокові вибори парламенту та Президента влітку 1994 р. Україна втратила реальний шанс уже на початку свого державотворення отримати передову демократичну Конституцію як ґрунт для подальшого ефективного розгортання державотворчих процесів. Причини цього, серед іншого, знаходилися і в недосконалості й атомізованому стані української моделі партійно-політичної системи, слабкому впливі політичних партій на процеси демократизації нашого суспільства. Характерними рисами еволюції партійної системи в цей час були антикомуністична й антитоталітарна спрямованість більшості політичних партій, їх розвиток за континентально-європейським зразком (західництво), прихильність ідеям демократії та демократичної розбудови українського суспільства. Це знайшло вираження в тому, що за ідеал обиралися західні демократії, а оптимальною моделлю партійної системи України – англо-саксонська двопартійна система (класичне втілення знайшла в США та Великобританії). Помилково навіть багато нових політичних діячів вважали, що цю систему можна автоматично перенести на український ґрунт, незважаючи на атомізований характер тогочасної партійної системи в нашій державі, недосконалість і незавершеність процесів партійного будівництва, відсутність потужних і впливових у загальноукраїнському масштабі політичних партій.

Третій етап – 1993-1996 рр. – ускладнення внутрішньополітичної ситуації в ході зміцнення внутрішніх засад, зовнішньополітичних гарантій української державності та подальшого розгортання процесу еволюції партійної системи України, пов'язаного із виникненням нових політичних партій. Своєрідною точкою відліку для цього етапу можна вважати перетворення Народного Руху України з народного фронту в партію та реєстрацію забороненої раніше Комуністичної партії України.

Незважаючи на незавершеність конституційного процесу, продовжувалися незворотні, але значною мірою суперечливі ринкові перетворення. Вони отримали образну назву «терапії без шоку».

Саме складна внутрішньополітична ситуація привела до поразки Л.Кравчука та перемоги Л.Кучми на дострокових президентських виборах влітку 1994 р. Головою Верховної Ради, яка була обрана за мажоритарною виборчою системою на основі Закону про вибори народних депутатів України, став лідер СНУ О.Мороз. Під головуванням нових керівників держави була сформована нова Конституційна комісія і в листопада 1994 р. відновився конституційний процес.

Однак суперечності, які виникли між різними гілками влади з приводу Конституції України та боротьби за владу, привели до конституційної кризи. Вона була подолана лише після підписання 8 червня 1995 р. відносно легітимного Конституційного договору між Верховною Радою та Президентом України «Про основні заходи організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». В умовах конкретної кризової політичної ситуації він зіграв позитивну роль у конституційному процесі, запобігши доведенню конфлікту між гілками влади до силових методів його вирішення, поклавши початок демонтажу недієздатної системи державної влади у формі рад і ставши важливим чинником прискорення конституційного процесу.

На даному етапі державотворення становлення партійної системи відбувалося в несприятливих умовах, в тому числі пов'язаних і з недосконалістю виборчого законодавства та існуванням мажоритарної моделі виборчої системи. Але подальший розвиток партій і недовіра виборців до «незалежних» кандидатів і їх програм мали своїм наслідком те, що на виборах – 94 до Верховної Ради приблизно половина депутатів були обрані як члени конкретної політичної партії. На той час це свідчило, по-перше, про подальшу еволюцію партійної системи, яка, втім, продовжувала залишатися типово атомізованою; по-друге, про поступове усвідомлення в суспільстві необхідності розвитку політичних партій; по-третє, про все більший тиск партійно-еволюційних процесів на виборчі процеси, що ставило на порядок денний питання про зміну моделі виборчої системи (перехід від мажоритарної до пропорційно-мажоритарної, яка значно повніше корелюється із наявністю багатопартійності в суспільстві). Водночас, в умовах поглиблення соціально-економічної кризи пішли на спад національно-демократична ейфорія та романтизм правих партій і відродилися реальні спроби організації політичної сили, яка б відповідала за державний курс – «партії влади». На цю роль навіть намагалася, проте безуспішно, претендувати Соціалістична партія України, яка створила в тогочасній Верховній Раді «групу 239» – більшість, що мала офіційну назву «За суверенну демократичну Україну».

Четвертий етап – 1996-1999 рр. – прийняття і впровадження в життя Конституції 1996 р., створення ґрунту для ефективних зрушень у всіх

сферах життя українського суспільства та радикальних законодавчих змін, які сприяли підвищенню ролі політичних партій в Україні.

Завершальний етап конституційного процесу розпочався на початку 1996 р. Конституційна комісія завершила роботу над проектом Основного Закону нашої держави і 20 березня 1996 р. він був представлений її співголовами на спеціальному засіданні Верховної Ради, а в квітні опублікований для всенародного обговорення. У його ході поступило понад 8 тис. пропозицій і доповнень від громадян України. Крім того надійшла низка альтернативних конституційних проектів. Однак Верховна Рада вирішила повернути проект Конституції на доробку, після чого у суттєво зміненому та досконалому вигляді прийняла його після обговорення в першому читанні. 19 червня розпочалося друге читання проекту.

Проте затягування парламентом прийняття нової Конституції України змусило Президента 26 червня видати Указ про призначення на 25 вересня 1996 р. всенародного референдуму з цього питання. Після цього Верховна Рада довела, що вона може консолідуватися та подолати розбіжності, багато з яких не мали принципового значення. Через 15,5 годин безперервної роботи вранці 28 червня 1996 р. п'ята сесія Верховної Ради прийняла Конституцію України у другому та третьому читаннях. За неї проголосувало 315 депутатів, проти – 36, утрималися – 12, не голосували – 30. Тим самим успішно завершився тривалий конституційний процес. День 28 червня було оголошено святковим. Прийняття Конституції означало в цілому завершення процесу становлення України як суверенної незалежної самостійної держави, повноправного суб'єкта європейського та світового співтовариства.

Конституція України стала базою для вдосконалення політичної, партійної та виборчої систем. Був прийнятий новий Закон про вибори народних депутатів усіх рівнів за змішаною мажоритарно-пропорційною системою (по 225 депутатів до Верховної Ради обиралися від партій – за партійними списками, персонально – шляхом голосування за конкретного кандидата). На основі цього закону були проведені вибори 29 березня 1998 р. і сформовано новий депутатський корпус України.

Партійна система продовжувала залишатися атомізованою і налічувала приблизно п'ять десятків політичних партій. Жодна з них за рівнем організованості, популярності, впливу на функціонування центральних і місцевих органів влади не була справді серйозною силою, здатною, з одного боку, ефективно впливати на формування загальнодержавної політики, а, з другого, взяти на себе відповідальність за впровадження та дотримання урядового курсу. Водночас, у зв'язку з якісною зміною характеру виборчої системи до Верховної Ради, політичні партії отримали в парламенті депутатське представництво внаслідок виборів від багатомандатного всеукраїнського виборчого округу, сформували там свої партійні фракції. Це одразу підвищило роль партій у суспільстві та можливості їх впливу на здійснення законодавчого процесу в державі та формування засад її внутрішньої і зовнішньої політики. Такі процеси заклали перший камінь у фундамент поступового переходу в Ук-

раїні від нестійкої атомізованої партійної системи до системи поляризованого плюралізму. Але цей процес у той час стримувало як мінімум кілька факторів: 1) нетривкий часовий проміжок існування змішаної виборчої системи в Україні; 2) збереження мажоритарної моделі виборчої системи при виборах народних депутатів до місцевих Рад; 3) відсутність потужних організаційно сформованих політичних партій, дроблення партійно-політичних сил; 4) переважання корпоративних вузьких інтересів над стрижневими напрямками партійної діяльності, готовністю партій взяти на себе формування виконавчих органів влади та, тим самим, відповідальності за стан справ у державі; 5) відсутність конституційних норм, які б передбачали функціонування ефектної партійної системи з опорою на партії поляризованого спектру; 6) хоча уже тоді в Україні склалася ліва опозиція до влади, насамперед в особі Комуністичної та Соціалістичної партій, права опозиція була значно слабкіша від неї, а політичний центр носив аморфний характер; 7) основною політичною фігурою в умовах президентсько-парламентської моделі політичної системи в Україні залишався позапартійний глава держави, який не вбачав прямої необхідності мати постійну опору в якійсь політичній партії.

П'ятий етап – з 1999 р. – висхідної лінії розвитку (насамперед у соціальній та економічній галузях) та реального становлення елементів поляризованого плюралізму в партійній системі України.

Цей етап, незважаючи на серйозні політичні колізії, пов'язані з Всеукраїнським референдумом 1999 р. про внесення змін до чинної Конституції України, виборами Президента держави восени 1999 р. (після другого туру голосування перемогу одержав діючий глава держави Л.Кучма), вбивством журналіста Г.Гонгадзе і так званім «касетним» скандалом, виборами–2002 до Верховної Ради й іншими неоднозначними подіями політичного характеру став переломним у плані соціально-економічних ринкових перетворень, модернізації законотворчої бази держави та посилення її активності на міжнародній арені. Новому уряду під керівництвом В.Ющенка вдалося стабілізувати та зміцнити національну валюту, прискорити темпи економічного розвитку, за якими Україна стала першою серед колишніх республік Радянського Союзу та вийшла на передові позиції у Європі. Швидкі темпи ринкових перетворень дозволили підняти пенсії, стипендії та заробітну плату жителям України, зміцнивши рівень соціальної захищеності населення та його довіри до офіційних державних владних структур.

Надзвичайно важливе значення мали й зміни, які в цей час відбулися в партійно-політичній сфері, що серйозно вплинуло на процес подальшої еволюції партійної системи. 5 квітня 2001 р. був прийнятий Закон про політичні партії в Україні. У ньому нормативно було зафіксовано наступне визначення: «Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах».

Розвиток подій у 1999-2002 рр., особливо передвиборна боротьба та реалії «української весни» після виборів до парламенту і місцевих виборних органів влади 2002 р., свідчить про наявність наступних важливих моментів, які можна розглядати у якості показників еволюції партійної системи в Україні від атомізованої до плюралістичної (поляризованого або обмеженого плюралізму).

По-перше, виникнення впливових партійних блоків і чіткий поділ політичних сил на лівий (комуністи – насамперед КПУ) і правий («Наша Україна») фланги, а також сформування й утвердження потужного владного партійного блоку «За єдину Україну» на чолі з главою Адміністрації Президента України ВЛитвином.

По-друге, зростання ролі ідеологічної складової, боротьби ідей у партійному протистоянні, що стало свідченням ідеологічної структуризації українського суспільства. Звідси можна припустити думку про доповнення партійно-політичної поляризації ідеологічною. При цьому очевидно, що КПУ остаточно втратила ідеологічну ініціативу (результати останніх парламентських виборів – ще одне свідчення тому), не визначатиме перспективу розвитку українського суспільства, а її найвірогідніші перспективи можуть знаходитися на шляху еволюції від ортодоксальних лівих до націонал-комунізму. До речі, послаблення позицій комуністів в Україні співпадає з подібними явищами у наших сусідів – Російській Федерації (В.Жириновський образно назвав цей факт «завершенням ери краху комунізму в Росії») та Молдові.

По-третє, виокремлення кількох основних партій і партійних блоків, які зайняли провідні позиції в суспільстві. Проте жодна з трьох основних конкуруючих на даний час партійно-політичних сил («Наша Україна», «За єдину Україну», Комуністична партія України) поки що вирішальної переваги не отримала і самостійно вирішувати важливі питання у Верховній Раді не зможе. Отже, можна припустити, що головним переможцем і основною політичною фігурою в Україні залишається Президент, який ситуативно буде спиратися на ту чи іншу партійно-політичну силу. Якщо «За єдину Україну», а саме вона має найбільше можливостей для цього, не створить конструктивну більшість у Верховній Раді, то це може призвести до свого роду «зависання» влади. Без радикального ліберального реформування суспільства, поглиблення процесів демократизації та партійної поляризації політичні кризи та протистояння в Україні мають небезпечну тенденцію до переростання у політичній застій.

По-четверте, в Україні переважає загалом негативне ставлення населення до атомізованого стану партійної системи (зараз у нас офіційно зареєстровано 127 політичних партій). Так, за оприлюдненими в другій половині грудня 2001 р. Українським центром економічних і політичних досліджень ім. Олександра Васильовича Разумкова соціологічними даними 45 % респондентів проти багатопартійної системи в Україні, 40 % - за. 58 % відсотків вважає, що в Україні має бути не більше п'яти партій, 23 % – від 5 до 10 партій і лише 0,5% – понад 100 партій.

Загалом можна зробити висновок, що нині чіткий поділ партійно-політичних сил на відносно потужні лівий (насамперед комуністи) та правий (блок «Наша Україна») фланги свідчить про подальшу еволюцію партійної системи України в бік системи поляризованого плюралізму західного зразка. Наявність потужної третьої сили в особі провладного блоку «За єдину Україну» дозволяє говорити про перспективи обмеженої партійної поляризації, яка може спиратися на блокування кількох партійних сил і створення різного роду на перших порах ситуативних, а потім і більш тривких партійно-політичних об'єднань і блоків. Все це свідчить про прогресивний шлях поступової трансформації атомізованої партійної системи України в прогресивнішу та впливовішу партійну систему поляризованого плюралізму або при певних умовах обмеженого плюралізму західноєвропейського зразка.

Відомості про автора

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне

Політична
соціалізація,
політична
культура

ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРИОДИЧНІ СТРУКТУРИ
МАСОВОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ СРСР
ПЕРИОДИЧНІ СТРУКТУРИ

Секція 7

**Політична
соціалізація,
політична
культура**

Васютинський В. О. (Київ)

ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ В СТРУКТУРІ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ: ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Бурхливі події 1989-1991 рр. сколихнули масову свідомість, зумовили цілий спектр якісних змін у її змісті. Але позаяк суспільство не може весь час перебувати в такому збуреному стані, за періодом емоційного піднесення неминуче настав час емоційної втоми та знеохочення.

За багатьма соціально-психологічними показниками сьгоднішній український соціум принципово різниться від «дореволюційного». Багато змін, які відбулися, набрало необоротного характеру. Проте не менше виявилося й таких, що були лише тимчасовими, і за відповідними показниками масова свідомість поступово повернулася на попередні позиції.

Звичайно ж, суспільство змінилося, стало іншим. Але наскільки? Куди ми психологічно ближчі сьогодні – до суспільства Української РСР чи до того невиразного для масової свідомості національно-демократично-громадянського ідеалу, який почали будувати замість сумнозвісного «комуністичного майбуття»? Як це часто буває, вагомні аргументи знаходяться на підтвердження навіть цілком протилежних із цього приводу думок.

Відтак очевидною є потреба комплексного, різнобічного вивчення масової політичної свідомості громадян України – вивчення саме соціально-психологічного, яке, на відміну від політологічних та соціологічних побудов, має «занурюватися в гущавину» народних потреб, інтересів, станів, очікувань.

Однією з таких спроб, доволі ефективною, стали вже кількарічні (з 1994 р.) дослідження, що проводяться Інститутом соціальної та політичної психології АПН України за репрезентативною всеукраїнською вибіркою (дві тисячі осіб). Як основний дослідницький інструмент використувано оригінальні варіанти психосемантичних опитувальників.

Аналіз отримуваних даних дав підстави для висновку про те, що масова політична свідомість громадян України найістотніше визначається двома чинниками: ставленням до здійснюваних (?) реформ (цей чинник названо «Реформаторські настрої – Антиреформаторські настрої») і ставленням до проблем української державності та національного відродження («Патріотичні настрої – Проросійські настрої»).

У чиннику «Реформаторські – Антиреформаторські настрої» тісно переплітаються ставлення до реформ економічних та ідеологічних (до останніх належать і ті, що стосуються демократичних перетворень). Наприклад, громадяни, які висловлюються за реставрацію колгоспної системи, зазвичай прагнуть і повсюдного збереження пам'ятників Леніну, і навпаки. Масова пострадянська свідомість, таким чином, виявляється нездатною розріз-

нити економічні та ідеологічні конструкти як такі, що віддзеркалюють принципово відмінні сфери суспільного життя. На рівні побутового спілкування ця позиція набуває втілення не лише в істотному переважанні очікувань щодо підвищення рівня добробуту над потребами в забезпеченні різного роду прав та свобод, а й в узалежненні самого змісту прав і свобод від матеріально-го становища.

Стабільно центральним, психологічно найбільш «навантаженим» питанням першого чинника є проблема збереження чи ліквідації колгоспів (у різних формах, незалежно від змінюваних назв). У другому чиннику таку провідну роль відіграє мовна проблема (про що йтиметься нижче).

Ці чинники було покладено в основу моделі політико-семантичного простору сучасного українського суспільства (один із її спрощених варіантів подано на рис.). (Належить підкреслити, що ця модель не є строго логічною з політологічного погляду. Вона відображає стан масової свідомості, де, як відомо, логіка не домінує. Наприклад, головні ідеологічні полюси в масових уявленнях становить дихотомічна пара «комунізм-націоналізм», тоді як логічно було б комунізму протиставити антикомунізм, а націоналізму – інтернаціоналізм).

Модель презентує лише «усереднені» позиції українського соціуму, які він займав із 1994 по 2001 рр. Насправді ж розмаїття думок є величезне, індивідуальні позиції респондентів заповнюють увесь простір моделі, хоч і з різною густиною.

Динаміка та напрями розвитку є очевидними. 1994 року (згадаймо, що це був рік перемоги на президентських виборах тоді «лівого» Л.Кучми) суспільство було істотно лівим: переважали виразно антиреформаторські та помірно проросійські настрої.

Такий висновок вимагає пояснення. Річ у тому, що в масових настроях маємо значне розходження між свідомо заявленими постановами громадян і їхніми більш «реальними», але не такими чіткими настановленнями. Так, переважна більшість респондентів загалом висловлювалася і висловлюється «за реформи», але зокрема виступає проти приватизації, ліквідації колгоспів, безробіття, майнового розшарування тощо. Те саме бачимо й у ставленні до незалежності. Стабільно 60-65% громадян погоджуються з тим, що Україна повинна бути незалежною (проти висловлюються 17-22%), проте більш узагальнена позиція тяжіє до настроїв малопатріотичних (або проросійських – відповідно до переважаючих орієнтацій непатріотичних громадян: існують орієнтації пропольські, прорумунські, проугорські тощо, але їх питома вага в загальному обширі масової свідомості є надто невеликою порівняно з проросійськими).

Патріотичні настрої

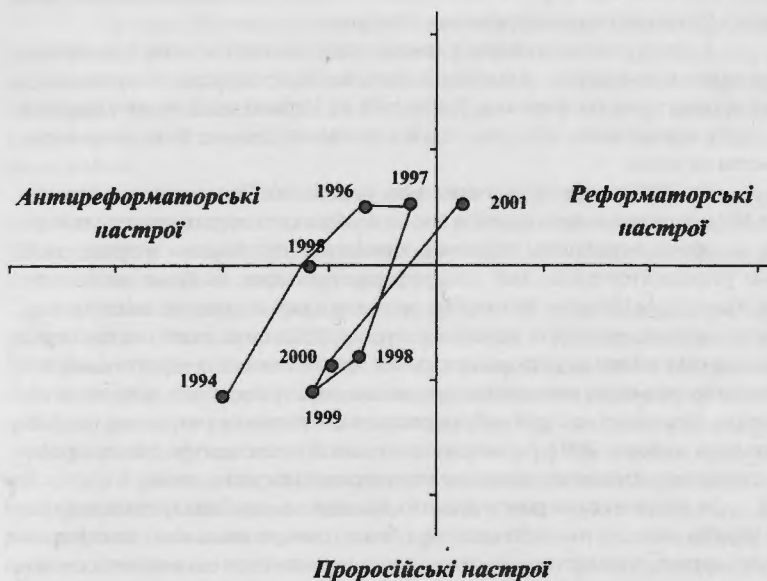

Рис. Динаміка стану масової політичної свідомості громадян України в 1994-2001 рр.

Після 1994 р. українське суспільство досить швидко рухалося в правому напрямі політико-ідеологічного спектра – у бік посилення реформаторських та патріотичних настроїв. 1995 року за ще помірного переважання настроїв антиреформаторських спостерігалось врівноваження позицій за шкалою «Патріотичні – Проросійські настрої».

1996 рік ознаменувався вже незначним переважанням настроїв державницьких, але постави щодо «реформ» залишалися лівими, хоч і наблизилися до «екватора».

1997 року поправління суспільства загальмувалося, а з 1998 р. розпочався зворотний рух уліво. Ще більше ліві тенденції проявилися 1999 року, коли суспільство повернулося майже на позиції п'ятирічної давності: у такий-от спосіб завершився перший термін президентства Кучми.

Перемога на президентських виборах 1999 р. в помірно полівілому суспільстві вже «нелівого» Кучми великою мірою стала результатом сукупного впливу багатьох інших, поза двома основними, чинників. Серед них, зокрема, масований психологічний тиск владних пропрезидентських структур та своєчасна ізоляція справа і зліва єдиного більш-менш спроможного конкурента Кучми не надто «червоного» О.Мороза.

А чи не найважливішим у цьому плані чинником стала ідеологічна розпорошеність соціуму, за умов якої діюча влада дістала додаткову психологічну перевагу над опонентами. У сучасній-бо Україні носії жодної ідеології не мають вирішальної переваги, що й спричиняє тривале тупцювання суспільства на місці.

Рік 2000 не приніс значних змін у ситуацію. Переломним натомість став 2001 рік: узагальнена позиція масової свідомості перетнула середній рівень за обома основними шкалами. Українське суспільство вперше стало більш реформаторським, ніж антиреформаторським, та більш патріотичним, ніж проросійським. За головну причину такої серйозної зміни можна, мабуть, визнати діяльність тодішнього уряду В.Ющенка, який постав перед масовою свідомістю як реформаторський, патріотичний та ефективний, показавши принципову можливість поєднання цих трьох довгоочікуваних параметрів. Відповідні настрої набули реального втілення в результатах парламентських виборів 2002 р., зміцнивши позиції правочентристів та продемонструвавши триваюче зниження популярності виразно лівих.

За результатами розглядуваних досліджень найбільшу соціальну базу в Україні може мати соціал-демократична (помірковано ліва) платформа. Але, по-перше, суспільство про це «не здогадується» (хоч останнім часом починає орієнтуватися дещо адекватніше), а по-друге, «соціал-демократична» назва партії аж ніяк не є гарантією її справжньої соціал-демократичності.

Електорат партій зовсім лівих (30-35%) майже удвічі перевищує частку громадян, які справді сповідують ліві ідеї. Половина-бо тих, хто голосує за комуністів та до них подібних, робить це не через ідеологічні, а радше психологічні причини: почуття розчарування, зневіри, протесту.

На протилежному полюсі політико-ідеологічного спектра – прихильники національно-демократичної (реформаторськи-державницької) ідеології, їх усе ще порівняно менше, ніж свідомих прибічників комуністичних поглядів (ця різниця поволи зменшується). Національно-демократична частина суспільства, хоча й активна, ніколи не становила в Україні критичної маси, спроможної зумовити кардинальний прогресивний розвиток.

Нібито національний та позірно демократичний характер нинішньої Української держави забезпечується зусиллями не так націонал-демократів, як офіційної влади, якій вигідно мати реформаторськи-державницький імідж. Очевидно, що неефективна влада особливо швидко компрометує ідеї, які бере на озброєння, і спричиняє посилення якраз протилежних тенденцій. Відтак незарадна та нібито «права» влада президента Кучми з його оточенням штовхає суспільство вліво. Адже недаремно 1994 року сповнене

надій суспільство рушило було вправо, але потім, не бачачи бажаних результатів, «схаменулося». І навпаки, позитивні приклади діяльності влади справді національної та демократичної (як-от уряду Ющенка) ґрунтовно відновлюють прогресивне соціально-психологічне і політико-ідеологічне спрямування масової свідомості.

Ще один різновид масових позицій підпадає під визначення «націонал-комуністичні». Це погляди, у яких більша чи менша прихильність до незалежності поєднується з прагненням зберегти соціалістичні цінності, їхній ідеал – незалежна соціалістична Україна. У 1995-1997 рр. саме націонал-комуністичні тенденції найвиразніше набирали сили. Потім вони дещо ослабли.

Порівняно малою є соціальна база для ідей реформаторськи-проросійських. На парламентських виборах 1998 р. їх найчіткіше уособлював блок СЛОН, а 2002 р. – партія «Яблуко», які програли, проголошуючи ринкові реформи та акцентуючи проблему «двуязычія».

У сьогоднішньому українському суспільстві національна ідея «в чистому вигляді» – чи то українська, чи то російська – не має великих шансів (програли і «Руський блок» та ЗУБР, і УНА). І взагалі складнувати з національною ідеєю. Виразне акцентування мовної проблеми не привертає більшості виборців до тої чи тої партії. На свідомому рівні ця проблема насамперед турбує лише кілька відсотків громадян (з обох сторін). І це ті кілька відсотків, чий голоси й діляться між партіями чітко етнолінгвістичного спрямування – проукраїнського або проросійського. (Навіть у дуже «русскоязычному» Донецьку самою лише вимогою надання офіційного статусу російській мові не вдавалося спокусити пенсіонерів на виступи протесту. Доводилося дещо кумедно «підверстувати» її до вимог про скасування підвищення комунальних тарифів).

Водночас проблема мови потенційно є дуже дражливою. Саме вона, як зазначалося вище, домінує в чиннику «Патріотичні – Проросійські настрої». Таке її значення здебільшого не усвідомлюється громадянами, але в разі появи якихось додаткових чинників навколо цієї проблеми може «закручуватися» безліч інших, утворюючи вузол, що розв'язати його буває вельми нелегко. (Узяти хоч би події у Львові у зв'язку з убивством композитора І. Білозора та їх відлуння на східних теренах).

Тому, обстоюючи рух у напрямі українізації громадського та державного життя, належить усе-таки зважати на необхідність вибору її оптимальних темпів. Надто швидка українізація неминуче призведе до посилення аж до небезпечної межі антиукраїнських настроїв у російськомовних регіонах (а це як-не-як понад третину населення). Надто повільна українізація обернеться (а часто-густо й обертається) триваючим російщенням.

З погляду аналізу демократичних орієнтацій громадян пріоритетний інтерес становлять чинники, зміст яких пов'язано зі ставленням до реформ і до влади. Виявляється, що демократичні цінності, на жаль, не мають для української масової свідомості самодостатньої ваги і «не дотягують» до

статусу окремого дійового чинника, який би визначав її зміст.

Як самостійний чинник вони виокремлюються у свідомості лише найбільш інтелектуальних, освічених та «демократично заклопотаних» верств населення – такої собі демократичної еліти. Цей факт було, зокрема, зафіксовано під час дослідження політико-ідеологічних орієнтацій київських студентів. Більшості ж громадян властиве більш чи менш байдуже ставлення до цінностей демократії або їх поверхово-словесне схвалення.

Така не вельми прихильна до демократії позиція підсилюється вже згадуваною амбівалентністю ставлень, притаманною недосвідченій масовій свідомості українців. Не заперечуючи проти демократичних реформ, вони часто-густо виявляються неготовими до їх прийняття.

Чинник «Ставлення до влади», що звичайно виявляється третімчетвертим за значущістю, має виразно двоїстий зміст. З одного боку, ідеться про оцінку реальної влади, у якій домінують негативні настановлення. З другого – виокремлюється такий вагомий та емоційно напружений чинник, як потреба громадян мати над собою сильну, ефективну і психологічно близьку владу. Тобто за всього яскраво вираженого негативізму щодо владних інституцій у масовій свідомості глибоко закорінене сподівання на те, що влада врешті-решт «візьметься за розум» і почне діяти відповідно до запитів підданих.

Таким чином, можемо говорити про переважаючу в українському суспільстві готовність до підпорядкування «сильній руці» на зразок цивілізованого авторитаризму. При цьому джерела походження такої влади, її легітимність мало турбують масову свідомість. Головне, аби вона довела свою практичну спроможність.

За нашими даними, до 90 відсотків громадян України тою чи тою мірою поділяють таку позицію. І тільки вісім-десять відсотків українців посідають здатність бути рівноправними партнерами з владою – саме вони й становлять соціально-психологічну базу демократії в Україні. Демократія, отже, у нашому перехідному євразійському суспільстві є поки що надто крихким і тендітним явищем.

Відомості про автора

Васютинський Вадим Олександрович – кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник, Інститут соціальної і політичної психології АПН України, м. Київ

Гансова Э. А., Кормим Л. И. (Одесса)

СТАТУС ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ЦЕННОСТНОМ СОЗНАНИИ ГРАЖДАН УКРАИНЫ

В настоящем исследовании предполагается рассмотреть:

- проблему единства и взаимозависимости всех видов человеческих прав – политических, экономических, социальных, – образующих содержание категории и концепции прав человека;
- последствия игнорирования социально-экономических прав в процессе становления демократического государства в Украине;
- взаимосвязь социальной и правовой сторон деятельности государства; необходимость теоретической разработки концепции социально-правового государства как синтеза теорий социального государства и правового государства;
- роль и место общественного мнения в системе социального и правового государства.

Общественное мнение, будучи институтом гражданского общества, отражает правозащитную деятельность государства через «призму» оценок населения. Такое оценивание позволяет судить об эффективности защиты прав человека в украинском обществе, а также о том, какое место занимают ценности свободы, равенства, справедливости в правовом, нравственном и политическом сознании.

Создание правового государства – двуединый процесс, предполагающий, с одной стороны, законотворчество, с другой стороны, политическую активность граждан, объединенных в общественные организации, открыто выражающих свое мнение.

Концентрированную форму права человека приобрели в международно-правовых актах.

10 декабря 1948 года в Париже была провозглашена Всеобщая декларация прав человека Организации Объединенных Наций. Позднее появляется Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. В 1961 году Совет Европы провозглашает Европейскую социальную хартию.

Международный билль о правах человека с 1966 года стал включать в себя два пакта. Это – Международный пакт о гражданских и политических правах и Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. Последний закрепляет «второе поколение» прав человека («первое поколение» относится к гражданским и политическим правам). Он вступил в силу в 1976 году, когда был сделан ряд уточнений. Одно из них гласит: «Каждый человек имеет право на такой жизненный уровень, включая пищу, одежду, жилище, медицинский уход и необходимое социальное обслужива-

ние, который необходим для поддержания здоровья и благосостояния его самого и его семьи, и право на постоянное улучшение условий жизни».

Эту точку зрения подтвердила Генеральная Ассамблея ООН в резолюции от 4 декабря 1986 года, объявив о «неделимости и взаимозависимости экономических, социальных, культурных, гражданских и политических прав».

Конвенциональные стандарты Международной организации труда содержат более 170 конвенций, относящихся к соблюдению прав человека в сфере трудовых отношений.

В 1985 году был учрежден Комитет по экономическим, социальным и культурным правам Организации Объединенных Наций. Весь последующий период деятельности ООН проходит под эгидой приоритетности гуманитарного развития государств. В 1986 году принимается Декларация ООН о праве на развитие. Начиная с 1990 года в Программе развития ООН (ПРООН) и в Докладе о развитии человеческого потенциала соблюдение прав человека неразрывно связано с социально-экономическим и культурным развитием современного общества. Таким образом, в интерпретации международного сообщества концепция прав человека оказалась соединенной с теорией и практикой социального государства.

Анализируя социальную политику современных государств, ПРООН опирается на «гуманитарный показатель», или «индекс человеческого развития», включающий данные относительно среднедушевого дохода, продолжительности жизни и уровня образования. Кроме того, Доклад содержит целую серию других статистических социальных показателей.

Однако, как нам представляется, в нем не находят должного места субъективные показатели, полученные в результате исследования общественного мнения населения; тогда как такие данные позволяют существенно дополнить информацию о правовой защищенности в тех или иных странах.

Обширный социологический материал предоставляют общеукраинские и региональные социологические центры (например, проект Института социологии АН Украины «Українське суспільство на межі ХХІ сторіччя». Керівники – В. Ворона, Є Головаха, Н. Паніна.). Так, согласно результатам опроса, проведенного в рамках данного проекта в масштабах всей Украины в 2001 году 66% респондентов указали, что им «не хватает соблюдения прав человека в Украине»[1,62]. В этом же исследовании 85% опрошенных указали, что им «не хватает государственной защиты от снижения жизненного уровня» и только 27% – отметили недостаточность политической свободы в Украине[1,64-66].

Изучение общественного мнения на уровне регионов, областей и городов выявляет местную специфику. Кроме того, такие сведения важны для формирования региональной правозащитной политики.

В данной работе мы предлагаем анализ исследовательских материалов, полученных в результате опроса жителей города Одессы. По показате-

лю индекса человеческого развития Одесская область занимает 14-е место среди 25 областей Украины, опережая такие южные регионы как Николаевская, Херсонская области и Автономная республика Крым.

Одной из целей исследования было выяснение того, как население понимает и переживает феномены свободы, равенства, справедливости применительно к политической, социальной и экономической сферам общественной жизни, как общественное мнение интерпретирует неравенство и дискриминацию.

В соответствии с целями исследования были предложены следующие гипотезы:

- в условиях экономической нестабильности в общественном сознании ценности материального характера могут доминировать над нематериальными;
- на восприятие гражданами феноменов справедливости и равенства влияет ряд факторов: реальная ситуация с правами человека, сложившаяся в Украине, принадлежность индивида к той или иной социальной группе (возрастной, тендерной, профессиональной, имущественной, этнической и т. д.), а также статус последней в структуре общества;
- в условиях становления демократического общества в Украине возможно появление таких форм нарушения прав человека, которые окажутся специфическими для данной страны и в конкретный период ее развития.

Сформулированные выше гипотезы нацеливают исследователей на выявление социальных групп, оценивающих свой статус как дискриминационный. В этом аспекте правозащитный смысл приобретает социальная политика государства, в частности деятельность по социальной защите наиболее уязвимых слоев населения.

Объектами исследования были жители города Одессы и эксперты, а именно судьи, представляющие разные регионы Украины в качестве участников научной конференции по проблеме судебной защиты прав человека, проведенной в ноябре 2001 года на базе Одесской национальной юридической академии¹.

В соответствии с целями исследования, респондентам предлагалось назвать свои главные жизненные ценности. Результаты опроса показали, что среди 14 позиций ценности, связанные с правами человека, распределились по степени значимости следующим образом: право принимать участие в выборах и быть избранным заняло последнее (14-е место). Равные права для всех граждан - 9-е место, свобода - 8-е, справедливость - 6-е место.

¹ Было опрошено 380 человек. Выборка репрезентирует взрослое население по признакам возраста, пола, национальности. Ошибка выборки - 3%. Количество опрошенных экспертов, участников конференции, - 100 человек

Исследования, проводимые социологическими центрами Украины и города Одессы, устойчиво демонстрируют приоритеты экзистенциальных ценностей над ценностями материальными, политическими и правовыми [2]. В нашем случае первые места занимают семья и здоровье. Далее следует материальное благополучие.

Среди социально-политических факторов мир и согласие в обществе оказались более существенными чем ценности, связанные с правами человека. Пятое место в шкале ценностей занимает экологическая безопасность.

Демократизация украинского общества связана с изменением роли и места права и правовых отношений в политической системе. Данный процесс должен найти свое отражение и в ценностной структуре граждан Украины.

Результаты опроса показали, что, оценивая разные сферы общественной жизни, одеситы отдали предпочтение культуре (26,8 % поставили этот фактор на первое место) и морали (19,1 %). Далее следует экономика (17,3%). Четвертое место занимает право (16,1%). Наименее значимыми для опрошенных граждан оказались сферы науки, политики и религии (соответственно 8,6%, 8,6% и 7,0%).

Подобные ценностные приоритеты требуют специальной интерпретации. С нашей точки зрения, вывод относительно «незрелости» общественного сознания украинского общества был бы преждевременным. В ценностях, оценках и ценностных ориентациях его граждан оказались зафиксированы проблемы, возникшие в Украине в связи с ее трансформацией. Одна из них связана с освобождением общества от влияния коммунистической идеологии, что дало возможность «восстановить в правах» главные ценности повседневного, обыденного существования, каковыми являются семья и человеческая жизнь, мораль и культура.

Другая проблема относится к новым политическим стратегиям, когда политическими субъектами не были предусмотрены социально-защитные амортизаторы экономических реформ.

В этом плане интересно сравнить ценностную структуру украинцев с аналогичной структурой европейцев и американцев [3, 270-275]. В сознании граждан США в 90-е годы доминировали ориентации на такие ценности общества как стабильная экономика, борьба с преступностью, поддержка национальной безопасности.

Европейцев, в частности французов, волновал рост цен. На второе по значимости место они помещали «дружеские отношения». Третье и четвертое места в ранговой шкале граждане Франции отводили таким факторам как борьба с преступностью и свобода слова и информации.

Для жителей ФРГ наиболее актуальными проблемами 90-ых годов были борьба с преступностью, охрана окружающей среды, деятельность государства в сфере охраны здоровья и поддержания занятости.

Вернемся к характеристике общественного сознания граждан Украины. Категории, образующие систему прав человека, в их трактовке носят не

столько правовой сколько нравственный характер. Моральные оценки формировались на фоне процессов имущественной поляризации и снижения уровня жизни населения.

Киевские социологи в исследованиях, проводимых в масштабах всей Украины, приводят данные, свидетельствующие о том, что оценка своего материального положения гражданами, начиная с 1994 года, имеет тенденцию к понижению (в 1994 году 47% опрошенных отнесли себя к малообеспеченным; в 2001 – 62%; В1994 году 51 % респондентов считали себя людьми среднего достатка; в 2001 году таких оказалось 37%).

Согласно ответам, средняя заработная плата в 2001 году была 127,7 гривен, официальная статистика приводит цифру номинальной заработной платы в размере 59 долларов (около 295 гривен). Международно принятая черта бедности составляет 4 доллара в день, примерно 88 долларов в месяц.

Социально-экономические факторы не могли не повлиять на интерпретацию населением категории равенства. Этот термин был знаковым для старшего поколения, сформировавшегося в условиях советской модели социализма. Тем не менее, в нашем опросе только 19,9% опрошенных трактует равенство как равные имущественные отношения. Большинство (70,9%) под равенством понимают равенство прав граждан перед законом. 61,7 % равенство отождествляют с отсутствием дискриминации по признакам расы и национальности.

Кроме правового аспекта понятие равенства приобретает социальный характер. 55,6% отмечают, что равенством для них является равноправие при получении образования; далее следуют равные права на медицинское обслуживание (31,4%), на перемещение и выбор места жительства (28,7%).

На фоне социально-экономической ситуации в Украине специфический характер приобретает понимание дискриминации. По мнению наших респондентов, дискриминация как ограничение прав отдельных групп и их представителей, понятие надисторическое (75,1% опрошенных), а сам феномен имеет место в любом обществе. 74,7% полагают, что дискриминация существует в современной Украине. 88,5% утверждают, что в Украине нарушаются права человека. Однако, отвечая на вопрос относительно личного опыта, 53,4% ответили, что не испытывали дискриминации. 36,6% опрошенных оценивают свой социальный статус в украинском обществе как дискриминационный.

В чем же наши граждане усматривают причину дискриминации? Большинство (20,7%) называют основой своего дискриминационного положения низкий жизненный уровень, 16,5% – зависимость от чиновников и на третьем месте среди ответов находится мнение, что ущемляются права определенных возрастных групп (12,6%).

Согласно ответам одесситов, представители этнических и тендерных групп не ощущают в значительной мере ущемления своих прав со стороны государства. Только 5,7% упоминают национальность как основу дис-

криминации в Украине и 5% – пол. В 2001 году 88% опрошенных граждан Украины не наблюдали фактов дискриминации по отношению к лицам определенных национальностей в Украине [1,97].

Данные ответы позволяют сделать заключение, что социальные и экономические условия влияют на восприятие гражданами демократии в Украине, для которой характерным стало нарушение прав граждан в социальной, экономической и культурной сферах. Более 40% граждан Украины, согласно официальной статистике, и 62% граждан, опрошенных украинскими социологами, пребывают в состоянии абсолютной или относительной бедности и оценивают этот факт как проявление дискриминации по отношению к себе со стороны государства.

Одесситы полагают, что их права нарушаются в следующих сферах общественной жизни:

- большинство (65,1%) главной областью, где наблюдается ограничение прав человека, называют сферу оплаты труда;
- 55,9% указывают на систему пенсионного обеспечения как на дискриминационную;
- 46,7% усматривают нарушение прав человека в сфере занятости.

Кроме социально-экономических отношений в 45,2 % ответов упоминается образование и в 42,9 % медицинское обслуживание, доступ к которым затруднен для малообеспеченных групп населения.

44,2% опрошенных считают, что в системе правовых отношений также наблюдается нарушение прав человека.

В силу того, что население ощущает ограничение своих прав, в первую очередь, в названных выше сферах жизни общества, политика, деятельность СМИ, налоговая система, места заключения не расцениваются им как первоочередные очаги правонарушений. Только 14,6% называют межнациональные отношения дискриминационной областью.

Основной причиной нарушения прав опрошенные одесситы считают несовершенство законодательства (55,2%) и невыполнение статей Конституции (37,2%). 33,7% склонны обвинять органы правопорядка и 32,6% – самих граждан. 30,7% обращают внимание на плохую работу правозащитных организаций.

Результаты опроса экспертов, представляющих судебную систему Украины, несколько отличаются. 80,0% считают, что дискриминация в Украине приобрела завуалированную форму. Признавая, что права человека нарушаются прежде всего в области оплаты труда, они на второе место по значимости поставили правовую сферу (51,4%). 42,9% назвали места заключения в качестве зоны нарушения прав человека. По их мнению, чаще всего права человека нарушаются по отношению к следующим группам населения: малоимущим (71,4 % ответов),пожилым людям (54. 3 %), заключенным (45,7%),молодежи (42,9%), инвалидам (31,4%), несовершеннолетним (22,9%). Только в 17,1 % ответов указывается на женщин как объект дискриминации и в 11,4 % – на этнические меньшинства.

Из ответов экспертов следует, что судебная защита прав человека в Украине все еще остается недостаточной в силу низкого уровня доверия населения к судам и слабой имплементации международных норм защиты прав человека в отечественное законодательство

Таким образом, можно сделать вывод, что если главной сферой, где происходит нарушение прав человека, граждане считают социально-экономические отношения, то причину они видят в правовой системе, а именно в самих законах и их невыполнении.

Высокий уровень недоверия населения судам блокирует защиту его прав судебным путем. Это следует из ответов граждан. 63,9 % респондентов никогда не обращались в судебные инстанции. Не доверяют судам: Верховному – 43,9% опрошенных, арбитражному – 37,9%, областному – 48% и районному – 52,0%.

Правовое поведение граждан свидетельствуют об амбивалентности правовых отношений в современном украинском обществе. Так, согласно информации Верховного суда Украины, по сравнению с 1990 годом в 2001 году количество обращений граждан в суды с жалобами на неправомерные действия органов государственного управления и должностных лиц увеличилось с 535 до 20 000 обращений соответственно[4,4-7]. Подобные факты свидетельствуют о нескольких вещах: во-первых, о том, что возрастает численность неправомерных действий государственных органов и их представителей; во-вторых, о том, что повышается правовая активность населения; в-третьих, что суды еще не заняли ведущее место в системе защиты прав человека. Последний вывод сделан на основании сопоставления количества обращений в судебные инстанции с числом обращений к Уполномоченному Верховной Рады Украины по правам человека. В 2001 году в этот институт обратилось 100 тысяч человек[5,4].

Судебная защита, дополненная несудебными государственными и негосударственными организациями (депутатским корпусом, общественными организациями и органами местного самоуправления, отделами по работе с письмами и обращениями граждан) образует правозащитную систему. Однако эффективность ее функционирования оставляет желать лучшего. Причинами недостаточной действенности институтов защиты прав человека являются: слабость гражданского общества в Украине, негативное отношение самих граждан к этим институтам, низкий уровень информированности людей о деятельности общественных организаций и участия в них. 10 % населения Украины являются членами политических партий и организаций (в Одесской области, судя по ответам опрошенных, – 8,4%). 86,7% наших респондентов никогда не обращались за помощью ни в какие инстанции, 72,4 % опрошенных одесситов плохо информированы или вообще не информированы о деятельности общественных организаций, численность которых в одесской области превышает 3000, а в масштабах Украины 30 000.

В условиях неэффективности институтов гражданского общества в нем накапливается протестный потенциал. Опросы в Украине в целом и в

регионах показывают, что 38,5% опрошенных граждан Украины и 37,3 % одесских респондентов готовы к разным формам протестных действий [6,34]. Мерой разрушительности этого потенциала является процент лиц, готовых к несанкционированным формам протеста. Данный показатель имеет тенденцию роста (в Украине он увеличился с 21,3 % до 31,7 % за пять лет, по данным Е. Головахи)[6,34].

Общественное мнение отражает противоречия социального законодательства. Это – противоречия двух планов:

- во-первых, между законодательными актами и реальным положением вещей в социальной области;
- во-вторых, между самими социальными законами, с одной стороны, между ними и социальным разделом Конституции Украины, с другой стороны.

Для примера сравним два фундаментальных правовых акта – Конституцию Украины и Закон Украины «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» от 5 октября 2000 года.

В тексте Закона читаем: «До числа основных державних соціальних гарантії включаються: мінімальний розмір заробітної плати; мінімальний розмір пенсії за віком; неопадоткований мінімум доходів громадян; розміри державної соціальної допомоги... Основні державні соціальні гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом» [7].

В 46-й статье Конституции записано, что пенсии и другие виды социальной помощи, которые являются основным источником существования, должны обеспечивать уровень жизни, не ниже прожиточного минимума, установленного законом.

Иллюстрацией к нарушению данных статей является реальное соотношение размеров минимальных выплат и прожиточного минимума. В 2001 году минимальная заработная плата была равна 118 гривнам, пенсия – 43, а прожиточный минимум – 311,7 гривнам.

Статья 43 Конституции гласит: «Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності... «Однако в упомянутом выше Законе Украины отсутствует такой вид социальных гарантий как гарантия занятости. Кроме того, значительная часть населения все больше и больше лишается возможности равноправного выбора профессии в силу ситуации, сложившейся в образовании.

В такой же мере нарушается и статья 49 Конституции, гарантирующая бесплатное медицинское обслуживание граждан в государственных лечебных заведениях.

Украинские специалисты в области конституционного права считают, что реализации конституционных положений способствовало бы введение персональной ответственности должностных лиц, субъектов социально-защитной политики государства и органов местного самоуправления за нарушение социально-экономических прав граждан[8,17-18].

Разрыв между декларируемыми правами человека и политической реальностью в научной литературе получил название «мнимого конституционализма» [9, 136].

Можно констатировать, что в Украине создана правовая база социального государства. Но отсутствие механизмов ее реализации, а также правовая незащищенность людей в ситуации нарушения социального законодательства порождают у населения чувство неудовлетворенности, лишают государство поддержки со стороны гражданского общества. Опросы жителей разных регионов Украины показали, что только 25 % респондентов удовлетворены условиями жизни в своих населенных пунктах, 51 % опрошенных испытывают раздражение, напряжение и страх [1, 52; 72].

Такая оценка социальной политики государства со стороны граждан не дает основания считать его социальным и правовым в аспекте европейского измерения меры социальности государства.

Література

1. Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. - Київ. - МІА-«Подія»-2001. -
2. Шанина Л. Народ золотой середины? – г. «Зеркало недели». -2000. -февраль.
3. См. Inglehart R. ,Abramson P. Economic Security and Value Change // American Political Science Review. -1994. -V. 88, 2. P. 336-349; G. Russel , Citizen Politics in Western democracies. -Chathan House Publishers. -New Gercy. -1993.
4. А судьи кто? // Персонал. -2001.– № 1.
5. О состоянии соблюдения и защиты прав и свобод человека в Украине. Выступление Уполномоченного Верховной Рады по правам человека // Голос Украины. -10 января 2001 года, № 3.
6. Головаха Е. И. , Панина Н. В. Потенциал протеста украинского общества // СОЦИС. - 1999.-№10.
7. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». - Урядовий кур'єр. 2000 р., 206, 7 листопада.
8. Святоцький О. Чушенко В. Питання теорії і практики конституціоналізму в Україні // Право України. – 1998-№2.
9. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства. – Київ: Академія. 1999.

Відомості про авторів

Гансова Эмма Августівна – доктор філософських наук, професор кафедри філософських і соціально-економічних наук, Одеський регіональний інститут Академії державного управління при Президентові України, м. Одеса.

Кормич Людмила Іванівна – доктор політичних наук, професор, директор Інституту муніципального права Одеської Національної юридичної академії, завідувач кафедри соціальних теорій ОНЮА, м. Одеса

Жадан І. В. (Київ)

ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ЗМІСТУ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ МОЛОДІ

Визначення психологічних засад змісту політичної освіти потребує попереднього з'ясування сутності даного виду освіти, специфіки суспільних очікувань від політичної освіти на сучасному етапі становлення демократичного суспільства в Україні.

Політична освіта в загальноосвітній школі має здійснюватись в обсязі політичних знань рівня масової свідомості, тобто знань, які використовуються людьми в їхньому повсякденному громадянському бутті, їх зміст становить інформація про влаштування держави й суспільства взагалі, про наявну політичну систему, про головні конституційні та законодавчі регламентації суспільно-політичного процесу, про права й обов'язки громадянина та держави, про способи їх здійснення й захисту. В такому разі політична освіта буде громадянською освітою, засобом формування культури громадянськості. Визнаючи політичну освіту зняряддям суспільно-політичної соціалізації особистості, останню визначатимемо як процес засвоєння нею чинних норм політичного життя, політичних ідеалів та цінностей, ідеологем, форм політичної й громадянської культури, способів політичної взаємодії, прийомів впливу на владу та участі у розв'язанні спільних проблем.

Соціальне замовлення в галузі політичної освіти сьогодні досить суперечливе. З одного боку, в Україні декларується прагнення до ліберальної демократії. В моделі ліберально-демократичної політичної культури акцент робиться на статусі і свободі індивіда. Рішення щодо участі чи не участі в політичному житті, визначення прийнятної для себе міри патріотизму, прийняття статусу громадянства чи відмови від нього – всі ці проблеми в ліберально-демократичній політичній культурі особистість вирішує самостійно і ніхто не може впливати на її вибір. Переважна ж більшість освітянських завдання формування активного громадянина (що, загалом, не суперечить основним ідеям ліберальної демократії), а наповнюють поняття активності однозначним змістом і виводять його в ранг оціночних стосовно громадської цінності особи.

При визначенні психологічних засад побудови змісту політичної освіти підростаючого покоління ми виходимо з того, що зміст політичної освіти має бути спрямований на:

— формування громадянської компетентності і відповідальності, надбання позитивного досвіду участі в громадському житті;

- опанування політичного словника (когнітивний компонент політичної культури);
- засвоєння демократичних настанов та цінностей (усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості, почуття власної гідності, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу, лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законслухняність, критичне сприйняття політичної інформації, усвідомлення можливості і цінності самостійного політичного вибору, усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві, усвідомлення себе як громадянина).

Громадянська ідентичність, стоїть над специфічною етнічною, релігійною та іншими соціальними і культурними ідентичностями.

З огляду на те, що завдання формування демократичної політичної культури молоді має вирішуватись в умовах відсутності демократичних традицій і норм, обмежених можливостей впливу на цей процес з боку батьків, вважаємо за доцільне визначити загальні вимоги до організації освітнього процесу, спрямованого на формування демократичної політичної культури підростаючого покоління:

- політична освіта має поширюватись одночасно на всі покоління громадян: оскільки свобода політичного вибору, як фундаментальна умова демократії охоплює індивідуальні і колективні аспекти самоуправління або автономії («авто»-сам, «nomos»-закон, обов'язкова традиція), очікувати, що можна сформуванню потреби і здатність до свobodного політичного вибору без відповідного рівня оточення не слід. Іншими словами, освітні або просвітницькі зусилля слід одночасно спрямовувати на батьків, вчителів і дітей;
- вся освітня система має відповідати духу, потребам і цілям демократичного суспільства і бути зорієнтованою на формування активної, автономної, незалежної, уповноваженої, не патерналістської особистості, яка почувається і сприймається суспільством як самостійна цінність, а інтереси її визнаються пріоритетними;
- на кожному рівні політична освіта має бути спрямована на підвищення громадянської компетентності і громадянської відповідальності особи, сприяти аргументованому прийняттю фундаментальних цінностей і принципів демократії.

Визначимо певну послідовність кроків, які необхідно зробити на шляху становлення політичної освіти, як системи освітніх впливів, спрямованих на створення умов для укорінення демократичних цінностей у суспільній і індивідуальній свідомості. Це, насамперед:

- створення нової ідеології освіти, яка мінімізує авторитарні форми взаємодій і буде спрямована на максимально можливе забезпечення умов для самостійного вибору, самореалізації особистості;
- ресоціалізація педагогічних кадрів, формування у педагогів (в тому числі і майбутніх) позитивного ставлення до демократичних цін-

ностей, готовності до прийняття нових форм взаємодії в соціальних групах;

- професійна підготовка і перепідготовка педагогів, опанування нових форм навчання і освітніх технологій;
- зміщення акцентів при визначенні показників якості політичної освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це лише проміжні завдання політичної освіти) на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Перехід від предметно-орієнтованого до критеріально-орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого складають не сума знань та вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальні й культурні орієнтації.

Оцінка якості політичної освіти має здійснюватись на основі вивчення: а) орієнтації установок (афективні, когнітивні, оціночні); б) орієнтації мотивації (зовнішня чи внутрішня), в) орієнтації цінностей (партикуляризм чи універсалізм), г) засобів (цілей) орієнтації (інструментальні чи дифузні); д) особливостей поведінки особистості (вербальна вірність принципам і актуальна поведінка), е) засобів (конвенціональні чи аконвенціональні) і цілей (консенсус чи дисенсус) участі.

Слід визначити також характеристики освітньої системи, яка гальмує формування демократичної політичної культури:

- освіта, яка стимулює пасивність і автоматичне прийняття режиму і його ідеології;
- усунення окремих верств від політичної освіти;
- відмова від необхідного фінансування освіти;
- відмова від визначення, оцінки і встановлення відповідних стандартів;
- низький статус освітянського фаху; відмова від залучення, навчання і збереження компетентних викладачів;
- відмова від визнання інтелектуальної і творчої незалежності педагога і учня;
- використання авторитарних методів та вимог, які виключають творчий запит, скептицизм та інші демократичні цінності.

В кінці грудня 2000 року співробітниками лабораторії психології політичної освіти за репрезентативною вибіркою було проведене психосемантичне дослідження з метою вивчення особливостей суспільно-політичної свідомості учнівської та студентської молоді. За допомогою факторного аналізу отриманих даних були виділені основні вектори, що визначають семантичний простір значень суспільно-політичної свідомості молоді. Перший, найбільш інформативний фактор, який описує більше 10% дисперсії сукупної ознаки, пов'язаний із ставленням молоді до незалежної Української держави, був названий фактором державності. Другий фактор (5,5%) об'єд-

нав судження, що визначають ставлення респондентів до економічної політики держави. До третього фактора (4%) увійшли судження, що свідчать про рівень толерантності особистості. Четвертий фактор (3,8%) містить судження, які характеризують ставлення молоді до діючої влади. П'ятий і шостий фактори виявились значно менш виразними (2,6%) і були названі нами факторами відповідальності.

Кластерне дерево, побудоване за результатами кластерного аналізу, відображає сукупність зв'язків толерантності і відповідальності з системою цінностей та ставлень особистості. Статистичний аналіз отриманих даних з використанням відповідних кількісних фільтрів дав змогу скласти загальне уявлення про міру толерантності учнівської та студентської молоді: 7,1% респондентів виявили високий і ще 34,7% – вищий за середній рівень толерантності. У решті опитаних він виявився низьким (13,5%), або нижчим за середній (44,1%). З 2033 респондентів високий рівень відповідальності виявили лише 25 осіб (1,2%), низький – 29,3%. – З огляду на те, що йдеться лише про задекларовану толерантність і відповідальність, можна стверджувати, що отримані результати підтверджують правомірність сформульованої раніше гіпотези, згідно якої найбільш значущими парціальними ефектами політичної соціалізації, принаймні на сучасному етапі становлення політичної культури, слід вважати відповідальність, толерантність, готовності до взаємодії, громадянську ідентифікацію особистості.

Існуюча модель політичної освіти зберігає всі ознаки предметно-орієнтованого типу, коли основний акцент ставиться на засвоєнні певних знань і результат політичної освіти оцінюється за їх кількістю. Психологічні ефекти такої освіти, що визначають спрямованість особистості, залишаються при цьому поза увагою. З огляду на викладене постає необхідність створення та реалізації принципово іншої моделі виховання та освіти, яка б забезпечила умови для становлення компетентної, соціально мобільної особистості, здатної будувати суб'єкт-суб'єктні взаємини з іншими людьми і суспільством, жити в ньому, транслювати його цінності та норми.

Серед характеристик особистості, які вважаються найбільш суттєвими, одне з чільних місць посідає система соціальних ставлень. Ставлення мають суспільну природу, джерела розвитку, суспільний зміст і форми об'єктивації, відображають взаємозв'язки особистості і суспільства і визначають спосіб включення її у суспільні відношення. В процесі розвитку системи життєвих ставлень особистість відтворює суспільні відносини у внутрішньому плані, присвоює їх і змінюється сама, набуваючи нової якості – суб'єктності. [5,1,2]. Система ставлень особистості поєднує в собі основні ефекти соціалізації, а тому цілком продуктивною може виявитись спроба взяти її за основу при побудові психологічної моделі політичної освіти.

На основі теоретичного аналізу були визначені основні складові такої моделі у вигляді системи ставлень, що визначають стосунки суб'єкта діяльності і спільноти у соціально-політичній сфері:

1. Ставлення громадянина до самого себе (упевненість в собі, самодисципліна, віра у власну спроможність здійснити самостійний політичний вибір, віра у свою здатність впливати на суспільне життя.)

2. Ставлення до інших людей (терпимість, повага до прав інших, готовність до спільного вирішення проблем, довіра і налаштованість на співробітництво, аргументований скептицизм, підтримка інших і відповідальність, конкурентоспроможність, прагнення зрозуміти мотиви вчинків і очікування інших).

3. Ставлення громадян до співтовариства (ідентифікація себе з громадою, увага до громадських справ, усвідомлення важливості участі, причетності до справ громади, сприяння соціальному розвитку).

4. Ставлення громадянина до інститутів влади (різні форми політичної участі, контроль за дотриманням повноважень влади, оцінка роботи уряду, оцінка окремих пропозицій щодо реформування суспільного життя, опір неконституційним діям влади).

5. Ставлення громадянина до політичної системи (патріотизм або позитивне ставлення до своєї країни, лояльне ставлення до фундаментальних конституційних цінностей і принципів, дії, спрямовані на підвищення ефективності демократичних установ, увага до громадських справ, соціальна довіра і поширення правдивої інформації).

6. Ставлення громадян до суверенності особи (усвідомлення себе як члена держави, важливості власного внеску в суспільство, громадянська гордість, право залишатися громадянином чи відмовлятися від громадянства, відчуття спільних цінностей, принципів, історії, життєвого шляху і солідарність з людьми в цілому).

7. Ставлення громадянина до світу, розуміння глобального значення дотримання прав людини, членства в міжнародних організаціях, збереження землі.

Зміст політичної освіти має бути спрямованим на створення умов, необхідних для формування зрілої системи ставлень, якій властива, насамперед, «...висока внутрішня культурна основа відношень; творча духовно-практична активність з широким діапазоном соціальної дії; неперервний поступальний розвиток життєвідношень...»[5, 73]

Центральною системоутворюючою категорією, наскрізною у запропонованій моделі, виступає інтерес як ставлення індивіда до умов життя, що виявляється у прагненні впливати (створювати чи змінювати) та пізнавати їх. Інтерес водночас є умовою і метою освітніх впливів, а також кінцевою ціллю політичної освіти.

Інтерес в цьому контексті розглядається в широкому сенсі – не лише як пізнавальне ставлення, а як фундаментальна спонукальна сила поведінки. Услід за С.Л. Вальгардом, С.Л.Рубінштейном, Г.К.Гумніцьким ми розглядаємо інтерес як цілісне утворення, однією стороною якого є пізнавальний інтерес, а іншою – інтерес до діяльності.

Успішність освітніх впливів значною мірою залежить від того, наскільки вдасться актуалізувати пізнавальний інтерес у формі ставлення суб'єк-

та діяльності до об'єкта діяльності. Інтерес – це не лише пізнавальне, а й практичне ставлення, яке істотно впливає на соціальну діяльність і поведінку індивіда (3), а отже можна розглядати його як механізм формування системи ставлень особистості.

Одним із перших і найскладніших завдань, на вирішення яких має бути спрямований зміст політичної освіти, є усвідомлення індивідом взаємозв'язку власних потреб та інтересів з потребами та інтересами суспільства і прийняття останніх як своїх власних. Йдеться про прийняття суб'єктом соціальних цілей у якомога ширшому їх спектрі і актуалізацію відповідної мотивації для спонукання до діяльності, спрямованої на їх досягнення. На думку О.К.Тихомирова засобом не лише ініціації, а й управління процесом цілеутворення є врахування і формування пізнавальних потреб і мотивів [4]. В цьому зв'язку особливої актуальності набувають здобутки «доктрини інтересу», розробленої теорією навчання. Тривалий період викорінення інтересу за допомогою виховних впливів, який ще в середньовіччі прийшов на зміну спробам давньогрецьких філософів, що намагалися актуалізувати розумову активність, сформувати у учнів вміння самостійно породжувати ідеї, ставити питання і висувати цілі, не закінчився і досі. Ті кроки, які були зроблені у напрямку використання інтересу як зовнішнього засобу стимулювання учбової діяльності, розробки представників прагматичної педагогіки, присвячені визначенню ролі і функцій пізнавального інтересу, і навіть дослідження вітчизняних педагогів і психологів, які довели необхідність розглядати формування пізнавального інтересу як завдання навчання, є вочевидь недостатніми. Завдання створення умов для формування інтересу не декларується в жодному з освітніх документів і не є критерієм оцінки якості навчального процесу в загальноосвітній школі.

Очевидно, що завдання політичної освіти у запропонованій нами редакції не можуть бути вирішені без створення умов для виникнення і розвитку пізнавального і соціального інтересів особистості. Психолого-педагогічні і дидактичні здобутки сучасної науки у цій сфері досить значні і мають бути використані при побудові змісту і виборі форм і методів освіти. Однак, коли йдеться про політичну освіту, особливу увагу варто звернути на такий механізм актуалізації пізнавальних мотивів, як протиріччя.

Поняття «протиріччя» є надзвичайно продуктивним і важливим у теоріях розвитку системи відношень особистості і при побудові психологічної моделі змісту політичної освіти має стати одним із центральних.

Аналіз результатів досліджень, присвячених формуванню складових спрямованості особистості, дає підстави стверджувати, що успішність формування системи відношень визначається рівнем сформованості таких якостей-посередників, як активність, здатність до аналізу та узагальнення, рефлексивні здібності особистості. Ці якості є динамічними чинниками формування соціально необхідних рис, водночас вони самі розвиваються і набувають більш зрілих форм в процесі становлення системи відношень особистості.

Основними чинниками, що визначають формування змістових характеристик системи соціально-політичних відношень особистості є соціальні норми і правила, особистісні обмеження та реальна поведінка. Вони задають конкретну форму суспільних відношень, що інтериоризуються особистістю, а також індивідуальний спосіб їх відтворення. (5) А отже зміст політичної освіти має будуватися з урахуванням комплексу перелічених чинників і наявного рівня соціально необхідних відношень у зоні розвитку особистості. Вимірювання суб'єктивних ставлень особистості може здійснюватися за різними параметрами. Найчастіше вдаються до визначення модальності, широти, інтенсивності, стійкості ставлень. Вимірюють також домінантність, емоційність, міру узагальненості і активності, диференційованість, глибину, широту простору буття, який вони охоплюють, рівень індивідуалізованості [1,5]

Позаяк, пропонуючи психологічну модель змісту політичної освіти, ми сподіваємось на її практичне втілення, одним із напрямів роботи має стати визначення індикатів, критеріїв, формулювання відповідних індикаторів і створення діагностичного інструментарію, який може бути застосований як для визначення наявного рівня політичної культури і ефективності політичної освіти, так і для визначення адекватного змісту і форм педагогічних впливів, спрямованих на формування соціально бажаних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К.А. Мироззренческий смысл и научное значение категории субъекта/Троссийский менталитет: вопросы психологической теории и практики: М., Институт психологии РАН, 1997.– 331с.
2. Весна Е.Б. Социализация индивида и смысловые уровни её осуществления// Мир психологии, №2(26), апрель-июнь. Москва – Воронеж, 2001.
3. Гумницкий Г.К. Потребность и интерес// Вопросы психологии, 1968.№2.- С.8-14.
4. Психологические механизмы целеобразования./Отв. редактор О.КТихомиров: Изд-во «Наука», М., 1977.-258с.
5. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности: «Лыбидь», К., 1992.- 215С.
6. Хайкин В.Л. Активность (характеристики и развитие): Московский психолого-социальный институт. Москва-Воронеж, 2000.– 444с.

Відомості про автора

Жадан Ірина Василівна – кандидат психологічних наук, завідувач лабораторією психології політичної освіти Інституту соціальної і політичної психології АПН України, м. Київ

Карпенко З. С. (Івано-Франківськ)

НАРАТИВНА ПСИХОТЕРАПІЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕХНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

Новітній контекст цивілізаційного розвитку породжує специфічні форми включення громадян в мережу загальнолюдських, національних, групових (конфесійних, вікових, професійних тощо) цінностей. У цьому зв'язку громадянське самовизначення людини полягає у здійсненні особистісного вибору як свідомого, довільного, відповідального і вільного акту, в якому вона задовільняє свої глибинні потреби в самоактуалізації і самотрансценденції. Політичний вибір є складовою особистісного вибору, що необхідний громадянину як вияв його політичної волі й ідеологічних уподобань у контексті життєздійснення.

Питання прийняття рішень, вибору і дослідження наслідків особистісного самовизначення підлягають компетенції наративної психології і психотерапії, заснованих на філософії постмодернізму. Останній являє собою доктрину, в якій онтологічні й епістемологічні аспекти розглядаються в нерозривній єдності.

Методологи в галузі гуманітарних наук кваліфікують сучасну соціокультурну ситуацію, витворену різноякісними чинниками поліморфного світу, як постмодерністську. Онтологічними ознаками такої ситуації є буттєва присутність смислу в інтерсуб'єктному просторі людської взаємодії, відтак залежність ціннісного проектування життя особи від наявності підтримуючих (розвивальних) чи патологізуючих (проблемних) соціальних контекстів.

Герменевтична позиція постмодернізму докорінно відрізняється від модерністської точки зору: якщо модерністські мислителі схильні цікавитися фактами і правилами, то для постмодерністів цікавим є унікальний смисл. Модерністський світогляд засновується на можливості «експертного» знання суб'єкта (дослідника) про окремі життєві прояви піддослідного (об'єкта). Пост-модерністський світогляд пориває із суб'єкт-об'єктною роздвоєністю пізнавальної ситуації і конституює смисл в ранзі транссуб'єктної реальності, породженої контекстом соціальної взаємодії.

Вихідні теоретичні засади постмодерністської парадигми, будучи екстрапольованими на сферу українського політикуму, повинні враховувати наступні обставини.

По-перше, історичне колоніальне минуле України, тривала розділеність етносу між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською – зумовили двояку геополітичну орієнтацію населення. Перша, прозахідна, акцентувала демократичні свободи, приватну ініціативу й особисту відповідаль-

ність; друга, проросійська, наполягала на пріоритеті державних інтересів, захочувала конформізм і колективну відповідальність. Таким чином, державне самовизначення України, що відбулося 1991 року, спиралося на амбівалентну національну самосвідомість. Усвідомлення своєї маргінальності у світовому співтоваристві націй проблематизує становлення національної ідентичності українців.

По-друге, перебування України на «геополітичному розломі» не могло не позначитися на формуванні таких рис національного менталітету, що забезпечували виживання етносу в умовах колонізації. Це, насамперед, піклування про свою родину з такими його віддаленими наслідками, як психологія хutorянської відрубності, обережність, хитромудра недалекоглядність («Моя хата скраю...»), ненадійність на службі колонізаторам (зрада Хмельницького Польщі, Мазепи – Росії...), кволість і виснажуваність консолідуючої настанови («Де два українці, там три гетьмани»), що не сприяло матеріалізації державницької інтенції українського народу.

Наративна психотерапія, відштовхуючись від зазначених постмодерністських постулатів і враховуючи культурно-історичні детермінанти розвитку нації, здатна запропонувати оптимістичну альтернативу ціннісного і політичного вибору українців без акценту на патологічних патернах їх історичної поведінки і трагічних епізодах історичної долі.

Центральне поняття наративної психотерапії – наратив – можна визначити як цілісну структуру взаємопов'язаних подій, поданих у відповідній інтерпретації мовця і пропущених через «фільтр» його світоглядних настанов, моральних принципів, естетичних смаків, політичних ідеалів тощо.

Завданням наративних психотерапевтів є залучення людей до деконструкції їх проблемних (патологічних) історій, визначення бажаних для них напрямів розвитку і створення альтернативних історій, які підтримують ці напрями. Наративні психотерапевти переконані, що відокремлюючи проблеми від людей, вони ставлять їх перед вибором – залишитися в царстві болю і страждання чи прийняти виклик альтернативних можливостей і переповісти, перетворити і пережити свою біографію під іншим, доволно вибраним і більш оптимістичним кутом зору.

Що означає це завдання у світлі «української перспективи»?

По-перше, геополітична межовість України не обов'язково прирікає її народ на прийняття позиції «психологічного маргінала» з одвічним комплексом меншовартості, що цікаво трансформувався у декларовану владою політику багатовекторності. Сучасні постмодерністи, зокрема М.Фуко, рішуче заперечують проти дискримінуючих впливів панівних ідейно-політичних дискурсів, що містять загрозу появи новітнього тоталітаризму. Асолютизація чийх-небудь національних інтересів, релігійних святинь, економічних моделей розвитку, їх експансія на інші суверенні держави створює передумови для поставання тоталітаризму. В контексті означеної загрози українська маргінальність цілком «постмодерністська» в тому сенсі, що містить шанс привернути увагу світових держав до свого ще не вповні поціно-

ваного, насамперед самими українцями, культурного і духовного потенціалу. Постання самобутньої суверенної держави з власними геополітичними інтересами (не проросійськими чи прозахідними) – цілком в душі ампліфікації ідеї громадянського суспільства, якщо парціальним суб'єктом у цьому контексті вважати окрему державу, а колективним суб'єктом – світове співтовариство націй.

По-друге, рудименти колоніальної свідомості в менталітеті українців далеко не безальтернативні. Невротична фіксація на вадах українського характеру перетворює народ у масу, яка, за визначенням Ортеги-і-Гассета, є множиною людей без особливих чеснот. Пересічна «масова людина» цілковито задоволена собою, не визнає ніякого авторитету, живе без певного «життєвого проекту». Вона не усвідомлює, що демократичні інститути вимагають постійної підтримки і пильності – «людина маси» соціальне безвідповідальна. Знаменита українська терплячість у цьому зв'язку виглядає не надто привабливою. Натомість зростаюча політична активність, диференціація спектру політичного вибору свідчить про позитивні тенденції у розвитку українського суспільного організму, котрий консолідується шляхом правового узгодження групових інтересів і партійних ідеологій. Цілковито очевидно, що акцентування на стихійних повстанських рухах в історії нашої країни означає приниження ролі національної еліти, яка немало зробила для плекання української духовності, драматичного, та все ж таки поступу української нації в усвідомленні своїх ціннісних пріоритетів. Аристократизм еліти, героїчне подвижництво – ось що може протистояти психології безликої і безголої маси. Героїчних постатей у вітчизняній історії багато. Україна вочевидь потребує конструктивної соціальної міфології, що підтримає її в державницьких намаганнях і дасть надію на здійснення «української мрії».

Розповсюджуючи настанови нарративістів на царину політичного самовизначення особи, зустрічаємося з необхідністю конструювання для лідерів політичних партій ефективного етнокультурного нарративу і його пропаганди як стрижня виборчої технології. При складанні такого нарративу слід дотримуватися наступних правил:

1. З різнопланової історії нації слід виокремити унікальні епізоди, які уособлюють її дух, міць, готовність і здатність долати труднощі.
2. Пов'язувати героїчні сторінки національної історії з суголосними їм прагненнями сучасників.
3. Проаналізувати, що було зроблено для того, щоб славетні події минулого відбулися.
4. Встановити зв'язок практичних учинків, колишніх подій і успішних звершень з особливостями національного менталітету і національного характеру.
5. Збагачувати переосмислену під конструктивним кутом зору національну історію недавніми вдалимими кроками уряду, партійними альянсами і політичними консенсусами задля економічного відродження і культурного розвитку української держави.

Таким чином, модифікація нарративного психотерапевтичного інтерв'ю, запропонованого американськими фахівцями Д. Епстоном, Ч. і М. Уайт, Дж. Комбсом, Дж. Фрідман і використуваного в індивідуальному та сімейному консультуванні, допоможе оптимізувати політичний вибір громадян. При цьому поняття політичного вибору стосується як активних суб'єктів політичного процесу (партій, їх лідерів та членів), так і пересічних громадян, які заявляють про свою політичну волю у спосіб голосування на виборах у парламент та місцеві органи самоврядування. Основні методи технології політичного вибору – побудова екстерналізуючого дискурсу (відокремлення проблем від людей), опора на унікальні епізоди історії, переосмислення своєї історії під кутом зору нової історичної перспективи, постановка відкритих запитань, ініціювання дискусій – актуалізують громадянську позицію суб'єктів політичного процесу.

Дотримання означеної лінії поведінки в політичній пропаганді є особливо актуальним для України, оскільки плекання міфу про скривджену жінку, акцентування зазіхань зовнішніх ворогів і самобичування з приводу пресловутої української заздрості, хуторянської відрубності, почуття меншовартості та інших вад утруднюють ідейно-політичну консолідацію народу для досягнення високих цивілізаційних стандартів. Нам видається, що в сучасних соціокультурних умовах теорія і практика нарративної психології здатна запропонувати гідну альтернативу пережиткам тоталітарного мислення не лише в середовищі професіоналів, а й прислужитися реальній гуманізації морально-психологічної атмосфери в суспільстві з її неодмінним атрибутом – правом кожного на зважений політичний вибір.

Наші дослідження соціальних неврозів посттоталітарного (перехідного) періоду українського суспільства свідчать про їх розповсюдженість як своєрідних деформацій аксіопсихологічної структури особистості, спричинених ціннісною дезорієнтацією великих людських спільнот, втратою ними інституційно-налізованих суспільних ідеалів і відсутністю консолідуючої суспільної мети (національної ідеї, життєвої і професійної перспективи, ідеологічних орієнтирів і т. ін.).

За оригінальною методикою були діагностовані невротичні тенденції ціннісного змісту (скорочено НТЦЗ). По суті, опитувальних НТЦЗ виявився операціоналізацією ідеї К. Хорні про існування трьох орієнтацій захисного типу: орієнтації на людей (поступливий тип), орієнтації від людей (відсторонений тип), орієнтації проти людей (агресивний тип) і нормальної, зрілої соціальної настанови.

З'ясувалося, що чверть масиву відповідей виражає більш-менш рівномірно розподілені невротичні тенденції ціннісного змісту, ще одна чверть пов'язана з преневротичним станом, половина відповідей не виявляє невротичних новоутворень у структурі ціннісних орієнтацій.

Проведений пізніше моніторинг НТЦЗ різних соціальних груп дав змогу отримати більш чітке уявлення про ціннісно-сміслову стратифікацію сучасного українського суспільства.

В результаті репрезентативного дослідження чітко проявилися наступні тенденції за визначеними параметрами.

1. Найвищий показник нормальної аксіопсихологічної структури (57%) притаманний працюючому населенню, що свідчить про його ціннісно-орієнтаційну інтегрованість з соціумом. У групі пенсіонерів спостерігається різка поляризація захисних ціннісних устремлень поступливого типу (40%), що пов'язано з різкою диференціацією населення на бідних і багатих. Показник преневертичності падає з 25% (у студентів) до 0% (у пенсіонерів), що вказує на стабілізацію ціннісно-сміислової свідомості людей з віком. Відзначена динаміка преневертичності підтверджується і за іншими параметрами.

2. З віком збільшується кількість людей з нормальною аксіопсихологічною структурою (від 46% у 18-20-річних до 63% у 50-річних і старших), що є свідченням соціальної зрілості й індивідуальної мудрості. З невротичних тенденцій перевагу має поступливий тип, що забезпечує конформну поведінку більшості вікових груп, за винятком групи 21-25-річних, у поведінці яких переважають агресивні тенденції і високий рівень преневертичності, пов'язаний швидше за все з фрустрацією професійних домагань в сучасних соціально-економічних умовах, проблемами особистісного і сімейного самовизначення.

3. Тендерний параметр дослідження дозволив виявити перевагу чоловіків за показником нормальності аксіологічного компонента психіки і вищу міру фрустрованості жінок (преневертичний стан) порівняно з чоловіками, що вказує на нерівні можливості для самореалізації представників різних статей.

Наведені дані емпіричного дослідження можуть слугувати переконливим доказом актуальності розробленої в нарративній психотерапії технології конструювання життєстверджуючих історій, придатних для корекції диспозиційних пер-версій того чи іншого типу. Продуктивний етнокультурний нарратив здатен подолати суспільну аномію, запобігти масовим девіаціям і запропонувати Україні гідну її місці історичну перспективу.

Література

1. Брокмейр Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – №3.
2. Головатий М. Ф. Політична психологія. – К., 2001.
3. Калина Н. Ф. Лингвистическая психотерапия. – К., 1999.
4. Калмыкова Е. С., Менгеталер С. Нарратив в психотерапии: Рассказы пациентов о личной истории // Психол. журнал. – 1998. – Т. 19. – №5.
5. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. – 1989. – №3.
6. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. – М., 1995.
7. Фридман Дж., Комбс Дж. Конструирование иных реальностей: Истории и рассказы как терапия. – М., 2001.

8. Фуко М. Воля к истине. – М., 1996.

9. Халипов В. Ф. Кратология как система наук о власти. – М., 1999.

10. Чепелева Н. В., Яковенко Л. Ф. Теоретические положения нарративной психологии // Актуальні проблеми психології: Том 2. Психологічна герменевтика. – К., 2001.

Відомості про автора

Карпенко Зіновія Степанівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедру педагогічної і вікової психології Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

Климанська Л. Д., Климанська М. Б.

РОЛЬОВІ МІФИ У ПОЛІТИЦІ

Однією з ознак глобальної соціально-політичної, економічної та ціннісно-культурної кризи в Україні є, як відомо, втрата народом ідентичності зі своєю країною, втрата Батьківщини як такої, нарешті втрата особистішої самоідентичності, відчуття власної причетності до соціальних процесів, що відбуваються начебто поза бажанням і розумінням переважної більшості громадян України.

Втрата ідентичності на рівні індивіда означає втрату спроможності вести себе в такий спосіб, щоб реакції зовнішнього світу відповідали його намірам та очікуванням. Людина бачить, що світ перестає реагувати на її дії адекватним чином: партнерство у соціальній взаємодії, яке раніше відбувалося немов би само по собі, тепер набуває ознак «проблемного», індивіда перестають «упізнавати», елементарні та звичні форми звертання вже не викликають такої ж елементарної та звичної реакції. Людина немов би перестає відображатися у дзеркалі соціального світу. В результаті такий індивід стає «невідомим» для самого себе, він перестає упізнавати самого себе. З точки зору структурної втрата ідентичності знаходить свій прояв у невідповідності поведінки нормативним вимогам соціального середовища.

Така ж сама проблема існує і на рівні всього суспільства. Українське суспільство сьогодні переживає гостру кризу самоідентифікації. Воно (тобто суспільство) не відчуває себе в повній мірі українським, а ні етнічно, а ні політичне; поняття «патріотизм», «національна самоповага» майже не вживаються у політичному дискурсі. Про формування політичної нації говориться переважно у майбутньому часі, у плані побажань. «Коллективне Я» політичної нації ще не утворює цілісну спільноту. Суспільство сегментоване, що знаходить свій прояв у формуванні груп інтересів на корпоративній, кримінальній основі, у потенційно конфліктних міжрегіональних, міжконфесійних від-

мінностях, у виразних особливостях політичних субкультур, у різних версіях минулого. Застосований в Україні спосіб трансформації та модернізації економіки і суспільства, як вважають спеціалісти, який реалізується через соціальну дезорганізацію й дезорієнтацію, створює віртуальну реальність, що характеризується зміщенням соціальних координат та орієнтирів [1, 187-188]. За таких умов руйнуються або ж стають невизначеними конвенційні можливості соціальної ідентифікації не лише індивідів та груп, а й суспільства в цілому. Тому в Україні існує насамперед проблема соціального вибору та ідентифікації як визначення місця суспільства в координатах історичного та соціального простору: що воно собою являє, куди прямує у своєму розвитку, яким себе уявляє та усвідомлює, а також яким хоче стати й до яких типів соціуму себе відносить. Відповідно такий стан речей знаходить свій вияв і у особливостях становлення політичної ідентичності окремих індивідів, груп, держави в цілому.

Ця ознака породжує так звану кризу ідентичності, про яку вже не один рік говорять психологи, соціологи та політологи. Мовою політики – це відсутність злагоди, здорових консолідаційних та інтеграційних тенденцій у масовій поведінці та громадській думці. Мовою здорового глузду – це відсутність суспільства як такого, замість суспільства є географічний простір, населений людьми.

Консолідація – центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної насаги, не кажучи вже про політичну мету, досягнення якої просто неможливе без залучення цього чинника. Тому він сам по собі не може не бути багатозастосовним, поліфункціональним, навіть дещо в чому маніпулятивним. Консолідація може розглядатися як суто політична технологія, тобто інструмент для маніпулювання ситуацією, масою, натовпом тощо. Саме це робиться із сивої соціально-політичної давнини. І сьогодні, на початку XXI ст., політики переймаються тим самим поверхневим та тактичним розумінням цього феномену.

Консолідація (як і ідентичність) може бути ситуативною. Саме таку ситуативну консолідацію можна було спостерігати за часів обрання першого українського президента. Цей стан був створений заради здобуття політичної незалежності країни і дуже скоро згас, як тільки внаслідок некомпетентних дій політичного керівництва стало зрозумілим: народові України до самоідентичності ще дуже далеко. Подібний стан ситуативної консолідації можна було спостерігати на хвилі наступної надії на нове життя – напередодні виборів другого президента України. Але він не тільки знову дуже скоро згас, а й перетворився на свою протилежність.

Проте консолідація проявляється не тільки як ситуативний феномен різного походження, спрямування та тривалості. Вона може бути відносно стабільним станом соціуму, суспільства, компонентом способу якості життя людей у даному суспільному просторі. Це залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, які домінують у суспільстві в критичний для даного соціуму відрізок історичного часу.

До об'єктивних чинників належать історико-політична і культурно-поведінкова архітектура конкретного соціуму, його інтегральний психокультурний тип, конкретний стан соціетальної психіки на даному історичному етапі, стан масової свідомості тощо.

Суб'єктивні чинники – наявність чи відсутність компетентного політичного лідера, який би відповідав архетипічному уявленню про лідера, вождя, а також компетентної політичної еліти, яка допомогла би скористатися політичними міфами для консолідації суспільства. Політичні технології, за допомогою яких формується подібний тип у масовій політичній свідомості носять назву рольові політичні міфи.

В процесі політичної комунікації політику доводиться грати чітко задану роль, пред'являти себе публіці як «когось», кого би публіка упізнала, визнала би за ним невід'ємне право віддавати накази, а за собою – обов'язок підкорятися безумовно. Публіка має бути впевнена, що це той самий вождь, який їй потрібен. Не менш важливим, ймовірно, є і те, що ці ролі диктуються політику самим населенням, і, щоб вижити (в політичному сенсі), він просто зобов'язаний їх виконувати. Бо саме таким населення бачить ідеального президента, ідеального міністра, ідеального мера, ідеального директора. Тому впродовж виборчої кампанії політичні лідери, що очолювали основні політичні блоки, намагалися «грати по ролях», або вибудувати свою харизму, експлуатувати ті чи інші рольові політичні міфи.

Поняття харизми походить від християнської теології, у соціологію було введено М.Вебером. На його думку, харизма – це видатна риса особистості, завдяки якій особистість сприймається як така, що має надприродні, надлюдські або принаймі виключні властивості, така, що володіє особливими силами, недоступними для інших, оцінюється як взірць для наслідування, визнається достойною імені вождя. Одним з найвпливовіших міфів європейської культури, починаючи з античності є міф про мудрого і хороброго вождя. Він формується на основі психологічних потреб людей. Для них важливо, щоб існував хтось, хто взяв би на себе відповідальність та управління ходом подій, захистив би від ворогів та загроз і повів би до кращого майбутнього. Всі ці бажання і потреби народжують міф про те, що існують «великі лідери», мудрі переможні, справедливі та великодушні з друзями та послідовниками, але безжалісні до ворогів, які можуть впоратися з будь-якими труднощами і в кінцевому рахунку вони виводять свій вірний та відданий народ до «золотого віку» – царства радості, добробуту та справедливості.

Змістовним елементом поняття харизми є щось надзвичайне, взірцеве в образі керівника, політика. Як вважає М.Вебер, харизма – перш за все продукт уяви оточуючих, а тому виникає запитання, завдяки яким якостям або манері поведінки керівник або політик набуває авторитету харизматичної особистості. Тут доцільно розглянути коротко дві моделі. Дж.Конджер та Р.Канунго [2] виходять з наступного образу поведінки керівника: 1) нетерпимість до «статус-кво», ідеалізоване бачення ситуації, яке сильно відрізняється від реального стану речей; 2) прийняття у розрахунок неминучості

особистого ризику та жертв за умов реалізації перспективних рішень; 3) категорична відмова від попередніх моделей рішень, висування на перший план незвичних стратегій вирішення проблем, що порушують пануючі ціннісні уявлення та моделі поведінки; 4) демонстрація впевненості у собі та експертних знань, явно виражені претензії на роль лідера, реформатора або революціонера; 5) висока ступінь чутливості по відношенню до зовнішнього середовища та підлеглих; 6) особиста влада, що базується на компетентності, повазі.

Суттєво інший підхід пропонують Б.Шамір, Р.Хауз та М.Артур, які в межах інтеракціоністської моделі виходять з того, що харизматичне лідерство впливає на «самоконцепцію» підлеглих [3,577-594]. Політик при тому виступає як рольова модель, яка демонструє приклад передбачення та постановки цілей партії, блоку, суспільства в цілому. Він повинен уміти в ході комунікаційного процесу аргументовано переконувати співробітників у необхідності зміни своїх установок та ціннісних уявлень на благо спільних цілей; бути цілісною натурою, без прагнення влади та використовувати інших у своїх інтересах, мати мужність та почуття справедливості, ставити загальні інтереси вище за особисті, бути упевненими у собі, мати відчуття власної гідності, а також схильність до ризику, демонструвати високу працеспроможність-послідовність та упорство у досягненні поставлених цілей, вірити у здатності своїх підлеглих до саморозвитку.

Слід, однак, відмітити, що ці і багато інших підходів спираються на наївну інтерпретацію феномену формування харизми керівника, політика, коли певний образ лідера рефлексивно проголошується харизматичним. Активна роль при тому відводиться виключно керівній стороні, тоді як ті, ким керують, подібно до плаского дзеркала, лише відображають «реальну» картину. В реальності ж феномен харизматичного управління набагато складніший, ніж репрезентується в обидвох моделях.

На базі прототипних атрибутів, що властиві схематичним уявленням про «вождя», можна зробити спробу провести операціональну розробку харизми політика (і взагалі керівника) та скласти поліморфну картину з чотирма архетипними формами: «герой» (героїчна харизма); «батько» (патерналістська харизма); «рятувальник» (місіонерська харизма); і «цар» (велична харизма). Теоретичне обґрунтування деяких положень можна знайти у О.Нойбергера [4].

Він зокрема, вказує, що вищестоячу категорію «управління» треба розглядати не як якийсь результат, а скорше як вивідну від аналізованої основи. Передбачається, що за узагальнюючим поняттям «управління» стоїть більш широка та ґрунтована база, а саме «архетипи» управління, які структуровані за тим чи іншим міфічним образом. Під архетипами Нойбергер розуміє протообрази у людській душі, в яких численні форми реальності ущільнюються у щось принципове та типове і в такий спосіб репрезентують оригінал. У подальшому доцільно виходити з того, що архетипи управління можуть розглядатися як міфічні категорії ущільнення, в основі яких лежать всі

існуючі форми управління і за допомогою яких (шляхом драматизації та звертання до минулого) управління стилізується під щось значуще.

Окрім архетипи управління можна характеризувати наступним чином.

•Батько•

Як твердить Нойбергер, образ батька асоціюється як з «деспотичним батьком-господарем», так і з «батьком-благодійником», для котрого ті, хто його оточують – діти. В межах суспільства з переважаючими патріархальними уявленнями, батько – це прототип творця, батька та необмеженого владики. Відповідно до деспотичного володаря він видається розсудливими, сильним, всезнаючим, великим та всемогутнім, стабільним, надійним. Як батько «всіх дітей» він може поводитися із своїм оточенням доброзичливо, турботливо, з розумінням, пробачаючи всі помилки та гріхи, а може навпаки, ставитися жорстко, вимогливо, проявляючи владу та караючи непокірних.

Якість відносин між батьком та його оточенням характеризують особливою двозначністю, оскільки про батька можна говорити лише в тому випадку, коли одночасно мають на увазі і «дітей», що підкоряються йому. Тому для цих відносин характерними є в однаковій мірі як почуття любові, довіри, вдячності, так і ненависті, страху та обурення.

Прикладом подібного патерналістського типу управління може слугувати, як вважає Нойбергер, Георг Пульман, американський фабрикант, широко відомий виробник пульмановських вагонів. Він дійсно проявляв батьківську турботу про своїх робітників і навіть побудував для них окреме місто, в якому вони могли жити за низьку плату, ален під його наглядом і відповідно до його уявлень про порядок (наприклад, стосовно куріння, вживання спиртного, дотримання чистоти і т.п.) Фабрикант вирізнявся кремезною тілобудовою, був людиною високих моральних принципів, справляв сильне враження на оточуючих, створене ним місто було дзеркальним відображенням свого засновника. Не дивлячись на опіку та покровительство, робітники в кінці кінців не витримали «батьківської» опіки, незадоволення вилилося у потужний страйк, який поліція змушена була придушити силою.

В емпіричних дослідженнях кажуть про образ «батька» з патерналістською харизмою. Відносно існуючих параметрів можна сформулювати таку гіпотезу: керівник має патерналістську харизму, якщо у великій мірі проявляє такі якості як турботливість та участь, домінування та твердість, а також спроможність до організації та контролю.

Як правило, патерналістську харизму намагаються побудувати в політиці ті, хто вже знаходяться на верхівці владної піраміди. Зокрема, на нашу думку, таку патерналістську харизму демонструють нинішній президент Л.Кучма та мер Києва О.Омельченко. Логіка міркувань при тому є дуже простою: ви мене обрали, тепер залишається тільки прийняти мої правила гри і віддатися на милість моїх батьківських проявів.

•Герой•

Вважається, що архетип героя – найвідоміший та найпоширеніший у світі. Він зустрічається у класичній міфології стародавніх греків та римлян,

у середньовіччі, на Близькому Сході та в архіичним культурах. За Нойбергером, герой є юнацькою протилежністю старого батька та втілює те, чим колись був сам батько, – мужність, загартованість у боях. Герой – одинак, наділений надлюдськими силами, йде своїм шляхом, перемагаючи всіх ворогів, завойовуючи визнання та схвалення оточуючих та набуваючи у кінцевому рахунку безсмертність. Він нікому не підкоряється, реалізує колективну мрію про владу та свободу, є самодостатнім, самобутнім навіть у своїх фантазіях, могутній та сильний. Отже, герой завжди є грандіозним. Як приклад, Нойбергер наводить, Стівена Джобса, співзасновника компанії Apple, демонструючи, яким чином йому вдалося шляхом самопрезентації інсценувати юного героя. Його біограф пише, що С.Джобс, будучи сином багатих батьків, забажав подивитись на світ та відчутти себе у шкурі бездомного, декілька років він тинявся по країні, пересуваючись у товарних вагонах, на попутному транспорті. Джобс не зрадив своїм звичкам, навіть тоді коли влаштувався на першу роботу у комп'ютерній фірмі. Він продовжував дотримуватись спеціальної дієти, яка немов би знижувала потовиділення, та виділення інших секретів: налягав на йогурт та фрукти, будучи впевнений, що такої дієти достатньо, щоб не митися. Оточуючим це явно не подобалося. Приймаючи на роботу нових співробітників, Джобс часто запрошував їх у ресторан, клав на стіл босі, брудні ноги та безжалісно знущався над новачками.

Де б Джобс не працював, він завжди воістину із фанатичною наполегливістю намагався досягти поставлених цілей. Джобс намагався справити враження людини високого інтелекту і в такий спосіб вплинути на своє оточення. Його стиль управління біограф описує стисло: він керував страхом, кричав та верещав на людей. Це приклад крайньої форми образу «героя» з героїчною харизмою.

Відповідна гіпотеза може твердити: керівник володіє героїчною харизмою, якщо у великій мірі проявляє такі якості, як виключність та незалежність, віра у свої сили та відданість справі, екстраверсія та розрахунок на ефект, а також домінування та твердість.

Героїчні міфи є різноманітними в деталях, однак схожі за структурою. Структура героїчних міфів виглядає приблизно в такий спосіб:

Героїчний міф відкривають схеми всезагального спокою, добробуту, в управлінському варіанті – ритмічного та безперервного функціонування безликого механізму. Це формули рівноваги, на яких базується добробут будь-якого суспільства. Рівновага підкреслюється, акцентується для того, щоб безпосередньо перейти до формули першої фази героїчного міфу – формули «порушення рівноваги». Після порушення рівноваги вихідна статична модель переміщується у ціннісну сферу політичної культури. Модель набуває динамічного виміру, в ній з'являється час, що відрховується від «щасливих» часів через біжучий «нещасливий», «неправильний» час у напрямку відновлення попередніх «щасливих часів».

Вихідна модель незмінного та статичного існування безособистісна. Порушення рівноваги викликає персоналізацію, при тому персоналіза-

цію у двох планах: по-перше, в плані того, що всі негаразди йдуть від «ворога-шкідника», по-друге, в плані того, що виявити «ворога-шкідника» та позбавити від негараздів має здійснити конкретний персонаж – герой. Пошуки героя, який має позбавити суспільство кризового порушення рівноваги, – частина процесу символічної персоналізації. Основні проблеми та кризові ситуації «липнуть» до певних персонажів. Шукають центрального персонажу, на нього покладають відповідальність за відновлення рівноваги. Герой являється сином божественного «батьківського» персонажа безпосередньо, що знаходить свій вираз через таємницю його істинного походження, або через земного царя чи іншого богоносного правителя. Саме народження носить надприродний характер.

Новонародженого намагаються вбити, але його чудесним образом рятує або мати (якщо вона мати не тільки по тілу, а ще і по духу), або її символічна заміна, при тому символічно він немов би наново народжується з лона річки, моря, печери, лісу і т.п.

Перша фаза героїчного міфу завершується серією випробувань, які мають виявити серед претендентів справжнього героя. Або можливий претендент має пройти посвячення, з якого він вийде здатним до очікуваних подвигів та героїчних діянь. Призначення героя є до певної міри таємницею та виявляється лише через пророцтво. По досягненню певного символічного віку відбувається таємна посвята через пророка, церкву, оракула і т.п. на його високе призначення.

Поява героя означає, що він (герой) бере на себе зобов'язання позбавити суспільство негараздів, подолати кризову ситуацію.

Далі починається друга, позиційна фаза героїчного міфу. Персоналізація проблем, що виникають у зв'язку з кризовим станом групи або спільноти, розбиває всіх учасників героїчного міфу на своїх та чужих. Друзі – ті, хто допомагають герою, вороги – ті, хто заважає вирішити проблеми, які залежать виключно від героїчних діянь. Розподіл на друзів та ворогів героя створює вісь активного протистояння в «героїчному» просторі міфу. Кульмінацією героїчного міфу є безперервне символічне подолання перешкод, в результаті чого суспільство виходить на «нові рубежі» та обов'язково виникає «велике суспільство». Політичні дії лідера постійно моделюються формулою «діяння та успіх», що підтримує моральне право на лідерство.

Остання, третя фаза героїчного міфу пов'язана з відновленням рівноваги, відходом героя та його канонізацією.

Дослідженнями засвідчено, що з 22 можливих рис героя у Едипа зустрічаються 22, у Тезея – 20, у Ромула – 18, у Персея – 18, у Геракла – 17, у Ясона – 15, у Моїсея – 20, у Артура – 19. Ці цифри, як вважає Г.Почепцов, свідчать про прийняття у суспільстві інтерпретацію біографії як героїчної. [5,51] До речі, біографія Сталіна також має цей шлейф таємничого народження, куди на роль батька вписують багато різних осіб.

У сучасній політичній міфології ця схема дещо модернізувалася. Скажімо, система «від Бога» трансформувалася сьогодні в систему «від попе-

реднього лідера». Клінтон, який будучи підлітком, пожимає руку Кеннеді, що було включено у біографічний кліп про нього. Всі генеральні секретарі були продовжувачами справи Леніна, що почалося з формули «Сталін – це Ленін сьогодні». У масовій свідомості людина не може стати надлюдиною, героєм, лідером, «сином Небес», поки чітко не з'являється його «Небесний Батько» і немає свідoctва про це його «Великої Матері». А тому Й. Сталін, колишній семінарїст, щоб бути названим «Леніним сьогодні», не міг утриматися від, здавалося б фантастичного для наукового матеріалізму заходу – спорудження на Червоній Площі мавзолею по типу давньоєгипетської піраміди фараона Джосера, ритуалів оплакування та бальзамування: народу було пред'явлено вічно живого, але потустороннього «Бога-батька» від імені якого «мати-Партія» ритуально засвідчила духовне народження сина – богоносного продовжувача справи «Батька».

Для політичної свідомості найважливішими є земні компоненти міфу: внутрішнє покликання героя на конкретну державотворчу місію, символіка цього покликання, обставини боротьби з реальними ворогами держави та з узурпатором влади, подробиці досвіду перемог та поразок, знання «минулого», «сучасності» та «майбутнього». Сьогоднішній тип героїчного вчинку виглядає зовсім інакше. Сучасний герой не має можливості боротися з драконами. Так що йому доводиться проявляти себе інакше. США, наприклад, пройшли зміну героїки. Якщо раніше героєм була людина, що сама особисто відкривала нафтові родовища, добувала золото, то сьогодні героєм стає лідер-організатор. По суті такою ж міфологічною схемою є шлях від чистильщика взуття до мільонера. У кожній з цих схем акцентується цей нульовий вихідний рівень, як, наприклад, Сорос – бідний емігрант. Але і стародавня, і сучасна схеми, будучи в багатьох деталях не схожими, мають один важливий спільний момент - визначену компенсаторну функцію. В нашій країні вона звучала у формулі «В житті завжди є місце для героїчного вчинка». Ці механізми немов би демонструють потенціал руху наверх.

Отже, героїчні рольові міфи як елемент політичних технологій фокусуються на особистостях. Люди потребують героїв для мотивації, а навіть для наслідування. Героїчні міфи утверджують у суспільній свідомості позитивний узагальнений імідж політика. Роль президента, як вважає політолог Д.Видрін, нести відповідальність за риси середнього представника нації. Президент для нації виступає тим героєм, під впливом якого люди живуть і моделюють своє життя. Під час передвиборчої президентської кампанії 1999 року матрицю героя – інтегративний образ привабливого українця Д.Видрін побачив у поєднанні окремих рис кандидатів Канівської четвірки: чеканий профіль, знання мов, музичні здібності Є.Марчука, розсудливість О.Мороза, селянська хитруватість О.Ткаченка та провінційна монументальність Олійника. [6,9].

На жаль саме харизми героїчного типу ми у передвиборчих перегонах 2002 року не побачили. В.Ющенко, лідеру блоку «Наша Україна» намагалися створити такого типу політичний міф «незламного опозиціонера», але

після його руйнування виникла хвиля розчарувань, що народила прямо протилежний образ – безхребетного «сина Президента». Для багатьох виборців Віктор Ющенко – духовний лідер нації. Його називають українським Гавелом. Яким є Ющенко насправді, ймовірно не знає ніхто. На що він здатний по максимуму – так само. А тому у кожного в Україні Ющенко свій. Натомість, суспільство потребує своїх героїв для подолання кризи ідентичності, для консолідації, а ще для того, що стати дійсно суспільством, а не « географічним простором, населеним людьми».

«Рятівник»

За Нойбергером, це тип харизматичного оновлювача, мага-чарівника, що перетворює все, що існує, у найкраще. Він наставляє маси на шлях істинний, ламає їх «свавілля», робить слухняним інструментом. У фокусі його впливу – добровільне підкорення надзвичайній харизмі лучезарної особистості, яка є настільки далекою від повсякденності, що не може бути виміряна земними мірками.

Нойбергер презентує у архетипі рятівника у певному перебільшеному вигляді феномен, який часто називають новим підходом до керівництва. Момент «врятування» виражається за допомогою таких понять як передбачення, місія або перетворення, і слугує ескізом майбутнього порядку, якого треба прагнути, до якого треба йти, зокрема через стратегії прийняття рішень з подолання криз, що виникають.

Як приклад носія харизми «рятівника» можна назвати Дональда Берра, засновника People Express, «місія» якого полягала у створенні організації, що допомагає людям робити справи краще, щоб вони разом змогли краще працювати на благо американської демократії. Дослідження журналістських репортажів про Берра показало, що в них явно переважають метафоричні вирази, які були б більш доречними для опису фігури проповідника. Так, характеризуючи Берра, деякі автори статей писали, що йому слід було стати саме проповідником, а не священником, пастором чи просто церковнослужителем. У ньому втілюються всі риси проповідника, який з жаром виголошує євангелістські істини у розпеченій сонцем хижині, від слів якого серце виривається з грудей слухачів. Берр не говорить, він тяжко працює: ходить, іноді сидить, знову встає, простягає руки до слухачів, засуджує та вихваляє, закликає та молить, іноді навіть жартує. Він майже месія, а деякі журналісти угледіли у ньому певну субстанцію, яка згуртовувала оточуючих в єдине ціле. У такій своєрідній системній характеристиці особистості на перший план висувалась специфічність «місії» Берра (філософія горизонтального менеджменту), неординарність його натури (не священник і не клірик), високі уявлення про мораль (він засуджує та схвалює), щира відданість та повна віддача (жар, надмірна праця) і ,нарешті, духовна привабливість (євангелічна святість, всеоб'єднуюча субстанція, місіанство), яку посилає проповідник на своїх послідовників.

Таким є гіпертрофований образ «рятівника» з місіонерською харизмою. Тут гіпотеза буде виглядати так керівник має місіонерську харизму, як-

що у високій мірі виявляє такі якості як натхненість та амбіційність, віра у власні зусилля та відданість справі, а також екстраверсія і розрахунок на ефект.

У політиці «рятівник» – це той, хто спочатку робить справу, а потім думає. Він постійно в битві проти ворогів, а тому на думки в нього часу просто не залишається. Для «рятівника» позитивною буде лише явно ворожа ситуація, тільки в ній він може себе виявити, і ще одна особливість: його дії не можуть бути розмазані у часі, він має приймати рішення практично миттєво і водночас миттєво його демонструвати. На виборах – 2002 харизму «рятівника» намагалися демонструвати дві жінки-політики: Наталія Вітренко і Юлія Тимошенко. Але чи відповідає харизма «рятівника» жіночим архетипам в політиці?

«Цар»

Архетип «царя» Нойбергер представляє у вигляді головної дійчої особи у казках європейських народів. Вінчання на царство – заключний акт драми визрівання героя. Благородність походження не грає при тому ніякої ролі. Більше того у всяк підкреслюють вище призначення людини, яка навіть будучи простого походження, може піднятися до царської величі, якщо виявить свої здібності у всій повноті.

К.Юнг вбачає у фігурі старого царя, що виникає у сновидіннях, архетипову форму, яка символізує собою мудрість колективного підсвідомого.

Тим самим він проводить різницю між своїм розумінням царя та символічною фігурою патерналістського панування (архетипом батька), визнаючи у царі праобраз вищої мудрості, що лежить в основі людських символів. Метафорична фігура батька співвідноситься із соціальне визначальною формою управління в сенсі величі, спокою, інтроверсії, яка протистоїть формам соціальної драматизації.

Для ілюстрації цього образу можна навести приклад з тексту, де намальований портрет Хеннінга Кагерманна, президента компанії SAP. Там, зокрема, говориться наступне «Кагерманн – людина скупих жестів, не такий як всі. Він привертає до себе увагу тим, що все робить своїми, в основному економними діями. Машиною керує сам, без водія, його службовий автомобіль навіть маленький, набагато поступається лімузінам інших менеджерів вищої ланки. Такою є проста, непрезентабельна людина 51 року. В той же час – він вишукано ввічлива особа. По відношенню до своїх співробітників він запобігливий. Він не встановлює ніякої дистанції між собою та співрозмовником. На виробничих нарадах він першим знімає з себе піджак. Кагерманн не вимучує себе роботою на фірмі, добре знаючи до чого це може призвести. В нього є виключне вміння вислухати інших. За зовнішністю його скорше можна прийняти за віолончеліста, ніж за менеджера вищого рангу. Про те, що у нього гуманітарна освіта, що він колись мріяв стати художником, що із захопленням бігає на довгі дистанції, навряд чи хто знає. Фактично багато людей вважають його м'якотілим, деякі називають «академіком». Йдуть роки, а Кагерманн залишається таким же».

Те, що у випадку з Кагерманном здається виключним та оригінальним, то це «ексцентричність навпаки» та скромність, які можуть і дратувати, оскільки передбачають всевладдя та всемогутність. При тому імпує його інтровертна стриманість, яка властива скорше його тонкій натурі художника. Парадоксальність даної ситуації у тому, що щось звичне сприймається як незвичне, тому що очікувалось побачити саме його. Це той самий випадок, коли те, що передбачається раніше обертається своєю позитивною протилежністю.

Отже, образ «царя» втілює собою величну харизму. Відповідно гіпотеза виглядає так: керівник володіє величною харизмою, якщо у великій мірі проявляє такі якості як інтроверсія та аутентичність, готовність до кооперації та тонкість почуттів, а також виключність та незалежність.

Будь-яке лідерство є явищем груповим. З одного боку, конкретна особа, що претендує на позицію лідера (зокрема, політичного), з другого боку – люди, народ, підлегли, «світа», послідовники, які так чи інакше уявляють собі, яким він має бути – лідер. Ці уявлення про лідера з'являються з нашого особистого досвіду та з досвіду «колективного» у вигляді тих чи інших лідерських архетипів. Саме на цих архетипах і будується рольовий міф лідера, який у великій мірі може сприяти становленню ідентичності українського соціуму.

Література

1. Найважливіші наукові розробки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2000.-№1.
2. Conger J.A., Kanungo R. N. Charismatic leadership. The elusive factor in organizational effectiveness. – San Francisco/London. – 1988.
3. Shamir B., House R. J., Arthur M. B. The motivational effects of charismatic leadership: A self-concept based theory//Organization Science. – 1993. – Vol. 4.
4. Neuberger O. Fehren und gefehrt werden. 3. Aufl. – Stuttgart. – 1990.
5. Почепцов Г. Имидж и выборы. Имидж политика, партии, президента. - Киев. Издательство АДЕФ-Украина, 1997.
6. Видрін Д. За образом і подобою // Політика і культура. 1999, № 28.

Відомості про авторів

Климанська Лариса Дмитрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та соціології, Державний університет «Львівська політехніка», м. Львів

Климанська Марина Борисівна – студентка філософського факультету 5 курсу Національного університету ім.І.Франка, м. Львів

Кулініч І. О. (Львів)

ТРУДОВЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Процес становлення демократії в Україні, так само, як і розвиток особистості, не проходить рівномірно. Досягнення якісно іншого рівня розвитку породжує нове коло проблем і протиріч [2].

Проблеми соціально-економічного становища молодого покоління, праці і зайнятості працівників у теперішній час зумовлені загальними економічними проблемами, особливо гострими для молоді.

Молодь сьогодні – це незадіяні трудові ресурси, невикористаний потенціал. З введенням стабільних ринкових відносин у сфері праці слід очікувати великого безробіття. Мова йде про вивільнення надмірного персоналу, банкрутство хронічно нерентабельних підприємств у промисловості, будівництві, сільському господарстві. Проблема ускладнюватиметься нерівномірною демографічною ситуацією, традиційно низькою мобільністю трудових ресурсів, відсутністю ринку житла, режиму прописки, різницею в рівні соціально-культурної сфери, а загалом – низьким рівнем життя населення. В разі можливої ліквідації збиткових і нерентабельних підприємств у середніх і малих містах, селищах міського типу молодій людині практично неможливо буде отримати роботу. Все це може призвести до втрати контролю за процесом перерозподілу працівників і утворення масового молодіжного безробіття.

Відсутність професійної перспективи, можливостей реалізації інтелектуального потенціалу, масове безробіття призводять до того, що частина працівників з високим трудовим потенціалом прагне залишити країну. Прослідковується тенденція міграції за кордон великої кількості працездатного населення, в основному молоді, дешевої робочої сили.

Дані соціологічних досліджень свідчать, що приблизно кожний десятий, а в окремих регіонах – кожний п'ятий із числа соціально активних висококваліфікованих спеціалістів готові виїхати за кордон. Значну частку потенційних мігрантів становить молодь (9,8%) [3].

У випадку масової міграції молоді виникнуть наслідки, які зараз важко передбачити для нашої науки і культури, всього суспільства. Ніякі заклики до патріотизму, організаційні перешкоди результату сьогодні не дадуть. Поки будуть існувати такі великі відмінності у вітчизняних і зарубіжних умовах для нормальної роботи, у рівні й якості життя – відплив кадрів неминучий.

Щоб зрозуміти ставлення молоді до праці, необхідно розглядати трудову діяльність у широкому соціальному контексті, взаємозв'язку з іншими сторонами діяльності. Інтереси основної маси молоді знаходяться у сімейно-побутовій сфері і зорієнтовані скоріше на споживання, ніж на актив-

не творче створення і розвиток особистості. Більше того, існуючий стереотип буденної свідомості, який пов'язує соціальний статус особистості з рівнем її добробуту, матеріальними можливостями, зумовлює прагнення мати нехай і не дуже цікаву роботу, зате таку, яка добре оплачується [1, 97].

Як бачимо, сучасне суспільство характеризується великою кількістю взаємопов'язаних проблем. Проблема трудового самовизначення молоді, яка, мабуть, завжди була актуальною, в теперішній час стає ще більш гострою.

Для порівняння особливостей трудового самовизначення молоді в тоталітарному і посттоталітарному суспільстві наводимо результати емпіричних соціологічних досліджень, які були проведені в 1987 і 1997 рр [4; 5].

Об'єктом дослідження були випускники 11-х класів загальноосвітніх шкіл. Була застосована районована вибірка, в рамках якої було взято по дві школи з кожного району м. Львова (всього 10 шкіл). Дослідження проводили за допомогою анкетування. Завдання дослідження було виявлення життєвих планів молоді на найближчу і віддалену перспективу, а також факторів, які найбільше впливають на процес трудового самовизначення.

В соціологічному дослідженні 1987 року була виявлена така ієрархія життєвих цілей старшокласників:

- зустріти кохану людину, створити гарну сім'ю – 59,4%;
- мати надійних цікавих друзів – 56,4%;
- оволодіти цікавою професією – 35,2%;
- бути корисним суспільству – 31,0%;
- стати порядною, чесною людиною – 26,2%;
- виховати в собі сильний характер – 20,1%;
- розширити свій кругозір – 13,0%;
- мати можливість жити без побутових проблем – 7,2%;
- отримати хорошу посаду, набути певної ваги в суспільстві – 4,6%;
- інші цілі – 2,4% [4,58].

Особливістю цієї ієрархії 1987 року полягає в тому, що достатньо стабільною в старшому юнацькому віці є орієнтація, пов'язана зі створенням сім'ї, пошуки коханої людини та надійних друзів. Разом з тим ці, орієнтації не вирішують завдань трудового самовизначення.

У дослідженні 1997 року ми вже спостерігаємо зміну пріоритетів. Причиною таких змін, на нашу думку, є ті демократичні перетворення, які відбулися в Україні та свідомості молодих людей. Хоча перше місце також належить життєвим цілям: зустріти кохану людину, створити гарну сім'ю (63,8%) та мати надійних і цікавих друзів (47,8%), інші життєві цілі у відповідях старшокласників виглядали наступним чином:

- досягти гарного становища, посади, отримати вагу в суспільстві – 29,5%;
- отримати вищу освіту, стати інтелігентною людиною – 28,7%;
- мати можливість жити в достатку, без побутових проблем – 28,7%;
- отримати матеріальну незалежність – 25,4%;
- отримати цікаву професію – 23,9%;

- виховати в собі сильний характер – 14,7%;
- стати порядною і чесною людиною – 12,8%;
- розвинути свої творчі можливості – 6,5%;
- бути патріотом своєї держави – 3,6%;
- досягти фізичного задоволення – 3,6%;
- розширити свій світогляд, бути причетним до культури, мистецтва – 2,7%.

Таким чином, можемо сказати, що молодь 90-х років найбільше спрямована на сімейне життя та підтримування міжособистісних контактів, а вже потім на досягнення певного статусу в суспільстві, матеріальну забезпеченість, цікаву професію. Можна зробити припущення, що професія для молоді є насамперед засобом досягнення матеріальної забезпеченості, що створює умови для нормального сімейного життя в умовах ринкових перетворень та демократизації суспільства.

В дослідженні було поставлено також питання: «Чим має відрізнятися престижна (гарна) робота від непрестижно-ї!». Думки респондентів розподілились так:

- робота має бути високооплачуваною – 62,1 %;
- робота має приносити користь людям, Україні – 39,6%;
- робота має давати змогу спілкуватися з багатьма людьми – 33,0%;
- робота має сприяти виявленню здібностей, умінь людини – 25,0%;
- робота має бути змістовною, творчою – 24,8%;
- робота має бути спокійною, чистою, безпечною – 21,7%.

Отже, молоді люди цінують у роботі передусім можливості гарного заробітку, корисність для людей, України, наявність міжособистісних контактів з багатьма людьми [5, 394].

Переборення негативних тенденцій, створення на сучасному етапі реальних умов для того, щоб життя більшості членів суспільства могло бути якомога змістовнішим, корисним і цікавим, пов'язане з переходом від декларації демократичних прав до їхнього використання на практиці, у соціальній політиці, управлінні економікою тощо.

Трудове самовизначення є основною ланкою життєвого самовизначення і тісно пов'язане з визначенням молодими людьми свого місця у сфері трудової діяльності, питаннями вибору роду діяльності, професії, спеціальності.

Складовою частиною трудового самовизначення є трудові наміри молоді, які характеризуються множиною своїх проявів, починаючи з невизначених намірів освоїти ту чи іншу галузь діяльності до складної системи реальних дій по пошуку конкретного місця роботи чи навчання. Такі прояви, відображаючи конкретні потреби та інтереси молоді, носять свідомий цілеспрямований характер.

Найбільш загальним об'єктивним виразом трудового самовизначення молоді після закінчення школи є їхні плани, пов'язані з майбутньою трудовою діяльністю і підготовкою до неї.

Таким чином, особисті плани молоді мають різноманітний характер: найбільш типовим прагненням для життєвих планів учнів 9-х класів було бажання вчитися в 10-му класі, а для випускників вступити у вищий навчальний заклад. Але, не зважаючи на всю різноманітність особистих планів учнів, сама ситуація на стику до і після закінчення школи містить типові ознаки. В цей період відбувається інтенсифікація пошуків і вибір кінцевого рішення щодо найближчого майбутнього; розвідка можливостей і проєктування дій для досягнення поставлених цілей; активізація процесу оцінки реальних шансів і практичної доступності цілей, обговорення і визначення резервних життєвих планів, необхідних на випадок невдачі.

Для ефективного вирішення багатопланових соціально-економічних, виховних, організаційних, соціально-психологічних завдань, пов'язаних із включенням молоді у майбутню сферу праці, регулюванням її подальшої виборчої діяльності, необхідно вивчати процес трудового самовизначення молоді як цілісної системи, а також виявляти форми, методи і засоби оптимізації управління цим процесом.

З цією метою в 2001 році нами були проведені дослідження серед студентів Львівського національного університету імені Івана Франка. Сформовано 15-відсоткову серійно-гніздову вибірку, опитано 400 респондентів.

Метою дослідження стали ціннісні орієнтації та їхній вплив на соціальну поведінку студентської молоді. Об'єкт дослідження: студенти економічного, юридичного, хімічного та біологічного факультетів. Предмет дослідження: залежність форм соціальної поведінки від домінантних цінностей у структурі особистості.

Вивчення системи ціннісних еталонів індивіда, закономірностей оцінювання особистісно значимих об'єктів є важливим, оскільки оцінки відіграють дуже важливу роль у життєдіяльності кожної людини, є безпосереднім інструментом регулювання її ціннісних відносин з діяльністю, покладених в основу будь-якого рішення. Актуальність питання в наші дні загострюється тим, що різко зростають вимоги до якостей особистості, її активності, спроможності в нестабільній ситуації самій вирішувати нагальні життєві проблеми, коли від правильності рішень, адекватності оцінок, як ніколи, залежить успішність у діяльності і в житті загалом.

Відомо, що, здійснюючи певні вчинки, будь-яка людина їх певним чином мотивує. Аналіз мотивів тих чи інших дій дає змогу визначити першопричини такої поведінки.

На переломному етапі розвитку демократії в суспільстві важливо зафіксувати і зрозуміти мотиви соціальної поведінки, визначити цінності, якими керуються молоді люди і які визначають буденну свідомість і повсякденні уявлення про теперішнє і майбутнє.

В світі кожної людини існують певні цінності, що є практично ядром у будь-якій сфері діяльності. До них можна віднести освіченість, працелюбство, чесність, порядність і т.д. Сьогодні можна говорити з повним обґрунтуванням про боротьбу цінностей у масовій свідомості і в житті суспіль-

ства. В нинішніх умовах руйнуються цінності, які ще вчора здавалися найбільш важливими, тому зникають соціальні гарантії, зростають економічні катаклізми. В ході соціологічного дослідження ми проаналізували, якими цінностями керуються в житті респонденти, заради чого вони живуть. На питання: «Які життєві цінності є для Вас найбільш значимі?» відповіді розподілилися так (див. табл. 1)

Таблиця 1.

Ціннісні орієнтації студентської молоді

Варіанти відповіді	%
1. Спілкування з друзями	62,11
2. Вести здоровий спосіб життя	47,37
3. Розважатися з однолітками	5,26
4. Відвідувати театри, бібліотеки	3,16
5. Створення сім'ї	51,58
6. Відвідування дискотек, барів, кафе	8,42
7. Освоєння професій	42,11
8. Досягнути матеріального достатку	50,53
9. Сповідування релігії	7,37

Згідно з нашим дослідженням, молоді люди на перше місце ставлять особисті пріоритети: спілкування з друзями (62%), досягнення матеріального достатку (50,53%). І тільки на третє місце респонденти ставлять проблему освоєння професії (42,11%). Отже, можна зробити висновок, що навчання не є основною метою студентської молоді сьогодні. Необхідно зауважити те, що процес становлення життєвих ціннісних позицій не такий однозначний і прямолінійний, як здається на перший погляд.

Великий відсоток студентів прагне досягти матеріального достатку. Це пояснюється загальним занепадом економіки, що призводить до погіршення матеріального становища практично всього населення і насамперед молоді. Але суспільство турбує питання про те, який шлях здобуття матеріального достатку оберуть молоді люди? Чи буде це законний шлях? Для в'ясування цього питання студентам було поставлено і таке запитання: «Якби у Вас була можливість заробити велику суму грошей, то Ви б...?». Відповіді подано в таблиці 2 та діаграмі 1.

З отриманих даних ми бачимо, що приблизно половина опитаних (42,11%) все ж таки зверталася б до законних і загальноприйнятих норм заробітку грошей. Майже 5% студентів не зупинилися б ні перед чим, щоб заробити великі гроші, а 11,58% опитаних вчинили б по-своєму.

Таблиця 2.

Матеріальні цінності і засоби їхнього досягнення

Варіанти відповіді	%
1. Не зважав (ла) би на засоби	4,58
2. Діяв (ла) б у рамках закону	42,11
3. Вчинив (ла) б, як усі	2,11
4. Дивився (лась) би, як до цього відносяться люди	11,58
5. Вчинив (ла) б, як мені хотілось	28,42
6. Я б не брався (лась) за це	4,21

Обговорюючи сучасний стан молодіжної культури, необхідно торкнутися і проблеми дозвілля. Проведене соціологічне дослідження дало змогу виявити найбільш розповсюджені види дозвілля молоді (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Заняття студентської молоді у вільний час

Варіанти відповіді	%
1. Перегляд телебачення	34,74
2. Прослуховування радіо	27,37
3. Перегляд відеофільмів	10,53
4. Читання газет, журналів	24,24
5. Читання художньої літератури	31,58
6. Відвідування кіно	2,11
7. Відвідування театрів, музеїв, концертів і виставок	14,74
8. Відвідування спортивних змагань	4,21
9. Самоосвіта	4,21
10. Навчання	6,32
11. Суспільно-корисна робота	5,26
12. Заняття спортом	13,68
13. Відвідування і прийом гостей	20,00
14. Відвідування дискотек	15,79
15. Відвідування ресторанів, барів, кафе, нічних клубів	11,58
16. Любительські заняття	21,05
17. Інше	3,16

Як результат дослідження, були виявлені також ті проблеми, якими живуть молоді люди, що їх турбує на даний час (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Значимість проблем особистого характеру для молоді

Варіанти відповіді	%
1. Труднощі у спілкуванні з друзями	2,11
2. Відсутність взаєморозуміння з батьками	4,21
3. Проблеми із здоров'ям	24,21
4. Формування шкідливих звичок	5,26
5. Низьке матеріальне становище моєї сім'ї	18,95
6. Пошук сенсу життя	18,95
7. Незадоволеність собою	15,79
8. Інше	10,53

Отже, серед особистісних проблем студентів на першому місці стоїть проблема здоров'я (24,21%). Друге місце за проблемою пошуку сенсу життя (18,95%). Зростає також незадоволеність собою (15,79%), що може бути першим фактором прояву суїцидної поведінки (скхильності до самогубства). Такі прояви особистісних проблем у більшості випадків зумовлені кризовими явищами, що відбуваються у суспільстві, невпевненістю в завтрашньому дні.

За результатами конкретно-соціологічного дослідження, в сучасній молоді значної трансформації набула ціннісно-нормативна сфера. Це зумовлено характером соціальної ситуації в Україні, прагненням до самореалізації та самозахисту.

Так, переважна більшість студентської молоді не схвалює вживання наркотиків та токсичних речовин, хоча кількість тих, хто їх вживає серед молоді щороку зростає.

Також за допомогою соціологічного дослідження виявлено, що в молодіжному середовищі існує така проблема, як толерантне ставлення до азартних ігор, проституції, застосування зброї чи фізичної сили щодо інших осіб.

Ці особливості й є передумовою здійснення протиправних дій (девіації), а у крайніх своїх проявах – до скоєння злочину. Як це відбувається?

Ця проблема є досить актуальною, особливо, в період трансформації економіки України, в період побудови демократичного суспільства, зміни життєвих цінностей і потребує подальшого всебічного, ґрунтовного дослідження.

Результати дослідження підтвердили, що трудове самовизначення дійсно пов'язане з формуванням і реалізацією життєвих цілей молоді. Сус-

пільне значення професійної діяльності, від якого безпосередньо залежить і матеріальне забезпечення, можливість стати всебічно освіченою людиною, поряд з творчим характером праці, є для більшості респондентів провідним стимулом трудового самовизначення.

Отже, необхідним є комплексний підхід до формування загально-трудових і професійних цілей у процесі профорієнтаційної роботи в школі і подальшої виховної роботи та навчання у вищому навчальному закладі. Суть його полягає в розширенні і поглибленні уявлень не тільки щодо трудових і, власне, професійних цінностей, але і роз'ясненні значення та ролі адекватного вибору, оволодіння професією та успішності трудової діяльності в загальному процесі самореалізації особистості.

Література

1. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. – К.: Наук. думка, 1988. – 287с.
2. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440с.
3. Профессиональное самоопределение и жизненный путь молодежи / Отв. ред. В.Л.Оссовский. – К.: Наук. думка, 1987. – 304 с.
4. Трудовая активность в условиях интенсификации производства: Тем. сб. науч. тр. – К.: Ин-т эконом. АН УССР, 1987. – 83 с.
5. Трудовий потенціал і зайнятість: теоретичні основи та регіоні особливості / За ред. М.І. Долішнього. – Ужгород: Карпати, 1997. – 422с

Відомості про автора

Кулініч Іван Олексійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології економічного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка, м. Львів

Мазур Л. І. (Львів)

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ТА ЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Якщо відшукати провідну тенденцію суспільного процесу впродовж останнього десятиліття, то нею буде укорінення в Україні не класичної соціально орієнтованої моделі демократії, а традиційних цінностей лібералізму за рахунок демократії. Таке прямування зумовлене не стільки обставинами власної історії, скільки тими глобальними економічними трансформаціями,

у контексті яких здійснюється розбудова української державності. На думку директора Міжнародного інституту демократії В.Свинцицького, «Україна і Захід орієнтуються на однакову систему цінностей – неоліберального ринкового фундаменталізму... Нас обледнює головне – споживацька філософія життя, яка, будучи породженням економічної глобалізації, водночас є основною перешкодою на шляху стійкого економічного розвитку та демократичних перетворень» [1].

В західних країнах застосовують ринкові важелі для створення механізму «просочування багатства донизу», щоб знімати соціальну напругу і досягати політичного консенсусу в суспільстві. В Україні в процесі сертифікованої приватизації основні пакети акцій були придбані тіньовиками, що врешті респт привело до розпаду економіки, вивезення капіталу за кордон. Соціальним наслідком такого варіанту лібералізації економіки стала поляризація суспільства: з одного боку – надмірна концентрація капіталу, з іншого – зубожіння основної маси населення. Такий стан суспільства зумовлює особливості громадянської позиції його членів та сприйняття ними ліберальних цінностей. Результати соціологічного дослідження з вивчення ціннісних орієнтацій студентської молоді проведеного в університеті «Львівська політехніка» в 1998-1999 роках [2, 692-696], дало можливість констатувати, що молоде покоління з легкістю сприйняло цінності, що є характерними для західних країн. Так, за даними опитування, 73% студентів віддало перевагу особистісній свободі над рівністю. На їх думку, справедливість полягає не в перерозподілі благ, а у винагороді за власний внесок, визначений ринковим механізмом. Гарантом свободи є індивідуалізована власність.

Вивчення ціннісних орієнтацій молоді дає можливість виявити ступінь її адаптації до нових соціальних умов, її інноваційний потенціал. Від того, які цінності будуть сформовані в неї, буде залежати майбутнє суспільства. Цінності за своєю природою є соціальними, формуються на основі соціальної спільності і реалізуються через діяльність. Виходячи з того, що індивідуальна сисема цінностей визначає стратегію майбутньої поведінки, цілі діяльності, студентам було запропоновано в анкеті вибрати найбільш прийнятну для них модель поведінки. Як показали результати опитування, ліберальні пріорітети визначили моделі самореалізації молоді. Так найбільш поширеною (27% опитаних) виявилася група, для якої домінуючою цінністю виступило бажання «бути ініціативним». На думку цих студентів досягнення успіхів у житті буде залежиш від вміння налагоджувати потрібні зв'язки. Поряд з нею досить чітко окреслилась позиція досягнення. Ті, хто її дотримуються -33% опитаних, так само визначили себе як ділових людей, які за умов конкуренції хочуть досягти успіху; при чому для 12% найбільшу цінність має авторитетність, здатність впливати на інших, мати владу над ними, а для 21% – досягти визнання і повагу. Ще одна модель самореалізації - «бути індивідуальністю» з цінністю духовної повноти життя», – набрала 14%. Отже, найвищий рейтинг у шкалі цінностей посіли цінності розвитку особистості.

Наступне анкетування, проведене наприкінці 2001 року, відображає динаміку змін ціннісних орієнтацій, студентської молоді Зміни відбулись досить значні. Чітко окреслилась тенденція пониження активності життєвої позиції, орієнтації на розвиток особистості (з 74% до 51%); натомість більш схвальною стала гедоністична позиція: бажання отримувати задоволення від життя, створювати комфортні житлові умови і таке інше. Якщо раніше її поділяли 17% молоді, то тепер її відсоток зріс до 29. Позиція «жити як усі», яку раніше поділяли лише 1% студентської молоді, також стала більш значущою – 8%. Продовжує не приваблювати молодих людей позиція «жити, уникаючи серйозних проблем» – всього 4% опитаних. Піднявся рейтинг позиції «жити лише заради сім'ї, дітей» – від 4% до 8%. Отже, для молоді стратегічними стають суто прагматичні орієнтації, спостерігається посилення значущості вітальних цінностей (здоров'я, сім'я, комфорт, безпека тощо) за рахунок витиснення соціалізаційних (розвиток особистості) і інтеракціоністських (соціальний статус, влада, соціальна позиція) на другий план. Це досить тривожний момент, оскільки свідчить про послаблення раціоналістичного компоненту поведінки молодих людей.

Причини таких змін, на наш погляд, треба шукати в суспільних умовах соціалізації підлітків. Соціалізація, на думку американського вченого Т.Шибутані, є «неперервний комунікативний процес, в якому люди спільно зіштовхуються з труднощами і, пристосовуючись один до одного, створюють нові засоби підходу до різних аспектів оточення» [3, 399-400]. Найбільш активно цей процес відбувається в підлітковому віці і ранній юності. Під час проведення першого соціологічного дослідження в анкетуванні прийняли участь студенти 1979-1980 років народження, чий підлітковий вік припадав на 1992-1996 роки. В цей час їх батьки самі проходили адаптацію до нових соціальних умов: оволодівали новими професіями, шукали допоміжні засоби існування, нагороджували нові соціальні зв'язки натомість старих розірваних. Батьки разом з дітьми творили новий соціальний досвід. Матеріальні труднощі сприймалися як тимчасові. Ентузіазм батьків, їх віра в майбутнє своєї держави не могло не вплинути на дітей.

Але тривале ошуканство з боку держави, що спричинило втрату накопичених впродовж всього життя заощаджень, зухвала за своєю

грабіжницькою сутністю приватизація суспільної власності, несплата зарплатні і пенсій підірвали довіру до держави та її вищих посадових осіб, а відтак і до запроваджуваних суспільних реформ, у людей середнього віку – осередка оптимістичних настроїв початку 90-х років (недарма перебудову називали «революцією сорокалітніх»). За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ, в 2001 році ця вікова група, хоч і не наздогнала за мірою песимізму старшу вікову когорту, проте впритул наблизилась до неї (серед людей пенсійного віку не очікують від майбутнього нічого доброго 67,4%, а серед вікової групи від 30 до 50 років – 63,3%; оптимістів серед тих і других однакова кількість – 14%). Молоді також доволі властивий песимізм: такий настрої поділяє кожний другий (49,9%), тоді як оптимістично ди-

висься у найближче майбутнє кожний четвертий (27,4%) [4, 462-463]. Ці дані співпадають з результатами нашого дослідження. Якщо раніше 73% студентів були впевнені, що їх мабутнє повністю залежить тільки від них самих, то зараз кожний другий в цьому сумнівається. Кожний третій сприймає своє майбутнє як гру долі, що все залежить лише від збігу обставин; 17% опитаних покладаються на зміни в суспільстві; 23%— перекладають відповідальність за своє майбутнє на плечі батьків і родичів (ще три роки назад доля таких складала лише 3%). Невпевненість в більшій мірі властива студентам з бідних сімей. А за даними опитування, 39% студентів відзначило погіршення матеріального становища їх сім'ї за останній час, 43% опитаних не помітило суттєвих змін в доходах, лише 18% — деяке поліпшення. Бідність батьків звужує життєві шанси для дітей. Незабезпечені студенти усвідомлюють, що вони приречені на поразку в конкурентній боротьбі з тими, хто має батьків з високим рівнем доходів.

ГЛебон [5] вважає, що демократизація суспільства сприяє активізації соціального розшарування, а не вирівнюванню індивідуальних статусів саме завдяки створенню сприятливих умов для виявлення і реалізації здібностей, котрі далеко не однакові у різних людей за своїм соціальним потенціалом, а отже, і суспільним попитом на них. В нашому випадку таке розшарування суспільства, коли тільки п'ята частина населення ідентифікує себе з середньою верствою, 3% респондентів відносять себе до «вищої» верстви, а 77% вважають себе бідними [6, 526], не може бути наслідком реформ. Суть реформ полягає в тому, щоб створити ефективну, некорумповану державу як гаранту стабільності ринкової економіки. Діючи методом від протилежного, українські «реформатори» почали з демонтажу держави та її основних інститутів за відсутності відповідної законодавчої бази, що могло гарантувати одне — «ефективне» розкрадання загальнонаціонального надбання, створеного самовідданою працею кількох поколінь радянського народу, руйнування здатності держави як системи до відтворення економіки. Наслідком такого «реформування» стало зuboжіння основної маси населення. А те, що з бідними людьми демократії не побудуєш, відомо всім. Тільки гарантоване право на гідне існування створює умови для справжньої конкуренції, в той час крайня нерівність обмежує особисту свободу громадян. Це «право ніби промовляє: боріться, конкуруйте один з одним, але в цій боротьбі перемогу повинен отримати той, хто домігся її напруженою своєю творчою енергією, своєю сили особистості, а не той, хто, скориставшись безпорадністю слабкого і перетворивши його в просте знаряддя своїх цілей, звільнив самого себе від творчого зусилля» [7, 164].

Ще за даними загальносоюзного соціологічного опитування 1989 року (українська вибірка становила 1303 чол.), 52% опитаної молоді відмітила наявність різних «стартових» можливостей для представників різних верств населення як несправедливу характеристику суспільного життя в колишньому Союзі. В умовах всевладдя командно-адміністративної системи процес входження молоді до соціальних структур, програмування нею свого

життя багато в чому визначався відповідним статусом і можливостями батьків. 37% респондентів навіть досягнення суспільного визнання не уявляли як результат суто особистих зусиль. Тимчасом у США подібні настрої були притаманні 12% молодіжного загалу, Швеції – 7%, Японії 3% [8].

Рецидиви подібної нерівності далися знаки під час приватизації. «Той факт, що практично кожен 3-й виходець з родини керівників держпідприємств в Україні став власником чи співвласником підприємства приватного (а в загальному масиві їх 61%), демонструє принципи перерозподілу народного надбання. Отримавши з нього певну частину, «діти еліти» обернулися новою елітою, якій вже немає справи до ровесників, що відторгнені від життєвих благ» [9]. Переважна більшість молодих українців 90-х років, немовби повторюючи аналогічні орієнтації західної молоді 70-80-х років, відчула потребу самостійно визначити своє майбутнє за умов кризи традиційних форм соціалізації. Перш за все вони прагнули досягати цілей, які самі поставили перед собою. Для багатьох з них життєвий успіх полягає в досягненні особистих цілей, а не стандартного соціального стану. За результатами соціологічного опитування 1998 року 44% студентів «Львівської політехніки» сподівались стати приватними підприємцями. Більшість з них розраховували на позику банку під заставу нерухомості, їх приваблювала перспектива розвитку вітчизняного туризму і відпочинку, сфери послуг. Зараз таких «бажаючих» є лише 6% опитаних. Отже, наявна тенденція зниження значущості цінностей ринкової економіки серед молоді. Кримінальна хроніка, художні фільми («День народження Буржуя», «Бандитський Пітербург» тощо) змінили в очах молодих статус підприємця: з категорії процвітаючої економічної еліти підприємець перемістився до категорії «потерпілих» від приватизації. Моніторингові дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» підтверджують цей факт: якщо в 1995 році 33,5% опитуваних вважали, що підприємці отримали значну користь від приватизації, то в 1998 році таку думку поділяли лише 9,3%. Отже, «приватизація, – як вважають науковці Інституту соціології ПАНУ, – негативно вплинула не лише на трудящі верстви населення, а й на «пасіонаріїв» економіки – підприємців, що дає підстави вважати: в процесі приватизації більшою мірою спрацьовують не механізми інноваційної особистісної активності й конкурентноспроможної підприємливості, а механізм корумпованої влади. В Україні відбувається те, що отримало назву обміну влади на власність» [10, 116].

Така «приватизація» має певні наслідки. По-перше, падіння життєвого рівня обумовило розвиток домашнього господарства. По-друге, криміналізація влади розв'язала руки рядовим українцям самовизначитись в нелегальній діяльності. В Україні створився ринок послуг, який не оподатковується. І, по-третє, за умови, коли державне регулювання було зламане скоріше, ніж запрацювали ринкові механізми, базою ділової активності стали персональні контакти. Все це свідчить про те, що в Україні, на основі тіньової економіки склалося паралельне суспільство, яке живе за власними законами, де у відсутності правового поля відносини регулюються не законом, а патрон-

ментськими нормами. Внаслідок тінізації влади (її закритості, кулуарності прийняття рішень, підконтрольності ЗМІ, відсутності раціональної оцінки діяльності владних інститутів, відсутності правового захисту людини) людина все більше віддаляється від влади, а держава від суспільства.

Недовіря до влади і державних інститутів підвищує значимість міжособистісних стосунків. За даними моніторингу 2001 року Інституту соціології НАНУ, сім'ї та родичам довіряють 93% респондентів; переважає, хоч не так очевидно довіра над недовірою у стосунках з сусідами (відповідно 39,4% проти 22,8%). А от у стосунках з колегами по роботі недовіра переважає, а 42% респондентів взагалі не можуть визначитись, довіряти їм колегам чи ні [7, 473]. Звуження поля довіри до меж безпосереднього мікросередовища є тривожним явищем, яке унеможливило потрібну українському суспільству консолідацію. Не можна не зголоситись з думкою українського вченого К.Грищенко, що справжнє реформування можливе за умови «суміщення» цінностей, інтересів та моделей соціальної поведінки людей. «Лише тоді, коли буде вибудовано єдиний мотиваційний комплекс, а моделі соціальної поведінки адекватно реагуватимуть на стимули, започаткується трудова, підприємницька та інша мотивація, можна буде сказати, що головна проблема реформи вирішена» [11, 120-121].

Переважаюча орієнтація на тіньову економіку призводить до того, що ціле покоління втрачає нормальну систему соціальних орієнтирів, в своїй практичній, в тому числі господарській діяльності не може адекватно слідувати уявленням про те, що погано, а що добре. Це особливо стосується молоді з її ще не досить тривкими психологічними установками, тому й спостерігається тенденція укорінення в її свідомості допустимості таких дій, як передача і одержання хабаря, несплата податків, можливість узяти благо силою, шлюб за розрахунком тощо. Отже, як свідчить наша дійсність, ціннісні уявлення часто залишаються в сфері намірів, а реальна соціальна поведінка підпадає під вплив практичної вигоди.

Ще одна небезпека загрожує молоді. В атмосфері відчуження людини від влади зростають зневіра і апатія, громадянська пасивність, які відтворюються в процесі соціалізації, тому ми спостерігаємо тривожну тенденцію поширення феномена «набутої безпорадності». Йдеться про певний тип свідомості, орієнтованої на вплив зовнішніх сил і інших людей, від яких залежить розв'язання найважливіших життєвих проблем, що супроводжується уникненням особистої відповідальності за власне життя. Ця свідомість «маленької людини», від якої ніби-то нічого не залежить, дуже небезпечна для суспільства, що знаходиться в стані трансформації, оскільки перспектива виходу з соціальної кризи багато в чому залежить від ставлення людей до соціально-економічних процесів, що відбуваються, від їх соціально-адаптивних ресурсів, активного пошуку нових стратегій і тактик виживання. Україна стоїть зараз перед історичним вибором: або повернутись до патерналістської моделі поведінки, коли за суспільство в цілому і за кожну людину окремо вибір робиться поза межами їх свідомості і компетентності, або зробити рішу-

чий крок до самостійності, яка передбачає повну відповідальність за втілення в життя обраної моделі.

Ключова роль в ствердженні нової ціннісно-нормативної бази належить молоді. Високий рівень освіти в сучасних умовах підвищує конкурентно-спроможність молодих людей на ринку праці, робить їх більш мобільними, здатними до опанування нових видів економічної діяльності, у тому числі бізнесу. Серед молоді найбільше людей, спроможних створювати активні життєві позиції. Проблема полягає в тому, що цілепокладання зараз у молоді не збалансоване і не забезпечене відповідними засобами і ресурсами. виправленню вказаних деформацій будуть сприяти всі заходи, спрямовані на легалізацію тіньової економіки і боротьбу з корупцією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Свинцицький В. Українська демократія у контексті економічної глобалізації.- «Дзеркало тижня». -№22.- 9 червня 2001р.
2. Мазур Л.І. Формування ліберальних цінностей в умовах масовизації українського суспільства // Розвиток демократії в Україні. – Київ, 2001.– С.692 – 696.
3. Шибутани Т. Социальная психология.– Ростов /н Д.: изд-во «Феникс», 1998.
4. Мартинюк І.О., Соболева Н.І. Довіра як показник морально-психологічного стану суспільства // Українське суспільство: десять років незалежності. Соціологічний моніторинг та коментар науковців. – К – 2001. – 460 –474.
5. Лебон Г. Психология социализма. – СПб.:Макет, 1995.– С.61-64.
6. Симончук О.В. Динаміка самооцінок соціального становища // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття.– К.:Ін-т соціології НАНУ, 1999.- С.525- 540.
7. Гессен С. Основы педагогики.– Берлин, 1923.
8. Ажгихина Н., Толстых А. Молодежь в законе // Огонек.-1990.– №14.– С.6-8.
9. Дятлова М. Детям элиты кошмары не снятся // Всеукраинские ведомости.– 1996.– 4 апреля.
10. Буров І.В., Демченко І.Л., Данилюк І.Д. Громадська думка про стан та перспективи економічних реформ // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття.- К.:Ін-т соціології НАНУ, 1999.– С. 102-118.
11. Грищенко К.К.Соціальні суперечності економічного реформування // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття.– К.:Ін-т соціології НАНУ, 1999.-С.119- 128.

Відомості про автора

Мазур Любов Іванівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

Москаленко В. В., Дембицька Н. М.

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Проблема політичної ідентифікації, метою якої є формування громадянськості підростаючих поколінь, набуває особливої актуальності в умовах розбудови українського демократичного суспільства, яке потребує масової участі громадян у політичному житті. Між тим все частіше звучить тривога з приводу низьких показників політичності та політичної культури сучасної молоді. Постають такі питання: чи означає виховання молоді в дусі свободи, гуманізму і демократії відмову від політизації особистості? Чи може неполітизована особистість зорієнтуватись в умовах плюралізму ідеологій, багатоманітності, невизначеності, амбівалентності та протистоянь? Відповіді на них потребують аналізу особливостей та механізмів політичної соціалізації молоді на сучасному етапі українського суспільства.

Процес політичної соціалізації молоді ускладнений в Україні об'єктивними умовами: різновекторністю змін, які відбуваються в політичній сфері останні 10 років, їх радикальним характером, з одного боку, а з іншого - строкатою структурою самої молоді як соціальної спільноти. Багатоманітні структурні елементи, що входять до неї, визначаються віковими, соціальними, національними, професійними, регіональними ознаками, її представляють такі категорії, як міська та сільська молодь, робітнича та молода інтелігенція, воїни, студенти, учні тощо. В рамках соціологічної парадигми кожна з них відрізняється місцем, яке займає у суспільному виробництві, економічними умовами, соціальним оточенням, які визначають її потреби, інтереси, відношення до себе і до життя [1;2;3].

Така неоднорідна структура зумовлює і складність аналізу особливостей політичної соціалізації даної групи як соціально-психологічного утворення.

Тому зупинимось на поверхневому ескізі цього процесу, на його особливостях в сфері політичної самосвідомості молоді.

Період від 18 до 28 років як етап становлення молоді як суб'єкта суспільного життя, здійснюється процес самореалізації особистості в усьому розмаїтті соціальних, в тому числі і політичних зв'язків. Набуття особистістю політичної зрілості, найвищим вираженням якої є її громадянськість, ми виділяємо як провідну інтегральну характеристику, яка виражає місце і роль особистості у політичному процесі, основною тенденцією якого є побудова громадянського суспільства. Цілісна, відносно завершена система цінностей та ціннісних орієнтацій (це моральні і національні, правові та світоглядні, екологічні та естетичні, інтелектуальні та валеологічні цінності) стає основним змістом громадянськості особистості в цей період за умов цілеспрямо-

ваного процесу політичної соціалізації. Якими ж показниками характеризується сьогодні процес формування такої найважливішої політичної якості особистості молодого людини, як громадянськість?

Ідентифікація української молоді з власною державою стала особливим складним питанням останнім часом. Так, результати соціологічних опитувань вказують на збереження в останні чотири роки дещо стабільного рівня цінності інституту українського громадянства серед молоді та ідентифікації себе із ним більш як половиною респондентів: пишались тим, що є громадянами України у червні 1997р. – 61%, у червні 1998р. – 58%, у червні 2000 р. – 57%. Але в цей же період спостерігається загрозлива для держави тенденція до його знецінення, адже зростає відсоток тих молодих людей, хто не пишеться належністю до України: червень 1997р. – 23%, червень 1998 р. – 24%, червень 2000 р. – 34% респондентів.

Показовими є статистичні дані щодо усвідомлення різними віковими підгрупами молоді самоцінності української державності. Так, знецінення українського громадянства в період з 1998 р. до 2000 р. спостерігається в основному у респондентів віком 20-24 роки (від 24% до 43% відповідно) та 25-28 років (від 29% до 40% відповідно) [3].

Характерними для наявного стану політичної самосвідомості пересічних українців є не просто труднощі із самовизначенням у категоріях національних, громадянських, а й у відсутності однозначної моральної оцінки своєї приналежності. Справа тут і у складностях ідентифікувати себе навіть із державою, і у покладанні відповідальності за її майбутнє на себе. У вересні 1998 року 2/5 молодих респондентів висловились, що хотіли б народитися і жити в іншій країні, не хотіли б – лише 36%, а ще 23% – не визначились. У травні 2000р. лише 45% респондентів віком 18-28 років вважали за свій обов'язок сприяти розвитку держави і тому житимуть та працюватимуть тут, тоді як у 30% відсутнє таке почуття відповідальності, а 25% вагались з відповіддю.

В цілому за оцінкою Українського інституту соціальних досліджень та Центру «Соціальний моніторинг» у молоді меншим чином, ніж у дорослого населення, сформоване почуття відповідальності за майбутнє нашої держави, частіше виникає бажання виїхати за кордон. Останнє пов'язується авторами опитування із більшими можливостями у молоді для цього порівняно із старшими віковими групами. На виїзд до іншої країни найчастіше зорієнтовані мешканці Криму (25%), найрідше – кияни.

Чи не найважливіше значення в системі громадянських цінностей має глибоке усвідомлення особистістю виняткової ролі рідної мови. Розуміння її значення у об'єднанні нації, державотворчої ролі державної мови – один з важливих показників громадянськості особистості, яка передбачає активне сприяння розвитку української мови, захист і функціонування її в усіх сферах суспільного життя. В період з 1997 до 2000 року стабільним залишається розподіл тих молодих людей, хто рідною мовою вважає українську (53% в 1997 та 52% у 2000 роках) та спостерігається тенденція до зменшення кількості тих, хто вважає рідною мовою російську (41% та 34% відповідно).

Незважаючи на проринкові політичні орієнтації, молодь демонструє низький рівень довіри до тих політичних суб'єктів, які повинні сьогодні втілювати в суспільне життя демократичні реформи – органи законодавчої та виконавчої влади: на останніх місцях рейтингу майже завжди останніми роками знаходяться Парламент, Уряд, політичні партії. Довіра до Президента країни – нестабільний показник: 1997 р. – 23%, 1998 р. – 36%, 2000 р. – 30%. Найбільшою довірою у молоді користувались засоби масової інформації (1997р – 64%, 1998 р. – 72%, 2000 р. – 40% – телебачення), та збройні сили (51%, 49% та 35% відповідно) [3].

Очевидно, низька довіра молодих людей до, здавалося б, найбільш вагомих політичних суб'єктів є важливим показником недовіри до тих реформ, про які вони заявляють, про лише декларативний характер останніх. Цей індикатор масової молодіжної політичної свідомості може вказувати, на нашу думку, і на більш фундаментальну проблему наявності в Україні молодих осіб із принципово новим соціальним мисленням, і – на відсутність системи формування політичної еліти, якій довіряє молодь.

Таким чином, можна констатувати, що політичні орієнтації української молоді характеризуються підтримкою ідей побудови демократичного суспільства. Разом з тим поширеною є недовіра до представників української політичної еліти, невизначеність більшої частини молоді у її суспільно-політичних інтересах, виразність настанов політичної відчуженості.

Згідно з концепцією соціальних репрезентацій С.Московічі, уявлення про себе як суб'єкта і об'єкта політики є соціальне виробленими формами політичного знання, які поділяються різними суб'єктами управління соціумом та мають практичну спрямованість. Логічно припустити, що від рівня сформованості цих знань, від особливостей картини політичного світу в свідомості людини, від усвідомлення свого місця в ній, залежить і рівень громадянськості молоді, рівень усвідомлення себе як активного суб'єкта державотворення [4;5].

Політичні уявлення, з одного боку, націлені на конструювання політичної реальності, загальної для певної суспільно-політичної спільноти, а з іншого – на виконання функції бути своєрідними когнітивними орієнтирами, згідно з якими формується ідентифікаційна матриця особистості, і таким чином сприяють адаптуванню останньої у політичному просторі.

Говорячи про вплив політичних уявлень на формування політичної ідентичності особистості, ми підкреслюємо позаіндивідуальний, ментальний характер перших. Саме таке розуміння політичних уявлень робить зрозумілим їх більш-менш примусовий характер для формування політичних якостей особистості. Політичні уявлення в масовій політичній свідомості зібрані у комплексні мережі, які схильні до змін, чи то ледь помітних чи глобальних, як в результаті їх взаємних відносин одна з одною, так і під впливом глобальних змін у політичному процесі, який є основним об'єктом таких уявлень [4;5].

Зміст політичних уявлень впорядковується, з одного боку, здоровим глуздом (загальнодоступними знаннями, формами мислення та діями у повсякденному житті), а з іншого боку – наукою та ідеологією. Отже, елементи політичного життя, явища, події репрезентуються в масовій свідомості як особливий універсум, який, за С.Московічі, суспільство усвідомлює у двох формах – або як «консенсусний» (на основі здорового глузду), або як «упредметнений» (на основі наукових знань). Політичні переконання, сформовані на основі засвоєння ідеологічних принципів та наївного знання, не можуть утворювати сталі синтетичні форми розуміння світу політики і ставлення до нього. Серед обох форм таких знань мають місце, на думку автора концепції, постійні процеси взаємних змін і трансформацій, коли наукові уявлення спонтанно стають уявленнями здорового глузду, а останні перетворюються в наукові. Процес міжгрупової (на соціетальному та соціальному рівнях) та міжособистісної комунікації є тим каналом, тим середовищем, з якого група, окремий індивід черпає елементи цих політичних уявлень і засвоює. Саме такі соціальне вироблені форми політичного знання стають основою для формування в індивідуальній свідомості картини політичного світу, в якій неабияке місце відводиться самій особистості, власного Я у політичному процесі.

Ми підійшли до того, що у формуванні Я особистості як саморепрезентації власних якостей (в тому числі і якостей громадянина) певну, якщо не визначальну, роль відіграють надіндивідуальні структури.

Отже, постає питання про інтеграцію двох теоретичних підходів – теорії соціальної ідентичності (А.Тешфел) та теорії соціальних репрезентацій (С.Московічі). Теорія соціальної ідентичності, пояснюючи поведінку індивіда через її соціальний вимір, розглядаючи її через призму внутрігрупових стосунків, є теоретичною моделлю, сфокусованою на індивідуальних потребах та мотивах (потреба у позитивній соціальній ідентичності), яка спрямована на фундаментальне пояснення міжособистісної та міжгрупової динаміки. На відміну від попередньої, теорія соціальних репрезентацій, описуючи те, як люди інтерпретують цей світ та роблять його сповненим смислу, багатозначущим для себе, є тією теоретичною моделлю, яка фокусується на процесах міжособистісної комунікації, які детермінують структуру і зміст системи думок і переконань, так званих соціальних репрезентацій (соціальних уявлень). У альянсі із теорією соціальних репрезентацій, перша змогла б започаткувати теоретичну модель більш значущої ролі ідентифікаційних процесів у визначенні соціальних тлумачень того, що відбувається в реальності.

Переваги усвідомлення взаємозв'язку обох теорій стосуються не лише теорії соціальної ідентичності. Від цього виграє і інша теорія. Теорія соціальних репрезентацій не дає відповіді на запитання, з яких причин те чи інше уявлення людини про складові політичного процесу формується саме в певному напрямку. Таке політичне уявлення, маючи соціальне походження, з одного боку, є когнітивною структурою, функція якої полягає у сприянні

Комунікації між членами політичної спільноти завдяки його поширюваності та консенсусній природі. На рівні окремого індивіда його роль у наданні особистості новітнього досвіду (чи то досвіду пізнання людей, чи інших політичних об'єктів), і розміщення останніх в рамках соціального контексту, що робить їх більш зрозумілими для індивіда [4; 5]. З іншого боку, політичне уявлення є мовною формою, яку поділяє широкий загал, і якою користуються індивіди, політичні групи для встановлення узгоджених взаємовідносин.

Отже, ми вважаємо, що процес політичної ідентифікації особистості значною мірою залежить від рівня сформованості її знань про політичні відносини, політичні інституції, про себе та інших як суб'єктів і об'єктів політичного процесу. Ці знання мають соціальне походження і формуються в процесі засвоєння особистістю надбань політичної культури суспільства. Основною умовою цього процесу є розширення і поглиблення комунікативних зв'язків особистості з іншими суб'єктами політики.

З метою визначення рівня політичної поінформованості молоді проводилось опитування студентства навесні-восени 2001 року. Формування виборок відбувалось за наступним принципом:

Перша група – участь її членів у політичному житті країни (членство і активна участь у діяльності громадських молодіжних організацій, відсутність спеціальної політичної освіти). Передбачалось, що політичні знання цих респондентів формуються як під впливом гуманітарних наукових дисциплін, які викладаються у всіх вузах, так і головним чином під впливом того семантико-символічного універсуму, який становлять політичні уявлення громадської організації як суб'єкта політики (N = 125).

Друга група – слухачі гуманітарних факультетів, на яких політичні дисципліни є профільними (політологи, юристи історики), а отже, політичні знання формуються в основному на базі теоретичних курсів (N = 120).

Третя група – студентство, яке не має членства в громадських (прополітичних) організаціях і політичні знання якого формуються, як і в першій групі, на основі наукових дисциплін, які викладаються у всіх вузах, а також переважно – на основі здорового глузду (N = 133).

Спеціальна анкета, створена на основі експертного підбору 19 питань із кількома варіантами відповідей, дозволила виділити наступні особливості у формуванні політичної поінформованості (див. табл. 1).

Високого рівня оволодіння знаннями з питань демократизації суспільства, демократичної форми організації влади, прав і свобод особистості в демократичній державі досягли лише 2% респондентів, для яких цей пласт наукових знань є профільним. Отже, можна зробити висновок, що окрім наукових дисциплін включаються ще якісь механізми, що забезпечують формування соціального знання. Про це говорить і невелика різниця у показниках середнього рівня знань між першими двома групами (55% та 60%) відповідно, хоча II група не отримувала спеціальних знань. Найнижчий показник середнього рівня політичної поінформованості (38%) у III групі респондентів, які прослухали непрофільні курси гуманітарних наук, як і II група.

Рівні політичної поінформованості київського студентства

Група	Високий рівень поінформованості,	Середній рівень поінформованості,	Низький рівень поінформованості
	%	%	%
I група	0	55	45
II група	2	60	38
III група	0	38	62

Результати опитування говорять про те, що активна участь особистості у громадському житті, членство у громадських організаціях та рухах означає розширення її соціальних зв'язків у політичній сфері, більш системне і успішне засвоєння групових соціально-політичних знань, які формуються і розвиваються в процесі повсякденної політичної комунікації. Передбачається, що саме такі умови є найбільш оптимальними для успішної політичної соціалізації особистості, результатом якої повинна стати її громадянськість. Пошук відповіді на питання «хто я?» в цій державі, на що я здатен в своєму самовизначенні як громадянина можливий лише через порівняння із «ти» - іншим суб'єктом політики. Тому основною умовою формування громадянина є включення людини до системи міжособистісної комунікації, процесу обміну політичними знаннями, переконаннями, віруваннями – тими формами повсякденного знання, які становлять зміст політичних уявлень.

Громадянськість особистості формується на основі громадянської ідентичності як результат засвоєння політичних знань соціуму та формування на їх основі новітнього досвіду ототожнення себе із таким політичним об'єктом як держава, сприйняття її цінностей як своїх. Отже, усвідомлення свого «я» як «громадянина», «патріота» відбувається через відносини особистості із політичним оточенням у процесі політичної соціалізації.

Громадянську ідентичність можна розглядати в різних спектрах її дії: як умови, як механізму і як результату процесу політичної соціалізації.

У дослідженні ідентичності ми виходимо з ідеї, за якою ідентичність індивіда визначається значною кількістю ідентичностей (субідентичностей). У зв'язку з цим постає питання структурування, упорядкування цієї системи. Важливою є побудова певної моделі ідентифікаційної матриці як основи різних її конфігурацій, що визначають поведінку індивіда, зокрема, у політичній сфері суспільства. Виходячи з досліджень вітчизняних вчених (диспозиційна концепція регуляції соціальної поведінки В.О.Ядова) та досліджень соціальних психологів когнітивного напрямку (С.Московічі, С.Теджфел, Дж.Тернер), ми розглядаємо структуру ідентифікаційної матриці у двох вимірах: горизонтальному і вертикальному.

Горизонтальний вимір становить система ідентичностей, які базуються на зайнятих індивідом соціальних позиціях у соціальних інституціях су-

пільства (політичній, релігійній, економічній, етнічній та ін.). Ієрархію та порядок цих ідентичностей організовує домінуюча в даний момент ідентичність. Домінуюча ідентичність своїми засобами керує розподілом інформації в ідентифікаційній матриці, створює свої фігури, свій фон, і визначає певний погляд на світ, певну точку зору, активну чи пасивну політичну позицію особистості. Наприклад, якщо домінуюче місце у системі ідентичностей займає етнічна ідентичність, то політична поведінка набуває національної окраси. Існують дослідження (А.К.Уледов, І.Я.Матковська, В.В.Москаленко), в яких показано, що у певних обставинах (передреволюційні політичні ситуації) політична позиція індивіда визначається через етичну ідентичність, бо чіткі засоби вираження політичної позиції (політичні програми, статuti, лозунги) ще не склались.

Система ідентичностей горизонтального рівня функціонує в єдності і взаємозалежності своїх елементів. Тому громадянськість як риса особистості і ціль політичної соціалізації не може визначатись тільки через ототожнення з політичною інституцією суспільства. Громадянськість – це взаємообумовленість ідентичностей всього горизонтального виміру ідентифікаційної матриці (етнічна, етична, релігійна), в якій політична ідентичність є системоутворюючим елементом. У зв'язку з цим потрібно розрізняти поняття «громадянська ідентичність особистості» та «громадянськість особистості». Останнє є більшим за своїм обсягом, бо включає інші ідентичності, складаючи разом з ними ієрархічну систему ідентичностей горизонтального рівня ідентифікаційної матриці.

Проведене нами опитування за методикою «Хто я?» та «Неіснуюча тварина» в основному підтверджують викладені вище тези. На час опитування організація ідентифікаційних матриць усіх опитаних характеризувалась домінуванням цінності позитивної самооцінки та вольової саморегуляції. В останню чергу в структурі матриць в усіх трьох групах актуалізовувались громадянська, національна та ідеологічна ідентичності. Слід, однак, зазначити, що для членів III групи опитуваних більш актуальною, ніж для інших є громадянська («громадянин», «громадянин України», «патріот») та національна («українець») ідентичності, ніж для інших та найменш актуальною є ідеологічна (порівняно з I групою) ідентичність.

Цим підтверджується думка про те, що рівень політизації особистості не обов'язково співпадає з громадянськістю, а громадянські чесноти не завжди пов'язані із членством у політичній організації. Очевидно, в даному випадку зростання актуальності приналежності до громадянства у аполітичних студентів пов'язане з тим, що держава сьогодні є найбільш «опуклим» впізнаваним політичним орієнтиром, найбільш стабільним і вагомим для молодого члена політичної спільноти, якому важко розібратись сьогодні у розмаїтті політичних об'єктів.

В результаті проведення контент-аналізу малюнків влади в Україні та себе в образі неіснуючої тварини ми виявили кілька основних неусвідомлених студентством позицій у просторі відносин з владою (Табл.2.).

Табл. 2.

Ступінь активності політичної позиції особистості щодо влади, втіленої в образі Я, та переважаючий рівень політичної поінформованості % від загальної кількості членів групи

	Відкри- та агресія	Опози- ція	Спів- праця	Ухилен- ня, ізо- ляція	Покора	Індифе- рент- ність	Відмо- вились малюв.
Група I*	2	11	4	8	8	18	49
Група II*	4	19	8	13	8	38	23
Група III**	2	8	4	17	8	46	2

Де (*) позначені групи, в яких переважає середній рівень поінформованості про основи функціонування політичної системи держави, основні права та обов'язки громадянина демократичної держави, основні ознаки правової та соціальної держави (55% та 60% опитаних з I та II груп відповідно). (**) – група з переважанням низького рівня політичної поінформованості (62% опитаних у III групі).

Із таблиці видно, що по мірі зниження рівня політичної поінформованості зростає і кількість тих, хто ідентифікує себе з позицією політичної неучасті та ухилення від владних відносин. Загальний вищий рівень агресивності (4%), тенденції до опозиційності (демонстрація протистояння – 19%), а також схильності до співпраці із владою (8%) спостерігається у групи майбутніх політологів, юристів. Очевидно, загальний рівень освіченості, в тому числі і в сфері владно-підвладних відносин, дає можливість більш адекватно формувати своє ставлення до влади і свою позицію як суб'єкта владних відносин. Звідси і тенденція характеризувати себе радше у термінах громадянських і національних, ніж політичних чи ідеологічних, порівняно з групою активних учасників політичних відносин. Відносну інертність позицій студентів, які не беруть участі у діяльності прополітичних організацій ми схильні пояснювати відсутністю у них як цілісних теоретичних знань, так і практичного досвіду спілкування з владою, з приводу владно-підвладних відносин. На цій основі формуються практичні політичні знання, набуваючи форми політичних саморепрезентацій в образі Я (ідентичностей).

Вертикальний вимір ідентифікаційної матриці особистості складають ідентичності, які базуються на міждержавному, міжгруповому та міжособистісному порівнянні себе з іншими. Найвищий рівень – це соціетальний рівень ідентичностей, який передбачає ідентифікацію особистості з інституційними цінностями соціуму. На цьому рівні особистість включається у глобальну систему соціального простору через категоризацію, що охоплює великий обсяг значень і є вищим рівнем абстрагування. Політична ідентичність на цьому рівні відбувається через категоризацію себе як громадянина,

що має спільні риси з усіма представниками всієї держави. Цей рівень визначає громадянську ідентичність особистості як ототожнення її з загальнодержавними цінностями. На основі громадянської ідентичності формується громадянськість особистості.

Ми передбачаємо, що йдеться не просто про найвищий рівень самокатегоризації особистості у термінах політичних, а й про найвищий рівень засвоєння і оперування ментальними когнітивними структурами, якими є політичні уявлення, їх подвійна природа: включеність до змісту молодіжної політичної субкультури і до когнітивних структур індивіда, – забезпечує його включення у політичну культуру суспільства, залучення до політичного процесу. Отже, громадянські якості закладені у політичних уявленнях суспільства, політичних груп, спільностей; вони засвоюються індивідом в процесі набуття ним практичного політичного досвіду.

Якими ж є неусвідомлювані уявлення київського студентства про себе як потенційних суб'єктів владно-підвладних відносин? Відповідь на це питання ми шукали, задаючи саме цей, соціетальний, вимір проєктивному емпіричному матеріалу, який отримали, застосувавши модифікований варіант методики «Неіснуюча тварина». Респондентам спочатку пропонувалось намалювати владу в Україні в образі неіснуючої тварини, а потім домалювати себе на тому ж аркуші, також в образі неіснуючої тварини.

Образ Я молоді в усіх трьох групах в переважній більшості виконується схематично, але між групами існують значні відмінності у актуалізації національної та державної символіки в малюнках себе і влади (Табл. 3.).

Табл. 3.

Співвідношення рівня актуалізації національної та державної символіки у малюнках молоді залежно від групи, % від кількісного складу групи

	Національна символіка		Державна символіка	
	Образ Я	Образ Влади	Образ Я	Образ Влади
I група	6	6	3	28
II група	10	8	6	17
III група	0	5	7	16

Образ Я у членів громадських прополітичних молодіжних організацій (I група) та у слухачів спеціальних політичних дисциплін (II група) виявився найбільш навантаженим як національною (мечі, списи, вишиванки надписи «українець» тощо), так і державною символікою (надписи «Україна», «суд», «парламент», «Кучма», «гілки влади», «Український народ», скіпетр, держава, корона, тризуб, прапор тощо). Отже, підсвідоме молоді в якості неусвідомлюваних ментальних політичних орієнтирів містить державні символи та національні, найчастіше – часів козаччини (козацькі вуса, коси, зібрані в оселедець, шабля, пістоль, шаровари). Ці показники виявились найвищими у молоді, яка оперує своїми політичними уявленнями в повсякденній соціаль-

ній діяльності. Визначальним є те, що в усіх трьох групах державна символіка переважає в малюнках Влади, а національна – в малюнках Я (окрім III групи). Переважання в ідентифікаційній матриці молоді усіх трьох груп особистісної ідентичності та актуалізація в останню чергу громадянської, національної ідентичностей говорить про низький рівень громадянськості київської студентської молоді. Неусвідомлювані складові її громадянської самосвідомості виражаються у пасивності політичної позиції студентства у відносинах її з владними структурами, низькому рівневі опозиційності як настанов на утвердження демократичних принципів у відносинах «особистість – влада».

Середній рівень ідентичностей складає система соціальних (групових) ідентичностей. Цей рівень базується на інгруповій-аутгруповій категоризації, сприйманні подібності чи відмінності між людьми як членами груп. Політична ідентичність на цьому рівні, яка вибудовується через ототожнення особистості з певною політичною групою або самовизначенні в системі різноманітних політичних угруповань, визначає рівень політизації особистості. Рівень політизації, як активність позиції особистості в сфері політики, може не співпадати з громадянськістю і навіть суперечити їй. Наприклад, членство в партії може визначати високий рівень політичності особистості, і в той же час – відсутність громадянської ідентичності. Більш того, політична ідентичність середнього рівня ідентифікаційної матриці може інколи провокувати конфліктну ситуацію в умовах перебільшення відмінностей між політичними групами, що можливе в разі стійкої ідентифікації з групою (парадокс соціальної ідентичності – Ш.Берн). Дослідження мотивів ідентифікації індивіда з політичним угрупованням дає підстави стверджувати, що у більшості випадків цим мотивом виявляється прагнення до позитивного «Я-образу» (позитивна соціальна ідентичність).

Нижчий рівень ідентифікаційної матриці складає особистісна ідентичність як усвідомлення індивідом себе в якості автономного «Я» на основі самокатегоризації, заснованої на відокремленні унікального індивіда від інших членів групи. В основі механізму цієї ідентичності є міжособистісне порівняння себе з іншими.

Визначені три рівні ідентичності в реальності існують в єдності і обумовлюють процес політичної соціалізації. Поведінки, яка б визначалась тільки ідентичністю соціального рівня або тільки груповим членством, або тільки особистісною ідентичністю, в реальності ніколи не буває. Типи політичної поведінки розміщуються по вертикалі ідентифікаційної матриці і визначаються домінуванням одного з компонентів політичної ідентичності (когнітивного, афективного чи конативного) на тому чи іншому рівні ідентифікаційної матриці. Можна припустити, що в громадянській ідентичності, пов'язаній із соціетальним рівнем ідентифікаційної матриці, домінуючою є система когнітивних компонентів, яка виявляється, по-перше, через політичну поінформованість особистості, по-друге, через інтерес до політичних явищ, по-третє, через ознаки, що підтверджують належність особистості до своєї політичної спільноти та відрізняють від інших спільнот (політінтегру-

ючі та політдиференціюючі ознаки референтної групи), по-четверте, через комплекс уявлень про риси, притаманні типовому члену спільноти («політичний аутстеріотип»); по-п'яте, через уявлення про риси, притаманні власне особі як члену цієї спільноти («політичний Я-образ»). На рівні ідентифікації з політичними групами (середній рівень ідентифікаційної матриці) домінуючими детермінантами політичної поведінки є афективні компоненти політичної ідентичності, які пов'язані з емоційним ставленням до політичної системи (уряду, політичного лідера). Система цих компонентів включає також переживання особистістю належності до політичної спільноти («ми-почуття», переживання співпричетності) і виявляється через оціночні судження, аттїтуди, настановлення тощо.

Ймовірно, що на рівні формування особистішої політичної ідентичності домінуючою виявляється система конативних компонентів ідентичності, які об'єднують феномени, пов'язані з поведінкою, яка регулюється інтеріоризованими нормами та цінностями відповідної політичної спільноти. Ці феномени виявляються через політичну діяльність та участь у політичних рухах, політичних акціях, членство у партіях, участь у виборах. Усі ці питання вже сьогодні є предметом широких наукових пошуків та теоретичних дискусій.

Як висновок, слід зазначити, що неусвідомлювані складові громадянської самосвідомості, на основі яких формується образ Я як громадянина, одночасно є загальними ментальними символіко-семантичними елементами політичної культури суспільства, їх засвоюють члени політичної спільноти в процесі політичної соціалізації. Ці когнітивні структури (політичні уявлення) є загальними орієнтирами, згідно з якими вибудовується ідентифікаційна матриця окремої особистості. В політичній самосвідомості київського студентства склався образ Я, що відповідає пасивній політичній позиції щодо влади в Україні, який базується на низькому рівні політичних знань та практичного політичного досвіду. Включення особистості у процес політичної комунікації, набуття досвіду політичної діяльності через участь у політичних заходах, членство у політичних організаціях є механізмом формування громадянських якостей особистості.

Література

1. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К.: 1999. – С. 194.
2. Гончаров Д.В., Гоптарёва И.Б. Введение в политическую науку. – М.: 1996. – 232 с.
3. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року): Щорічна доповідь Президентіві України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів України. – К.: ТМ Прінткес Прес, Print XPress ТМ, 1999. – С.61.
4. Moscovici, S. (1984). The Phenomenon of Social Representations. In. R.M.Farr &

S/Moscovici (Eds.), *Social Representations*. – Cambridge/ Paris: Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l'Homme: 3 – 69.

5. Moscovici, S. (1981) 'On social representation'. In J.P.Forgas (Ed.), *Social Cognition. Perspectives on Everyday Understanding*. European Monographs in Social Psychology, 26. London: Academic Press. – P. 181 – 209.

Відомості про авторів

Москаленко Валентина Володимирівна – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Костюка АПН України, м. Київ
Дембицька Наталя Миколаївна – аспірант лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Костюка АПН України, м. Київ

Петришина Л. В. (Одеса)

ТЕНДЕРНИЙ ПІДХІД – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТИ

Втілення в життя сучасних підходів забезпечення права жінки на освіту розглядається сьогодні як основна частина заходів, направлених на реалізацію прав людини, а також як важливий інструмент для досягнення тендерної рівності у суспільстві. Починаючи з першого офіційного визнання необхідності досягнення рівноправ'я жінок та чоловіків в Статуті ООН 1945 р., прийняття низки документів Генеральної Асамблеї ООН та Міжнародної Організації Праці, протягом другої половини ХХ ст. створена нормативно-правова база в галузі прав жінок на освіту, що складає основу сучасного міжнародного права. Вже в преамбулі Статуту ООН держави-учасниці акцентували увагу на важливості прав людини. Стаття 1 вказаного документу як одне з найважливіших завдань проголосила повагу до прав людини без поділу за ознакою статі. Необхідність подолання дискримінації жінки підтвердили також статті 8, 13, 55, 76, а стаття 56 закріпила обов'язок держав співпрацювати в цій галузі.

Загальна Декларація прав людини 1948 р. підтвердила вказані положення і ст. 26 проголосила право кожної людини на освіту. «Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод...» [1, 23]

Документи ООН з прав людини, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, що набули чинності в Україні, для жінки визначають також право на однакові умови для орієнтації у виборі професії або спеціальності, для доступу до освіти і одержання дипломів у навчальних закладах усіх категорій як у сільських, так і у міських районах (ця рівність повинна забезпечуватися в дошкільній, загальній, спеціальній і вищій технічній освіті, а також в усіх видах професійної підготовки); доступ до однакових програм навчання та іспитів, викладацького складу однакової кваліфікації, шкільних приміщень і обладнання рівної якості; усунення будь-якої стереотипної концепції ролі чоловіків в усіх формах навчання шляхом заохочення спільного навчання та інших видів навчання, що сприятимуть досягненню цієї мети, і зокрема шляхом перегляду навчальних посібників та шкільних програм і адаптації методів навчання; одержання стипендій та іншої допомоги на освіту; однакові можливості доступу до програм продовження освіти, включаючи програми поширення грамотності серед дорослих і програми функціональної грамотності, спрямовані, зокрема, на скорочення якомога скоріше будь-якого розриву у знаннях чоловіків і жінок; розробку програм для дівчат і жінок, які передчасно залишили школу; однакові можливості активно брати участь у заняттях спортом і фізичною підготовкою; доступ до спеціальної інформації освітнього характеру для сприяння забезпеченню здоров'я і добробуту сімей, включаючи інформацію і консультації про планування розміру сім'ї [2,114].

Значну роль для вироблення рішень щодо підтримки рівності між чоловіками і жінками як важливої умови забезпечення стабільного розвитку відіграла конференція ООН зі становища жінок (Мехіко, 1975 р.), що відкрила новий етап у досягненні не лише юридичного, а й фактичного жіночого рівноправ'я. Це було так зване Десятиріччя Жінок (1975 - 1985 рр.) Логічно, що після такої тривалої та напруженої роботи в цій галузі права жінок мали б здобути широке визнання та підтримку в усьому світі. Однак, лише Віденська Конференція ООН 1993 р. вперше офіційно закріпила визнання самого факту існування прав жінок та фактичного їх порушення в глобальних масштабах.

Нові міжнародні зобов'язання держав ліквідувати дискримінацію жінок і зруйнувати перепони на шляху до досягнення рівності відображають Пекінська декларація і Платформа дій, прийняті Четвертою Всесвітньою Конференцією ООН зі становища жінок у 1995 р. представниками 189 країн, що визнали необхідність забезпечити тендерну перспективу в державній політиці і програмах. На міжнародному рівні освіту було визначено правом людини та важливим засобом для досягнення рівності, розвитку та миру. Також вказувалось, що в багатьох країнах дівчата все ще зазнають дискримінації через усталене ставлення, ранні шлюби та вагітність, нестачу доступних шкіл, а також через неналежне, упереджене в тендерному сенсі викладання та навчальні матеріали, відмови жінкам в якісній освіті, особливо на вищих рівнях, а також в сфері науки і техніки.

Пекінська Платформа Дій підкреслювала, що капіталовкладення в освіту та навчання дівчат і жінок є одним з найкращих засобів досягнення стабільного розвитку та економічного зростання. Рекомендації в галузі освіти та навчання для урядів всіх країн світу зводились до забезпечення рівного доступу до освіти, усунення тендерного розриву в початкових та середніх школах до 2000 року, а також запровадження загальнообов'язкової освіти до 2015 року. Вказувалось на необхідність полегшення доступу жінок до професійного навчання, науки і техніки; сприяння постійному навчанню та освіті жінок і дівчат протягом усього їхнього життя; підкреслювалась важливість вкладень значних ресурсів в освітні реформи та належного контролю за їх здійсненням.

В 1997 р. ООН рекомендувала державам-учасникам провести заходи щодо поліпшення доступу жінок до отримання освіти, враховуючи тендерну проблематику в політиці і всіх програмах в галузі освіти. На конференції в Ріо-де-Жанейро 1999 р. було офіційно визнано провідну роль жінки в процесі розвитку суспільства.

Діюче законодавство України на рівні світових стандартів гарантує жінкам і чоловікам рівні права. Так, у відповідності до діючої Конституції України така рівність забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї, у громадсько-політичній і культурній діяльності; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [3,141].

Рівноправність жінок проголошена у відповідних статтях Кодексу про шлюб та сім'ю, Кодексу законів про працю України, Кримінальному, Цивільному процесуальному, Житловому кодексах, законах «Про освіту», «Про зайнятість населення» та інших законодавчих актах, положення яких відповідають Конвенції «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» та іншим міжнародним документам. В квітні 2001 р. вийшов Указ Президента України (№ 283 2001) «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» А в травні 2001 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню тендерної рівності у суспільстві на 2001-2005 роки».

Як бачимо, в плані законодавчого забезпечення рівноправ'я жінок Україна не поступається світовій спільноті. Але між реальним досвідом і статтями законодавства про статеvu рівність існують значні розбіжності. Маючи чи не найдемократичніше в світі з точки зору тендерної збалансованості законодавство, Україна й досі не має реального дієвого механізму забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок в усіх без винятку сферах, в тому числі в галузі освіти та науки.

В той же час слід відмітити високий рівень освіти жіноцтва в Україні, що протягом другої половини ХХ ст., був традиційним. За даними перепису населення 1989 р. вищу і середню спеціальну освіту в Україні мали 43,1 % працюючих жінок і всього 34,5 % працюючих чоловіків. Постійно впродовж усієї історії розвитку науки в УРСР зростала частка жінок серед наукових працівників. За даними Державного комітету статистики на початку 90-х років в Україні жінки становили 45 % від загальної кількості спеціалістів, що виконували науково-дослідні роботи, з них 25 % – докторів наук [4, 199]. Це визначало соціальний статус жінки, її роль у формуванні суспільного, культурного та освітнього середовища, у вихованні дітей, мало вплив на формування трудових ресурсів республіки тощо. Звичайно, не всі потенційні можливості реалізовувались належним чином, проте вони створювались у сфері освіти.

Таким чином, державна ідеологія рівноправності забезпечувала формальну рівність прав жінок і чоловіків у сфері освіти та науки. А так званий «радянський досвід вирішення жіночого питання» висунув на передній план досить суперечливий комплекс тендерних норм, стереотипів, правил поведінки, що вкорінилися в буденній свідомості українців. Подолати їх сьогодні неспроможне навіть найдосконаліше законодавство, що й складає головну перепону на шляху утвердження реального жіночого рівноправ'я в суспільстві. Тому жіночий правозахисний рух сьогодні переглядає свої позиції навіть стосовно самої правотворчої техніки, самої концепції прав жінки та її розуміння.

Нові правові норми в галузі прав жінок мають бути складені виходячи з позицій так званого «жіночого» правового аналізу. Адже існуюча концепція прав людини вочевидь несе на собі відбиток чоловічого бачення прав, оскільки всі документи в цій сфері створені були здебільшого чоловіками, бо й всій світовій культурі останніх тисячоліть притаманна так звана «маскулінна орієнтація». Застосування у правотворчому процесі «жіночого» правового аналізу зовсім не означатиме, що норми права по встановленню та захисту прав жінок створюватимуть більш сприятливе правове середовище для жінок, ніж для чоловіків. Це означатиме лише, що при здійсненні впливу на правозахисну теорію і практику необхідно буде виходити з того, як самі жінки сприймають порушення своїх прав.

Жінки в Україні, як і раніше, становили більшість серед випускників середніх загальноосвітніх шкіл у 1999-2000 навчальному році – 56,6 %, а також студентів вишніх навчальних закладів – 51,9 % (зокрема в навчальних закладах I та II рівня акредитації – 54,5 %, а в закладах III та IV рівня – 51,9 %). Характерно, що серед студентів, що навчаються на принципах оплати навчання юридичними або фізичними особами також домінують дівчата. Серед аспірантів маємо приблизно однакове число чоловіків та жінок (48,0 %), але на етапі захисту кандидатської дисертації ця пропорція радикально змінюється: у 1997 р. отримали вчений ступінь 19 833 жінки і 39 870 чоловіків, а докторами наук стали 1 538 жінок (в 1999 р. менше – 1507) і 8 908 чоловіків. Протягом 1993-1996 рр. жінки в середньому становили 14,2% тих, хто успіш-

но захистив докторську дисертацію в Україні. На верхніх рівнях управління у Президії Академії Наук України, серед керівників відділень та регіональних наукових центрів, серед радників Президента жінки практично відсутні.

Як бачимо, вже ці дані підтверджують факт, що рішення, як і раніше, приймають чоловіки. Часто можна почути, що для жінки «достатньо» здобути вчений ступінь кандидата наук, тобто це її так звана «стеля», а не черговий щабель у кар'єрі, побутує думка про певну інтелектуальну недолугість жінки в науці тощо. Це веде до погіршення ситуації, бо, як підкреслює сучасна дослідниця О. Кісь, постійне перебування особи у стані підлеглого врешті призводить до реального зниження психологічних здібностей, до заниження самооцінки та згортання потреби в досягненнях.

Високий освітній ценз жінок в Україні, що обумовлює високу їх питому вагу серед працівників з вищою освітою, не означає ефективного використання цього потенціалу у суспільстві. Проблема залишається відкритою. Жінки мають значно менший доступ до системи підвищення кваліфікації протягом всієї трудової діяльності, що знижує їх конкурентоспособність на ринку праці, заважає росту їх кваліфікації та кар'єрному просуванню.

Саме жінки першими стали жертвами безробіття, не виплати заробітної плати в усіх сферах виробництва і в першу чергу – у бюджетній, частіше (в сім разів), ніж чоловіки, працюють за сумісництвом. Шукаючи роботу, мусять згоджуватися на певні обмеження. В трудових угодах, у супереч закону, роботодавці вимагають від жінки протягом обумовленого терміну не брати лікарняного, не виходити заміж, не народжувати... Жінки в Україні більше, ніж чоловіки затрималися на примітивній моделі виживання, а високий рівень зайнятості, недостатній рівень медичного обслуговування та державної підтримки привели до різкого падіння народжуваності, погіршення здоров'я, збільшення смертності серед жінок і дітей.

Старі патріархальні підходи, що переважають у суспільстві, ведуть до ототожнення політики відносно жінок з сімейною політикою, витіснення жінок на другорядні ролі фактично в усіх сферах життєдіяльності, крім сім'ї, домашнього господарства. Тому возвеличування жінки-матері, жінки-берегині в такому контексті не формує пріоритету її у суспільстві, а, навпаки, дискримінує, відводячи їй першість у рамках сім'ї, вихованні дітей, сприяє становленню споживацького відношення. Приходиться констатувати цей факт, незважаючи на те, що в сучасному суспільстві надзвичайно важливе значення має державна політика щодо соціального захисту жінки-матері, підтримки сім'ї. Сьогодні рівень цивілізованості суспільства визначається в значній мірі ставленням до жінки, до її прав, залученням до політичної діяльності, управління державою; науковими дослідженнями жіночої і тендерної проблематики, а також широкою пропагандою нових поглядів на проблему серед всього населення.

Давно відомо, що основою всіх форм дискримінації жінок виступає стійка система тендерних ролей, що визначає другосортність жінки з раннього дитинства, а то ще й до народження. В патріархальному світі з його чо-

ловічими законами життя вимагає від жінки додаткових зусиль на всіх етапах від дитинства і аж до старості. Тому важливою умовою формування ефективної політики однакових можливостей для жінок та чоловіків в сучасному суспільстві є впровадження в соціальні і гуманітарні науки тендерного аналізу соціокультурних явищ. Враховуючи той факт, що ще зовсім недавно дослідження з тендерної проблематики ототожнювались з феміністичним аналізом, до якого у нас протягом десятиріч складалось негативне відношення, популярність тендерного підходу закордоном пояснювалась головним чином не наявністю в тому чи іншому суспільстві достатніх умов для виникнення паритетної демократії та її розвитку, а, головним чином, саморекламою авторів, або їх публіцистичною активністю.

Зараз ситуація дещо змінилася на краще. Але стереотипи жіночої і чоловічої поведінки з раннього дитинства відіграють важливу роль у виховному процесі. Зберігається і сьогодні традиційна орієнтація в навчанні, що сприяє формуванню тендерних ролей спочатку дівчаток і хлопчиків, а пізніше – дівчат і юнаків, яка практично змушує перших відходити на задній план, а других стати більш активними. Цьому сприяють книги для дітей, шкільні підручники, та й вузівські не відстають. Описують хлопчиків і чоловіків мужніх, здатних перемагати всі незгоди, підкорювати стихії, вершити подвиги, а жінкам в більшості випадків відводяться успіхи у приватній сфері, сім'ї. Дуже часто в сучасних і вузівських підручниках навіть завдання і пояснення подаються з вживанням чоловічого граматичного роду («Як би ти вирішив цю задачу?» «Які характерні риси ти б виділив...?» «Юний друже!» і т.д.). Як бачимо, продовжують діяти установки, характерні для сучасного суспільства. Стереотипи тендерних ролей описані в праці французької дослідниці Андре Мішель «Геть стереотипи!» існують і сьогодні і гальмують втілення в життя тендерного підходу [5].

За даними соціологічного дослідження з теми «Становище жінок в сучасній Україні», що проводиться в ОНЮА, на запитання: «Чи існує дискримінація, порушення прав жінок в Україні?» – «Так», – відповіли 47,8 %. А на запитання: «З чийої вини дискримінуються права жінок в Україні?» 18,6 % відповіли: «В силу традицій, що склалися».

Сьогодні необхідність тендерного підходу в усіх сферах буття як головного чинника розбудови демократичного суспільства пропагують, як правило, самі жінки. І це оправдано. Як стверджувала Сімона де Бовуар, ми, дійсно краще чоловіків розбираємося в жіночому світі, тому, що гостріше відчуваємо, що означає бути жінкою. Тому що «жінкою не народжуються: нею стають, її становлення в суспільстві як людської особини жіночої статі не визначають ні біологічні, ні психічні, ні економічні чинники зокрема» [6, 216].

Ситуація в Україні дещо покращилась з виходом Указу Президента «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні», а також постанови Кабінету Міністрів України за № 479 «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню тендерної рівності у

суспільстві на 2001 – 2005 роки». В ряді вищих навчальних закладів стали викладатися курси і спецкурси з тендерної проблематики. В Одеському державному економічному університеті розроблені спецкурси «Гендерна політика в Україні», «Гендер і культура», «Жінка в історії України», «Жінка в суспільстві: тендерні аспекти». Студенти з великим зацікавленням ставляться до проблем формування у суспільстві рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у сферах політики, громадянського суспільства, економіки, історії, права, соціальних відносин. Але зневажливе ставлення до тендерної проблематики та її досліджень, що проводяться завдяки професіоналізму та ентузіазму жінок-вчених, на жаль, залишається болючою проблемою. І на тлі загального скорочення фінансування гуманітарної сфери в Україні, без державної підтримки ця справа має дуже невизначні перспективи. Тендерні дослідження в Україні зустрічають ряд труднощів. Як міждисциплінарна галузь знання, вони не виділені в самостійну наукову сферу, не мають відповідних інституцій, видань, слабо розробляються фаховими факультетами і кафедрами, які вважають їх периферійною науковою сферою. На відміну від західних країн, українські університети неохоче йдуть на створення наукових тендерних та жіночих центрів, які б стали дослідницькими базами розвитку даного напрямку в сучасній науці.

Таким чином, порушення прав жінок у сфері освіти і науки ще не усвідомлюється в суспільстві як болюча проблема; жінки мають значно менше можливостей після закінчення школи отримати бажану освіту в порівнянні з чоловіками; система шкільної і вузівської освіти не сприяє ліквідації вікових гендерних стереотипів; освіта відіграє значно меншу роль в житті жінок для підвищення її матеріального рівня, ніж в житті чоловіків. Аналіз широкого кола джерел на основі тендерної методології свідчить, що впровадження тендерного підходу є необхідною умовою демократизації суспільства в цілому і освіти зокрема.

Література

1. Загальна декларація прав людини // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К: Наукова думка, 1992.
2. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. – К: Українська правнича фундація. – 1995.
3. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30.
4. Тендерний аналіз українського суспільства. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. Представництво в Україні. – К: ВТРА «Златограф», 1999.
5. Мишель А. Долой стереотипи! Преодолеть сексизм в книгах для детей и школьных учебниках. – М., 1986.
6. Симона де Бовуар. Друга стать. – У 2-х тт. – Т. 1. – Київ. – 1994.

Відомості про автора

Петришина Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Одеський державний економічний університет, м. Одеса

Секція 3

Політичні
комунікації

РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У ДЕМОКРАТИЧЕСЬКІХ ПЕРСОНАЛУВАННЯХ В УКРАЇНІ

Секція 8

Політичні комунікації

Балабаева З. В. (Одесса)

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯХ В УКРАИНЕ

Процесс трансформации, начатый в странах Центральной и Восточной Европы во многом по единым шаблонам, в течение последних лет все сильнее приобретает национально-государственную специфику. Процессы, которые развиваются в Польше, Чехии, Венгрии, совсем не похожи на политику реформирования в России, Украине и других странах СНГ. В каждой из стран практически образуется свой вариант рыночной экономики, по-разному идет преобразование экономики, культуры, политической сферы. Одно из отличий в развитии государств заключается в степени открытости, интегрированное(tm) в мировые экономические, социальные и политические процессы.

Демократичность преобразований в значительной степени зависит от характера проводимой этими странами информационной политики. Во всем мире признано, что разрешение системного кризиса требует роста эффективности использования ресурсов всех видов – роста за счет нового, неизвестного ранее производственного фактора. Этот фактор коренным образом меняет структурные свойства системы, т.е. является системообразующей доминантой. Ныне такой фактор – информация, а процесс, определяющий выход из глобального кризиса, определяется информационной политикой.

Особенностью развития Украины является то, что процесс трансформации в нашей стране совпал с информационной революцией, которая во многом стала шоком для многих людей. Разнообразие информации, ее объем, бесконтрольность со стороны законодательства создали огромное количество проблем для ослабленного государства и общества в целом. Естественно, что процесс формирования информационной политики проходит болезненно и, скорее всего, находится в самом начале.

Что же такое информационная политика? Закон Украины «Об информации» [статья 6] определяет ее следующим образом: «Государственная информационная политика – это совокупность основных направлений и способов деятельности государства по получению, использованию, расширению и сохранению информации. Основными направлениями и способами государственной информационной политики является : обеспечение доступа граждан к получению информации; создание национальных систем и сетей информации; укрепление материально-технических, финансовых, организационных, правовых, научных основ информационной деятельности; обеспечение эффективного использования информации; содействие

постоянному обновлению, обогащению и сохранению национальных информационных ресурсов; создание общей системы охраны информации; содействие международному сотрудничеству в области информации и гарантирование информационного суверенитета Украины».

Закон Украины, как мы видим, определяя информационную политику, раскрывает ее основные направления. Вопрос заключается в том, как осуществляется эта политика, какие из ее направлений можно считать приоритетными, как государство реализует ее на практике.

На протяжении многих лет государственная информационная политика охватывала, главным образом, проблемы, связанные с деятельностью средств массовой информации. За последние два – три года содержание информационной политики несколько изменилось. В него попали отдельные элементы защиты прав граждан и организаций на общедоступную информацию, гарантированных Конституцией страны, а также некоторые аспекты информационной безопасности.

Начиная с 90-х годов, формируются и развиваются принципы и положения государственной политики информатизации. Основное содержание этой политики сводилось, с небольшими вариациями, к обеспечению научно-технических, производственно-технологических и организационно-экономических условий создания и развития информационных технологий, информационной инфраструктуры и системы формирования информационных ресурсов. При этом политика информатизации практически полностью была отделена от политики, проводимой государством в области средств массовой информации, связи и телекоммуникаций.

Новый импульс государственная политика информатизации получила лишь в последнее время в связи с осознанием необходимости углубления демократических преобразований, построения информационного общества в Украине как главного условия ее политического и социально-экономического развития, сохранения благоприятного имиджа страны, ее статуса в мире.

Государством была поставлена задача формирования такой информационной политики, которая бы заложила основы для решения фундаментальных задач развития общества. Среди них такие, как формирование единого информационного пространства Украины и ее вхождения в мировое информационное пространство, обеспечение информационной безопасности личности, общества и государства. Кроме того, внимание уделялось формированию демократически ориентированного массового сознания, становлению отрасли информационных услуг, расширению правового поля регулирования общественных отношений, в том числе связанных с получением, распространением и использованием информации. Государственная информационная политика должна служить инструментом укрепления связи центра и регионов, обеспечивающим проведение единой политики государства на всей территории страны.

Необходимость решения столь масштабных задач требует управления всеми видами информационных ресурсов, элементами информацион-

но-телекоммуникационной инфраструктуры, государственной поддержки отечественного информационного производства, рынка информационных технологий, средств, продуктов и услуг, регулирования деятельности государственных, электронных и печатных СМИ.

На механизмы реализации и выбор первоочередных практических мероприятий государственной информационной политики в настоящее время накладывается отпечаток глубокого кризиса реального сектора экономики Украины, его ядра – высокотехнологичных отраслей промышленности. Производство информации, средств информатизации, телекоммуникации и связи является ведущим элементом этого ядра.

Государственная информационная политика должна стимулировать рост производства средств информатизации, телекоммуникации, информационных продуктов и услуг и одновременно платежеспособный спрос на них. Практическая реализация государственной информационной политики в современных условиях Украины требует широкой психологической кампании по поддержке ее основных положений в общественном мнении, разъяснений ее социальной направленности, доказательства ее обоснованности.

Состояние дел в информационной политике Украины рассматривались за последние четыре года несколько раз. В частности в апреле 1977 года прошли парламентские слушания по теме «Свобода слова в Украине: состояние и перспективы». В феврале 1999 года в Верховной Раде был День правительства по вопросам информационной сферы, в мае 1999 прошли парламентские слушания «Информационная политика Украины: состояние и перспективы», 16 января 2001 года – парламентские слушания по вопросам информационной деятельности и свободы слова». Глава Госкомитета по информационной политике, телевидению и радиовещанию И. Драч, выступая на последних парламентских слушаниях [2], нарисовал безрадостную картину состояния дел в информационной сфере.

В частности, серьезным негативным моментом является то, что оказались до сих пор не принятыми законы «О государственных приоритетах информационной политики», «Об информационном суверенитете и информационной безопасности Украины», «Об информационном международном обмене», «Информационный кодекс Украины», работа над которыми должна была вестись после предыдущих парламентских слушаний. Это отражено в Постановлении Верховной Рады Украины от 2 июня 1999 года и соответствующих документах Государственного комитета по информационной политике, телевидению и радиовещанию.

Серьезным показателем неспособности государства последовательно осуществлять информационную политику является состояние дел со свободой слова и правом на информацию. В Законе Украины «Об информации» [статья 45] гарантируется право граждан на информацию, в нем говорится: «Государство гарантирует всем участникам информационных отношений равные права и возможности доступа к информации», в Законе Украины «О

телевиденні і радіовещанні» [стаття 26] записано: «Телеорганізації, їх працівники мають право на отримання від державних органів, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій необхідної інформації для здійснення своєї статусної діяльності в порядку, передбаченому діючим законодавством України. Державні особи, які надають інформацію, несуть відповідальність за її достовірність». Однак, стан справ щодо свободи отримання інформації в Україні дуже важкий, про що свідчить політичний кризис початку 2001 року.

Вже зараз очевидно, що незадовільно виконується захист приватної і державної інформації, інформаційна безпека держави і особистості. Інформаційна безпека особистості характеризується, перш за все, захищеністю психіки і свідомості громадян від руйнівного інформаційного впливу, маніпулювання, дезінформації, з якими громадяни стикаються в результаті неконтрольованої діяльності різних засобів масової інформації. Збереження інформації, наданої громадянам через засоби масової інформації, дозволяє говорити про наростання інформаційної агресії, слабкості національного законодавства в питанні захисту громадян від руйнівного впливу інформації.

Державна політика забезпечення інформаційної безпеки України – це інша важлива задача, яку потрібно вирішувати в ході здійснення модернізації суспільства. Метою такої політики повинно бути, перш за все, створення умов для своєчасного виявлення джерел інформаційних загроз і можливих їх наслідків. Потрібно визначити комплекс превентивних заходів з метою нейтралізації або зменшення негативних наслідків інформаційних загроз, створити умови для забезпечення своєчасної, повної і точної інформації для прийняття рішень, здійснювати інформаційну діяльність з метою гармонізації приватних, суспільних і державних інтересів як основи досягнення політичної стабільності в суспільстві.

В процесі здійснення інформаційної політики необхідно запобігти виникненню нової форми соціального нерівності, про яку попереджають фахівці. Таке нерівність може виникнути через труднощі доступу до інформаційних мереж, зокрема до Інтернету з боку представників різних соціальних прошарків. Особи з низьким рівнем доходів не можуть отримувати за рахунок держави знижку при оплаті послуг комп'ютерної мережі. Навіть зниження цін на комп'ютерну техніку не може впливати на зменшення небезпек соціальної диференціації за ознакою доступу і можливістю користуватися інформаційними системами. Вчені попереджають, що можливо формування двохкласового інформаційного суспільства.

Вчені попереджають про можливість виникнення так званої «техно-касти», яку буде складати кілька десятків тисяч спеці-

алистов в области информатики. Ее можно назвать «информационной элитой», которая вследствие практически неограниченного доступа к любой информации может начать предъявлять свои претензии на власть.

Существуют и другие направления влияния компьютерных технологий на политический процесс. Информационные технологии, подобно другим технологическим новшествам, встраиваются в инфраструктуру общества, поднимают многие проблемы, на которые должны реагировать политики и на которые общество ждет ответа. В частности, направление, связанное с самой сущностью и фундаментальными основами информационных технологий, которые обеспечивают технологическую сторону принятия политических решений и контроля. Поскольку компьютерные технологии и коммуникационные системы играют все большую роль в принятии коллективных политических решений – сборе, анализе и распространении информации, изучении различных мнений и поиску консенсуса, моделировании альтернатив, им отводится все большее место в политическом процессе. Они имеют потенциал в коренном его преобразовании. Вопрос не стоит так, что информационные технологии заставят нас решать новые задачи в социальной сфере.

Вопрос гораздо важнее, они могут коренным образом изменить сам способ решения социальных проблем. Будет ли способствовать компьютерная технология действительному включению в процесс принятия решений все большего числа заинтересованных граждан и организаций. А может быть, в нем по-прежнему будет доминировать небольшой, ограниченный круг людей. Если первая тенденция окажется сильнее, не приведет ли это к диффузии власти, что повлияет на процессы трансформации общества.

Таким образом, в процессе реформирования общества мы сталкиваемся с целым рядом проблем, связанных с информационной революцией, которую нужно удерживать под контролем и которая требует совершенствования информационной политики государства. Государство, используя все новейшие достижения в области информации для решения проблем трансформации общества, должно одновременно постараться максимально снизить риски в социальном и политическом плане, которые могут сопровождать развитие общества в очень ответственный период его истории.

Главной идеей перехода к устойчивому развитию должна стать идея интеллектуализации, информатизации производственных систем путем замены части расходуемых энергетических ресурсов информационными и интеллектуальными, наукоемкими технологиями. Это и есть тот новый системообразующий элемент, вокруг которого должен развиваться процесс самоорганизации народнохозяйственного комплекса.

В мировом информационном пространстве Украина не может быть только потребителем. Она должна производить такую собственную информационную продукцию, которая бы пользовалась спросом в мире и активно распространялась, воспринимая мировые ценности, облегчая себе доступ к ним. Мы не можем допустить одностороннего информационного потока на

нашу страну. Обратные потоки также должны быть сильными, разнообразными и влиятельными.

Приобретает остроту проблема восстановления старых и поиска новых связей в системах информационного обмена со странами ближнего и дальнего зарубежья. В 1994 году был подписан очень важный договор между Украиной и Российской Федерацией об обмене правовой информацией. В договоре отмечается, что стороны признают необходимость информационного обмена по вопросам, обозначенным в перечне нормативно-правовых актов. Это дает возможность оперативно получать информацию обо всех изменениях в законодательстве этих стран и оперативно реагировать в случае необходимости адекватного ответа.

К числу принципиальных моментов данного договора относится положение о порядке передачи полученной информации третьей стороне, требования к использованию полученной информации и собственных информационных ресурсов, необходимости создания национальной базы данных для обмена правовой информации, поддержании ее на соответствующем уровне и закрепление ответственности за полноту и своевременность предоставления информационных данных. Договором предусматривается также решение организационных вопросов относительно создания системы обмена правовой информации. В частности, предусматривается создание соответствующего органа, который будет осуществлять координацию работы по созданию национальных эталонных баз данных и развитие средств коммуникаций для международного обмена правовой информацией.

Такие договора должны заключаться и с другими странами для того, чтобы информировать мировое сообщество об уровне правового обеспечения информационной деятельности Украины. Тем более, что мировое сотрудничество начинает вырабатывать общие положения по созданию мирового информационного пространства. В 1996 году под эгидой ЮНЕСКО и межпарламентского союза в Париже прошла конференция по вопросам образования, науки, культуры и коммуникации на рубеже XXI века. В Заключительном документе говорилось о необходимости разработки всеми странами всеобъемлющего информационного законодательства и информационной политики, нацеленных на развитие современных информационных технологий, о создании всемирной информационной сети (от наиболее развитых стран до самых отдаленных и отсталых районов).

В документе отмечалось также, что мировая информационная революция готова изменить не только методы и способы коммуникации, но и всю жизнь мирового сообщества. Она преодолевает барьеры времени и пространства и постепенно создает мировую цивилизацию, новую культуру мира, которая сможет дополнить национальную культуру новым содержанием.

Интеграция Украины в мировое информационное пространство ставит перед национальной наукой и практикой конкретные задания отно-

сительно гармонизации законодательства разных стран, готовых к сотрудничеству в информационной и иных сферах жизни общества.

Существенные технические и экономические сдвиги в информационных процессах невозможны без активизации инновационного дела. Именно инновации могут обеспечить восстановление разрушенных связей в единой цепочке «наука – техника – производство», чтобы сделать реальным взаимодействие участников научно-производственного цикла с согласованием всех интересов. Формирование инновационной деятельности и включение Украины в международный технологический обмен первоочередная задача в возрождении национального научно-технического потенциала и является составной частью государственной информационной политики. В этом отношении Украине придется преодолеть немалое отставание от других стран. По данным ООН в 1990 году количество телефонов (прямых телефонных линий) на 1000 человек населения составляло: в Швеции – 683, в США – 545, Дании – 566, Марокко – 101, Румынии – 102 [3, 37] В середине 1998 г. во всемирной компьютерной сети на 1 млн. населения приходилось: в Украине – 276 web-страниц, в России – 1031, в Словении – 10 261, в Эстонии -11 308 [3,37].

Система связи и телекоммуникаций в Украине имеет стабильную тенденцию к постоянному развитию: за 1985-1999 годы количество автоматических телефонных станций увеличилось с 10 650 до 16 808 единиц. Тем не менее проблема телефонизации населения остается достаточно актуальной: по состоянию на конец 1999 г., не было удовлетворено 2 661 млн заявок об установлении домашних телефонов. [4, 4]. Качество подавляющей части телефонной сети и автоматических телефонных станций остается низким, что усложняет доступ к информационным потокам и снижает эффективность использования сети Интернет с домашних компьютеров. Аналоговый сегмент линий телефонной связи достигает в Украине 60 %, в сельской местности лишь 599 АТС (меньше 6 %) электронные или квазиэлектронные. [4, 4]. В таких условиях пользователи сети Интернет, подключающиеся к ней через обычные телефонные линии, не могут рассчитывать ни на надежную бесперебойную работу, ни на приемлемую скорость передачи данных.

Украинский сегмент сети Интернет начал развиваться с конца 1990 года, а домен «.ua» был зарегистрирован в декабре 1992. По данным Государственного комитета связи и информатизации, в Украине насчитывается около 260 тыс. постоянных и 140 тыс. нерегулярных пользователей Интернета. По другим оценкам, количество пользователей Интернета составляет порядка 1 % населения Украины. Для сравнения: в Норвегии – 38 %, в США – 30 %, Японии – 15,* %, Португалии – 5,7 %, России 1,4 %, Китае – 0,8 %. По оценке специалистов, украинский сегмент сети Интернет в 6-10 раз меньше российского и очень отстает от польского, словацкого, чешского[4, 4]. В последние годы в Украине интенсивно развивается сектор Интернет-изданий. Практически все центральные печатные СМИ производят электронные копии газет и журналов для сети Интернет. Таким образом, за счет Интернета

значительно расширяются возможности печатных СМИ в информировании общества.

В нашей стране создаются качественные информационные серверы, предлагающие в Интернете разнообразные информационно-аналитические, справочные и прочие материалы: информационно-аналитический центр «Лига» (правовая информация), Украинский финансовый сервер (экономическая информация), серверы новостей в различных сферах жизни. В то же время приходится констатировать, что большинство украинцев не знают, что такое Интернет. По данным опроса, проведенного Украинским центром политических исследований им.А Разумкова, в декабре 2000 года, только 41,7 % респондентов подтвердили, что «точно знают, что такое Интернет»; регулярно пользуются им 2,1 % опрошенных, от случая к случаю – 4 % [4, 4].

Отставание Украины даже от сравнительно близких ей по уровню развития стран – более чем на порядок. Неблагоприятная ситуация усугубляется еще более значительным отставанием по уровню инвестиций в эту сферу, что закладывает основу долговременной тенденции усиления разрыва в уровнях развития соответствующих стран [3, 37].

По мнению эксперта Национального института украино-российских отношений, главная проблема Украины в области информационной политики это отсутствие целенаправленного гуманитарно-технологического обеспечения как внутренней, так и внешней политики государства. Необходима структура, которая бы взяла на себя функции по синхронизации, организации действий других государственных структур в области разработки и проведения информационной политики государства

В основе такой политики обязательно должен учитываться аспект формирования имиджа. Необходимо четко представлять, кто является получателем информации. Если мы хотим присутствовать в российском информационном поле, иметь определенное влияние, то необходимо провести разделение получателей информации, научиться различать диаспору, политическую элиту, культурную элиту.

Кроме того, упомянутая структура должна методично и скрупулезно отслеживать публикации, связанные (прямо или косвенно) с Украиной. Необходимо прийти к пониманию того, что узконациональная концепция, которая была характерна для первых лет независимости, практически исчерпала свои возможности. Надо вооружиться идеей синтетического свойства, которая могла бы связать все присутствующие в Украине культурные слои, а за основу взять общечеловеческие идеалы. Исходя из этой концепции, надо формировать имидж Украины как государства в высшей степени цивилизованного и демократичного.

Література

1. Закон України «Про інформацію» // Голос України, 13 листопада 1992
2. Парламентські слухання з питань інформаційної діяльності та свободи слова. 16 січня 2001 року. Матеріали слухань // <http://www.rada.gov.ua>
3. Соболев В. Информация и переходная инфраструктура // Бизнес информ.- 1999.- № 3-4, С.36-40.
4. Жданов И., Сунгуровский Н. Пространство свободы // Зеркало недели.- 2001.-№3

Відомості про автора

Балабаєва Зинаїда Василівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології, Одеська національна академія зв'язку ім. Попова, м. Одеса

Набруско І. Ю. (Київ)

ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ

Якщо підсумувати досягнення України за час незалежності, можна сказати, що організаційні засади каркас і інститути демократичного управління були створені достатньо швидко. Але для успішного його функціонування потрібна компетентність людей, які вирости у певному соціокультурному середовищі. Таким чином, культурні зміни, і як наслідок, зміна життєвих позицій і мотивацій є необхідною умовою реформи соціальних інститутів.

Блокова культура радянського типу виробляла колективізм. І індивід вважався носієм планів визначених заздалегідь, підпорядковувався суспільству, надавався жертвою майбутньому, не міг протиставити свої права колективу, особиста відповідальність була розмитою, в прорахунках звинувачувались зовнішні обставини. Це значною мірою і спричинило певну безпорадність масової свідомості. У своїй статті «Культурна травма в посткомуністичному суспільстві» П. Штомпка виділяє п'ять симптомів травми після 1989 року у польському суспільстві. Ті ж симптоми наявні простежуються в українському суспільстві. По-перше. Це синдром недовіри. Після захвату та ентузіазму з'являється розчарування. Після піку довіри до першого посттоталітарного уряду Л.Кравчука довіра до інститутів влади неухильно падає. По-друге. Песимістичний погляд на майбутнє є також симптомом культурної травми. Не всі українці вважали напрям змін вірними. Невпевненість, тривога за своє

майбутнє і майбутнє своїх дітей підтверджують список проблем, які найбільше хвилюють людей. По-третє. Ностальгія за минулим. На питання про особистий добробут майже 60 відсотків респондентів вважали, що при соціалістичному ладі люди були більше задоволені. Четверте. Політична апатія. Відсутність ідей, що надихають, спільних цілей діяльності і невизначеність перспектив дезорієнтують людей, позбавляють їх віри, яка дозволяла б їм знайти свої політичні пріоритети і боротися за них. П'яте. Посткомуністичні травми колективної пам'яті, переоцінка комуністичного минулого і ролі людей, які різною мірою підтримували режим того часу. Групи, які постраждали від перемін, ставили питання відповідальності і повернення минулого. Демократи підняли гасла «декомунізації» не подбавши про належне судочинство і законне оформлення цих претензій. Зрозуміло, що інтенсивність поглядів засвідчувала травму колективної пам'яті. Але як наслідок, ми маємо не лише популярність ідей комуністичного минулого у певних сегментах населення, але й розгалуження колишньої КПУ у декілька модифікованих комуністичних політичних утворень. І якщо у Польщі під впливом економічного підйому, успіху демократичних реформ та сприятливої зовнішньої ситуації, травма посткомунізму вступає у стадію «загоєння», в Україні цей процес триватиме ще достатньо довго. І взагалі, зараз Україна стоїть перед небезпекою повернення до традиційного провінційного анклаву на узбіччі Європи.

Проте потрібно зазначити, що сучасне життя радикально змінило пріоритети. Якщо у колишньому СРСР звичною стратегією адаптації було розчинення у оточенні; то зараз у центр став індивід; його права, але разом з цим і обов'язки; він сам бореться за особистий успіх, демонструє змагальність, оцінює свій статус, порівнює себе з іншими, відповідає за досягнення і невдачі. Особисті заслуги винагороджуються та соціальне схвалюються.

Однак, тепер виникла певна культурна дихотомія: міфи та реалії. Як за радянських часів, так і зараз в Україні на протиположних полюсах раціональних аргументів, діє певна тенденція свідомості, яка створює певні міфологізовані форми мислення. Вона виникає як свого роду захисна реакція. Якщо при соціалізмі переважно міфологізувалася ідеологічна сфера, то зараз середній українець підміняє важку реальність мріями, надіями, очікуванням чудес, дуже часто не докладаючи для цього конкретних зусиль.

Цивілізоване громадянське суспільство починається там і тоді, коли відновлюється автономність духовної сфери, незалежної думки.

Вищим критерієм дійсного інформаційного порядку у суспільстві є досягнення інформованості кожного громадянина, тобто наявності у кожного такого «запасу» інформації, кількість і якість якої створить необхідні і достатні умови для вірної орієнтації в дійсності і вибору адекватного рішення в усіх сферах життя – від вибору товару до вибору президента.

Однак сучасний інформаційний простір є дуже специфічним у своїх можливостях впливати на масову свідомість. При цьому необхідно зауважити, що ця ситуація є універсальною для індустріальних суспільств, а Укра-

іна, природно, не є виключенням. Раніше сукупність знань та поглядів поставала перед нами у вигляді ієрархічного цілого. Зараз, внаслідок просто шалених темпів накопичення знань, світогляд пересічної людини розсипався на мозаїку випадкових, погано пов'язаних між собою понять. Цей мозаїчний тип свідомості сприяє нав'язуванню через рекламу (в нашому випадку - політичну) потрібних поглядів і переконань, тому що знання формуються значною мірою не системою освіти, а засобами масової інформації. Таким чином, свобода політичного вибору набуває фіктивний характер, оскільки політичні технології сягнули таких висот, що можна говорити про масштабне явище маніпуляції свідомістю. На цьому наголошував ще Г.Тард, який стверджував, що суспільство кардинально змінює спосіб комунікації, і, власне, це визначає тип соціальних зв'язків. Могутній розвиток засобів масової інформації створює нову групу людей – публіку, яка є потенційним споживачем їх продукції. Відбувається процес поляризації комунікації в суспільстві, а як наслідок, втрачається рівність між учасниками акту комунікації. Споживач інформації позбавляється можливості піддати сумніву факти, твердження, які буквально насаджуються йому через засоби масової інформації. Комунікативність у цьому випадку втрачає головне – свою дискусійність. Звичайна людина не здатна повністю визначити, де правда, де полуправда, а де чиста брехня в тій інформації, яку він одержує від засобів масової інформації.

Вважається, що завдяки великій кількості каналів радіо і телебачення, газет людина має можливість вільного вибору інформації. Але більшість засобів масової інформації подають її у відповідності до пануючих у суспільстві очікувань, стереотипів свідомості, переконань. Внаслідок цього інформація значною мірою спотворюється.

Деякі вчені взагалі вважають, що все це перетворює так звану об'єктивність преси у фікцію, адже потоки інформації значною мірою керуються. І ті, хто вміють ними керувати, визначають політичні погляди і поведінку людей.

Політичні ідеали, вироблені суспільною свідомістю конкретного соціуму і які існують як узагальнені уявлення про досконалість у політичній сфері життя, можна віднести скоріше до категорії політичних реальних уявлень. Вони просто віддзеркалюють політичний досвід конкретного суспільства. Варто розрізняти реальні політичні цінності соціуму і політичні ідеали, сформульовані у вигляді політичних конструкцій, які можуть успішно виконувати функції консолідації, якщо вони адекватно віддзеркалюють мотивацію життєдіяльності народу на реальному історичному та національному ґрунті. Серед багатьох ідеалів, якими керується нація, визначальна роль належить саме політичному ідеалу, який завжди виконує функцію ціледосягнення, якби позначаючи напрям, ціль руху. У той самий час він окреслює загальні контури способу життя, який би хотіли наслідувати більшість громадян. Визначення майбутнього, конкретної життєвої цілі – це, власне, соціальний варіант відповіді на питання: в чому полягає сенс життя? Адже як казав Ніцше «у кого є Нашо жити, може винести майже будь-яке Як». Необхідність відповіді на це питання особливо гостро постало зараз перед нашою державою.

Сучасний українець має пройти нарешті етап «політичного інфантилізму» і розрізнити популістичні міфи та реальні пропозиції щодо розв'язання проблем країни. Адже сучасні політичні міфи – серйозний політичний інструмент приходу до влади. Вони базуються на реальних проблемах, які народу так чи інакше потрібно вирішувати. І в цьому плані, могутнім творцем міфологізованого світу виступає політична реклама.

Зараз українці широко стикаються з цим принципово новим феноменом нашого життя. Виникла ціла індустрія, яка спеціалізується на забезпеченні суспільства прийнятних версій ідеального світу та моделей поведінки, необхідних для його досягнення. Реклама виступає як свого роду ерзац-подібність соціальної дійсності, яка створюється в уяві людини замість реального знання і переконань.

Політичні ідеали, вироблені суспільною свідомістю конкретного соціуму і які існують як узагальнені уявлення про досконалість у політичній сфері життя, можна віднести скоріше до категорії політичних реальних уявлень. Вони просто віддзеркалюють політичний досвід конкретного суспільства і у той самий час окреслюють загальні контури способу життя, який би хотіли наслідувати більшість громадян.

Ми поступово позбавляємося політичного конформізму – нездатності мати і відстоювати свої погляди. Але, загалом, у сучасному українському суспільстві явно домінує культура недовіри. Незважаючи на це, виборчі технології спрямовані переважно на завоювання довіри електорату. Створюється враження, що у попередніх виборчих кампаніях наріжним каменем стала проблема примусити людей «просто повірити» конкретному кандидату чи партії. Дієвість політичної реклами напряму пов'язана з рівнем довіри до кандидата як особистості. Однак існує і зворотній вплив. Психологічно грамотна реклама формує почуття довіри до кандидата як особистості. Реклама, побудована без урахування психологічних закономірностей сприйняття інформації, часто породжує почуття внутрішнього протиріччя і як наслідок відчуття недовіри до особистості кандидата чи партії, з чим ми нещодавно стикнулися у процесі виборів до Верховної ради.

Мотиваційна основа політичних пріоритетів дійсно має складну структуру. Страх, звичка підкорятися і авторитет, інтерес і ідентифікація об'єкта з суб'єктом – далеко не повний перелік мотивацій, які впливають на здатність суб'єкта зробити свій політичний вибір. Варто проаналізувати деякі особливості психіки людей, які сприяють ефективності впливу на людей тієї чи іншої політичної реклами.

По-перше, люди не здатні критично сприймати всю інформацію, яка надходить до них. Мозок просто фізіологічне для цього не пристосований. Як наслідок значна кількість інформації сприймається некритично. Це створює базис для процесу навіювання.

По-друге. Кожна людина має свою систему стереотипів – усталених схем, уявлень, оцінок, через призму яких сприймаються конкретні соціальні ситуації. Існує схильність сприймати і запам'ятовувати ту інформацію, яка

відповідає нашим стереотипам, і ігнорувати ту, яка їм суперечить. А оскільки в суспільстві значні групи людей мають однакові стереотипи, то це повною мірою використовується у виборчих компаніях. Так, відповідно стереотипам вивчаються очікування людей, моделюється ситуація з певною політичною силою, яка відповідає цим очікуванням. (Так на минулих виборах в Україні такою силою була Партія зелених)

По-третє. Використання технологій, пов'язаних з запам'ятовуванням та уявою. Ефект постійного повторювання призводить до того, що інформація, яка спочатку навіть не викликала довіри, все одно відкладається у пам'яті. А людям здається переконливим те, про що вони пам'ятають. І з часом ця інформація спочатку буде сприйматися вже без скепсису, а потім як вірогідна. На цьому принципі власне базується вся реклама, як комерційна, так і політична.

На жаль, нікому не спало на думку створити спеціальні жанри мистецтва, які б за допомогою масової культури створювали б спеціальні ідеології, які б позитивно описували моделі оптимальної політичної поведінки людей, спеціальну місію і значущість кожного з них у становленні незалежної держави, захисті національних інтересів, тощо. (Наприклад, цілком доречним було б введення у сюжетну канву якогось вітчизняного серіалу моменту, де бюлетень головного героя під час голосування, стає вирішальним для подальшої долі країни). Думається, що це спрацювало б краще за будь-які політичні заклики, оскільки наше молоде суспільство, не маючи багатоговікового самостійного соціального досвіду, часто живе не логікою, а інстинктами.

Політична реклама, як і звичайна, є специфічною системою прийомів масової комунікації. І тут також очевидна різниця двох ступенів рекламної акції – узагальненого (орієнтованого на певний тип потреби, запиту) та конкретного (який пропонує вже певний бренд). Сумнівність ситуації полягає в тому, що часто відсутня проміжна ланка – пояснення, чому саме цей політичний вибір є оптимальним. Це є доволі типовою структурою для рекламних текстів у політичній агітації: хочете... (процвітання, порядку, миру, свободи, спокою) – голосуйте за...пана Х. Ніхто, звичайно не пояснює, чому і яким чином депутат Х чи його партія здатні привести народ до обіцяного, тобто проміжний рівень підмінений апеляцією до особистого іміджу, ностальгії або незрозумілого, але світлого майбутнього.

Систему політичних переконань людини, яка професійно не займається політикою, можна розглядати як продукт, що вироблений політичною елітою. Індивід одержує цей продукт (чи йому його нав'язують) і він включається в систему переконань індивіда у вигляді політичної ідеології у зв'язку з його потребою як громадянина брати участь у прийнятті певних політичних рішень.

Оскільки задача досягнення влади через вибори в усі часи була визначальною для політика демократичної держави, весь час існувала тенденція використання всіх можливо дозволених засобів її досягнення.

Комерціалізація політики – явище не нове. Один з найвідоміших соціологів сучасності П.Бурдье ввів поняття «політичного поля», який розкриває ринковий характер політичного життя. Політичне поле – це «місце, де в конкурентній боротьбі між агентами, які втягуються в неї, створюється політична продукція: проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких мають обирати звичайні громадяни, які приречені до стану «споживачів» і такі, що тим більш ризикують схибити, чим більш вони віддалені від виробництва». Зрозуміло, що деякі українські квазіпартії є скоріше комерційними проектами, аніж інструментом народного волевиявлення. Прикро, що засоби масової інформації не виконують задач політичної орієнтації і артикуляції інтересів соціальних груп.

Політична реклама широко застосовує надбання свого комерційного аналога. Остання постачає політичний маркетинг найновішими технологіями досягнення політичного успіху, які базуються на розумінні фігури політичного діяча на період виборів як товару (як наслідок втрата їм функцій суб'єкта виборчої боротьби), а виборця як споживача, який робить вибір саме на користь цього товару. Власне сучасні вибори пропонують той же набір дій, який надає комерційний маркетинг: вивчення ринку споживачів і визначення цільової аудиторії, для якої призначений товар та ін. У цьому зв'язку важливо підкреслити, що діяльність держави має бути спрямована на захист добросовісної конкуренції у сфері політичного інформування, а тому нерозривно пов'язана з захистом принципів плюралізму та рівності для всіх учасників інформаційного ринку.

Важливо, щоб нормативними цілями політики виступали базові цінності, а той факт, що базові цінності не можуть бути повністю досягнуті на практиці, не робить їх непридатними для політичних цілей – це орієнтири, маяки для практичної політики. Цінності, виступаючи цільовими орієнтирами, визначають верхню межу рівня соціальних запитів особистості, тоді як норми являють собою той оптимум, переступивши який особистість опиняється під загрозою формальних та неформальних санкцій. Базові цінності – суть фундаментальні уяви індивіда про принципи побудови соціального світу. Так у США такі базові цінності, як індивідуалізм, віра у принципи вільного ринку та суспільства рівних можливостей є основними для побудови індивідуальних уявлень про необхідне у світі політики. У більшості населення зв'язок між цінностями і установками здійснюється через орієнтацію на ідеологічні моделі, які поставляються пересічним громадянам представниками політичної еліти. Через те, що ідеологічні моделі привносяться в систему переконань ззовні, сталого зв'язку між цінностями і установками не утворюється.

Більш прозора ця залежність виявляється у процесі сприйняття індивідом вербальних текстів. У цьому випадку ставлення до рекламних повідомлень регулюється свідомо, залежить від раціональних переконань, уявлень людини. Віра як би відходить на задній план, в найкращому випадку позначаючи у кольори довіри-недовіри комунікатора чи джерело інформації.

Більш складно ця залежність виступає, коли реклама апелює до підсвідомих аспектів особистості. Ціллю рекламних впливів стає, як правило, формування готовності діяти у певному напрямку. При формуванні бажаних установок фахівцями з реклами робиться ставка на наявність і інтенсивність потреб різного рівня.

Варто зазначити, що стратегія рекламних впливів первинне формувалася у США під впливом біхевіоризму. Отже, увага переважно приділялася до вчинку, який задовольняє потребу і викликає у індивіда прагнення до наслідування. Ціль впливу – добитися бажаної стратегії поведінки. Такий підхід максимально відповідає менталітету американців, які націлені головним чином на досягнення успіху, результату.

Є підстави вважати, що рекламний вплив, побудований за такою схемою в наших умовах діє не стільки ефективно, як, зокрема, у американській соціальній реальності. Менталітет українців має свою специфіку. Географічні умови, історичні особливості розвитку, культурні, національні традиції життя українців впливають на специфіку сприйняття інформації та довіри до неї. Українці більшою мірою схильні співпереживати почутому і побаченому. Виходячи з цього, більш важливою стає динаміка емоційних переживань, настроїв. А рекламній інформації для того, щоб пройти фільтр довіри-недовіри, важливо попасти у резонанс з емоційними компонентами у структурі особи, яка є об'єктом впливу.

Наразі, при розробці політичної реклами в Україні необхідно враховувати специфіку емоційних станів різних електоральних груп, особливості національного характеру українців, характер впливу довіри-недовіри до рекламних повідомлень, до комунікатора у процесі впливу політичної реклами.

На сьогоднішній день існує небезпека, що фахівці у галузі виборчих технологій, вдосконалюючи прийоми боротьби за голоси електорату, забудуть про інтереси суспільства, заради яких вибори і мають проводитися. В Україні сьогодні не приділяють потрібної уваги кваліфікованій політичній і психологічній просвіті людей, яка б розкривала можливі стратегії впливу на маси. Можна сказати, що суспільство не підготовлено до протидії витонченим методам впливу у процесі виборчих кампаній.

На жаль, сьогодні відсутність ідей, що надихають, спільних цілей діяльності і невизначеність перспектив дезорієнтують людей, позбавляють їх віри, яка дозволяла б їм знайти себе у соціумі і зробити їх життя соціальне значущим. Правда останнім часом можна спостерігати позитивну тенденцію: у ході трансформації помітно збільшилась кількість людей, які покладаються лише на самих себе, на власні сили і можливості. Це дозволяє говорити про дві різних тенденції у розвитку суспільства, що впливають на психологію людей. З одного боку у країні наростає почуття тривоги і збільшується кількість особистостей, які потребують захисної стратегії у солідаризації з представниками спільних інтересів і консолідації у групи. З іншого боку, відсутність зовнішньої детермінації сприяє збільшенню числа самостійних особистостей. Можлива і така динаміка, за якою залежні люди стають ще

більш залежними і, можливо, більш ортодоксальними, а люди потенційно схильні до самостійності, реалізуватимуть свої можливості у реальній поведінці. Логіка інформаційного впливу на різні типи особистостей має враховувати відмінності в їх психологічних властивостях.

Відсутність ідеалів, віри ускладнюють задачі інформаційного впливу за допомогою політичної реклами. Пробитися через броню апатії та невіри надзвичайно складно.

Довіра в сучасних умовах з локальної характеристики міжособистісних відносин перетворюється у значущий фактор інтеграції суспільства. Адже довіра органам влади, засобам масової інформації, представників різних соціальних груп один одному сприяє соціальній стабільності суспільства загалом.

Зрештою політична реклама, як і багато інших способів комунікації, передбачає одержати реальну підтримку тих чи інших політичних цілей на основі переконання громадян, їх бажання зреалізувати ці цілі на практиці. Інакше кажучи, якщо економічна ефективність рекламних витрат зрештою залежить від рівня продажу товару, то політична ефективність буде визначатися рівнем реальної підтримки громадян, які будуть демонструвати її через участь в акціях, що пропагуються. На жаль її завданням поки що є не посилення компетентності чи підвищення громадянської зрілості громадян (хоча вона може апелювати до цих параметрів), а передусім стимуляція конкретної підтримки певної політичної акції чи особи за рахунок підвищення сприйнятливості людини до політичного аспекту життя.

Можна стверджувати, що сьогодні в Україні буде дієвою така політична реклама, яка буде накреслювати шляхи наближення до такого способу життя, який люди вважатимуть за потрібне захищати.

Література

П. Штомпка «Культурна травма в посткомуністичному суспільстві»-Социологические исследования. 2000 №4. 2.

«Media & democracy. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 1998.

Шампань Патрик. Делать мнение: новая политическая игра. М. Социо-Логос, 1997.

Ильясов Ф. Политический маркетинг: Искусство и наука побеждать на выборах. М.: ИМА-Пресс, 2000.

Mayhew Leon H. The new public: professional communication and the means of social influence. Cambridge University Press, 1997

П.Бурдьє. Социология политики. М., 1993.

Politic and culture: a Less Fissured Terrain. Mabel Berezin Annual Review Sociological 1997 (23) 361-383 p/

Відомості про автора

Набруско Ірина Юріївна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Київського державного лінгвістичного університету, м. Київ

Тихомирова Є. Б. (Рівне)

PR ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГЛОБАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

1. Глобальне управління та глобальна демократія

Глобалізація пов'язана не тільки з економічними процесами, вона радикально змінює роль та значення науки і техніки, засобів масової інформації, з'являються глобальні мережі громадських організацій суспільства, закладаються початки глобальної культури, і росте значущість наднаціональних форумів, мереж і організацій. Сучасні інформаційні технології суттєво змінюють не лише систему виробництва матеріальних благ, а і мають вирішальний вплив на зміни, що відбуваються в розвитку інститутів демократії. Демократизація стає одною з найбільш пріоритетних глобальних проблем, без якої неможливо створення глобального суспільства. У той же час глобальне суспільство, що стоїть на порядку денного в XXI столітті, – це глобальне інформаційне суспільство, а тому демократія в ньому буде мати свої особливості та специфіку розвитку.

Сучасна епоха характеризується яскраво вираженою потребою в демократії, яка набуває статусу загальнолюдської цінності, оскільки дедалі стає пекучою потребою та вимогою громадськості сучасного суспільства. Таке «громадське замовлення» на демократію існує не лише в окремих країнах, а і підтримується в міжнародному співтоваристві. Глобальний поступ, що має місце у сучасному світі, передбачає необхідність розвитку так званої «світової демократії». Якщо ще десять-п'ятнадцять років тому, мало хто сподівався побачити запровадження демократії у міжнародному масштабі, то тепер їм потрібно казати в своєму невір'ї [1,267].

Головне завдання транснаціональної (глобальної, світової) демократії – нейтралізувати негативні аспекти глобалізації та забезпечити розвиток демократичного глобального управління. Термін «глобальне управління» є досить новим для сучасної науки і трактується дослідниками неоднозначно. Деякі розглядає його як створення певного «світового уряду», фак-

тично ототожнюючи поняття «управління» та «урядування». «Світовий уряд» у їх розумінні – наднаціональне утворення, що покликане керувати з єдиного центра всіма міжнародними суб'єктами і забезпечувати єдність та організованість світового співтовариства шляхами та засобами, подібними до дій сьогоденішніх національних держав. Висловлюється навіть думка, що вже зараз починає формуватися ніким не обраний «світовий уряд» із керівників найбільш розвинених держав, які виправдовують свої дії концепціями «обмеженого суверенітету» та транснаціональної демократії [2, 287].

Інша крайність – ототожнення глобального управління з діяльністю наднаціональних інституцій іншого роду – міжнародних міжурядових організацій, що об'єднують різні держави світу (типу ООН, НАТО, ЄС, СНД тощо). Таке тлумачення глобального управління фактично мало відрізняється від попереднього, замінюючи «керівну роль» державних утворень одного типу на державну інституцію іншого. Практика останніх років показує, що завжди, коли йдеться про заходи ООН або НАТО в тих чи інших регіонах світу (Ірак, Югославія), за ними стоять одна чи декілька (частіше останнє) держав.

Саме тому найбільшу підтримку та розуміння у наукових та політичних колах знаходить третє розуміння сутності глобального управління. Воно виходить з того, що і національні, і глобальне суспільство сьогодні не можуть розглядатися лише скрізь призму держави. Все більшу вагу в них набуває громадянське суспільство. В умовах значного зростання ролі останнього глобальне управління не може не охоплювати також і суб'єкти глобального громадянського суспільства. Саме тому в сучасній зарубіжній науці використовується термін «управління» в іншому контексті, ніж це було прийнято раніше. Поняття «уряду» щодо глобального світу, пов'язане зі створенням певних державних органів, кордонів, визначенням столиць, вже не адекватне потребам часу. Існує багато свідчень того, що «глобальне управління» є вже дійсністю, але немає підстав очікувати появи нового виду «світового уряду», яке сподівалися побачити покоління ідеалістів минулого. Існує думка, що де-факто глобальна система управління вже складена з національних урядів, міжнародних організацій типу Організації Об'єднаних Націй, неурядових організацій, міжнаціональних корпорацій, і технологічно керованих засобів типу міжнародного обміну валюти, що «керують» і багатьма способами змінюють правила врядування. Вважають, що засоби масової комунікації створили «глобальний театр», що також є неодмінною частиною цієї системи [3].

Саме тому формування світової демократії не має на увазі створення утопічного планетарного уряду, оскільки він знівелює різноманітність націй, цивілізацій і культур, знищить спадок минулого й майбутнє розмаїття людства [1,270]. На думку, американських вчених, глобальне управління не обов'язково має на увазі створення центральної влади. Скоріше, глобальне управління – це сукупність багатоурядових і неурядових дій, які здійснюються на місцях, але результатом яких є створення нового порядку в світових справах. Глобальне управління спрямовано на покращення міжнародного співробітництва шляхом введення нових ефективних форм взаємодії різних

міжнародних суб'єктів, як державних, так і недержавних утворень. Виникає глобальне громадянське суспільство і необхідно зробити, щоб держава і громадянське суспільство об'єдналися у всьому світі [3].

Про це ж говориться і у Доповіді незалежної Комісії з глобального управління і співробітництва: глобальне управління – це не глобальний уряд. Схожість термінів не повинна породжувати невірне тлумачення. Ми не пропонуємо рухатися в напрямку світового уряду, оскільки пройшовши цим шляхом, ми можемо опинитися в світі ще менш демократичному порівняно з тим, у якому ми зараз живемо, у світі, що слухається влади, більш схильному до гегемоністських прагнень і відстоюванню ролі держав і урядів, а не прав пересічних громадян [4, 14].

Щоб підвищити рівень соціальної організованості та керованості світовим співтовариством і його розвитком і забезпечити демократичні форми контролю та зворотного зв'язку в глобальному суспільстві, необхідно, щоб демократичні принципи переважали як на глобальному, так і на національному рівні. Саме тому, рухаючись до глобального суспільства, ми не можемо не забезпечувати тенденцію до демократизації у нашому суспільстві.

2. PR як інструмент демократизації

Здійснення демократизації управління на національному та глобальному рівнях передбачає застосування різноманітних інструментів та засобів. Одним з відносно нових для нашого суспільства, але давно відомим і досить ефективно працюючим у багатьох інших країнах, інструментів демократичного розвитку є PR-діяльність, без якої сучасна управлінська система фактично не може ефективно працювати. Про це свідчить досвід державних, комерційних та міжнародних інституцій. PR (публік рилейшнз, зв'язки з громадськістю, комунікації з громадськістю) ми розглядаємо як систему теоретичних знань та практики їх застосування, що відображають ті комунікаційні процеси в суспільстві, які спрямовані на встановлення взаєморозуміння між різними соціально організованими суб'єктами та громадськістю [5, 49].

Зв'язки з громадськістю є частиною демократії [6, 255]. Їх цілі співпадають з цілями демократії і тоді, коли ми говоримо про демократію глобального інформаційного суспільства, в якому на перше місце виходить проблема відкритості. Було б помилкою вважати, що дана проблема не була важливою раніше. Відкритість політичного процесу для боротьби за владу та для протесту завжди розглядалися як ознаки демократичного суспільства. Вимогами демократичних рухів, перш за все, були вимоги, пов'язані із забезпеченням доступу мас до виборів, їх прозорість та відкритість, а також із забезпеченням права протестувати проти влади, яка не задовольняє.

Сьогодні, в умовах глобального поступу, коли питання рівноваги, стабільності, взаєморозуміння, досягнення консенсусу стають питаннями

збереження людського суспільства, демократія повертається до нас дещо іншою стороною і надзвичайно актуалізує проблему гармонійності стосунків та інтеракції на глобальному, регіональному та національному рівнях. І саме це дозволяє говорити нам про збіг цілей PR та демократії як ніколи раніше в історії людства, яке проявляється, на наш погляд, щонайменше у чотирьох основних моментах.

По-перше, основою демократії, її ядром, що не викликає, як правило, заперечень практично ні в кого, є участь громадськості у прийнятті найважливіших рішень, котре може бути забезпечено лише на основі повної і достовірної інформації, до якої вона має доступ. Зв'язки з громадськістю як раз і реалізують необхідність забезпечення відкритості політичного процесу для включення в нього громадськості, створюючи механізм, за допомогою якого демократична влада підтримує міцні та систематичні відносини з виборцями на основі взаєморозуміння та обміну інформацією. Заради цього кожною стороною своєї діяльності така влада пов'язується зі службами PR.

Р.Хейвуд зазначає: в умовах демократії комунікації дозволені всім... Правом кожної особистості, асоціації, компанії чи організації є представлення себе найкращим способом, який тільки можливий». Зв'язки з громадськістю здатні забезпечити перемогу кращих варіантів рішень завдяки процесу аргументації та контраргументації. Це справедливо як для токаря, так і для міністра. Наш успіх залежить від розуміння та підтримки, яку ми здатні створити. Всі сторони в будь-якій справі мають демократичне право представляти свою справу кращими засобами, які вони мають [6; 255, 13, 110].

Крім того, у відсутності активного та добре поінформованого суспільства обрані та призначені чиновники можуть втратити зв'язок зі своїми виборцями та забути про їх найважливіші потреби та інтереси [7, 527], а громадськість не зможе реалізувати своє право на участь у прийнятті політичних рішень у жодній з можливих форм. Зв'язки з громадськістю, таким чином, створюють можливості для забезпечення того аспекту демократії, який ми називаємо відкритістю влади для громадськості та відкритістю громадськості для влади. Лише взаємна відкритість суб'єктів політичного процесу, яка здійснюється завдяки комунікації, яку забезпечують служби публік рилейшнз, робить демократію реальною, технологічно можливою, оскільки системою PR створюється механізм взаємного обміну інформацією, а значить демократія стає життєздатною.

Це одна сторона взаємозв'язку демократії та комунікацій з громадськістю. На другу вказував дослідник англійської політичної системи Д. Міхаель: ті, ким управляють, повинні знати як можна більше про те, як ними управляють. Тільки володіючи необхідною та достатньою інформацією, громадськість може давати об'єктивну оцінку діяльності влади та її інститутів. І лише схвалення, що ґрунтується на поінформованості громадян, він вважає неодмінною умовою демократії [8, 7]. Це говорить про те, що зв'язки з громадськістю потрібні демократичному суспільству, щоб забезпечити контроль за діями влади. При чому, якщо інститути контролю в національних сус-

пільствах все ж такі існують і відпрацьовані багаторічною практикою розвитку демократії, то для глобального суспільства такий механізм забезпечення відкритості суспільства для контролю лише формується, оскільки він має не менше, а, можливо, і більше значення, ніж для національних суспільств.

В умовах глобалізації, коли, як ніколи раніше, проявляється соціальна асиметричність і на глобальному, і на національному рівнях, виникає необхідність створення системи контролю за владою, яка б відповідала інтересам мас. З чим це пов'язано? Дослідники справедливо зазначають, що всі можливості глобалізації сьогодні звернені, в перше чергу, до еліт. Демократії Нового часу, сформовані на національному рівні, мали певні форми контролю за діяльністю привілейованих еліт. У нас час ситуація змінилася радикально – еліти «мігрують» у наднаціональні сфери. І тому відповіддю на це повинна стати глобалізація самої демократії. Новій демократичній системі слід зосередитися на проблемах контролю та зворотного зв'язку стосовно тих практик, які ініціюють та розвивають найбільш інтернаціоналізовані еліти сучасності [9, 26]. «Велика книга новоевропейської демократії до сих пір читалася на національному рівні, її варто тепер прочитати на глобальному рівні – з позицій відновленого суверенітету більшості, покликаною демократично контролювати дії еліт, що діють на світовому рівні» [9, 59–60].

Третім аспектом взаємозв'язку демократії та PR є те, що піарівські засоби здатні викликати довіру до влади та дати їй можливість отримати підтримку рішень, які вона приймає. На думку директора Гуверовського центру війни, миру та революції Стенфордського університету А. Інкелеса, ключовою цінністю західної демократії з кінця 50-х – початку 60-х рр. стала довіра. А його учень Л. Даймонд на основі емпіричних даних прийшов до висновку, що рівень міжособистої довіри змінює рівень демократії у суспільстві [10]. Зрозуміло, влада, що діє проти інтересів громадськості навряд чи зможе заручитися такою довірою, навіть маючи розвинену мережу PR-структур, в крайньому разі на тривалий період. Проте повідомляти про добро, зроблене владою, не соромно і дуже потрібне. Тому зв'язки з громадськістю, що це забезпечують, стають механізмом формування довірливих відносин між громадськістю та владними інституціями. Але це не самоціль, вони спрямовані на зміцнення суспільства та його стабілізацію.

І, у зв'язку з цим, четвертий аспект зв'язку PR та демократії. Він зумовлений важливішим питанням, що стоїть перед більшістю сучасних суспільств – їх стабільність. Без належного розвитку комунікації фактично не можна досягти необхідного рівня стабілізації суспільних відносин та суспільного розвитку. Зв'язки з громадськістю можуть забезпечити регулювання відносин між владою та суспільством, економічними та політичними інститутами, економікою та культурою, політикою та культурою. Якщо громадяни навчаться краще розуміти один одного, ми отримаємо нову ступінь стабільності суспільства. PR може допомогти в цьому, він покликаний дати голос тим, у кого немає влади. Саме тому деякі дослідники закликають розглядати комунікації з громадськістю як засіб діалогу, що обслуговує інтереси не

корпорацій, а суспільства в цілому, його окремих груп та інститутів у єдності їх функцій: комунікативній, навчаючій і спрямованій на досягнення розвитку громадянського суспільства [11,7].

3. Стан інформування громадськості владними інституціями України

В Україні сучасна система інформування громадськості щодо діяльності влади фактично почала змінюватися на початку 90-х років. У радянські часи вона існувала фактично в початковому стані. Вважалося, що найбільш поширеними засобами передачі інформації органами управління населенню були спеціалізовані підсистеми у складі органів управління, що займалися рішенням різного роду інформаційних завдань, допоміжні канали (збори трудових колективів, господарського та партійного активів, засідання, особисті контакти працівників органів управління з представниками населення), засоби масової інформації, політінформації і лекції, система економічного та партійного навчання [12, 89]. Наскільки вони були ефективними, питання навіть не виникає: система інформування була формальною, в ній робилася ставка не на підвищення інформованості громадськості, а на забезпечення ідеологічної підтримки рішень влади, одностайне їх прийняття. Чого тільки варті наведений перелік засобів, де ЗМІ знаходяться після «допоміжних каналів» інформування.

Для оцінки стану розвитку комунікацій з громадськістю владних інституцій України за десять років української незалежності був проведений емпіричний аналіз контрольованих друкованих видань, що належать парламентові та уряду України – «Голос України» та «Урядовий кур'єр». Обрання цих джерел інформації було обумовлено декількома факторами: вони є загальнонаціональними, отже охоплюють одну територію поширення інформації і як би доповнюють одне одним; контрольованими, тобто видаються даними державними інституціями, а тому подача інформації в них про їх діяльність фактично нічим не обмежена і її кількість та якість залежить від активності та ініціативності її служб зв'язків з громадськістю та інших інформаційних підрозділів; належать центральним державним структурам, від діяльності яких залежить майбутнє країни; зараз виходять частіше, ніж інші газети і ритм їх видання схожий (4-5 разів на тиждень). Під час проведення дослідження була застосована випадкова вибірка (обирався один номер на тиждень, у разі, коли газета виходила декілька разів на тиждень, для забезпечення випадковості брався крок відбору 4). Проте, оскільки за такою вибіркою можливість потрапити у склад обраних номерів для всіх елементів обраної сукупності була рівною, її можна вважати репрезентативною. Генеральну сукупність склали номери газет з 1 січня 1992 по 1 січня 2002 року. Аналіз показав, що відбувалося поступове нарощування ролі та значення взаємодії владних інститутів та громадськості, що свідчить про ус-

пішній розвиток процесів демократизації. Фактично сформувалася нова система інформування громадськості, яка відразу почала ґрунтуватися на PR-діяльності, хоча цей термін (частіше, навіть, термін зв'язки з громадськістю) застосовувався спочатку вкрай рідко і неохоче. Мабуть, давав себе знати стереотип, закріплений у радянські часи: паблік рилейшнз – інститут буржуазного суспільства, спрямований на закріплення влади буржуазії. І, створюючи, систему інформування, державні та політичні інституції обирали більш нейтральні поняття – прес-служби, прес-центри, інформаційно-аналітичні підрозділи тощо. Проте це не головне, як назвати, головне в тому, що влада зрозуміла – без інформування громадськості не можна успішно управляти нею.

Дослідження стану інформування громадськості України щодо діяльності влади свідчить, що законодавчий процес у нас став певною мірою відкритим; принцип гласності дістав конституційного закріплення; вітчизняне інформаційне законодавство дійсно не поступається за своїм демократичним потенціалом світовим стандартам; у владних структурах вже функціонують підрозділи, що виконують ті або інші функції зв'язків з громадськістю; проєкти, тексти законів, їх оцінки державними та громадськими діями доводяться до відома громадськості; оприлюднюються також і інші нормативні акти, документи міністерств і відомств, інструкції, коментарі; все більше поширюється практика розповсюдження текстів законів та інших нормативних актів через електронні засоби; розширилось число спеціалізовані ЗМІ, у яких оприлюднюються документи та інформація про діяльності владних інституцій, зокрема з'явилися нові видання – «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради».

У травні 2001 році був підписаний досить важливий в цьому плані Указ Президента, який прямо та однозначно поставив питання про радикальне реформування системи комунікацій згідно з яким було утворено робочу групу з підготовки пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади. Планується розробити з урахуванням вітчизняного та міжнародного досвіду законопроекти, спрямовані на створення належних правових засад для забезпечення гласності та відкритості діяльності владних органів різного рівня. Зокрема, передбачено розробити заходи та правове забезпечення щодо удосконалення взаємодії органів державної влади із засобами масової інформації та громадськими організаціями у питаннях забезпечення громадськості достовірною і всебічною інформацією про діяльність органів державної влади, налагодження постійного зворотного зв'язку органів державної влади із засобами масової інформації та громадськими організаціями, забезпечення їх взаємної відповідальності за вирішення цих завдань; створення умов для вільного доступу громадян до рішень органів державної влади та до інформації про діяльність цих органів, у тому числі щодо формування і реалізації державної політики в різних сферах суспільного життя, про підготовку і прийняття проєктів законів, інших нормативно-правових актів, тощо[13].

У той же час вирішення названих завдань у галузі формування відкритого демократичного суспільства, здатного «вписатися» в глобальне демократичне суспільство не означає, що діяльність українських владних структур вже стала справді відкритою та прозорою. Поки ще у нас не склалася інформаційна демократія, про що свідчать наступні факти – робота парламентських комісій та комітетів мало відкрита для громадян, фактично поза увагою також залишається і більшість урядових рішень, існує слабкий зв'язок між депутатським корпусом та виборцями, не запроваджені такі механізми контролю за діями влади та специфічна форма зв'язків з громадськістю як цивілізований лобізм; досить ускладненим залишається доступ громадян до документів, що приймаються центральними владними органами і стосуються порівняно часткових проблем; порівняно мало, ніж у інших країнах, у нас застосовується механізми консультативного співробітництва з фахівцями різного профілю та представниками громадськості під час підготовки глобальних проєктів та поточних рішень, існуючі в державних установах структури зв'язків з громадськістю ще не стали органами, що забезпечують і стратегічні, і тактичні завдання, частіше всього вони, як і в першій половині 90-х років, зосереджені на вирішенні останніх, поточних цілей тощо.

4. Програма розвитку системи зв'язків з громадськістю в Україні

В умовах формування глобального інформаційного суспільства демократія буде розвиватися на фоні багатьох нових явищ та процесів, які потрібно врахувати, розробляючи програму розвитку системи комунікацій з громадськістю в Україні. Можливості для оновлення структур демократії надає інформаційна революція, що забезпечує розвиток нових інформаційних технологій і веде до формування нової форми демократії – інформаційної, її концепція та втілення у життя повинне стати основою програми розвитку системи PR у нашій країні.

Інформаційна демократія – це форма організації суспільства або окремих соціальних утворень, що ґрунтується на принципах інформаційної відкритості, прийнятті рішень в умовах вільного обміну думками на основі змагальності, альтернативності та повної поінформованості, забезпеченні права кожного соціального суб'єкта представляти себе у комунікаційному процесі найкращим способом. Для розвитку системи зв'язків з громадськістю потрібне:

- створення умов для вільного обміну думками різними соціальними суб'єктами і забезпечення рівності громадян у галузі інформації та комунікації;
- визнання природним і законним існування різних думок, поглядів, зокрема альтернативних; толерантне ставлення до різних позицій та думок;

- створення можливостей вільно виражати, поширювати та захищати ці думки та погляди;
- формування механізму змагальності думок у соціальному процесі та забезпечення права громадськості на доступ до необхідної інформації, якою володіють державні та недержавні установи та організації;
- реалізація кожним соціальним суб'єктом права на отримання альтернативної інформації;
- демократизація користування персональними комп'ютерами – доступність комп'ютерної техніки для масового споживача;
- демократичне реформування системи радіомовлення та телебачення;
- забезпечення участі громадян в різних формах у виробленні та прийнятті всіх рішень, що зачіпають їх інтереси та створення можливості для кожного соціального суб'єкта представляти себе (формувати власний імідж) будь-якими способами, які б не суперечили нормам права та моралі;
- забезпечення особистої інформаційної безпеки та охорони інтелектуальної власності;
- розвиток інформаційної інфраструктури суспільства – структури системно-інформаційного забезпечення банками даних і комунікаціями, необхідними для життєдіяльності суспільства;
- розвиток електронної та відеодемократії;
- соціалізація інформаційної техніки, що передбачає підпорядкування комунікативних можливостей нових електронних медіа суспільним потребам та інтересам;
- створення культури демократії; що виховує громадянина, а не просто виробника і споживача.

Зрозуміло, що постановка цих завдань створює цілу низку проблем матеріально-технічного, технологічного, економічного, соціокультурного, організаційного та нормативно-правового характеру. Особливе значення в цих умовах набуває проблема розвитку системи комунікацій, без якої не можливо матеріалізувати як інформаційну демократію, так і її складову – систему зв'язків з громадськістю.

Література

1. Ревель Жан-Франсуа. Друга молодість демократії: Майбутнє демократичного імпульсу. – К.: Сфера, 2001.
2. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии. – М.: Аспект Пресс, 2000.
3. <http://www.meridianinternational.org>
4. Наше глобальное соседство. Доклад Комиссии по глобальному управлению и сотрудничеству. – М.: Издательство «Весь мир», 1996.

5. Тихомирова Є. Б. Зв'язки з громадськістю. – К.:НМЦВО, 2001.
6. Хейвуд Р. Все о Public Relations. – М., Лаборатория Базовых Знаний, БИНОМ, 1999.
7. Катлип, Скотт, М., Центр, Ален, Х., Брум, Глен, М. Паблик рилейшнз. Теория и практика. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2000.
8. Michael I. The politics of secrecy. – Harmondsworth, Penguin books, 1982.
9. Панарин А.С. Искушение глобализмом. – М.: 2000.
10. Социологические исследования, 1999, №12, с.8.
11. <http://www.sovetnik.ru/Conference/sten> Наср.
12. Массовая информация в советском промышленном городе: Опыт комплексного социологического исследования. – М.: Политиздат, 1980.
13. Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади. Указ Президента України. 17 травня 2001 року N325/2001.

Відомості про автора

Тихомирова Євгенія Борисівна – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедру міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету, м. Рівне

УКРАЇНА ТА ЛЕГІТАМІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ
ЄВРОПИ ЧЕРЕЗ ДОСТУПНІСТЬ ІНТЕРНЕТУ
ДЕЯТЕЛЬНОСТІ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ
ТА РЕВЕРСИБІЛЬНИЙ РУХ

Секція 9

**Перехід
до демократії**

Бурдяк В. І. (Чернівці)

УКРАЇНА ТА ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЧЕРЕЗ ПОСТКОМУНІСТИЧНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: КОНСОЛІДАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ ЧИ РЕВЕРСИВНИЙ РУХ?

У кінці ХХ ст. у різних регіонах світу відбулися глибокі політичні зміни, спільним для яких є суттєве ослаблення позицій авторитаризму і, відповідно, розширення системи політичної демократії. Крах комуністичних режимів у СРСР та Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) сучасна політологія розглядає, як процес звуження сфери авторитарної влади, певне глобальне явище, що в цілому змінило політичний образ світу. Вивчення анти-тоталітарних, антикомуністичних, демократичних, «ніжних», «оксамитових» революцій – розпочалося відразу і через десятиліття можна підвести деякі підсумки.

Аналіз безпрецедентних змін посткомуністичного світу збагачує і уточнює зміст процесу, який визначається хантінгтонівським поняттям «третьої хвилі демократизації». Знання про характер, рушійні сили і можливі результати поставторитарних трансформацій, накопичені наукою, сприяють цілісному і чіткому осмисленню логіки суспільного розвитку. Співпадання подій у часі відображає закономірність – єдину взаємозумовлену трансформацію країн ЦСЄ, виражену у розвалі міжнародної комуністичної системи. Відродження старих, історичних та поява чисельних нових партій і рухів, неформальних організацій, реальне втілення у суспільне життя свободи слова і друку, демократичних цінностей, проведення вільних виборів – поклати кінець соціалізму.

Динаміка розвитку соціально-політичних процесів у посттоталітарних Україні та країнах ЦСЄ – різна і детермінована станом економіки, історичними традиціями, рівнем політичної та правової культури населення. Разом з типовими для цих країн процесами, виявилися і специфічні, характерні для кожної країни. Неоднакова й тривалість демократичних змін. Старі структури ще не всі зруйновані, а нові демократичні інститути не всюди створені. Політична система парламентської демократії в ряді країн співіснує поряд із частиною державного господарства, про що свідчать повільні темпи проведення економічних реформ в Україні, Болгарії, Молдові, Румунії тощо.

Здатність до відновлення сил після життєвих потрясінь, революцій, властива не лише індивідам, але й цілим народам, державам. На цю здатність спрямування руху країни в певний бік, впливає багато факторів, які варто аналізувати саме в контексті даного суспільства. Водночас важливо, що для

Угорщини, Польщі, Словаччини, Словенії і Чехії постреволюційного десятиліття вистачило, щоб відновитися для стійкого щорічного зростання ВВП і піднесення життєвого рівня населення. В Україні, Молдові, Албанії, Болгарії, Румунії і Хорватії – успіхи значно менші. Ці країни ще перебувають у важкому поєднанні політичної демократії та господарської антидемократії. Характерно, що перехід до ринкової економіки відбувається тут повільніше, ніж розвиток форм політичної демократії, схильність до якої проголосили всі країни.

Й. Шумпетер у відомій праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» писав, що бажання демократичного розвитку країни може бути продиктоване подвійними міркуваннями. По-перше, певні цінності і ідеали (надраціональне), втілення яких пов'язане з демократією. Вчений вказував, що основана на них прихильність до демократії зберігається тому, що прийняті демократичним методом в конкретних обставинах рішення відповідають їм. По-друге, прихильність до демократії може бути зумовлена її здатністю забезпечувати певні інтереси (знову в конкретних обставинах місця і часу). Отже, на думку Й.Шумпетера, конкретний стан суспільства, в якому можливе здійснення як першого, так і другого (ідеалів і інтересів) – обов'язкова умова життєздатності демократії. Розмови про демократію «позбавлені будь-якого змісту без посилення на певний час і конкретні обставини». Думати, ніби демократія може бути «кінцевою метою сама по собі», а не засобом і методом досягнення змістовних (ідеальних чи матеріальних) цілей – абсурд. Безглуздо вважати, підкреслював вчений, ніби демократія за будь-яких обставин захищає ідеали (типу свободи совісті тощо) краще, ніж автократія. Все залежить від конкретного соціально-історичного контексту [1, 320-322].

Невідповідність між плюралістичною політичною системою і монополістичною економікою в країнах ЦСЄ загострює соціальні протиріччя та нестабільність у суспільствах. Відродилися трайбалістські, примітивні зв'язки і настрої. Знищення соціалізму, уніфікуючої, а до певної міри, і модернізуючої сили, розбудило давню національну і релігійну згуртованість. Невлаштованість, втрачена надія, відсутність засобів до існування підштовхують людей у пастки пророків, які насаджують у їх головах і серцях, як рису самовизначення, ненависть до інших. Це особливо відчутно на теренах колишніх СРСР та Югославії, в Албанії і робить актуальним збереження громадянського миру, недопустимість насильства у перехідний період.

Попри існуючі розбіжності в діяльності нових урядів і відмінності в їх деклараційних заявах, водночас вже є деякі загальні риси, до яких можна віднести: перетворення моністичних авторитарних політичних систем у плюралістичні демократичні системи; трансформацію планової економіки у ринкову, із змішаною структурою власності; подолання поділу на блоки, характерні для країн ЦСЄ і включення їх у західноєвропейські економічні, політичні і культурні процеси. Аналіз програм політичних партій і рухів (від правих до лівих) показав, що головна мета нових сил, які прийшли до влади у ЦСЄ, всюди полягала в остаточній руйнації підвалин старих структур та вті-

ленні елементів нових систем соціального функціонування. Другий чинник ускладнює процеси перетворень, загострює проблеми розвитку.

Отож, очевидно, що в країнах ЦСЄ відбувається демократичний транзит. Водночас, зауважимо, що він не обов'язково і не завжди закінчується переходом до демократії, а лише вказує, що демократизація представляє собою довготривалий, важкий і неоднозначний для різних країн процес, з невизначеними результатами, а, можливо, й реверсивними рухами.

Так, надто важко однозначно спрогнозувати дальший розвиток демократії в Республіці Молдова, де комуністи, після перемоги на парламентських виборах у квітні 2001 р., утворили майже однопартійний уряд і обрали президентом лідера партії В.Вороніна. З початку 2002 р. тут не припиняються мітинги протесту громадян проти планів уряду ввести обов'язкове вивчення російської мови в школах; загрози РМ дефолту; бажання офіційного Кишинева провести адміністративний поділ республіки (знову реорганізувати повіти в райони); інформаційної війни з Придністров'ям замість обіцяного В.Вороніним перед виборами урегулювання проблеми лівобережжя Дністра; посилення напруги в міжурядових стосунках з Києвом та Бухарестом.

Річницю правління комуністів опозиція «відсвяткувала» утворенням наметового містечка у столиці та величезним мітингом під назвою «Великі національні збори», які зібрали майже 30 тис.чол. Лідер прорумунської Християнсько-демократичної народної партії Ю.Рошка, звинувачуючи владу в тоталітаризмі, вивів на площу натовп невдоволених політикою комуністів під приводом зникнення опозиційного депутата В.Кубрякова [2]. Демонстранти вимагали відставки уряду, відставки президента та дострокових парламентських виборів. Якщо місяць тому, диктаторські методи влади РМ у мовній політиці нагадували «перевернутий сценарій» подій десятирічної давнини (спроби силоміць румунізувати Придністров'я), то останні події більше нагадують білоруський чи український варіант, коли інакомислячі безслідно зезають. Немає гарантій, що це протистояння в Кишиневі не переросте у серйознішу форму боротьби за демократичні права і свободи, ніж мирні демонстрації або не спричинить реверсивний рух суспільства.

Складно йде розвиток демократичних перетворень у Республіці Болгарія (РБ). З 90-х рр. тут спостерігалися зміни правління «лівих», згрупованих біля Болгарської соціалістичної партії (БСП – колишні комуністи) та «правих» на чолі з Союзом демократичних сил (СДС). На жаль, жодні не досягли головного – піднесення економіки країни. Болгари існують в основному за рахунок зовнішньої допомоги та кредитів. Сільське господарство практично занепало. Більша частина населення країни бідуює. Безробіття складає 20 %. Приходячи до влади на хвилі невдоволення попереднім режимом, і ліві, і праві ставилися до неї як тимчасові управлінці, роздаючи службові посади своїм партійним функціонерам, «приватизуючи під себе», посилюючи корупцією. Зрештою відмінності між «лівими» та «правими» знівелювалися так, що єдиною ознакою, за якою їх розрізняли, були кольори партійної символі-

ки – червоний у БСП і синій у СДС. Отже, розчарування, втрата віри – такий невтішний підсумок десяти років «демократії» в РБ.

У суспільстві відчувалася об'єктивна, нагальна потреба нової, «третьої сили» і, на хвилі громадського попиту, з'явився «Національний рух Сімеона Другого» (НРСД). На парламентських виборах у червні 2001 р. НРСД одержав переконливу перемогу, набравши 43 % голосів. Об'єднані демократичні сили, в центрі яких стояв СДС, зібрали 18 % голосів, а Коаліція «За Болгарію» разом з БСП – 17 %. Лідер НРСД Сімеон II Сакс-Кобург-Готський, колишній монарх Болгарії, став прем'єр-міністром. Він повернувся до РБ, вважаючи, що «монарх, який все життя навчався і готувався до свого служіння народу, краще керуватиме країною, ніж будь-який аматор від політики чи політичний фокусник» [3]. Голосуючих за НРСД не цікавило чи зміниться форма правління в країні, для них найголовнішим було питання – чи стануть болгари жити краще.

Прем'єр-міністр назвав пріоритетами уряду створення необхідних умов для швидшого вступу в ЄС та НАТО, прискорене економічне зростання країни, пом'якшення труднощів перехідного періоду в соціальній сфері, рішучу боротьбу з корупцією. Він пообіцяв вивести РБ з кризи за 800 днів. Формуючи новий кабінет, прем'єр відкинув призначення за партійною належністю і надав перевагу професіоналізму, чого раніше не було. Спостерігачі зазначають, що з перемогою НРСД у країні настав «новий час». Власне, зміни почалися ще перед виборами. Замість жорсткої конфронтації, характерної для політичного життя постсоціалістичної РБ, Сімеон II проявляв стриманість і повагу до суперників. Більше того, НРСД створив коаліцію з Рухом за права та свободи (РПС) – партією турецької національної меншини, хоч Конституція РБ забороняє політичні об'єднання на етнічній основі. РПС виступає за визнання РБ багатонаціональною державою. Проте, чи зможе угода між НРСД та РПС започаткувати позитивні зміни у справі вирішення національних проблем, чи, навпаки, приведе до їх загострення – відкрите питання.

Сенсацію, що сталася на виборах президента РБ у листопаді 2001 р., вважають неймовірним збігом обставин. Наперекір соціологічним прогнозам про перемогу на виборах діючого президента П.Стоянова, або ж близького за поглядами до демократів Б.Бонева – перемогу одержав лідер БСП Г.Пирванов, який за два тижні до виборів не міг і сподіватися на такий триумф [4]. Хоча новий президент підтвердив незмінність курсу РБ на вступ до ЄС і НАТО, але, знову ж таки, невідомо як у нього складуться стосунки з прем'єр-міністром, який лише мовчки усміхається, а на всі запитання щодо майбутнього – незмінно відповідає, що ще не прийшов час про це говорити. Що ж очікує Болгарію – демократичний поступ чи повернення до монархії?

Демократизація, як перехід від авторитарних форм правління до демократичних, включає процес створення демократичних інститутів та практик і консолідації демократії. Це можливий підсумок переходу до самодостатньої демократії. С.Хантінгтон, характеризуючи цей процес як світову

демократичну революцію, вважає, що до початку 90-х рр. «демократія розглядається як єдина легітимна і життєздатна альтернатива авторитарному режиму будь-якого типу» [5, 266]. Для консолідації демократії необхідно наступне: формування громадянського суспільства, при забезпеченні взаємодії держави з незалежними громадськими об'єднаннями та групами; розвиток демократичних процедур і інститутів; розвиток правової держави; становлення ефективного апарату держави, бюрократії, які демократична влада може використовувати; розвиток економіки суспільства шляхом створення системи соціальних інститутів і норм, як посередників між державою та ринком.

Консолідація демократії – ключовий етап при переході від авторитарної форми правління до демократичної. Він розпочинається після розриву з попереднім режимом і закінчується тоді, коли вже можна говорити, що демократія розвивається на власній основі, має змогу при всіх економічних, соціальних та ідеологічних труднощах підтримувати певний стійкий розвиток. Консолідація демократії – процес обґрунтування нових політичних відносин у розумінні суб'єктивного сприйняття її цінностей і норм, та надійності дальшого функціонування демократичних інститутів.

У зв'язку з цим, доцільно розглянути два питання. Перше – стосовно новостворених югославських, пострадянських країн, Албанії та Румунії – наскільки успішно вони провели демократичні перетворення? Друге питання – чи відбулася консолідація демократії в решті країн ЦСЄ? Аналізуючи друге питання, використаємо розроблений С.Хантінгтоном «двопереворотний тест». За ним, консолідація демократії існує в країні «якщо партія чи група, що отримала владу на перших демократичних виборах, втрачає її на наступних і віддає переможцям, а останні згодом, у свою чергу, мирним шляхом віддають владу переможцям наступних виборів» [5, 267]. Жодній з посткомуністичних країн не вистачило часу, щоб досягнути прогресу в цьому питанні, але Угорщина й Польща майже підійшли до нього [6, 60, 69-70; 7, 254-286]. На виборах тут перемогли посткомуністичні партії, які відмовилися від колишніх цінностей і виявили прихильність до правого крила. Водночас були причини для очікування, що ці партії віддадуть владу, якщо програють наступні вибори.

Аналізуючи політичне життя Угорщини в 90-х рр., визначають дві головні віхи консолідації демократії – 1989 та 1998 рр. У 1989 р. на плебісциті, залучивши (з ініціативи демократичної опозиції) угорський соціум до безпосередньої участі у процесі прийняття політичних рішень, як легітимних акторів політичного життя – вирішили найважливіше питання сучасного і майбутнього устрою країни – формування парламентської, а не президентської посткомуністичної демократії. Вибори до парламенту 1990 р. на конституційному рівні узаконили угорську багатопартійність. Масштабним прецедентом, у порівнянні з іншими країнами ЦСЄ, стала перемога на демократичних виборах 1990 р. Союзу молодих демократів (ФІДЕС), який отримав 22 мандати (8,95%), а на виборах 1994 р. – 20 мандатів (7,02%). Перемога мо-

лодих політиків (до 35 років, із вищою, в основному, юридичною освітою) на найвищому державно-політичному рівні – свідчення їх високої політичної соціалізації та демократичної політичної культури суспільства. Це підтвердили і вибори 1998 р., де знову переміг ФІДЕС у коаліції з Угорською громадянською партією (УТП). Представники ФІДЕС-УТП разом з Незалежною партією дрібних власників і громадян та Угорським демократичним форумом сформували виключно правоцентристський уряд Угорщини. Його очолив голова ФІДЕС-УТП В.Орбан. Опозицію у Державних Зборах Угорщини склали партії колишнього соціал-ліберального уряду [8].

Зазначимо, що при трансформації політичних структур країн ЦСЄ в напрямі консолідації демократії, виключне значення має особистість політичного лідера, яка впливає на електоральний вибір громадян. Так, Президент РБ П.Стоянов, що мав імідж виваженого діяча, в теледебатах з опонентом Б. Боневим напередодні виборів 2001 р. – не стримався і виплеснув на нього емоції. Вчинився скандал, причому, в досить вуличному жанрі, чого раніше за стриманим Стояковим не помічали. Ці декілька хвилин телефіру перевернули всю передвиборчу кампанію. Антисоціалістичний електорат П.Стоянова і Б.Бонева з відразу ухилився від участі в голосуванні. Зрештою діючий президент втратив 10 % голосів виборців і посаду лідера країни.

А в Угорщині, за наявності розвиненої правової та політичної культури соціуму і сталих демократичних традицій, переважає орієнтація електорату на політичні структури та програмні установки й цінності певної партії. Саме в цьому контексті значний суспільно-політичний резонанс у країні викликали теледебати між яскравими харизматичними, авторитетними лідерами впливових політичних партій – В.Орбаном (ФІДЕС-УТП) та Д.Хорном (УСП) у травні 1998 р. їх поява в ефірі зробила позитивну політичну рекламу для ФІДЕС-УТП. Адже завдяки трансляції цього важливого, повчального діалогу, з точки зору прояву толерантності опонентів та культури їх спілкування у політичному диспуті, у масовій свідомості угорців латентно сформувалася думка про наявність гідної альтернативи як прем'єр-міністру, так і соціал-ліберальному уряду в цілому [9]. Тому електорат Угорщини делегував свої права уряду В.Орбана вже в ХХІ ст. вирішувати такі важливі питання, як інституціоналізація процесів загальноєвропейської та євроатлантичної інтеграції.

Розвиток подій у Чехії та Словенії також сприяв «проходженню» тесту С.Хантінгтона. У Словаччині ж склалася інша ситуація. Влада тут двічі переходила до опозиційних сил на виборах 1992 і 1994 рр. Правда, в обох випадках вона рухалася в одному напрямі. Перші два уряди В.Мечіяра, втративши підтримку в парламенті, пішли у відставку, але тільки для того, щоб знову повернутися, вигравши наступні вибори. Отже, говорити про певну консолідацію демократії в регіоні, очевидно рано, але слід зауважити деякі ознаки стабільності. Найперше, це – відсутність абсентеїзму в суспільствах означених країн. По-друге, це – висока активність електорату країн ЦСЄ на більшості виборів, від перемоги «Солідарності» на червневих 1989 р. виборах у Польщі і до квітневих виборів в Україні 2002 р. (зазвичай вибори, на яких активність

голосуючих досягла 70%, вважаються зразковими) [10, 345.]. По-третє, це - високий ступінь ротації президентів і прем'єр-міністрів, який спостерігався в країнах регіону в 90-х рр. Характерно, що час функціонування кабінетів уряду не перевищував 18 місяців. Президентство було дещо стабільнішим і це позитивна риса, хоча, більшість країн вперше обирала президента у 90-х рр. Так, угорський президент А.Генц та чеський президент В.Гавел були визнаними лідерами, користувалися авторитетом, великою повагою серед населення і компетентно виконали покладені на них обов'язки в демократіях, що консолідувалися. В країнах, де президенти за Конституцією отримали більше влади, події розвивалися за іншим сценарієм.

У Польщі на посаді змінилося кілька президентів, кабінет успішно перейшов від Л.Валенси до О.Квасневського наприкінці 1995 р. Президент Румунії І.Лієску займав посаду в 1989-1996 рр., за які країна не пододала політичну та економічну кризи, що серйозно підірвало престиж президента та Партії соціальної демократії Румунії. Але вибори 2000 р. показали, що ПСДР згуртувалася і перемогла, а лідер партії знову став президентом. Вибір румун – визнання І.Лієску серед інших кандидатів, незважаючи на попередній досвід його президентства, свідчить про властиві суспільству нестійкі форми політичної культури, або й певний політичний нігілізм [11].

Складнішою виглядає ситуація в югославських країнах. Так, президент Македонії К.Глігоров показав приклад стабільності, використавши сприятливі умови для встановлення демократії в країні. Президенти Хорватії Ф.Туджман та Сербії С.Мілошевич, очоливши уряди, контролювали розвиток політичної опозиції, до певного часу стримували виникнення та розгортання етнонаціональних і соціальних конфліктів. Важко гадати, що б сталося у разі, якби вони раніше залишили свої кабінети. Але у цих випадках довга безперервність президентства зашкодила консолідації демократії і стала ознакою того, що цей процес тут лише розпочинається. Вибори, що відбулися в Сербії у вересні 2000 р. – ще раз підтвердили це.

У Болгарії та Україні, навпаки, зміни в кабінетах влади відбувалися часто, але це не створювало умов для прогресу. Процес консолідації демократії йде повільно і країни залишаються у скрутному становищі. Політика урядів РБ в 90-х рр., залишаючись напруженою, не була насильницькою, на відміну від сусідів – Югославії та Румунії і в порівнянні з її докомуністичним минулим. В Україні демократичний розвиток держави гальмує відсутність сформованої національної еліти. Ключові позиції займають урядовці, що належать до радянської, пострадянської чи й нової еліти, але всіх їх характеризує відстороненість від проблем суспільства, неспроможність, корумпованість тощо. Політичні реалії, протистояння парламенту й президента, референдум, рішення Конституційного суду по двох законопроектах – все зводиться нанівець, адже Президент України вважає парламентську форму правління «катастрофою» для своєї країни.

Отже, при всій складності поставлених перетворень, їх неоднороззначності і суперечливості, суспільно-політичний розвиток країн, що пе-

реживають трансформації, має прогресуюче зміцнення демократичних форм правління, як домінуючу тенденцію соціальної еволюції кінця ХХ ст. Це – один із найбільш вражаючих феноменів світового масштабу. І для більшості країн ЦСЄ однозначним є шлях розвитку та консолідації демократії, без озирання назад і реверсивних рухів. Процеси становлення політичних систем та консолідації нових демократій, що розпочалися після революцій 1989 р., проходять складно і суперечливо. Посткомуністичний період показав їх відмінності в економічних, соціальних і політичних структурах, незважаючи на подібний вплив комуністичної системи. Проте, до 1996 р. ці відмінності стали ще відчутнішими. В усіх країнах партійні системи створилися навколо різних зразків розколу. Вони значно різняться від аналогічних демократичних структур західних систем, лише наближено їх нагадуючи. Відрізняються і від тих систем, де демократичні засади ще не склалися.

Водночас демократизація суспільств, зруйнувавши недосконалі попередні політичні системи, породила численні кризові явища і збої. Готових демократичних структур, які відразу б замінили тоталітарні механізми влади не існує, доводиться рухатися шляхом спроб та помилок. Консервативні сили чинять опір і прагнуть зберегти свій статус. Суспільна психологія важко піддається адаптації до дійсності. Частину суспільства охопила невпевненість, ріст націоналізму, безробіття, бідність, люмпенізація населення, демографічний спад, збільшення міграції, ріст популізму, спекуляція і тіньова економіка тощо. Вказані чинники значно посилюють негативні тенденції в країнах ЦСЄ.

Про консолідацію демократії, як завершений процес, говорити ще рано. Вона, як бажаний результат трансформації, в цій складній ситуації в деяких країнах ще не почалася. Уповільнюються процеси інтеграції країн ЦСЄ у Західну Європу. Такі «природні» проблеми перехідного етапу можуть бути вирішені швидше шляхом демократичного поступу і досягнення економічної стабільності, якщо Захід підтримає перетворення, що розпочалися і заохотить держави в їх інтеграції до західного співтовариства, ЄС та НАТО.

Література

1. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія. – М., 1995.
2. Киевские ведомости. – 2002. – 5 апреля; Зеркало недели. – 2001. – 3 марта.
3. Huntington, S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991.
4. Elections in Bulgaria – <http://www.agora.it/elections/election/bulgaria.htm>; <http://allnews.ru/world/2001/06/18/bulgaria/>
5. Стандарт (Софія). – 2001. – 20 сент.; Демократія. – 2001. – 7 июля.
6. Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. – М.: ИСИБ РАН, 1997.
7. Polska w Europie na przelomie wiekow, Instytut Studio w Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1997.

8. Magyar Hirlap. – 1998. 25.V.

9. Кіш Є. Європейський вибір соціуму Угорщини на зламі XX-XXI ст.ст. // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С. 16-18.

10. Henderson K., Robinson N. Post-Communist Politics. Prentice Hall Europe 1997.

11. Див.: Radu M. Romania in Turmoil. A contemporary History. L.-N.Y., 1992; Stefanescu D. Cinci ani din istoria Romaniei o chronologic a evenimentelor decembrie 1989 – decembrie 1994. Bucuresti. 1995; European Forum for Democracy and Solidarity. Country Update. Romania. 1996. February. Brussels, 1994-1996. – P. 4; Дзеркало тижня. – 2001. – 10.XI.

Відомості про автора

Бурдяк Віра Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри політології та соціології, Чернівецький національний університет, м. Чернівці

Заблоцький В. П. (Донецьк)

ПОСТДЕМОКРАТІЯ

*Песимістам є той, хто завжди правий,
але не отримує будь-якого задоволення від цього.
Оптиміст той, хто вважає, що майбутнє – невизначене.
Едвард Теллер [1].*

1. Демократія – перш за все метафора. Вона – не іменник, а прикметник. Не існує демократії як такої – існує тільки можливість певної демократизації (гуманізації, раціоналізації та ін.) соціальних інститутів і відносин – але ніякі інститути і відносини – згідно самої природи соціальності – не є і не можуть бути демократичними.

2. Одна з головних проблем соціального розвитку (відповідно, й соціальної думки) – встановлення та скасування меж, які визначають внутрішні і зовнішні «кола» (параметри) існування соціуму. Демократичні форми – один з ефективних засобів, вироблених людством з метою перерозподілу і підтримання соціальних рамок, кордонів і соціо-ритмів. В сучасних умовах людство не тільки винайшло і випробувало певні оптимуми соціального функціонування, але й наблизилося до багатьох меж свого буття. Очевидно, що зміст і кількість форм, у яких можуть реалізовувати себе соціальні інституції, не є необмеженими. Пост-людство вичерпує критичну масу своїх утопічних сподівань і мусить піддати гіпер-критиці засади «старої демократії», яка зникає на очах. У світі, де фінанси давно «відірвалися» (відокремилися)

від економіки, торгівля – від виробництва, – у такому світі «демократія» існує автономно від суспільства, а влада – від права і держави. Злоякісна емансипація (руйнування синкрезису так званих «індустріальних суспільств») спричиняє відчутну акселерацію розвитку в умовах, коли ніхто не може передбачити навіть найближчих наслідків такого самовпевненого руху.

3. Відповідно, не може бути «переходу до демократії» – власне демократія є перманентним «перехідним» станом. Використання демократичних інституцій і процедур дозволяє певним чином пом'якшити кризовість переходів, надати соціальним трансформаціям більш-менш керований, «людино-відповідний» характер. Демократичні засоби допомагають людям адаптуватися до змін шляхом постійної трансформації самого суспільства, шляхом винайдення і закріплення гнучкості соціальних форм (демократична участь, громадянська занепокоєність є формами такої гнучкості). Оскільки будь-який стан суспільства по суті є переходом до іншого (і формою безперервно триваючого соціального експерименту), демократію в цілому можна розглядати не інакше, як вироблену людством форму опанування змін, свідомої реакції на ці зміни через участь людей, консолідацію і перерозподіл їхньої соціальної енергії, формою виховання соціального інтелекту та ін.

4. Демократична легітимація поступово втрачає свою переконливість, бюро-форми поглинають суспільство. ХХ століття наочно продемонструвало безпідставність сподівань стосовно подолання брутальної сили, мілітарності. Початок ХХІ століття дає підстави вважати, що право дедалі більше поступається владі і силі як такій. Відбувається, на наш погляд, до постдемократії – «інструментальної», «технологічної», «адміністративної» демократії, призначення якої – приховувати справжні (жорстко тоталітарні, підсилені кіберіократією і телематичними засобами) механізми і важелі влади. Дедалі більш жорсткими стають глобальні наддержавні структури влади – політика переважної більшості країн світу є похідною, з одного боку, від рішень таких гіпер-структур, а з іншого – від впливових латентних («тіньових», «кланових», регіональних та ін.) центрів влади, поступово піддаються ерозії і руйнуються базисні підвалини «демократичного суспільства» – повноправність місцевого самоврядування; незалежність судової влади, її неупередженість і непідкупність (як, власне, й усіх інших «гілок влади»); інституціоналізована опозиція, непідконтрольні державі громадські організації; вільні, незалежні засоби масової інформації та ін. Ці тривожні процеси відбуваються у світі скрізь, – і особливо у «другому», «третьому» та усіх «інших» світах – одвічно приречених, здається, безнадійно наздоганяти світ «перший»...

5. На терені пострадянського переходу серцевинною формою політичної організації суспільства також є «адміністративна демократія» (перезфразуючи А.Лінкольна, сутність такої демократії можна визначити так: «влада апарату, задля апарату, силами самого апарату»). В цьому відношенні пострадянські країни взагалі рухаються згідно загальносвітового вектору постдемократії – згортання демократії як громадянської справи і перетворення її (демократії) на примарний ідеологічний «фантазм». З іншого боку, транзи-

тивні «мутації» соціально-політичного організму спричинені тим, що громадяни в кризове перехідних умовах не мають ані сил, ані бажання, ані можливостей втручатися в небезпечну алхімію «адміністративної демократії». «Адміністративна демократія» забезпечує курс «реформ згори», реалізацію владного курсу еліти (яка у будь-якому разі зацікавлена у наданні формам суспільного існування пристойних (в очах «світового співтовариства»), відповідаючих «загальнодемократичному стандарту» параметрів. Ця версія демократії – як і усі більш-менш «реальні» (а «адміністративна демократія» – цілком реальна форма демократії) демократії – виступає засобом забезпечення суспільної динаміки, невинної ротації, перерозподілу владних впливів (зрозуміло, що до широко розрекламованих цінностей демократії усе це ніякого відношення не має). Інша справа, що ця «демократія» тільки надає рішенням (чи сваволі) псевдо-еліти демократичного вигляду. «Адміністративна демократія» є маніпулятивною і коруптивною – вона інспірує населення (ту ж «гуманітарну інтелігенцію») і змушує його до дії (у напрямку, бажаному верхівці) через посередництво всіляких явних і латентних форм впливу. Не покладаючись на певність такого маніпулювання, адміністративна демократія змушена вдаватися до неприхованої політичної злочинності, використовуючи фальсифікацію як процесу виборів (чи їхню відверту імітацію), так і (головне) їх наслідків.

6. Демократичний дискурс в умовах постдемократії дедалі більше стає формою вибіркового (тенденційного, ідеологізуючого) тлумачення соціальної дійсності мовою демократичної риторики («критеріальне впорядкування дійсності»). Соціальна дійсність на усіх рівнях є складним переплетенням співіснуючих (іноді «паралельних», іноді – комплементарних, іноді – конфліктуючих) соціальних світів, до більшості з яких словник демократичного дискурсу не може бути використаний. Демократичні рефлексії є відносно (частково) адекватними по відношенню до стабільних соціумів із високим рівнем життя і ефективно діючою системою соціальних амортизаторів. Такі анклавні ліберальної демократії не можуть існувати інакше, ніж захищаючи власну замкненість і самодостатність (жорстке імміграційне законодавство), – як «відкрите», так і «громадянське» суспільство – один з аспектів існування розвинених країн («золотий мільярд»), в інших випадках ці категорії можуть вживатися не інакше, як ідеологеми. Аспект цієї відносної свободи лібералізованих суспільств зовсім не означає, що в цих суспільствах подолана авторитарність (тоталітарність) державної машини. Більш того, в сучасних умовах скрізь інфократична і мілітарна сила держави підсилюється.

7. Лімітарність демократії з особливою силою проявляє себе у міждержавних відносинах, де жодні цінності демократії не змогли вкорінитися. Світ формується як неврівноважена структура зрушень і хитких балансів, коли можливість плідного використання демократичних підходів і процедур зводиться фактично до мінімуму. Здається, суспільство, яке формується на наших очах, не буде ані «організованим» (як мріяв С.Крук), ані «справедливим» (А.Етціоні), ані «добре організованим» (за Дж. Гелбрайтом), ані якимось іншим, якщо зважити ще на кільканадцять (як мінімум) оптимістичних мрі-

янь визначних суспільствознавців Сучасності. Глобальний Стрес та Виснаження, Зіткнення з Межами, Самонадрив – ось що стоїть на порядку денному, не кажучи вже про проблему тероризму і зростання впливу Кримінального Інтернаціоналу. Отже, «більше демократії»!?

Література

1. Известия. – 1994. – 31 августа. – С.5.

Відомості про автора

Заблюцький Віталій Петрович – доктор історичних наук, професор, Донецька державна академія управління, м. Донецьк

Кіянка І. Б. (Львів)

ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ – МЕТА ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВ (В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ НАПРИКЛАДІ ЧЕХІЇ, ПОЛЬЩІ, УГОРЩИНИ ТА УКРАЇНИ)

Питання політичної стабільності є універсальним питанням політичної думки взагалі. Воно з особливою актуальністю постає в умовах кризи, про що свідчить практика сучасного політичного режиму в країнах, що проходять період трансформаційних процесів наприкладі Польщі, Чехії та України. І тому не дивно, що сучасне українське суспільство як ніколи заангажоване новими політичними категоріями – стабільність і конфлікт, консенсус і компроміс, які займають провідне місце у політичному, економічному і соціальному житті.

З того часу, як українське суспільство проголосило про новий шлях розвитку політичних відносин і заявило на міжнародній арені про початок формування партнерства між державами геополітичного простору, що й дало можливість молодій державі репрезентувати себе як гідного і перспективного співробітника. Країна з потужним інтелектуальним потенціалом, природними і трудовими ресурсам, вигідним геополітичним розташованням активно шукає важелі для ефективного розвитку суспільства. Але спадщина минулого режиму дається ще й досі взнаки: бюрократичний склад адміністрації, повільний хід політико-економічних реформ, низька політична культура, що й дестабілізує ситуацію розвитку українського суспільства.

Оскільки в радянські часи стабільність розглядалася лише в межах офіційної ідеології, тому реальні механізми її дослідження та динамічні характеристики не набули необхідного розвитку. Важливим моментом в дослідженні даної проблеми є й те, що стабільність довгий час ще вважалася еталоном економічного процвітання в країнах колишнього Союзу. А щодо політичного життя всередині держави і на орбіті міжнародних відносин така категорія базувалась на стратегії, яку можна назвати «діяльність без загострення кутів».

Дану тактику ми бачимо в історичних документах як нашого минулого так і країн постсоціалістичного табору, які будували політику на платформі стабільності, що носила загальний або частковий характер. Таким чином впровадження стабільності в політичне русло державного життя набула ідеалізованого характеру і як виявилось згодом, що це явище було спрямоване на крах самої ж системи.

З уваги на те, що пріоритетами розвитку відносин з іншими країнами визначаються переважно за наступними критеріями: геополітичне положення, регіональна та міжнародна впливовість, ресурсний потенціал і обсяг внутрішніх ринків. Зокрема політична стабільність, її позитивний досвід взаємин в минулому, принцип групування за спільною метою та формування контрсилкових кіл у геополітичному оточенні. Останній із перелічених має особливе значення в контексті взаємодії із центрами сили та конфліктними сферами сучасного світу [1,2].

Головні небезпеки і дестабілізуючі чинники для країн Центрально-Східної Європи, що продовжують трансформуватись, закорінені, як це не парадоксально, в самі історичні події, що уможливили появу системи періодів холодної війни. Вони виявляються у зруйнуванні біполярної структури світу, в утворенні нового порядку з різними рівнями стабільності, а також в наслідках та пережитках попередньої тоталітарної доби.

Події, які відбувалися протягом 1989 року в країнах радянського блоку, докорінно змінили розвиток політичного процесу в світовому просторі. Швидкість, з якою відбувалися ці події, а також їхній неочікуваний характер спочатку аж ніяк не сприяли розумінню світовою громадськістю даного явища.

Згодом такі пертурбації були названі різними категоріями (крах політичного режиму, внутрішній вибух всередині системи, перелом політичної системи, трансформаційний процес, транзит, навіть революція), що мало на меті передовсім підкреслити різкий, остаточний характер подій з наголосом саме на завершеності чогось старого. Проте, на наш розсуд дотичніше буде називати цей період – перехідним. Адже ціла низка причин дає пояснення, що країни Центрально-Східної Європи набрали нового світобачення після 1989 року і шлях їхній тісно пов'язаний з співпрацею країн Західної Європи, структурами ЄС та НАТО.

Події, які відбулись протягом 1989 року в країнах радянського блоку, докорінно змінили розвиток політичного процесу в світовому просторі. Швид-

кість, з якою відбувалися ці події, а також їхній неочікуваний характер спочатку аж ніяк не сприяли розумінню світовою громадськістю даного явища. Відбувалися насамперед крах політичної монополії комуністичних партій та деідеологізація інститутів влади в країнах Центрально-Східної Європи, формування нового устрою як в політичному так і в економічному секторах на засадах ринкової економіки, правової держави та елементах політичної культури західного типу, відродження та формування демократичних партій та контроліти в Чехії, Польщі та ін. Усі ці та інші явища сприяли демократичному розвитку суспільних відносин даних країн.

Як зауважив амеиканський політолог С. Гантінгтон, демократія досягла, можливо, вершин свого розвитку в усьому світі [2, 34], а Ф.Фукуяма довів, що ми є не просто свідками кінця холодної війни чи чергового періоду післявоєнної історії, а кінця історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства – та універсалізації західної ліберальної демократії як кінцевої форми правління [3, 67].

Проте польський дослідник А.Антошевський продовжує розвивати дану теорію демократії, яка набрала найбільшої популярності саме в період перехідних суспільств – країн Центрально-Східної Європи, виділяючи такі риси, що притаманні ліберальній демократії:

По-перше – формально та фактично влада належить виборним представникам та керівникам, що ними призначаються. Вони не несуть відповідальності ні перед внутрішніми політичними акторами (наприклад, армією чи церквою), ні перед зовнішніми політичними акторами і не можуть бути ними обмежені в правах чи усунені від влади.

По-друге – виконавча влада конституційне обмежена певними політичними інститутами, такими, як парламент, суди, міжнародні інстанції.

По-третє – жодна група, що проголошує визнання правил гри, не може бути з неї виключена, а цей означає, що вона має право на створення політичної партії та участі у виборах.

По-четверте – існує рівність перед законом, гарантована фактичною незалежністю судів, вирокі котрих поважаються іншими інституціями, що приймають рішення. Верховенство ж закону в свою чергу захищає громадян від безпідставного порушення їх особистої свободи та приватної сфери державою або організованими «антидержавними силами» [4, 57].

Звідси випливає, що перехідний період надає нового сприйняття ліберальній демократії, яка має певні видозміни в країнах Центрально-Східної Європи. Навіть, якщо проводити порівняльний аналіз в демократичних реформах – Польщі, Угорщині, Чехії чи в Україні, ми можемо побачити різні результати за якісними і хронологічними показниками. Якщо взяти до уваги теорію політичної модернізації З.Бжезинського, який подає чомусь тільки три загальні фази так званої «посткомуністичної трансформації» за допомогою чотирьох основних чинників: політичні, правові, економічні та допомога Заходу. Знову ж таки відомий політолог прагне розмежувати різні стадії переходу та групи країн. До першої групи, де звичайно переважають демок-

ратичні елементи входять ключові країни Центрально-Східної Європи. Авангардом демократизації вважаються Чехія, Польща, Словаччина зі стійким історичними традиціями державності та втіленням політичної стабільності у внутрішньому житті суспільств. Натомість друга група країн (куди входять Україна, Росія, Молдова, Білорусія) тільки наближається до групи країн, передетермінованих до демократії. Проте, автор зауважує, що в цих країнах ще зберігся менталітет «радянської людини» і авторитарні способи влаштування адміністративного життя таких країн [5, 114]. Спільним для другої групи країн є брак історичного досвіду побудови та існування національної держави. Хоча можна й не погоджуватись з такою класифікацією, тому кожна країна колишнього радянського блоку має своє історичне коріння і вже вироблену практику досягнення певних результатів у політичному житті суспільства. Перехідний період, який ще можна назвати тою з'єднувальною ланкою між минулим і сьогоденням, не може відразу зачепити якісні зміни в усіх сферах суспільного життя, оскільки ми можемо по-різному спостерігати формування стабільності в таких ділянках як економіка, правовий захист, соціальна сфера.

І тому цілком виправданим буде той факт, коли ми ствержуватиме, що трансформація політичних структур в Польщі, Чехії та Угорщині впродовж 1990-х років практично завершена. В економічній сфері створені структуротворчі засади ринкової економіки, що також важливо з погляду збільшення прошарку власників у контексті розвитку середнього класу в кожній країні даного регіону. У перспективі політика країн Центрально-Східної Європи визначатиметься і як європейський процес економічної інтеграції так і євроатлантичної інтеграції цього ж регіону.

Важливе – чи ненайголовніше – місце займала така категорія як політична стабілізація, яка власне і вважалась головною метою демократизації посткомуністичного суспільства. Ціла низка заходів була спрямована на те, щоб ситуація у внутрішньому полі політики не набрала мілітарного або стагнаційного характеру. Але, мабуть, слід детальніше розглянути на практиці основні моделі досягнення політичної стабільності. Першим прикладом нашого дослідження виступає Чехія.

ЧССР із найбільш ортодоксальним режимом зробила голосне повідомлення про те, що демократія є головною умовою для всіх громадян. Таку ідею було втілено в політичній програмі майже всіх політичних партій, а згодом такий маніфест переріс у політичне інтегроване гасло, що повністю відкидало догму про керівну позицію комуністичної партії і висувало в якості базового політичного принципу демократичний плюралізм. Після листопаду 1989 року, коли комуністична еліта на чолі з Густавом Гусаком оголосила про свою відставку, події почали розвиватись надто швидкими темпами, й вже 10 грудня було сформовано новий уряд, куди й увійшли представники опозиції. Згодом президентом було обрано Вацлава Гавела – найвідомішого чеського дисидента-інтелектуала, який неодноразово був ув'язнений, а згодом став лідером чеського демократичного руху і авторитетом нації [6, 65].

Таким чином Чехія продемонструвала проміжний шлях між ускореним реформуванням згори та польським шляхом масової політичної активності. Хоча остаточною формуванню незалежної політичної системи перешкодив процес поділу Чехословаччини на початку 1990-х років. Внаслідок цього нову демократичну конституцію було прийнято порівняно пізно – у грудні 1992 р. Але це не завадило країні стати загально визнаним лідером серед країн Центрально-Східної Європи у проведенні широкомаштабних комплексних політико-економічних реформ. В результаті чого Чехія є членом НАТО і просувається до вступу в ЄС.

Польщі судилося стати першою країною, що спрямовувала свої зусилля на ліквідацію старої комуністичної еліти і створила усі умови, які були необхідні для утримання політичної стабільності. Зміна існуючого ладу відбулась мирним шляхом за участі католицької церкви – традиційно впливового інституту суспільства. Стратегічний курс переходу від старої системи до демократії було накреслено під час проведення «круглого столу», що об'єднав усі впливові політичні сили навколо ідеї побудови правової держави, ринкової економіки та інтеграції в європейські структури. Згідно позиції щодо питання політичних реформ, прийнятої «круглим столом» 1989 року, політична система Польщі повинна була ґрунтуватись на наступних принципах: політичний плюралізм, свобода слова, демократичний порядок, незалежність судів, добре розвинуте територіальне самоврядування. Найближчими реформами було оголошено реалізацію принципу профспілкового і громадського плюралізму, – зокрема, була легалізована профспілка «Солідарність», що означало визнання права політичної опозиції на легальну діяльність, передбачалось введення нової палати в парламенті – сейму і встановлення посту президента з великими повноваженнями.

Оцінюючи діяльність Леха Валенси за 1990-1995 роки на президентському посту, слід підкреслити й те, що він був суперечливим і непередбачуваним президентом. Час від часу виникали його конфлікти з урядом та сеймом. Але, як виявилось, політична стабілізація тісно перепліталась із стабілізацією матеріальної сфери, що сприяло підвищенню рівня життєздатності населення. Згодом реформування зазнала і Конституція, яку було замінено новою 1998 року, що визначала республіку Польща як «демократичну і правову державу, що реалізує принципи соціальної справедливості» [7, Ст.7]. Основні пропозиції подальшого реформування! були викладені в «Фінансовій стратегії держави 1999-2001 років», що отримала назву «Другий план Бальцеровича». Якщо перший план Л.Бальцеровича вивів Польщу із замкнутого кола дефіцитів і високої інфляції, то другий був покликаний зупинити нову фінансово-економічну кризу, що й похитнула політичну стабільність в державі. Такі швидкі і динамічні зміни дали можливість польському суспільству досягти якісних економічних реформ, які тісно переплітались із реформування державного управління.

Інший зразок переходу з комуністичного режиму до демократії можна продемонструвати на прикладі Угорщини. Внаслідок радикальних

змін у 1989-1990 роках в Угорщині виникла необхідність узгодження суспільних інтересів між політичними опонентами. Політична безпорадність керівної партійно-державної еліти у 1989 році призвела до розпаду системи офіційних інститутів політичного режиму та втрати контролю УРСП (Угорської соціалістично-робітничої партії) над ситуацією в країні на тлі різкого загострення соціально-економічної кризи. Але окремо слід відзначити, що швидко політична структуризація угорського суспільства наприкінці 80-х років надала поштовх до самовизначеності та пошуку альтернативних суспільно-політичних формацій. Проте в стратифікації угорського суспільства вже тоді були присутні елементи правової та політичної культури, традиції демократизації. Адже пам'ятним залишився 1956 рік, коли відбулося Угорське повстання. Такий історичний досвід сприяв консолідації суспільства і політичної системи зокрема. Втім, загальнодемократичний розвиток багато-партійної політичної системи був би неможливим без розвитку громадянського суспільства – у часовому вимірі дуже тривалого, складного процесу створення комплексу інститутів, норм, цінностей, які повною мірою забезпечували б соціальну злагоду й стабільність.

З впевненістю можна стверджувати, що політичні зміни угорського суспільства в цілому перебувають у межах європейської традиції розвитку громадянського суспільства і парламентської системи. Європейськість як сукупність соціокультурного, політичного та економічного процесів позначились саме на філософії, методах і засобах радикальних політичних змін, що і обумовило унікальність перехідного періоду в Угорщині.

Порівняльний аналіз перехідного періоду в країнах Центрально-Східної Європи дає можливість виявити паралелі і розбіжності в оновленні політичних структур в таких країнах, як Польща, Чехія, Угорщина. Системні трансформації політичного й економічного характеру сприяли реформування політичної системи.

Цілком протилежну ситуацію, ми спостерігали ситуацію в зміні політичної системи українського суспільства. Хоча події 1989-1991 років відображають таку ж саму картину протестів і соціальної напруги, що в мали місця і в сусідніх державах. Наявними прикладами аналогії були: тиха революція на граніті біля будівлі Верховної Ради 1990 року, «живий ланцюг» 1991 року, Акт проголошення незалежності 24 серпня 1991 року, референдум 1 грудня 1991 року, де майже 90% жителів України висловились за незалежність своєї держави. Але, як згодом виявилось, політична система українського суспільства в цей період зазнала лише часткових змін і не було проведено деструктуризації української політичної еліти. І тому цілком очевидним є той факт, що політичні трансформації політичної системи України мають незавершений і тимчасовий характер, що й позначається на теперішньому стані державного життя.

Політична стабілізація в українській політиці вважалась другорядною ознакою інституалізації політичного поля діяльності, оскільки на першому місці стояли такі проблеми, як прийняття Конституції, боротьба з лівим

ми силами, затвердження національної символіки тощо. Проблеми ж стабілізації залишались на останньому місці, що й згодом позначилось на міжнародному становищі України, яка вибрала політику багатовекторності розвитку, внаслідок чого опинилась за межами європейської інтеграції та на межі виживання і боротьби з бідністю.

Література

1. Кирчів А. Питання національної безпеки Республіки Польща на сучасному етапі. // Журнал «ї». – 1998. – № 14.
2. Kis J. Poland and Hungary in Transition // Journal of Democracy. – 1990. Vol.1.
3. Фукуяма Ф. Кінець історії. // Вопросы философии. -1990.– №3.
4. Antoszewski A. Perspektywy demokracji w Europie Srodkowo- Wschodniej // Demokracje Europy Srodkowo-Wschodniej w perspektywie porownawczej.– Wroclaw, 1998.
5. Бжезінський З. Велика шахівниця.– Львів– Івано-Франківськ, 2000.
6. Селігей П. Визначні президенти ХХ століття.// Президент. 2000. – Січень-березень.
7. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej.– Krakow, 1998.

Відомості про автора

Кіянка Ірина Богданівна – асистент кафедри політології, Львівський національний університет ім. Івана Франка, м. Львів

Кокорська О. І., Кокорський В. Ф. (Донецьк)

ДОВІРА ЯК ФАКТОР КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Одним з результатів десятирічного існування української держави можна вважати невирішеність проблеми консолідації соціуму. Свідченням такого стану речей є надто низький рівень довіри не тільки до політичних інститутів, здійснюваного владою курсу економічних перетворень, але й до співвітчизників. Початкова ейфорія від набутої незалежності змінилася розчаруванням, адже пов'язувані з нею надії соціальних змін на краще не підтвердилися для багатьох категорій населення реальним поліпшенням їх життя, яке почасти значно погіршилось.

Осмилення перебігу трансформаційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи, що стали на шлях побудови демократії, свідчить про їх травматичний характер для суспільства. Особливості останнього від-

творюються, зокрема, у запропонованій польсько-американським соціологом П.Штомпкою концепції культурної травми [1], яка дає можливість проаналізувати фактори впливу на темпи, перспективи, якість соціальних змін у перехідному соціумі. Окреслюючи альтернативні сценарії подолання травми, вчений найбільш сприятливим з них визначає культурну консолідацію або конструювання, за якого відбувається відмирання попередньої культурної спадщини. На його думку, «немає демократії без демократично налаштованих і компетентних громадян, немає капіталізму без підготовлених підприємців, немає відкритого обміну без зацікавлених учасників. Ці чесноти – відображення домінуючої культури; засвоєне індивідами втілення культурних вимог. Таким чином, культурні зміни і, як наслідок, зміни складу думок, життєвих позицій і мотивації соціальних акторів – необхідна частина реформи інститутів. Для сталого розвитку посткомуністичні суспільства повинні досягти успіху в культурній трансформації» [2, 6].

Однак реалізація вказаної стратегії стримується, а то й унеможливується багатьма перешкодами, насамперед синдромом недовіри, що знаходить свій вияв у ставленні громадян не тільки до владних інституцій, але й до соціуму взагалі. Падіння довіри щодо останнього породжує безліч проблем, найбільш наочними серед яких є нерозвинене громадянське суспільство, низький рівень громадської залученості, готовності до спільних дій тощо.

В поясненні походження і різних перспектив можливого розвитку довіри, а також чинників досягнення такого її стану, який був би спроможним забезпечити виживання та ефективне функціонування інститутів демократії, багато вчених дотримуються однієї з двох теоретичних традицій [3]. Так, на думку прихильників культурологічних теорій (cultural theories) довіра до політичних інститутів має коріння в культурних нормах і формується ранньому дитинстві. В свою чергу, інституціональні теорії базуються на твердженні, що довіра до інститутів формується раціонально на підставі оцінки громадянами ефективності їх функціонування.

Окрім вищевказаних, загальноновизнаним підходом до аналізу довіри через проблематику колективної взаємодії є концепція соціального капіталу. За визначенням її автора – Дж.Коулмана, останній характеризується як здатність людей працювати разом задля досягнення спільної мети в групах, організаціях і об'єднаннях, гармонійно поєднуючи довіру, життєздатні канали комунікації, норми і санкції [4]. Відштовхуючись від цієї ідеї, його послідовники виокремлюють три складові соціального капіталу – норми, мережу організацій та довіру, в зв'язку з чим він постає як суб'єктивний феномен, що включає цінності та настанови громадян, які обумовлюють стосунки між ними [5].

Спираючись на означені теоретичні підходи, автори поставили собі за мету дослідити роль довіри як чинника консолідації суспільства з акцентуванням уваги на важливості поширення її міжособистісного виміру та формування культури довіри для суспільств, що перебувають в стані трансформації. Однією з підстав для цього стали результати соціологічного моніто-

рингу, що проводиться вченими Інституту соціології НАН України з 1994 року. Згідно з ними, вкрай низьким залишається рівень довіри населення до основних соціальних інститутів. Зокрема, у 2000 році з твердженням «проблема у тому, що більшість людей взагалі ні в що не вірить» погодилися 87.9% респондентів, а 78,5% опитаних підтримали думку, що «за теперішнього безладу й неясності важко зрозуміти, у що вірити» [6, 13]. Не менш тривожним є і зафіксований дослідниками стан довіри громадян до співвітчизників, показники якого викликають занепокоєння щодо перспектив формування соціальних зв'язків [7]. Адже, попри відносно високу терпимість українського суспільства, саме низький рівень наявної в ньому міжособистісної довіри і нерозвиненість участі в громадських об'єднаннях впливають на звуження обсягу «соціального капіталу», котрий, в свою чергу, є необхідною передумовою функціонування громадянського суспільства.

Відповідно до твердження палкого прихильника коулманівської теорії Р. Патнема, «за аналогією з фізичним і людським капіталом, втіленим у знаряддях праці і навчанні, котрі підвищують індивідуальну продуктивність, «соціальний капітал» утримується в таких елементах суспільної організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра (networks, norms and trust), які створюють умови для координації і кооперації задля взаємної вигоди» [8, 78]. На відміну від грошового, «соціальний капітал», коли його витрачають, тільки зростає: чим штенсивніша практика кооперації і взаємодопомоги, тим міцніші та ефективніші мережі солідарності і більша маса взаємної довіри. Він має властивості «суспільного блага», тобто не є об'єктом конкурентної боротьби між споживачами, оскільки всі споживачі користуються ним, і не може бути виведений з ринку, оскільки ніхто не спроможний його монополювати. Обсяг «соціального капіталу» зазвичай вимірюється за індексом довіри і членством у громадських організаціях.

Щодо останнього існують суперечливі думки, сенс яких зводиться до того, чи то високий рівень міжособистісної довіри сприяє залученості громадян до різного роду асоціацій, чи саме участь в громадських об'єднаннях за умов демократії плекає високу міжособистісну довіру. Не втручаючись в дискусію про першість курки та яйця, вважаємо за потрібне звернути увагу на особливу важливість і цінність довіри та взаємодії, так як саме вони є визначальними для соціальної та політичної стабільності, перспектив утвердження демократичного режиму.

Вказані цінності досить своєрідно відтворюються у сучасному українському суспільстві, що перебуває в стані значних трансформаційних змін, і пов'язаних з ними специфічних реакціях громадян на зруйнування тієї мережі соціальних зв'язків і норм, котрі регулювали їх поведінку, дію та взаємодію раніше. Зокрема, визначення ними наявної ситуації як кризової, такої, що перевіряє людину на міцність, сприяє формуванню стратегії агресивного виживання, яка призводить до актуалізації «маленького» соціального світу, побудованого на безпосередній взаємодії. Відповідно, звужується і стає менш тривкою соціальна інтеграція, у якій «випадають» деякі її рівні (наприклад,

пов'язуваність зі своєю професійною групою, громадськими організаціями, державою тощо).

В свою чергу, в ієрархії цінностей українців перше місце переймає сім'я. Практично всі дослідження підтверджують зростання важливості первинних зв'язків поряд з руйнуванням макросоціальних ідентичностей, що є природною реакцією суспільства на негативні впливи процесу модернізації. Адже саме первинні групи під час кризи виконують важливу функцію збереження соціальних навичок та базової довіри Проте, з іншого боку, мікрогрупова згуртованість не вирішує проблеми соціальної консолідації, так як посилення особисто-сімейних зв'язків – не більш ніж компенсація недовіри щодо зв'язків інституційних. Для носіїв перших з них приватне життя – чи не єдина сфера, де може існувати відповідальність та солідарність. Однак такий стан речей призводить до непропорційного зростання навантаження на родину та найближче оточення і може сприяти консервуванню того, що Е.Бен-Фільд назвав «аморальним фамілізмом» (аморальною сімейністю), тобто «прагненням до максимізації короткострокових вигод нуклеарної сім'ї, яке ґрунтується на припущенні, що всі інші люди діють таким же чином» [9]. В свою чергу, Д.Гамбетта саме з дефіцитом більш широкої міжособистісної довіри у Сицилії пов'язує виникнення та швидку експансію мафії, яка «виробляє і продає довіру» в стосунках, що виходять за межі внутрішньосімейних [10]. Характерно, що базова «виробнича одиниця» мафії – *cosca* – функціонує за принципами сім'ї, а її основу часто складають члени сімейного клану.

Отже, орієнтація українців, які після себе найбільшою мірою довіряють сім'ї та родичам, на приватні зв'язки – явище закономірне для кризових часів і доволі широко відображене в літературі. Проте довготривала криза інституалізує такі зв'язки, вони починають працювати в формальних структурах і підмінювати собою функціональні мережі, що ґрунтуються на прописаних обов'язках. Демократичні механізми у вказаному випадку використовуються як спосіб легального оформлення особистих зв'язків, а створені на підставі інституалізації їх мережі, в свою чергу, плекають передумови для корупції.

Тому хоча довіра на рівні родини і допомагає людині вижити в кризовому соціумі, але якщо вона не виходить за межі останньої, то це стає перешкодою для розвитку соціального капіталу, який передбачає її поширення від рідних і близьких на інших, які не входять в найближче оточення. Тобто в сучасних умовах саме довіра до «своїх» і до «чужих» здатна з локальної характеристики взаємин між громадянами перетворитися в досить вагомий фактор як інтеграції, так і дезінтеграції суспільства.

Тільки у такому вигляді міжособистісна довіра постає передумовою для формування вторинних спільнот, утворення сучасних соціальних структур, набуття ідентичностей. Нині ж навіть щодо колег по роботі та сусідів її рівень є досить низьким і мало чим відрізняється від довіри до незнайомих. Так, якщо з думкою про те, що більшості людей можна довіряти, погоджуються 34,5% респондентів (не згодні з цим – 46,2%) [11, 19], то довіряти сусідам схильні 39% опитаних (не довіряють – 21,7%), а колегам – 38,7% (не довіря-

ють – 17,9%) [12, 12]. Пояснення цьому феномену вчені, зокрема, вбачають в соціопсихічних особливостях українців, які почасти виявляються в схильності до творення малих інтимних груп-спільнот, що характеризуються почуттєвою близькістю, а не раціонально обґрунтованими прагненнями до спільної мети. У політичному житті цей соціопсихічний селянський фактор, підсилений крайнім індивідуалізмом, відтворюється в орієнтації на малі форми організації [13, 28].

Такий висновок все таки залишає надію щодо подальшої можливості структурування суспільства шляхом формування спільностей, пов'язаних суспільством та професійною діяльністю. Врешті-решт, їх наочним прикладом є об'єднання громадян - мешканців багатоповерхових будинків, що ставлять за мету облаштувати власне житло та захистити свої права як споживачів комунальних послуг. Ці нові для українського соціуму прояви громадської ініціативи були б просто неможливими без взаємної довіри, що створює одну з передумов згуртованості індивідів. Дослідження житлових об'єднань, які виникли після приватизації помешкань, здійснене румунським соціологом Габріелем Бадеску, засвідчило не тільки краще впорядкування їх членами свого майна та житлової площі, а й вищий рівень громадянської активності. Вони, зокрема, виявились більш схильними до участі у виборах і демонстраціях, підписуванні звернень тощо [14, 205].

В свою чергу, російська дослідниця Н.Наумова обґрунтовує думку про те, що в ситуації кризового послаблення інтеграції та соціальної захищеності пострадянських людей домінуючими для більшості з них стають дві реакції. Перша – прагнення до індивідуальної (а не групової, колективної) вертикальної мобільності та до соціального виживання згідно з принципом «кожний сам за себе, один Бог за всіх». Така орієнтація може мати широкий діапазон проявів – від прямої кримінальної поведінки до розгорнутих форм підприємницької діяльності. Проте в умовах консервації або поглиблення кризи власне індивідуальною вона залишається недовго, адже жорсткі соціальні протистояння змушують практично всіх удаватися до групового відстоювання інтересів. Відповідно, друга реакція постає як посилення спрямованості на колективну інтеграцію і самозахист у формах, що складаються природно [15, 107]. Як в першому, так і в другому випадку виникає потреба у довірі, без якої неможливе подолання людиною несприятливих обставин. Це засвідчили і соціологічні опитування, в ході яких серед базових принципів побудови сучасного російського суспільства, 74% респондентів назвали довіру. Проте тільки 10% з них погодились з тим, що довіра виступає в якості реального підґрунтя організації нинішнього суспільного життя [16, 199]. Насільки значна розбіжність в оцінці дійсного і бажаного в організації соціуму, з одного боку, відтворює ситуацію невідповідності нормативних уявлень та дескриптивного знання, отриманного з досвіду повсякденного життя, проте, з іншого, залишає надії на її подальше подолання.

Така необхідність посилюється в зв'язку з тим, що на відміну від традиційного суспільства, яке здатне вижити навіть за умов, коли люди довіря-

ють лише тим, кого вони знають особисто, суспільство модерне і постмодерне може ефективно функціонувати тільки в тому випадку, коли «чужий» не сприймається як ворог і об'єкт недовіри. Сама можливість існування сучасних економічних і політичних організацій вирішальним чином залежить від передбачуваності та надійності моделей взаємодії між зовсім незнайомими людьми. Це тим більш важливо тому, що хоча пряма кореляція міжособистісної довіри та довіри до соціальних інститутів відсутня, проте важко сподіватися з боку індивіда, для якого найближче оточення стає синонімом суспільства, здатності демонструвати підтримку останнім. В свою чергу, низький рівень довіри до соціальних інститутів негативно впливає на їх легітимність, а отже інтегративний і стабілізуючий потенціал.

Саме тому співвідношення рівнів міжособистісної та інституціональної довіри (перш за все до представників легальної влади) постає, на думку багатьох вчених, важливим соціальним індикатором, своєрідним «термометром» здоров'я суспільства. Науковцями виділяються чотири варіанти такого співвідношення. За першого з них складається ситуація, коли відповідні показники є вищими за середні. Тут досягається стан соціального оптимуму: суспільство має значний соціальний капітал, а влада сприяє його збереженню та відновленню. У випадку другого варіанту – високого рівня міжособистісної довіри за низького рівня довіри інституціональної – суспільство і влада існують автономно, а отже відбувається «амортизація» соціального капіталу і посилюється тенденція його ерозії. Третя ситуація – низький рівень міжособистісної довіри за високого рівня інституційної – означає, що соціум не може функціонувати самостійно, він практично повністю залежить від владних ініціатив, її прикладом є США, де дефіцит міжособистісної довіри (а її рівень за останні роки знизився до 35%) компенсується значною довірою до легальних процедур вирішення конфліктів. Нарешті, в четвертому варіанті, за умови низького рівня міжособистісної та інституційної довіри, соціальні взаємодії в суспільстві практично паралізовані. Влада нездатна контролювати ситуацію, а координовані дії людей дуже ускладнені через взаємну недовіру [17, 46].

Погоджуючись з необхідністю пошуку шляхів формування довіри на всіх рівнях і розглядаючи її за трьохвимірною моделлю – «відображена надійність», «базова довіра», напрацьована культура довіри, – П.Штомпка відносить два перших виміри до властивостей особистості, тоді як культуру довіри визначає як важливий потенціал суспільства, одну з умов його вільного розвитку. Адже вона, перш за все, вивільняє і мобілізує людську діяльність, сприяє творчій підприємницькій активності, комунікабельності, урізноманітненню форм взаємодії між людьми, зближуючи їх і поширюючи таким чином межі міжособистісних зв'язків. На думку вченого, саме культура довіри культивує атмосферу терпимості у сприйнятті незнайомих людей, визнання законними політичних, культурних та інших відмінностей. За її утвердження зберігається значний обсяг енергії, котра в умовах недовіри була б витрачена на встановлення життєво необхідних взаємин.

Не обмежуючись наведеними теоретичними висновками, П.Штомпка вказує на ряд чинників, що сприяють поширенню культури довіри. Це, насамперед, нормативна визначеність, прозорість соціальних організацій, їх доступність для перевірки; соціальна стабільність і сталість суспільства; передбачуваність дій та відповідальність влади, прийняття якою рішень об'єктивно детерміноване, відкрите для соціуму; орієнтованість суспільних Інститутів на захист Інтересів громадян на підставі моральних норм і правосуддя; відповідальність перед законом [18].

До наведених універсальних підстав, впровадження яких могло б сприяти розвитку в Україні культури довіри, варто додати необхідність її популяризації та виховання в межах громадянської культури поряд з формуванням умов для повноцінного діалогу між різними прошарками суспільства, а також між широкими колами громадськості і політичною елітою. При цьому щодо останньої слушною вбачається думка М.Херман про потребу розвитку реалістичного почуття довіри у її представників – політичних лідерів, коли «від іншого лідера та його прихильників не вимагають повної досконалості і разом з тим не підозрюють у нестримному згоїзмі» [19, 94].

Важливою залишається і проблема усвідомлення суспільством та його елітою того, що довіра і соціальний капітал сприяють економічному зростанню, збільшенню інвестицій і добробуту населення. Як доводить Ф.Фукуяма, успіхи найбільш швидко прогресуючих країн зумовлюються рівнем довіри в суспільстві і там, де він високий, економіка наочно демонструє реальні досягнення [20]. Такий висновок знаходить підтримку і в тій частині звіту Світового банку про розвиток у 1997 році, у якій ситуація в різних країнах оцінюється під кутом зору довіри інвесторів до державних і приватних структур, дотримання прийнятих законів та правил. Зокрема, там констатується існування міцного взаємозв'язку між рівнем довіри до уряду в країні і показниками економічного зростання та інвестицій [21, 35-36].

У дещо іншій площині довіра вивчається В. Мішлером і Р.Роузом, які, спираючись на дані соціологічних досліджень в десяти посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи і колишнього Радянського Союзу, та поєднуючи аналіз показників макроекономічного і політичного розвитку з параметрами міжособистісної та інституційної довіри, досвіду політичної соціалізації, ставлення населення до перетворень, прийшли до висновку про пріоритетність впливу саме інститутів на стан політичної довіри, що дало їм змогу оптимістично поглянути на перспективи її формування в посткомуністичних суспільствах [22]. Зрештою, на це ж вказує і вже згадуваний вище П.Штомпка, обґрунтовуючи на прикладі Польщі безпосередній зв'язок між успіхами демократичних і ринкових реформ з одного боку та зростанням довіри до парламенту, уряду, президента – з іншого [23].

Отже, суспільство, яке знаходиться на шляху реформування, повинне знайти сили і змінити створену в країні ситуацію. На рівні громадян воно має усвідомити, що вирішенню економічних, соціальних і навіть побутових проблем сприяло б поширення довіри не тільки на найближче оточення, а й

на тих, хто знаходиться поза його колом. Адже діяльність людини стає більш продуктивною саме в громаді та організації, скріпленій довірою та взаємністю. Разом з цим, таке усвідомлення вимагає підкріплення за рахунок підвищення ефективності дій влади, спрямованих на поліпшення життя громадян, відповідального ставлення владних структур щодо дотримання демократичних поведінь, спроможності вести цивілізований діалог з опонентами. На кропітку роботу в напрямку формування довіри до себе з боку українців необхідно налаштуватися представникам політичної еліти, на яких покладена відповідальність за перспективи демократичного розвитку держави, бо у випадку, коли своєю діяльністю вони неспроможні викликати довіру громадян, відбувається відчуження суспільства від влади, що, в свою чергу, посилює атомізованість, неконсолідованість соціуму. Врешті решт, хоча А.Селігмен цілком справедливо вказує на те, що «джерела соціальної солідарності можуть значно різнитися між собою», а «громадянська солідарність Південної Італії має зовсім іншу природу, ніж заснована на родинних зв'язках солідарність японців» [24, 87], тісні асоціативні зв'язки і в першому, і у другому випадку мають одним з своїх підґрунть довіру.

Література

1. Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социс.- 2001.- №1.
2. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе // Социс.- 2001.- №2.
3. Більш докладно див: Mishler W., Rose R. What are the origins of political trust? // Comparative Political Studies, Feb 2001, Vol. 34 Issue 1. <http://www.u.arizona.edu/~mishler/TRUST100.pdf>
4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. – 2001. – №3.
5. Newton K, Social capital and democracy // American behavioral scientist. - 1997. – Vol. – 5.
6. Головаха Є. Паніна Н. Пострадянська деінституалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 2001. – №4.
7. Більш докладно про проблеми міжособистісної довіри див.: Кокорська О.І., Кокорський В.Ф. Проблема довіри в контексті політичної культури сучасного українського суспільства // Розвиток демократії в Україні: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня-1 жовтня 2000 р.).- К: Центр Освітніх Ініціатив, 2001.- С.662-681.
8. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь // МЭиМО.-1995.- №4.
9. Banfield E.G. The moral basis of a backward society. – Chicago, 1958. – P 85.
10. Gambetta D. Mafia : the price of distrust // Trust: making and breaking cooperative relations. – Oxford : Blackwell, 1988.

11. Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. – Київ. – МІА-«Подія».-2001.-С.19
12. Пострадянська деінституалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.–2001. -№4.
13. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави.-1995. – № 10..
14. Кравченко Б. Як хоріві гуртки та футбольні клуби сприяють ефективно-му державному управлінню // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №3.
15. Наумова Н.Ф. Рецидивующая модернизация: беда, вина или ресурс человечества? / Под ред. В.Н.Садовского и В.И.Ядова. – М.: Эдиториал УРСС, 1999.
16. Хлопин А. Закон в социальных представлениях «новых русских», или где проходит грань преступления? // Pro et Contra. – 2001. – Т. 6. – №3.
17. Олейник А.Н. «Жизнь по понятиям»: институциональный анализ повседневной жизни «российского простого человека» // Полис.2001.-№2.
18. Sztompka P. Trust, distrust and the paradox of Democracy / Prepared for presentation at the XYth World Congress of the IPSY, Korea, Seoul. 17-21 August 1997.
19. Херман М.Дж. Стили лидерства в формировании внешней политики // Полис.– 1991.– №1.
20. Fukuyama F. Trust : The Social Virtues and Creation of Prosperity. New York : Free Press, 1995
21. Див.: Мильнер Б.Фактор доверия при проведении экономических реформ // Вопросы экономики. -1998. – №4.
22. Mishler W., Rose R. <http://www.u.arizona.edu/~mishler/TRUST100.pdf>
23. Sztompka P. Trust : a sociological theory. Cambridge (U.K.): Cambridge University Press, 1999
24. Селигмен А. Проблема доверия. Пер. с англ. И.И.Мюрберг, Л.В.Соболевой. – М. : Идея– Пресс, 2002.

Відомості про авторів

Кокорська Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, Донецький інформаційно-аналітичний центр, м. Донецьк

Кокорський Валентин Францович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету, м. Донецьк

Степаненко І.В.

ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА НАБЛИЖЕННЯ

Серед чисельних дослідників демократії існує високий ступень згоди щодо визнання кореляції між життєздатністю демократії як певної політичної моделі і відповідним рівнем політичної компетентності громадян. Наявність такої обумовленості визнається як стосовно держав із тривалими традиціями існування демократичних інститутів, так і стосовно «нових демократій», де люди тільки засвоюють ази демократичного життя. В країнах останнього типу питання громадянської компетентності набувають особливої значущості оскільки стають одним із вихідних чинників процесів демократичної трансформації суспільства. Але сама по собі констатація зазначеного положення ще нічого не додає до розкриття механізмів формування і розвитку громадянської компетентності. Між тим головні проблеми, як теоретичного, так і практичного характеру виникають саме на цьому шляху. Наша стаття і буде присвячена обміркуванню деяких з таких проблем.

Теоретичні передумови формування громадянської компетентності

Перш за все, як справедливо зазначає Роберт А. Даль, слід обміркувати два базових питання, які є теоретичними за своїм характером:

- Якими є критерії, котрим повинен відповідати громадянин, щоб його можна було назвати компетентним?
- Чи можна сказати, що в демократичних країнах – чи в якійсь одній країні – достатньо велика кількість громадян відповідає цим стандартам?

При розв'язанні першого питання Даль вказує на те, що традиційно модель «ідеального громадянина» сполучається із тим наскільки він відданий ідеї «загального блага». Вже на даному ступені аналізу виявляється, що сама ідея «загального блага» є достатньо аморфною, а в складно диференційованих суспільствах, в сучасних умовах, коли особисті, групові, національні та загальнолюдські інтереси не тільки переплетені, а й часто конфліктують, дати позитивне визначення ідеї «загального блага» надзвичайно складно. Цілом поділяючи аргументацію Далья по даному питанню, ми все ж таки вважаємо, що для країн, які перебувають на шляху демократичної трансформації, країн так названого «третього світу», ідея «загального блага» окреслюється більш опукло ніж для тих країн, які позначаються як високо розвинуті. Для країн першого типу, зокрема для України, вже само формування демокра-

тичного горизонту у площині усіх соціальних структур і соціально-політичного поля у цілому може сприйматися як певний аналог ідеї «загального блага». Крім того, в умовах глобалізації для усіх країн світу ідея «загального блага» корелятивна ідеї самозбереження людства, вирішення глобальних проблем сучасності. Концепція сталого розвитку, в якій сформульована для усіх країн світу головна мета на майбутнє – просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби і у межах якої сталий розвиток людства передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників розвитку, безумовно може сприйматися як сучасний вираз ідеї «загального блага». Те саме можна сказати і про необхідність боротьби із міжнародним тероризмом, який після подій 11 вересня став сприйматися як першочерговий ворог світового співтовариства.

Окреслені контури ідеї «загального блага», однак, не знімають остаточно її проблематичності. Проблематизація зазначеної ідеї сполучена також і з можливістю виокремити два підходи до її розуміння – широкий і вузький, на що вказує і Даль. Широкий сполучається із розумінням «доброго» громадянина як такого, який проявляє великий інтерес до суспільного і політичного життя; він добре поінформований про програмні документи, кандидатів і партії; спільно із співгромадянами активно приймає участь у вирішенні суспільних питань; він активно впливає на політику уряду через голосування, виражає власну точку зору, відвідує політичні мітинги тощо. В усіх цих діях мотивацією виступає лише прагнення до загального добробуту. Попри те, що такий портрет «ідеального громадянина», який є найбільш характерним для концепцій партіципаторної демократії, є утопічним, нежиттєздатним і не знаходить емпіричних аналогів, концепція громадянської освіти, котра складається в Україні сьогодні значною мірою ґрунтується саме на такій моделі «ідеального громадянина».

Вузький підхід є більш індивідуалістичним і виходить із того, що кожний громадянин повинен діяти відповідно до своїх власних інтересів, які можуть включати й інтереси інших осіб, з якими громадянин безпосередньо пов'язаний (родина, друзі тощо). Відповідно до одного із різновидів вузького підходу «загальне благо» є просто сумою індивідуального блага окремих громадян, які об'єднані на основі надійного принципу влади більшості. Другий підхід також не вирішує проблеми розуміння ідеї «загального блага».

Даль приходить до висновку, що ідея «загального блага» в сучасних умовах все більше стає теоретичним питанням. Але все ж таки, на нашу думку, це таке теоретичне питання, яке має ключове практичне значення, навіть попри те, що немає однозначного теоретичного вирішення. Так, стосовно України відсутність загальнонаціональної ідеї, яка б надихала й згуртувала громадян, спрямувала їх зусилля на подальшу розбудову незалежної, демократичної, правової, соціальної держави, визнається на усіх рівнях суспільства як суттєва перешкода для усіх процесів державотворення. Може саме переведення абстрактної й спекулятивної ідеї «загального блага» у більш конструк-

тивну площину національно-державного інтересу і є одним із можливих шляхів вирішення зазначеної проблеми. Ідея «загального блага» може зберегти свою спроможність якщо її розглядати у межах демократичного горизонту. Так, для формування громадянської компетентності як чинника розвитку демократії в Україні надзвичайно важливими є зауваження Й. Шумпетера про те, що для ефективного функціонування демократичного методу потрібна згода у середині нації по першорядним питанням соціального порядку, а також рішуча настроєність переважної більшості представників усіх соціальних груп підпорядковуватися «правилам демократичної гри», що, у свою чергу, означає, що усі вони в принципі згодні з основами свого суспільного устрою. Ці «правила демократичної гри» й відповідні інституції, які надійно забезпечують їхнє функціонування і дотримання, й можуть сприйматися як «загальне благо». Крім того, обидва підходи до ідеї «загального блага» містять плідні орієнтири для здійснення демократичної трансформації в Україні і формування громадянської компетентності. Широкий підхід орієнтує на розвиток автономної участі громадян України у суспільно-політичному житті, на розбудову громадянського суспільства, розвиток нових громадських рухів, таких як екологічні, релігійні, пацифістські, нові жіночі об'єднання, громадські ініціативи за альтернативний (модерному) спосіб життя, спілки споживачів тощо. Виникнення нових громадських рухів і в розвинутих країнах світу сприймається як важливий чинник подальшої демократизації і комунікативної раціоналізації політики та утворення демократичного горизонту прийняття рішень професійними політиками і як чинник демократичного принципу врахування інтересів соціальних меншин, а не лише більшості суспільства. В репті репті, нові соціальні рухи, як справедливо зазначають прихильники комунікативної філософії, є невід'ємною умовою формування універсального громадського дискурсу, який у сучасному світі постає як суспільний розум, на основі якого й мають ухвалюватися суспільно важливі рішення [1, с.167-168].

Що стосується вузького підходу до ідеї «загального блага», то плідним для українського соціуму є наголос на особистій автономії, усвідомлення того, що громадянська компетентність неможлива без наявності особистої свободи як здатності до самоврядування і самореалізації, без наявності самоповаги і здатності громадян діяти на власний розсуд в особистому житті.

Ще одна проблема, яка на нашу думку виникає у контексті першого питання поставленого Далем – це проблема сполучення моделі «ідеального громадянина» із тією чи іншою теоретичною чи/та практичною моделлю демократії. Відомо, що існують різні теоретичні і практичні моделі демократії й в кожній із них громадянину відводиться різна роль у суспільному і політичному житті. Отже питання про громадянську компетентність і якості, необхідні для здійснення своїх громадянських прав і обов'язків буде мати відмінні рішення в контексті різних моделей демократії. Між тим, при обмірковуванні концепцій громадянської освіти і громадянської компетентності в Україні зазначена проблема майже не розглядається. Сучасна демократія в розвину-

тих країнах світу постає переважно як репрезентативна плюралістична демократія, що базується на системі ліберальних цінностей і широко застосовує механізми, що забезпечують двосторонній зв'язок між політичною елітою і громадянами, контроль за посадовими особами з боку громадськості і участь громадян у процесі вироблення, прийняття і здійснення суспільно важливих рішень. У такому контексті велике евристичне значення набуває теорія деліберативної (дорадчої) демократії. Поняття дорадчої демократії має витокими ідеал демократичної асоціації в якій умови утворення організації виробляються через публічне обговорення і порозуміння між вільними громадянами. Громадяни за таких умов досягають порозуміння стосовно вирішення суспільно значущих проблем через публічне обговорення та поважають свої базові інститути як легітимні доки останні створюють підґрунтя для вільного публічного обговорення. Із теорії деліберативної демократії випливають важливі вимоги до сучасних обрисів громадянської компетентності. Компетентний громадянин тут постає як такий, котрий здатен виробляти рішення проблем колективного вибору шляхом обговорення, а отже має здібності до дискусії, тобто такі здібності, які необхідні для публічного обміну аргументами, та для дії за результатами такої публічної аргументації. Компетентний громадянин не тільки володіє мистецтвом аргументації, а і відкритий до альтернативних точок зору по питанню, що дискутується, здатен змінити власну точку зору й навіть прийняти альтернативу, якщо вона є достатньо аргументованою. Отже толерантність, критичне мислення і вміння аргументації виступають важливими складовими громадянської компетентності на тлі теорії деліберативної демократії.

Що стосується другого питання поставленого Далем, то тут політолог цілком слушно пропонує замінити поняття «ідеального громадянина», яке не має жодних аналогів у реальному житті, поняттям «адекватний» чи «нормальний» громадянин. Й хоча соціологічні дослідження свідчать, що й прототипів «нормального громадянина» в реальному житті ми навряд чи зможемо знайти, але застосування запропонованих понять може більш реалістично зорієнтувати процеси формування та розвитку громадянської компетентності. Останнє зауваження можна також інтерпретувати як необхідність розрізняти нормативну модель громадянської компетентності та її реальні аналоги. При цьому звернення до нормативної моделі дасть змогу визначити загальні перспективи формування громадянської компетентності, тоді як «реальна» модель дозволить виявити ті аспекти зазначеного процесу, котрі потребують особливої уваги з огляду на наявний стан проблеми та сучасні вимоги до її вирішення.

Складові громадянської компетентності

Розглянуті вище питання є лише певною теоретичною передумовою для вироблення ідейного підґрунтя та орієнтирів процесу формування

та розвитку громадянської компетентності. Ще одна необхідна теоретична ланка проблеми, що розглядається, – це визначення складових самої цієї компетентності. У загальному плані можна зазначити, що складовими компетентності у будь-якій сфері діяльності є відповідні знання, навички і вміння. Крім того, слід враховувати, що компетентність передбачає і відповідальність суб'єкта за наслідки своєї діяльності. Отже невід'ємною складовою компетентності є відповідальність. Стосовно громадянської компетентності необхідно визначити які саме знання, навички і вміння потрібні громадянам, щоб приймати свідому, плідну й відповідальну участь у суспільно-політичному житті. Можна побачити що розв'язання останнього питання залежить від тих відповідей, які були дані на вище поставлені питання. Розглянемо складові громадянської компетентності більш докладно.

Що стосується знань як складових громадянської компетентності то тут знов слід звернутися до генезису самого поняття «громадянин». Інституція громадськості зародилася ще в античному суспільстві й остаточно оформилася разом з правовою буржуазною державою. Ідейним підґрунтям цієї інституції стали концепції природного права та суспільного договору. Для поняття «громадськість» вони означали по-перше, визнання за громадянином певної сукупності прав і свобод як невід'ємних від нього, а по-друге, двосторонній характер прав і свобод громадянина, що було виражене у відомому вислові Дж. Лока: «Чим більше у людини прав – тим ширше коло її обов'язків». Виходячи із цих міркувань, можна твердити, що важливою складовою громадянської компетентності є обізнаність громадян щодо власних прав та свобод, а з іншого боку, щодо власних обов'язків перед державою і суспільством. Крім зазначених специфічних знань можна казати про загальну освіченість як невід'ємну складову громадянської компетентності. Переважна більшість дослідників демократії зазначають, що освічені громадяни є однією з найважливіших інтелектуальних умов демократії. Безумовно, освіта не гарантує мудрої, ефективної політики, але без освічених громадян, які здатні до свідомої політичної участі, розуміють у чому полягають їхні інтереси і які існують можливості і засоби для захищення цих інтересів, позиції демократії мають мало шансів для тривалого успіху. В сучасних умовах громадянська освіта є одним з найважливіших напрямків державної політики багатьох країн.

Якщо ми визнали значення освіти для формування свідомих громадян і ефективного функціонування демократичної держави, то перед нами постає питання: які ж знання, необхідні для громадян демократичного суспільства? У найбільш широкому сенсі – це загальна освіченість у цілому. Слово «навчати» (educate), походить від латинського терміну, який означає «вести далі». Отже, освіта – це подальший розвиток людини, розширення меж її безпосереднього практичного, інтелектуального і духовного досвіду, формування вмінь і навичок засвоювати те цінне, що є в культурі, здатності удосконалювати власні здібності, власний духовний потенціал.

Освіта, яка є складовою громадянської компетентності як передумови демократії, – це інтелектуальний і духовний розвиток, спрямований на

формування вмінь і навичок, надання знань, необхідних для успішної комунікації і кооперації – вміння жити разом: взаємодіяти, знаходити порозуміння, досягати компромісів, що є невід'ємною умовою для досягнення соціального миру, узгодження різноманітних економічних, соціальних, політичних і духовних інтересів. Недаремно, одним з найважливіших напрямків освіти у ХХІ столітті ООН проголосила навчити людей жити разом.

Інтелектуальні і духовні здібності, необхідні для демократії можна представити у чотирьох сполучених й, водночас відмінних видах:

1. Базова освіта яка є необхідною умовою свідомої участі громадян у суспільно-політичному житті. Базова освіта – це фундамент інтелектуального розвитку людини, невід'ємне знаряддя вироблення її свідомої життєвої позиції. Неписемні громадяни, чи громадяни, які не мають принаймні мінімальних знань про сучасне суспільно-політичне життя, не можуть бути повністю проінформовані стосовно різних варіантів суспільно-політичного розвитку, напрямків державної політики і, тим самим, не здатні приймати свідому участь у процесі вироблення, прийняття і здійснення важливих суспільно-політичних рішень, не здатні до їх критичного обговорення чи до висунування і захисту власних пропозицій стосовно них. Там, де базова освіта відсутня, чи знаходиться не на належному рівні, демократія може бути продекларована, але навряд чи може бути реалізована.

2. Гуманітарна освіта постає як необхідне знаряддя для формування особистості, здатної до саморозвитку і самоврядування. Демократичне співтовариство повинно обирати кінцеві цілі суспільно-політичного розвитку, так само як і засоби, необхідні для їхньої реалізації. Для того щоб робити це мудро, члени співтовариства повинні проявити – якщо не універсально, то принаймні достатньо широко – достатню міру гуманітарної просвіти. В демократії мудрість і гуманність політики залежить від мудрості і гуманності громадян, які її визначають. Перш за все, для політичної демократії має суттєве значення широке поширення гуманітарної освіти. Вивчення історії, прилучення до високих зразків літератури і мистецтва, розуміння філософської спадщини і поточних досліджень – все це духовні й інтелектуальні передумови для особистісного зростання і самоврядування. Велика загроза полягає у тому, що громадянин, не здатний до саморозвитку і самоврядування, не буде здатний й до мудрого вибору цілей і засобів суспільно-політичного розвитку, до вироблення самостійних суджень стосовно суспільно-значущих проблем, буде не взмозі приймати свідому активну участь в обговоренні, виробленні і здійсненні державної політики. Необхідність гуманітарної освіти, якщо взяти її у широкому смислі, не може бути зайвою, але часто буває так, що освітні системи демократичних держав саме у цьому пункті бувають слабкими.

3. Технічна і технологічна освіта набуває особливого значення в умовах третьої хвилі науково-технічної революції. Це обумовлено не тільки тим, що сучасне політичне співтовариство не може існувати без вчених і інженерів. Зрозуміло, що в умовах технологічної і інформаційної революцій,

роль науково-технічної еліти суттєво підвищується. Але науково-технічна еліта не є єдиним суб'єктом сучасного процесу державного управління і політичне співтовариство не може складатися тільки з вчених і інженерів. Значущість технічної і технологічної освіти полягає ще й у тому, що розвиток електронних засобів комунікації, реалізація проекту теледемократії, потребує і від пересічного громадянина наявності відповідних знань, навичок і вмінь, які необхідні для використання можливостей новітніх інформаційних технологій, як в особистому, так і в суспільно-політичному житті. Важливою для демократії є і здатність громадян, так само як і політиків, оцінити якість послуг по інформаційному і технологічному забезпеченню їхньої суспільно-політичної діяльності, захисту їхніх інтересів, які надають їм науково-технічні фахівці.

4. Політична освіта яка є необхідною передумовою свідомої участі громадян в суспільно – політичному житті. Загально визнано, що роль громадян в сучасному демократичному суспільстві значною мірою залежить від рівня і якості їх політичної інформованості. Високий рівень і якість освіченості громадян в свою чергу залежить як від особистісної зацікавленості у подіях та акторах політичного життя, здатності критично засвоювати відповідну інформацію, так і від вільної циркуляції такої інформації, її власної якості. Які ж політичні знання, необхідні громадянам для активної і свідомої участі у політичному процесі? Дослідники виокремлюють три типа таких знань. Перш за все, як доводить Джеймс Девід Барбер (James David Barber), «громадяни повинні знати чим уряд є і що він робить». По-суті тут поєднується два питання. Відповідно до Ньюмена (Neuman) знання про те, чим уряд є включають базову структуру уряду – його базові цінності, такі як громадянська участь, закон більшості, розділ гілок влади, громадянські свободи, і його базові елементи, такі як двопартійна система, дві палати Конгресу, роль суддів, та організація кабінету. Вище окреслені знання необхідні тому, що переважна більшість того, що очікується від громадян залежить від їхнього розуміння правил політичного життя.

Знання про те, що уряд робить – друга частина питання Барбера – розкриваються Бернардом Берельсоном (Bernard Berelson) таким чином: Від демократичних громадян очікують що вони добре інформовані про політичні події. Що вони знають, які питання обговорюються урядом, яка їх історія, з якими фактами вони співвідносні, які є альтернативні пропозиції, на чому наполягає партія, які існують умови для їх розв'язання. Такого роду знання необхідні для вироблення раціонально обґрунтованої точки зору по певному питанню і для ефективної участі у політичному житті.

До двох типів знань: чим уряд є і що уряд робить, Майкл Х. Деллі Карпіні та Скотт Кітер (Michael X. Delli Carpini and Scott Keeter) додають третій – «ким є уряд». Вони вважають, що громадяни потребують також специфічну інформацію про політичних лідерів, як особистостей та як членів ключових політичних угруповань. Громадяни повинні бути знайомі з позицією, яку займають лідери та партії по життєво важливим для країни питанням. На

думку науковців, взяті у цілому ці три широкі сфери, які можна назвати правилами гри, становлять суть політичного життя. Чим більше громадяни володіють знаннями, які входять до цих сфер, тим ширше їх політична обізнаність, чим більш детальну інформацію вони мають в кожній з цих сфер тим більше глибина їхніх знань, а разом це складає необхідне підґрунтя для ефектної участі у політичному житті.

Велике значення для формування свідомих громадян демократичної держави має не тільки зміст освіти, але й методи навчання. Неможна сформувати демократичні орієнтації, навички, необхідні для демократичної участі застосовуючи авторитарні методи навчання і виховання. Методи навчання повинні бути такими, що стимулюють розвиток мислення певної якості -логічного, аналітичного, критичного, самостійного; а також певних навичок і вмінь, необхідних для самостійного вишення практичних проблем і плідної взаємодії з іншими, здатності досягати порозуміння, знаходити компромісні рішення у складних ситуаціях.

Що стосується навичок та вмінь, які є складовими громадянської компетентності, то до них відносяться здатність користуватися своїми правами та обов'язками й при необхідності захищати, відстоювати їх. Це в свою чергу передбачає наявність у громадян не тільки відповідних навичок і вмінь, але також і знань про інстанції та засоби захисту власних прав і свобод. Що стосується обов'язків, то мова може йти про готовність особистості виконувати громадянські обов'язки перед державою, суспільством. Але в даному контексті слід враховувати, що така готовність залежить не тільки від наявності у громадянина відповідних знань, умінь та навичок, але й від наявності почуття громадянської відповідальності й, навіть ширше – від утворення механізмів колективної відповідальності за прийняття і здійснення суспільно важливих рішень. В свою чергу утворення поля і механізмів колективної відповідальності неможливо без формування конструктивних стосунків між державою та громадянським суспільством, високого ступеню довіри громадян до держави та її інституцій, в решті решт, без утворення відповідного демократичного горизонту для прийняття рішень на всіх рівнях – як у площині окремих соціальних систем, так й у площині політики. У сфері політики ці процеси здійснюються як подальше поглиблення демократії, реалізація якої проступає не лише на виборах, а також і через інші механізми участі у прийнятті політичних рішень, через здійснення незалежної експертизи урядових програм, законодавчу ініціативу тощо [1, с.168].

При розгляданні відповідальності як складової громадянської компетентності плідним, на нашу думку, є підхід, сформульований у межах комунікативної філософії. Тут розрізняються два сенси поняття «відповідальність» – монологічний, коли людина відповідає за свої вчинки, за результати своєї діяльності а також відповідає за когось, заради когось. Друге значення діалогічне. Воно міститься у відповідальності перед кимось: перед іншими людьми, суспільством загалом, у підсумку – перед Богом. Тут мається на увазі комунікативний смисл [1, с.169]. Недоліком монологічного підходу є те, що

рішення тут приймаються за учасників, що спричиняє відповідальність одних і залежність і невідповідальність інших. Відповідальність тут має своєю передумовою наявність незрілої особистості, яка підпорядковується соціальним інституціям і будує свою громадську діяльність на ґрунті ціннісно-консервативних ідейних засад. Діалогічна відповідальність розгортається у межах ціннісно-комунікативної парадигми і передбачає наявність суб'єкт-суб'єктних відносин у площині демократичного горизонту у центрі яких – зріла особистість, відповідальна за себе й усю систему суспільства (комунікативно та етично компетентна), а також демократичні інституції і рівноправні (в ідеалі) відносини між людьми [1, с.170].

Ще одним надзвичайно важливим складником громадянської компетентності є ціннісно-смісловий шар. Він постає як необхідний фундамент, по-суті системоутворюючий компонент усієї структури. Така його функція зумовлена тим, що він створює відповідне мотиваційне підґрунтя для усіх різновидів і компонентів громадянської діяльності, задає їй відповідні орієнтири. На нашу думку ціннісно-смісловий шар громадянської компетентності збігається із базовими цінностями демократії. До них можна віднести:

свободу в усіх її вимірах – особиста як здатність до самоврядування і самореалізації, право діяти на власний розсуд в особистому житті; громадсько-політична як право вибору і обрання представників влади, свобода совісті, свобода слова, зборів; відповідальна як наявність взаємних обов'язків громадян і держави за умов підтримки і дотримання соціального ладу;

- рівність – рівність політичних прав і свобод громадян, рівність усіх перед законом; відносну економічну рівність як рівність «стартових» можливостей громадян;
- солідарність – взаємне визнання і повага громадян до особистих і політичних прав і свобод; визнання громадянами певних обов'язків перед державою і соціальною спільнотою, усвідомлення взаємозв'язку між благом особистим і благом загальним;
- справедливість – відповідність винагороди громадян їхньому внеску в розвиток суспільства; соціальна справедливість як неприпустимість залишати жодного громадянина без засобів існування.

Окреслене таким чином ціннісно-сміслові підґрунтя забезпечує наявність демократично орієнтованого громадянства, суспільної згоди стосовно базових демократичних цінностей, культури демократичної участі громадян.

Література

1. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.

Шаповаленко М. В. (Харьков)

РЕЖИМНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ПОСТТРАНЗИТНЫЙ СИНДРОМ В УКРАИНЕ

Несмотря на то, что в определенном смысле для некоторых западных аналитиков сверенная Украина оказалась «неожиданной нацией» [1], в государстве и обществе проходят примерно аналогичные процессы всех развивающихся политических наций и становящихся демократий. Эти процессы всегда сопровождаются интенсивными режимными изменениями, под которыми следует понимать реорганизацию политической власти, ее основных механизмов формирования и принципов функционирования, что влечет за собой изменения всей политической системы, а также появления множества моделей промежуточных и недолговечных соглашений относительно принципов конкуренции политических элит и степени включенности населения в политический процесс.

Режимные изменения имеют примерно сходный алгоритм и динамику независимо от того, в каком они направлении происходят и от какой точки они начали движение. Но результирующая (т.е. новая политическая система) складывается из всех последствий изменений на трех иерархических уровнях принятий решений системы в самом широком смысле (включающим в себя не только политическую организацию общества, но и политические отношения, политический процесс, политических акторов и так далее). На первом, с точки зрения Д.Истона, фундаментальном уровне – принимаются решения относительно фундаментальных ценностей: «кто мы есть», определяются цивилизационная, культурная, национальная и территориальная идентичности, которые очерчивают границы национального государства. На втором – принимаются решения относительно политических правил, процедур, конституционного и институционального дизайна системы. И только на третьем, с точки зрения Д.Истона, наиболее высоком уровне, который основывается на результатах принятых решений на предшествующих двух уровнях, реализуется текущая политика – «кто получает, когда и сколько» [2]. Это то, что Ф.Хайек называл «нормальной политикой», и именно она осуществляет воспроизводство предшествующих двух уровней, текущее распределение экономических, социальных и политических ресурсов, и всего того, что составляет стратегический потенциал общества и позволяет ему динамично развиваться. А также обеспечивает легитимность политического режима, которая является показателем его консолидации, как зрелой фазы развития, и составляет стабильность системы в целом.

Нетрудно заметить, что результатом режимных изменений может быть или новая конфигурация политической власти, которая не затрагивает системных основ общества, или новая модель политического режима с ины-

ми системними основами, не говоря уже о множестве «промежуточных» (не в смысле девиантных и недолговечных) моделей, сочетающих в себе и нормы предшествующего режима, институции и процедуры нового. Особенностью режимных изменений последних десятилетий было неизбежное включение формальных институтов демократии, декларации о приверженности идеям демократии не только на уровне риторики политических элит, но и конституционно закреплённая избранность данному вектору развития. В транзитологии подобные изменения и получили названия «демократического транзита» (или же перехода к демократии). Он не обязательно приводит к появлению режима либеральной демократии. Хотя долгое время транзитологи именно ее, практически без дискуссий и по умолчанию, считали предполагаемой «точкой прибытия» транзита [3]. Первоначальные парадигмы транзитологии: все поставлоритарные и посттоталитарные режимы создадут в обозримом будущем известную и понятную модель либеральной демократии с несущественными национальными особенностями; беспредпосылочность, т.е. структурные предпосылки демократии (уровень экономического развития, наличие культуры, определенный уровень грамотности и так далее) не имеют значения для ее становления в современных условиях; и наконец, пакт между элитами как основа формирования нового демократического режима – сужали возможности изучения новых демократий и сформировали высокомерное и покровительственное к ним отношение со стороны западных аналитиков и политиков. На основе этих подходов большинство возникших режимов на постсоветском пространстве (исключением являются только Латвия, Литва и Эстония) рассматриваются в качестве девиантных и непредсказуемых. Так последние публикации о режимах новых демократий заполнены их определениями как «серой зоны» 1, «качающихся стран» [4], «сумеречных» [5] государств, не говоря уже об их классификациях Дома свободы (Freedom House), как частично свободных или вовсе несвободных, а Украина помещена в группу стран, движущихся назад (отступающих) наряду с Киргизией и Россией [6].

Сами же авторы, Г.О'Доннелл и Ф.Шмиттер, исследования «Переходы от авторитарного правления. Предварительные выводы о неопределённых демократиях» в определении демократического транзита не настаивают на получении некоего заданного и известного устройства общества, хотя имплицитно всем исследованиям даже пятилетней давности, присуща эта заданность. «Переход происходит от определенных авторитарных режимов к неопределённому «чему-то иному». Это «что-то» может быть связано как с установлением политической демократии, так и с реставрацией новой, и, возможно, более жестокой, формы авторитарного правления...» [8].

Согласно, как традиционной схеме трехуровневых изменений, изложенной выше, так и транзитологических демократических моделей, которые имеют несколько вариаций, отгалкивающих от классической модели Д.Рас-тоу, эта динамика не выходит за пределы трех фаз изменений. Это: 1) подготовительная фаза, в процессе которой обостряются конфликты между основны-

ми социальными и политическими силами, но которая происходит основе согласия относительно базовых ценностей и идентичностей (т.е. по Д. Истону, это первый уровень принятия решений); 2) фаза принятия решений - создание компромисса между политическими акторами и договоренностей относительно правил политической игры (это второй и частично третий уровни модели Д.Истона); 3) фаза привыкания (закрепления) - утверждение новых форм общения, принятых правил игры и демократических процедур.¹¹ Последующие модели неизбежно включали в себя либерализацию («открытие», «декомпрессию») авторитарного режима, демократизацию, которая неизбежно сопровождала коллапс предшествующего режима, и, наконец, консолидацию демократии, т.е. рутинизацию демократических норм и процедур на уровне, как сознания основных политических акторов и общества в целом. Не трудно заметить, что, что эти модели накладываются друг на друга и содержат в себе основные структурные и процедурные факторы политических изменений. Это «что-то» иное может состоять из цепочки временных политических режимов. Так за десять-двенадцать лет, с точки зрения автора, в нашей стране сменилось по меньшей мере три режима: авторитарный однопартийный режим, режим доминирования «партии власти» Л.Кравчука, и, ныне существующий режим делегативной демократии Л.Кучмы, который уже сейчас претерпевает качественные изменения. И каждый из них тестировал и апробировал формальные институты демократии.

Фаза консолидации содержится в эволюции любого политического режима и является это процессом трансформирования случайных договоренностей, возникших норм, появившихся во время неопределенной борьбы политического транзита, в институты, которые используются в постоянной практике и нормативно воспринимаются участниками, и, в основном, всеми гражданами [9]. Консолидация, как таковая, является неотъемлемой фазой режимных изменений и их стабилизации, т.е. привыкания к уже принятым правилам игры и институтам и выведения их на уровень рутинизации. Относительно же консолидации демократии, то «Демократия становится консолидированной, когда в данных политических и экономических условиях, определенная система институтов становится единственно возможной» [11]. И для ее измерения существуют определенные индикаторы, представленные в таблице.

Это собственно второй уровень режимных изменений и третья фаза политического (демократического) транзита, если использовать этот термин в узком смысле этого слова, совершенно отдельный процесс привыкания, индоктринации норм и процедур, возникших во время первых двух фазах.

На каком-то этапе режимных изменений именно уровень «нормальной политики» играет ведущую роль, оттесняя два других уровня лишь на время, и очерчивает контуры институционального и конституционного дизайна системы, а соответственно и создавая предварительные условия для формирования базовых ценностей, которые потом опять задают параметры

«нормальной политики». Т.е. структурные и процедурные факторы в разной степени интенсивности постоянно между собой коррелируют, образуя то, что Д.Кемпбелл еще в 60-е годы назвал «воронкой причинности» и методология, которой включает анализ выше указанных факторов [13 -15].

Индикаторы демократической консолидации [12, 69]

Уровень	Нормы и ориентации	Поведение
Элиты	Лидеры в различных сферах жизнедеятельности общества верят в ценность демократии и ее легитимность, также полагают, что это наилучшая форма правления. Это выражается в риторике, идеологии, текстах и символических жестах	Все ключевые лидеры партий, организаций и групп интересов уважают право соперника участвовать в конкурентной борьбе за позиции в структурах политической власти и не используют нетолерантную риторику по отношению к своим соперникам.
Организации	Все политические партии, группы интересов, общественные организации в своих документах как минимум не ставят под сомнение ценность демократии и уважение конституционных норм демократии	Ни одна значимая политическая сила не ищет рычаги ограничения демократии, используя насилие, антиконституционные и антидемократические средства
Массовая публика	Более 70% населения считают демократию более предпочтительной по сравнению с другими формами правления и не более 15% предпочитают авторитарную форму правления.	Ни одна серьезная антидемократическая сила не имеет массовой политической поддержки, или же призывы к антиконституционным действиям не получают поддержки

Все выше эти факторы формируют систему поддержки консолидированной демократии: гражданское общество; политическое общество, эффективный государственный аппарат и экономическое общество. Появление и взаимодействие этих сфер по сути осуществляется по модели «воронки причинности». Совершенно очевидно, что столь системные изменения не могут происходить одновременно и свой «квардро-транзит» («quadruple

transition» – это выражение Т.Кузьо (см. Contemporary Ukraine: Dynamics of post-soviet transformation/edit, by Taras Kuzio.-New York, Armonk, London: M.E.Sharpe, 1998. – p.165-180) под которым он понимает не только маркизацию экономики, создание демократической системы и гражданского общества, но обретения независимым государством своей национальной идентичности соответствующими гражданской, национальной и политической культурой) с нуля (from scratch) Украина не может пробежать за десять лет.

По мнению Р.Дарендорфа, режимные изменения должны были уложиться приблизительно в 7-8 лет, итогом которых должна была быть вполне либеральная демократия. Так по его мнению, на конституционный процесс должно было уйти не менее шести месяцев, и не менее шести лет на укрепление конституционных норм. После этого должно было произойти и создание социального фундамента, который бы позволил преобразовать, как конституцию, так и экономику, настолько, что это позволило бы им функционировать даже в условиях шторма. Т.е. должны были быть заложены пределы легитимности, в рамках которых это общество и на этом базисе могло бы выдерживать всевозможные экономические, социальные и политические кризисы. Одним из основных показателей адекватности политического режима является легитимность политической власти и ее способность к адекватному реагированию на различные внешние импульсы и способность поддерживать убеждения в оптимальности и эффективности существующего режима, наиболее органичного нормам и традициям данного общества. Консолидация демократии невозможна без легитимности как веры в то, что руководство данной страны компетентно и граждане должны подчиняться принятым им решениям. (М.Вебер). В этой дефиниции можно выделить два ключевых момента – подчинение и право на управление. Готовность подчиняться принятым решениям проявляется в доверии, вере, лояльности и поддержке.

Х.Линц предложил минималистскую дефиницию легитимности «вера в то, что несмотря на ошибки и провалы, эти политические институты лучше, чем какие-либо другие, которые могли бы быть установлены и поэтому им необходимо подчиняться». [16, 65]. С.Липсет определяет эффективность как пределы, в рамках которых система выполняет основные функции правительства [17, 72]. Когда страна переживает экономический кризис или даже депрессию, стабильность политического режима зависит от уровня и пределов легитимности политического режима. Соответственно легитимность, с его точки зрения, это способность системы убеждать, что существующие политические институты наиболее адекватны для данного общества и наиболее необходимы для его развития [18, 88-89]. В тоже время граждане должны быть уверены, что решения принимаются в соответствии с принятыми правилами [19]. Таким образом, консолидация режима (и демократии в том числе) невозможна без легитимности и соответственно веры в эффективность действующих политических институтов.

Исторические примеры свидетельствуют, что режим с высоким уровнем легитимности может устоять в условиях системной экономической депрессии. Так политические системы Великобритании и США в 30-годы XX века имели более высокий уровень легитимности по сравнению с Германией и Австрией. Последствия этого известны и печальны не только для этих стран, но и мира. Г.Экштейн подчеркивает, что легитимность создает резервуар доброй воли (доброжелательности-*goodwill*), к которому руководство может обращаться в трудные времена, и это повышает желание людей быть толерантными по отношению к отдельным ошибкам текущей политики. Но этот резервуар может иссякнуть, если режим продолжительное время не может поддерживать уверенность людей в креативности существующих политических институций и норм и, в первую очередь, способности решать экономические проблемы. Поэтому продолжительная экономическая неэффективность может подточить легитимность политической системы и привести к ее распаду (примером последнего является распад СССР). Именно этот третий уровень принятия решений, т.е. так называемая «нормальная политика», и обеспечивает легитимацию политического режима.

Посттранзитный же синдром есть реакции как на уровне элит, так и на уровне населения, на уже принятые правила игры, на результаты их использования а также колеблющаяся и амбивалентная легитимность новых институций. Посттранзитный синдром это показатель завершения фазы принятия решений относительно деятельности политических институций по определенным процедурам и нормам. Прошло несколько электоральных циклов, причем два последних (1998 и 2002 гг.) по принципам смешанной системы, которая, безусловно, тормозит становление партийной системы в стране, позволяя тем самым политизированной бюрократии манипулировать как парламентскими фракциями, так и слабыми политическими партиями, которые возникают по ее сценариям. И проблема состоит в том, насколько эти правила удовлетворяют основных участников, а отсюда возникает вопрос: стоит ли играть дальше по этим правилам, т.е. настолько ли они хороши, чтобы с ними жить дальше или быть может их стоит изменить. Это разочарование, что демократия вовсе не является тем универсальным механизмом, который может решить все проблемы. Подобный подход вновь политизирует неполитические проблемы (маркетизацию экономики и так далее). Этот синдром явно проявляется во время политических кризисов и предвыборных кампаний, ибо именно в таких ситуациях тестируются принятые политические процедуры и институты, а соответственно выявляется их неудовлетворенность, что порождает очередной раунд критики избирательной системы, принципов политической системы и, наконец, основных положений Конституции о политическом и государственном устройстве страны.

Конкурентная электоральная политика как таковая достаточно амбивалентна, особенно если отсутствуют иные механизмы контроля над правительством и привлечением его к ответственности за те или иные действия.

Она может стимулировать развитие других формальных институтов демократии лишь в том случае, если присутствует примерное равенство ресурсов участников конкурентной борьбы. У нас же существующая атомизированная партийная система с поляризованным плюрализмом, широкими возможностями манипулирования со стороны бюрократии делает эту конкуренцию заведомо неравной с почти предсказуемыми результатами, которые достигаются непредсказуемыми методами и средствами. Поэтому справедливо замечание КМанхейма о том, что: «демократизация на своем первом этапе не создает равенства и единомыслия, а усиливает групповые различия» [20, 101]. Но поскольку еще в обществе отсутствуют, как национальная идея, так и какие-то общепринятые базовые ценности, то и достаточно сложно согласиться следовать принятым правилам и формальные институты пока все еще не стали «единственно признанной игрой» в нашей стране.

И это во многом обусловлено принципами политической системы, в основе которых эклектичность Конституции, где присутствуют национальная идея, идея социального демократического государства, и принцип разделения властей, как идея верховенства права. Но на самом деле в ее тексте заложен антидемократический механизм концентрации полномочий в руках одной ветви власти, и как следствие, широкие возможности для опоры этой ветви на административный ресурс, который рассредоточен повсеместно по всей ее вертикали. Соответственно, власть перетекает в руки политизированной бюрократии, которая может манипулировать конституционной эклектикой, при этом не опускаясь ниже минимального порога легитимности и соблюдая ее основные идеологические составляющие.

Кроме того, Конституция, принятая позже всех посткоммунистических государств (через пять лет после провозглашения независимости), за 5 лет своего существования по меньшей мере раз в два года подвергается критике, а основные политические акторы выдвигают требования о необходимости ее изменения, не говоря уже о многочисленных нарушениях духа и буквы Конституции со стороны самого гаранта этого документа. Поэтому и на привыкание к данной конституции, и на изменение некоторых ее положений также уйдет не менее, исходя из простых арифметических калькуляций, не менее 40-60 лет.

Проблема имплементаций результатов референдума также нуждается в отдельном обсуждении. Судя по темпам имплементаций его результатов за прошедшие два года и отсутствию желания у основных политических акторов, которые могут сформировать парламентское большинство и влиять на темпы и направленность законодательного процесса, то эта столь пессимистическая оценка не кажется фантастичной.

Автор уже обращала внимание на риторику основных политических акторов во время предвыборных кампаний 1998 и 1999гг. [21]. Вывод тогда был сделан неутешительный, и недавняя предвыборная кампания лишь еще более укрепила пессимизм относительно уважения права соперника участвовать в конкурентной борьбе за позиции в структурах полити-

ческой власти и не использовать нетолерантную риторику по отношению к своим соперникам (смотри таблицу №1). Ибо основным средством конкурентной борьбы был компромат и 'черный PR': политтехнологии существуют с древних времен и повсеместно, в том числе и «черные», но только в ряде государств (включая и нашу страну) PR в основном «черный».

Более того, главные участники предвыборной гонки полагали, что необходимо изменять основания политического режима: ограничивать власть президента и либо вводить парламентско-президентскую республику (из уже прошедших в парламент – это Блок Юлии Тимошенко, СДПУ(о) и СПУ), где парламент формирует правительство и назначает премьер-министра, либо отдавать власть советам (КПУ), но в тоже время, представители блоков «За единую Украину» и «Наша Украина» полагали, что ничего менять не надо, и это фактически касается многих положений как Конституции, так и Законов об администрации Президента, и о кабинете министров, об импичменте Президента.

Единодушные существовало лишь по двум основным позициям: государство должно оставаться унитарным и парламент должен избираться по пропорциональной системе (только блок «За единую Украину» считает, что нужно оставить ныне существующую систему выборов в Верховную Раду) [22].

Что же касается населения, то здесь картина более неопределенная и противоречивая. С одной стороны, во время политического кризиса осенью 2000-весною 2001 года ни один экстремистский призыв со стороны ни одной радикально настроенной силы не получил массовой поддержки, хотя доверие институтам (в первую очередь, президенту было очень низким), а с другой стороны, неверие в то, что ситуация после формирования нового парламента стабилизируется и общество консолидируется, говорит о слабой легитимности не только ныне существующих политических институтов. Хотя даже за несколько лет до этого кризиса (в 1997 г) поддерживали существующий режим только 13% населения страны [23, 17]. Хотя в 1996 г. в Украине поддерживали существующий режим 53% населения, а коммунистический – 55% [24, 21], но то, что КПУ после последних выборов не быть доминирующей фракцией, и голоса примерно в равной пропорции были отданы центристским силам.

Те же опросы общественного мнения еще до политического кризиса 2000-2001 гг. и «кассетного скандала» показывали, что судам доверяют только 22% опрошенных, политическим партиям – 8%, парламенту – 11%, а президенту – 31% [25, 37-38].

Несмотря на то, что ни одному политическому институту население не доверяет, во время выборов в парламент в 1998 г. явка на избирательные участки составляла 70,8% населения и 76,66% в 2002 г. и на президентских выборах 1999 г. 74,9%. Выше приведенные цифры могли бы говорить о поддержке и существующих политических институтов, и вере, что каждый голос влияет на итоги избирательного процесса. Но опросы общественного

мнения показывали накануне выборов 2002 года, что только 34 % избирателей считали, что их участие повлияет на результаты выборов, категорическое «нет» сказали 12%, и 41% ответили, что может и «да», но отдавать его (свой голос) никому не собираются [26]. Но не потому, что система выборов несправедлива или нарушает права человека, а потому, что результаты их могут быть подтасованы, избиратели подкуплены или запутаны с помощью пресловутого административного ресурса.

Более того те же опросы общественного мнения за неделю до выборов показывали отсутствие надежды на позитивные сдвиги в обществе после обновления парламента. На вопрос произойдет ли консолидация, единение украинского общества или же усилится конфронтация в нем, только 24% опрошенных ответили, что общество будет консолидировано, 33% – усилится конфронтация, а 43% колебались между этими позициями [27].

С точки зрения автора, несмотря на определенную амбивалентность легитимности существующих политических институтов (не доверяют, но пользуются возможностью использовать) говорит в пользу тезиса о посттранзитном синдроме, который свидетельствует о начале рутинизации принятых политических правил и процедур с одной стороны (даже в какой-то мере пройден тест на их прочность во время политического кризиса), с другой – стали очевидными их недостатки и главные политические акторы готовы к их изменениям, причем существует общее понимание вектора этих изменений. Без цепочки подобных микроконсолидаций во время режимных изменений невозможно создание стабильной демократической политической системы (какой именно – это уже другой аспект проблемы), которая бы позволила динамично развиваться всем остальным секторам общества.

Література

1. Wilson A. The Ukrainians. Unexpected Nation. New Haven and London: Yale University Press, 2000;
2. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. New York: Wiley. -1965. – Pp.10-13
3. Merkel W. The Consolidation of Post-Autocratic Democracies: A Multi-Level Model//Democratization, vol.5 1998, #3, pp.33-35;
4. Carothers Th. The End of the Transition Paradigm// Journal of Democracy, 2002,13.1 ,p 8;
5. Diamond L. Is Pakistan the (Reverse) wave of the future //Journal of Democracy, 2000,11,3,p.94-96;
6. Diamond L. Developing Democracy. Toward Consolidation Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1999, p.22;
7. Motyl A. Ten Years after Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future//www.freedomhouse.org/research/nitransit/2001/

8. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies .Baltimore and London: John Hopkins University Press, 1986, p.3;
9. Rustow D. Transitions to democracy// Comparative Politics, vol.2, 1970, p.340
10. Encyclopedia of Democracy, Seymour Martin Lipset et al., eds vol.1-5, London: Routledge, 1995. vol.1, – p.295;
11. Пршевский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке/Пер, с англ.-РОССПЭН,2000, с.37;
12. Diamond L. Developing Democracy. Toward Consolidation Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1999.
13. Гельман В.Демократия избыточная или недостаточная?// Pro et contra, 1998.Т.3, №4, с.166-172;
14. Гельман В.Постсоветские политические трансформации.Наброски к теории//Полис,2001,№1, с.15-29;
15. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам//Полис, 1998,№2, с. 6-38;
16. Linz J.Legitimacy of Democracy and Socioeconomic Systems// Dogan M. ed., Comparing Pluralist Democracies: Stains on Legitimacy. Boulder, Colo.: Westview, 1988. – p.65.
17. Lipset S. Political Man. The Social Bases of Politics. New York: Garden City, 1963. – p 72.
18. Lipset S. Social Conflict, Legitimacy, and Democracy in Legitimacy and the State. Edit. By Connolly W. Oxford: Basic Blackwell, 1984. – P.88-89.
19. Perlin G. Regime Legitimacy. Confidence in Government (manuscript).
20. Манхейм К.Избранное: Социология культуры. М.; СПб.: Университетская книга,2000.
21. Шаповаленко М.В. Консолідована демократія в Україні: перспективи розвитку//Розвиток демократії в Україні. Матеріали міжнародної конференції.-К.:ЦОІ, 2001.
22. Зеркало недели. – 2002. – 29 марта.
23. Rose R. & Mishler W. Regime Support in Non-Democratic and Democratic Contexts//Studies in Public Policies n.336, Glasgow, 2000.
24. Rose R. Survey Measures of Democracy// Studies in Public Policies n.294, Glasgow, 1997.
25. Rose R. Nationality and Public opinion in Belarus and Ukraine// Studies in public policy. University of Strathclyde.2001. *346.
26. День. – 2002. – 30 марта.
27. День. – 2002. – 22 марта.

Відомості про автора

Шаповаленко Марина Володимирівна – кандидат політичних наук, докторант кафедри філософії і політології, Національний університет внутрішніх справ, м. Харків

Зовнішня політика України та розроблення
Сенсусу в разі Шляху до Європи

Секція 10

**Зовнішня
політика**

Стрельчук Н. В. (Чернівці)

Зовнішня політика України та регіональна безпека країн Південно-Східної Європи

Розпад СРСР та соціалістичного табору призвели до утворення нових геополітичних центрів, нових суб'єктів міжнародних відносин та цілої низки нових геополітичних факторів, які значною мірою вплинули на ситуацію і Південно-Східній Європі. По-перше, виникли нові незалежні держави, як на теренах колишнього СРСР (Україна, Молдова та інші), так і на теренах колишньої СФРЮ (Хорватія, Словенія, Македонія, Югославія, Боснія та Герцеговина), які успадкували частину проблем та інтересів тих держав, до складу яких входили. По-друге, загострення в цих країнах кризових явищ різного типу: соціально-економічних, фінансових, політичних, етнічних, релігійних, загрожувало не тільки регіональній безпеці, але і європейській.

По-третє, змінилася зовнішньополітична орієнтація країн регіону. Проголосивши курс на «повернення до Європи», постсоціалістичні країни Південно-Східної Європи дуже насторожено віднеслися до Росії, яку ототожнювали з СРСР і комуністичним режимом. Росія, в свою чергу, сконцентрувавшись на стосунках із США та Заходом, також не проявляла особливої ініціативи до налагодження більш інтенсивної співпраці.

Щодо України, то на початку 90-х років вона могла б зайняти особливу позицію в регіоні, використати свою географічну, економічну, культурну, психологічну близькість із південними сусідами, але цього не сталося. Можливо це пояснюється загальною не визначеністю зовнішньополітичного курсу нашої держави та її багаторічною очікувальною позицією, а від цього постійним балансуванням між чужими інтересами – США, Росії, ЄС, НАТО, МВФ.

Із-за чисельних реальних і латентних конфліктів до середини 90-х років Південно-Східна Європа стала «вакуумом безпеки», зоною нестабільності. Жодна із країн регіону не мала гарантії своєї безпеки, так як не була пов'язана оборонними союзами ні з своїми сусідами, ні з великими державами. Дії ООН і ОБСЄ, як показав конфлікт на території СФРЮ, мали низьку ефективність. Більшість із нових держав зрозуміли, з одного боку, не зможуть найближчим часом вступити до НАТО і ЄС, а з іншого – самостійно захистити свої кордони і забезпечити національну безпеку. Одним із варіантів вирішення проблем економічної, екологічної, військової безпеки, боротьби із тероризмом, нелегальною міграцією могло б стати оновлене, засноване на інших принципах ніж РЕВ і ОВД регіональне співробітництво. Потенційно регіональні структури могли б стати підсистемами загальноєвропейської системи безпеки, не підмінюючи такі структури як ЗЄС, ОБСЄ, НАТО. Прихильники налагодження субрегіональних та регіональних форм співробітництва

тва, як проміжного етапу на шляху до «великої Європи», вважали, що в рамках меншої групи сусідніх держав існує природна тенденція до об'єднання, яка ґрунтується на спільності інтересів, традицій, цінностей; а політична, економічна та соціальна інтеграція досягається легше всередині обмеженого географічного простору, чим на глобальному рівні; регіональне співробітництво забезпечує більше економічну ефективність, ніж одна держава.

Ще у 1991-1992 рр. Президент Польщі Л.Валенса виступив із пропозицією про створення «НАТО-біс», а президент України Л.Кравчук пропонував створення «зони стабільності і безпеки» в Європі, висувалися також чисельні пропозиції щодо формування «Балто-Чорноморського поясу безпеки». Але орієнтація країн Південно-Східної Європи на розвиток співробітництва і членства в західноєвропейських та євроатлантичних структурах виявилася домінуючою, що в результаті підірвало формування регіональних структур безпеки і звело до мінімуму ефективність таких структур як Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ), Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова).

Центральноевропейська ініціатива започаткована у 1989 р. у Будапешті представниками Австрії, Югославії, Італії та Угорщини ставила за мету подолання «блокових» ліній у Європі, вирішення питань стабільності і безпеки та сприяння європейським інтеграційним процесам. Конфлікти на території колишньої Югославії дещо загальмували процеси співробітництва, перевели його в іншу площину. Характерна риса ЦЄІ в тому, що її учасники не розглядають її як ще одну міжнародну організацію, а як форму регіональної співпраці. Діяльність ЦЄІ направлена на поступове створення передумов для майбутньої інтеграції країн до ЄЄ. Це відповідає і закладеним в Маастріхтський Договір положенням про необхідність більш тісного союзу всіх народів Європи. Повноправним членом ЦЄІ Україна стала у 1996 р. На сьогодні до ЦЄІ входить 16 країн Середньої Європи. ЦЄІ підтримує зусилля України в напрямку європейської інтеграції, враховано також деякі українські пропозиції щодо реалізації ряду регіональних проектів.

Організація Чорноморського Економічного Співробітництва (1992 р.) об'єднала 11 країн, що відрізняються економічним та політичним розвитком і входять до різних політичних угруповань (НАТО, СНД, ЄС). У 1998 р., під час піврічного головування України, підписано Хартію та Статут ОЧЕС, що стало важливим етапом у розвитку цієї організації.

Політико-консультативний форум під абревіатурою ГУАМ було утворено в жовтні 1997 р. в Страсбурзі (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), у 1999 р. до країн-членів ГАУМ приєднався Узбекистан. Спільні інтереси держав ГУУАМ сконцентровані навколо транспортування прикаспійських енергоносіїв та прокладання нових транзитних маршрутів через Кавказький регіон. Вже очевидно, що саме проблема каспійської нафти у ХХІ ст. буде одним із реальних факторів, що впливатиме на зміну ситуації у світі. У прямій залежності від рішення цієї проблеми знаходиться не тільки формування но-

вого геополітичного простору від Балкан до Центральної Азії, а й стабільність економічного розвитку Росії, Середньої Азії, Закавказзя, Північного Кавказу, а також й України. Наша країна має унікальне значення для стратегічного транзитного маршруту енергоносіїв для європейських країн.

Наприкінці 90-х років країни регіону проявляли інтерес до розвитку співпраці з країнами придунайського регіону, розглядаючи її в рамках загальноєвропейських інтеграційних процесів, із залученням потенціалу інших європейських країн. Метою такої співпраці ставилась реалізація конкретних завдань в сфері економіки, транспорту, туризму, захисту навколишнього середовища. Дунайська комісія була створена ще у 1948 р. з метою організації міжнародного співробітництва у використанні Дунаю для транспортних річкових перевезень. Загальне зниження економічної активності в країнах Східної Європи, руйнування зовнішньоторгових зв'язків між придунайськими країнами, ембарго проти Югославії, введене резолюціями Ради безпеки ООН №787 (19 листопада 1992) і №820 (Пквітня 1993 р.), яке виявилось не тільки в обмеженні ввозу і вивозу товарів з Югославії, але також і в проходженні вантажів транзитом через територію країни; військові дії НАТО проти Югославії, руйнування мостів і припинення наскрізного судноплавства; переорієнтація традиційних дунайських вантажопотоків між окремими видами транспорту, переважно на залізницю – це основні причини, які сьогодні привели до скорочення перевезень по Дунаю.

У 1998 р. створено координаційний комітет і в листопаді цього ж року підготовлено «Проект про наміри по створенню Паневропейського транспортного коридору VII (Дунай)» [13]. На сьогодні транспортний коридор VII – це єдиний транспортний маршрут, який повністю проходить по водному шляху – р. Дунай, найбільшій річці Європи, яка протікає через 10 країн (внутрішній водний шлях по Дуню і каналу Дунай-Чорне море). Особливість ТК полягає в тому, що по всій його протяжності діють міжнародні правові і інші норми. Сьогодні вже очевидно, що країни Європейського Союзу (крім Німеччини і Австрії) не зацікавлені у розчищенні Дунаю, так як цей транспортний шлях для їх економіки не відіграє великого значення. У порівнянні з Рейном, що є втричі коротший за Дунай, обсяг вантажів, перевезених по Дунаю був тричі менший. Німецькі та австрійські компанії ще до початку конфлікту перевели більшість своїх перевезень на Захід. Пристосувались навіть ті, хто сильно залежав від постачань зі Сходу. Приміром, сталеплавильна компанія Voest Alpin Stahl, що імпортує половину своєї залізної руди з України, перевела її на залізницю. Руду возять залізницею до Будапешту чи Братислави, а звідти вже знову Дунаєм до Ленца. Найгірше те, що коли торгівля перейде на залізницю, вона не повертається до річкового транспорту. Так, коли ООН зняла санкції проти Югославії у 1995 р., на Дунай повернулося лише 20 % клієнтів. До речі, жорстокі європейські правила не дозволяють іноземним кораблям здійснювати перевезення в середині Європейського союзу, що також негативно відбивається на східних перевізниках.

За оцінками спеціалістів, розчищення ріки від уламків, якби у цьому був зацікавлений ЄС, тривало б біля 4 місяців і коштувало 30-40 млн. євро. Це символічна сума, порівняно з тими, які вкладаються у розвиток інших ТК [4]. Але функціонування Дунаю, як транспортної артерії, не впливає суттєво на економіку західноєвропейських країн, то вони і не поспішають вирішувати цю проблему. Політичні причини (усунення режиму Мілошевича) використовувалися тільки для прикриття економічних інтересів. Для порівняння важливості Дунаю для нашої й інших країн наведемо один із прикладів: збитки України становили понад 1,2 млрдол./день, а Австрії -приблизно – 0,4 млн./дол. день. Від припинення судноплавства страждають Східні країни та їх підприємства, чий товар дорожчає через збільшення транспортних витрат і не знаходить збуту і найбільше – перевізники, чії послуги стають не потрібні [4].

Активність Болгарії, Румунії та України по відновленню судноплавства по Дунаю не дасть бажаних результатів без належної участі югославської сторони. Без згоди Югославії всі прийняті звернення і рішення залишаться тільки на папері. Враховуючи охолодження стосунків між Софією, Бухарестом і Белградом, Україна може відіграти позитивну роль, виступивши посередником у нормалізації відносин між цими країнами регіону. Якщо не буде відповідної активності України, то цю роль спробує зіграти Росія, як вона це вже не одноразово робила під час конфліктів на Балканах.

З іншого боку політика Україна відносно Транспортного коридору VII повинна бути незалежною від політики Румунії. Це відповідає не тільки економічним інтересам України, а також геополітичним та стратегічним.

Якщо наша країна зацікавлена в майбутньому транспортувати каспійську нафту, то терміново необхідно облаштувати незалежний від Румунії надійний глибоководний фарватер (канал Прорва має не достатні технічні характеристики), який з'єднає українську частину дельти Дунаю з Чорним морем. У випадку запізньої реакції української сторони, наша транспортна система буде і далі зазнавати руйнації, українські порти занепадати, а непродумані рішення і проведення політики «post faktum» будуть і надалі завдавати шкоду національних інтересам України. Приклад: серйозних збитків інтересам України завдає будівництво нафтового терміналу на дільниці впадання ріки Прут в Дунай біля села Джурджулешт, який знаходиться в 2-х км від порту Рені. Будівництво і експлуатація нафтового терміналу, зумовить транскордонний перенос забруднюючих атмосферу речовин та територію України від об'єктів терміналу, а при можливих розливах нафтопродуктів – їх неминучий транскордонний перенос в територіальні води України. Об'єкт також ускладнить безпечне плавання на цій дільниці міжнародного судового ходу і відповідно це принесе значні економічні втрати для України.

Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) повинен видати екологічний мандат, де враховуються дії на природне середовище і на основі якого Україна могла би вимагати компенсацій від Молдови (є і відповідна міжнародна Конвенція про оцінку впливу на оточуюче середови-

ще і транскордонний контекст (ООН, 1991 р.). Але ЄБРР є одним із засновників Молдово – грецького акціонерного товариства «Тегманал S.A.», створеного для проектування і експлуатації об'єкту з часткою в уставному капіталі – 20%.

Як відомо ТК з країн Західної і Центральної Європи на країни Середньої Азії через Україну і Грузію історично і географічне орієнтовані на українську частину дельти Дунаю і наша держава слід скористатися цим повною мірою. Україна повинна зробити більш привабливим прохід суден саме через українську частину дельти Дунаю. Необхідно відшукати всі можливі засоби для фінансування проектів покращення судноплавства на українській дільниці Дунаю (це всього біля 40-50 млн. дол.). Через 8-10 років переорієнтувати потік вантажів на трасі Дунай-Чорне море стане практично неможливо і Україна в черговий раз спізниться!

Сумарні затрати на весь комплекс «Дунай-Чорне море» на території Румунії оцінюються 4-5 млрд. дол. Тому Україна не повинна забувати, що є надзвичайно потужні сили, які зацікавлені в збереженні монополії на транспортування вантажів румунською трасою Дунай-Чорне море. Румунська сторона намагається переконати Україну, що не складає конкуренції для України, мотивуючи тим, що її порти орієнтовані на північно-західну Адріатику, район Трієсту і відповідно не складе конкуренції Україні у перекачуванні нафти в Центральну і Західну Європу, Польщу. Але насправді це не зовсім відповідає дійсності. Румунський канал Чернавода-Костанца скоротив шлях від Боспору до розміщених вище Чернавода дунайських портів на 400 км! Румунські порти краще оснащені від українських. Наприклад, Галац має 14 портальних кранів, термінали для переробки мін. добрив і буд. матеріалів, руди, вугілля, металу. Його потужність – 8 млн. т. [11,13].

До речі перевезення румунського експорту-імпорту може здійснюватися або румунським флотом, або флотом країни походження вантажу. Цим самим Румунія захищає свою економіку і свій флот. Українські грузи перевозяться дуже часто суднами інших держав. Інтенсифікація роботи каналу Чорнавода-Костанца, інтенсивний розвиток румунських портів, значні можливості румунського річного транспорту і пільги для румунського прапору при проходженні каналом зробили румунську транспортну схему через Констанцу конкурентнішою порівняно з аналогічною через українські дунайські порти.

Майже десять років наша економіка терпіла великі збитки від економічних санкцій встановлених щодо СРЮ, але ми старалися цього не помічати. Зрозуміло з самого початку, що економічні санкції проти Югославії не могли сприяти стабільності і реформуванню економіки країн регіону, оскільки порушувалися складені століттями господарські зв'язки і покрання однієї із балканських обернулося збитками для всіх. Торгівля між Югославією і сусідами не припинялася ні на один день, але вона перейшла із цивілізованого руслу в кримінально-гангстерське, а територія сусідів, наприклад Македонії, стала транзитною для наркотиків та зброї. Боячись

показати свою нелояльність до Заходу та міжнародних організацій, уряди і так не багатих країн замовчували збитки, які важким тягарем впали на їх економіку.

У майбутньому (як і сьогодні) роль України у Південно-Східній Європі буде визначати її здатність до налагодження стосунків на різних рівнях. Вже очевидно, що нова, більш ефективна система колективної безпеки в Європі не може бути сформована найближчим часом, а тому важливими залишатимуться і традиційні двосторонні стосунки України з кожною державою регіону. Інтенсивними є контакти України з Румунією, Хорватією, Словенією, Македонією, Болгарією. Внаслідок міжнародних санкцій та загальної нестабільності повільніше розвивалися стосунки нашої країни з Союзною Республікою Югославія. У липні 1999 р. в Сараєво Україна залучилася до Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. Проте наша держава не проявляє особливої активності у відбудові югославської економіки, поступившись вигідними контрактами іншим країнам.

У регіоні залишається ціла низка невирішених проблем, які в першу чергу стосуються кордонів, становища та прав етнічних груп та меншин. Зокрема, це доля турецької меншини у Болгарії, албанської меншини у Македонії, Греції, Чорногорії, Сербії, македонської меншини у Греції, Болгарії та Албанії, грецької в Албанії, угорської меншини у Воеводині та Румунії, сербської меншини у Хорватії, а тепер і в Косові. Міжетнічна напруженість у цих країнах – часто не тільки результат перебільшеного і вигаданого образу сусіда-ворога, рефлексія взаємної ворожнечі, залишена у спадок історією, а і недоліки у розробці державної політики щодо проблем національних меншин. Це стимулює переростання проблем у конфлікт, перетворює їх на об'єкт зацікавленень певних політичних угруповань, як всередині країни, так і зовні. Загроза «балканізації» конфліктів потенційно існує як в кожній з цих країн, так і в інших постсоціалістичних країнах, в тому числі на території колишнього СРСР. Хоча в Україні досі не було жодного відкритого етнічного конфлікту, питання міжетнічних стосунків не втрачає своєї актуальності. Варто було б, щонайменше, проаналізувати акумуляцію кризового потенціалу під час останніх подій в Косові, Македонії, щоб визначити, якою має бути роль толерантності, цивілізованості, гуманізму в суспільстві, що обрало демократичний шлях розвитку.

Україна мала певний досвід врегулювання конфліктів в Придністров'ї, Абхазії, Нагорному Карабасі і виявила активність у врегулюванні Боснійського конфлікту. З 1992 р. українські військовослужбовці є учасниками миротворчих операцій на Балканах. Проте роль України у вирішенні Косівської кризи була незначною. Хоча вона намагалася відігравати роль посередника у вирішенні конфлікту, але її пропозиції щодо його врегулювання залишилися непоміченими. Участь у миротворчій операції стала предметом торгу, так як вона була можлива лише за умови фінансування західними країнами. Результат – українські офіцери та солдати отримують набагато меншу платню, хоча часто виконують найскладніші завдання. Це свого роду є вияв-

ленням ставлення до України, як до країни з низьким рівнем життя, як до країни, яка сама не цінує життя своїх громадян.

У зв'язку з політичною нестабільністю, недосконалістю законодавчої бази, постійним протистоянням проросійської і прозахідної орієнтацій, звинуваченнями у нелегальній торгівлі зброєю, зростанням нелегальної еміграції та іншими, приміром, не менш важливими економічними причинами, імідж нашої держави у країнах Південно-Східної Європи значно постраждав. Проте можливості нашої держави в регіоні унікальні. Україна, одна із найбільших у Європі за територією та населенням країна, може зміцнити свої позиції, навіть із-за умов обмеженості політико-економічних ресурсів і домінування орієнтацій країн регіону на вступ до євроатлантичних структур. Найбільш ефективними для розвитку самої України, її економіки є реалістичний підхід до підтримки і розвитку економічних зв'язків, особливо прикордонних територій; створення спільних підприємств, банків; зміцнення військово-технічного співробітництва; відновлення і зміцнення контактів в сфері культури, освіти, на рівні неурядових організацій, людських контактів; формування обґрунтованого, позитивного сприйняття нашої держави. Важливими є також розвиток стосунків з усіма конкретно вагомими у Південно-Східній Європі силами (США, Росія, Західна Європа, Туреччина, Греція та інші.), здійснення зовнішньої політики відповідно до певних стратегій та концепцій, які б враховували специфіку країн регіону – це ті важливі кроки які можуть змінити ситуацію на користь нашої держави. Успіх цих кроків значною мірою залежить також від внутрішніх факторів -активізації дійсно демократичних, а не псевдодемократичних перетворень.

Певна річ, що можливості України впливати на глобальну ситуацію є досить незначними, але вона ще не втратила шансу стати одним із регіональних лідерів у Південно-Східній Європі. Якщо наша держава осмілиться взяти на себе цю роль, то перетвориться на важливого партнера ЄС і НАТО на південно-східному напрямку.

Література

1. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски теории. // Полис.– 2000.– №1.– С. 15-19.
2. ГУУАМ: проблемы и перспективы развития транспортно– коммуникационных коридоров. Материалы Международной научно– практической конференции. – Киев, 2000.
3. Итоговый документ контактной группы по Бывшей Югославии. – Компас (Комментарии, прогнозы, анализ, события). Вестник иностранной информации ИТАР-ТАСС.– 2001.– №16.– С.44-46.
4. Кобринская И.Я. Политика США в Центральной и Восточной Европе // США-Канада. – 2000. – №2. – С.55-71.

5. Ковальчук Т. «Ізоляціоністи» хочуть порожньої труби? // День. 2000.– 13 травн.
6. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №10.
7. Котельников В. У пошуках національних інтересів: державне будівництво в Україні в контексті світового досвіду // Політична думка. – 2000.– №4.– С.41-55.
8. Кружков В. Югославский прецедент опасен для мира // Международная жизнь. -1999.– №10.– С.19-28.
9. Кудров В.М. Центральная и Восточная Европа – десять лет перемен // Общественные науки и современность. – 2001.– №1.– С.41-55.
10. Рудяков П. «Балканська криза» (1991-2001 рр.): характер, особливості, наслідки // Політична думка. – 2001.– №1-2.– С. 77-88.
11. Україна і Європа (1990-2000 рр.) Частина I. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична довідка.// Мельникова І.М., Євсеєнко І.В., Знаменська М.В., Мартинов А.Ю., Нікіфорук Д.І. – К, 2001.
12. http://www.suohodstvo.com/11_98/page_011_11_98.html.
13. http://www.suohodstvo.com/5_99/page_005_05_99.html.
14. http://www.uports.odessa.ua/Pu/02_00/sotrudn_l.html.
15. <http://www.finfort.com/wf/docl/ru-kanal.html>.

Відомості про автора

Стрельчук Наталя Василівна – кандидат історичних наук, кафедра політології і соціології Чернівецького національного університету, м. Чернівці

Чальцева Е. М. (Донецьк)

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ ЗА ДЕСЯТИЛЕТНИЙ ПЕРИОД

Став в 1991г. независимым государством, Украина, как новый полноценный субъект мировой политики, должна была сформировать свою самостоятельную внешнеполитическую доктрину, с учетом тех изменений, которые произошли в мире и в данном геополитическом регионе в частности. Сложность и особенность ситуации заключалась в том, что в Украине одновременно с процессом демократизации началось формирование государственности. Молодому государству, без достаточного опыта и традиций

внешнеполитической деятельности, необходимо было в сложных внутри-политических и международных условиях заявить о себе и выработать свой стиль внешнеполитического общения и занять свое место в мировой политике. Данная статья – попытка автора на основании кросс-темпорального сравнения внешней политики Украины за 10-летний период, ответить на ряд вопросов: каковы особенности, приоритеты, перспективы внешнеполитической деятельности нашего государства, какие факторы влияют на формирование и развитие внешнеполитического курса.

К началу XXI века в политической науке существует множество теоретических построений в области изучения международных отношений и внешнеполитической деятельности государств, однако, единой концепции по этим вопросам так и не выработано. Представители различных научных школ: реализма (Г.Моргентау, Р.Арон, К.Уолтс, Б.Бузан...), неореализма (Р.Кеохейн, Дж.Най, М.Николсон, М.-К.Смутс, Ч.Липсон...), неомарксизма (И.Валерстайн, С.Амин, Р.Кокс, Ф.Кардозо...) по разному рассматривают сущность международных отношений и внешней политики, однако существует ряд общих положений, разделяемых представителями всех парадигм. Во-первых, международные отношения находятся в процессе фундаментальных изменений после 1989г., во-вторых, анархия международных отношений сохраняется, но есть возможность их регулирования, в-третьих, основными акторами международных отношений остаются государства с их национальными интересами, в-четвертых, увеличивается число участников мировой политики, в-пятых, способ взаимодействия международных акторов остается преимущественно конфликтным, в-шестых, признание всемирного характера тех вызовов и проблем, с которыми сталкиваются сегодня участники международных отношений, в-седьмых, растущая роль экономики в международной системе [1,2].

При анализе внешнеполитической деятельности государств по-прежнему важнейшую роль играют национальные интересы. Классическая концепция «национального интереса» была разработана представителем школы реализма американским ученым Гансом Моргентау. Он отмечал, что «международная политика, как и всякая другая, – это борьба за власть. Цели внешней политики должны определяться в терминах национального интереса и поддерживаться соответствующей силой»[3]. Проблема «национального интереса», как выражения государства на международной арене, остается в поле изучения представителей различных научных политических направлений, как за рубежом, так и на постсоветском пространстве. Среди тех кто занимается этой проблемой можно назвать: Р.Аксельрода, Р. Кеохейна, А.Федосеева, А.Цыганкова. Особое внимание этой теме уделяли и уделяют внимание и украинские ученые: В.Кириченко, И.Дзюба, В.Горбулин, В.Литвин и другие.

В методологическом плане при рассмотрении положения государства на международной арене наиболее распространенным является подход, основанный на диалектическом единстве внутренней и внешней

политики. Положение страны в мировой политике определяется ее внутренними и внешними характеристиками, которые сложным образом взаимосвязаны и взаимозависимы. Данный подход нашел свое должное отображение в теоретических концепциях исследователей, занимающихся проблемами мировой политики и международных отношений: Й.Фергюсона, Р.Мансбаха, Н.Косолапова, А.Цыганкова, Э.Позднякова и др. Известный российский ученый в области международных отношений Н.Косолапов полагает, что: «Объективная основа внешнеполитического процесса – взаимосвязь и взаимодействие политик внутренней и внешней и их содержательное единство» [4].

Формирование внешней политики государства зависит от следующих внутренних факторов: существующего политического режима, конкретно-политического наполнения курса государства на международной арене, национального интереса данного субъекта мировой политики, практического потенциала, социально-культурологического содержания, идеологической направленности, ориентации политической элиты. На положение страны в мировой системе и формирование ее внешнеполитического курса влияют также внешние факторы: специфическая гетерогенная международная среда, анархичный характер международных отношений, национальные интересы государств мегауровня в мировой политике, глобальные экономические и политические процессы и т.д. В основе внешней политики любого государства лежат национальные интересы данной страны, ближайшие и долгосрочные перспективы.

Безусловно, все вышеперечисленные подходы необходимы для полноценного анализа внешнеполитической деятельности Украинского государства.

Внешние факторы, влияющие на формирование внешнеполитического курса украинского государства.

Особо следует остановиться на анализе внешних факторов, влияющих на формирование внешней политики Украины, которые уместно было бы разделить на две группы. К первой группе, относятся изменения глобального характера, произошедшие в мире за последнее десятилетие XX века и, приведшие к формированию новой системы международных отношений, становлению новых тенденций в мировой политике. Интеграционные и дезинтеграционные процессы (распад СССР и Варшавского договора, объединение Германии, интеграция европейских государств), отход от авторитаризма многих государств («глобальная волна демократии»), новое качество мировой экономики, возникновение новых форм применения силы, появление новых, негосударственных субъектов мировой политики (транснациональные корпорации, международные неправительственные организации, общественные движения, отдельные личности, различные ассоциации и

др.); изменение норм международного права (двойные, тройные и т.д. стандарты, пренебрежение нормами международного права многими государствами), усиление национализма, активизация международного терроризма и многие другие факторы, что является далеко не полным перечнем причин глобального характера.

Вторая группа внешних причин находится в прямой взаимосвязи с вышеуказанными изменениями глобального характера, но с более конкретным содержанием: взаимоотношения крупных и влиятельных государств и их национальных интересов в системе международных отношений: США и европейских государств, России и США, России и НАТО. Положение Украины в национальных интересах государств задающих тон в мировой среде. В связи с этим интересна предложенная Р.Патнэмом модель двухуровневой теории игр, основанной на принципе «победитель устанавливает порядок» [5]. На сегодняшний день сильные в экономическом и политическом плане государства не рассматривают Украину как равноправного партнера, поэтому необходимо искать новый более эффективный курс в сложившихся обстоятельствах. Вышеуказанные внешние причины во многом обусловили особенность внешнеполитического процесса украинского государства – «многовекторность». Векторы украинской внешней политики: Россия, СНГ, ЕС, США, НАТО, Восточная и Центральная Европа, ГУУАМ (Грузия, Украина, Азербайджан, Молдова, Узбекистан). Такая форма внешнеполитической деятельности не случайность, а результат балансирования между Западом и Россией, между различными системами, различными культурами.

Внутренние факторы, формирующие внешнеполитическую деятельность украинского государства

✓

Анализируя конкретно-политическое наполнение украинской внешней политики следует отметить, что суверенное государство Украина является европейской по этническому составу, с территорией – 607 тыс квадратных километров, количеством населения (на 1 января 2001г.) – 49,3 млн.чел. [6], имеет выгодное географическое положение, выходы к Черному и Азовскому морям, благоприятные климатические условия, богатые природные ресурсы. Однако, несмотря на перечисленные «плюсы» Украина все еще остается аутсайдером в мировой политике. Какие «минусы» мешают ей занять более достойное место в мировой системе? Основными «минусами» можно считать недостаточно развитую рыночную экономику, недостаточный динамизм реформ, долги, отсутствие развитого гражданского общества. Конечно, по сравнению с 1998г. сегодня в экономике наблюдаются существенные положительные сдвиги, однако этого недостаточно для активизации действий во внешней среде.

К внутренним факторам, определяющим специфику украинской внешней политики, следует отнести социально-культурологические аспек-

ты: национальную идентичность, ментальность, историческое развитие, цивилизационные характеристики, политическую культуру, религиозную принадлежность, идеологическую направленность [7]. Современная Украина переживает сложные процессы изменения политической системы на всех уровнях. Не имея традиций государственности, отказавшись от прежних идеологических ориентиров и навыков советской политической культуры, имея существенные культурные и религиозные различия между западным и восточным регионами, украинское государство выбирает свой внешнеполитический курс. Анализируя внутренние причины, влияющие на положение Украины в мировой политике, необходимо также обратить внимание на модернизационные и демократизационные процессы, происходящие в стране. Наблюдающийся «синдром модернизации» и проблемы демократизации сказываются на политической деятельности государства как внутри, так и вовне. Неконсолидированность украинского общества, непринятие обществом в целом новых ценностных ориентиров, высокая степень маргинализации, различная внешнеполитическая ориентация Запада и Востока Украины, неспособность выработки системных и социальных интересов привели к противоречивости приоритетов внешнеполитической направленности, как среди социальных групп, так и среди политической элиты. Разнонаправленность внешнеполитической ориентации украинской политической элиты мешает формированию последовательной и гибкой внешней политики.

Новая политическая элита, избранная 31 марта 2002г. в новый украинский парламент, может внести коррективы в механизм внешнеполитического процесса.

Все вышеперечисленные факторы определяют порядок формирования и осуществления государством политики вовне.

Этапы внешнеполитической деятельности Украины.

Условно можно выделить следующие этапы внешнеполитической деятельности Украины: первый или начальный этап (1991-1993гг.), второй этап (1994-1997гг.), третий этап (1998-1999гг.), четвертый этап (2000-2001гг.).

Процесс формирования внешнеполитической доктрины Украинского государства проходил в несколько этапов и имел ряд особенностей. Для построения новой внешнеполитической доктрины украинскому руководству необходимо было определить приоритетные задачи в новых международных условиях, с учетом объективных и субъективных факторов. Объективной приоритетной направленностью для Украины в 1991г., явилась выработка качественно нового уровня политического общения с теми сильными государствами, от экономики и политики которых страна была зависима. На начальном этапе (1991-1993гг.), после провозглашения независи-

мости, главной задачей внешнеполитической деятельности молодого государства, ставшего на демократический путь развития было обеспечение международного признания, утверждение международной правосубъектности, установление равноправных отношений с другими государствами, создание внешнеполитических ведомств, разработка внешнеполитической концепции. К концу 1992г. Украину как независимую страну признало 132 государства, она вошла во многие международные и финансовые организации, в частности в Международный валютный фонд, Международный банк реконструкции и развития, ОБСЕ. Главное содержание национальных интересов и задач внешней политики Украины обозначено в основоположных документах и законодательных актах – Конституции Украины, Декларации о государственном суверенитете, Основных направлениях внешней политики Украины (1993г.), международных договорах, выступлениях президента. В этот период Украина перестала быть ядерной державой.

Второй этап внешнеполитической деятельности Украины (1994-1997гг.), можно охарактеризовать как успешный и плодотворный. С 1994г. Украина перешла от тактики пассивного ожидания к тактике активного продвижения своих национальных интересов, в соответствии со своим статусом. Данный период, характеризуется следующими важными событиями: в феврале 1994г. Украина присоединилась к программе НАТО «Партнерство ради мира»; с 9 ноября 1995 она становится полноправным членом Совета Европы. В этот период получают новое развитие украинско-американские отношения. Украина и США подписывают Хартию украинско-американского партнерства, дружбы и сотрудничества. В 1996г. происходит подписание совместного заявления о создании Украинско-американской межгосударственной комиссии. В этот период заметно возросли масштабы регионального сотрудничества Украины, результатом чего стало формирование различных объединений. Так, например, в мае 1997г. был образован Балто-Черноморский альянс (Украина, Польша, Латвия, Эстония, Литва). В октябре 1997г. было образовано объединение ГУАМ (Грузия, Украина, Азербайджан, Молдова), позже присоединился Узбекистан. С 1996г. Украина является постоянным членом организации Центральноевропейская инициатива (ЦЕИ). Продолжилось развитие двусторонних отношений со многими государствами. В плоскость стабильного партнерства были переведены отношения с Федеративной Республикой Германией.

Третий этап внешней политики украинского государства (1998-1999), связан с глубоким экономическим кризисом 1998-99гг. Этот этап характеризуется существенным ограничением деятельности Украины во внешней среде. Предпочтение во внешнеполитическом курсе отдается региональному сотрудничеству. В этот период происходят положительные сдвиги во взаимоотношениях с Россией и другими постсоветскими республиками. 27 февраля 1998г. между Украиной и Россией был подписан Договор об экономическом сотрудничестве и межгосударственная Программа развития экономических связей на 1998-2007гг.

Четвертый этап внешнеполитической деятельности Украины (2000-2001), можно охарактеризовать как достаточно активный. К 2001г. Украину как независимое государство признали и установили дипломатические отношения 168 стран мира. В Украине функционирует 62 посольства, 4 отделения посольств, 14 представительств международных организаций, 15 генеральных консульств, 19 стран представлены почетными консулами. Украина представлена своими дипломатическими представительствами и консульскими учреждениями в 62 странах мира. В этот период произошло закрытие Чернобыльской АЭС. В марте 2001 г Украина председательствовала в Совете Безопасности ООН, что повлияло на поднятие авторитета украинского государства на международной арене. В целом, существенных сдвигов по пути интеграции Украины в европейские структуры в этот период не было, но наблюдалось явное сближение с Россией, активизация регионального сотрудничества, углубление двусторонних отношений со многими государствами, в частности с Германией, Францией.

Как изменялись представления украинского общества с 1992 по 2000гг. относительно приоритетной направленности внешней политики Украины можно увидеть из следующей таблицы[8].

Таблица 1

Какому пути развития Украины вы отдаете предпочтение?	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Прежде всего расширять связи в рамках СНГ	37,4	40	38,8	31,8	23,7	23,8	18,5	15,4
Развитие отношений в основном с Россией	6,3	17,5	14,8	14,4	4,5	5,0	4,8	4,1
Укреплять восточнославянский Блок (Украина, Белоруссия Россия)	18,5				24,3	23,7	24,0	22,8
Создавать Балто-Черноморскому союзу		1,7	0,8	0,9	0,8	0,9	1,0	
Связи с бывшими соцстранами	11,7	-	-	-	-	-	-	-
Связи с развитыми странами Запада	34,2	13,3	13,9	15,9	13,8	12,8	16,4	16,5
Опирается на собственные ресурсы, укрепляя независимость	27,5	13,3	14,4	18,5	16,1	17,7	19,7	26,1

Разные регионы Украины имеют право выбирать свой путь	5,1	4,2	4,4	4,5	4,1	5,0	4,1	3,5
Другое	1,1	2,3	1,9	1,7	1,4	1,6	1,7	1,5
Трудно ответить	9,6	9,5	10,8	12,2	11,3	9,3	9,7	10,1
Не ответили	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,2	0,1	0,0

Подробнее остановимся на некоторых приоритетных внешнеполитических направлениях Украины.

Украина и Европейский Союз.

Как уже отмечалось, одним из приоритетных направлений внешней политики Украины является – Европейский Союз (ЕС). Темпы и интенсивность сотрудничества Украины и ЕС зависят от выполнения определенных условий. Решением Европейского Совета (1993) предусматривалось, что в ЕС могут быть приняты государства, способные обеспечить стабильность государственных и общественных институтов, гарантии демократии, верховенство закона и соблюдение прав человека, включая защиту прав меньшинств. Страны кандидаты должны иметь развитую рыночную экономику, эффективное управление и стабильное финансово-экономическое положение[9]. На протяжении десятилетнего периода Украина поступательно, хотя и очень медленно идет по пути интеграции в ЕС. Конечно, те требования, которые выдвигает европейская сторона, не могли быть реализованы нашей стороной ни в 1993г. ни сейчас, поэтому для Украины вступление в ЕС является отдаленной перспективой, а ближайшая перспектива – это ассоциированное членство в ЕС.

Первая встреча «Украина – ЕС» на высоком политическом уровне была проведена в сентябре 1992г. с участием Президента Украины и Главы Комиссии Европейских Содружеств. В октябре 1993г. в Киеве открылось Представительство Европейской Комиссии в Украине. 14 июня 1994г. в Люксембурге был подписан договор о партнерстве и сотрудничестве (ратифицирован всеми членами ЕС 1 марта 1998г.) В июне 1996г. ЕС закрепляет за Украиной статус государства с переходной экономикой. За 1998-2000 гг. состоялось четыре саммита «Украина – ЕС», где обговаривались проблемы двустороннего сотрудничества и были приняты решения относительно интеграции Украины в ЕС. Экономический кризис в Украине 1998-99гг. существенно усилил несоответствие украинского государства критериям европейской интеграции, и увеличил дистанцию между Украиной и государствами Центральной Европы, которые уже признаны кандидатами на вступление в ЕС [10]. Однако, несмотря на объективные трудности в этом вопросе, Украина не должна отказываться от европейского ориентира.

Следует отметить, что большинство граждан Украины позитивно относятся к идее вступления в ЕС (См. таблицу 2)[11].

Таблица 2

Как вы относитесь к вступлению Украины в ЕС?	2000г
Позитивно	56,0%
Трудно ответить	34,4%
Негативно	9,6%
Не ответили	0,1%

2001г. был годом реализации Программы интеграции Украины в ЕС. На Ялтинском саммите Украина – ЕС (11 сентября 2001г.) европейская сторона приняла Стратегию и Программы интеграции Украины в ЕС. В соответствии с планом действий на 2002г., утвержденным Кабинетом Министров 28 января 2002г, предполагается расширение договорно-правовой базы между Украиной и ЕС. Планируется, что Украина с 2002г. присоединится к 5 конвенциям и более 20 договорам, осуществит шаги по вступлению в такие международные организации и объединения как Евроконтроль, Внутриввропейская организация налоговых администраций (ЮТА), Европейская ассоциация по аккредитации (ЕА) и Международный форум по аккредитации (IAF), Европейская ассоциация центральных депозитариев (ECSDA), объединения регионального уровня и др. Предполагается продолжение работы по обеспечению вступления Украины в Мировую организацию торговли, развитие взаимодействия с Интерполом и Европолем и Международной организацией миграции, Организацией Красного Креста и общественными организациями, такими как «Винрок Интернейшл» и «Ла СтрадаУкраина» в рамках международных программ борьбы с торговлей людьми и проституцией. В 2002г. предполагается завершить двухсторонние переговоры о доступе к рынкам товаров и услуг со странами-членами Рабочей группы по вопросам вступления Украины в ЕС. Планируется продолжить работу, относительно обеспечения участия Украины в заседаниях рабочей группы МАГАТЭ; развития Информационного общества в рамках Меморандума между Госкомсвязи и Гендиректоратом ЕК (GDSNFSO), участие Украины в международной деятельности по вопросам борьбы с контрабандой, незаконным перемещением наркотиков и учебных программах Европейского центра техногенной безопасности (TESEC) и т.д. [12]. Безусловно, все эти планируемые действия будут способствовать продвижению Украины в ЕС, но результат будет зависеть от внутривнутриполитического развития нашего государства, а также внешних факторов, прежде всего взаимоотношений ЕС и США, США – Россия, Россия – ЕС.

Українсько-російські відносини.

По геополітичеським, історичеським, культурным, економічеським причинам відносини між Україною і Росією мають іськлюдчельно важне значення. Взаємодносини між двума державами за десятилітній період претерпели множество складних проблем. К об'єктивним факторам, ускладнюючим рівноправне співробітництво між двума державами, необхідно віднести наступельє. Взаємодпретензії по проблемі Чорноморського флоту, Крима, статусу г. Севастополя. Економічеські проблеми: кризисне состояние економік двух держав після распаду СССР, несбалансована інтеграція національних господарств України і Російської федерації в неререформованне пространство Содружества Независимых держав (СНГ), одностороння зависимость України од ісьточників енергоснабжения і одельних видів срьє, долги, транзит енергоносителей в Європу через (ілі в обход) територію України. Нельзя отрицать і тот факт, что Россия, особливо в начале 90-х годов рассматривала Украину как сферу своего влияния, а не как равноправного стратегического партнера, сказывались імперські амбіції і статус домінуючого звена в відносинах с державами в данном геополітичеськом регіоні. В этот период Россия всячеські стремилась не выпустить из своего влияния Украину, втягивая ее в новые интеграционные структуры (союз Белоруссии – России), ілі через укрепление организационных структур СНГ. Болезненно воспринималось російської політичеської елітой появленія на постсоветском пространстве интеграционных структур типа ГУУАМ альтернативных СНГ. Не соответствовало національным інтересам России і стремление Украины вступить в военно-політичеський блок НАТО. Політичеська еліта українського державства в этот период в ответ на давление России, строила свою внешнеполітичеськую доктрину, орієнтованную на Запад і не без помощи западных держав, в частности США. Відносини української сторони с Російської федерацією строились на основе конфронтации, что также негативно влияло на взаємодносини двух славянських державств, как в політичеськом, так і в економічеськом плане. К факторам, ускладнюючим відносини між Україною і Росією, следует отнести подталкивание их к конфликту извне, прежде всего со стороны США, стремящихся недопустить подконтрольности Украины России. В данном случае Запад рассматривает Украину, не как государство со своими национальными інтересами, а как територію, «буферную зону» между Западом і Востоком. Такой подход не может положительно влиять на полноценное развитие украинського державства, которое будет постоянно зависеть от тех требований, которые будут выдвигаться державами, определяющими мировую політичеськую ігру. От такого подхода должна отказаться і Россия. С 1999г українсько-російські відносини стали качественно изменяться в лучшую сторону. Состоялся ряд результативных встреч на высшем уровне, на уровне

регионов, підписан ряд договорів в газової, електроенергетическої, воєно-техніческої сферах, прийнято рішення о строительстві енергоблоків Ровенської і Хмельницької АЕС. В відповідності з заявленнями президентів двох держав 2002г. повинен стати «роком України в Росії», а 2003-і – «роком Росії в Україні». В цілому спостерігається прагнення керівників України і Росії конструктивно вирішувати проблемні питання і продовжувати розвивати відносини на всіх напрямках.

Україна – НАТО. Відносини між Україною і воєно-політическим блоком НАТО українськими і російськими політологами оцінюються по різному: як крайнє негативні, як позитивні, як нічого не значащі. Таке різниця мнєній виходить із самої проблеми. Дійствительно, взаємодносини НАТО – Україна неоднозначні. С одної сторони, вступлення в євроатлантический союз можна розглядати як шлях еволюціонного інтегрування в європейську систему колективної безпеки і в Європейський Союз. Включенність в євроатлантическі відносини – це можливість подолення отставання від інших більш успішних держав Центральної Європи, участь в європейській політиці. С другої сторони, розширення НАТО на Восток – це створення нової системи європейської безпеки підконтрольної атлантическим структурам. Балканський кризис 1999г підтвердив цей факт. Бомбардування воєно-політическим блоком НАТО Югославського державства весною-літом 1999г. перечеркнули предьдущую систему колективної безпеки Європи, основанную на правовому урегулюванні конфліктів. Перспективу взаємодносин між НАТО і Україною складно предсказати. Все буде залежати від того, які критерії (геостратегіческіє или політико-економіческіє) будуть лежати в основі цього партнерства. Розвиток цих взаємодносин буде залежати і від внешнеполітических факторів: глобальних змінєній, ситуації в різних регіонах світа, відносин між США, ЕС, Росією. В відносинях Україна – НАТО немаловажне значення може грати той факт, що Україна в 1990г. провозгласила себе внеблоковим державством. Об'єктивним фактором остається і те, що економіческе розвиток України не способствує її інтегруції в євроатлантическіє структури. В зв'язі з цим, неопределенність внеблокового статусу не буде являтися перешкодою на шляху співробітництва між цими інституціями до того моменту, пока економіка України не буде відповідати заданим стандартам, що дозволить їй інтегруватися в Альянс.

Неоднозначною являється позиція громадян України відносно НАТО і національних інтересів нашої держави.

Оцінка представителів політическої еліти о відповідності внешнеї політики національним інтересам України (см. табл. 3)[13].

Данні 2000 року показують, що в обществі переважають негативні настроєння відносно вступлення в НАТО (См. табл.4) [14].

В данній зв'язі інтересні предствалєння громадян Восточного регіона. Опрос проводився Донецьким інформаційно-аналітическим цен-

тром в городе Донецке в июне(2000г.), октябре(2000г.), июне (2001г.), сент-ябрь (2001г.) количество опрошенных -600 человек [14].

Таблица 3

	Декабрь 1997	Декабрь 1998	Декабрь 1999	Июнь 2000
Вступление в НАТО независимо от других стран	51,2	68,6	32,4	27,5
Внеблоковый, нейтральный статус	41,5	25,7	55,9	37,5
Вступление в НАТО вместе со странами СНГ	7,3	5,7	11,8	32,6
Вступление в военный союз стран СНГ	0,0	0,0	0,0	2,5

Таблица 4

Как вы относитесь к вступлению Украины в НАТО?	2000
Позитивно	24.9
Трудно ответить	41.5
Негативно	33.5
Не ответили	0.1

Таблица 5 и 6

Межгосударственные отношения со странами НАТО

	Июнь 2000	Октябрь 2000
В чем-то хорошие		
В чем-то напряженные	41%	45.33%
Затруднились ответить	29%	26.17%
Скорее плохие/напряженные	14%	15%
Скорее хорошие добрососедские	10.83%	8.17%
Плохие, напряженные	3.17%	4%
Хорошие, добрососедские	2%	1.33%
	Июнь 2000	Октябрь 2000
Насколько хорошие, настолько и плохие	37.33%	27.50%
Скорее напряженные, плохие	24%	26.17%
Затрудняюсь ответить	19.6%	21.17%
Скорее хорошие добрососедские	9.17%	14%
Плохие напряженные	7.17%	9%
Хорошие, добрососедские	2.67%	2.67%

По результатам опроса видно, что отношение к НАТО изменилось к 2001г. в худшую сторону. Именно в этот период наблюдается сближение Украины с Россией. Данные 2002г. показывают на некоторые изменения в отношении украинцев к НАТО. На вопрос: «Необходимо ли вступление Украины в НАТО?», 14,4% респондентов ответили позитивно, 36,3% – не исключают такой возможности в отдаленном будущем. Противники вступления в Альянс составляют – 30,5% населения, а 18,8% – не определилась по данному вопросу[15].

Выборы 2002г. в новый парламент и перспективы внешней политики Украины

Новый украинский парламент, избранный в марте 2002г., начнет новый этап внешнеполитического процесса. Новая политическая элита будет определять приоритетные внешнеполитические направления для нашего государства.

По мнению многих российских и украинских журналистов выборы в украинский парламент напоминали футбольный матч между Россией и США на «украинском поле». Уже в ходе предвыборной кампании обнаружили некоторые различия у представителей различных политических сил, претендующих на победу, относительно внешнеполитического курса Украины в будущем. Эти различия наглядно видны в исследовании, проведенном социологической службой Центра Разумкова с 3 января по 6 февраля 2002г. [16].

Большинство партий и блоков считают, что наибольшее влияние на Украину оказывают США. Такую позицию разделяют Коммунистическая партия Украины (КПУ), Блок Юлии Тимошенко (БЮТ), Социалистическая партия Украины (СПУ). Очевидно, что представители двух последних политических сил не скрывают своих симпатий по отношению к США. В свою очередь США, так же ориентировались на эти силы, как оппозиционные. Неслучайно, что именно с лидерами БЮТ, СПУ и блока «Наша Украина» накануне выборов встречалась Мадлен Олбрайт (бывший госсекретарь США). Представители большинства политических сил не исключают и влияние России. Превалирует позиция, что Украина, как и раньше, находится под сильным влиянием двух полюсов – США и России. Интересно, что ни одна из политических структур не называет сильным влияние ЕС.

Приоритетной составляющей внешней политики Украины большинство партий считают экономическую составляющую.

Нынешний уровень стратегического партнерства с другими государствами вызывает у большинства партий и блоков скепсис. Блоки «За Единую Україну!», БЮТ, СПУ, считают, что уровня стратегического партнерства Украина еще не достигла ни с одним государством. Лидеры блока «Наша Україна» полагают, что Украина вышла на уровень стратегического партнер-

ства с Польшей, Россией, Германией и США. Коммунистическая партия не обозначила свою позицию по этому вопросу.

Относительно приоритетов внешнеполитической деятельности Украины. Представители БЮТ обозначили приоритетными отношения со странами ЕС, КПУ – отношения с Россией. Блок «Наша Україна» выделяет триаду основных внешних направлений ЕС – Россия – США. Блок «За ЕДУ!» и СПУ считают одинаково приоритетными отношения и с Россией и со странами ЕС.

Практически все партии и блоки поддерживают вступление Украины в ЕС. Однако существуют существенные различия в отношении срока реализации этого вопроса. Так, блок «За Едину Україну!», блок Демократической партии Украины, СПУ считают, что это осуществиться через 10 лет. Блок Юлии Тимошенко, КПУ – 20 лет, Блок «Наша Україна» – 5 лет.

Все партии и блоки, которые преодолели 4% барьер подготовили свои законопроекты относительно создания нового документа, который бы обозначил основные направления внешней политики Украины.

Относительно двустороннего и многостороннего сотрудничества, то практически все политические силы считают необходимым углубление отношений с Российской Федерацией. Большинство партий и блоков поддерживают углубление сотрудничества с США, исключение составляет КПУ. Большинство высказывается за углубление контактов с НАТО, а в перспективе вступления Украины в Альянс. Большинство блоков и партий высказалось против вступления Украины в Союз России и Белоруссии. Относительно углубления отношений в рамках ГУУАМ все партии, кроме КПУ высказались положительно. Большинство партий и блоков не поддерживают присоединения Украины к системе коллективной безопасности СНГ – Ташкентскому договору. Относительно вхождения Украины в Евразийское экономическое содружество позиции партий и блоков различны. Блоки: «За Едину Україну!», «Наша Україна», Демократическая партия Украины выступают против участия украинского государства в этой организации, блок Юлии Тимошенко и КПУ поддерживают вступление в этот союз.

Таким образом, ознакомившись с позицией будущих парламентариев, относительно внешнеполитической деятельности Украины можно сделать некоторые предположения. Вероятнее всего, что позиция нового парламента относительно интересующего вопроса мало чем будет отличаться от позиции предыдущего. Приоритеты остались прежними – ЕС, Россия, США, поэтому разногласий по этому вопросу быть не должно. Может измениться лишь интенсивность какого либо сотрудничества, что будет зависеть от «большинства» в парламенте. Достаточно прагматичным должно быть региональное сотрудничество.

При определении внешнеполитических перспектив для Украины, необходимо теоретическое понимание процесса «совпадения целей» национально-государственных и международных в системе мировой политики. Понятие «совпадение целей» относительное, но оно дает представление о

взаимодействии внутренних и внешних факторов. Как уже указывалось, в основе внешней политики государства лежит национальный интерес. Международные цели в современной мировой политике определяют круг сильных в экономическом и политическом плане государств, т.е. государств мегауровня. В основе процесса «совпадения целей» лежит компромисс между международными и национальными интересами. Для Украины на современном этапе главное – достижение компромисса между своими национальными интересами и интересами США, ЕС и России. Ближайшие перспективы для Украины – это дальнейшее углубление отношений и сотрудничество на равноправной основе с Россией, странами ЕС, США, государствами СНГ; продолжать сотрудничество с международными универсальными и региональными организациями; дальнейшая работа над внешнеполитическим курсом государства в соответствии с его статусным положением. К отдаленным перспективам можно отнести интеграцию в европейские и атлантические структуры на равноправной основе.

Литература

1. Современные международные отношения. / Под ред А.В. Торкунова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – С. 17-19.
2. Сандерс Д. Международные отношения: неореализм и неолиберализм./ Политическая наука: новые направления. Часть V. Международные отношения. – М.: Вече, 1999. – С.410– 424.
3. Моргентгау Г. Международная политика // Антология мировой политической мысли. Т.2.– М.,1997.–С.501-507. См. также Цыганков А.Г. Моргентгау: Взгляд на внешнюю политику // Социально политические науки. – 1991. – №1.
4. Косолапов Н. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений. // – Мировая экономика и международные отношения. – №3.– МД999.–С.70
5. Сандерс Д. Международные отношения: неореализм и неолиберализм./ Политическая наука: новые направления. Часть V. Международные отношения. – М.: Вече, 1999. – С.416.
6. Абетка української політики: Довідник. – К.: Смолоскип, 2000 – Вип.4/ Авт упоряд.: МТоменко та ін. – 2001.– Сю.
7. См об этом подробнее в книге Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого– світогляданаліз./В.Андрущенко, Л.Губерський, М.Михальченко. -К.: ЗнанняУкраїни,2002.– 578с.
8. Українське суспільство: моніторинг – 2000р. – К.: Інститут соціології ПАН України, 2000.–С.328.
9. Поздняков В.ГанжаС. Новые страны на пороге Европейского Союза //Международная жизнь– №3.– М., 1999.–С.37-38.
10. Толстое С. Евroatлантические отношения: опыт адаптации Украины // Политическая мысль – №3.-1999.– С 76.

11. Українське суспільство: моніторинг – 2000р. – К: Інститут соціології НАН України, 2000.-С.330-331.
12. Євробюлетень огляд. – Лютий-січень 2002 – С.22-23. www.delukr.ccc.eu.int
13. Внешняя политика Украины 1999: XXVIII.
14. www.diac.dn.ua
15. www.useps.com.ua
16. Там же.

Відомості про автора

Чальцева Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, старший викладач, Донецький національний університет, м. Донецьк

Чарських І. Ю. (Донецьк)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ АНТИДЕМОКРАТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ФОРМУВАННІ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ

В країні Центральної Європи на початку XIX століття демократія разом з наполеонівськими солдатами прийшла як визволитель, а пішла з них як ворог, бо поводи́ла себе як загарбник. Така компрометація мала одним з наслідків філософське творіння Г.Гегеля, яке цілком підходить як ідейне обґрунтування авторитаризму. Чи не наступає «світова демократія» сьогодні на ті ж самі граблі?

І без помилок та негативних проявів в сучасній політиці Заходу щодо України, середовище для усвідомлення демократії тут є доволі суперечливим. Всупереч теорії початкова стадія суспільного транзиту (лібералізація та запровадження формально демократичних інституцій) випереджала та продовжує випереджати поширення і утвердження демократичних уподобань. Демократія сприймається часто-густо як виключно західна ідея. Критична маса нової політичної культури, громадянського суспільства формується дуже повільно. Виявляється також, що демократія – не така проста річ, щоб нею оперувати, в ній жити та діяти. Треба багато знати і розуміти: як демократія повинна бути влаштована, яким є коло інституційних повноважень та структура посад, як система повинна працювати в теорії, і як вона працює на практиці. Треба прикласти чималі зусилля, щоб засвоїти цей великий обсяг знань та вміти ними скористатися, відстоюючи свої інтереси.

Справа ускладнюється тим, що, по-перше, знання того у концентрованому вигляді ніде узяти, бо, скажімо, спеціального підручника до недавнього часу не було. От і відкладалося у масовій свідомості: «ідея чужа, механізм

складний, працює погано». До того ж, – по друге, – роз'яснити на словах, що таке демократія і як вона працює в теорії, ще недостатньо, щоб такі відомості засвоювалися, тим більше трансформувалися у навички. Це є можливим лише за умов, коли навколишня практика не буде антидемократичною, коли ті, хто навчається теорії демократії, могли б брати участь у дійсно демократичних заходах у реальному повсякденному житті.

У країнах Центрально-Східної Європи демократію було проголошено синхронно з економічними реформами. Економічні перевантаження та відверте розкрадання владою та її креатурою загальнодержавної власності внесли значний внесок у розчарування такою «демократією», при якій відбувалося не покращення життя, а падіння життєвого рівня. В Україні дуже глибоким виглядає розрив між очікуваннями та плодами демократизації, безробітні та зuboжілі, які перебувають не «в сплячці», як вважають деякі політологи, а в метушні у намаганнях вижити, вимагають не демократії, а роботи та коштів на прожиття, в той час, як міжнародна допомога та Інвестиції прямують не стільки до «нових демократій», скільки до «старих диктатур».

За підрахунками NEIS¹, у 1989 р., коли закінчилася «холодна війна», 53,4% імпорту США з країн «третього світу» припадало на демократичні країни (тобто більше половини, якщо не враховувати нафту). Зараз в світі існує більше демократій, ніж було наприкінці 80-х рр. Але, за тією ж методикою підрахунку, на демократії «третього світу» припадає лише третина (34,9%) імпорту в США з країн «третього світу». «Ми не можемо стверджувати, що американський бізнес віддає абсолютну перевагу авторитарним країнам, – пише виконавчий директор NEIS Д.Джезеп (Jessup). – Навряд чи питання, демократія, – чи не-демократія? – повстає в свідомості бізнесмена, коли він приймає рішення про вкладання грошей. Але, може це є підсвідомий вибір», – робить висновок цей аналітик. Тобто, американські бізнесмени, на його погляд, цілком ймовірно, є підсвідомими антидемократами! Ми знаходимо підтвердження цієї гіпотези у висловлюваннях самих представників великого бізнесу: «Демократія є бажаною формою правління, але це – не обов'язково найбільш ефективна форма управління» (Р.Левен з J.P.Morgan). Т.Палей, інший аналітик NEIS, відкоментував цей вислів як аморальний, але ж мораль і прибуток не можуть мирно співіснувати, – каже він на закінчення.

Для нас тут вже нема нічого нового ані в теорії, ані у повсякденні. Але в масовій свідомості до того ж відкладається: якщо про це було добре відомо з самого початку, нащо ж було базикати про відновлення справедливості та високу мораль демократії західного типу? Відчуття обманутості формує в ма-

¹ New Economy Information Service (NEIS) – мозковий центр, який аналізує проекти глобалізації. Ця служба використовує дані Уряду США та Міжнародного банку щодо світової торгівлі та інвестицій. Вона позичає політичні рейтинги, складені Freedom House – міжнародною правозахисною організацією, що розподіляє країни світу на «вільні», «частково вільні» та «невільні» залежно від існуючого там рівня прав та громадянських свобод.

совій свідомості претензії на адресу «глобальної демократії» взагалі, української демократизації зокрема. Наші інтелектуали в більшості своїй налаштовані проти української модифікації квазі-демократії, де домінують «олігархи», моральні чесноти розлучені з успіхом, компетентність – з владою. Світова демократія для рядового спостерігача з'являється то у вигляді американського президента в розпалі секс-скандалу, то уособлюється в постаті занадто вимогливого директора МВФ, який наполягає на згортанні соціальних програм захисту населення, дерегуляції добувного та транспортного секторів, подальшого скорочення витрат на медицину та освіту.

В літературі слушно вказується на недалекоглядність адміністрації Дж.Буша-старшого щодо перспектив існування СРСР [1,86-87]. Пояснюють це сліпим слідуванням за певною ідеологією. В повоєнні десятиліття аналітики на Заході мовляв здебільшого не стільки ініціювали ті чи інші напрями поведінки своїх держав, скільки пояснювали, виправдовували і всіляко аргументували вже обраний ними курс. На наш погляд, справа не стільки в тім, що їх позиція була ідеологічно обумовлена, бо це цілком природно для міжнародних відносин, скільки в існуванні досить великого розриву між привабливою ідеологією і фактичною поведінкою. Пропагандистські пояснення і виправдання не були, а в деяких випадках, як це було з бомбардуваннями Югославії, не могли бути вдалим і ґрунтовним, що справляло враження фарисейства й демагогії. Тому й стійка недовіра нашого населення не тільки до радянської і пострадянської внутрішньої, а й до західної зовнішньої пропаганди.

Велике значення має нерівність України як учасника системи міжнародних відносин. При чому наявною є неадекватність констатацій з боку українських владних структур щодо своїх зовнішньополітичних успіхів. Фахівці вказують на скорочення реальної політичної присутності України в Європі і навіть в зоні СНД, її незначний вплив на вирішення принципових питань міжнародної політики [2]. Про наміри впливати на внутрішній розвиток України відверто говорять і Дж.Сорос [3], і у МВФ, і у країнах «великої сімки», нібито втручання у внутрішні справи впливає з міжнародного права. Чим більше Захід опиняється утягнутим в організацію політичного та економічного життя в Україні, тим менше владні структури взагалі можуть бути відповідальними перед населенням країни. Тим самим унеможливується зв'язок між урядом та народом, тобто основна норма усіх сучасних форм представницької демократії. І це є проявом дуже важливого, якщо не сказати – фундаментального, протиріччя ідеології ліберального глобалізму. Conditionality як головний засіб неоліберального проекту демократизації світу входить у супереч з принципами демократії. Про це слід пам'ятати, зважаючи на проголошені владою в Україні конкретні строки приєднання до ЄС (2004 – асоційоване членство, 2010 – вступ до організації). Результати опитувань 2000-2001 рр., проведених соціологічною службою УЦЕПД, свідчать про те, що перспектива наближення ЄС до кордонів України сприймається населенням стримано-позитивно. Опитані усвідомлюють значне економічне відставання, що стримує українську євроінтеграцію. Хоча більшість респондентів

(66%) переконана в необхідності вступу до ЄС протягом найближчих 5-10 років [4], не менша більшість впевнена, що Україні це не вдасться через негаразди в економіці та низький рівень життя. При цьому про відповідність рівня демократизму українського суспільства політичній низці Копенгагенських критеріїв² взагалі ніхто, в тому числі й організатори опитувань, не згадують.

Слід враховувати, що під прапором демократії протягом другої половини ХХ століття неодноразово відбувалося грубе втручання у внутрішні справи суверенних держав, що призводило до встановлення диктаторських режимів на кшталт піночетівського у Чилі. Це явище Р.Фальк називає «геополітичним привласненням демократії» [5]. Воно ґрунтовно засуджувалося у радянській контрпропаганді, і це відклалося у масовій свідомості. Під гаслами демократії неодноразово загрожували Радянському Союзу під час «холодної війни», і це назавжди залишилося в історичній пам'яті тієї значної групи людей, які продовжують себе відчувати часткою колишньої наддержави. Крім того, певна частина українського суспільства вважає своє суспільство в цілому таким, яке, хоча й потрапило зараз у скрутне становище, є інтелектуально розвиненішим та більш схильним до моральних чеснот, ніж, скажімо, американське. І вона не визнає за американцями права місіонерствувати та повчати нас демократії. Останнє дещо нагадує позицію, яка була висловлена Президентом України під час виборчої кампанії-2002, про що мова піде далі, але підстави для такої позиції значно глибші та ґрунтовніші, ніж у того, хто її оприлюднив, – і, зауважимо, не дуже вдало.

В Україні зростає прошарок тих, хто має негативний досвід контактів з Заходом – підприємці, які спробували проникнути на західний ринок і розорилися, колективи підприємств, які постраждали від несподіваних і несправедливих митних обмежень на імпорт їх продукції та антидемпінгових розслідувань, приватні особи, до яких на Заході поставилися як до людей другого сорту, а часто-густо – зовсім як не до людей. Стосовно останнього, лише за офіційною статистикою, більш як десяти тисячам українців щорічно

² Перша редакція «Копенгагенські критеріїв» до кандидатів у члени ЄС, що розширюється, була прийнята у червні 1993 р. на засіданні Європейської Ради, яка проходила у столиці Данії. Вони включають: забезпечення свободи парламентських, президентських виборів і виборів до місцевих органів влади; створення та розширення діяльності демократичних інституцій, неурядових організацій, незалежних засобів масової інформації; прийняття законодавства, що надійно захищає права меншин, і створення відповідних установ; посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією; вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів; створення надійно діючих інститутів у сфері юстиції і внутрішніх справ; здійснення заходів з протидії дискримінації у всіх сферах суспільного життя; гарантії незалежності судової влади, покращання функціонування судів; захист особистих свобод.

консульські служби України допомагають повернутися на батьківщину. Це люди, які потрапили в біду за кордоном [6]. В основному – це жінки-емігранти, що впізнали весь жах безправ'я і знущань в системі західної секс-індустрії і які після цього розмови про західну демократію не можуть сприймати інакше, як лицемірство і блюзнірство.

Навряд чи відповідає вимогам декларованого на всіх рівнях переходу до багатополусної системи міжнародних відносин, або системи «демократичного миру» таке становище, коли світ залишається поділеним на дуже багатих і дуже бідних, таких, кому диктують норми поведінки, і тих, хто і далі збирається їх диктувати. Легко зрозуміти, що народу України не можуть сподобатися ані бундючність сили, ані ті правила гри в світовій системі, які є нав'язаними, і ним не обиралися. Демократія і ринкова економіка – це, окрім всього іншого, ще й система глобальної конкуренції. Залежність, що зростає від Заходу і Росії, втрата позицій в міжнародному розподілі праці, відставання від загальноєвропейських процесів – все це характеризує Україну як таку, що заздалегідь програє. Можна не полюбляти відносини всередині команди, але, коли відчуваєш її своєю і усвідомлюєш, що вона не може виграти за правилами, які склалися, то навряд чи будеш радіти від тих правил, до того ж ще й продиктованих. Значна частина людей в нас незадоволена підпорядкованим становищем їх країни в системі світового господарства, або, як висловлюються антиглобалісти, у «глобальному феодализмі нової економіки».

Коли ж в Україні наставали вибори, то їх результат, – а він до останнього часу задовольняв Захід, – подавався у зарубіжних ЗМІ як наслідок вільного, відкритого, демократичного змагання. Якщо населення країни з середини бачило, що вибори не були чистими, то створювалося протиставлення демократії і чесності. Обстоювання пріоритетності прозахідного вектора зовнішньої політики на виборах внаслідок «проросійськості» основного електорату і орієнтації головних конкурентів боротьби за владні посади саме на широку масу виборців, залишалося до появи у «великій політиці» В.Ющенка прерогативою низькорейтингових рухівських представників, що теж не сприяло піднесенню популярності глобальної демократії. Той же самий ефект справляє висвітлення в ЗМІ позиції З.Бжезінського [7,24-28], який найбільш рішуче з антиросійських позицій відстоює необхідність інтеграції України в натовські структури і «західну демократичну спільноту». З давніх радянських часів у вітчизняних мас-медіа склався стійкий негативний імідж цього політика і політолога. Інерція його сприйняття у масовій свідомості теж спрацьовує як зовнішній чинник антидемократичних настроїв.

Коли ж перемога блоку Ющенко протягом останніх виборчих перегонів виявилася доволі умовною, не такою переконливою, як розраховували його симпатичні на Заході, перш за все у США, то одразу з'явилася велика кількість негативних відзивів у західних ЗМІ щодо адміністративного тиску, нерівного доступу учасників виборчих перегонів до українських газет і особливо телеканалів, підтасувань у виборчих комісіях тощо [8]. Виникає питання, чому ж тоді західні мас-медіа, які зараз так непокояться з приводу нерівності

й недемократичності, не тривожилися, коли на попередніх виборах використання адмінресурсу було таким же безсоромним? Закрадаються сумніви відносно гармонії демократизму та об'єктивності.

В підконтрольних владі ЗМІ чітко простежується лінія на висвітлення (і навіть викриття) антидемократизму сучасного політичного режиму в Білорусі. В порівнянні з владою Лукашенка, а особливо з тим, як вона у нас подається, політичні стосунки в Україні легше видавати за нібито демократичні. Але заслугове на увагу такий нюанс. Значна частина населення України налаштована проросійськи. «Недемократична» Білорусь йде на тісніший союз з Росією. «Демократична» Україна – ні. «Може демократія стоїть на заваді?» – розмірковує такий собі не дуже обізнаний пересічний громадянин. Для певної (і дуже значної!) частини електорату такий висновок прямо впливає внаслідок зусиль пропрезидентських газет та телеканалів, які призупинили антиросійську пропаганду лише наприкінці 2001 р.

Зробивши це, почали розігрувати антизахідну карту. На центральних телеканалах широку можливість для антиамериканських висловлювань отримала Н.Вітренко. Номінальний лідер «партії влади» ВЛитвин і сам Президент неодноразово заявляли про те, що вони вже виростили «з коротких штанішок» (тобто штанців. – Т.Ч.), і їх (а в іншому контексті – Україну) не треба вже вчити демократії і тому, як організувати вибори, натякаючи на казус затримки проголошення результатів останніх президентських виборів у США. Як наслідок, суспільство отримало ще один опорний сигнал антидемократизму у масовій свідомості.

З точки зору інтелектуалів, критика американської демократії як недемократії може бути значно більш серйозною, ніж закид з процедурного, певною мірою -технічного, – питання, як це робили Президент Кучма та його прибічники під час українських парламентських перегонів-2002, але поглиблювати антиамериканську критику означало для влади самій підставлятися під удар. Справа в тому, що, як відомо, чим більше грошей у передвиборчій кампанії, тим менше у ній демократії. А ніде в світі на передвиборчі перегони не витрачається грошей більше, ніж у Сполучених Штатах. Великі гроші (тобто великий бізнес) можуть купляти для себе політиків і цілі партії. Політика в такому разі стає сферою бізнесу. Завдання бізнесової діяльності – не опікування про демократію, а здобуття прибутку. У сучасному бізнесі головуєть корпорації. Чи збагне комусь на думку говорити про демократичні стосунки у середині капіталістичної фірми? Чому ж хтось хоче переконати нас, що зовні корпорації для неї головне не пожива, а демократія? Чи не слід продовжити Д.Джезапа у тому плані, що велика частка західних бізнесменів – не тільки «підсвідомі», але й свідомі антидемократи?

Протиріччя між економічною лібералізацією, яку нерідко видають за економічну демократизацію, та інтересами народу, тобто сукупністю пересічних громадян певної країни, очевидні. На них неодноразово вказували фахівці різних країн. Наведемо характерне міркування, цікаве у даному випадку тим, що автор його – аргентинський дипломат, а висловлено воно бу-

до за часів відносного економічного процвітання, коли ще нібито нічого не передвіщало його країні економічного краху. «Уявіть собі гіпотетичний приклад. Якщо уряд «А» проголосить, що він буде віддавати пріоритет державним витратам на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист і всілякі інші добрі новини для громадян, то ринки відреагують прохолодно, якщо не негативно. І навпаки, якщо уряд «В» уріже державні витрати на соціальний захист, підвищить податки з фізичних осіб, що буде замахом на рівень споживання, та зменшить податковий тиск на прибутки фірм, ринки напевно зустрінуть це з ентузіазмом, у той час, як громадяни будуть усвідомлювати, що попереду на них чекають тяжкі часи» [9].

Цікаво порівняти структуру суспільства у відношенні до зовнішньої політики у Сполучених Штатах і в Україні. Американське суспільство структуроване за цією ознакою як піраміда з невеликою пропорцією людей, які впливають на зовнішню політику. Це так звані Policy Influentials – ті, хто обізнаний у міжнародних відносинах, розуміє, що там до чого і має доступ до політиків, які приймають рішення. Останні, безумовно, стоять на самому верху, але вони – складова частина цього кола Policy Influentials, з нього виходять, з ними постійно спілкуються. Мої колеги-професори з Коледж Парк (Мериленд) та Анаполіса, Лоуренса (Канзас) та Колумбійського університету вказували на постійність та інтенсивність такого спілкування. Генрі Кісінджер, Збігнев Бжезинський, Струоб Телбот, Мадлен Олбрайт, Кондоліза Райс – найхарактерніші представники цієї спільноти. За твердженням дослідників американської зовнішньої політики Ч.Кеглі та Є.Віткоффа, Policy Influentials становлять 2% американського суспільства. Нижче в цій піраміді стоїть Attentive Public – «уважна публіка», яка становить 5-10%. Це люди, які обізнані у міжнародних відносинах, в цілому розуміють, що до чого, але не мають доступу до тих, хто приймає рішення. І ще нижче – Mass Public, тобто решта маса (90%) населення [10,283].

В Україні співвідношення між байдужими масами та Attentive Public дещо інше. Остання становить в нас приблизно від 1/4 до 1/3 населення³. Але дуже важлива страта Policy Influentials непомітна. Не можна казати, що вона відсутня зовсім. Напевно, вона є, але хто туди входить, окрім посадовців МЗС і президентської адміністрації, сказати неможливо. Принаймні я – людина, яка викладає «Міжнародні відносини і зовнішню політику», «Теорію МВ» та «Міжнародну інформацію» в національному університеті майбутнім спеціалістам з міжнародних відносин, – цього не знаю. Люди мого кола знайомств не знають теж, бо не мають доступу до тих, хто приймає рішення. Влада вважає, що це їй не потрібно. Це пояснюється якістю цієї влади, що є реінкарна-

³ Такий висновок я роблю з огляду на дані опитування, проведене у лютому 2002 р. Центром Разумкова, коли було встановлено, що для більшості громадян України (65,7%) зовнішньополітичні орієнтації партій та блоків будуть мати певне значення під час голосування 31 березня 2002 р., а для п'ятої частини (19,4%) ці орієнтації будуть мати визначальне значення [11].

цією радянського провінційного чиновництва, для якого суверенізація України – не принцип, а засіб, такий собі вдалий бюрократичний маневр, що приніс казкові адміністративні та фінансові дивіденди. Будь-які доктринальні, чи то ідеологічні настанови в такому випадку – речі абсолютно другорядні, а то й зовсім ефемерні, і завжди підпорядковані не інтересам держави чи її народу, а завданню самозбереження самої влади, тих хто при ній [12]. Саме з цієї головної для себе мети виходить сучасна українська влада, маневруючи між США, Росією та ЄС, то проголошуючи «європейський вибір», то удаючись до антизахідної риторики, особливо напередодні виборів.

Що все це означає? Що рішення приймаються у вакуумі, тобто без впливу сформованого й структурованого інтелектуального середовища. Це збільшує ризик обрання неоптимального для суспільства рішення. При чому, – на фоні відносно більшої в нашій країні вимогливості до якості зовнішньополітичного рішення через наявність ширшого, ніж у тих же США, прошарку політизованої «уважної публіки».

Зовнішньополітичний курс України не може не бути суперечливим внаслідок об'єктивних обставин (зовнішня економічна залежність, перш за все енергетична та фінансова, протилежність регіональних тягнень та пристрастей). Але обставини суцільної непрозорості та якість процесу обрання цього курсу не може викликати задоволення. Звичайно, йдеться про процес внутрішній, але стосується він справ зовнішніх, і згаданий антидемократизм теж нерідко асоціюється з чимось зовнішнім.

Нашим щирим друзям на Заході, які дійсно прагнуть допомогти Україні, слід враховувати у своїй діяльності те, що зовнішньополітичні чинники антидемократичних настроїв в українській масовій свідомості діють постійно, і для їх послаблення необхідно регулярно піддавати критиці тих західних політиків, які некомпетентні в українських справах і поводять себе на кшталт слона у посудній лавці, а також ті корпорації, які не хочуть знати нічого окрім сум своїх прибутків.

Але ключ до подолання чинників, про які йшлося, лежить перш за все у площині внутрішнього розвитку країни, якій конче необхідна розбудова власного не формально-декоративного, а реального й потужного громадянського суспільства, в осередках якого люди будуть мати змогу отримати практику демократичних сосунків. Створивши свої власні організації, вони отримають важелі, за допомогою яких будуть в змозі впливати на владу і врешті-решт приборкати її егоїстичні устремління та примусити її бути відповідальною перед виборцями, враховувати їх інтереси й пропозиції під час прийняття рішень. На вчасне коректування зовнішньополітичного курсу має впливати власне експертне співтовариство (epistemic community). Тільки участь у демократичних процесах на практиці може допомогти масам позбавитися сприймання демократії як чогось нав'язаного ззовні.

З відчуттям нерівності України як учасника міжнародних відносин слід боротися, застосовуючи ті дипломатичні резерви більш активної зовнішньої політики, які відкриваються у зв'язку з розширенням ЄС на фоні гло-

балізації. Євросоюзу прийдеться активізувати діалог з Китаєм та мусульманським світом, і Україна могла б бути посередником як у першому, так і у другому випадку. Коли в тобі є потреба, то це означає, що від тебе якимось-то чином залежать. Поки що залежність притаманна практично лише Україні. Треба домагатися взаємозалежності, і посередництво є гідним напрямком діяльності поряд з розширенням торговельно-економічного співробітництва (щоправда, на цьому шляху в Україні є серйозні конкуренти – Росія та Туреччина).

Діалектика ж взаємин України з ЄС, з огляду на згадані вище Копенгагенські критерії, полягає у тому, що євроінтеграція нашої країни стане можливою лише за умови, що вона буде вже не потрібною як важіль покращення життя, бо життя це буде (у тому випадку, якщо і коли Україна буде відповідати цим критеріям) і так з економічного боку заможним, з соціального – більш-менш справедливим та безпечним, а з політичного – демократичним. Ось і виходить, що членство у ЄС – це не засіб подолання бід, а приз за те, що головні найбільш болючі суспільні негаразди переможені. Переможені самим суспільством країни. Для цього суспільству потрібна перемога над собою.

Література

1. Камінський Є. Конфліктність у світі і проблеми стабілізації розвитку України // Розбудова держави. – 1998. – №5/6.
2. Див.: Дергачов О. Вибори в Україні: Зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії // Політична думка. – 1999. – № 3.; Дергачев А. Украина-российские отношения – европейский и евразийский контекст // www.politstudies.ru/fulltext/2000/6/10.htm; Дергачов О. Розширення ЄС: Прогноз геополітичної ситуації для України // Національна безпека і оборона. – 2001. – №11.
3. Soros G. It Isn't Enough to Shed Communism // The Washington Post, 1999, November 23
4. Розширення ЄС і Україна (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона.-2001.-№11
5. See: Falk R. On Humane Governance.– Cambridge, 1995.
6. УТН-Панорама.– 26.11.2001
7. Бжезинський З. Вирішальна роль України на пострадянському просторі // Політика і час.-1997.-№9.
8. U.S. is Unhappy of Ukrainian Elections // www.cnn.com/WORLD/Europe/04/02/Ukraine.election/index.html; Sysoyeva M. Ukrainian Reformers Take Parliament // Washington Post. – 2002. – April 2; Charlton A. Ukrainians Hope Reformer Can Help // Washington Post. – 2002. – April 2; etc.
9. Torres H.R. Globalization and democracy // Journal of Commerce. – 1999. – <http://librarv.northemlight.com/PN20000201010434157.html?cb=0&sc=0>

10. Kegley C.W., Wittkopf E.R. American Foreign Policy. – Fifth Ed. – N.Y., 1996. – P.283.
11. Пашков М., Чалий В. Зовнішня політика України після парламентських виборів: можливі корективи? // Дзеркало тижня. – 2002. – 16 березня
12. Див. докладніше: Чарських І.О. Організація влади як критерій класифікації політичних систем // Вісник Донецького національного університету. Гуманітарні науки.-2001.-№2.

Відомості про автора

Чарських Ігор Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету, м. Донецьк

Секція 11

Політика в галузі освіти

Баранков О. Г. (Ніжин)

ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАСАД ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Оптимальним шляхом суспільного розвитку сучасної України, в національно-державному аспекті, є формування модерної політичної нації, яка охоплює не лише етнічних українців, а й представників інших національних та культурних груп, що здавна проживають на її території.

Відомо, що своєрідною відповіддю на виклик «нового етнічного різноманіття» у багатьох країнах Заходу (починаючи з 70-х рр.) стала низка політичних та культурологічних концепцій, умовно об'єднаних під назвою мультикультуралізму.

Щодо змісту й практичного наповнення понять мультикультуралізм та мультикультурність, то тут не має єдності серед науковців, політиків чи освітян [1] Так, за інтернетівською енциклопедією «мультикультуралізм, або ж культурний плюралізм – термін, що характеризує співіснування в межах однієї території (країни) багатьох культур, з тим, що жодна з них не є панівною» [2]. Детальніше тлумачення дає авторитетний британський довідник О'Саллівена та Гартлі з теорії культурної комунікації: «мультикультуралізм – означення (і вивчення) суспільства як такого, що вміщує численні відмінні, але взаємно пов'язані культурні традиції та практики, які часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства» [3] Чи можливе використання цих концепцій у національній та освітній політиці України? Якщо так, то якою мірою вони сприятимуть демократизації освіти? Що в нашій суспільній та культурній реальності може виявитися для них перешкодою?

Очевидно, що впровадження засад полікультурності (мультикультурності) є важливим показником демократизації освіти в Україні. Демократизація освіти на засадах полікультурності передбачає перегляд усієї системи організації освіти, вдосконалення чинного законодавства, характеру викладання шкільних предметів, підготовки педагогічних кадрів, зміни взаємовідносин у сфері освіти.

Правова база освіти в Україні та питання багатокультурності. Розглядаючи сучасний стан освіти в Україні з погляду мультикультурності, доцільно проаналізувати правову базу, на якій будується система освіти, і, зокрема – освіта для національних (етнічних, культурних) меншин; встановити, наскільки чинні правові акти, галузеві програмні документи та їх проекти відповідають концепції полікультурності, а отже – утворюють базу для практичного розвитку в Україні освіти на засадах мультикультуралізму.

Згідно з преамбулою Конституції України, український народ – це «громадяни України всіх національностей». А в статті 11 Конституції відзна-

чається: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Слід зауважити, що поділ населення України на «українську націю», «корінні народи» та «національні меншини» створює певні правові підстави для диференційованого ставлення до культур – тобто надання пріоритетної підтримки культурі «української нації», що при обмеженості ресурсів обумовлює «залишкове» ставлення до підтримки культур «корінних народів» та національних меншин, що ми нерідко спостерігаємо на практиці.

Наприкінці першого року незалежності України (25 червня 1992 р.) був прийнятий Закон України «Про національні меншини в Україні». Статтею 6 Закону визначається зміст прав на «національно-культурну автономію»: «Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству».

Отже, щодо навчання маємо кілька рівнів задоволення мовних потреб, з різним ступенем державної підтримки, як і в статті 53 Конституції України, з чого в реальності випливає фактична нерівність можливостей різних меншин.

Освітній аспект національно-культурної автономії унормовується статтею 7 Закону: «Держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах».

Розпливчатість формулювань («вживає заходів» чи «сприяє» замість, скажімо, «забезпечує») дає державі можливість, якою вона частенько користується, самоусунутися від забезпечення шкіл для меншин кваліфікованими кадрами, внаслідок чого «геттоїзація», неprestижність деяких із них лише посилюються.

Кількома статтями Закону «Про національні меншини в Україні» передбачені інституції, на які покладається реалізація державної політики у сфері регулювання цього Закону. Так, за статтею 5: «У Верховній Раді України, в разі необхідності – місцевих Радах народних депутатів – діють постійні комісії з питань міжнаціональних відносин. В місцевих органах державної виконавчої влади можуть створюватись відповідні структурні підрозділи».

При місцевих Радах народних депутатів можуть утворюватись та функціонувати на громадських засадах дорадчі органи з представників національних меншин».

Отже, якщо більшість у раді не бачить необхідності, то таких органів може й не бути, навіть якщо є меншини.

За статтею 5: «Центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин є Міністерство у справах національностей України. При Міністерстві функціонує як дорадчий орган Рада представників громадських об'єднань національних меншин України».

Однак, Указом Президента України від 15 грудня 1999 року N 1573/99 ліквідовано Держкомітет України в справах національностей та міграції, який свого часу був створений на базі Міністерства у справах національностей. Функції цього комітету покладені відповідно на Мінюст, МВС та Мінкультури. Отже, тепер в Україні, фактично всупереч положенням згаданого Закону, немає єдиного центрального державного органу, який би займався проблемами меншин у комплексі.

Серед основних принципів освіти, зазначених у статті 6 Закону «Про освіту», є такі, які стосуються багатокультурності і в основному не суперечать принципам мультикультуралізму: «... гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями; ...взаємозв'язок з освітою інших країн...». Але, водночас, принцип полікультурності не виділяється серед основних.

Щоправда у статті 3 прийнятого пізніше Закону України «Про загальну середню освіту» є положення про те, що навчання й виховання «ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності...» Однак у цьому Законі відсутнє визначення терміну «полікультурність», і він не використовується в інших статтях Закону.

За статтею 7 Закону України «Про освіту» «Мова освіти визначається Конституцією України, Законом Української РСР «Про мови в Українській РСР». Цей Закон прийнятий ще в 1989 році, до набуття Україною незалежності. Ряд його положень уже не відповідають реальній соціально-політичній ситуації, а де в чому й чинній Конституції. Втім, всі спроби прийняти новий закон, який би регулював функціонування мов у незалежній Україні, були невдалими і лише призводили до загострення політичних суперечок.

Згідно зі статтею 25 Закону «Про мови в Українській РСР»: «Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян Української РСР. Українська РСР гарантує кожній дитині право на одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами». Одразу варто зазначити, що таким чином окреслене право не збігається з відповідними конституційними формулюваннями (Стаття 53), де не йдеться про жодний вільний вибір мови навчання для кожної дитини, а лише про право представників нацменшин навчатися рідною мовою або ж вивчати її. З цього можна зробити висновок про невідповідність Конституції аналізованої статті, а значить – і статті 7 «Закону про освіту», яка на неї посилається.

Таким чином, аналіз української законодавчої бази, від відповідності положень Конституції до законів, що регулюють освіту та права національних меншин в Україні, в перспективі ймовірного впровадження елементів мультикультуралізму (полікультуралізму) в систему середньої освіти, призводить до таких висновків.

По-перше, чинна законодавча база не суперечить основним ідеям мультикультуралізму, не створює істотних перешкод для їх запровадження. Хоча окремі дефініції та терміни, вживані в Конституції України, що стосуються досліджуваного питання, є недостатньо чіткими. Це стосується розрізнення понять «український народ», «українська нація», «корінні народи» (у множині), «національні меншини».

По-друге, українське законодавство констатує багатоетнічний (або ж багатонаціональний) склад сучасного українського суспільства й гарантує мовні та освітні права деяким культурним групам, а саме, національним меншинам. Разом з тим інші, «ненациональні», різновиди меншин та їхні специфічні права у нашому законодавстві не фігурують. Однак за духом своїм, за закладеною в ньому ідеологією розбудови національної держави (хоча не до кінця послідовною й чітко вираженою), українське законодавство все ж таки зорієнтоване на пріоритетну підтримку культури й мови етнічних українців як національного стрижня, довкола якого має консолідуватися суспільство, а не на дальше збереження існуючого мовно-культурного різноманіття в багатоетнічному суспільстві.

По-третє, законодавство України, гарантуючи освітні та культурні права для меншин, формулює їх по-різному в різних випадках (стаття 53 Конституції, стаття 6 Закону про нацменшини, стаття 25 Закону про мови), але при цьому орієнтує на один-єдиний шлях задоволення таких прав – створення окремих шкіл (чи класів) для представників меншин, що не зовсім відповідає принципам мультикультурної освіти. Юридична невизначеність понять «всебічний розвиток і функціонування ... в усіх сферах суспільного життя» (щодо української мови) та «вільний розвиток, використання і захист (щодо російської мови та «інших мов національних меншин») викликала потребу в офіційному тлумаченні положень статті 10 Конституційним Судом України за конституційними поданнями народних депутатів (14 грудня 1999 р. Справа N І-6/99N10-рп/99).

Тлумачення Конституційного Суду, по суті, орієнтує на створення двомовних шкіл для представників меншин, що ідеально пасувало б до засад мультикультуралізму, якби такі школи створювалися для всіх дітей у багатоетнічних місцевостях.

Нарешті, як негативний момент можна констатувати майже цілковиту відсутність у законодавчих актах, що регулюють сферу освіти, окремих розділів чи статей, які прямо й конкретно регулюють питання створення та функціонування шкільництва для меншин (якщо не рахувати статей, що гарантують право на таку освіту, та кількох положень Закону про мови в УРСР, які, як ми пересвідчилися, не зовсім відповідають чинній Конституції Украї-

ни). Це було б природно для федеративних держав (де такі питання регулюються на місцевому рівні) чи для тих, де помітну роль відіграє недержавна середня освіта, але не для України, де середня освіта є практично стовідсотково державною й доволі централізованою.

Шкільництво для національних меншин. В сучасній Україні існує єдина система державних шкіл (загальноосвітніх навчально-виховних закладів), кожна з яких, згідно з директивами Міносвіти, «функціонує як українська національна школа, формуючи свідомих громадян Української держави незалежно від мови навчання». Однак з метою задоволення мовних прав громадян навчання в деяких із цих шкіл ведеться мовами нацменшин або принаймні ними викладаються деякі предмети, при цьому не обов'язково протягом усього 11-річного періоду навчання.

Викладання в державних школах здійснюється, окрім української також російською – по всій Україні (в школах з російською мовою викладання навчається майже третина учнів), а також – в окремих місцевостях – польською, румунською, угорською, болгарською, кримськотатарською та мовою іврит. Недільні школи з вивченням національних мов організували ще кілька меншин – німці, греки, вірмени, словаки, роми, гагаузи, караїми та ін. Загалом сьогодні в Україні працюють майже дві тисячі середніх шкіл для національних меншин.

За даними «Статистичного щорічника України» за 1999 р. у середніх загальноосвітніх закладах 67,4% учнів навчалося українською мовою, 31,8% – російською, 0,3% – угорською, 0,4% – румунською, 0,1% – іншими. У 2000/2001 навчальному році частка учнів, що навчаються українською мовою, складає 70 відсотків (тобто наблизилась до 73 відсотків частки етнічних українців), а частка учнів, що навчаються російською, складає 29 відсотків (тобто наближається до 22 відсотків частки етнічних росіян).

Мовний режим у сьогоднішніх школах «для меншин» доволі різний. В угорських (Закарпаття) та румунських (Буковина) школах відповідні мови є викладовими для більшості дисциплін (включно з фізикою й математикою). У деяких школах Закарпаття угорською мовою викладаються практично всі предмети, окрім української мови, яку викладають не надто якісно, так що випускники не в змозі здавати вступні іспити до вузів іншою мовою, окрім угорської (таку можливість їм надає Ужгородський університет).

За даними на 1999 р. в АР Крим існує 6 шкіл з кримськотатарською мовою навчання, ще 4 школи – з поглибленим вивченням кримськотатарської мови і 5 шкіл – з двома мовами навчання. Окрім того, в інших школах Криму сформовано 177 класів, навчання в яких відбувається кримськотатарською мовою. У багатьох польських школах (у т.ч. київській № 49) мова викладання переважно українська; польська мова й література, історія вивчаються як окремі дисципліни. Аналогічна ситуація – з єврейськими школами (наприклад, київською № 299). Тільки тут основна викладова мова переважно російська. Аналогічна ситуація – з єдиною болгарською школою в Болграді, саме існування якої було під загрозою через брак інтересу з боку місцевих болгар.

Загалом увага наших освітян до проблем міжетнічних відносин не надто велика, порівняно з іншими проблемами, які вважаються пріоритетнішими. Певною мірою винятком є кримська автономія, де міжетнічні проблеми, в тому числі й освітні, саме життя поставило на перший план. Уряд АР Крим ухвалив програму «Формування і розвиток мережі освітніх закладів класів з українською, кримськотатарською мовою навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання» (1997р.), якою передбачено кілька шляхів вирішення проблем освіти для меншин, відповідно до рівня потреб та готовності створення факультативів та гуртків національних мов, недільних шкіл; створення шкіл з поглибленим вивченням згаданих мов; шкіл з викладанням ряду предметів цими мовами; створення шкіл з двома мовами викладання, на решті – за найвищого рівня підготовленості системи освіти та самих учнів – шкіл з національною мовою викладання. Часто немає розуміння складності й важливості проблем міжетнічних стосунків не лише з боку місцевих органів влади, а й серед учителів. Як наслідок такого становища, у школах виникають численні міні-конфлікти на національно-культурному ґрунті за відсутності чіткої проголошеної позиції керівників освіти, засобів масової інформації та батьків. Постійно накопичуючись, вони можуть призвести до великих конфліктів.

Шкільні програми та підручники. Очевидно, що реалізація засад полікультурності в освіті не зводиться ані до викладання рідної мови дітям з меншинних груп, ані до запровадження в усіх школах України такого собі предмета «мультикультуралізму». Звідси впливає проблема створення програм та написання підручників із мультикультурних ідеологічних позицій, перепідготовки вчителів, запровадження нових навчальних методик тощо.

Очевидно, що гуманітарні предмети, особливо, історичні та народознавчі, відіграють ключову роль у формуванні уявлень про багатокультурність суспільства та вихованні культури міжетнічних стосунків. Аналіз підручників з тих шкільних предметів, зміст яких безпосередньо стосується міжетнічних, міжнаціональних стосунків, формування та взаємовпливу культур (історія, етнологія, література тощо) показує: навчальні програми та підручники, за якими відбувається викладання в середніх загальноосвітніх школах, принципам багатокультурності здебільшого не відповідають. Вони побудовані переважно так, що після опанування курсу історії України, географії, української літератури та інших, насамперед, гуманітарних предметів, у пересічного випускника взагалі не формується уявлення про Україну як багатонаціональну та багатокультурну країну. У викладанні світової літератури та історії й далі домінує європоцентризм. Натомість багато з використовуваних у сьогоднішніх школах підручників (з історії, українознавства) сприяють формуванню негативних стереотипів народів-сусідів, некритичного ставлення до власної культури, такого собі націонал-нарцисизму.

Майже не робиться спроб викладати події та явища з різних, альтернативних поглядів, стимулювати «здоровий скептицизм» учнів, їх активну участь у формулюванні амосійних висновків на підставі матеріалу. Разом з

тим, проблема взаєморозуміння й толерантного ставлення до представників різних етнічних (мовних, релігійних, культурних) груп суспільства є важливим показником розвитку демократизму.

Педагогічні кадри. На сьогоднішній день у державних педагогічних закладах України цілеспрямовано для «меншинних» шкіл готуються лише вчителі з деяких національних мов та літератур (польської, угорської, румунської/молдавської, кримськотатарської тощо), а також вчителі з української мови для таких шкіл.

Спроби відродити мережу закладів педагогічної освіти для нацменшин, яка існувала у 20-30-х роках, робляться лише на регіональному рівні. Скажімо, у Криму з 1993 року діє Індустріально-педагогічний інститут, покликаний, зокрема, готувати викладацькі кадри для «меншинних» шкіл, передусім – для кримськотатарських. Але щорічний набір до цього інституту складає 50 чоловік.

Забезпеченню шкіл педагогічними кадрами не сприяє й низький престиж учительської професії (особливо – «на периферії», де розташовані більшість шкіл для меншин). Скажімо, Слов'янський університет у Києві готує перекладачів-викладачів з багатьох мов (зокрема, польської, болгарської, чеської, словацької, сербської) й зрушень не помітно. Міністерство освіти та науки також поки що не бачить потреби в залученні до роботи у «меншинних» школах педагогів-етнокультурологів, яких готує, наприклад, Національний університет культури. З огляду на майже цілковите невігластво більшості школярів у тому, що стосується культур народів-сусідів, які живуть в Україні, така позиція виглядає дивною. Особливо гостре становище – з «проблемними» меншинами (як от з циганами). Вчителі, що викладають в школах, де навчаються ромські діти, не отримують на загал ніяких додаткових професійних настанов, які сприяли б вирішенню проблеми. Наслідком є те, що сьогодні більшість ромських дітей не закінчує середньої школи, і тільки лічені одиниці ромів здобувають вищу освіту.

Демократизація освіти на засадах полікультурності, на наш погляд, передбачає:

- забезпечення законних прав та задоволення освітніх і культурних потреб національних (етнічних), мовних, культурних меншин;
- формування у молодих громадян України всіх національностей повноцінних уявлень про етнічне й мовно-культурне різноманіття сучасного українського суспільства та внесок різних етнічних груп та народів-сусідів у нашу історію й культуру, знань про мови й культури великих і малих народів, що населяють Україну, переконаності в цінності культурного різноманіття та плюралізму; виховання у представників усіх національностей взаємного розуміння, поваги й толерантності, здатності до міжетнічного й міжкультурного діалогу, віри в необхідність мирного розв'язання конфліктів та проблем;
- закріплення процесів «деколонізації свідомості» молодого покоління наших громадян усіх національностей, подолання комплексів

культурної меншовартості, другорядності власних культур стосовно культур колишньої радянської метрополії чи до глобальних мас-культурних імперій; поєднання виховання лояльних, патріотичних громадян демократичної України з забезпеченням від того, щоб замість старої «москвоцентричної» моделі культурного світу запанувала нова, не поліцентрична, а етноцентрична модель національної культури й самосвідомості, за якої лише етнічні українці, їхня історія й культура отримали б упривілейоване становище, а інші групи спонукалися б до асиміляції. Механізми та засоби, через які має здійснюватися полікультурність в освіті:

- удосконалення навчальних програм (зокрема, запровадження до «державного компоненту» предметів, викладання яких прямо забезпечує полі культурність освіти – народознавство, культурологія, релігієзнавство) та створення підручників з ключових гуманітарних предметів (історія, література, громадянська освіта) на засадах полікультурності; недопущення в шкільних підручниках проявів пропаганди національної й культурної вищості, розпалювання ксенофобії;
- ознайомлення вчителів із засадами полікультурної педагогіки, по мірі можливості – їх перепідготовка, а також запровадження нових учительських спеціальностей, напр., етнокультуролога чи учителя початкових класів для школи з викладанням мовами нацменшин;
- залучення мас-медіа, національно-культурних товариств, інших структур громадянського суспільства до обговорення й вирішення проблем міжетнічних стосунків та міжкультурних впливів (як-от присутності російської чи західної маскультури в Україні), до подолання негативних стереотипів, взаємного незрозуміння й ворожості.

Література

1. Will Kumlicka, *Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights* (Oxford: Clarendon Press, 1995); *Multiculturalism: Examining the Politics of recognition*.-Princeton, N.J., 1994; Бондарук С.О. Мультикультуралізм в демократичному суспільстві: ліберальні свободи, рівноцінність культур і проблема визнання // *Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 року).-К.: Центр освітніх ініціатив, 2001.-С.38; Бондарук С.О. Мультикультуралізм у Канаді – 20 років проб і помилок, або Щоб не винаходити велосипед // *Сучасність*.-1996.-Ч.3-4.-С.171-175; *Полікультурна освіта в Україні. Збірник статей за матеріалами конференції*. Київ, 1999.-С.5.
2. WWW.factmonster.com.
3. J.Hartley, *Multiculturalism*, in: T.O'Sullivan, J.Hartley e.a. (eds), *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. 2-nd edition.-Routledge, London, 1994,p. 189-190.

Відомості про автора

Баранков Олег Григорович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя, м. Ніжин

Дем'янчук О. (Київ)

ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ДІЙОВІ ОСОБИ В ЗДІЙСНЕННІ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

У демократичному суспільстві головна функція державного управління полягає в розробці та здійсненні публічних політик (англійською мовою Public Policies). В ході політичних процесів, скажімо, передвиборчої боротьби окремі політики, партії чи політичні об'єднання ведуть між собою змагання схем подальшого розвитку суспільства й нації як в цілому, так і в окремих аспектах суспільного життя – економіці, соціальному забезпеченні, освіті, культурі, науці тощо. В ідеальній політичній системі виборці мають обирати не стільки державну владу (в буквальному розумінні – тих, хто ними «владарюватиме»), скільки державне управління – цілі, цінності та принципи, що мають лежати в основі публічних політик.

Принципами формування та здійснення публічної політики займається добре розвинена на Заході наука, що називається «Аналіз публічної політики». Згідно з теоретичними положеннями цієї науки, публічна політика повинна мати принаймні три такі загальні характеристики, 3-4]:

- Вона повинна бути когерентною, тобто, всі складові заходи в рамках однієї політики повинні узгоджуватись між собою, утворюючи одне організаційне ціле, одну систему, розвиток якої й визначає публічна політика. При цьому різні «дійові особи» взаємодіють між собою в процесі реалізації публічної політики, здійснюючи заходи, спрямовані на досягнення мети політики, у відповідності зі своїми власними прагненнями й інтересами.
- Публічна політика повинна мати чітку ієрархію, за якою здійснюється весь процес її реалізації зверху донизу. Адміністративні органи, що приймають рішення, передають їх «вниз» для виконання за встановленою ієрархією повноважень. Крім органів прямого адміністрування заходів, що здійснюються в рамках політики, до цієї ієрархії мають входити з відповідними повноваженнями і виконавські, експертні та контрольні органи, причому останні повинні бути суттєво незалежними від адміністраторів політики. В ідеалі дії управління

різних рівнів повинні бути скоординованими й мати чіткий зворотній зв'язок.

- Публічна політика повинна мати повноцінний інструментарій: систему засобів для передачі рішень, відслідковування їх виконання, коригування планів та заходів, залучення необхідних матеріальних і людських ресурсів, оцінки реалізації політики.

В цій доповіді проаналізовано можливі шляхи й джерела формулювання проблем, що лежать в основі освітніх політик України, та «вагу» різних дійових осіб і їх функції у здійсненні освітньої політики. З цієї метою використано якісні методи аналізу публічної політики.

Відомо, що освіта – це специфічна галузь, що пронизує всі без винятку сфери суспільного розвитку. Західна теорія розглядає освіту як сукупність трьох основних компонент: формальної освіти, що охоплює освітні інституції та органи управління ними, неформальної освіти, яка відбувається в сім'ї, трудовому колективі, суспільній групі тощо, а також інформативної освіти, що здійснюється завдяки діяльності різноманітних каналів і засобів створення, обробки та передачі інформації. Прямому управлінню (маніпулюванню) піддається лише перша – формальна освіта, впливу на дві інші компоненти можна досягти лише шляхом здійснення відповідних публічних політик.

Термін «освітня політика» і у нас, і за кордоном вживається для позначення цілого ряду окремих політик, спрямованих на вирішення тих чи інших проблем чи розвиток компонент системи освіти (наприклад, політики забезпечення рівного доступу до вищої освіти чи політики переходу на 12-річну середню школу). Розробкою та здійсненням освітніх політик у нашій державі займаються в першу чергу органи державного управління - Міністерство освіти і науки України та підпорядковані йому регіональні й місцеві підрозділи, а також державні інституції на зразок Академії педагогічних наук, дослідницькі інститути тощо. Однак, останнім часом все більшу роль в формуванні (або, швидше, в аналізі чи критиці) освітньої політики відіграють різні недержавні організації, діяльність яких принаймні адміністративно не залежить від державної влади: асоціації та професійні об'єднання вчителів і вчених, науково-дослідні групи в приватних навчальних закладах та інші. Тобто, до числа дійових осіб або «акторів» політики, крім офіційних органів, часом включаються й організації громадянського суспільства.

За нещодавно опублікованою новою класифікацією, політичні партії, громадські та релігійні організації, професійні об'єднання слід вважати інституціями громадянського суспільства, тобто, масовими об'єднаннями громадян для захисту своїх соціальних, економічних, політичних чи культурних інтересів, тоді як численні аналітичні центри, асоціації, інститути, що не підпорядковані державній владі, слід вважати неурядовими організаціями (НУО) [2, 3]. Таке визначення відрізняється від загальноприйнятого і в Україні, і в багатьох інших країнах світу, де всі недержавні організації незалежно від їх розмірів, способів утворення, цілей та форм діяльності відносять до інституцій громадянського суспільства.

Стосовно розробки, здійснення та аналізу публічної політики ці інституції відіграють різні ролі (разом з державними органами та урядовими структурами вони входять до складу так званих «дійових осіб публічної політики»). При цьому державним органам належить в першу чергу повноваження прийняття рішень, пов'язаних з легітимацією та здійсненням політики, тоді як недержавні організації часто виступають ініціаторами розробки тієї чи іншої публічної політики й навіть виконавцями значної частини її заходів.

Далі наведено порівняльну таблицю індексів здатності різних акторів освітньої політики в пост-комуністичних і розвинених демократичних країнах (індекси в дужках) впливати на її зміст і порядок здійснення. Лише два індекси в цій таблиці в обох групах держав майже співпадають – для ролі уряду і законодавчої влади, а індекси для засобів масової інформації досить близькі між собою. Різниця у показниках особливо велика для професійних і неурядових організацій (компонент громадянського суспільства), а також судових органів та місцевих адміністрацій. Тобто, відсутність або низький розвиток громадянського суспільства в пост-комуністичних країнах деформує структуру дійових осіб у реалізації публічної політики, і це стосується не лише освіти, а й будь-якої іншої галузі суспільної діяльності.

Таблиця 1

Дійові особи та їх роль у розробці й реалізації публічної політики в галузі освіти (5 – найбільший вплив, 1 – жодного впливу)

Аспекти публічної політики	Дійові Особи	Урядові органи	Політичні організації (партії)	Професійні організації	Неурядові організації	Засоби масової інформації	Законодавча влада	Судові органи	Органи місцевої влади
Формулювання проблеми, ідеї публічної політики		5(4)	3(4)	2(5)	1(5)	4(4)	3(2)	1(3)	2(4)
Дослідження проблеми, публічне обговорення		3(3)	2(3)	4(5)	4(5)	4(4)	2(2)	1(2)	1(4)
Координація інтересів різних груп чи секторів		4(4)	1(2)	1(2)	4(5)	3(3)	4(4)	1(1)	3(4)
Розробка публічної політики для вирішення проблеми		5(5)	1(4)	1(4)	1(5)	1(3)	3(2)	1(1)	2(4)

Реалізація публічної політики	5(5)	1(3)	1(4)	1(3)	1(3)	2(3)	1(3)	2(4)
Оцінка результатів реалізації політики	2(4)	3(4)	3(4)	2(4)	4(4)	3(4)	2(4)	1(4)
Середній показник	4 (4,2)	1,9 (3,3)	2(4)	2,1 (4,5)	2,8 (3,5)	2,8 (2,8)	1,2 (2,3)	1,8(4)

Таким чином, стає очевидно, що формування й реалізація публічної політики в посткомуністичних державах виявляються зосередженими майже виключно в руках вищої виконавчої та до певної міри законодавчої влад. Вони виступають ініціаторами розробки і впровадження нової публічної політики, залучають і розподіляють необхідні ресурси, координують дотримання інтересів різних секторів економіки та суспільства, і зрештою самі оцінюють успішність своєї діяльності.

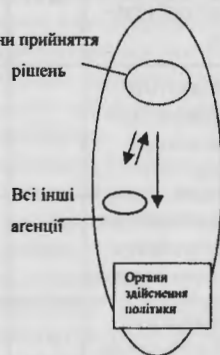
Обговоримо тепер основні характеристики публічної політики та реалії посткомуністичних держав у забезпеченні цих характеристик.

1. Публічність політики: На відміну від державної (урядової) політики, що виражає спрямованість політичного керівництва державою, публічна політика виражає інтереси нації або її окремих секторів чи регіонів, відповідних суспільних груп і просто індивідів, а отже, для її успіху особливо необхідна добровільна підтримка всіх дійових осіб цієї політики. Реалізація політики – процес багатомірний, спрямований як по вертикалі (згори вниз і знизу вгору), так і по горизонталі (між різними дійовими особами, секторами суспільства і економіки). Порівняймо дві схеми здійснення публічної політики – теоретичну [1, 38] і фактично існуючу в пост-комуністичних державах [3].

Теоретична модель

Фактична модель

Горизонтальна складова кожної окремої публічної політики є тією ланкою в загальній сукупності публічних політик, яка дозволяє скоординувати їх між собою та поєднати в одну гармонійну систему, усуваючи ті протиріччя, що можуть виникнути (і в Україні часто виникають) між окремими політиками, наприклад, фінансовою політикою та політикою забезпечення рівного доступу до освіти, чи політикою побудови ринкової економіки й політикою державного утримання вищих навчальних закладів тощо.

Відсутність горизонтальної складової публічної політики в пост-комуністичних країнах суттєво знижує її ефективність і водночас збільшує ризик невдачі, оскільки природна публічна підтримка реалізації політики та партнерство з дійовими особами поза управлінською вертикаллю замінені на двостороннє спілкування між окремими (переважно державними) агентствами та органами прийняття рішень. Одночасно це призводить до обмеження наявних ресурсів та інструментів здійснення політики лише тими, що є в розпорядженні урядових органів. І, нарешті, це знижує можливість об'єктивної оцінки результатів здійснення політики і підвищує ризик хибності в послідовності виконавчих дій та розподілі ресурсів, а також закладає помилки в реалізації наступних планів і політик, побудованих на основі даної політики.

2. Прозорість політики: Обмеження участі інших дійових осіб в публічній політиці спілкуванням з органами прийняття рішень призводить до фільтрації інформації по всіх лініях зв'язку: зумисна фільтрація можлива у випадках прагнення органів прийняття рішень подати свою діяльність у вигідному для себе світлі, а ненавмисна може бути пов'язана з відсутністю у інших дійових осіб чіткого бачення всієї політики і небажанням витрачати час і ресурси на збір повної інформації.

3. Неперервність політики: Будь-яка публічна політика має початок, але не має кінця. Інакше кажучи, публічна політика, спрямована на вирішення певних проблем, є ланкою загального стратегічного плану розвитку нації в цілому чи окремих її складових, а тому внаслідок реалізації окремої публічної політики обов'язково формулюється наступна публічна політика, що природно витікає з неї як продовження чи коригування досягнутих результатів. Цей діалектичний процес здійснюється в рамках певної системи, що створюється для реалізації публічної політики, розвивається й трансформується разом з нею. Наявність горизонтальної складової додає «ступенів свободи» для трансформування цієї системи, а її відсутність робить систему жорсткою. Внаслідок цього зміна політичного керівництва держави часто призводить до деформації чи навіть ламання попередньої системи здійснення публічної політики, а відповідно, і до призупинення або викривлення самої публічної політики. Відповідно порушуються зв'язки між дійовими особами, залучені ресурси виявляються витраченими нанівець, і постає необхідність докладання значних зусиль по формулюванню й реалізації нової публічної політики, спрямованої не лише на розв'язання проблеми, а й на подолання наслідків попередньої публічної політики.

4. Залучення та використання ресурсів для реалізації публічної політики: Горизонтальна складова публічної політики автоматично передбачає залучення ресурсів усіх дійових осіб, зацікавлених у результатах політики (інакше вони не стали б дійовими особами – ще один аспект публічної політики). Отже, відсутність горизонтальної складової вимагає від органів прийняття рішень самостійно шукати й розмішувати всі необхідні ресурси та обмежуватись лише доступними для державних органів управління ресурсами або йти на різного типу конфіскацію цих ресурсів, гублячи при цьому партнерів реалізації політики в особі власників конфіскованих ресурсів.

Література

1. Colebatch H.K. Policy. Series in the Social Sciences. Ed. Frank Parkin. Open University Press: Buckingham. 1999.
2. NGO News. September-October, 2001, p. 3.

Відомості про автора

Дем'янчук Олександр Петрович – доцент кафедри політології, заступник директора Інституту громадянської освіти Національного університету «Киево-Могилянська Академія», м. Київ

Дубровський В. Ф. (Севастополь)

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ ЯК СУТНІСНИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І ПОБУДОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Вступ

Кожна держава будує свою освітню парадигму виходячи з конкретних історичних умов, а також соціально-економічних та культурних реалій у поєднанні з освітньою політикою, що здійснюється через заклади освіти. Освітню парадигму нашої держави можна розглядати в аспекті трьох центрів: світовому, європейському, загальнодержавному (загальнонаціональному). Даний схематичний структурний взаємозв'язок є досить умов-

ним і максимально спрощеним, але при цьому надає змогу побачити неможливість розвитку освіти в конкретній країні відокремлено від світового співсуспільства, якщо мова йде про демократичне суспільство, у якому стоять завдання демократизації освіти.

Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, закріпила положення про те, що «визнання гідності, притаманної усім членам людської родини... є основою свободи, справедливості і загального миру», а також що люди «повинні поводитись відносно один до одного в дусі братерства» [1]. Реалізація подібних демократичних ідеалів планетарного масштабу передбачає демократизацію суспільного життя, що неможливо без демократизації освіти.

I. Освітня політика України XXI століття – якісно новий етап у демократизації освіти.

Останнє десятиріччя XX століття – перше десятиріччя незалежної демократичної України. Період помилок, пошуків і надбань, як для суспільства в цілому, так і для освіти зокрема. Закон України «Про освіту» 1991 року знизив планку безкоштовної обов'язкової освіти до базової освіти в 9 класів. Потрібно було п'ять років, щоб загальна обов'язкова середня освіта була повернена суспільству і стала конституційною нормою [2].

В той же час у стислі терміни було вирішено питання про комерціалізацію середньої спеціальної і вищої освіти. Чотири з п'яти студентів нашої країни навчаються в вузах на небюджетній основі фінансування. Різко зростає чисельність вузів недержавної форми власності. Стрімке зростання чисельності вузів у нашій країні не дало якісного покращення рівня підготовки молодих спеціалістів, а знерідка – навпаки. Найбільш значущим досягненням минулого десятиріччя є те, що ми не перетворилися на неграмотну безкультурну країну третього світу на обочині дороги світової цивілізації.

Держава і суспільство постали перед необхідністю розробки дійсно нової освітньої стратегії, що вкрай проблематично у транзитний період розвитку через політичні та соціально-економічні умови.

Ціле покоління, навчене у відповідності до норм і принципів старої освітньої парадигми, виявилось неконкурентоспроможним і в більшій мірі залишилось без вимоги за своєю професійною кваліфікацією. Відсутність можливості реалізувати свої здатності у мноному пояснює низьку соціальну активність та політичну індеферентність молодих людей 90-х років XX століття.

У контексті вищевказаного виникає низка питань, відповідь на які можливо одержати за умов вирішення комплексу проблем в галузі освіти. Часто на науково-педагогічних дискусіях постає питання про те, кого покликана готувати система освіти:

1. Всебічно розвинуту особистість з активною громадянською позицією?

2. Висококваліфікованого фахівця?

Даний розподіл освітньо-виховних завдань уявляється некоректним, адже людина у суспільстві та державі наділена багатофункціональним статусом: «людина», «особистість» і «громадянин». Формування активної життєвої позиції у висококваліфікованого випускника вищої школи передбачає гуманітаризацію та демократизацію навчально-виховного процесу в вищій школі у поєднанні з елементами громадянської освіти. Вирішенню цього завдання перешкоджає цілий комплекс факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру.

Система управління освітою не відповідає сучасним завданням і цілям, що стоять перед суспільством. Перший міністр освіти незалежної України, академік АПН П.Таланчук чітко визначив тенденцію як те, що «система управління освітою повільно, але впевнено, котиться знов до тоталітарних методів управління» [3, 4]. Управлінці від освіти частіше за все не тільки не можуть, а й не хочуть змінювати принципи управління системою освіти на демократичні.

Професорсько-викладацький персонал як вагома складова частина суб'єкт-суб'єктного процесу навчання та виховання студентів є безумовно тією силою, котра може як сприяти, так і гальмувати процес демократизації освіти у вузі. Дослідження, що було проведено в Інституті післядипломної освіти М.Севастополя, свідчить про те, що тільки 25% представників професорсько-викладацького персоналу вважає, що вища школа вдало реалізує свої завдання на сучасному етапі. Погіршення якості освіти відзначають 62% респондентів. 65% вважають, що вища освіта потребує часткових або корінних перетворень. Участь професорсько-викладацького персоналу у реформуванні вищої школи на засадах демократизму була б більш активною, якби:

- 1) на відповідному рівні здійснювалося матеріальне стимулювання праці;
- 2) забезпечувались можливості для професійного зростання;
- 3) формувалась більш демократична атмосфера у вузі;
- 4) знизилось навчальне навантаження.

Не випадково 4/5 опитаних працівників вищої школи висловлюються за поступове, еволюційне, науково обґрунтоване реформування вищої освіти [4, 3].

Студентство, як інша сторона суб'єкт-суб'єктних відносин у вищій школі, більш радикально настроєно на демократизацію процесу навчання. Воно ставить більш високі вимоги до особистісних якостей викладача. Для молодого покоління важливі не лише знання, а й особистість того, хто являється носієм цих знань. Разом з цим, планка вимог до професійної компетентності викладача постійно підвищується, що цілком пояснюється динамікою світу наукових знань, в котрому інформація устаріває в кращому випадку через 3-5 років.

Таким чином, можна прийти до розуміння того, що логічний ланцюжок «система управління освітою» – «викладач» – «студент» – потребує де-

мократичного реформування за кожною з ланок. Погодившись з цим, можна було б на цьому поставити крапку, або, у протилежному випадку, знак питання разом із знаком оклику, якби не одна суттєва обставина.

II. Реалізація права на освіту як відображення процесів демократизації у суспільстві

Право на освіту можна визначити як «закріплене конституційне право громадянина на одержання певної суми знань, умінь та навичок, професійних орієнтацій, необхідних для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства» [5].

Севастопольською правозахисницькою групою у 2000 – 2001 р.р. був реалізований проект «Моніторинг додержання прав людини у загальноосвітніх школах України». Дослідження було проведене в дев'яти регіонах України серед учнів 8-11 класів. Сукупна вибірка у 3382 учня дозволяє говорити про репрезентативність вибірки, а анонімність опитування у поєднанні з методами аналізу – про високий рівень вірогідності одержаних результатів. У контексті даного дослідження право учнів на освіту розглядалось у більш широкому розумінні порівняно з вищенаведеним визначенням [6].

Знання своїх прав – конституційне право, котре не можуть реалізувати 15% учнів з причини незнання своїх прав (4%) або утруднення під час відповіді на питання про знання своїх прав (11%). Третя частина учнів віддала перевагу правам, а не обов'язкам. Між тим, 46% висловились за баланс між правами та обов'язками. Це дає підставу стверджувати, що учні мають установку на активну життєву позицію на ґрунті демократичних цінностей. У більшості опитаних учнів відзначається негативне ставлення до школи, котре можна сформулювати у трьох позиціях:

1. Місце одержання знань.
2. Місце принижень та знущань.
3. Орган політичної пропаганди.

Школа не в змозі забезпечити дитині свободу від дискримінації, про що свідчать дані таблиці, яка наведена нижче.

Факти дискримінації за майновими (75%), статевими (37%) та національними (39%) ознаками – найгрубіше порушення прав учня. Повага честі та гідності – невід'ємне право кожної людини. Учні (80%) відзначають той факт, що приниження їх гідності має місце в їх школах. Часто чи рідше, але буває. 78% учнів констатують випадки застосування фізичної сили щодо них з боку вчителів, в тій чи іншій мірі.

Причина порушення прав учнів у процесі реалізації їми свого конституційного права на освіту багато в чому базується на принципах, які визначають суб'єкт-суб'єктні відносини «вчитель – учень».

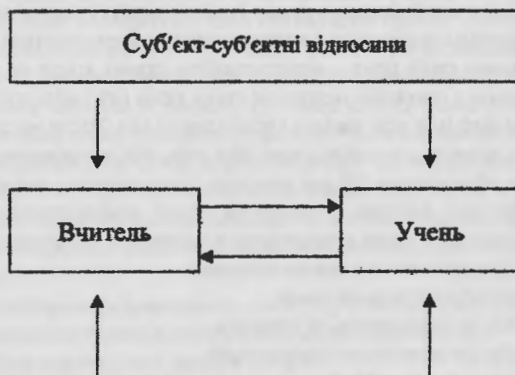
Таблиця 1

Різниця у ставленні вчителя до учня в залежності від певних факторів (у %)

Критерії	Ніколи	Рідко	Часто	Постійно	Факт наявності дискримінації
Успішність навчання	21	39	20	20	79
Зовнішній вигляд	32	39	8	21	68
Національність	66	28	4	2	34
Стать	63	24	8	5	37
Стан здоров'я	53	32	11	4	47
Матеріальне становище батьків	25	30	20	25	75

Схема

Принципи побудови суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин між вчителем і учнями.

Принципи взаємовідносин	
Взаємна байдужість	27%
Повага та співпраця	17%
Підкорення та примус	9%
Затруднилися з відповіддю	47%

Необхідно додати, що 44% учнів часто (15%) чи постійно (29%) стикаються з брутальністю вчителів під час спілкування з ними. Наведені дані надають підстави вести мову про «важкі хвороби» нашої школи, яку не можна назвати демократичною. Дане становище не відповідає вимогам демок-

ратичної освіти суспільства, котра намагається стати громадянською. Між тим, заклади освіти є найважливішими інститутами соціалізації. Соціалізація в даному контексті найбільш оптимально визначається соціологами як «та частина процесу становлення особистості, у ході якої формуються найбільш загальні, поширені риси особистості, які проявляються у соціально-організованій діяльності, що регулюється рольовою структурою суспільства» [7, 316-317].

Суспільство у своїй освітній стратегії постало перед дилемою: надати суму знань або формувати уміння та навички, які необхідні кожній людині як особистості і громадянину.

III. Місце громадянської освіти у формуванні активної громадянської позиції у молодого покоління

Виховання активного громадянина являється актуальною проблемою для усіх країн світу, які замислюються про своє майбутнє. Реалізація цього завдання особливо актуальна для України, яка знаходиться у стані транзитного історичного розвитку від тоталітарних систем до побудови відкритого демократичного суспільства.

Громадянська освіта повинна охоплювати усі заклади освіти від дитячого садка до вуза. Це передбачає демократизацію атмосфери в закладах освіти. Необхідно також враховувати і той факт, що більшість педагогів виросла і працювала в умовах командно-адміністративної системи. Як наслідок цього – неможливість швидко набутти незалежності суджень, ініціативності, здатності відстоювати свою точку зору. Для еволюції «підданого» в активного громадянина необхідна тривала і копітка робота – перепідготовка вчителів, котрі побажають здійснювати навчання та виховання в дусі громадянської освіти.

Головна мета громадянської освіти та освіти в цілому – виховання громадянина, який буде демократичні основи суспільного життя. Так, завдання громадянської освіти закладені у змісті вищої освіти, котра визначається як «обумовлена цілями і потребами суспільства система знань, умінь та навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, яка повинна бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, культури та мистецтва» [8].

Не викликає сумнівів той факт, що на кожному з етапів громадянської освіти повинні реалізовуватись пріоритетні завдання. У цьому зв'язку в системі громадянського навчання особливе місце посідає курс «Основи демократії». Пілотажна експериментальна апробація курсу «Громадянська освіта» в 9-11 класах двадцяти шкіл України, що здійснюється в рамках Трансатлантичного проєкту «Освіта для демократії в Україні» у 2001-2002 навчальних роках свідчить про те, що учні проявляють велику зацікавленість до соціально-економічної та культурної сфер життя суспільства. При цьому яв-

но присутня політична індеферентність, котра під час межє з політико-правовим нігілізмом. Між тим, не слід забувати аксіому про те, що якщо ми не будемо займатись політикою – політика займеться нами.

В останній час в цілому ряді вузів України віддається перевага навчальним дисциплінам, котрі необхідні для професійної придатності студента як фахівця з тієї професії, котру він обрав для себе. Такий підхід автоматично знижує питому вагу гуманітарних дисциплін. Під гуманітарною освітою ми розуміємо «навчально-виховний процес викладання та засвоєння широкого кола гуманітарних дисциплін» [9]. До числа гуманітарних та гуманістичних дисциплін, безумовно, належить курс «Основи демократії». Практика впровадження курсу в вузах України визначить його місце в системі гуманітарних дисциплін, однак, хотілося б надати певні варіанти викладання цього курсу.

1. Курс може і повинен викладатись у вузах I-II рівня акредитації в якості свєрєдньої політологічної пропедевтики з використанням доступних і цікавих форм і методів викладання.
2. На 1-3 курсах вузів III-IV рівнів акредитації предмет може викладатись саме як «Основи демократії», враховуючи, що студенти будуть пізніше вивчати також політологію, соціологію та інші гуманітарні предмети.
3. Структуру курсу під час підготовки магістрів та аспірантів може бути розширено при одночасному збільшенні кількості годин на цю дисципліну.
4. Окремі теми курсу можуть бути інтегровані в інші навчальні дисципліни.

Наведений перелік варіантів використання курсу «Основи демократії» не є вичерпним.

Початок апробації курсу в Інституті післядипломної освіти М.Сєвєстопольа у першому півріччі 2002 року надає можливості викласти деякі проблеми та шляхи їх вирішення.

Курс «Основи демократії» не тільки і не стільки політологічна дисципліна. Скоріше це світоглядний, суспільствознавчий інтегрований курс, в якому присутня, як складова, вагома політологічна компонента. Даний курс покликаний навчати молодих громадян життю в умовах демократизації суспільства. Цей факт потребує більш активних форм і методів роботи зі студентом. Між тим, основним видом проведення навчальних занять зі студентами залишається лекція [10]. У зв'язку з цим уявляється доцільним збільшити обсяг годин на проведення семінарських та практичних занять, диспутів.

Оптимізації викладання курсу могли б сприяти міні соціологічні дослідження з проблем демократизації суспільних процесів, котрі молги б проводили студенти під керівництвом досвідчених педагогів.

Реалізація проектів в рамках студентського самоврядування – ще один шлях підвищення ефективності викладання курсу «Основи демократії», адже це забезпечує зв'язок навчання з реальним повсякденним життям.

Дуже важливою проблемою уявляється навчально-методичне забезпечення курсу «Основи демократії». Навчально-методичний комплекс «Основи демократії» міг би включати в себе: підручник; добірку монографій, що висвітлюють сучасне бачення тем, які вивчаються в програмі курсу; словник; збірник схем та тестових завдань з курсу; бібліографію періодики, котру можна використовувати під час вивчення курсу.

Заключення

Демократизація усіх сфер суспільного життя – процес поетапний та нелегкий. Пройде досить тривалий час транзитного стану нашого суспільства, перш ніж ми і майбутні покоління українців реально відчують на собі серйозні демократичні зміни. Якщо не робити спроби прискорення демократизації суспільного життя, то можливий ефект регресу, заснованого на реконструкції тоталітарно-адміністративних методів управління суспільством і кожною окремо взятою людиною.

Процес демократизації необхідно здійснювати, перш за все, у такому соціальному інституті як освіта. Ми всі пройшли школу, і через цю інституцію будуть, безумовно, проходити все нові і нові покоління. На жаль, через десять років розвитку нашої незалежної України на шляху побудови правової, соціальної держави – система освіти продовжує залишати на учасниках навчально-виховного процесу печатку рутинності та командного адміністрування. Без всебічної демократизації системи освіти і самого процесу та змісту освіти – демократизація суспільства уявляється маловірогідною.

Разом з тим, хотілося б зазначити, що дія в Україні низки проектів у сфері громадянської освіти, а також наявність педагогів і вчених-новаторів надає підстави говорити про наявність певних демократичних перспектив. Постапна, різномірна та різнопланова система громадянської освіти від першого класу загальноосвітньої школи до вузу – ось реальний шлях до прискорення процесів демократизації в освіті.

Курс «Основи демократії» викликає велику зацікавленість як у слухачів, які проходять перепідготовку, так і у студентів. Даний курс є одним з провідних генераторів освіти у вищій школі. Дана навчальна дисципліна з часом посідатиме гідне місце у навчальних планах та програмах і не шляхом адміністрування зверху, а як вимога часу-часу демократичних перетворень у нашому суспільстві.

Література

1. Загальна Декларація прав людини ООН (Преамбула, стаття 1).
2. Конституція України (стаття 53).
3. Таланчук П. Реформування в освіті – це не лише руйнація // Університет України. – 2000. – № 1-2, березень-травень.

4. Бюлетень «Програма підтримки виробітки стратегії реформування освіти», 2001. – №2.
5. Дубровский В.Ф. Словарь конституционных терминов и понятий. – Севастополь: Ахтиар, 1998.
6. Дубровский В.Ф. Права учащихся как показатель демократизации школьной жизни в условиях гуманизации учебно-воспитательного процесса // Права человека в школах Украины. – Севастополь: ЧП «Свтрижак», 2001. – С. 81-84.
7. Современная западная социология. – М., 1990.
8. Закон України «Про вищу освіту» (стаття 1).
9. Инженер XXI века: личность и профессионал в свете гуманизации и гуманитаризации высшего технического образования / Ред. Добрускян М.Е. – Харьков: Рубикон, 1999.
10. Переваги та недоліки лекційної форми проведення занять всебічно проаналізовані у навчальному посібнику Півневої Л.М. «Методика викладання суспільно-політичних дисциплін / Семінар «Викладання курсу «Основи демократії у вищій школі». – Київ, 2002.-С.34-35.

Відомості про автора

Дубровський Валерій Федорович – кандидат педагогічних наук, доцент, заслужений працівник освіти Автономної Республіки Крим, доцент кафедри соціально-економічних наук Інституту післядипломної освіти М.Севастополя, м. Севастополь

Клепко С. Ф. (Полтава)

АТЕСТАЦІЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ЯК ДЗЕРКАЛО ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації (АНДК) є процесом, якому у країнах усталеної демократії притаманний високий рівень демократизму, ефективності і гуманістичності. Зв'язок між станом атестації і демократизації нелінійний, синергетичний, але атестація, безсумнівно, відображаючи стан загальної демократії разом з тим вона впливає на її розвиток у країні, оскільки практиковані у ній процедури актори атестаційного процесу намагаються проектувати і переносити на інші сфери суспільства. Окрім цього, потрібно врахувати, що в атестаційний процес включається знання й інформація найостанніших досягнень науки і суспільної думки, а тому його результат не лише сертифікує фахівців, а й знання, носіями якого вони є. Тим самим атестація відіграє роль фільтра між знаннями,

які виробляються суспільством, і знаннями, які держава, університет рекомендують до поширення. Отже, атестація у суспільстві – це інститут, який відображає суспільство, його знання і цінності, а по-друге, в цей інститут, як у дзеркало, вдивляється усе суспільство, шукаючи для себе знання алгоритмів і приклади цінностей, які приводять до успішної діяльності. Аналіз протікання в Україні цих процесів – завдання пропонованої доповіді.

Використана термінологія

Термін **атестація** означає процес і результат оцінювання працівників, колегіальне визначення кваліфікаційного рівня наукових робіт чи фахівців – авторів цих робіт. Він походить від лат. «testari» (брати за доказ, свідчити) і використовується для позначення «запевнення» у дійсності чогось (певного рівня професійної компетентності чи ін.), що стосується «атестованої особи». **Атестаційний процес** – комплекс експертних дій щодо оцінки наукового рівня праць та осіб.

«Афоризм «демократія – це процедура» найбільш повно прикладається до процесу присудження вчених ступенів»[1]. **Демократія** є трибом життя, що визначає як моральність щоденних міжлюдських стосунків, так і спосіб управління суспільством. Ніхто не може прохопитися з чорного ходу – це очевидне загальновизнане правило як демократичних виборів, так і сертифікації наукової еліти.

Проведенням АНПК в Україні керує створений у 1992 р. державний інститут – **ВАК**. Цією аббревіатурою відображається як державний орган атестації науково-педагогічних кадрів, так і функціонуюча у суспільстві сукупність ролей і статусів, публічна система норм, за якими визначаються положення і посади людей з відповідними правами і обов'язками. У світі (окрім кількох колишніх республік і сателітів СРСР) подібні інститути не створюються. Український ВАК фактично є легітимним механізмом формування, структуризації, поповнення неофітами і збереження статус кво наукової еліти. Остання виробила високостабільні критерії свого формування і престижний консервативний «табелі рангів», рух в якому привабливий і для представників інших еліт – політичної, бізнесової, культурної, державної, тому що перебування у ньому як на лавці запасних компенсує високий ризик швидкого «викидання», що властиве більшості інших «професійних» еліт.

Метафора **дзеркала** зазвичай вживається для позначення того, що правильно відображає явище. Співставлення атестації (сертифікації) з демократичним розвитком не здається штучним, бо ВАК відображає демократичний розвиток України ніби правильно.

Властиві для її функціонування казенна лицемірність і відсутність старання зберегти пристойності, брак творення масової психології українських науковців, а лише її віддзеркалення і самозахист її станом своїх процедур і норм, не творення науки, а лише здійснення ролі її статиста, – ці риси

«холодного сьйва» дзеркального блиску притаманні багатьом інституціям української демократії. Але не лише ця ознака дзеркала змушує нас вжити це поняття у дослідженні розвитку АНДЖ. Тривіальна оцінка «а ля Ленін», мовляв, ВАК – це дзеркало слабкості, недоліків демократії в Україні, відображення м'якотілості пошукувачів і боягузтва ВНЗ, а її протиріччя і абсурди – дійсне дзеркало тих протиріч, в яких знаходиться сучасна українська демократія, мало пояснює, чому мають захищатися ті дисертації, які ВАК захоче «почути», або перед спокусою яких, вона не може встояти...

Поглибити розуміння природи ВАК і АНДЖ допомагає уточнення метафори дзеркала, доповнення її властивістю його «природженої брехливості» [2]. Для ВАК потрібне «пряме», чесне дзеркало, в якому б вона побачила б себе очима іншими, такою, якою вона є. Міфологія дзеркал завжди зв'язувалася зі смертю. Дзеркала завішують у знак скорботи, в них шукають душі мертвих, китайці кладуть дзеркало в могилу – освітлювати вічну пітьму. Міфодизайн ВАКУ в сучасному виконанні її функціонерами та владою змушує логічного завершення міфології ВАКУ – відходження її у небуття [3]. Демократизація АНДЖ – це, як мінімум, перетворення ВАК у «чесне дзеркало», яке засвоївши ази прозорості, вже не стільки відображатиме, скільки продовжуватиме нас в демократичному просторі. Таке перетворення надає нам шанс втекти з герметичного полону сьгоднішніх кривих відображень ВАК, дозволить зробити необхідний усім крок від себе до іншого.

Традиції і системи вищих учених ступенів у розвинених усталених демократіях

У країнах усталеної демократії функціонують притаманні лише їм системи атестації науковців, зокрема, за зразками німецької, французької і британської традицій [4]. Аналіз документів, що стосуються систем вищої освіти і сертифікації фахівців вищої кваліфікації в цих країнах, знайомство з їхньою практикою [5], приводить до висновку, що в них діють добре визначені і стрункі системи атестації. В їх основу покладаються: певна схема вчених ступенів, визначений обсяг підготовки з різними варіантами його обчислення, вимоги до ступеня оригінальності дисертацій, стандарти процедури її захисту.

Загалом отримання ступеня доктора філософії (PhD) означає фінал певного освітнього процесу (дослідницького навчання), що завершується представленням дисертації. За оцінкою В.Томуска, «багато в чому традиційна система організації дослідницького навчання в континентальній Європі нагадує систему, яка існує в багатьох державах Східної Європи, і в державах колишнього Радянського Союзу також. У цій системі написання дисертації – довгий процес. А у деяких галузях, зокрема у галузі соціальних наук, дисертація є велетенським дослідженням, яке підсумовує роботу, що робилася десятиріччям» [6, 43-48].

У країнах німецької традиції також існує інститут присудження найвищої кваліфікації, вченого ступеня хабілітованого доктора (від лат. *habilis* – здатний, придатний до чого-небудь). Його присудженню передують 5-10 років науково-дослідної роботи після отримання PhD. Країни французької традиції на рівні найвищої кваліфікації мають ступінь спеціального доктора або доктора досліджень (не менше 2-3 років дослідницької роботи) і так звана аблітація (5-10 років). Країни британської традиції після PhD мають ступіні «доктор словесності», «доктор наук», які носять почесний характер і присуджуються на основі неформального розгляду наукової, публіцистичної, суспільної діяльності [4].

Вважається, що російська система АНДЖ найбільш близька системі, прийнятій у Німеччині, Австрії, Швейцарії. Ця система, по суті, 4-ступенчата: бакалавр, магістр, доктор філософії, доктор наук. Схема вчених ступенів – кандидат наук (3 роки підготовки і більше) і доктор наук (5 років підготовки і більше) цілком відповідає світовій практиці. Проте вододіл між демократичною та ваківською системами АНДЖ проходить по процедурі захисту дисертації [7].

Завершальний акт здобуття наукового ступеня у багатьох розвинутих країнах світу має раціональний вигляд: «Ніякого синкліту, ніякого шоу за відомим сценарієм, жодних опонентів, провідних установ, розсіпки автореферату і збирання відгуків, ніякої псевдодискусії, зайвого нервового напруження і великих матеріальних затрат» [8]. Про матеріальні витрати українського дисертанта можна скласти уявлення зі статті [9]. Відмінність АНДЖ в усталених демократіях від «стилю» ВАК настільки разюча, що необхідне хоча б побіжне історичне дослідження причин відтворення нею ритуалів радянської епохи.

Історичні передумови української ВАК

Сучасна система АНДЖ в Україні (а також в Росії, як і в інших країнах членах МАДАТ) є правонаступником і водночас жертвою унікальних радянської системи та російсько-імперської. Подібних підходів у масштабах держав не було в жодній країні світу.

У Росії Університетський статут 1804 року зарегламентував підготовку претендентів на вчені ступені і процедури їх отримання в усіх російських університетів за однаковими вимогами. У 1891 р. порядок отримання вчених ступенів (студент, кандидат, магістр, доктор) був закріплений «Положенням про проведення у вчені ступені». Раднарком РСФСР у жовтні 1918 р. скасував учені ступені і вчені звання і відмінив усі пов'язані з ними привілеї і переваги. Постанова РНК СРСР від 13 січня 1934 р. реанімує імперську АНДЖ, встановивши вчені ступені кандидата і доктора наук та порядок захисту відповідних дисертацій. Створюється ВАК СРСР як органічна складова тоталітарної системи. Її функціонування обумовлювалося принципами тотальної

підозри у 30-ті роки і жорсткого контролю діяльності нижчих органів вищими. Система АНДЖ коректується в 1975 р., віддзеркалюючи стан економічних і соціальних відносин країни часів «застою по-Брежневу» [10].

Така історія ВАК дістає навіть у 1997 р. високу оцінку: «Створена в ті роки система атестації працює і в цей час – по суті, без крутих змін і серйозних збоїв. Ця система і в наш бурхливий час є одним із небагатьох острівців стабільності, носієм спадкоємності і традицій, являє собою приклад того, що не тільки в принципі, але і реально протягом більш ніж півстоліття добре функціонувало в СРСР» [4]. Додамо, працювало і в Німеччині, коли пфальцграф німецького імператора від його імені роздавав дипломи докторів. Особи, які отримували їх, називалися *Doctores bullati* (*bull* – прив'язана до таких дипломів печатка в капсулі) на відміну від *Doctores rite promoti*, що удостоювалися ступеня доктора в університетах [11]. Працювала така система і в Росії. Тільки дивно, чому цю систему «острівця стабільності» західна демократія не поспішає перейняти разом із двохсотлітнім досвідом унікальної уніфікації сертифікації науковців, чому НСС (англійська назва ВАК) не стала предметом наукового вивчення і практичного імпорту?

Ситуація в Україні 10 років тому

АНДЖ в Україні 10 років тому не була демократичнішою за сьогодні. Тоді панував не лише високий рівень формальних вимог ВАК, який критикувався, наприклад, на сторінках «Літературної газети», але і жорсткий партійний контроль за дослідженнями у галузі гуманітарних і соціально-політичних дисциплін. До захисту допускалися лише «перевірені кадри», багато з яких «штампували» дисертації у Вищих партійних школах [12]. Дещо справедливіше було у галузі фізико-математичних та технічних наук. Хвиля свободи кінця 80-х рр., коли союзна ВАК втратила свою ідеологічну цілість, допомогла захиститися тим, кого через обрані «делікатні» теми досліджень і плюралістичні підходи ніколи б не допустили раніше до захисту (феномен так званого «докторського буму»).

Процедура захисту для дисертантів була важкою, але увага експертів передусім зверталася на новизну змісту та «ідеологічну чистоту» дисертаційних робіт, які ставали предметом систематичних серйозних аналітичних досліджень.

Система АНДЖ в Україні збереглася трьохстадійною: попередній захист на кафедрах, спеціалізовані вчені ради (СВР) при наукових інститутах та ВНЗ, де, власне, й відбувається захист дисертацій; і ВАК, до складу якої входять атестаційні відділи та експертні ради. У демократичних країнах Заходу не використовують кількастадійну атестацію, бо переконалися в доцільності її одномоментного виконання із залученням кращих науковців-дослідників у відповідній галузі наук [7].

Інституційний розвиток української ВАК

Українську ВАК, як і інші інститути, що об'єктивно несумісні з демократичним життям, створили представники владної еліти з метою забезпечити існування синекур як умови власного добробуту. Імпульсом для створення ВАКУ стало подання-обґрунтування, підготовлене конкретною групою осіб, із посиланням на існування цієї структури в минулому та збереження її в Москві. Влада, створюючи ВАК, не спромоглася проаналізувати її необхідність, роль і функції у вітчизняній науці, а тому цей тягар перенесла в нове життя [8]. В.Кухар, член Головної ради ВАКУ з часу її створення у 1992 р. до її ліквідації у 1998 р., підтверджує, що проти пропозицій модернізувати ВАК при її створенні в Україні «виступили кілька осіб, що мали в той час реальну владу» [13].

25 лютого 1992 р. Указом Президента України створюється ВАКУ, її головою призначається І. Дзюба. З того часу в історії ВАКУ можна виділити три періоди її розвитку: «м'який» (1992-1996); «м'яко-твердий», характерний наростанням громіздкості процедур АНИК (1996-1998); «твердий» (1998 – по д.ч.). Останній період розпочався з призначення В.Скопенка головою ВАКУ та затвердження Президентом України нового (вже третього, з травня 1992 р.) Положення про ВАКУ [14]. Згідно з цим Положенням ліквідовано елементи демократизму і колегіальності АПНК і по суті ВАК завоювала права президентського «пфальцграфа».

Таблиця 1

Тематичний аналіз постанов ВАКУ у 1997 – 2002 рр.(станом на 10.04.02)

Тема постанов / рік	1997	1998	1999	2000	2001	2002	всього
Про переліки провідних установ	0	4	6	6	23	4	43
Про кількість, обсяг, переліки публікацій	4	3	5	9	5	0	26
Запровадження (зміни) Порядків, Положень, Інструкцій, переліків та форм документів тощо	4	6	5	10	0	0	25
Про перелік і паспорти спеціальностей	1	3	6	2	5	0	17
Публічність(оголошення, обов'язкові примірники тощо)	3	2	0	4	0	0	9
Інше	1	1	3	3	0	1	9
Про посилення вимог до здобувачів, посилення контролю	0	5	2	0	0	0	7
Аналітичні (про діяльність)	2	2	0	0	0	0	4
Про норми оплати праці	2	1	0	0	1	0	4

Програми кандидатських іспитів	0	0	3	0	0	0	3
Про роботу конфіденційних експертів-інспекторів	0	1	0	0	0	0	1
Всього	17	28	30	34	34	5	148

Поточна діяльність ВАК зосередилася на таких напрямках: 1) визначення вимог до здобувачів; 2) організація роботи СВР; 3) оцінювання дисертацій, захист яких вже відбувся; 4) визначення переліку спеціальностей наукових працівників. Таблиця 1 «Тематичний аналіз постанов ВАКУ у 1997-2002 рр.» ілюструє динаміку уваги ВАК як до напрямів своєї діяльності, так і динаміку її «отвердіння» щодо оцінювання наукового рівня і проведення публічного захисту дисертацій [15].

Урядові рішення щодо ВАК не реагували на критику збереження в Україні громіздкої системи АНШК, яка не сприяє підвищенню якості дисертацій, на що вказували О.Ушеров-Маршак (1997) [16] та майже усі інші учасники дискусії про доцільність ВАК (більше 70 публікацій). В. Кухар (2001) охарактеризував «стару-нову» систему АНШК як таку, що часто породжує вимоги на межі з абсурдом щодо наукової діяльності: «Спроби виступати проти «нововведень» відразу придушуються, дискусія не заохочується. Про все це можна було б написати і драму, і комедію...» [13]. Проте дискусія щодо ВАК тривала («Дзеркало тижня» [17], «День»). На початку 2000 року Інститут трансформації суспільства (ІТС) розпочав на шпальтах науково-аналітичного журналу «Економічний часопис» («ЕЧ») відкриту дискусію про доцільність існування ВАКУ. До цього його спонукали «численні прояви свавілля та протиправної діяльності ВАКУ, яка обмежує права і свободи громадян», про окремі з яких було повідомлено в часопису [18]. Антиконституційною, за своєю суттю, була визнана постанова президії ВАК «Про публікації результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук та їх апробацію» №1-02/3 від 10 лютого 1999 р.[19], яка поклала край вільному і незалежному висвітленню результатів власних наукових досліджень у ЗМІ, оскільки відтоді науковою (фаховою) вважається тільки публікація у виданні, яке відповідає вимогам ВАК [20].

У дискусії було вказано на фактори, які призводять до порушення принципу незалежності, а відтак – до розвитку кругової поруки, клановості, корпоративності в АНШК. Це – «невідкритість» ВАК, дезорієнтація нею наукової громадськості, нестабільність її інструкцій і нормативів, неаналітичність щодо стану наукових кадрів у країні [21]; надто жорстка структурована вертикальна структура рад із захисту та органів ВАК, надто велика підзвітність, а тому залежність нижчої ланки структури, взаємозалежність акторів атестаційної системи, збирання відгуків за принципом «ти - мені, я – тобі»; аморфні критерії оцінки якості дисертацій, порушення принципу об'єктивності, пошук обхідних шляхів, можливості своєрідних «розборок» між науковими

школами; інші негативні явища [16]. Обрані ВАК засоби – невмотивовані зміни переліку наукових дисциплін і профілів, акцентування суто кількісних індикаторів якості наукової роботи [22], посилення централізації управління й недовіри до рішень СВР [23] та ін. – не подолали і ніколи не зможуть подолати іманентних недоліків сучасної системи моніторингу і забезпечення якості й інтенсивності наукової діяльності в Україні [7]. До своїх досягнень ВАК зараховує «прозорість інформаційного процесу» АНІЖ [24], однак вона лише оголошеннями про захист не досягається [25].

Це ілюструє діяльність СВР при наукових установах і ВНЗ, які ухваляють відповідність рівня здобувача наукового ступеня кваліфікаційному рівню. Але головні органи атестаційної системи – експертні ради ВАК, які перевіряють «правильність» діяльності СВР і «правильність» їхніх рішень. Тобто ВАК автоматично ставить під сумнів порядність і компетентність учених – членів СВР. Формування та функціонування експертних рад ВАК – «священодійство, де славнозвісна «гласність» мовчить. Головною є роль експерта з вузької галузі, який практично одноосібно вирішує долю роботи та її автора. Неозброєний чіткими критеріями, у тому числі кількісного характеру, «головний» експерт опиняється віч-на-віч із обставинами, які часто вищі за нього» [16].

Проект Закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, розроблений н.д. К.М. Ситником [26], демократизує «священні корови» нинішньої ВАК, однак не може покласти край легітимізації її сучасної антиінноваційної практики. Альтернативний з цього питання Проект Закону н.д. С.Дорогунцова намагається увічнити сьогоденний інституційний статус ВАК і АНІЖ [27].

КМУ у листі № 28-1467/87 від 17 травня 2001 р. [28] на третє звернення ІТС до тодішнього прем'єр-міністра В.Ющенка [29] визнав недоцільним перебудовувати чи ліквідувати ВАК як антидемократичну інституцію. Дискусія встановила нездатність виконавчої влади України і неготовність наукової громадськості трансформувати АН ІК і ВАК в демократичний інститут. Влада і ВАК проігнорували громадську дискусію, підтверджуючи таким чином свій першорідний гріх проти української демократії. Замість самоаналізу ВАК ужила антидемократичне «отвердіння» своєї діяльності, відпрацювавши надшланий адміністративний лабіринт захисту дисертації, регламентований 148 документами (див. табл.1).

Відчуваючи вже не зовсім мовчазний осуд своєї діяльності, ВАК 19 лютого 2002 р. змушена скромно святкувати своє 10-річчя, на якому дається такий офіційний підсумок її діяльності: «вдалося створити досить-таки потужну систему атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Приблизно 50 постійних працівників в апараті. Близько 1000 експертів, які залучаються до аналізу дисертаційних робіт. Створено досить велику мережу спеціалізованих рад – понад 700. Нині щороку захищаються 3000-3500 кандидатських і 250-300 докторських дисертацій» [30]. У 1997 р. діяльність ВАК оцінювалася у порівнянні: «на кінець 80-х років (за на-

явності 450 спеціалізованих рад) захищалося протягом року близько 1000 докторських дисертацій і понад 10 тисяч кандидатських дисертацій, то в наших нинішніх 639 радах захищається за рік удвічі менше здобувачів докторського ступеня і вдесятеро менше тих, хто бажає стати кандидатом наук» [31] (Див. Табл. 2).

На жаль, політологія не має інструментарію для встановлення у результатах парламентських виборів 2002 р. ваги такої «потужної системи атестації» для блоку «За єдину Україну», очолюваного членом президії ВАКУ і в якому одним із перших номерів - голова ВАКУ.

Таблиця 2.

Статистика захистів кандидатських (КД)
та докторських дисертацій (ДД) в Україні [32]

	кінець 80-х рр. [31]	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
КД	≈10000	2986	2810	2064	2971	2839	2657	3061	3275
ДД	≈1000	764	686	496	715	522	372	463	539
КІЛЬКІСТЬ СВР	≈450				639				>700

Наслідки «твердої» політики ВАК – аргументи для влади реформувати існуючу ВАК

1. «Отвердіння» ВАК виявилось насамперед згубним для демократизації суспільства. Антиконституційна діяльність ВАК як контрольно-ревізійної інстанції, що виходить із принципу презумпції провини вчених, утримує інтелектуальну когорту нації під ковпаком підозри, як прохачів милості від ВАК. Чимало ректорів інститутів та професорів, визнані та авторитетні науковці, які потерпають від ВАК, вимушені мовчати, боючись наслідків [33]. Незгодження адміністративної реформи з реформою АНІЖ призводить активний похід чиновництва за здобуттям наукових ступенів. Заблоковано розвиток недержавних форм атестації наукових кадрів. Оголошено боротьбу з «лавиноподібним натиском на суспільство самопроголошених академій і самопризначених академіків». Прикриваючись благими намірами, ВАК фактично стала засобом блокування соціальної енергетики демократії [34].

2. Марнотратство найціннішого ресурсу нації – відволікання наукової еліти від її безпосереднього призначення (розвитку науки і навчання молоді) на виконання контрольно-ревізійних функцій та дотримання здобувачами «вишуканих» норм ВАК заради псевдонаукового бюрократичного молуху. Посиливши кількісно і формалізувавши якісно свої вимоги, забувши, що «точна» атестація принципово неможлива, ВАК зміцнила негативні тен-

денції в науці України, репродукуючи слабкість корпусу «старих докторів» [35]. Як вказує М.Михальченко, «за світовими оцінками, на підготовку одного наукового працівника рівня нашого доктора наук потрібно (в середньому) 15-20 років і \$1,5-2 млн.» [36]. Звичайно, підготовка і атестація – процеси де-що різні, але блокування захисту навіть 500 ДД – це зниження вартості інтелектуального капіталу України на \$0,5-1,0 млрд., спрямування його не за потенційним призначенням. Ускладнення процедури захисту не допомогли ВАК протистояти зниженню рівня вітчизняної науки, девальвації наукових ступенів, профанації наукової діяльності, диспропорційному сповільненню за спеціальностями природного процесу кадрового оновлення [34]. Багато знань, які сьогодні передають студентам в українській системі вищої освіти, є застарілими. Порівняння «старих» і «нових» докторів та кандидатів не на користь останніх [37].

3. Консервація «дисертаційної» моделі наукової кар'єри в тому виді, яку підтримує ВАК У той час, коли у світі «університети почали шукати нові моделі, які б дали змогу готувати докторів швидше та ефективніше», б українська система АНПК свідомо уповільнює цей процес (пропонується, наприклад, аспірантуру подовжити до 4 років). Дві тенденції АНІЖ – задовольняти потребу суспільства якомога швидше мати докторів і незалежно від віку потреби громадян здобувати неперервну освіту і відповідне бажання багатьох фахівців атестувати свої науково-аналітичні досягнення, необхідні у кожній сфері, відповідними дипломами, здійснюючи «освітній самозахист». Як показав наукознавець А.І. Терехов, модель ВАК породжує надмірну часову розтягнутість кваліфікаційного зростання середньостатистичного наукового працівника, недостатньо ефективно стимулює його творчу активність у найбільш продуктивному віці, гальмує професійну мобільність. Цей дослідник також діагностує ряд негативних моментів науково-атестаційного процесу, зокрема, розмитість соціально-професійного статусу вченого ступеня, відсутність механізму функціонального розрізнення вчених-дослідників і адміністраторів, що призводить до виробництва номінальних учених і знижує авторитет наукової кар'єри, погіршує якісні параметри формування науково-кадрового потенціалу [38]. Досить часто високий науковий ступінь відображає соціальний статус, а не здатність проводити дослідження чи навчати. У жорсткій бюрократичній системі вік і зв'язки можуть відігравати таку ж роль, якщо не важливішу, як сам зміст дисертацій [6].

Соціоекономіка: ВАК – гарант «радянської меритократії», «синекурного суспільства» і українського меркантилізму

ВАК як управлінський інститут має непривабливий імідж у рамках концепцій «меритократії», «менеджеризму», «нового класу» [39], соціального капіталу і неонституціоналізму, міфодизайну організаційного розвитку, теорії П.Бурд'є про освіту як «поле боротьби за символічний капітал». Звичай-

но, ілюзійний і «раціоналізм» західної соціальної системи, який ніби висуває у верхні прошарки суспільства найбільш здатних і цілеспрямованих працівників відповідно до підвищення їх загальноосвітнього і професійного рівня. Американський соціолог Р. Коллінз на численних фактах показує роль системи освіти США в формуванні витонченої мережі бюрократичних, політичних і технічних синекур, які створюють у сукупності паразитуючу керівну структуру («суспільство атестованих») над «класом виробників». Вводячи нове поняття «синекурне суспільство» [40], Р. Коллінз точно передбачає у відповіді КМУ на звернення ІТС маніфест захисників «синекурного суспільства» в Україні, функції охоронця і гаранта якого покладені на українську ВАК.

Антидемократичний інституційний розвиток ВАК репродукується в Україні проміжним типом господарської системи з ринковим обміном (так званим меркантилізмом), за якої інституційна структура перешкоджає використанню переваг розширеного ринкового порядку. Інституціональна структура меркантилізму характеризується сильним регламентуючим впливом держави, який істотно залежить від елітарних груп, що одержують від держави різного роду привілеї. Одним із найголовніших механізмів легітимізації української еліти меркантилізму є ВАК, «руйнівна соціальна аномалія», «творче знищення» якої є першим завданням демократизації країни.

Розвиток суспільства визначається передусім його інтелектуальним капіталом. Суспільство знання має ухвалювати правильні рішення щодо стратегії знання. Тому визначення місця ВАК з позицій ідеалів суспільства знання є основним методом оцінювання її майбутнього [35].

Неефективність інститутів виникає внаслідок високих витрат (дорожнечі) колективних дій, необхідних для зміни інститутів, що, в свою чергу, визначається іншими економічними і політичними інститутами. Брак волі влади і коштів суб'єктів колективних дій на зміну інститутів зумовлюють достатню тривалість існування інститутів, необхідну для того, щоб остаточно упевнитися в їхній економічній і суспільній неефективності. Отже, ВАК – індикатор процесу демократизації. Як тільки демократія стане реальним трибом життя в Україні, припиниться інституціональний розвиток цього атавізму тоталітаризму. Але ВАК може сприяти процесу демократизації і своїм «творчим знищенням» – це й буде доказом довіри влади до наукової еліти, повернувши їй автономію самовідтворення і саморозвитку. «Завісивши» ВАК як інститут-дзеркало, тим самим влада визнає політичну смерть тоталітаризму і ознаменує розвиток інституту демократичної атестації наукових кадрів.

Сценарії демократичної трансформації ВАК

Щоб АНІЖ була демократичною, прозорою, зрозумілою, висунуто різноманітні пропозиції щодо її корінної модернізації, які часто й суперечать одна одній. Можна сформулювати такі групи цих пропозицій:

1. Демократична корекція існуючої ВАК: Спростити порядок реєстрації СВР, підтримати створення таких рад у недержавній сфері науки, освіти. Експертні ради повністю оновлювати кожні два роки. Можливо по чергове перебування в ролі галузевого експертного органу різних спецрад. Скасувати такі елементи атестації, як провідна організація, інститут конфіденційного, або «чорного», опонента; переліки наукових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт [41], публікацію всеукраїнських оголошень про захист дисертації та авторефератів КД. Змінити «обов'язковість» публікації одноосібної монографії на «можливість» за власним бажанням здобувана. Поступово функції ВАК мають змінюватися від контрольних до статистично-методологічних [16].

2. Повна ліквідація ВАК та імпорт західних систем присвоєння наукових ступенів: Змінити схему наукових ступенів, зокрема, ліквідувати «зайвий» ієрархічний вчений ступінь КН чи ДН, встановивши схему відповідностей між «старими» і «новими» ступенями, між «західними» і «радянсько-ваківськими» ступенями, ухваливши закони, які б пояснювали, що робити тим, хто має старий диплом КН чи ДН. Потрібно чітко з'ясувати, чи відповідає ступінь КН ступеневі доктора (PhD) чи ні. Нерідко стверджується, що рівень КД перевищує рівень дисертацій PhD. Проте КМУ, дозволивши ВАК видавати дипломи (англійською мовою) доктора філософії з тих чи інших галузей знань іноземним громадянам, які захистили в Україні КД, тим самим де факто визнав диплом КН рівноцінним диплому доктора філософії (PhD). Посольства близько 70 країн світу повідомили ВАК про свою згоду визнавати цю рівноцінність [31].

3. Демократизація і підвищення рівня вимог до дисертацій: Встановити чіткі критерії оцінки рівня дисертацій: наявність публікацій у високореєтингових вітчизняних та закордонних журналах, участь у міжнародних конференціях; наявність патентів, державних чи інших премій; публікації оригінальних монографій, участь у міжнародних проєктах та грантах; впровадження індексу цитованості. Надавати дозвіл для реалізації міжнародних двосторонніх докторських програм; залучати у СВР експертів-науковців з інших країн. Збільшити кількість офіційних опонентів.

4. Забезпечення прозорого фінансування дослідницької діяльності як справжній керівний механізм реформи ВАК, у якому «соціально-справедлива» вимога сплачувати гонорари за роботу опонентів і членів СВР із державних джерел без залучення грошей здобувачів [16] вирішиться як невеликий епізод.

Змінити парадигму кадрової політики у ВНЗ та наукових установах (формування традицій спадкоємності, тяглості освітніх та наукових традицій тощо) повинен сучасний закон про наукові дослідження і підготовку науково-педагогічних кадрів вищих рівнів компетентності, який відповідатиме світовим стандартам у створенні і діяльності системи наукової і педагогічної атестації (як у Польщі, Словенії та інших постсоціалістичних країнах) [7]. Для цього необхідно створити робочі групи, які детально опрацюють і внесуть

на широке обговорення моделі удосконалення /трансформації / модернізації / реформування АНІЖ. Очевидно, що такі зміни можуть супроводжуватися різними формами ризику. Руйнація ВАК, на думку окремих дослідників, «може спровокувати нестримний потік недоброякісної продукції у вигляді низького рівня підготовки фахівців» [42]. Ризики має всебічно дослідити законодавець, використавши досвід акторів сучасної АНІ ІК, і враховуючи вже наявні реальні втрати і загрози, які наніс демократії існуючий паразитичний інститут-дзеркало – українська ВАК.

Література

1. Карлов Н.В., Мамаев В.Л. Еще раз об ученых степенях и аттестации научных и научно-педагогических кадров // Бюллетень ВАК России, 1997, № 3.
2. Генис А. Честное зеркало // <http://www.svoboda.org/programs/OTB/2001/OBT.010401.asp>.
3. Соскін О. ВАК має відійти в небуття (Коментар до інтерв'ю В. Скопенка) // ЕЧ, 2001, №4.
4. Карлов Н.В. О европейском опыте аттестации // Бюллетень ВАК России, 1993, № 5.
5. Короткі характеристики систем вищої освіти країн Європи // Можливі шляхи реформування аспірантури / докторантури в Україні. За ред. М.Зубрицької. Львів: 2001. – С. 74 – 98; Корсак К. В. Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів. За заг. ред. проф. Г. В. Щокіна. – К: МАУП– МКА, 1997.– 208 с.; Корсак К.В. Можно ли сварить кашу в березовом чугуне? // ЗН, 1999, №24(245).
6. Томуск В. Чого може навчитися Україна з останніх змін у європейській аспірантській освіті? // Можливі шляхи реформування аспірантури / докторантури в Україні.-С. 43-48.
7. Корсак К., Невмержицький О. Чому нам необхідний Закон України «Про наукові ступені і вчені звання»? // ЕЧ, 2000, №2.
8. Орленко О., Ключко Ю. ВАК України – атавістична спадщина радянської системи // ЕЧ, 2000, №5.
9. Козелько В., Луганский И. Сколькo стоит диссертация // ЗН, 1996, 7 сeнтября.
10. ВАК України: необхідність трансформування задля розвитку науки // ЕЧ, 2000, №9.
11. Докторъ // Энциклопедический словарь. Ф.Брокгаузъ, И.Ефронъ. Томъ Ха. СПб, 1893,С.897.
12. Кононенко П. Чи потрібна ВАК? // ЕЧ, 2000, №6.
13. Кухар В. Деякі думки про «ліцензування» наукової діяльності // ДТ, 2001, № 47 (371).
14. Бюлетень ВАК України, 1999, № 2, С. 10-15.
15. Дані про постанови ВАК взято із сайта Верховної Ради України.

16. Ушеров-Маршак О. «Ученим можеш ти не бути, а кандидатом маєш стати». В Україні досі зберігається застаріла система захисту дисертацій // День, 1997, № 117.
17. Трахтенберг Й., Подолян Л. О мнимых новациях и аттестациях // ЗН, 1999, №17; Квятко В. Философия аттестации «кирпича» с точки зрения философии науки // Там же, 1999, №20; Стриха М. Страсти по ВАК // Там же, 1999, №22; Корсак К. Можно ли сварить кашу в березовом чугуне? // Там же, 1999, №24. Корсак К.В. «Кирпич» как аргумент соискателя // Там же, 1999, № 30.
18. Дискусія: доцільність ВАКу в Україні. Див. ЕЧ №№: 2000, №2 – 2001, №5.
19. Бюлетень ВАК України, 1999, № 1.
20. Соскін О., Матвійчук А. Вища атестаційна комісія порушує Конституцію України і права людини // ЕЧ, 2000, №4.
21. Коваленко А. Не так страшен ВАК // ЗН, 1999, №32.
22. Мудрик І. Чи може Альберт Ейнштейн отримати в Україні звання доктора наук? // ЕЧ, 2000, №11-12.
23. Алексюк А. Чому склалася кризова ситуація у сфері захисту дисертацій, або про ВАК і його «чорних рецензентів» // ЕЧ, 2001, №2.
24. Артюшин Л. Інформаційний фактор атестаційного процесу: вчора, сьогодні, завтра // Науковий світ, 2002, №3, С.8-9.
25. Зауважимо, що сучасні інструкції ВАК, проекти Закону про неї не реагують на існування Інтернету. Див. Weiner Gaby. The Academic Journal: Has It a Future? // Education Policy Analysis Archives. 2001. Vol. 9. №9. (<http://epaa.asu.edu/epaa/v9n9.html>).
26. Проект Закону України «Про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації» (доопрацьований, реєстр. N 6001, 14.02.2001).
27. <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PRI/TXTP/6000/p6001.htm>
28. Офіційна відповідь Кабінету Міністрів України на Відкрите звернення ІГС // ЕЧ, 2001, №5.
29. Відкрите звернення до прем'єр-міністра України В. Ющенко // ЕЧ, 2001, №2.
30. Жовта І. ВАКУ – 10 років // Освіта України, 2002, № 17(313). Офіційних публікацій про відповідні доповіді з цієї нагоди на 11.04.2002 не оприлюднено.
31. Панчук М. І. П'ять років національної системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів: здобутки і перспективи: Доповідь першого заступника голови ВАК України на засіданні Головної ради ВАК України // Бюлетень ВАК, 1997, №1, С. 6-26.
32. Бойко Р. Переваги аспірантури / докторантури в Україні // Можливі шляхи реформування аспірантури / докторантури в Україні. – С. 17-18.
33. Матвійчук А. Тож хто і як «виришуватиме цей процес»? (коментар до листа Я. Яцківа) // ЕЧ, 2000, №7-8.
34. Габович О. Гуманітаризація науки чи її криза? // Вісник НАНУ, 2001, N7.
35. Клепко С. ВАК і суспільство знання // ЕЧ, 2001, №2.

36. Михальченко М. Освіта і наука: пошуки нових парадигм модернізації // Вища освіта України, 2001, №2, С. 15.
37. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти 8 жовтня 2001 року.
38. Терехов А.И. Особенности формирования кадрового потенциала российской науки («диссертационная» модель научной карьеры) //Науковедение, 1999, № 2.
39. Лапшов Б. А. Меритократия: лозунг и проблема. Обзор. // Социальн. и гуманитарн. науки. Заруб, лит. РЖ ИНИОН РАН Серия 5 «История». – 1993, №1. – С.3-20.
40. Collins R. The credential society: A hist, sociology of education a stratification.– N. Y.: Acad. press, 1979. – VII, 222 p.
41. ВАК України: необхідність трансформування задля розвитку науки // ЕЧ, 2000, №9.
42. Ківалов С. Діамант науки дуже делікатний // Голос України. – 2001. – 27 лютого.

Відомості про автора

Клепко Сергій Федорович – кандидат філософських наук, доцент, проректор з науково-методичної роботи та завідувач кафедру гуманітарних дисциплін Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, м. Полтава

Марикян С. В. (Харьков)

ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Система образования Украины отражает особенности ее становления и развития в исторической перспективе. С одной стороны, она характеризуется существенными достижениями: общедоступностью общего и обязательного образования; тендерным и социальным равенством при получении высшего образования, высоким качеством подготовки специалистов и др. Международное сопоставление академических достижений Украины в этой сфере свидетельствует о более высоком уровне подготовки специалистов естественного и математического профиля, чем во многих странах Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР). С другой стороны, ее модель соответствовала идеологической концепции государственного образования, требованиям централизованной плановой системы управления. В условиях трансформации украинского общества коренным

образом меняється система освіти, центральною задачею реформування даного інституту є задоволення нових потреб суспільства, зокрема, ринку праці. При цьому реформування системи освіти здійснюється в умовах системного кризису, результатом якого є спад виробництва, висока інфляція, безробіття, масове розширення бідності, що породжує високу соціальну напруженість в суспільстві.

За останні два десятиліття капіталовкладення в освіту постійно скорочувалися. Різко погіршилося матеріально-технічне забезпечення шкіл і університетів, що призвело до руйнування будівель, обладнання, бібліотек і т.п. Тяжка соціально-економічна ситуація породила міграцію інтелектуального капіталу. Спеціалісти високого класу відходять від системи освіти в інші сфери, вчені їздять за кордон. В майбутньому витрати на їх заміщення багатікратно перевищать витрати, які необхідні сьогодні для того, щоб утримати спеціалістів в системі освіти.

Управління освітою в Україні на даному етапі не спроможне чітко визначити функції освіти як соціального інституту так як виходить з двох основ: а) виділяються кошти на збереження і розвиток системи освіти; б) прагнення повернути освіту до людини. Однак вони не складають достатньої бази для управління в силу того, що є тимчасовими (випливають з ідеології, утверджуваної на даному етапі національно-історичного розвитку) і орієнтовані на виділяються ресурси, а не на комплекс функцій системи освіти. Тому ефективність управління системою освіти в широкому сенсі в контексті історичного розвитку неможливо, так як вирішуються проблеми виключно певного історичного етапу.

Орієнтація на споживача і необґрунтована впевненість в тому, що ринок як універсальний регулятор автоматично, стихійно вирішить всі проблеми і не призведе до тупикової ситуації, шкідливо. По-перше, сьогодні відсутні не тільки універсальні регулятивні механізми, немає жодної концепції освіти перехідного періоду. По-друге, як свідчить досвід, навіть в країнах з розвинутою і стійкою ринковою економікою сфера освіти є привілеєм державного регулювання, що здійснюється з урахуванням потреб розвитку суспільства.

На інститут освіти в Україні вплинули безпосередньо три основні фактори: вплив макроекономічної ситуації, яка характеризувалася скороченням внутрішнього валового продукту (ВВП) з початку 1991 року до першого кварталу 1997 – на 48%; реформування системи державного управління, що призвело до перерозподілу бюджетів між центром і регіонами, дестабілізації фінансування системи освіти. Змінення концепції освіти в відповідності з потребами трансформуючого суспільства виявило невідповідність

учебных программ, разработанных для подготовки специалистов, соответствовавших требованиям советской общественной системы, с присущим ей централизованным планированием, что ставило задачу коренного качественного преобразования учебного процесса.

Перед сектором образования Украины возникло пять новых задач:

1. необходимость концептуальных структурных, технологических преобразований данного социального института в соответствии с требованиями рыночной экономики;
2. поиск новых источников финансирования системы образования, без чего невозможно не только ее дальнейшее развитие, но и функционирование сегодня;
3. необходимость подготовки специалистов новой модели, отвечающей требованиям рыночной экономики;
4. выработка новых механизмов контроля и гарантии качества подготовки специалистов;
5. поиск технологий преодоления тенденции неравенства в доступе к получению образования.

Решения о том, как готовить специалистов для различных отраслей, принимаются все в большей степени на местном уровне и с учетом развития рынка труда; тем самым, структура образования, созданная в рамках централизованного планирования, оказывается нежизнеспособной. Во-вторых, это чрезмерная специализация.

Перед обязательным образованием стоит дилемма структурного характера. В соответствии с Законом об образовании от 1991 года ответственность за управление возложена на школы. Однако после принятия такого законодательства на региональные и районные органы были де-факто возложены обязанности по финансированию образования. Несмотря на эти две тенденции, правительство продолжает готовить и рассылать учебные материалы, аттестовать учителей, определять нормативы на обеспеченность классными помещениями и учебным оборудованием и устанавливать требования к преподаванию украинского языка, естественных наук и математики. Ни школьное руководство, ни местные органы власти не смогут эффективно выполнять возложенные на них задачи, пока будут сохраняться такие функциональные противоречия. Путаница, возникающая в результате того, что непонятно, за какие аспекты образовательной политики несут ответственность органы того или иного уровня, сокращает возможности сектора творчески реагировать на новые требования, которые к нему предъявляются.

В 1991 году Дума приняла закон, в котором был совершен отход от советских политических традиций в области образования по трем направлениям. Частные школы были легализованы и им выделялись субсидии. Была полностью пересмотрена концепция воспитания идеального советского ребенка; наоборот, школьные программы были переформулированы таким образом, чтобы отвечать потребностям каждого ребенка. Это называлось

гуманитаризацией». Наконец, была пересмотрена традиция чрезмерной опеки из столицы за учебным процессом в школах. Учитель, директор школы и родители участвуют в формировании школьной программы и выборе формы образовательной системы. Это было названо «демократией в образовании». Однако отсутствие четкой проработки механизмов реализации данного закона породило целый ряд проблем. Прежде всего, проблемы возникли в результате недостаточного финансирования сферы образования, трансформация которого требовала больших капиталовложений.

Сегодня региональным или школьным властям (родителям) не ясно, кто и за какие аспекты политики в области образования отвечает. Не ясно также, почему выработка в области политики образования не может быть доверена местным органам, которые теперь отвечают за финансирование образования.

При вертикальной организации системы образования, традиционно действующей в СССР с 30-х годов, существовало стремление ограничить функции учебных заведений теми отраслями, в структуру которых они традиционно входили, а это значит, что ограничивался и ожидаемый от сектора образования объем выполняемых функций.

Снижение государственных доходов в сочетании с передачей бюджетно-налоговых функций регионам означали реальный спад затрат на одного учащегося всех уровней образования по сравнению с 1991 г.: на 29% в школах, на 17% в ПТУ и техникумах и на 9% в вузах. Сокращение ассигнований особенно отрицательно сказалось на капиталовложениях в материальные объекты. Несмотря на увеличение зарплаты учителей, темпы и стабильность ее роста отстают от роста зарплаты в других секторах экономики. Как следствие, лучшие учителя уходят из образования.

Начальное и среднее образование финансируются районами и муниципалитетами. Раньше государственные предприятия, совхозы и колхозы обеспечивали школьную систему услугами в натуральном виде, включая, например, строительство и содержание зданий, транспорт, продукты питания и т.д. Сейчас их поддержки практически нет. После 1985 года строительство школ возложено на региональные департаменты строительства, в бюджетах которых отсутствуют средства на осуществление капиталовложений. В предшествующей системе центральные органы отвечали за обеспечение всей школьной программы, в том числе и за сопутствующие расходы. Сейчас местные органы несут ответственность за обеспечение своей части программы. Районы стоят перед проблемой новых затрат в результате децентрализации, в том числе связанных с контролем за качеством преподавания по определенной части школьной программы, содержанием зданий, переподготовкой кадров, управлением бюджетом.

В целом, бюджетная база украинского образования в буквальном смысле разрушена. Это произошло по двум причинам: постепенное сокращение инвестиций в образование в течение 20 лет; и поспешное, непродуманное делегирование ответственности за финансирование и управление

образованием региональным и районным органам власти без должного учета их финансовых и институциональных возможностей.

В 1991 году Франция, Западная Германия и Италия, где у учащихся есть доступ к самому современному оборудованию, материалам и реальным учебным объектам, ассигновали эквивалент 3000 долларов США на одного учащегося системы обязательного образования; США выделили намного больше 4000 долларов США. Украинским учащимся, при уровне ВВП на душу населения в 10% от аналогичного показателя для стран ОЭСР, было выделено около 11% среднего уровня ОЭСР или эквивалент приблизительно 41 доллара США. В настоящее время обычная страна ОЭСР выделяет почти в два раза больше средств на образовательную литературу, компьютеры и лабораторные материалы на одного студента, чем ассигнуется Украиной на все текущие затраты вместе взятые в пересчете на одного студента. В высшем образовании различия не менее поразительны: Франция, Западная Германия и Италия, где каждый студент имеет доступ к межбиблиотечному фонду и большому набору материальных ресурсов, ассигновали от 4 до 6 тысяч долларов на одного студента; украинские студенты получали около одной четвертой этого уровня или эквивалент приблизительно 869 долларов США. В странах ОЭСР выделяется в среднем от одной четвертой до одной трети всех текущих затрат на систему образования, на материалы, товары и оборудование педагогического назначения, что составило в 1992 году сумму в пределах 717-957 долларов США на одного студента.

Украинские учителя получают недостаточную зарплату. В 1970 году средняя зарплата учителя составляла 81% средней зарплаты в промышленности; к 1980 году этот показатель упал до 73%; к 1989 году до 67% и сегодня она составляет около 42%. В 1960 году доцент в институте получал 123% от средней зарплаты в промышленности; в 1980 году – 70%, в 1991 году – 54% и в 1993 году – 37%. В результате этого лучшие учителя и преподаватели с редкими специальностями – по иностранным языкам, экономике, физике, радиофизике, программисты, те, кто занимается научно – исследовательской работой бросают свою профессию или уезжают за рубеж.

Из 18 типовых бюджетных статей лишь пять, да и то, с возрастающими трудностями, продолжают финансироваться: зарплата и компенсации, стипендия, питание и коммунальные услуги. Остальными статьями, включая учебники, капиталовложения и ремонт, как правило, приходится жертвовать. Сейчас ответственность за обеспечение учебного оборудования, необходимого для выполнения части учебной программы, лежит и на региональных и районных властях, и на школах. При старой системе ответственность за обеспечение всей учебной программы в целом и связанные с этим расходы возлагались на центральные власти. Вследствие децентрализации районы вынуждены нести и другие новые для них расходы: осуществление контроля над качеством преподавания по одной из частей учебной программы, ремонт и содержание зданий, переподготовка, управление бюджетом. Школы не успевают оплачивать периодические издержки. В частности,

у них растет задолженность по счетам за электричество и отопление. По оценкам, эффективность отопительных и осветительных приборов, в среднем, в 4-5 раз ниже, чем в промышленно развитых странах с сопоставимыми климатическими условиями. В зданиях нет ни регуляторов отопления, ни каких-либо счетчиков для измерения расхода электричества, газа или воды.

В бывшем Советском Союзе существовали великолепные учебные программы по естественным наукам и математике. Но в этих программах слишком большое внимание уделялось овладению фактологическим материалом, и недооценивались навыки, необходимые для применения этого материала в новых и непредвиденных обстоятельствах.

Это влечет за собой серьезные последствия для украинской экономики. Сейчас экономика нуждается в работниках, которые проявляют инициативу в поисках работы и создания рабочих мест. Старая школьная система была вполне эффективна в деле подготовки работников в условиях, когда инициатива и творческие способности не проверялись и не вознаграждались. Но теперь такие навыки, как инициатива и творческий подход к использованию научной информации, пользуются наибольшим спросом. Вопрос заключается в том, сможет ли школьная система сместить акценты, чтобы удовлетворить эту новую потребность.

Формируются две проблемы. Первая – отсутствие необходимых навыков. Украинское образование все еще продолжает готовить специалистов, нужных для экономики с централизованным планированием, и не готовит или, скажем, мало готовит тех, кто необходим для рыночной экономики. Кроме того, отсутствие инвестиций и структурной перестройки в секторе образования приводит к социальным издержкам и отрицательным бюджетно-налоговым последствиям. Вторая – взаимосвязи между образованием и зарплатой, которые и так были слабыми, становятся еще слабее. Поскольку система не предлагает новые специальности, приемлемые для рыночной экономики, стимулы к упорной учебе и осуществлению инвестиций в образование ослабевают.

Повышение эффективности расходования государственных средств предполагает прозрачность бюджета, широкого информирования об объемах и статьях расходов, стратегии развития системы образования, результатах и путях совершенствования образовательных технологий.

Демократизация всей общественной жизни, в том числе системы образования, учитывая переход к информационному обществу, предполагает наличие общедоступных банков социально-экономической и другой информации. Оптимизация управления институтом образования невозможна без наличия полного объема информации – статистической, социологической и других ее видов о реальном состоянии образования в стране, регионах, городах, в других странах, о характере, направленности, динамике изменений в этой сфере.

В последнее время все больше дает себя знать растущее неравенство в сфере образования. В соответствии с вышедшим законом об образовании,

последнее (официально) предоставляется бесплатно всем украинским гражданам независимо от пола, расы, национальности, социального положения и партийной принадлежности. В прошлом это обеспечивалось через унификацию по всей стране исходных нормативов для составления учебных планов, учебных материалов, зарплат учителей, их квалификации и педагогических методов. Однако указанные централизованные методы насаждения равных возможностей уже больше не эффективны. Закон об образовании от 1991 года разрешает существование разных типов школ, разных форм собственности, методов обучения и учебных материалов. Местные особенности финансирования образования и административного контроля приводят к тому, что возникают новые межрегиональные и внутри региональные различия в ассигнованиях на образование. Старые механизмы, гарантировавшие равенство, уже более не являются действенными в рамках новой децентрализованной системы. Они не содействуют достижению законодательных целей, направленных на обеспечение местного финансирования и управления, а также на самостоятельный выбор школами педагогических методов и материалов, необходимых для каждого ребенка.

Можно выделить некоторые направления реформирования института образования, которые могут повысить вероятность осуществления преобразований:

1. Отработка правового поля осуществления реформы образовательных систем, механизмов и технологий реализации Закона об образовании.

2. Расширение самостоятельности регионов в распоряжении бюджетными средствами по финансированию системы образования; создание центрального и региональных фондов стабилизации и развития образования и повышение самостоятельности учебных заведений в выборе стратегий и целей их развития, содержания и методов учебной деятельности.

3. Корректирование содержания учебных программ и методики преподавания в целях повышения конкурентоспособности выпускников, специалистов на рынке труда.

4. Разработка механизмов контроля качества и соблюдения стандартов образования, что включает разработку типовых стандартов, критериев оценки эффективности подготовки учащихся/выпускников, что должно лежать в основе лицензирования и сертификации учителей, преподавателей и аккредитации образовательных учреждений.

5. Диверсификация типов учебных заведений и источников их финансирования.

Все эти планы имеют правильную направленность и в целом отражают необходимые приоритетные направления. Однако существуют некоторые противоречия, которые делают их реализацию маловероятной. Программа реформ делает акцент на полномочиях местных органов в управлении и финансировании, но в то же время устанавливает стандарты центра и контроль над распределением учебного времени, оплатой труда и аттеста-

цией учителей; в ней выделены новые навыки и программы, но не говорится о том, что следует делать с программами и теми учебными подразделениями, которые перестали эффективно функционировать; программа дополняется новыми функциями без устранения старых.

Будущее украинского образования зависит от того, насколько научные исследования в области образования будут соответствовать быстро меняющейся ситуации. Однако при существующей структуре научно-исследовательского сектора Украины он не может обеспечить проведение достаточно актуальных прикладных исследований образовательной политики. Для этого есть три причины.

Во-первых, приоритеты научных исследований в области образования были скорректированы таким образом, чтобы обеспечить их соответствие возникающим управленческим и финансовым проблемам. Сейчас нет недостатка в научных исследованиях по психологии и учебным программам, но все происходит в период, когда роль центра в этих областях уменьшается. И в то же время не исследуются проблемы, олицетворяющие собой приблизившийся кризис: экономика и финансирование образования, и эффективность управления образованием. Отчасти это объясняется отсутствием специалистов по вопросам экономики образования, образовательной политики или управления образованием, а также национальных программ подготовки кадров, способных обеспечить таких специалистов.

Во-вторых, структуры перекрывают одна другую, а Министерство образования и Академия наук не координируют свои действия. В период, когда сокращается государственный бюджет, по-прежнему существуют дублирующие друг друга научно-исследовательские проекты, функции и сферы деятельности сотрудников. Обе структуры имеют аналогичные сети научно-исследовательских учреждений и органы управления. Каждая пытается сохранить свою сеть и дать «работу» своим сотрудникам даже в тех случаях, когда в других местах имеются более квалифицированные кадры.

В-третьих, ни Министерство образования, ни Академия наук практически не используют кадры университетов, частных консалтинговых фирм или научно-исследовательских институтов в других районах страны, кроме тех, которые официально входят в состав «принадлежащих» им сетей. Не существует традиции проведения конкурсных торгов, общественных дискуссий и согласований приоритетов, равно как и координации деятельности с местными органами управления образованием и другими потребителями результатов научных исследований в области образования.

Отсутствие надежной, полной и доступной статистической информации об образовании сегодня стало намного более серьезной проблемой, чем в прошлом. Раньше государственные приоритеты практически не обсуждались общественностью. Однако в будущем общественные дебаты приобретут решающее значение. И что еще более важно, можно ожидать, что распределение ресурсов в системе образования будет зависеть от неудач, успехов, творческого подхода к управлению и материальной необеспеченнос-

ти. Качество статистической базы будет определять степень информированности общественности при проведении дебатов о распределении ресурсов в образовании. Основными направлениями реформы образования должны быть:

А) Обеспечение реализации правовых и нормативных актов, направленных на исполнение Закона об образовании 1991 г.

Б) Развитие возможностей регионов в финансировании и управлении системой образования путем создания центрального и региональных фондов стабилизации и развития образования и повышение самостоятельности учебных заведений в деле принятия решений о стратегиях и целях их развития, содержания и методах работы.

В) Корректировка содержания и методики учебных программ в целях соответствия условиям рыночной экономики и зарождающихся местных рынков труда. Здесь особое внимание должно быть уделено переориентации инженерных и технических навыков с обороны и тяжелой промышленности на гражданские отрасли и торговлю, а также совершенствование и повышение качества содержания гуманитарных и общественных наук.

Г) Разработка механизмов контроля качества и исполнения стандартов образования. Это включает разработку национальных норм для исходных материально-технических ресурсов и конечных результатов образования, оценку достижений в учебе и навыков учащихся/выпускников, выдачу лицензий и сертификатов учителям и аккредитацию учреждений и программ.

Д) Диверсификация типов учебных заведений и источников их финансирования.

Учебные заведения должны быть разнообразны – от школ для одаренных детей до школ для инвалидов. Источники финансирования могут включать плату за учебу (вузы), средства частного сектора и международную помощь.

Образование играет важную роль в переходе к рыночной экономике и создании открытого общества. Однако для этого современной системе украинского образования необходимо выработать научно-обоснованную концепцию последнего с учетом особенностей трансформационных процессов в Украине, культурных традиций, менталитета, обеспечить оптимальное регулирование и управление со стороны государства этим социальным институтом. В этих условиях процесс демократизации системы образования выступает существенным фактором, детерминирующим становление и дальнейшее развитие новых образовательных форм, их институализацию.

Первым требованием перестройки образования является гармоничность системы. Требования гармоничности не означает выступления за или против властей. Речь не идет о том, чтобы выбрать одну теорию в ущерб другой, или одну модель предпочесть другой. Гармоничность украинской системы нельзя обосновать, исходя из опыта Германии, Франции или США.

Его обоснование кроется в противоречиях между законодательными целями и теми институтами, которые необходимы для реализации этих целей, а также в противоречиях между прошлой историей централизованного контроля и новой реальностью, предусматривающей усиление местного финансирования и рост спроса на местных рынках труда.

Відомості про автора

Марікян Світлана Володимирівна – здобувач кафедри соціології, Харківський національний університет ім. Каразіна, м. Харків

Огієнко О. І. (Суми)

ПОРІВНЯЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ОСВІТІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Історичний досвід переконує, що перехід до нового шляху розвитку завжди пов'язаний із переглядом принципів та оновленням державної політики у галузі освіти. В умовах посткомуністичної трансформації суспільства демократизація освіти є важливою складовою становлення та розвитку демократії в Україні.

Українська освіта приходить до демократизації з важким тягарем тоталітарного режиму, за якого демократія тільки декларувалася. Характеризуючи попередню освітню політику, слід відзначити як її позитивні, так й негативні аспекти. До переваг належать: доступність та безкоштовність навчання як у середніх, так і у вищих навчальних закладах; наявність позашкільних закладів, науково-дослідницьких інститутів, науково-методичних кабінетів; престижність вищої освіти; певні соціальні пільги (путівки за рахунок профспілки, працевлаштування випускників тощо). Недоліками є ідеологізованість усього навчального процесу, централізованість діяльності всіх навчальних закладів, переважання авторитарного керівництва, ізоляваність від зарубіжного досвіду; корупція при вступі на престижні спеціальності тощо.

У нашій країні починаючи з дев'яностих років система освіти знаходиться у стадії реформування, яке відбувається на основі змін у стратегії державної політики в сфері освіти. Позбавляючись від недоліків попередньої освітньої системи, ми прагнемо не втратити її позитивні риси. Середня освіта у нашій країні є безкоштовною. Повне фінансування вищих навчальних закладів – справа майбутнього. Але якщо на початку 90-х значно зменшилася кількість бюджетних місць у вищих навчальних закладах і ця тен-

денція прогресувала, то зараз співвідношення бюджетних та комерційних міст стає майже 1:1.

Сьогодні можна з упевненістю сказати, що у роки незалежності стверджуються пріоритети демократії як у суспільстві, так і в освіті. Головною метою сучасної освіти в Україні є створення умов для розвитку та самореалізації кожної особистості як громадянина демократичної України, формування поколінь, які здатні вчитися протягом життя, створення та розвиток цінностей громадянського суспільства.

Проведемо порівняльно-педагогічний аналіз деяких аспектів демократизації освіти за останні 10 років.

Перебудова освітньої системи в Україні базується на таких демократичних принципах:

- принцип рівних можливостей, який передбачає рівність всіх членів суспільства перед освітою, доступність незалежно від соціальної, етнічної приналежності,
- статевих, релігійних та інших відмінностей;
- принцип децентралізації – розширення прав місцевих органів влади у вирішенні проблем освіти, самоврядування;
- принцип відкритості, який забезпечує свободу вибору, наслідуваність усіх ступенів освіти;
- принцип варіативності, який означає різноманітність освітніх закладів різної форми власності, освітніх програм, змісту, форм та методів навчання;
- принцип гуманізації як визнання самоцінності людини, її права на вільний розвиток та прояв здібностей;
- принцип неперервності – як удосконалення кожної людини впродовж усього життя.

Серцевиною ідеалу демократичної освіти є прагнення створити рівні освітні можливості для всіх дітей, рівність доступу до освіти. Це питання дуже складне та неоднозначне. Кросланд та Гутман [7; 8], розглядаючи термін «рівні освітні можливості», вважають, що він має різні значення.

«Слабка» трактовка передбачає рівні шанси щодо участі у змагальній системі тестів та екзаменів за право доступу до якісної освіти. Вона спирається на уявлення про природні здібностях людини, які повинні підтримати освіта.

«Сильна» трактовка вимагає, щоб кожна дитина у стартовій позиції мала рівні шанси отримати знання та розвивати свої здібності. Вона базується на вірі у можливість освіти. Тому прихильники «сильної» трактовки розробляють та впроваджують нові педагогічні технології навчання, які б забезпечували розвиток дитини. Вони вважають, що впровадження різних селективних форм навчання – це недовіра педагогів у силу освіти. Існують два варіанта «сильної» трактовки:

- максимізація, коли держава розподіляє ресурси на освіту та організує освіту так, щоб максимізувати шанси дітей як майбутніх грома-

дян. Передбачається, щоб рівними були не тільки стартові можливості, але й можливості та умови навчання протягом всього навчання;

вирівнювання. Виділяють «помірну» або «компромісну» трактовку, яка базується на ідеї освітнього мінімуму, який суспільство повинно надати кожному своєму майбутньому громадянину. При цьому мінімум, на думку Гутман, повинен визначитися можливістю брати участь у житті демократичного суспільства. «Радикальна» трактовка вирівнювання передбачає рівність не стартових можливостей, а результатів освіти. Вона частково реалізовувалася в СРСР. Вчитель повинен прагнути до того, щоб всі діти вчилися добре й на однаковому рівні.

Сьогодні для країн Європи та США характерна позиція, яка передбачає забезпечення рівних стартових можливостей та компенсацію «несправедливостей» у розподілі умов для успішного навчання для дітей з нижчих соціальних слоїв.

Слід зазначити, що у теорії та практиці плутають уявлення про справедливий розподіл благ та ресурсів традиційної школи та рівність освітніх можливостей, яких потребують різні люди для одержання необхідної їм освіти. Останнє Хоув назвав демократичною трактовкою ідеї рівних освітніх можливостей. Для реалізації цієї ідеї необхідно не стільки розширити доступ до освіти, скільки змінити цю освіту (наприклад, розробка альтернативних навчальних планів тощо). Така трактовка передбачає зміну позиції вчителя, який замість питання: «Вивчив Джоні даний матеріал?» повинен запитати: «Що необхідно вчити Джоні?» [9].

В Україні на початку 90-х років у зв'язку з поляризацією суспільства доводиться фіксувати відсутність рівних можливостей як з самого початку навчання, так і при одержанні кінцевих результатів освіти. Фактично це означає реалізацію сутності «слабкої» трактовки вирівнювання. Це небезпечно, оскільки розділяє членів суспільства на «еліту» та «виконавців» і фактично призводить до меритократії, до суспільства, в якому реальний доступ до влади одержують найрозумніші – відповідно до своїх інтелектуальних досягнень.

Сьогодні в результаті демократичних перетворень у суспільстві можна говорити про перехід до «помірної» трактовки рівності освітніх можливостей. Поряд з існуванням безкоштовної середньої освіти у державних закладах, права одержати вищу освіту у державному вищому закладі на конкурсній основі держава встановлює загальноосвітні стандарти освіти і діяльності навчальних закладів. Крім того, поступово збільшується фінансування освіти, вводиться кредитування навчання. Необхідною є соціальна підтримка малозабезпечених сімей з дітьми, надання молоді з таких сімей державних стипендій. Особливу увагу треба звернути на відродження сільської школи, щоб зрівняти освітні можливості сільського та міського населення. Можливо, є сенс впроваджувати і деякі зарубіжні моделі фінансування освіти.

Наприклад, в багатьох країнах при вступі до університету держава надає юнаку чи дівчині грант – стипендію для оплати навчання (якщо доходи батьків не перевищують певного рівня). Кошти виділяються повністю (наприклад, в Англії) чи на 80-90% (США). Останню, нехай невелику, суму студент повинен заплатити сам – виходячи з того, що зовсім безкоштовне ніколи не цінується. Такий механізм безкоштовної платної освіти веде до того, що, з одного боку, у студента виховується громадянська відповідальність – він реально усвідомлює, що вчиться за гроші податкоплатників. З іншого боку – університет ставиться до студента як до «клієнта», який, якщо йому в цьому навчальному закладі не сподобалося, може забрати свій грант та передати в інший університет.

В умовах реформування освіти актуальним стає питання в галузі управління освітою – адекватне визначення ролі центральної та місцевої влади, їх функцій. До 90-х років система освіти в Україні була централізованою, їй були притаманні універсалізм, суворі ієрархія управління, авторитаризм, жорсткі правила, стандартизація. Фінансування здійснювалося з державного бюджету. Самоуправління було відсутнє. Але позитивним при централізованій системі освіти є те, що вона сприяє створенню національних освітніх стандартів, тобто є гарантом реалізації «помірної» трактовки рівних освітніх можливостей для членів суспільства. Це потрібно пам'ятати сьогодні, коли відбувається децентралізація системи освіти. В Україні вона спрямована, в першу чергу, на повне подолання командно-адміністративного стилю керівництва.

Виділяють шість аспектів в децентралізації системи освіти:

- посилення громадського керівництва всією сферою;
- розширення прав місцевої влади;
- надання школам більшої автономії;
- залучення вчителів до прийняття управлінських рішень;
- надання більшої влади батькам;
- надання більшої влади учням.

Як показують дослідження, децентралізація автоматично не робить процес управління більш демократичним, але вона створює умови для розподілу влади та відповідальності, введення більш демократичних форм управління.

Сьогодні Україна, як й інші країни світу, шукає оптимальне співвідношення централізації та децентралізації управління освітою. Зараз в країні поступово здійснюється перехід від державного до державно-громадського управління, визначаються повноваження у системі управління освітою з боку центральних і місцевих органів, органів самоврядування.

Децентралізація освіти базується на реалізації принципу гуманізації. Процес гуманізації почався з демократичних змін у суспільстві, які призвели до зміни освітньої парадигми. На початку 90-х років традиційна знанієво-просвітницька парадигма, яка панувала досить довго та була зорієнтована не на розвиток учня як суб'єкта освіти, а на досягнення ним лише певного зна-

нієвого стандарту, вичерпала себе. У нових соціально-економічних умовах актуальною стає проблема формування активної особистості. Особистості, здатної самостійно робити вибір, ставити та реалізовувати цілі, що виходять за межі стандартних вимог, свідомо оцінювати свою діяльність на основі аналізу. Тому перехід до нової особистісної парадигми, справді гуманістичної та демократичної, яка протистоїть централізму та авторитаризму, безпосередньо пов'язана з демократизацією освіти, поєднає в собі знанієво-стандартизований та особистісно-варіативний компоненти освіти, характеризується фундаментальністю, цілісністю, спрямованістю на задоволення інтересів особистості, – провідна тенденція сучасної освіти в Україні наприкінці ХХ-го століття.

Одним із найважливіших шляхів гуманізації є впровадження форм, методів, прийомів навчання, які забезпечують рівноправне спілкування з учнями, організацію їхньої продуктивної самостійної пізнавальної діяльності.

Наприкінці 80-х - на початку 90-х років у школі панувала класно-урочна система навчання, при якій домінуючою та майже єдиною формою навчального заняття був урок, основним недоліком якого є орієнтація на «середнього» учня, відсутність умов для проведення індивідуальної навчально-виховної роботи, встановлення суб'єкт-об'єктних відношень між вчителем та учнем. Класно-урочна система впроваджувалася в систему освіти як атрибут тоталітарного режиму, як зручний інструмент тотального контролю: учня – вчителем, вчителя – директором та інспектором, школи – районо тощо. У молодших класах урок – це найбільш оптимальна форма навчання, але у середніх та старших класах класно-урочна система давно стала анахронізмом, гальмом системи освіти. А.Новіков описує такий випадок: йому показували англійський коледж і, коли він без дозволу заглянув в одне з навчальних приміщень, показ якого не входив у програму відвідування, у нього попросили вибачення і сказали, що це звичайна класна кімната, де проводяться навчальні заняття у формі традиційних уроків для розумово відсталих дітей [4]. Це змушує замислитися!

Лекційно-семінарсько-практична система навчання у ВНЗі чи закладі додаткової освіти є своєрідним варіантом класно-урочної системи, оскільки фактично будується на однакових теоретичних засадах.

Педагогічний аналіз процесу навчання у навчальних закладах дозволив зробити висновок, що наприкінці 90-х років у навчальний процес активно вводяться методи та форми навчання і виховання, спрямовані на демократизацію навчального процесу, на розвиток логічного та критичного мислення, індивідуальних здібностей та пізнавальних інтересів, встановлюються гуманістичні стосунки, суб'єкт-суб'єктні взаємини між учасниками навчального процесу, принципи рівноправного діалогу «вчитель-учень». Це діалогічні, частково-пошукові, дослідницькі методи, методи проблемного навчання; диспути, рольові та ділові ігри, тренінги; нові освітні технології – модульна, проектна, особистісно-орієнтована, розвивальна, інформаційна

тощо. Фронтальне навчання (до речі, фронт – військовий термін, він характеризує ситуації протистояння, протиборства) уступає місце груповому, індивідуальному. Визначальною спрямованістю такого навчання є розвиток самостійності учнів, їхньої пізнавально-дослідницької діяльності, формування умінь виробляти свою точку зору, оцінювати факти і явища, мати власні погляди, переконання та ідеали.

Демократична школа повинна поважати відмінності між тими, хто навчається. Це забезпечує реалізація принципу варіативності освіти, тобто створення різноманітність освітніх закладів різної форми власності, впровадження диференціації та індивідуалізації освітніх програм, змісту, форм та методів навчання.

Основними факторами, які забезпечили варіативність освіти в Україні протягом останніх 10 років, є:

- надання особистості права на варіативність вибору шляхів одержання освіти з урахуванням її здібностей, інтересів, прагнень;
- неможливість держави задовольнити потреби населення в одержанні освіти з-за скорочення бюджетних джерел фінансування. В першу чергу це стосується вищих навчальних закладів, які в змозі прийняти на державній основі лише приблизно 1/3 випускників середніх шкіл, коли у країнах Європи студентами стають до 70-80% випускників шкіл;
- входування закладів освіти в систему ринкових відносин, коли освітні послуги стають товаром.

На цей час в Україні реально існує багато різних освітніх закладів, які забезпечують поліфонічність школи та права людини на реалізацію своїх освітніх інтересів. Так, поряд з традиційними школами, профтехучилищами, технікумами, інститутами та університетами заявили гінназії та ліцеї, вищі професійні училища, технічні ліцеї, коледжі, центри неперервної освіти, профільні університети (технічні, педагогічні та ін.), академії тощо. Заявилися авторські школи, наприклад школи-родини (П.Кононенко, Т.Усатенко), школи-розвитку (А.Фурман), школи самовиховання і самореалізації особистості (І.Єрмаков), козацько-лицарські школи (І.Пуха, В.Каюков, М.Скрипець, Ю.Руденко та ін.). З 1990 по 2000 рік у системі середньої освіти було створено 273 гінназії, 232 ліцеї, 25 колегіумів, їх кількість збільшується з кожним роком. Крім того, заявляються приватні школи, авторські школи, які здатні найбільш повно задовольнити потреби та інтереси дитини.

Демократичні перетворення лежать в основі реформування вищої освіти, яке передбачає перехід до динамічної ступінчатої системи підготовки спеціалістів («бакалавр», «магістр»), що сприяє задоволенню потреб особистості у здобутті певного освітнього та кваліфікаційного рівня у бажаному напрямку відповідно до його здібностей; забезпечує формування мережі вищих навчальних закладів різних за рівнем (освітнім, кваліфікаційним), типом, формою та строками навчання, джерелами фінансування. Сьогодні в Україні нараховується 979 вищих навчальних закладів I-IV рівня акредитації

(училища, коледжі, інститути, академії, університети), з них 664 вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації, у тому числі 593 – державної власності та 71 – інших форм власності. Вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації налічується 315 (106 університетів, 59 академій, 150 інститутів), у тому числі 223 державних. Якщо порівнювати, наприклад, з США, то там приблизно дві третини університетів (понад 70%) – приватні.

Наявність різноманітних типів навчальних закладів передбачає варіативність навчальних програм, планів, форм та методів навчання. Українські середні та вищі навчальні заклади працюють за варіативними навчальними планами, які мають обов'язкову – інваріативну складову змісту освіти та варіативну, яка визначається конкретним навчальним закладом з врахуванням потреб та інтересів особистості.

У Всесвітній Декларації прав людині (стаття 26(3)) стверджується «пріоритетне право батьків на вибір освіти для своїх дітей». Наявне варіативність навчальних закладів в Україні дає змогу реалізувати це право.

Свобода вибору – це невід'ємна характеристика демократичного суспільства. Свобода вибору навчального закладу, програми, плану, вчителя є одним з аспектів реалізації принципу відкритості, який передбачає:

- деполітизацію освіти, звільнення від догм та міфів, відкритість та толерантність щодо різних філософських, економічних, педагогічних та інших поглядів;
- свободу вибору навчального закладу, можливість навчатися одночасно у декількох навчальних закладах;
- перехід навчальних закладів до ринкових відношень, наявність конкуренції між ними;
- створення системи відкритої освіти, яка забезпечує доступ до освітніх ресурсів шляхом широкого використання інформаційних технологій дистанційного навчання.

Відкрита освіта – це перш за все освіта у відповідності з потребами того, хто навчається. Якщо у традиційній школі переважають потреби суспільства та держави, то в системі відкритої освіти запити особистості виходять на перший план. Знімається прагматичність формальних систем, учень отримує свободу творчості у сфері власної освіти, її одержання перетворюється в процес самореалізації.

Існування відкритої освіти у державі можна розглядати як показник демократизації освіти. Вона базується на таких принципах:

- відкритий доступ у навчальний заклад. Здійснення політики «відкритих дверей»: як правило, без злясування рівня знань, без вступних іспитів; відкрите планування навчання. Надається свобода самостійного створення індивідуальної освітньої траєкторії – модулів за системою різних курсів програми;
- свобода у виборі часу та темпів навчання, тобто прийом студентів здійснюється упродовж всього навчального року, відсутні фіксовані терміни навчання; свобода у виборі місця навчання;

- рух від принципу «освіта на все життя» до принципу «освіта через все життя». Технології навчання, які використовуються у відкритій освіті, відповідають вимогам демократизації освіти. Можна виділити три основні технології:
- кейс-технологія, коли навчально-методичні матеріали чітко структуровані та відповідним чином укомплектовані в спеціальний набір («кейс»). Вони надсилаються тим, хто навчається, для самостійного вивчення з періодичними консультаціями викладачів-консультантів-тьюторів чи інструкторів регіональних навчальних центрів чи пунктів; TV-технологія, яка базується на використанні телевізійних лекцій з консультаціями у викладачів-тьюторів;
- мережева технологія, згідно з якою використовується мережа Інтернет – як для забезпечення тих, хто навчається, навчально-методичними матеріалами, так і для інтерактивної взаємодії між викладачем та студентом.

Становлення відкритої освіти в Україні тільки розпочинається, її розвиток стримується недостатнім забезпеченням населення комп'ютерами, неякісним телефонним зв'язком, відсутністю навчальних посібників та матеріалів. Це дуже складна справа. Наприклад, в США знадобилося 6 років для акредитації Відкритого університету. Необхідно розробляти механізми контролю за акредитацією програм та сертифікацією результатів, інакше це може призвести до видачі дипломів без необхідного контролю знань за невеликі гроші та на роки дискредитувати такий спосіб отримання знань.

Принцип відкритості зумовлює реалізацію наступного принципу демократизації освіти -неперервності. Динамізм сучасного суспільства, посилення ролі особистості у суспільстві та на виробництві, зростання її потреб, гуманізація та демократизація суспільства, інтелектуалізація праці, швидкі темпи розвитку науки і техніки вимагають замінити формулу «освіта на все життя» на формулу «освіта впродовж життя». У зв'язку з цим об'єктом уважного вивчення стає підготовка та перепідготовка кадрів, соціальна корекція безробітних, адаптація інвалідів тощо. Освіта дорослих повільно підкоряється значущому у ієрархії демократичних цінностей завданню – дати людині можливість звільнитися від соціального тиску, який притаманний тоталітарним системам, свідомо формувати політичне, економічне, природне, культурне, правове та інші середовища свого існування. Освіта дорослих у нашій країні повинна отримати законодавчу базу та чітке визначення своєї ролі.

Таким чином, потрібно зазначити, що за 10 років система освіти України зазнала великих змін, зумовлених переходом від жорсткої централізованої системи до прагнення створити умови і можливості для кожного навчального закладу, кожного вчителя, викладача та учня, студента найбільш повно розкрити свої можливості та здібності. Багато зроблено у цьому напрямі, але справжня демократизація освіти ще попереду.

Література

1. Берег В.М. Управління загальноосвітньою школою на демократичних засадах. – Л., 1995.
2. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції. – К., 1997.
3. Лугай В.С. Філософія сучасної освіти. – К., 1996.
4. Новиков А. Российское образование в новой эпохе /парадоксы наследия, векторы развития. – М.: Эгвес, 2000.
5. Открытое образование: предпосылки, проблемы, тенденции развития / Под ред. Тихомирова В.П. – М.: МЭСИ, 2000.
6. Школи нового типу в Україні / В.Ф.Паламарчук та ін. – К.: ІСДО, 1996.
7. Crosland C., The Conservative Enemy, L, Cape, 1962.
8. Gutmann G. Democratic Education/ Princeton UP, 1987.
9. Howe K.R, Standards, Assessment, and Equality of Educational Opportunity // Educational Researcher. Vol. 23, №8, 1994.

Відомості про автора

Отієнко Олена Іванівна – завідувач кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, м. Суми

Рарог Ю. В. (Харьков)

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ АКАДЕМИЧЕСКОЙ СВОБОДЫ В УКРАИНСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ В 90-Х ГОДАХ

Процесс развития академической свободы в украинских вузах был сложным и противоречивым. Он отразил острейшую политическую борьбу конца 80-90-х годов, фундаментальные изменения политических, экономических и идеологических приоритетов украинского общества. Этот период воплотил в себя и наивысший этап в развитии вузовской демократии и укрепление новой бюрократической системы.

Решение о начале реформирования высшей школы и введения академической свободы было принято политбюро ЦК КПСС еще в 1987 году [1, 1-19]. Всем было ясно, что существовавшая тогда бюрократическая машина только тормозит развитие вузов, ущемляет научное творчество ученых и преподавателей. Поэтому, все указы конца 80-х годов внедряли демократические начала в систему высшего образования.

Важнейшим шагом в этом направлении можно считать введение в 1988 году принципа выборности ректоров вузов [2, 2]. В соответствии с упомянутым решением, конференции трудовых коллективов получили право избирать и смещать руководителей вузов. Это повысило ответственность ректоров перед преподавателями и студентами. Коллектив получил реальную возможность участвовать в управлении вузом, а сам вуз укрепил свою независимость по отношению к управленческой бюрократии. В рамках данной реформы была введена также выборность деканов и зав кафедрами.

В том же году утверждается положение о научной и хозяйственной деятельности вузов. Университеты и институты получили право самостоятельно создавать новые структурные подразделения, научно-исследовательские лаборатории, конструкторские бюро, научно-исследовательские институты и так далее. Кроме того, вузы получили больше самостоятельности в определении структуры учебных и научных подразделений, числа работников и даже размера и формы их оплаты, в рамках государственных лимитов.

Нельзя не отметить того факта, что предпринимались попытки усилить роль ученых и преподавателей в управлении высшей школой. В 1987 году создается консультативный совет при Минвузе СССР [3, 2]. Теперь основные решения должны были разрабатываться и приниматься не только чиновниками, но и специалистами, известными деятелями высшего образования. Принимались также решения и об улучшении кадрового состава вузов. С 1988 года вводится ограничение на пребывание на руководящих должностях до 65 лет [4, 2]. Это открывало путь молодым, талантливым, свежим научно-педагогическим силам. Новые люди должны были принести новые подходы, новый стиль работы.

В том же году, несмотря на сопротивление консервативных сил, был сделан новый важный шаг по пути демократизации высшей школы. В соответствии с постановлением Совета министров СССР №1210 от 19.10.1988 года и приказа Государственного Комитета Народного Образования СССР №416 от 01.11.1988, с 1989 года вузы переводились на новые условия хозяйствования [5, 8-10]. Введение вузовского и внутри вузовского хозрасчета явилось первым шагом по созданию экономической основы академической свободы в учреждениях высшего образования. Вузы получили больше самостоятельности в проведении научной и хозяйственной деятельности. Даже структурные подразделения теперь могли иметь права юридического лица, что ускорило создание новых структур и организаций. Вузы приступили к организации совместных предприятий, научно-технических кооперативов, различных учебно-научных объединений.

Процесс развития академической свободы вузов продолжился и в начале 90-х годов несмотря, а может быть и благодаря фундаментальным трансформациям развернувшимся на территории СССР. В связи с распадом Советского Союза перестала существовать и единая система высшего образования. Московская бюрократия теперь уже не могла определять образова-

тельную политику в Украине. Кроме того, была ликвидирована КПСС, контролировавшая через парткомы все стороны жизни и деятельности вузов.

Конечно, распад СССР повлек за собой и серьезные негативные последствия: разрыв устоявшихся научно-педагогических связей, партнерских соглашений между вузами, научно-исследовательскими институтами и предприятиями различных регионов. Но, несмотря на это процесс демократизации высшей школы продолжался. Его правовую основу составляли документы, регулирующие деятельность вузов. В 1991 году Верховная Рада приняла Закон Украины «Об Образовании», который определял основные направления реформирования высшей школы Украины [6, 941-961]. Этот документ содержит в себе весьма прогрессивные и правильные идеи о важности образования для развития общества, об особой роли преподавателя вуза, как основного элемента вузовского самоуправления.

В законе особо подчеркивалась необходимость создания экономических, правовых и морально-психологических условий для превращения преподавателя в свободного, творческого ученого-исследователя и новатора. Предполагалось существенно расширить участие научно-педагогических кадров высшей школы в управлении не только вузами, но и в выработке государственных программ развития всего общества. Значительно расширились права университетов как основы высшего образования. Фактически, этот закон утверждал полную автономию вузов в проведении учебной, научной и хозяйственной деятельности, как в стране, так и за ее пределами. Государственные органы должны были только контролировать соблюдение государственных стандартов в обучении и расходовании бюджетных средств.

Политика демократизации высшей школы была продолжена Законом Украины «Об основах государственной политики в сфере науки и научно-технической деятельности» и постановлением Верховной Рады «О приоритетных направлениях развития науки и техники», принятых в 1992 году [7]. Эти документы существенно расширяли возможности вузов в проведении научно-исследовательских работ. Особенно поощрялись разработки по приоритетным направлениям. Университеты впервые признавались равноценными субъектами научной деятельности по отношению к структурам Академии Наук. Ранее вузы играли откровенно подчиненную роль и часто дискриминировались при распределении государственных средств.

Точкой наивысшего развития законодательной основы академической свободы высшей школы, по нашему мнению, можно считать Государственную национальную программу «Образование» (Украина XXI век), утвержденную Постановлением Кабинета Министров Украины №896 от 03.11.1993 года [8]. Прежде всего, программа закрепляла особую значимость образования в развитии Украины. На высшую школу возлагалась задача формирования и воспитания будущей интеллектуальной элиты нового общества. Закреплялись социальные и правовые гарантии свободы творчества и особого статуса преподавателя-ученого, как центральной фигуры высшего

образования. Немало внимания уделялось и развитию университетской демократии и совершенствованию системы управления высшей школой.

На наш взгляд, это был оптимальный вариант за всю историю высшего образования. Система оказалась простой и демократичной. Вузовская автономия не ограничивалась, руководящие органы серьезно не вмешивались во внутреннюю жизнь университетов. Положение дел принципиально не изменилось даже после создания в 1992 году единого министерства образования Украины под руководством П. Таланчука.

В 1992 году была проведена кардинальная чистка аппарата МОУ. Большинство старых сотрудников, работавших еще при тоталитарном режиме, были уволены, что открывало дорогу молодым и перспективным профессионалам. Кроме того, предпринимались попытки развития межвузовского самоуправления. В апреле 1993 года состоялся учредительный съезд Союза ректоров Украины. На нем был принят устав, избран президент союза. Им стал ректор Киевского государственного университета академик В. В. Скопенко.

В обстановке общей демократизации вновь встал старый и очень болезненный вопрос объединения вузов и академических НИИ. Искусственное разделение вузовской и академической науки существенно тормозило развитие высшей школы и снижало ее творческий потенциал. Особенно активным защитником интеграции науки и образования выступал ректор Харьковского государственного университета профессор И. Е. Тарапов. Он предлагал различные формы объединения: совместные банки данных, лаборатории, научно-исследовательские факультеты и кафедры. Кстати, первые научно-исследовательские кафедры создавались еще в 20-е годы под руководством выдающегося ученого и педагога, одного из основателей Украинской академии наук, академика Д. И. Багалея в ХГУ.

Однако, относительно быстрое развитие академических свобод в украинских вузах оказалось под серьезной угрозой в середине 90-х годов. Негативные тенденции развивались достаточно быстро. В результате грубейших ошибок допущенных руководством страны, и откровенного нежелания президента Украины Л. М. Кравчука вмешиваться в происходящее, в стране разворачивалась бюрократизация всех сторон жизни общества. Конечно же, этот процесс затронул и высшую школу. Причем все шаги руководства в этом направлении преподносились как реформирование, усовершенствование системы высшего образования.

Первым шагом, так называемого реформирования, можно считать приказ МОУ №6-4 от 25.11.1992 года об усовершенствовании сети вузов Украины [9, 16]. В этом документе говорилось о необходимости исправить диспропорции в размещении вузов по-регионам Украины. Идея быть может и неплохая, если учитывать, что отношение количества студентов на 10 тыс. жителей в Киевской, Харьковской, Днепропетровской, Одесской, Львовской и Донецкой областях в 16 раз выше чем в некоторых Западно-Украинских регионах. Но нельзя забывать тот факт, что основной научный, про-

мысленный потенциал и около 40% населения приходится именно на эти области.

Кроме того, возникает естественный вопрос, как можно в короткие сроки добиться значительного сокращения количества вузов на востоке Украины и увеличения на западе. Выход был найден гениально простой. С 1993 года начались регулярные задержки выплаты зарплат и стипендий в восточных регионах. Резко сократилось государственное финансирование вузов. Расчет «реформаторов» был предельно прост – задушить таким способом демократические традиции в вузах восточных регионов, наиболее строптивых и оппозиционных по отношению к столичной бюрократии. Пытаясь вызвать страх и неуверенность в среде преподавателей, ученых и студентов, руководство МОУ постоянно распространяло слухи о новых сокращениях и закрытии вузов.

Политика морального террора, удушения академической свободы и бюрократизации высшей школы была продолжена в 1992 году принятием постановления КМУ №303 «Про аккредитацию вузов». На основании этого документа коллегия МОУ приняла решение 21-4-2 от 23.02.1994. В соответствии с этими документами планировалось провести аккредитацию всех вузов Украины в течение 1993-1996 годов [10, 30].

Это означало, что все высшие учебные заведения должны пройти три этапа: лицензирование, аттестацию и аккредитацию. Что бы получить право на научную и учебную деятельность необходимо представить в МОУ учредительные документы в полном объеме и получить лицензию. После этого, вуз в течение года должен пройти аттестацию. Государственная комиссия оценивает соответствие установленным стандартам: профессионального уровня преподавателей, условия работы и учебы, подготовку студентов. Кроме того, определялась ценность этого учебного заведения для Украины. По результатам аттестации вузу может быть присвоен от 1 до 4 уровня аккредитации, от чего и зависит степень автономии, финансирование вуза и зарплата преподавателей.

Необходимо отметить, что критерии, по которым определялся уровень аккредитации, не были четко обозначены. Ситуацию еще больше запутал указ Президента Украины №451 от 16.06.1995. Документ предоставлял возможность присваивать некоторым вузам статус «национальных». При этом критерии оценки оставались неясными, а вот результаты могли быть вполне определенными. «Национальные» вузы получали расширенную автономию, первоочередное финансирование отдельной строкой, дополнительные права в проведении научной работы и коммерческой деятельности [11,9].

Руководство МОУ весьма эффективно использовало эти неясности для давления на строптивные вузы и раздробления сил вузовской общественности в случае проявления недовольства и попыток сопротивления. А причин для недовольства возникало все больше и больше. В 1993 году вышли в свет сразу три приказа МОУ. Первый из них отменял выборность ректоров,

второй определял порядок найма их на работу, исключительно через МОУ, третий вводил контрактную систему найма на работу всех преподавателей и работников вузов.

Это был очень сильный удар по академической свободе в вузах. Без объяснений понятно, что если судьба ректора зависит только от решения министра, а судьба преподавателей – от ректора, назначенного министром, то ни о какой демократии, свободе творчества, социальной и политической защищенности преподавателей не может быть и речи.

В 1996 году вышло в свет очередное постановление КМУ №1074 которое завершило в основном формирование правовых основ новой системы высшего образования [12, 1-5]. В соответствии с указанным документом. Вузы подразделялись на 6 типов: университет, академия, институт, консерватория, колледж и техникум. Университеты получили, как правило, 4 уровень аккредитации и право готовить докторов, кандидатов наук, магистров и бакалавров. Институты и консерватории имеют, как правило, 3 уровень и право готовить магистров и бакалавров. Колледжи и техникумы имеют 1 или 2 уровни и готовят младших специалистов и бакалавров.

Но главное заключалось в том, что аппарат МОУ получил полный контроль над вузами. Министерство получило полномочия прямо вмешиваться во все сферы деятельности высших учебных заведений. Министр может назначать и смещать ректоров, предоставлять некоторую автономию или нет. При этом, речь идет только о вузах высшей, 4 категории аккредитации. Для всех остальных вузов даже ограниченное самоуправление оказалось недоступным. Положение усугублялось тем, что данный документ вводил принцип единоначалия ректоров, что превращало их в диктаторов в вузах.

Таким образом, процесс ликвидации академической свободы и формирования строго централизованной бюрократической системы управления высшей школой, в основном, завершился. Хотя и в дальнейшем принимались решения по «реформированию» высшего образования. В 1997 году вышло в свет постановление КМУ «Об усовершенствовании сети вузов и повышении уровня подготовки в учебных заведениях 1-2 уровня». На практике это означало следующее:

1. Объединение мелких вузов в один крупный (так был образован Восточно-Украинский государственный университет).

2. Присоединение к крупным вузам техникумов и колледжей.

Хотелось бы отметить, что решения принимались зачастую без консультаций с преподавателями данных вузов, без серьезного научного анализа последствий такого слияния, а под давлением столичных и местных чиновников. И многие вузы, уступая давлению, начали бурно расширяться. В короткий срок Украинская академия государственного управления открыла филиалы в Харькове, Днепропетровске, Одессе и Львове. Национальная горная академия Украины взяла под свое крыло 2 колледжа и 4 техникума. Одесский государственный университет основал свои подразделения в Николаеве, Очакове, Первомайске, Херсоне [13].

Разумность таких объединений представляется сомнительной, но вузам в создавшейся обстановке трудно было противостоять бюрократическому прессингу. Хотя попытки все-таки были. Некоторые вузы и отдельные их представители пытались противодействовать уничтожению академической свободы в высшей школе. Первым выступил против бюрократического произвола ХГУ (ХНУ) под руководством академика И. Е. Таранова. В 1993 году состоялись заседание ученого совета и конференция трудового коллектива, на которых были приняты обращения к тогдашнему премьер-министру Украины Л. Д. Кучме и министру образования Таланчуку с предложением прекратить ущемление вузовской автономии. Это требование поддержал и совет ректоров харьковских вузов.

В процессе обсуждения Положения «О государственном высшем учреждении образования» коллектив Львовского политехнического университета выразил несогласие с политикой МОУ. Было высказано много критических замечаний, смысл которых сводится к необходимости развития автономии вузов, сохранения демократических принципов выборности ректоров, деканов и зав. кафедрами. Некоторые вузы пытались отстаивать свои конституционные права в арбитражных судах. Но остановить чиновничью атаку на демократию не удалось, и сопротивление было подавлено.

Для этого использовались меры административного давления: увольнение недовольных, запугивание строптивых. Широко применялись проверки. Они проводились на основе приказа МОУ №310 от 1993 года «Об аттестационной комиссии педагогических работников» и постановления КМУ №200 от 12.02.1996 года «про лицензирование, аттестацию и аккредитацию учреждений образования». Всего за 1993-1996 годы через сито аттестационной комиссии прошло более 13 тысяч преподавателей. Более 500 из них не получили подтверждение своих ученых степеней и научных званий. Учитывая объем работы, которую необходимо было проделать по аттестации, можно не сомневаться в формальном характере ее проведения и в политической направленности этой акции. Фактически речь шла о запугивании преподавателей. В ходе повторных лицензирования «строптивых» вузов, только во второй половине 1996 года было проверено 64 государственных и 49 частных учебных заведений. У 40 из них лицензии были аннулированы, а действие 9 -приостановлено [14].

Действуя такими методами, руководство МОУ при поддержке правительства завершило уничтожение академической свободы в вузах Украины и создало новую систему управления высшей школой. При этом, ситуация оставалась достаточно неопределенной. Постоянно звучат призывы продолжать реформу высшего образования. Однако, создается впечатление, что авторы зачастую имеют весьма туманное представление о том что же нужно делать.

Противоречия в подходах к решению этой проблемы выплеснулись на международной научно-практической конференции, проходившей в Киеве 17-18 апреля 1996 года. Представитель руководства МОУ В. П. Андрущенко

ко изложил официальную точку зрения на «радикальное реформирование» высшей школы. Она заключалась в дальнейшей централизации системы управления. Кроме того, говорилось о грядущих сокращениях бюджетного финансирования вузов.

В ответ на эти многообещающие перспективы, представители вузов обратили внимание чиновников на то, что происходит не столько реформирование, сколько развал высшей школы. Финансирование только за 1992-1996 годы сократилось в 3 раза. Происходит быстрая бюрократизация образования. Центральная линия на объединение под крышей университетов техникумов и колледжей приводит к дискредитации высшего образования. Большие сомнения высказывались о целесообразности смены российско-германской модели университета на американскую модель. Что было сделано, по мнению выступавших, без тщательного изучения всех сторон этой проблемы и без учета возможных последствий [15].

Думаю, что нельзя полностью согласиться с этим утверждением. На мой взгляд, правящие кланы Украины достаточно осознано шли на разрушение демократических основ высшей школы, на уничтожение академической свободы в вузах. Таким образом, они стремились подавить возможное недовольство преподавателей, ученых и студентов. Другое дело, что они не смогли предвидеть всю глубину кризиса охватившего высшую школу. В действиях некоторых представителей власти чувствовалась растерянность. Это ясно видно в выступлении бывшего министра образования М.Згуровского («Освіта», №15, 04.04.1997).

А вот Президент Украины не сомневался в правильности сделанного выбора. Он точно знал, в каком направлении следует реформировать высшую школу, впрочем, как и все украинское общество. В своей речи, посвященной вручению государственных премий работникам образования, науки и культуры, состоявшейся в марте 1998 года, Л. Д. Кучма предложил даже отраслевые академии наук подчинить соответствующим министрам [16, 4]. На практике это означало бы ликвидацию последних остатков академической свободы и превращение Академии педагогических наук и Академии наук высшей школы в отделы министерства образования.

Картина не была бы полной, если бы мы не отметили, что с приходом нового министра образования и науки, бюрократическое давление на вузы несколько снизилось. В высшей школе имеет место «ползучая» демократизация за счет предоставления некоторым вузам статуса «национальных». Но, по мнению автора, эти явления не изменяют ситуацию в принципе.

На основании выше изложенных фактов, мы можем сделать вывод, что в течение 1993-1999 годов правящая верхушка Украины осуществляла целенаправленную политику уничтожения академических свобод в вузах страны, ликвидации всех ростков демократии в высшей школе. Основной целью этой политики было подавление возможного сопротивления преподавателей, ученых и студентов разграблению страны и разрушению ее твор-

ческого потенціала. Вища школа розглядалась як загроза укріпленню бюрократическо-мафіозного режиму. Правлячі клани учитували досвід кінця 80х - початку 90х років, коли студенти і викладачі вузів мали суттєвий вплив на хід політичних процесів в Україні.

Результати цієї політики зараз відомі всім. Вища школа переживає затяжний системний кризис, що виражається в зниженні якості освіти, масовому відтоку викладачів в інші сфери діяльності і виїзді за кордон, повному розгромі вузовської науки і втраті престижу українського освіти за кордоном.

Вищу школу роз'їдають корупція, взяточництво, несвоєчасні в наукових колах казарменні порядки. Однак, упадок вищої освіти є лише частиною загального соціально-економічного і політичного кризису, що триває в Україні вже близько 10 років. І без рішення загальнодержавних питань ліквідації існуючого бюрократическо-мафіозного режиму і демократизації всієї політичної і економічної системи, неможливо і відродження академічної свободи в вузах України.

Література

1. Бюлетень МВССО СРСР // 1987, №5.
2. Бюлетень МВССО СРСР // 1988, №6.
3. Бюлетень МВССО СРСР // 1987, № 12.
4. Бюлетень МВССО СРСР // 1987, №6.
5. Бюлетень МВССО СРСР//1989, №4.
6. Відомості Верховної Ради України// 1991. – №34.
7. Відомості Верховної Ради України// 1992. -№12. -С. 306-319; №45. - с. 1391.
8. Освіта // 1993. – №44-46.
9. Інформаційний збірник МОУ. – 1993. – №4.
10. Інформаційний збірник МОУ. – 1994. №19.
11. Інформаційний збірник МОУ, 1997. №1.
12. Інформаційний збірник МОУ, 1997. №1.
13. Урядовий кур'єр// 1998. – №168. – С. 3; Освіта // 1998. – №58-59. – С. 16; За наукові кадри (Орган ОГУ) // 1998. – №7.
14. Львівський політехнік (орган ЛПУ) //1993. – травень. С. 1; Освіта України // 1997. – №2-3. – С. 5, №37. С. 7.
15. Вища освіта в Україні: реальність і тенденції розвитку: Матеріали конференції. Ч. 1. Київ. 1996. С. 6, 7, 12, 30, 31; Ч. 2. С. 65, 72, 101.
16. Урядовий кур'єр// 1998. -№52..

Відомості про автора

Рарог Юрій Васильович – кандидат історичних наук, заступник директора з зовнішніх зв'язків Харківського філіалу Міжнародної Академії Управління Персоналом, м. Харків

Тягло О. В. (Харків)

ХОТЛИ ЯК КРАЩЕ, А... ШАНС ІЩЕ ЗАЛИШАЄТЬСЯ?

I. Проблеми з Доктриною

II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти відбувся у Києві 8-9 жовтня 2001 року. Одна тисяча вісімсот вісімдесят сім делегатів та кількасот запрошених представляли усі ланки освітянської теорії і практики – від вихователі в дитсадків до ректорів вузів, від поважних столичних академіків до амбіційних молодих вчителів «з глибинки». В роботі з'їзду взяли участь найвищі посадовці різних гілок державної влади і місцевого самоврядування, включаючи Президента України Л.Кучму, першого віце-спікера Верховної Ради В.Медведчука, прем'єр-міністра А.Кінаха, віце-прем'єр-міністра В.Семиноженка, міністра освіти і науки В.Кременя, мера Києва О.Омельченка, а також президента НАН України Б.Патона, голову ВАК В.Скопенка.

Головним приводом для цього зібрання було обговорення й ухвалення Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті («НД»). За задумом розробників документ мав би визначити стратегію і основні напрямки розвитку освіти до 2025 року. Проте після обговорення на пленарних засіданнях та секціях З'їзд ухвалив Доктрину тільки в основному. Міністерству освіти і науки (МОП) разом з Академією педагогічних наук (АПН), іншими освітянськими установам було доручено протягом кількох місяців доопрацювати документ на основі висловлених зауважень, рекомендацій. Такий результат навіть толерантний спостерігач застерігся б назвати як запланованим, так і задовільним. Та щоб не виглядати цілковитою невдачею, проект «НД» вимагав насправді швидкого доопрацювання і сильної легітимації Доктрини, як прогнозувалось, президентським указом.

Протягом останніх місяців 2001 року у навчальних закладах країни збиралися додаткові пропозиції стосовно НД. У лютому циркулювала інформація, що вдосконалений документ вже передано до Адміністрації Президента. Проте й сьогодні, на початку квітня 2002 року, відомостей щодо його підписання і введення у дію немає.

Чим обумовлені проблеми розробки та легітимації Доктрини? Які сигнали щодо перебігу змін у національній освітній системі подає розгортання проєкту «НД»? Я спробую аргументувати на ці питання ті відповіді, яких у змозі дійти учасник освітянських процесів не у офісах київських міністерств і академій, а у повсякденному спілкуванні зі студентами й колегами найкрупнішого регіонального центру національної освіти.

II. Доктрина – чергова освітянська утопія?

Процес розробки Доктрини в основному пройшов повз освітянського загалу і широкою громадськістю, принаймні поза межами Києва. Що так станеться, неважко було передбачити вже після того, як варіант проєкту був оприлюднений лише у середині липня 2001 року та й то у фаховій газеті «Освіта України». [1]. Два з половиною місяці – термін не дуже значний для публічного обговорення і упорядкування документу стратегічного призначення у дійсно визначальній царині життєдіяльності нації. А з урахуванням тієї обставини, що значна його частина припала на період відпусток абсолютної більшості освітян та входження у новий навчальний рік, то на поглиблені міркування над проєктом «НД» часу в них практично не залипалося.

Існував ще один шлях, що міг би призвести до більшого ефекту. Це – створення відносно невеликої «команди» професіоналів, яка б у інтенсивному режимі «виписала» НД за порівняно короткий термін. Саме «команди» висококваліфікованих та добре вмотивованих фахівців, зібрані для досягнення конкретної мети, здатні працювати з набагато більшим коефіцієнтом корисної дії, ніж значні за чисельністю, але часто-густо посередні за кваліфікацією колективи традиційних академій та міністерств. Правда, необхідною умовою успіху діяльності «команди» виступає наявність ясної мети та більш-менш узгоджених концептуальних підстав її досягнення. За їх відсутності або «розмитості» жоден штурм не дасть очікуваних результатів, оскільки перетвориться у інтенсивний пошук чорної кішки в темному приміщенні, де шуканої кішки може й не бути.

Здається, під час підготовки Доктрини не було використано й ресурсів справжнього «командного підходу». Існують завеликі сумніви щодо визначеності дійсного осередку (чи осередків) розробників у меті НД та, особливо, у шляхах й засобах її досягнення на момент відкриття З'їзду. Склалося враження, що мета не встигла «оволодіти масами» навіть самих авторів Доктрини, а релевантні їй шляхи і засоби не були передбачені.

Щоб у цьому переконатися, достатньо порівняти три документи – липневий проєкт НД та той, який був розданий делегатам напередодні З'їзду [2], а також «Програму дій Уряду щодо реалізації Національної доктрини розвитку освіти України в ХХІ столітті на період 2001–2004 років» (загалу учасників вона стала доступною тільки на другий день З'їзду!). Вже з першого пог-

ляду у двох зазначених проєктах Доктрини помітні не тільки редакційна правка та підсилення аргументації – додано якісно нові частини, зокрема розділ «Національне і громадянське виховання».

Відчуття недостатності підготовчої роботи та недовершеності представлених документів вплинуло, ймовірно, на пафос виступу Президента України на першому пленарному засіданні. В ньому оцінка змісту поданого проєкту НД супроводжувалась цілком слушною критикою процедури його підготовки. За словами Л.Кучми, на заваді тут стала інертність, байдужість керівників різних ланок освітньої сфери, а Академія педагогічних наук не виконала своїх завдань навіть попри те, що протягом останніх років чисельно зросла майже утричі. [3]

Отже, до підготовки НД в необхідній мірі не було залучено ані широкого освітянського загалу, ані дієздатних «команд» професіоналів. «Виписування» Доктрини, як свідчать наслідки, було віддано на відкуп численним, але загалом посереднім за науково-педагогічним потенціалом, недостатньо скоординованим та вмотивованим співробітникам АПН і чиновникам МОН. Часовий дефіцит усугубив неузгодженість і недовершеність поданих З'їзду документів. Гнітючим фоном їх підготовки та обговорення було розуміння хронічної бідності національної освітньої системи, на корінне долання чого у держави достатніх ресурсів не вистачає «Суспільне визнання професії педагога не співвідноситься сьогодні з матеріальною оцінкою його праці», – зауважив у своєму виступі Л.Кучма. І додав: «Бідний викладач, вчитель – сором для держави. Урядові, місцевим органам влади пора вже перейти від констатації цієї гіркої даності до енергійного її по доланні» [4] Про хронічну фінансову скруту в усій освітянській системі, що унеможливило її нормальне функціонування, про необхідність рішучого подолання недостатнього матеріального забезпечення говорили на З'їзді як самі педагоги, так і А.Кінах, О.Омельченко, інші можновладці. Разом з тим, вже після З'їзду освітян до ухваленого Верховною Радою і підписаному Президентом закону «Про вищу освіту» уведено статтю, яка здатна ще більше погіршити фінансове становище державних вузів. Це стаття 23, яка обмежує кількість студентів, котрі можуть навчатися за контрактом, 49 відсотками від загального контингенту. Отже, маємо ще одну суперечність освітньої політики – на цей раз у підсистемі матеріального забезпечення. [5]. А за наявних умов чи варто вдосконалювати те, чому вготова-на доля нехай прекрасної, але нежиттєздатної утопії?!

Утопічна забарвленість проєкту НД підкреслювалась навіть тим часовим періодом, на який Доктрина розраховувалась – щонайменше 25 років! На початку XXI століття, за умов переходу світу у стан інформаційного суспільства, а в Україні ще й наявності суперечливих пострадянських трансформацій, визначений період виходить за обрії більш-менш реалістичного прогнозування. За влучним оцінкою одного з учасників З'їзду, така постановка задачі нагадувала відомий анекдот про Ходжу Насреддіна, котрий сміливо взявся навчати грамоті шахського віслиюка: за встановлений термін навчання напевне помре або шах, або ж віслиюк! [6]

Зазначений резон можна, звичайно, заперечити тим, що сам стиль доктрини передбачає певне відсторонення від «низьких реалій» й прорив думки до світу належного. Це насправді так, і остаточну оцінку розглядуваного документу дасть тільки більш-менш віддалене майбутнє – або як сміливого дороговказу реформування освіти, або ж як чергової соціальної байки.

Неважко передбачити одне з найближчих випробувань проекту «НД»: воно пов'язане з соціально-політичними процесами останнього часу, ключовим моментом яких стали вибори до Верховної Ради України 31 березня 2002 року. Відомо, що міністр освіти і науки В.Кремень у діючому уряді є представником Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). Під час організації і проведення З'їзду освітян ця політична сила досить беззаперечно вважалась – і була – однією з складових «партії влади». Але у грудні 2001 року лідер СДПУ(о) В.Медведчук, який обіймав посаду заступника голови Верховної Ради, не одержавши підтримки ані з боку свого безпосереднього «шефа», ані з табору виконавчої влади, був відправлений народними депутатами у відставку. Дистанціювання об'єднаних есдеків від «партії влади», яка восени набула цілком конкретного вигляду у блоці «За єдину Україну!», під час передвиборних перегонів тільки підсилилось. Після виборів СДПУ(о) залишається самостійною відносно блоку «За ЄдУ!», хоч і спорідненою політичною силою. Поновлення її колективного членства у «партії влади» вельми ймовірне. Разом з тим, беручи до уваги природну зміну Кабінету міністрів за результатами виборів, навряд чи можна твердо гарантувати, що В.Кремень збереже там своє місце. Нещодавно він реалістично оцінив власну міністерську перспективу у такий спосіб: «Я балотуюсь від партії, одним із засновників якої я є. Але це не означає, що я заявляю про бажання залишити посаду міністра. Якщо партія отримає підтримку, буде мати фракцію, пристойну тим більше фракцію, то цілком може розглядатися питання про те, щоб і надалі делегувати мене представником СДПУ(о) в уряді. Якщо Президент погодиться з таким підходом, то я просто залишусь міністром освіти і науки, а якщо не погодиться – буду депутатом».[7] Проте у разі перевтілення В.Кременя з «просто міністра» у «простого депутата», НД щонайменше втратить основне джерело підтримки у виконавчій владі. Коли ж взяти до уваги ще і поляризований склад нової Верховної Ради, «різновекторність» устремлінь гілок сьогоденної державної влади взагалі, то слушно передбачити: у вирі наступних політичних акцій довго буде не до Доктрини.

III. Створення системи інноваційної освіти – дійсний імператив поступу

Всупереч висловленим сумнівам у досконалості доступних громадськості проєктів Доктрини та у безхмарності її майбутнього, в змісті цього документу не можна не вглядіти низку індикаторів перспективних процесів у національній освіті. Розгляну два з них.

Першим з таких індикаторів є формулювання суті очікувань від втілення НД, тобто власне тієї мети, задля якої вона розробляється та, можливо, буде впроваджуватися в життя, а також обґрунтування зазначеної мети. В згаданих проєктах Доктрини, коли не бути вже надто прискіпливими, знаходимо майже тотожні вислови, а саме: реалізація Доктрини забезпечить перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, що виходить з пріоритетності її розвитку для України. Словосполучення гуманістично-інноваційна освіта, яке в обох проєктах з'являється лише наприкінці, насправді є для Доктрини ключовим. Це, власне, ясно впливає й з доповіді на З'їзді В.Кременя. Міністр наголосив на тому, що освіта трансформується з репродуктивної, авторитарної у гуманістичну, інноваційну. [8]

Перш за все зауважу, що смисл зазначеної тези очевидно передбачає переорієнтацію національної освітньої системи з пріоритетного забезпечення державних інтересів, наприклад, у кваліфікованій «робочій силі» на первинність освітніх потреб людини, окремої персони. В цьому не можна не побачити впливу ліберальної системи цінностей з її піднесенням ваги кожної людської особистості.

Витлумачуючи зазначену тезу далі, слід зазначити, що інновації, нововведення притаманні життєдіяльності суспільства одвіку. Вони ґрунтувалися на поступі людського пізнання, опануванні новими ресурсами і силами природи. Проте їх інтенсивність була порівняно низькою. Нововведення відбирались і втілювались зазвичай геніальними одинаками або невеликими групами вчених людей через механізм «спроб і помилок», що вимагало значного часу. За цих умов традиція домінувала над інновацією.

Протягом останніх десятиліть період подвоєння обсягу інформації, особливо на передньому краї науки, скоротився зі століть до років і навіть місяців. Нові системи комунікації, павутиння яких покрило практично всю поверхню нашої планети, доставляють цю інформацію широкому загалу спеціалістів у найкоротший термін, якісно прискорюючи селекцію і впровадження нововведень. Тепер критиці піддається будь-яка традиція, за виключенням єдиної – традиції інновацій.

У економіці відбувається подібний процес. Це дозволяє значно інтенсифікувати її функціонування, починаючи з прийняття рішення й до виробництва нового продукту. За висловом відомого футуролога Олівіна Тоффлера, відбувається новий розподіл світу – на країни з «швидкими» та «повільними» економіками, останні з яких ризикують назавжди залишитися на узбіччі цивілізаційного розвитку... Отже, інноваційний характер освіти цілком відповідає фундаментальним інваріантам суспільного буття початку ХХІ століття. Підсилення плинності значної частини наукових знань і піднесення ваги інновацій зовсім не виключає наявності фундаментальних знань і цінностей, які не підлягають ані швидким змінам, ані перманентним спробам критики. Проте співвідношення усталеного і змінюваного у сучасному пізнанні або навчанні не є предметом даної статті.

Повернемося, проте, від широких узагальнень до конкретної проблеми НД: рано чи пізно проголосити нову гуманістично-інноваційну парадигму освіти – добре, але замало. Слід визначити систему освітніх інноваційних процесів, відмінну від неквапливого методу спонтанних «спроб і помилок», темп яких в нашій країні до того ж уповільнюється хронічною бідністю освітньої сфери. Така система, в першому наближенні, мала б поєднувати засоби чутливого моніторингу національного освітнього простору з метою раннього визначення перспективної інновації, створення достатніх умов для її серйозної апробації та, у випадку позитивної оцінки, сприяння її широкому впровадженню в освітню практику. Окремі елементи такої системи вже існують, наприклад, у вигляді «експериментальних майданчиків» у провідних освітніх закладах. Але проблема полягає в тому, щоб впорядкувати і якісно їх підсилити, перетворити у насправді закономірні й визначальні, а не випадкові й днурорядні складові освіти. Одним з принципів напрямків такої активності мало б бути конструювання національної системи сприяння розробці і втіленню перспективних освітніх інновацій, дієздатної навіть за умов наявних у нашій країні матеріально-фінансових обмежень. Щоб бути достатньо чутливою та продуктивною, така система не може зосереджуватися у столичних офісах МОП та АПН, а мусить пронизувати увесь освітній простір країни в усіх його ланках. Більше того, ця система мусить бути не чисто державною, а залучати до співпраці відповідні інститути громадянського суспільства, наприклад благодійні фонди. Саме такий принцип її створення відповідає й ідеології Доктрини. Тому виглядає доцільним створення на державно-громадському підмурку потужних Центрів освітніх інновацій в усіх регіонах України. В «Програмі дій уряду...», яка визначає розвиток освітньої сфери найближчим часом, слід би передбачити заходи задля організації таких регіональних центрів принаймні у Харкові та Львові. На Слобожанщині установою, яка має достатній потенціал для об'єднання різнорідних, але однаково зацікавлених у розвитку гуманістично-інноваційної системи національної освіти сил, є, як на мене, Північно-Східний науковий центр ПАН і МОП України.

Що ж ми маємо з цього приводу у проектах Доктрини, у доповіді міністра В.Кременя і, нарешті, у згаданій «Програмі дій уряду»? У липневому проекті теза щодо гуманістично-інноваційної освіти виглядає, на мій погляд, якимось зовнішнім привнесенням. Протягом усього документу не знайдемо не тільки підтримуючої її аргументації, а й жодної згадки поняття інновації взагалі! У другому проекті зазначене формулювання мети НД впливає з попереднього тексту більш природно, але її роз'яснення й обґрунтування є несистематичним і тому залишає відчуття невдоволення.

Міністр В.Кремень в своїй доповіді констатував: у багатьох університетах викладачі напрацювали авторські курси. Настав час серйозно вивчити наявні наробки в науково-методичних комісіях МОН, щоб згуртувати творчі колективи для завершення роботи над державними стандартами...Для рівня міністерської доповіді це, можливо, достатня, хоч і не досить «прозора» та

енергійна вказівка на потребу переходу до освіти інноваційного типу. Проте у «Програмі дій уряду...», в якій, власне, конкретні складові системи освітніх інновацій мали б дістати чіткого опису, набути форми ясної норми дій з фіксацією виконавців та термінів, знов-таки не знаходимо не тільки жодної згадки про інновації, але й натяку на свідоме сприйняття нової парадигми освіти! Навіть без поглиблених розмислів зрозуміло, що ця програма в принципі відстає як від доповіді В.Кременя, так і від жовтневого проекту НД.

Отже, навіть проголосивши прийнятну мету Національної доктрини розвитку освіти України, розробники на момент початку З'їзду освітян не визначились з системою шляхів і засобів її досягнення. Більше того, після ознайомлення з «Програмою дій уряду...», розповсюдженою в останній день цього зібрання, склалося враження, що укладачі документу й не гадки не мають про концептуальні особливості оновленого варіанту НД та доповіді міністра освіти і науки. У випадку збереження таких суперечностей у численному й складному колективі розробників Доктрини перспектива продукту їх зусиль визначатиметься, вочевидь, відомим слоганом Віктора Чорномірдіна: «Хотіли як краще, а вийшло як завжди».

IV. Задача поєднання національного і громадянського виховання

До жовтневого проекту Доктрини, як уже згадувалось, уведено якісно новий розділ «Національне і громадянське виховання». А чи виправдане це принципове нововведення?

Дехто з вітчизняних фахівців ставить під сумнів ідею громадянського виховання як такої, що здатна послабити національний характер виховного процесу, його патріотичну спрямованість. Дійсно, виховання громадянина сучасної демократичної держави в значній мірі мусить орієнтуватися на ліберально-демократичні цінності, які мають не національний, а загальнолюдський характер. І чи не суперечить, наприклад, вкрай гостре сьогодні завдання формування національної ідентичності українців такій базовій ліберально-демократичній цінності як рівність усіх людських істот, незважаючи на їх національні, етнічні, расові і т.п. відмінності?

Тут, перш за все, слід ясно визнати, що цінності сучасної демократії насправді непримиренно конфронтують з крайнім формам націоналізму, з шовінізмом. І це не недолік, а та їх позитивна властивість, яка здатна протидіяти рецидивам націонал-екстремізму у вихованні сучасного громадянина України. Проте широко розповсюдженим є націоналізм й іншого гатунку, не тільки прийнятний, а й необхідний за умов сучасної демократії. Такий позитивний націоналізм полягає у почутті та у розумінні особистістю або спільнотою належності до певної нації і у наявності більш-менш свідомого й інтенсивного прагнення піднести культуру, добробут, державність своєї нації. Націоналізм такого гатунку не спрямований на пригнічення законної

свободи чи то окремих осіб, чи то інших національних спільнот; він обстоює права і інтереси своєї нації, рівні правам і інтересам будь-якої іншої. З другого боку, він є тією реальною силою, яка спроможна протистояти негативним аспектам сучасного процесу глобалізації. Сучасний дослідник Анджей Валіцький дійшов переконливого висновку, що не існує суперечності між ліберально-демократичними цінностями та вибором на користь широко тлумаченого націоналізму, а їх прийнятним синтезом може бути «ліберальний націоналізм» [9]. На сучасному українському матеріалі до спорідненого висновку приходить Антоніна Колодій, обстоюючи «демократичний націоналізм» [10]. «Інтернаціоналізуючи процеси економічного розвитку, глобалізація водночас таїть у собі небезпеку нівелювання національних, культурних, релігійних, відмінностей держав і народів. Зберегти свою ідентичність, не відгородившись при цьому від світу – дуже серйозний виклик нової доби», – у цій думці Л.Кучми важко не вгледіти визнання позитивної функції націоналізму [11]

Коли спробувати узагальнити співвідношення національного і громадянського виховання, то дійдемо висновку щодо природної розбіжності особливого і універсального. За самою суттю цієї узагальнюючої опозиції повного збігу дороговказів особливого – українського – національного виховання і всезагальних – ліберально-демократичних – цінностей ніколи досягти не можна. Проте розумної взаємодії і оптимального «тут-і-зараз» балансу завжди прагнути слід. На можливість плідних взаємовпливів між особливим змістом національного виховання і універсальними інтенціями громадянської освіти вказує те, наприклад, що вироблення почуття рівності у межах своєї нації є природною передумовою сходження до визнання рівності усіх людей, незалежно від їх національної приналежності. Доцільно додати, що той, хто взагалі заперечує можливість конструктивного балансування у виховному процесі особливого й універсального, тим самим ставить під сумнів й значення традиційних для українців християнських цінностей, які теж мають не партикулярну, а універсальну природу.

В нашій країні поняття націоналізму, на жаль, зазвичай асоціюється з його екстремістськими або тоталітарно-орієнтованими різновидами. В значній мірі це зумовлено спадщиною комуністичної системи виховання. Позитивна концепція українського націоналізму дотепер не одержало ані достатньої теоретичної, ані практично-політичної розробки і поширення. Формування сучасного образу націоналізму у контексті ліберально-демократичної ідеології, зокрема а співвіднесенні з доповняльною концепцією мультикультуралізму, є важливою передумовою бажаної переорієнтації освітньо-виховних процесів.

Отже, включення до проекту НД нового розділу «Національне і громадянське виховання» з найзагальніших міркувань у душі демократичних цінностей виявляється виправданим. Правда, не тільки для вчителя-практика, а й теоретика педагогіки одразу ж постає проблема змісту і форми, стратегії і методики цілісного демократично-орієнтованого процесу національ-

но-громадянського виховання. З цієї проблеми зазначений розділ проекту НД дає не багато. У педагогів та науковців нашої країни й за кордоном є певні теоретичні пропозиції і досвід [12], але вони потребують подальшого вдосконалення, широкого громадського обговорення і, врешті-решт, не тільки словесної підтримки з боку державницьких сил відповідальних владних рівнів й гілок [13].

V. Висновки

1. Підготовка Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, представлена на II-му Всеукраїнському з'їзді працівників освіти, не спиралась ані на широкий загальний освітній, ані на сучасні «команди» висококваліфікованих фахівців – науковців і педагогів. Це свідчить про збереження по суті радянських алгоритмів діяльності МОП і АПН, управління освітньою системою України взагалі.

2. Певна неузгодженість та утопічність вмісту відомих громадськості проєктів Доктрини і супроводжуваних документів, залежність майбутнього НД від політичної долі міністра В.Кременя, інших відповідальних представників різних гілок влади у ситуації, що склалась після виборів 31 березня 2002 року, викликає песимізм стосовно сильної і швидкої легітимізації Доктрини.

3. Доктрина відбиває низку перспективних ідей щодо осучаснення національної освітньої системи, які доцільно розвивати і втілювати незалежно від майбутнього одного конкретного документу. Найбільш принципова з них полягає у проголошеному В.Кременем переході освіти до гуманістично-інноваційної парадигми, що добре корелює з ліберально-демократичними цінностями. Але здійснення цього переходу вимагає створення системи різнорівневих освітніх інноваційних інституцій і процесів, яка наявними документами не передбачена та, здається, ще й не осмислено їх розробниками.

4. Своєчасною і обґрунтованою є поставлена НД задача поєднання сучасного національного і громадянського виховання. Вона вимагає певних пропедевтичних студій задля теоретичного узгодження універсальних ліберально-демократичних цінностей та особливих цінностей сучасної української нації, розробки конкретних форм і заходів навчально-виховного процесу в усіх ланках системи освіти нашої країни.

5. Зміст Доктрини та розгортання проєкту «НД» взагалі відбивають ті суперечності і вади, які притаманні сьогодні усьому українському суспільству. Все ще не подолана віра у креативну силу чиновництва, негативні наслідки чого зазвичай підсилюються проявами у його масі утопічного мислення та консервацією застарілих алгоритмів діяльності; надто сильна залежність керівників різних рівнів (освітньої) влади від швидкоплинної політичної кон'юнктури і т.ін.. Здолати ці перешкоди не можливо «за одну ніч», бо

вони укорінені не тільки в законах і традиціях, а й в глибинах сучасної української ментальності. Тому неодмінним супроводом демократичного реформування соціальних інституцій та процесів в пострадянському суспільстві мусить бути демократично орієнтована громадянська освіта, вперті зусилля якої – «крок за кроком» – не передбачають обмежень у часі. Тільки у цьому випадку у нас залишається шанс...

Література

1. Освіта України. – 2002. – №29, 18 липня. – С.4-5.
2. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. Проект. – К, 2001.
3. Освіченість, інтелект, творчий потенціал особистості – наріжний камінь прогресу цивілізації. Виступ Президента України Леоніда Кучми на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти 8 жовтня 2001 року. // Урядовий кур'єр. – 2001. – №184, 10 жовтня. – С.3-4.
4. Там же. – С.4.
5. Смынтына В. 51:49. В чью пользу? // Зеркало недели. – 2002. – №11 (386), 27 марта. – С. 15)
6. Ударим новой доктриной по старому образованию! // Зеркало недели. – 2001. – №40 (364), 13 октября.-С.13.
7. День. – 2002. – №53, 22 березня.
8. Освіта в Україні. Доповідь міністра освіти і науки України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Освіта України. – 2002. – №47, 12 жовтня. – С.4
9. Валицький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? // Націоналізм. Антологія. – 820 с.
10. Колодій А. Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи // Українські варіанти / – 1999. – №2. – С.46-60.
11. Освіченість, інтелект, творчий потенціал особистості – наріжний камінь прогресу цивілізації. Виступ Президента України Леоніда Кучми... – С.3.
12. Тягло О.В. Як розбудувати громадянську освіту в Україні? // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Політичні науки. – 2000. – Т.18. – С.84-90.
13. Тягло А.В. Проблема громадянського образования (Украина, 2000) // Развитие демократії в Україні. Наукова збірка. – К, 2001. – С.180-196.

Відомості про автора

Тягло Олександр Володимирович – доктор філософських наук, професор, начальник кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ, м. Харків

ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ПОВІДОМЛЮВАНОСТІ НАУКИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА ОБРАЗОВАННЯ

Секція 12

Громадянська освіта

Габриелян О. А. (Сімферополь)

РАЗВИТИЕ И ПРЕПОДАВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ КАК ИНДИКАТОР ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Прежде чем исследовать заявленную нами проблему необходимо сделать ряд общих замечаний. Они будут касаться реформирования страны в целом и, в частности, системы образования. Только после этого возможен переход к нашей конкретной проблеме. «До последнего времени рассмотрение процессов демократизации вообще и в пост-СССР, в частности, проходило в рамках парадигмы «голивудского фильма». Согласно ей, «хорошие парни» (сторонники демократии) противостоят «плохим» (противникам демократии), но в конечном счете зрителей ждет happy end, т.е. успех «хороших парней». Сегодня, после осознания того, что happy end вряд ли наступит, «хороших парней» в природе не бывает (равно как и «плохих»), следует ожидать – как некогда в кинематографе – прихода реализма (в любом возможном смысле этого понятия)». (Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории. // Полис, №1, 2001, с. 26). Приведенный вывод относится к исследованию политики, но полностью применим к теме нашей статьи. Такой подход к проблеме демократизации образования в Украине может стать поворотным пунктом в понимании ее. Постараемся быть прагматиками и совместить социальную реальность Украины с ее декларируемым выбором, то есть исследовать проблему и предложить конкретные и осуществимые рекомендации.

Процесс демократизации общества является системным и охватывает все аспекты социальной жизни. Мониторинг этого процесса в стране можно осуществлять как по определенным макропоказателям, так и по частным индикаторам. Опыт реформирования с сегодня на завтра показал свою утопичность и перед обществом сейчас стоит более реальная задача путем упорного труда и методом локальных преобразований осуществить системные демократические изменения. Очевидно, что должна быть общая стратегическая программа реформирования страны. Она в свою очередь должна быть более детально прописана в локальных программах, например, по отраслям. Собственно таким путем идет страна. Проблемы возникают в реализации программ, потому что чаще всего не созданы реальные механизмы реализации их. В подавляющем своем числе они не учитывают два обстоятельства. Первое – человеческий фактор, и второе – обратную связь. Многие программы созданы без учета того, что ее будут выполнять конкретные люди со всеми их достоинствами и недостатками, частными интересами и мотивами.

Именно механизм реализации программы должен учитывать это. Второй немаловажный момент – это наличие обратной связи как самокорректировки и развития программы. Не менее важным элементом в общей структуре реформирования должен играть план реализации программы. Расписанный по срокам и исполнителям он должен включать в себя механизм мониторинга. Такой нам представляется общая структура реформирования, которая с успехом может быть использована и в системе образования. (Мы сознательно не затрагиваем вопроса содержания отмеченных программ, так как это тема отдельного серьезного исследования.)

Предложенная структура является азбучной, но ее самоочевидность, к сожалению, отнюдь не является аргументом в пользу принятия ее в качестве руководства к действию. Глобальное ее применение в стране в настоящее время проблематично, но локальное – возможно. Накопление таких локальных трансформаций с необходимостью приведет и к качественным изменениям в целом.

К этим общим рассуждениям надо добавить также следующее. Реформа в высшей школе должна придерживаться именно отмеченной выше схемы. При этом следует учесть, что преобразованию должны быть подвергнуты все сферы ее жизнедеятельности. Нас будет интересовать развитие и преподавание политической науки в Украине, однако невозможно при этом не затронуть все то, что создает контекст этого процесса. Им выступает общество в целом со своим социальным заказом на специалистов, система образования, система академических и общественных институтов, так или иначе связанных с этим процессом. Именно здесь мы должны выставить индикаторы и сделать «замеры», которые позволят нам с известной степенью достоверности определить уровень демократизации образования в стране.

Социально-политические и экономические изменения в стране определили спрос на политологов. Это подтверждает и растущий конкурс на эту специальность при поступлении в вузы. Этот показатель может быть индикатором демократизации образования. Однако, при этом следует заметить, что параллельно возрождается система государственного заказа и даже попытки создания структур в университетах по обустройству выпускников. Сами по себе эти меры вполне приемлемы, но они возрождаются в формальной и бесперспективной советской форме.

Не менее интересным является факт дальнейшего существования академических структур без реальной системы конкурсного финансирования их проектов и программ посредством государственных грантов. Вообще говоря, ни в академическую, ни в образовательную сферу так и не вошли в качестве нормы реальные конкурсные отношения. А там где и делались такие попытки – происходило вырождение их. Очевидно, что отмеченное может быть индикатором процесса демократизации образования.

Сама система лицензирования не только далека от совершенства, но и в принципе является ущербоной, так как сертифицируется (лицензируются

ся) способность вуза готовить те или иные кадры, но не сам результат деятельности учебного заведения. И это обстоятельство также может выступать индикатором процесса демократизации.

Процесс этот сложный. Как уже отметили, мы остановимся только на частном, но, на наш взгляд, крайне важном моменте, развитии и преподавании политической науки в Украине. Он может рассматриваться как индикатор процесса демократизации не только в высшей школе, но и в стране в целом. Это замечание отнюдь не является преувеличением, если вспомнить чем являлись такие дисциплины как научный коммунизм и исторический материализм в нашей стране всего лишь десятилетие назад. В подавляющем большинстве случаев современные кафедры политических наук в наших университетах, есть прямые наследники идеологических кафедр общественных наук. Анализ изменений кадрового состава, тем исследований и защищенных диссертаций, появившихся новых профессиональных изданий и изменений содержания старых, организации и содержания учебного процесса, профессиональной самоорганизации преподавателей есть те реальные индикаторы, по которым можно с уверенностью делать выводы о процессе демократизации.

Современное состояние политической науки в Украине можно охарактеризовать как выход на уровень стабильного развития политологии. За прошедшие десять лет был осуществлен процесс ее институционального оформления: переименованы институты и кафедры, определены новые специальности в реестре ВАК, введена новая специальность в государственный реестр Министерства образования. Не менее важным явилось то, что были созданы новые или переименованы старые, научные и научно-публицистические издания. Были разработаны учебные программы и написаны соответствующие учебники. Собственно, этап трансформации прошел практически безболезненно. В настоящее время мы имеем слаженный механизм воспроизводства кадров в области политологии. Это можно утверждать однозначно, если привести такой показатель как количество защищенных диссертаций взятых по годам. (Мы благодарим коллег д.ф.н. В.И.Муляра и к.и.н. В.Венгерскую за предоставленную информацию).

Таблица 1

Количество защищенных диссертаций по специальностям (1993-2001 гг.)

Год	Всего	Канд.	Доктор.	Специальность и количество диссертаций
1993	2	2	-	23.00.03-1 дис. 23.00.01-1 дис.
1994	3	2	1	23.00.01-1 дис. 23.00.02-2дис.
1995	9	6	3	23.00.01-1 дис. 23.00.02-6 дис. 23.00.03-1 дис. 23.00.04-1 дис.

1996	32	21	11	23.00.01-5 дис. 23.00.02-21 дис. 23.00.03-1 дис. 23.00.04-5 дис.
1997	18	18	-	23.00.01-5 дис. 23.00.02-8 дис. 23.00.04-5 дис.
1998	33	27	6	23.00.01-4 дис. 23.00.02-21 дис. 23.00.04-5 дис. 23.00.05-3 дис.
1999	33	29	4	23.00.01-3 дис. 23.00.02-22 дис. 23.00.04-7 дис. 23.00.05-1 дис.
2000	39	35	4	23.00.01-1 дис. 23.00.02- 15 дис. 23.00.03-1 дис. 23.00.04-20 дис. 23.00.05-2 дис.
2001	46	39	7	23.00.01-7 дис. 23.00.02- 18 дис. 23.00.03-3 дис. 23.00.04-17 дис. 23.00.05-1 дис.

Как видно из табл.1, наблюдается устойчивый рост количества защищенных диссертаций. Картина складывается на удивление идиллическая и можно обсуждать вопрос о лучших методиках, учебниках, исследованиях и т.п.

Не хотелось бы недооценивать ту работу, которая была выполнена коллегами-политологами в Украине, но следует все же отметить, что мы осуществили только переход от идеологизированного комплекса социальных наук к промежуточному звену – политологии. Без нее, наверное, нельзя было обойтись. Но только спустя десять лет мы начинаем обсуждать проблемы собственно политической науки.

Нам представляется, что мы находимся на пороге серьезной реформы в области преподавания Политической Науки. Вообще говоря, имело бы смысл обозначать эту науку именно так, подчеркивая тем самым ее самостоятельность, особенность и внутреннюю целостность. Безусловно, можно говорить и о политических науках в смысле различных политических дисциплин.

Принципиальными отличительными чертами Политической Науки в том виде как она сложилась, существует и развивается в странах развитой

демократии от политологии, существующей сейчас в Украине, являются следующие. Политологии свойственна

- историчность,
- умозрительность,
- универсальность,
- концептуальная завершенность,
- репродуктивность,
- просветительско-пропагандистская функция.

Историчность политологии проявляется в том, что неперменным атрибутом практически всех учебников и учебных пособий является описание истории политической мысли. Эта история рассматривается как составная часть политологии. Нам представляется, что должно быть ясно осознано, что история политической мысли не есть сама Политическая Наука. Как, скажем, никому не придет в голову считать историю социологии или физики составной частью этих наук. Вводный курс может и даже возможно должен содержать историческое введение, но нельзя допускать, чтобы история науки отождествлялась с ней самой. Не стоило бы на этом останавливаться, если не тот факт, что современные учебники по политологии в значительной своей части есть изложение истории политической мысли и политических теорий. Надо принять, что есть отдельное направление исследований, которое обозначается «история политической мысли» и она не тождественна политической теории.

Здесь мы должны оговориться, что надо конечно, разделять политологию как преподаваемый курс от собственно политологических исследований, претендующих быть научными, но в подавляющем своем большинстве остающимися частными рассуждениями о политике. В лучшем случае они являются некоторым теоретизированием о ней. Результат, как правило, связан с начитанностью, информированностью, общей научной культурой автора. Но этот результат практически не определяется степенью освоенности автором ремесла политолога, то есть знанием им таких теорий как теория групп, теория принятия решений, прикладной системный анализ, теория общественного выбора и др. В этих исследованиях практически не используются достаточно развитый и широко применяемый на Западе исследовательский инструментарий: метод моделирования, кластерного анализа, комплекс методов социальной статистики, корреляционного анализа, комплексного анализа, теории игр и др. В частности, практически не используются математические методы анализа данных.

Наши рассуждения относятся как к политологии, как учебному предмету, так и собственно науке.

Умозрительный характер политологии подтверждается уже тем фактом, что в нее вовлекается обсуждение книг и теорий. Рассуждения не подкрепляются конкретными исследованиями с использованием ясно обозначенной методологии (совокупности используемых методов, так ее понимают, например, в американской политической науке), методики и техники

исследования. Предметом исследования становятся не политическая реальность, а как бы «вторая природа» – умозрение ее, осмысление ее в теории. Последние не используются как инструменты исследования, а выступают авторитетными источниками объяснения политических реалий. Собственно в самом таком процессе нет ничего предосудительного. Это нужно делать, чтобы видеть слабые и сильные стороны той или иной теории, но это не может подменять собой Политическую Науку. Это всего лишь направление философских и политологических исследований, которое обозначается как «политическая философия и теория».

Универсальность политологии заключается в том, что она стремится найти самые общие законы политики, объяснить все многообразие политических событий этими законами и простыми теоретическими схемами. То, что это иллюзия сразу же становится очевидным, как только мы начинаем применять эти законы к практике политической жизни. Имеют ли право на существование такие обобщения. Безусловно, да. Но Политическая Наука не есть свод таких общих законов. Эмпирический опыт физики привел к формулировке закона сохранения энергии и материи или другой эмпирический опыт привел к формулировке закона циркуляции элит. Но ни физика, ни Политическая Наука не могут стать сводом самых общих законов, которыми может быть полностью описана физическая или политическая реальность. Даже такая точная наука как математика столкнулась с невозможностью такого описания. Вспомните теорему Геделя о неполноте.

Из принципа универсализма вытекает принцип концептуальной завершенности политологии. Подразумевается, что всю политологию можно более или менее строго очертить, если даже для этого придется допустить возможность научного плюрализма или принцип дополнительности научных теорий. Здесь мы находимся в принципиальной точке расхождения политологии и Политической Науки. Последняя идет по пути дифференциации своих областей исследования, которые со временем превращаются в отдельные политологические дисциплины или политические науки, такие как политическая география, политическая социология или психология. Безусловно, и Политическая Наука идет по пути концептуализации, превращения в единую науку, а не эклектический свод всего о политике. Но этот процесс не предполагает единого методологического основания, тем более, идеологического. И утверждения о принципиальной внеидеологичности Политической Науки не есть вид идеологизации, как считают некоторые наши политологи. (Я надеюсь, что коллеги разделяют вместе со мной позицию принципиального отличия идеологии от парадигмы.) Вопрос рассматривается совершенно в иной плоскости. Политической Науке нет необходимости искать своим методологическим основанием ту или иную идеологию и, таким образом, концептуализироваться. Она есть наука и поэтому у нее есть своя методология как свод методов исследования. Повторюсь, именно так в современной западной Политической Науке понимается слово методология.

Характеристики репродуктивного(tm) политологии и продуктивности Политической Науки были предложены социологом А.Пелиным. Имеется в виду следующее, что политология репродуцирует общественное знание, которое ранее существовало в таких формах как исторический материализм и научный коммунизм. Сейчас эти идеологические дисциплины заменены политологией, которая не сумела избавиться от репродукции рассуждений об обществе посредством объяснения мира по схемам определенных теорий (в лучшем случае) согласно требуемым властью или желаемым политологом ответам. Политическая Наука продуктивна, так как ее задача заключается в том, чтобы исследовать политическую реальность, и ответы неизвестны. Они находятся в результате исследования. Продуцируется знание о реальных политических процессах в реальном обществе. И это знание базируется на эмпирической основе, а не на умозрительных конструкциях.

Политология не сумела избавиться от просветительско-пропагандистской функции. Политическая Наука как учебная дисциплина обладает этой функцией не в большей степени, чем курс физики. Мы сознательно делаем постоянные сравнения с ней. При всех особенностях и отличиях социального знания от естественнонаучного, у нас нет для них разных стандартов научности. Политология же имплантировала в себя эту функцию и сегодня трудно представить себе не только курс, но даже исследование, в котором слова демократия, либерализм и т.п. не принимались бы как хорошие, а слова коммунизм, авторитаризм и т.п. – плохие. Проблема ценностей крайне актуальна, но сама наука внеценностна в том смысле, что ценности находятся вне рационального, объективированного, верифицируемого научного знания. Иначе мы отказываем всем исследователям, живущим вне границ развитых демократий в способности объективно исследовать политическую действительность. Они ведь могут разделять не совсем демократические ценности.

Политическая Наука исторически имела иную судьбу, чем политология и в результате превратилась в систематизированный комплекс научных знаний о политике. Если даже взять исторические этапы ее становления как науки за последние полтора столетия, то мы обнаружим, что наработанное никак не характеризуется отмеченными выше чертами. У политической науки они выглядят следующим образом.

- Выделение истории политической мысли в отдельную дисциплину;
- Обширный научный инструментарий качественных и количественных методов исследования;
- Относительная сформированность ядра науки при активных процессах становления ее специальных областей,
- Продуктивность;
- Прогностичность;
- Прикладная эффективность.

Предвидя возможные споры, постараюсь объяснить сказанное. Находясь в замкнутом поле нашей современной политологии очень трудно по-

нять ее отличия от Политической Науки. Они становятся ясными, как только берешь на себя труд сравнить статьи, например, помещенные в журнале *American Political Science Review* и в таких уважаемых мною изданиях как *Полис* или *Политична думка*. Мне и моим коллегам по политологическому лагерю придется признать, что мы столкнемся не только с языковыми проблемами. Конкретные исследования, основанные даже на качественном анализе нам трудно доступны и практически непреодолимы для нас западные статьи с использованием количественных методов исследования. Трудно отрицать это хотя бы потому, что в наших украинских образовательных программах просто отсутствуют современные курсы по изучению методов исследования, практически нет количественных методов, нет даже основ высшей математики. Правда, включена информатика, которая практически сведена к процессу научения пользованию компьютером.

Я бы хотел быть правильно понятым и избежать упреков в вестернизации. Но западная традиция развития Политической Науки уже имеет богатую историю. Речь идет именно о Политической Науке, а не истории политической мысли. Будем честны и признаем, что если даже такая история начала складываться в нашей стране в начале двадцатого века, то она была прервана, и мы практически начинаем с нуля. Поэтому имеет смысл освоить наработанное другими и стать частью мирового научного сообщества, а не изобретать новую науку или науки.

Как нам видится стратегия реформирования системы преподавания Политической Науки в Украине. Она должна охватить все уровни:

- Методологический;
- Организационно-управленческий (как управляется);
- Институциональный (что управляется);
- Кадровый; Учебно-методический.

Работа эта сложная и начинаться должна с создания критической массы политологов, вовлеченных в процесс преподавания, разделяющих принципы иной парадигмы. Мы показали, что эта парадигма не нова, она другая, существенно отличающаяся от парадигмы современной политологии. Страна четко определилась со своим европейским, западным выбором. Становится частью Европы – это не значит перевезти страну в Европу, а создать систему ценностей, в том числе научных, соразмерных европейским, здесь и сейчас. В конце концов, наши ученые естественники, математики, программисты хорошо вписались в западное научное сообщество. Относительно безболезненно вошли в него социологи, историки и даже философы. С наибольшими трудностями столкнулись политологи. Во-первых, это объясняется грузом прошлого, и, во-вторых, очень слабой коммуникацией с западным научным сообществом. Попытка создать базу данных политологов Украины предпринятая Центром политических исследований Таврического Национального Университета (www.ps.crimea.com) испытывает серьезные трудности. Вместе с тем она позволяет сделать следующие выводы. К настоящему времени не сложилось ядро украинских политологов, которые

активно ищет посредством Интернет своих коллег в стране для реализации совместных проектов. Во-вторых, крайне мало специалистов, приобщенных к мировым стандартам исследований и преподавания политической науки. Последнее подтверждается и тем фактом, что международными фондами было поддержано незначительное количество исследований и стажировок собственно политологов. Именно научную изоляцию необходимо преодолеть сегодня посредством активного взаимодействия как институционального, так и личного.

Серьезным коммуникативным средством сегодня выступает Интернет. Даже такие количественные показатели как время, проведенное в Интернете, объем скачанной информации, количество внешних связей, частота работы с электронной почтой могут служить объективными оценками работы преподавателя, его готовности к переменам. Мы понимаем, что компьютеризация украинских вузов далека от европейских стандартов. Но мы должны признать, что это объективный, а не формальный показатель лицензирования вузов. Преподаватель и студенты должны иметь хотя бы некоторый доступ к Интернету. В противном случае, мы имеем дело с профанацией и образования, и науки. Конечно, речь идет о цивилизованном уровне развития и той, и другой. Дело ведь не только в обмене своими результатами с коллегами в стране посредством периодических изданий, которые также малодоступны многим преподавателям. Необходимо быть в единой связи со своими коллегами в мире, быть частью педагогического и научного мирового сообщества. Уже экономически доказано, что затраты на образование окупаются многократно. Если бы это было не так, разве расцвел бы частный сектор образовательных услуг. Индикатор пользования Интернетом скоррелированный с другими может дать объективные показатели демократизации системы образования и, особенно, преподавания политической науки. Ту открытость мира и миру, которую дает Интернет трудно переоценить. Вспомним наше недавнее прошлое, когда главной задачей соответствующих государственных органов было всеми способами препятствовать свободному движению информации.

Отмеченные выше индикаторы позволили нам не только исследовать проблему, но и выработать некоторые рекомендации, реализация которых дала бы новый импульс реформированию в системе образования, в частности, в преподавании политической науки и в исследованиях в этой области.

Стратегическими результатами, на которые мы должны выйти в процессе реформирования должны стать:

1. Создание нового учебного плана по специальности «Политическая Наука». Очевидно, что только ядро его – фундаментальные и обязательные курсы будут общими у всех вузов. Они должны существенным образом быть переосмыслены и ориентированы не на создание гармонично развитой личности (все та же ни о чем не говорящая абстракция), а специалиста

способного принимать решения в быстроменяющемся мире. Первая абстракция ведет к созданию колоссальных нагрузок на студентов (они должны знать хоть чуть-чуть, но обо всем). Вторая – более операциональна. Она превращает студента в личность способную принимать решения и по вопросу собственной «гармонизации». Значительная часть учебного плана будет отдана на свободный выбор вузов и студентов. Собственно, эта схема сегодня существует. Задача наполнить ее реальным содержанием и реальной свободой выбора. Сегодняшний студент не имеет возможности влиять на формирование индивидуального курса обучения. Всем, кажется, проще иметь единый свод курсов, единый учебник, единую программу. Но разнообразие и постоянная мобильность курсов – это развитие не только Политической Науки, но и вуза, если он создает продукт для реального рынка образовательных услуг, а не запасся гарантированным государственным заказом, который имеет главный недостаток – он фиктивен, как фиктивны большинство сегодняшних заявок государственных учреждений на подготовку специалистов для них.

2. Создание учебных программ и курсов. Причем должны быть применены иные принципы их формирования, учитывающие не только возможность применения новых образовательных методик, но и форму их представления. Эти программы и курсы должны дать больше времени для самостоятельной работы студентов, больше времени лабораторным и семинарским занятиям и минимум лекций. Только на начальных курсах обучения должны даваться относительно большие лекционные курсы. Интерактивность должна стать характеристикой взаимодействия преподавателя и студента. Преподаватель не может и не должен быть всезнающей. В век Интернет – это невозможно в принципе. Он старший коллега, направляющий и координирующий работу студентов.

3. Создание журнала «Политическая Наука» (содержащий раздел «Преподавание Политической Науки»). Мы имеем достаточный набор политологических научных и научно-публицистических изданий. Однако нет издания разделяющего принципы Политической Науки. Мы не исключаем ситуацию, что та же «Политическая мысль» или другие серьезные издания будут эволюционировать в направлении конструирования и развития современной парадигмы Политической Науки.

4. Создание Украинской Ассоциации Политической Науки по аналогии с существующими ассоциациями в странах, с устоявшимися традициями в этой области. Сегодня существуют профессиональные ассоциации политологов и только от них самих зависит насколько они готовы принять стандарты профессиональных организаций таких как Международная Ассоциация Политической Науки, Американская Ассоциация Политической Науки и др.

5. Активное членство в Международной Ассоциации Политической Науки, Международной Студенческой Ассоциации Политической Науки, Европейском Консорциуме Политических Исследований.

6. Изменение названия специальности в государственном реестре (или по крайней мере ее аннотации). Конечно, не в названии дело. Вполне возможно сохранить старое название политологии. Вопрос в принятии той парадигмы, которая разделяется мировым научным сообществом.

7. Изменение названий специальностей. Должны быть очень веские основания, чтобы вводить такую специальность как 23.00.05 – этнополитология и этногосударствоведение в реестр специальностей ВАК Украины. Нам представляется, что особенность украинской политической мысли будет определяться не такого рода вещами, а традициями, которыми она, безусловно, обладает и, собственно, спецификой самой политической действительности.

Добавим, что отмеченная стратегия, на наш взгляд, могла бы быть дополнена такими пунктами как

- создание на базе различных наиболее продвинутых образовательных структур площадок по повышению квалификации преподавателей;
- создание постоянно действующей e-конференции по Политической Науке (менять темы и время от времени издавать лучшее за год) для чего может быть предложен, например, сайт «Центра развития методов обучения, преподавания и исследований в области политической науки» при кафедре политических наук Таврического национального университета им. В.И.Вернадского www.ps.crimea.com;
- Создание портала «Политическая Наука в Украине».

Было бы наивностью предполагать, что такое сложное дело под силу одной кафедре и даже ведущим вузам. Отмеченная задача осуществима только при условии вовлечения в этот процесс коллег со всей Украины, всех тех, кто уже работает или готов работать в иной системе координат, по стандартам мирового педагогического и научного сообщества.

Децентрализация усилий по реформированию одна из особенностей этого процесса. Ни одна институция не может развивать все направления и специализации современной Политической Науки, которых насчитывается более четырех десятков. Даже Киев, с его безусловным, значительным интеллектуальным потенциалом, по сравнению с любым регионом не в состоянии нести такую ношу. Нам представляется, что на местах будут возникать сильные университетские кафедры, специализирующиеся в той или иной области Политической Науки, со своими изданиями и учеными советами. В целом это со временем и составит единое целое – Политическую Науку в Украине.

Если внимательно, вчитаться в вышеописанное то, станет ясным, что предлагаемые нами преобразования вписываются в общую логику реформирования страны с ее декларированным европейским выбором и децентрализацией как условием дальнейшего развития. Очевидно, ясное понимание необходимости реформ в этом направлении стали причиной появления Указа Президента Украины № 73/2001 – рп от 27 марта 2001г. о ре-

формировании политической системы в стране. Безусловно, что система преподавания Политической Науки будет играть ключевую роль в отмеченной реформе.

Хотелось бы надеяться, что предложенная стратегия, легко преобразуемая в план действий, будет способствовать необходимым нашему обществу реформам. Процесс преобразований должен происходить перманентно и везде, но синхронизируется политической волей народа и его элиты, желающих перемен.

Відомості про автора

Габриелян Олег Аршавірович – доктор філософських наук, завідувач кафедри політичних наук, Таврійський національний університет ім. Вернадського, м. Сімферополь

Горячев В. К. (Дніпропетровськ)

ПРО ХАРАКТЕР ТА ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН ЩОДО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В СЕРЕДНІХ ТА ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

В Україні вже тривалий час відбуваються суперечливі та складні трансформаційні процеси в економіці, політиці та національній самосвідомості. В процесі демократизації наша країна пододала певний відрізок шляху і перебуває на етапі становлення політичних інститутів демократії. Проте конституційне закріплення основних інститутів та принципів демократії – лише один з кроків на шляху демократизації. Україні вкрай необхідна консолідація демократії, при звичаєння людей до життя в нових умовах. Дуже важливо, щоб громадяни знали свої права і обов'язки, дотримувались закону, мислили критично і незалежно та бути впевнені у тому, що вони можуть реально впливати на зміни в суспільстві. Все це потребує відповідних зусиль в сфері громадянської освіти населення і, в першу чергу, молоді. Сучасна українська педагогіка спирається на багату спадщину, на кращі традиції у вихованні підрастаючого покоління. Протягом останніх 10 років в навчальних закладах України впроваджується в навчально-виховний процес громадянська освіта та виховання. Разом з тим, системні трансформації, що відбуваються в середніх та вищих навчальних закладах України і які пов'язані з демократизацією навчально-виховного процесу, досить суперечливі. Ось чому мені вважається доцільним зупинитись у своєму виступі на декількох аспектах. По перше, проаналізувати існуючі проблеми у розвитку громадянської

освіти і виховання в середніх та вищих навчальних закладах, по друге – де-що детальніше зупинитись на напрацюваннях та педагогічних здобутках в цій галузі, і по третє – висловити свої міркування щодо прогностичного бачення подальшого розвитку подій.

Отже, декілька роздумів щодо проблем розвитку громадянської освіти в наших навчальних закладах. На перший погляд існує багато ознак демократичних перетворень: обрано шлях гуманістичних особистісно – орієнтованих педагогічних технологій, визначено як пріоритетний напрямок розвиток громадянської освіти та виховання, закладено демократичні основи учнівського та студентського самоврядування. Але, якщо об'єктивно проаналізувати ефективність та, особливо, результативність цих нововведень, то на жаль, необхідно визнати, що процес розвитку й становлення системи громадянської освіти та виховання в середніх і вищих навчальних закладах України відбувається досить повільно і в деякій мірі спонтанно. Так, якщо в 1991 році елементи громадянської освіти простежувались, в основному, в навчальних курсах «Основи права», «Людина і світ», то в 2001 році вже з'явилося багато нових, таких як «Основи громадянської освіти», «Політика і право», «Громадянин України і міжнародне право», «Я – громадянин» та інші. Але кількісний ріст не призвів до росту якісного. Проблемним та дискусійним залишається питання про те, яким саме шляхом здійснювати формування громадянської освіченості та культури учнівської і студентської молоді:

И інтегруванням елементів громадянської освіти до існуючих політико-правознавчих курсів?

И введенням нових спеціалізованих та цілісних курсів громадянської освіти?

И комплексним оновленням існуючих дисциплін з урахуванням сучасних наробок щодо запровадження громадянської освіти та використання інтерактивних методик?

Соціалогічні дослідження, проведені, зокрема, серед вчителів 47 середніх шкіл м. Дніпропетровська, свідчать про те, що чіткої системи запровадження громадянської освіти, на жаль, не має. Щодо вищих навчальних закладів, то в них перевага віддається комплексному оновленню існуючих політико – правознавчих курсів. В той же час і в середній, і в вищій школі існуюча система освіти недостатньо зорієнтована на формування у молоді демократичних цінностей, виховання громадянина демократичної держави. Серйозною перешкодою на шляху громадянської освіти та виховання є розрив між теоретичними знаннями та повсякденною соціальною практикою.

В той же час не можна не враховувати, що не зважаючи на існуючі проблеми за останні роки в навчальних закладах України напрацьовано певний практичний досвід. Це стосується, насамперед, форм та методів запровадження громадянської освіти, змістовних підходів. Національна доктрина розвитку освіти України, резолюція Другого Всеукраїнського з'їзду працівників освіти чітко визначили: «Всю систему виховної роботи організувати на

основі пріоритетів громадянської освіти та виховання шляхом формування особистості громадянина через його політичну, правову, економічну освіченість та практичну участь у суспільно-значущих справах». У порівнянні з рішеннями 1 з'їзду працівників освіти, де тільки згадувалось про тенденції запровадження громадянської освіти в навчально-виховний процес, це значне просування вперед. Як результат підвищеної уваги суспільства та владних структур до процесів демократичних перетворень, в навчальних закладах України спостерігаються останнім часом конкретні зрушення. Так, в ряді шкіл запроваджено пілотні проекти, створено нові підручники, здійснюється перепідготовка вчителів історії та правознавства на курсах післядипломної освіти. Тільки за 1999-2001 роки проведено 18 всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференцій, семінарів та тренінгів з питань запровадження громадянської освіти, започатковано випуск ряду інформаційних бюлетенів та видань, таких як «Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства», «Права людини і громадянська освіта» та інші. Позитивні зміни спостерігаються останнім часом і в студентському середовищі, де ідеї громадянськості та демократії набувають особливої ваги та значення. Це пов'язано з одного боку з традиційним прагненням студентської молоді до революційної універсалізації загальних правил та цінностей, і з другого - потребою оптимального самовизначення майбутнього соціального статусу особистості в суспільстві.

Звичайно, ефективність трансформаційних змін щодо становлення й розвитку громадянської освіти в навчальних закладах України багато в чому залежить від рівня сформованості в них демократичних взаємовідносин між всіма учасниками навчально-виховного процесу. Слід зазначити, що цей процес досить динамічний і потребує постійного відстеження. Зокрема, спираючись знову ж таки на результати соціально-психологічного обстеження, проведеного серед 250 старшокласників 9-11-х класів та 170 студентів 1-3-х курсів вищих навчальних закладів, наведу деякі данні. Так, на запитання «Чи вважаєте Ви свої взаємовідносини з викладачем побудованими на принципах толерантності, взаємоповаги, відкритості та демократизму?» із 250 учнів старшокласників ствердно відповіли лише 45, а з 170 студентів погодились з такою думкою 35 чоловік, що складає відповідно 18 і 20,6 відсотків від усіх опитуваних. Мабуть, це красномовне свідчення того, що одним із найважливіших завдань сучасної української школи залишається створення в навчальних закладах нових соціально-психологічних умов спілкування на засадах справжньої демократії, коли педагог буде поважати людську гідність учня чи студента, їх право на власну думку та особистісний вибір. В такому сенсі для українського суспільства при здійсненні реформ освітньої системи визначальне значення має навчання демократії, розвиток у учнівської та студентської молоді здатності бути громадянином, спроможним утверджувати свою суб'єктивність у конструктивній взаємодії з іншими індивідуумами та владою. В той же час необхідно зважити на те, що в більшості навчальних закладів, особливо в тих, що розташовані в сільській місцевості, учні не ма-

ють елементарних знань про економіку, право, політику, загалом суспільство. Відсутність цих знань зумовлює нездатність раціонально і критично сприймати світ, нові ідеї та реалії життя. Отже, необхідною умовою демократичного розвитку особистості кожного школяра та студента повинно стати створення такої цілісної системи громадянської освіти та виховання, яка б давала молодій людині – громадянину необхідний мінімум знань про політику, право, історію, економіку і наповнювала б раціональним змістом його політичну та громадську участь у суспільному житті. Причому, ініціатива створення такої системи має виходити, насамперед, від освітянської громадськості, а її зміст та концептуальна спрямованість повинні не дублювати відповідні західні системи (США, Франції, Великобританії, Німеччини, Нідерландів), а враховувати національні особливості та наявний досвід. В той же час необхідно знову повернутися до осмислення практичних сторін досвіду громадянської освіти, який накопичено в країнах зрілої демократії. Це можливо здійснити шляхом організації практичних обмінних стажувань вчителів, викладачів вищих навчальних закладів, лідерів органів учнівського та студентського самоврядування в провідних навчальних закладах США, Великобританії, Нідерландів. Причому, на мій погляд, такі стажування доцільно поєднати із вивченням підходів сімейного виховання громадянськості. Адже саме в сім'ї формуються базові цінності світогляду молодого громадянина демократичної держави. Користуючись присутністю представників Канадського Агенства Міжнародного Розвитку та Університету Квінз пропоную створити літні табори сімейного громадянського спілкування на зразок скаутських таборів, в яких саме і буде відбуватись формування практичних навичок громадської позиції особистості через цінності сімейно – етичних відносин. У разі зацікавленості представників Канади готовий представити конкретні пропозиції та план реалізації подібного заходу.

Повертаючись до проблем прогностичного визначення подальшого розвитку громадянської освіти та виховання в середніх і вищих навчальних закладах України, хочу зазначити, що на мій погляд, цей процес повинен бути комплексним, диференційованим та поетапним, а головне – більш динамічним.

Певні знання про світові демократичні здобутки у нашої молоді вже є. На черзі – практична участь у громадське – політичних процесах та оволодіння навичками життя у відкритому громадянському суспільстві. Звідси – головне завдання: створити молодим людям необхідні умови для набуття досвіду демократичної поведінки та громадської дії в оновленному суспільстві.

Відомості про автора

Горячев Віктор Костянтинович – Член-кореспондент Української Екологічної Академії Наук, заступник директора з науково-методичної робо-

ти Дніпропетровського навчально-виховного комплексу №107, Голова Координаційної Ради Дніпропетровського міського Управління освіти в сфері прав людини, громадянської освіти та виховання, Консультант-координатор Національної комісії ЮНЕСКО України з питань роботи асоційованих шкіл ЮНЕСКО, м. Дніпропетровськ

Дух Л. І. (Харків)

ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

Через історичні обставини, соціально-політичні та економічні умови нашого минулого Україна перебуває сьогодні лише на початковій стадії формування громадянського суспільства. Громадянське суспільство – досить складне і вагоме поняття, широке і глибоке за визначенням, до того ж, маловживане в період тоталітарного розвитку України, тому непросто знайти найбільш прийнятне, універсальне визначення. У світовій політології є декілька тлумачень сутності громадянського суспільства, найбільш поширене з них – система самостійних незалежних від держави суспільних інститутів та встановлюваних ними неполітичних відносин, для забезпечення умов самореалізації окремих індивідів та їх добровільних об'єднань.

Суттєвими рисами громадянського суспільства є – пріоритет суспільства над державою, визнання людини, її прав і свобод найбільшою суспільною цінністю, ринкові відносини, економічна, ідеологічна, політична свобода громадян та їх об'єднань, наявність розвиненої соціальної структури. Це – система представлення інтересів різних верств населення через громадські організації, рухи, партії, це – плюралізм і толерантність у всіх сферах суспільного життя, це – розвинена система соціального захисту, усвідомлення індивідом інтересів суспільства і держави, здатність свідомо обмежувати власні потреби та бажання заради блага суспільства.

Для ефективного функціонування дієва демократія і громадянське суспільство потребують активних громадян з розвиненими громадянськими цінностями. Шлях до громадянського суспільства полягає через очищення людського духу, вилікування від користолюбства, від лінощів і фальші, лицемірства і неправди. Необхідна глобальна гуманізація людських відносин і збагачення їх любов'ю та повагою до особистості. Без елементарної чесності й порядності нічого й думати про формування громадянського суспільства, утвердження в ньому справжньої демократії.

Особливі сподівання в зв'язку з цим пов'язані з формуванням громадянських та демократичних цінностей у підростаючого покоління, а як відомо, система світоглядних цінностей та орієнтирів засвоюється людиною саме в юні роки як наслідок процесу соціалізації. Сучасний навчально-вихов-

ний процес недостатньо спрямований на формування демократичного світогляду, очевидним є розрив між теоретичними знаннями, що отримують наші учні та повсякденною соціальною практикою. Типовим явищем є відсутність готовності до сприйняття нової системи вимог, нового змісту освіти, самостійної інтелектуальної діяльності, зокрема, самостійного пошуку інформації, неготовність до навчання в нових соціальних та економічних умовах, невідміння проектувати власну діяльність самореалізації.

Реальні здобутки демократизації української школи досить незначущі. Слід зазначити, що збільшується кількість випадків, коли відхилення у поведінці школярів відбувається з вини дорослих. Адже грубість, байдужість, зверхність, несправедливість, жорстокість зокрема батьків і педагогів підштовхує учнів до правопорушень. Аналіз сучасної шкільної практики демонструє наявність стійкої суперечності між завданнями школи, орієнтованими на повну реалізацію творчих сил учнів і старими формами та методами їх вирішення. Факти шкільного життя свідчать, що в навчально-виховному процесі провідною діючою особою є вчитель, а учень, як правило, є лише виконавцем волі вчителя, без права на власну ініціативу. Коли ж учень є тільки об'єктом педагогічної дії, то відбувається негативний вплив і на його активність у пізнавальній діяльності. А як відомо, пасивна позиція учня на уроці є однією з причин зниження зацікавленості у навчанні, а авторитарний характер діяльності є ще однією з причин невисокої результативності навчального процесу.

Серед молоді спостерігається небезпечно для соціальної стабільності зростання бездуховності, зневаги до моральних та правових норм, антисоціальна поведінка, споживацька психологія, зневір'я в позитивні перспективи розвитку нашої країни. Аналіз мотивації агресивної поведінки серед школярів свідчить, що причинами втеч з уроків, з дому є негативні взаємовідносини з оточенням: взаємини в сім'ї, безперспективність освіти, бажання пригод через нудьгу, рутину навчання, у пошуках цікавого, романтичного світу, пошуки заробітку. Перехід до ринкових відносин, супутні економічні негаразди спричиняють корисливу спрямованість до злочинності серед школярів.

Молодим людям, які не втратили моральних цінностей, патріотичних почуттів, непросто знайти можливості для громадянського самовизначення, все важче протистояти негативному впливу. Необхідне впровадження комплексу соціально-педагогічних заходів з метою підготовки молоді до життя в умовах демократичної держави.

Саме таке завдання має громадянська освіта.

Мета громадянської освіти – сформувати особистість, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі у житті суспільства.

Завданням громадянської освіти є формування світоглядних орієнтацій особистості, вироблення власної філософії життєдіяльності, самоіден-

тифікація та самореалізація в економічній, соціальній, культурній, політико-правовій сфері, формування мотивації та основних вмінь, необхідних для відповідальної участі у громадянсько-політичних процесах критично-конструктивне ставлення молоді до життя суспільства, орієнтація на позитивні соціальні дії, формування толерантності, плюралізму, полікультурності, гуманізму. Тобто, громадянська освіта – це освіта, що спрямована на формування знань, вмінь, навичок, які необхідні громадянину для життя в демократичній державі. Сучасна школа має виховувати і навчати так, щоб учні відчували себе повноправними громадянами України.

З 1 вересня 2001 року окремий навчальний предмет «Громадянська освіта» розпочав свій шлях в освітніх закладах України. В апробації підручника на Харківщині взяли участь гімназія № 23, НВК № 46 м. Харкова та ЗОШ № 1 с. Безлюдовки, Харківського району.

Я маю змогу досліджувати процес апробації, аналізувати результати діяльності учнів, можливості вчителів, пропагувати курс громадянської освіти на курсах підвищення кваліфікації педпрацівників. Висновки досить цікаві, проте, інколи, непередбачувані. Так, здебільшого сучасний вчитель не підготовлений для переходу на викладання курсу новими методами, хоч готовий сприймати демократичність курсу громадянської освіти, визнає його актуальність. Поки ще низькою залишається забезпеченість вчителів матеріалами з громадянської освіти, недостатньо літератури або вона є недоступною. Необхідна додаткова підготовка вчителів до викладання громадянської освіти, а також нові підходи до підготовки майбутніх вчителів соціально-гуманітарного профілю в педагогічних вузах. Важливо спрямовувати вчителів на формування вмінь інтегрувати знання, які отримані в процесі вивчення різних дисциплін в цілісний комплекс суспільно-політичних курсів. Особливу увагу вчитель громадянської освіти має, на мою думку, приділити розвиткові теоретичного мислення учнів в поєднанні його з навиками використання в практичній діяльності.

Виникає цікава ситуація, вчитель має навчити учня тому, чого ще сам не знає (не лише фактично, а часто й теоретично) зокрема про функціонування інституцій громадянського суспільства, про участь в громадських акціях тощо. Часто учні мають більші можливості доступу до сучасних носіїв інформації ніж вчитель. На мою думку, вчитель має стати партнером діалогічної взаємодії. Аналіз досліджень щодо питання яким має бути викладач громадянської освіти, дає визначений портрет: володіння предметом вивчення та широкий світогляд, комунікативні якості, демократичне спілкування, повага прав, свобод, гідності учня, мобільність мислення, відсутність стереотипів, здатність до пошукової діяльності тощо. Таким чином, вчителю громадянської освіти потрібно постійно працювати над самоудосконаленням. Нажаль, український вчитель, маючи низький соціальний статус, незадовільні соціально-економічні умови, обмежений в виборі змісту, шляхів, форм, методів свого удосконалення.

Автори курсу враховували реалії сьогодення, намагалися якомога більше подати порад, показати можливі варіанти роботи в посібнику для вчителя.

Щоб успішно реалізувати навчально-виховний, розвиваючий потенціал курсу, педагогам необхідно врахувати його специфіку та особливості методів і прийомів роботи, необхідно оволодіти активними та інтерактивними формами роботи саме на це робили наголос автори підручника і методичного посібника з громадянської освіти.

Курс рекомендовано для 9, 10, 11 класів різних типів навчальних закладів, він ґрунтується на принципових положеннях Концепції громадянської освіти, яка розроблена робочою групою проекту «Освіта для демократії в Україні» і відповідає завданню гуманізації школи. Запропонований курс ставить завдання формування особистих якостей та ціннісних орієнтацій, що властиві громадянину демократичного суспільства. Сучасна демократія вимагає від особистості не лише громадянської активності, а й визначення особистої ролі в житті суспільства, вміння діяти відповідно власних переконань та цінностей.

Кожна з тем курсу має визначену структуру – мотивацію, визначення основних та підсумкових питань і завдань, питань для самоконтролю, окремі дослідження та проекти, різнорівневі завдання, значну кількість додаткової інформації, яку учасники навчального процесу можуть використовувати на свій розсуд. Так, учням пропонується не просто відтворити матеріал параграфу, а висловити власне бачення проблеми чи ситуації. Спираючись на життєвий досвід учнів, моделюють рольові та ділові ігри, робота в групах інші активні методи навчання. Перевага надається формуванню навиків практичної участі, навиків спілкування, вмінню працювати як індивідуально так і командою задля вирішення поставленої проблеми. Цікавими для учнів 10-х класів були дискусії: «Процес прийняття політичного рішення», «Політична еліта і політичне лідерство», вони визначали власні критерії оцінки політичних лідерів і їх дій, склали списки провідних політичних лідерів України. Варто зауважити, не дивлячись на те, що значне місце в інтересах старшокласників займають матеріальні інтереси, (понад 90%), – 64 % з них цікавляться соціально-економічними і політичними процесами, намагаються визначити власне місце в сучасному світі. Порівняльний аналіз політичних режимів з подальшим визначенням їх характерних ознак завершувався розробкою принципів, на яких повинні ґрунтуватись відносини між державою та опозицією в умовах демократичного режиму.

В підручнику широко використані різноманітні джерела інформації, диференційовані завдання, що дозволяє учням різного рівня підготовки включитись в роботу, а не бути спостерігачем роботи на уроці. Особливий інтерес учнів викликала робота над проектом «Діяльність виконавчих органів державної влади та місцевого самоврядування» – вони брали інтерв'ю у керівників місцевої влади с. Безлюдівки, Харківського району, визначали і досліджували проблеми, які мають бути вирішені (вулична торгівля, платні

стоянки, дитячі ігрові майданчики, допомога соціальне незахищеним громадянам тощо) пропонували свої шляхи вирішення проблем, аргументуючи їх. Неоднозначним виявилось ставлення державних службовців до учнівських досліджень, здається, що вони не готові до такої відкритості, публічності своєї діяльності.

Не менший інтерес та практичне значення має тема «Засоби масової інформації та їх роль в формуванні громадянського суспільства». Десятикласникам пропонується не лише визначити місце і значення інформації в сучасному суспільстві, а й дослідити можливі шляхи маніпуляції суспільством за допомогою ЗМІ, визначити напрямки діяльності журналістів, значення свободи слова, місце PR тощо. При вивченні теми про ЗМІ пріоритетним є завдання навчити учнів систематизувати, відбирати, аналізувати інформацію, важливим є залучення поточної інформації друкованих і електронних ЗМІ та формування вмінь працювати з ними. Учні мають змогу не лише теоретично познайомитись з функціонуванням інформаційного простору, а й визначити місце ЗМІ як «четвертої влади», їх вплив на суспільне життя в Україні. В дискусіях визначаються умови за яких мас-медіа можуть стати дійсно «четвертою владою».

Пропонуються практичні завдання – написати лист до місцевої (центральної) влади з пропозицією власного шляху вирішення якоїсь з актуальних проблем українського суспільства чи місцевої наболілої проблеми; прослідкувати, який зворотній зв'язок існує між громадянами та ЗМІ в окремому регіоні; якою мірою залежить інформація від власника ЗМІ; чи є в Україні незалежні ЗМІ та незалежні журналісти. Навчальний проект «Створюємо власну газету, радіо – чи телеканал» може стати в нагоді при організації інформаційної служби в школі. Тема ЗМІ розширює та поглиблює знання учнів з проблем інформаційного суспільства.

Актуальними є теми для 11 класу – «Ринкові відносини» та «Соціальний захист», як відомо, саме молодь є найбільш вразливою категорією на ринку праці. Передбачається вивчення не стільки теорії ринку, а саме місця людини в ринковій економіці, визначення перспективних професій, вміння започаткувати власну справу. Тема «Полікультурність» сприятиме формуванню терпимості, толерантності, плюралізму в багатонаціональному суспільстві України, кращому порозумінню.

Автори виважено підійшли до визначення кожної з тем та змістовного їх наповнення.

Визначальним для вивчення курсу громадянської освіти є знайомство з законодавством України відповідно до кожної теми, проте, це не просто читання чи перелік законів, а формування практичних вмінь їх застосування в кожному конкретному випадку. Якщо мова йде про працевлаштування підлітків, то, окрім законодавства про працю неповнолітніх, учні мають знати, як написати резюме, як пройти співбесіду, обговорюючи законодавство про вибори, мають змогу розіграти правові ситуації, використати відомий досвід, на практиці познайомитись з діяльністю, зокрема місцевої влади.

Тобто, предмет громадянської освіти не обмежується інформаційним компонентом, а формує позиції та ставлення до тих чи інших явищ і процесів життєдіяльності суспільства, сприяє становленню нових алгоритмів громадянської активності. Уроки громадянської освіти дають можливість максимально наближено до реалій опрацьовувати суспільні, міжособистісні, міжгрупові відносини, спонукають до визначення власної позиції та місця в оновленому українському суспільстві.

Складність втілення цих компонентів громадянської освіти полягає в тому, що вони мусять орієнтуватись на демократичні цінності (свобода, верховенство права, плюралізм тощо), які ще не ствердились в Україні, саме право залишається внутрішньо суперечливим і неузгодженим з новими соціальними реаліями. За цих умов громадянська освіта значною мірою має бути тренінгом демократії, демонстрацією кращої моделі суспільних відносин.

Попереду ще багато невирішених проблем: навчання вчителів, забезпечення навчального процесу, формування громадської думки тощо, проте головне вже є – це навчальний предмет «Громадянська освіта».

Апробація в школах області підтверджує взаємну зацікавленість новим навчальним предметом як з боку вчительства, так і учнів, батьків, громадськості.

Література

1. Конституція України: права і свободи громадян. Навчально-методичний посібник в запитаннях і відповідях. К., 1998.
2. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Інформ. зб. М-ва освіти України. – 2000.
3. Концепція громадянської освіти в Україні: Проект. Освіта України. – 2000.
4. Національні стандарти основ громадянських прав і держави. Переклад О. Виннікова Х., 1998.
5. Основи держави і права: Навчальний посібник у 2-х книгах. Ужгород, 1998.
6. Енциклопедія сучасного права неповнолітніх. Шость Н.В., Козир М.К., Ситник О.М.К., 1997.
8. Вишневецький О. Громадянське виховання: благо чи небезпека? \\\Освіта – 2000, 4-11 жовт.
9. Грабовська Т.О., Демчук В.С. та ін. Науково– методичні проблеми формування оптимального педагогічного клімату в шкільному колективі. Монографія. К., 1999.
10. Громовий В. Принципи громадянської освіти. \\\ Директор шк. – 2000, № 45.
11. Рогозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду \\\ Шлях освіти – 1999 – № 4.
12. Рябов С. Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. К., 2001.

13. Тараненко І. Громадянська освіта в європейському контексті \ \ Освіта України. – 1998, 16 вересня.
14. Шумилов О. Громадянське суспільство в Україні: історія, сьогодення і перспективи \ \ Сучасність – 2000, № 6.

Відомості про автора

Дух Людмила Іванівна – старший викладач, завідувач науково-дослідною лабораторією з проблем правової освіти і громадянського виховання Харківського обласного інституту безперервної освіти, м. Харків

Козюра І. В. (Київ)

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ: КАНАДА, УКРАЇНА

Сучасне суспільство потребує такої форми політичної організації, яка б забезпечила розкриття творчого потенціалу людини. Це можливо лише за умови вільного демократичного устрою, де провідною є думка «вільна людина – розвинене громадянське суспільство – сильна держава».

Розвинуті самоврядні органи є невід'ємною частиною справжньої демократії, а отже, й громадянського суспільства, визначальна риса якого – «органічне поєднання інтересів людини, суспільства і держави без домінування будь-якої з цих складових, що досягається ефективною і виваженою системою владних противаг, розвиненим почуттям відповідальності громадян за свої справи й стан у державі, «прозорістю» діяльності політичних інститутів» [1, 216]. Місцеве самоврядування є одним із наріжних каменів громадянського суспільства.

Та ефективне місцеве самоврядування не може з'явитися само собою. Для його формування необхідний досвід особистої участі громадян у вирішенні життєво важливих для них проблем, досвід співробітництва з різними організаціями і владою, внаслідок чого з'являється впевненість в своїх силах і почуття соціальної відповідальності.

Саме такого досвіду немає сьогодні у переважної більшості громадян України, які не володіють навіть базовими уявленнями про місцеве самоврядування та його завдання, і це в той час, коли ці знання мають важливе практичне значення. По-перше, тому, що всі ми щоденно, навіть самі того не усвідомлюючи, вступаємо в контакт з місцевою владою, адже середовище нашої життєдіяльності формується саме нею. По-друге, всі ми громадяни суверенної держави, і в цій якості маємо право не лише обирати органи влади, а й брати участь у їх роботі, в процесі ухвалення рішень. Отже, повинні розумі

особливості діяльності місцевих і державних органів влади, їх структуру, функції, межі повноважень.

Актуально і перспективно вже зараз розпочати формувати такі базові уявлення у підростаючого покоління. За цих умов особливого значення набуває громадянська освіта, її мета – сформувати особистість, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовністю до компетентної участі у житті суспільства.

Саме тому одним із першочергових завдань розробленої відповідно до Конституції України та Європейської хартії місцевого самоврядування Програми державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні є «проведення просвітницької діяльності з питань розвитку місцевого самоврядування в Україні та розв'язання проблем у цій сфері», здійснення громадянської освіти молоді освітніми виховними закладами, сім'єю, громадськими організаціями та асоціаціями, засобами масової інформації [2].

З цієї точки зору «дуже важливо постійно і творчо вивчати і використовувати кращий світовий досвід розв'язання цього питання в країнах з розвиненою демократією» [3,4].

До таких країн належать, в-першу чергу, Канада, США та Великобританія, які мають споріднену історію та схожий рівень розвитку економіки і освіти, а їх громадяни віддані спільним цінностям – конституційному або обмеженому правлінню, представницькій демократії, особистим свободам, співучасті в суспільному житті.

Так, у школах США з 1890 р. викладається шкільний предмет під назвою «Соціальні студії», покликаний відігравати ключову роль у громадянській підготовці. Соціальні студії включають курси з місцевого самоврядування та врядування штатів, врядування США, історії країни, права, а також громадянознавство (суспільствознавство), які викладаються в 6-12 класах. Хоча пряме викладання «громадянськості» зазвичай здійснюється в середніх та старших класах, деякі початкові школи або класи мають спеціальні програми «виховання особистості» або «навчання через громадську роботу» [4].

В Канаді турбота про громадянську освіту фігурує в політиці всіх рівнів. На рівні початкової школи в більшості провінцій запроваджено «соціальні студії». В середній школі деякі провінції також іменують спеціальні курси «соціальними студіями», в той час як інші визначають базовими у громадянській освіті окремі дисципліни, такі як історія, право, політологія, основи економіки, соціологія.

Наприклад, у провінції Онтаріо, в школах викладається спеціальний курс громадянської освіти. Процес формування нового громадянина відбувається у формі активної взаємодії учнів з учителем та одним з одним. Так здобуваються не стільки формальні знання, скільки набуваються навички, уміння, готовність у майбутньому брати активну участь в житті міста, суспільства, країни [5, 95-96].

В провінції Альберта у 1999 р. спільними зусиллями департаментів муніципальних справ та освіти започатковано реалізацію проекту навчання учнів основам місцевого самоврядування, суть якого полягає в ознайомленні школярів з середовищем територіальної громади, людьми, які працюють в органах місцевої влади та проблемами, що перед ними стоять.

Представляючи в класі однієї з шкіл міста Едмонтон на імпровізованому засіданні міської ради новий навчальний комплект, розроблений міністерськими фахівцями у співпраці з управліннями-практиками, науковцями, викладачами і методистами, провінційні міністри Айріс Еванс і Гарі Мар відзначили: «Цей захоплюючий проєкт покликаний допомогти учням краще зрозуміти, яку роль відіграє місцеве самоврядування в житті громади. Навчальна програма спонукає учнів до обговорення реальних муніципальних проблем і дає можливість включитися в навчальний процес місцевим виборним особам», «...немає нічого важливішого ніж виховання у наших майбутніх лідерів відчуття громади, адже проєкт дає школярам практичний досвід, що збагатить їхнє розуміння сьогодення і майбутнього розвитку суспільства» [6; 7].

Подібні програми, в яких від учнів вимагається і засвоєння навичок у відстоювання своїх інтересів, налагодженні відносин з місцевою владою (діти пишуть листи з проханням побудувати новий тротуар, освітлити вулицю, тощо, постійно спілкуються з депутатами), розроблені і успішно діють і в інших провінціях Канади, зокрема в Манітобі та Саскачевані [8, 91-93].

Мільйони учнів у США залучені Центром громадянської освіти до участі в проєкті «Громадянин», який вчить учнів середніх та старших класів визначати, досліджувати та пропонувати рішення проблем з життя своєї громади. В останні роки багато шкіл та окремих вчителів також залучають учнів до участі в різних громадських акціях та ініціативах. Наприклад, деякі школярі-добровольці вчать бути «добрими громадянами», працюючи в будинках для людей похилого віку або притулках для бездомних. Деякі школи мають учнівські магазини та програми юніорських досягнень, в яких учні опановують основи бізнесу та економіки.

В Англії, в Національній освітній програмі «Освіта для громадянськості» визначена як одна з наскрізних тем. Учні активно залучаються до широкого кола позашкільних заходів від шкільних рад та громадської роботи до благодійності та проєктів з охорони навколишнього середовища регіону [9, 593-594, 602].

Практика роботи вчителів Англії, США і Канади переконливо свідчить, що найбільш ефективними у громадянській освіті є активні методи, такі як дискусія, дебати, рольові ігри.

Сполучені Штати і Канада мають розгалужену мережу підготовки вчителів та післядипломних програм з соціальних студій, які зорієнтовані на громадянську освіту.

Зрозуміло, що Україні не варто сліпо копіювати чийсь досвід, хай навіть і найкращий, але творчо використовувати його через діалог із зару-

біжними колегами, з урахуванням вітчизняної специфіки, можливо й потрібно.

Ефективність подібного діалогу переконливо підтверджує приклад Російської Федерації, де вийшов у світ і проходить апробацію в школах навчальний посібник з основ місцевого самоврядування, підготовлений групою російських (Фонд розвитку парламентаризму в Росії) та канадських (Карлтонський університет) авторів і який дає початкові уявлення про джерела, принципи та значення місцевого самоврядування, його зарубіжні і вітчизняні традиції [10].

А тому, в ході реалізації передбаченого Програмою державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні проекту участі молоді в розвитку місцевого самоврядування, вважаємо за доцільне в 2002-2003 рр.:

- Провести широке обговорення важливості громадянської освіти для розвитку місцевого самоврядування, використовуючи ЗМІ, круглі столи, конференції за участю вітчизняних та зарубіжних науковців; запровадити постійно діючі семінари з проблем громадянської освіти. Залучити до обговорення та співробітництва громадські організації, батьків.
- Включити проблематику громадянського суспільства й формування політичної культури до дослідницьких програм та планів навчальних і наукових закладів України.
- Ввести до навчальних програм загальноосвітніх шкіл України курс з основ місцевого самоврядування як органічну складову частину громадянської освіти молоді. (Одним з прикладів може слугувати навчальна програма «Громадянська освіта» для учнів 9-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, яка розроблена групою українських педагогів та науковців у межах проекту «Освіта для демократії в Україні» і яку можна покласти в основу курсу [11]).
- Підготувати і видати силами науковців Української академії державного управління при Президентові України, Міністерства освіти і науки України та кращих педагогів-практиків навчальний посібник «Основи місцевого самоврядування» для учнів 10-11 класів середньої школи, який би містив у собі значний навчальний та ілюстративний матеріал і висвітлював історію розвитку місцевого врядування й муніципального управління в кожній країні та за кордоном, розглядав теоретичні, базові поняття і терміни курсу. Водночас у підручнику необхідно розкрити правові, організаційні і фінансові основи місцевого самоврядування в Україні, проаналізувати його законодавчу базу.

Таке видання буде корисним і студентам вузів та працівникам місцевих органів влади, всім, хто цікавиться історією і сучасним станом місцевого самоврядування в Україні і за кордоном.

(З цієї точки зору цікавим є досвід створення Інститутом історії України НАН України, Інститутом громадянського суспільства та Головним уп-

равлінням освіти Київської держадміністрації навчального посібника «З історії самоврядування та демократії у Києві (від княжої доби до нашого часу)», в якому викладено матеріал, що виходить далеко за межі окресленої в назві теми [12]; а також розробки на Донеччині посібника «Вчимося демократії» М.П.Рагозіна та «Практикума з громадянської освіти» групи авторів у складі Т.Є.Рагозіна, С.В.Дрожиної та С.М.Лисенко [13; 14].

- Розробити курси, окремі модулі, навчально-методичне забезпечення для підготовки та перепідготовки вчителів. Забезпечити підготовку спеціалістів, які здійснюватимуть перепідготовку вчителів.
- Домогтися створення демократичного клімату у вітчизняних навчальних закладах на засадах взаємної довіри, поваги до прав і свобод, толерантності, забезпечення умов для розвитку у учнів почуття власної гідності і відповідальності шляхом розвитку учнівського самоврядування (Цьому сприятиме проведення Всеукраїнського конкурсу на кращу модель учнівського самоврядування в загальноосвітніх та позашкільних закладах, оголошеного Міністерством освіти і науки України [15]).
- Налагодити тісну співпрацю та обмін досвідом, методичними розробками і навчальною літературою науковців та викладачів курсу «Основи місцевого самоврядування» в Україні з їх колегами з близького і далекого зарубіжжя. Певною мірою цьому сприяти і чотирирічний канадсько-український проект «Демократична освіта», угода про реалізацію якого була підписана Міністерством освіти і науки України з Університетом Квінз (м. Кінгстон, провінція Онтаріо) та Канадським агентством міжнародного розвитку [16].
- Вивчати та узагальнювати міжнародний досвід демократичної освіти для розвитку місцевого самоврядування, висвітлювати його в фахових журналах, на науково-теоретичних та практичних конференціях і семінарах [17].
- Домогтися залучення працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів до активної участі в проведенні теоретичних та практичних занять з учнями шкіл, що допоможе наповнити дидактику нової шкільної дисципліни життєвим змістом. Забезпечити державну організаційну, методичну та інформаційну підтримку вищезазначеного проекту.
- В ході реалізації проекту спрямувати інтелектуальний і творчий потенціал юних на вирішення конкретних проблем забезпечення життєдіяльності місцевих громад, тому що ніде так ефективно не формується справжній громадянин, як у громадському житті.

Не випадково ще в середині XIX століття відомий французький історик, соціолог і державний діяч Алексіє де Токвіль зазначив: «...саме в громаді полягає сила свободи народу. Громадські інститути відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки; вони від-

кривають народові шлях до свободи й участь його послуговуватися тією свободою... • [18, 64].

Література

1. Андрусюк Б. П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми та перспективи. -К.: Інформац.– видави, центр «Стилос», 1997. – С. 216.
2. Програма державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні // Управління сучасним містом. – 2001. – № 7-9 (3). – С.149-153.
3. Кучма Л.Д. Уроки і перспективи місцевого самоврядування: (3 виступу Президента України на зборах Асоціації міст України 7 грудня 2000 р.) // Уряд, кур'єр. – 2000. – 12 груд.-№231.-С.4.
4. Громадянська освіта в Сполучених Штатах Америки, Канаді та Англії: порівняльний аналіз // www.edu-democracy.org.ua/materials/analis.html
5. Гаямова Н. Хоть похоже на Россию... (Соавторы будущего учебного пособия живут в Канаде) // Муниципальная власть. – М., 2000. – № 1-2. – С. 95-96.
6. Teaching our Students about Local Government // News Release of Alberta Education. – 1999.-May 17.
7. Teaching About Local Government in Alberta: A Teacher Resource Guide. – Edmonton: Alberta Municipal Affairs, Alberta Education, 1999. – 103 p.
8. Козюра І. Місцеве врядування в Канаді. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 91-93.
9. Torney-Purta J., Schwille J., Amadeo J.-A. Civic Education across Countries: 24 National Case Studies from the IEA Civic Education Project. – Amsterdam: The International Association for the Evaluation of Educational Achievement, 1999. – P. 593-594, 602.
10. Основы местного самоуправления: Учеб. пособ. для учащихся старш. классов сред. шк. / А.С.Автономов, Дж. Дебарделебен, С.В.Делла и др. – М.: 2000.
11. Програма «Громадянська освіта» для 9-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів // www.iatp.org.ua
12. З історії самоврядування та демократії: від княжої доби до нашого часу: Посібник для учнів старших класів / М.Ф.Котляр, Ф.Л.Левітас, Л.С.Нестеренко та ін. Наук. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т громад. суспільства, 2000.
13. Рагозін М.П. Вчимося демократії (Уроки громадянської освіти). – Донецьк: Донбасе, 2001.
14. Рагозіна Т.Є., Дрожжина С.В., Лисенко С.М. Практикум з громадянської освіти. – Донецьк: Донбасе, 2001.
15. Про Всеукраїнський конкурс на кращу модель учнівського самоврядування в загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах: Наказ Міністерства і науки України № 124 від 19.03. 2001 р. // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2001. – № 7. – С. 29-32.
16. Канадсько-український проект «Демократична освіта» // www.dep.kiev.ua

17. Козюра І. Самоврядування і громадянське суспільство // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук-практ. конф. за міжнарод. участю (30 травня 2001 р.). – К: Вид-во УАДУ, 2001. – Т.3. – С. 313-315.

18. Токвіль А. Про демократію в Америці: У 2-х т. Пер. з фр. Г.Філіпчука та М.Москаленка. – К: Видави, дім «Всесвіт», 1999.

Відомості про автора

Козюра Ігор Валерійович – магістр державного управління, кандидат історичних наук, докторант Української Академії державного управління при Президентові України, м. Київ

Мельничук О. Ф. (Вінниця)

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ВУЗІВСЬКОЇ ОСВІТИ

Соціально-економічні перетворення в нашому суспільстві потребують демократизації освіти, яка повинна стати основою відродження інтелектуального та духовного потенціалу народу, реальним фактором сталого економічного й соціального розвитку країни. За прогнозами ЮНЕСКО, рівня національного благополуччя, що відповідатиме світовим стандартам, досягнуть лише ті країни, працездатне населення яких на 40-60% складатимуть особи з вищою освітою [1, 4]. Освіта є могутнім фактором відтворення продуктивних сил суспільства, розвитку духовної культури українського народу. Слід пам'ятати, що світогляд майбутніх керівників держави, банкірів, менеджерів, вчителів, юристів формується, в першу чергу, в закладах освіти. А це є дуже відповідальним не лише перед нинішніми поколіннями, але й перед майбутнім України. Демократизація освіти є неодмінною умовою збереження самостійності України. Зміцнити демократичну правову державу можуть громадяни, які люблять свій народ, готові самовіддано захищати й розбудувати свою Батьківщину, мають національну самосвідомість, знають свої права та обов'язки та вміють їх відстояти.

Практична значимість даної проблеми безперечна. Цим пояснюється зосередженість уваги дослідників на питаннях демократизації, гуманізації освіти.

Необхідність змін в освітній сфері визнається й на державному рівні. Першим кроком на шляху реформування освітньої системи стала державна національна програма Освіта: Україна XXI століття, прийнята Першим з'їздом педагогічних працівників України і затверджена Президентом України 3 листопада 1993 року. В Програмі визнається, що існуюча в Україні система освіти не задовольняє вимог, які постають перед нею в умовах розбудови української державності.

З прийняттям Конституції України, Закону України «Про освіту» були визначені основні правові засади демократичного функціонування і розвитку освіти.

Демократизація освіти особливо є відчутною в порівнянні життя вузу радянського періоду з сьогоденням. Деканам і студентам минулих часів добре відомі такі явища, коли здійснювалося жорстке міністерське централізоване управління вузівськими справами, відбувався контроль партапарату за життям трудового колективу викладачів, коли талановиті педагогічні працівники через втручання в їх особисте життя, яке піддавалося критиці на партійних зборах, могли стати білою вороною, або взагалі втратити роботу. Добір і розстановка кадрів у вузах здійснювалася за партійно-номенклатурним принципом. Українська історія, культура та мова були подавлені, і майже вся освіта була русифікованою.

Тепер згідно з Законами України «Про освіту» та «Про вищу освіту» навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій. Поряд з функціонуванням органів управління освітою діють органи громадського самоврядування. Самоврядування закладів освіти передбачає право на самостійне планування роботи, вирішення питань навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності; участь у формуванні планів прийому студентів з урахуванням державного замовлення та угод підприємств, установ, організацій, громадян; визначення змісту компонента освіти, що надається закладом освіти понад визначений державою обсяг; прийняття на роботу педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників, а також фахівців з інших держав тощо [2, ст. 17; 3, ст. 29].

На практиці реалізується «Положення про організацію студентського самоврядування у вищих навчальних закладах», затверджене Міністерством Освіти та науки України наказом № 166 від 3 квітня 2001 року. Студентське самоврядування дозволене на різних рівнях: академічної групи, відділення, факультету, гуртожитку, курсу, спеціальності, студентського містечка, іншого структурного підрозділу. Чітко визначено, що вищим органом студентського самоврядування є загальні збори (конференція), надана можливість вибору назви виконавчого органу: сенат, парламент, старостат, студентська навчальна (наукова) частина, студентський деканат, рада тощо. Самоврядування у вузі покликане, в першу чергу, залучити студентів до управління вищим навчальним закладом для удосконалення навчально-виховного процесу. Студентське самоврядування сприяє виявленню і реалізації творчих здібностей молоді, ініціативи, формує моральні якості, навички майбутнього організатора, керівника та підвищує відповідальність кожного за результатами своєї праці.

В умовах ринкових відносин, конкуренції змінилися критерії підбору викладацького складу, ними стали в першу чергу, компетентність та професіоналізм. Зросли вимоги й до самого викладача, який є ядром вузу. Науко-

во-педагогічні працівники повинні постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, наукову кваліфікацію, забезпечувати високий науково-теоретичний і методичний рівень викладання дисциплін, формувати нові покоління наукових і викладацьких кадрів тощо.

Зовсім іншого характеру набув і зміст освіти. Він позбувся однопартійного марксистсько-ленінського підходу у вивченні дисциплін, пройшла деідеологізація в наукових дослідженнях вчених. Навчання здійснюється за принципово новими узгодженими планами, що відповідають як кращим світовим зразкам, так і традиціям національної педагогіки.

Розширено доступ молодих громадян до здобуття якісної освіти через реалізацію низки радикальних інновацій. Державою зроблено певні кроки у напрямку створення відкритої й демократичної освітньої системи, яка більш повно гарантує конституційне право громадян на здобуття вищої освіти. Умовами прийому до вищих навчальних закладів розширено права та можливості молоді при вступі до вищих навчальних закладів: прийом документів, участь у вступних випробуваннях, конкурсному відборі та зарахуванні рознесено у часі залежно від рівнів акредитації вищих навчальних закладів; надано право вступникам подавати документи у приймальні комісії декількох вищих навчальних закладів з копією документа про загальну середню освіту; випускники професійно-технічних навчальних закладів, які здобули освітньо-кваліфікаційний рівень робітника, можуть продовжувати навчання у вищих професійних училищах та вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації за інтегрованими програмами підготовки молодшого спеціаліста; випускники, які здобули освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста, мають право продовжувати навчання за інтегрованими програмами підготовки бакалаврів; розширено ліцензований обсяг підготовки вищих навчальних закладів, виходячи з вимог надання якісних освітніх послуг через забезпечення навчання відповідними фінансовими, матеріальними, людськими та організаційними ресурсами; вперше запроваджено кредитування навчання молоді у вузах. [3, 8]

Яскравим свідченням відходу від консерватизму в освіті є поява альтернативних державному сектору так званих «недержавних» вузів, які швидко відреагували на потребу в державі нових професій. З появою альтернативних закладів освіти, в населення з'явився шанс на отримання вищої освіти не лише невеликій групі людей, а значно ширшому колу бажаючих.

В часи незалежності в українських громадян з'явилася можливість співпрацювати та обмінюватися досвідом з колегами за кордоном. Раніше такі наукові контакти вважалися шкідливими. На думку партійних лідерів, капіталізм вмирав, всі наукові винаходи здійснювалися лише в СРСР, то навіщо ж таке співробітництво? Співпрацювали лише з країнами так званого третього світу, бо це сприяло поширенню комуністичних ідей.

Переконаємося, що позитивні тенденції в наданні освітніх послуг спостерігаються в українському суспільстві, але, на жаль, ще є багато невирішених проблем. Частина керівників демократизацію освіти сприймає воро-

же, вважаючи, що це підстава для зниження рівня дисципліни в їх закладі. Тому їй досі не визнають права студентів на вільне відвідування лекційних занять. Але в умовах інтенсивного збільшення наукової інформації викладач навіть фізично не в змозі досягнути все, бути обізнаним у всьому, тому потрібно студентам вчитися побільше самостійно. Відомий педагог Я.А. Коменський казав, що «альфою і омегою нашої дидактики нехай буде пошук і відкриття способу, за якого б учителі менше навчали, а учні більше б училися». Слід змінити стереотипний підхід до обов'язкового відвідування лекційних занять. За таких умов, варто міняти систему контролю знань, а не враховувати присутність студентів на заняттях. Потрібно створити умови для того, щоб більше часу студенти проводили в бібліотеках, викликати інтерес до самостійного навчання під керівництвом викладача. Адже вільна від зайвого опікування навчальна робота стимулює розвиток гнучкого, творчого стилю мислення, потребу в самодостатності. Вважаємо, що вузи повинні вести пошук нових педагогічних технологій, активно запроваджувати в навчальний процес активні методи навчання, комп'ютеризацію.

Коли б ще студентам дозволили обирати викладача, це б стимулювало педагогів до постійного наукового, методичного, теоретичного удосконалення. На сьогоднішній день це теж проблема. Не секрет, що якість проведення занять ще «культуає», що «стоять» на місці наукові дослідження, що іноді лекції читаються з одного підручника, що проводять їх асистенти. А викладач, щоб вижити в складних економічних умовах набирає стільки навчальних годин, скільки може витримати фізично. Потрібно переглянути навантаження викладачів на ставку, забезпечити резерв часу для наукової роботи, як скажімо, в Ізраїлі, Німеччині [1, 29]. Хоча слід відмітити, що в Україні спостерігається тенденція обмеження навчального навантаження. Так, статтею 49 Закону України «Про вищу освіту» визначено, що максимальне навчальне навантаження науково-педагогічних працівників не може перевищувати 900 годин на навчальний рік.

Держава розуміє необхідність і корисність функціонування недержавних закладів освіти в Україні. Частина населення вже переломила свою свідомість, змінила недовірливе ставлення до недержавних вузів. Приватна вища освіта заповнила в освітній системі вільні місця, що виникли через недостатнє задоволення потреб, пов'язаних з переходом до ринкової економіки. Вона намагається задовольнити вимоги студентів та роботодавців у сферах права, бізнесу, менеджменту та маркетингу. Якщо державні вищі навчальні заклади недостатньо фінансуються, мають традиційні й не гнучкі навчальні курси, консервативний персонал, то приватні швидко розвиваються і йдуть назустріч динамічним мінливим вимогам часу. В світі в цілому спостерігається тенденція швидкого розвитку «вільної» освіти. За даними дослідника К.В. Корсака помітна частка приватних вузів у контингенті всієї вищої школи [4, 96]. Але в Україні досі державні інстанції більш прихильні до монопольного в минулому державного сектора освіти. Хоча б взяти той факт, що українські парламентарі вважають за потрібне встановити гідне пенсійне за-

безпечення для наукових працівників лише державних наукових установ та організацій, усвідомлюючи, що це забезпечить «престижність наукової праці» і буде стимулювати «систематичне оновлення наукових кадрів». А як же ж бути науковим працівникам недержавних закладів? Хіба із їхньої заробітної плати не відраховуються податки до бюджету? Хіба державі не потрібно турбуватися про систематичне оновлення наукових кадрів недержавних вузів? Хіба недержавні вузи не готують фахівців для української держави?

Є ще невирішені проблеми, немає відповідей на ряд запитань в сфері сучасної української освіти. Проте можна стверджувати про спробу демократизації вищої освіти. Вона прагне істотно змінитися, вводячи здорові елементи плюралістичної думки та академічної свободи, прагне повернутися до національного самоусвідомлення, розширення меж автономії навчальних закладів. Головне, що ці процеси вже розпочалися, тому слід потурбуватися, щоб вони йшли по висхідній.

Література

1. Освіта України. Інформаційно-аналітичний огляд / Під загальною редакцією ВГ.Кременя. – К, ЗАТ «НІЧЛАВА», 2001. .
2. Закон України «Про освіту» від 23 березня 1996 р. – Ст. 17.
3. Закон України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. – Ст. 29.
4. Корсак К.В. Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів / За заг. Ред. Проф. Щокіна Г.В.: Монографія. – К: МАУП-МКА, 1997.

Відомості про автора

Мельничук Ольга Федорівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, Вінницький інститут регіональної економіки та управління, м. Вінниця

Сворак С. Д., Штерн В. Ю. (Івано-Франківськ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ВУЗАХ УКРАЇНИ

Однією з визначальних рис суспільно-політичного життя сучасного світового співтовариства є глобальний процес демократизації, який за останню чверть ХХ століття охопив значну частину країн світу. Засадничою основою демократичного суспільства є людина, для якої демократія є природним середовищем реалізації особистих та суспільних інтересів. Успішне іс-

нування сучасної демократії неможливе без особи, яка сповідує цінності, усвідомлює свою власну роль і значення у житті суспільства, а також прагне до конструктивних демократичних змін. Саме тому, формування громадянина має бути одним з головних завдань національної освіти у будь-якій демократичній державі.

Україна переживає сьогодні період посткомуністичної трансформації. Це робить актуальним розвиток системи громадянської освіти як важливої складової перехідного процесу до стабільної демократії, як засіб пристосування до перехідного стану суспільства та засвоєння населенням демократичних цінностей, норм та принципів діяльності. Як відзначається в документі «Концепція громадянської освіти в Україні», який підготовлений в рамках Проекту «Освіта для демократії в Україні», що є частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства і фінансується урядом США і Європейським Союзом, розбудова сучасної системи громадянської освіти в Україні набуває надзвичайної актуальності, що обумовлено такими реаліями політичного життя українського суспільства як «спонтанність, неузгодженість та безсистемність зусиль, спрямованих на демократизацію суспільного життя; небезпечно низьким рівнем суспільного прийняття демократичного ладу та довіри до нього; недемократичністю відносин між державою та суспільством і державою та особою» [1].

Нинішня суспільна ситуація в Україні не дає підстав для соціального оптимізму, довіри населення до влади, держави в цілому. Ще надто мало прикладів з реального політичного життя українського суспільства можна навести як доказ проголошених демократичних цінностей. Отже, серйозною перешкодою на шляху українського суспільства до становлення та розвитку демократії є відсутність досвіду життя в умовах демократії. Внаслідок цього в Україні об'єктивно зростає значення громадянської освіти - інтегрованої галузі гуманітарних знань, що повинна підготувати громадян до життя в умовах демократії. Саме тому, актуальним завданням для України є впровадження курсу громадянської освіти у навчальних закладах.

Разом з тим, слід підкреслити, що негативна спадщина тоталітаризму, багатогранність і складність проблем державотворення, становлення демократії, національне відродження українського народу ставить нагальною проблему органічного поєднання національної ідеї, національного виховання з громадянською освітою. Це дозволить виховувати підрастаюче покоління України на ідеях як патріотизму, національної свідомості так і демократичних цінностей.

Основний зміст громадянської освіти-формування особистості, якій властиві демократична культура, усвідомлення зв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю. Слід особливо підкреслити, що метою громадянської освіти є також створення реальної можливості для вільного раціонального вибору кожним громадянином прийнятної для нього політичної позиції, розвиток критичного мислення.

Провідну роль у реалізації програм громадянської освіти відіграють навчальні заклади. І хоч автори «Концепції громадянської освіти в Україні» вважають, що виконувати завдання громадянської освіти мають перш за все загальноосвітні навчальні заклади (загальноосвітні школи, гімназії, ліцеї), на наш погляд, це не зовсім вірно. Адже, ключовий період формування громадянської культури та демократичних цінностей припадає не тільки на шкільні роки. Це в повній мірі відноситься і до студентського періоду життя людини. Більше того, саме в студентські роки процес політичної соціалізації є найбільш ефективним з точки зору рівня сприйняття та розуміння демократичних цінностей та ідей, самоусвідомлення молодою людиною свого місця у суспільно-політичному житті.

Сенс впровадження курсу громадянської освіти у вузах полягає в тому, що саме громадянська освіта є життєвою необхідністю молодої людини, що сприяла утвердженню у свідомості студентської молоді прагнення до конструктивних змін, формуванню активної позиції щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні. Саме, розв'язання цих та подібних проблем, формування у студентської молоді активності у подоланні різноманітних перешкод на шляху демократизації; становлення нових демократичних традицій суспільного життя є одним із найважливіших завдань громадянської освіти у вузах сучасної України.

Досвід навчальної, виховної роботи Прикарпатського університету імені Василя Стефаника дає підстави стверджувати, що процес впровадження громадянської освіти у вузі може здійснюватись у кількох формах. Першою формою є запровадження спеціальних навчальних курсів. Апробація в I семестрі 2001 - 2001 н. р. курсу «Основи демократії» студентами спеціальності «політологія» підтверджує його важливість та актуальність для формування громадянської культури студентської молоді. Впровадження курсу дозволяє інтегрувати культурологічні, філософські знання про громадянські, демократичні цінності, культуру міжлюдських відносин, політичні та правові знання щодо суті демократії, демократичних принципів функціонування влади, політичної системи та їх особливості в Україні, прав людини, механізмів їх захисту, основ конституційного ладу України і т. п.

Досвід апробації курсу показує, що його доцільно читати студентам старших курсів, оскільки це дасть можливість спиратись на знання, отримані студентами під час вивчення філософії, соціології, економічної теорії та інших суспільствознавчих навчальних предметів. Запроваджуючи цей курс у навчальний процес необхідно враховувати профіль навчання студентів, їх спеціальність з точки зору кількості годин, які можна виділити для читання курсу. Але, на наш погляд, курс «Основи демократії» не повинен дублювати суспільствознавчі дисципліни, які вивчають студенти і особливо політологію.

Другою формою є наповнення вузівських суспільствознавчих предметів змістом громадянської освіти. Найбільш придатними для цього є такі навчальні дисципліни як історія України, соціологія, політологія, основи

конституційного права, філософія. Аналіз чинних програм з означених предметів дає підстави твердити, що їх необхідно в більшій мірі зорієнтувати на висвітлення таких проблем як суть та розуміння демократичних і громадянських цінностей, становлення сучасних демократичних інституцій влади, суспільно-політичних організацій, які стали визначальними для формування громадянського суспільства, філософське осмислення демократії як глобального процесу суспільного розвитку людства, ненасильницьких, мирних шляхів суспільних змін і т. п.

Важливою формою впровадження громадянської освіти є діяльність студентських політичних клубів. На історичному факультеті Прикарпатського університету імені Василя Стефаника з вересня 2001 року почав функціонувати політичний клуб «Імператив». Його проблематика охоплює широке коло питань сучасного політичного життя як України так і світового співтовариства. Вагоме місце в роботі політичного клубу займає обговорення суті, основних рис і принципів демократії, шляхів та проблем її становлення і утвердження в сучасному українському суспільстві.

Діяльність політичного клубу «Імператив», в роботі якого приймають активну участь і студенти інших факультетів університету, сприяє підвищенню соціально-політичної компетентності студентів їх соціалізації, формуванню навичок логічного мислення, уміння вести дискусії з широкого кола питань демократії. Це тим більш актуально, що студенти у найпродуктивнішому для соціалізації віці, спираючись на свій власний досвід, залучаються до процесу постановки і розв'язання суспільних проблем з використанням набутих знань та вмінь.

І, нарешті, четвертою формою реалізації громадянської освіти у вузі може стати студентське самоврядування. Виступаючи практичною формою демократії для студентів воно формує навички самоорганізації, захисту своїх прав, ефективні шляхи співпраці з вузівською адміністрацією, допомагає розробляти та реалізовувати власні програми і т. п.

Таким чином, необхідність громадянської освіти у вузах України з урахуванням реалій сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні та світового досвіду очевидна.

Різноманітні форми впровадження громадянської освіти у вузах України будуть сприяти формуванню особистості студента, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, готовність до компетентної участі у житті суспільства. На наш погляд, тільки використання багатоманітних активних форм впровадження громадянської освіти у вузах України можна досягти якості та дієвості цієї важливої складової частини демократизації українського суспільства.

Ефективною громадянська освіта може стати лише за умов створення демократичного клімату в вузі. Мова йде про корекцію самих методів викладання і управління. Стиль спілкування між викладачем і студентом повинен стати прикладом взаємоповаги, демократизму. Все це вимагає вдоскона-

лювати навчальний процес, учасники якого і виступають рівноправними партнерами. Практиковані кафедрою політології Прикарпатського університету імені Василя Стефаника активні методи (семінари-діалоги, рольові ігри і т. п.) дають змогу діалогізувати навчально-виховний процес, формувати у студентів толерантність, ввічливість, взаємоповагу, тобто риси притаманні громадянину демократичного суспільства.

Література

Концепція громадянської освіти в Україні // Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства. Інформаційний бюллетень. – 2000. – Вип. 2, жовтень. – С.2.

Відомості про авторів

Сворак Степан Дмитрович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, завідувач кафедрою політології, Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

Штерн Валерій Юхимович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

Семенов А. М. (Луцьк)

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ОСВІТНЯ ДЕМОКРАТІЯ ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ (КООРДИНАТИ СОЦІАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ)

*Може бути що свобода волі нам взагалі не дана,
але ілюзія її нас не покидає. На розвилці доріг нам дійсно здається,
що ми вільні піти і вправо і вліво; коли ж вибір зроблений,
важко уявити, що нас підвів до нього весь хід світової історії.*
Самерсет Моем

У 1978 році А.Шютц писав: «Життєвий світ...не є лише моїм приватним. До нього належать інші, не лише як тіла та об'єкти мого досвіду, але й як alter ego, себто суб'єктивності, наділені такою ж активністю як і я» [1, 125].

Дійсно, соціально-історичні форми історико-типологічної організації великих, середніх та малих суспільних утворень виокремили в історичному континуумі полемічні питання конструктивних утворень самої соці-

альності, як предистинації та похідної організації людських спільнот. Свідченням цього є новітня історія цивілізації (геополітична, постіндустріальна, постмодерністська, інформаційна тощо) позначена з одного боку загальною тенденцією глобалізації системного функціонування локальних територій, народностей, націй, етносоціальних територій у цілому, з іншого – черговими спалахами регіональних, внутрішніх, міждержавних проблем та суперечностей.

Координативні виміри системної організації людства на початку третього тисячоліття актуалізують проблему сталої методології загального аналізу дійсних та перспективних форм розвитку людини, суспільства, цивілізації, оскільки за влучним виразом проф. Г. Колодко: «Кількісний ріст можна розглядати як лінійний процес, чого не можна сказати про соціально-економічний розвиток. Характер останнього істотно змінюється в епоху глобалізації та вибуху інформаційних технологій. До його еволюції сприяється також формування громадянського суспільства та зміни його ціннісних орієнтацій. Сучасна модель розвитку в перспективі змінюватиметься, а услід за цим будуть еволюціонувати також інструменти виміру рівня розвитку суспільства. Вони більше братимуть до уваги якість людського капіталу, стан природного середовища, доступ до благ культури і природи, густоту населення у міських поселеннях та інші чинники...» [2, 162].

Зрештою, феномен кантемпоральних системних структур соціальної організації вимагає не лише системного аналізу Історико-типологічних схем демократії і, навіть, не функціональних констатацій наявного стану демократичних формул в геополітичній системі координат, а багаторівневого, гіперкомплексного моделювання параметрів демократичної трансформації соціального минулого та дійсного в цивілізаційне майбутнє. Власне, питання полемічних форм аналізу сучасних демократичних систем розгортаються сьогодні навколо презумпції громадянського суспільства як комбінованого показника наявного стану прав та свобод людини новітньої історії. Не заглиблюючись в давню історію утворення та розвитку громадянських спільнот (від полісних давньогрецьких формувань – крізь призму ранньоренесансного європейського гуманізму – до транснаціональних модерних утворень), можливо констатувати, при наявності певних сталих характеристик, проблемність охоплення саме динамічних видозмін ідеї громадянської самоорганізації. Одними з найбільш вагомих аспектів питання громадянського суспільства є сутнісно-сміслові експлікації та соціально-психологічне навантаження понять «демократична самоорганізація», «демократичні права та свободи», і, зрештою, «демократична освіта».

Україна, як одна з майже 30 держав постсоціалістичної трансформації потрапила у координативне поле демократичної самоорганізації і, разом з тим, у площину глобальних структурних видозмін цивілізаційного характеру. Більше того, як влучно відзначив Г. Колодко: «Україна і надалі (зрештою вже не вперше) стоїть на історичному роздоріжжі, її майбутнє можна уявити як у рамках СНД (легше) так і в лоні ЄС (важче). Однак їй треба зрештою зва-

житися на власний спосіб участі у регіональних утвореннях. ...Україна являє собою приклад велетенського потенціалу економіки і людського капіталу. Вона має великі і ще не реалізовані можливості використати своє геополітичне становище й історичний момент часу для досягнення достойного місця в світі...» [2, 18-19].

Дійсно, можна стверджувати, що на загальнодержавному, статусно-му рівні певні дії виглядають наближеними до демократичних зрушень та реформ. Це простежується в діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади. Так за останніх два роки можливо простежити виразну офіційну підтримку Україною курсу демократичної трансформації у контексті європейської та світової інтеграції.

- Зокрема, в червні 2000р. Україна була в числі більше ніж 100 держав, які зібрались у Варшаві на першу зустріч Співтовариства демократій на рівні міністрів закордонних справ (наступна буде у листопаді 2002 в Сеулі) . За результатами була прийнята заключна Варшавська декларація «На шляху до створення Спільноти демократій» (Україна також її підписала) , в якій країни зобов'язуються дотримуватись основних демократичних принципів. Варшавська конференція прийняла у декларації ряд новинок щодо прав преси, конфіденційності електронної кореспонденції, громадського та демократичного контролю над збройними силами. (Літом 2000 р. За результатами Варшавської зустрічі Співтовариства демократій розробляється проєкт «Демократична коаліція», який буде паралельно розвиватись на 3-х рівнях: місцевому, регіональному і глобальному. (У Варшаві ж паралельно із цим зібранням пройшов Всесвітній форум за демократію за участю представників неурядових організацій та активістів громадянського суспільства.)
- Українська парламентська делегація на чолі з Головою Верховної Ради І.Плющем взяла участь 25-26 березня 2002 року у засіданні Міжпарламентської Асамблеї країн- учасниць СНД у Санкт-Петербурзі. (26 березня відбулося спільне засідання Ради МЛА СНД і Бюро Парламентської Асамблеї Ради Європи.) . 26 березня розпочав роботу Санкт-Петербурзький міжпарламентський форум щодо боротьби з тероризмом, на якому обговорювалися питання гармонізації чинного законодавства в СНД щодо боротьби з тероризмом, міжнародного співробітництва у цій галузі, протидії фінансуванню організованої злочинності і тероризму.
- 21 березня 2002 року Президентом України був підписаний Указ «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій», де окрім відновлення прав церков, їх майна, будівель у 2 пункті вказано: «Міністерству освіти і науки України, Державному комітету України у справах релігії разом з Академією педагогічних наук Укра-

їни за участю церков та релігійних організацій розробити пропозиції щодо впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес та подати їх у встановленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України» [3, 6].

- На парламентських виборах 31 березня 2002р. було зареєстровано рекордне число 944 міжнародних спостерігачів, що є свідченням відкритості та транспарентності соціальних дій та акцій у контексті демократичних перетворень,
- У 2001 році державні акти на землю отримали 44% селян (близько 3 млн. з 6,753 млн. власників земельних сертифікатів) . У 2002 році відповідно це мають бути 4 млн. (60 %) .

Хоча, без сумніву є і інша проблемна сторона демократичного становлення та освітньої демократії України. За даними ООН («Human development report 1999») Україна посідає «почесне» 91 місце за рівнем розвитку людини (коефіцієнт HDI = 0,721) , маючи один з найнижчих коефіцієнтів очікуваної тривалості життя (LEI = 0,73), при одному з найвищих індексів освіти (EI = 0,92) та процентному рівні освіти серед дорослого населення (ALR = 99%) [4, 135, 149]. За даними ЮНІСЕФ (на початок 1998 р) щогодини в Україні вмирає одна людина від туберкульоз та дві людини від раку, 18000 підлітків у віці від 15 до 19 років вражена ВІЛ – захворюванням (це стільки ж, скільки у всій Західній Європі) [5, 23-24]. Це є яскравим свідченням геометричного «хіатусу» між теоретизованими схемами освітянських циклів (модулів) та прагматичним аспектом реалізації «здобутків» такої освіти.

Демократизація – багатовекторний, поліфункціональний та гіпердинамічний процес. Тому сьогодення демократичної освіти відкриває новий оціночний простір для таких питань як «соціальна держава», «соціальна ідентифікація громадянина, людини», «деонтологічні засади соціальної культури», «громадянська культура», «транспарентність соціальних інститутів», «ідеологія та інформація в процесі демократизації», «інформаційний порядок та інформаційне забезпечення демократії», «діалог», «толерантність» та «соціальне партнерство».

Одним з найбільш актуальних питань рішення задач трансформації та глобалізації України є рішення проблеми демократичної освіти й, насамперед, проблеми самоорганізації людини в соціальне– антропних вимірах сучасності. Більш деталізовано щодо предмету демократичної освіти можливо сформулювати таке питання: що власне є демократичним підґрунтям освіти і чи не є це сама освітня демократія?

В проектних рівнях соціальне– антропної диференціації питання загальної концепції освіти динамічно взаємопов'язані з проблемами глобалізації сучасного світу і, водночас, із завданням розвитку людського в людині, розвитку громадянської культури в перспективі (проекції) державотворення та особистісних форм буття людини. Характеризуючи подібну і близьку до української постсоціалістичної трансформованої системи освіти російську сферу освіти, ректор РІТУ, професор Юрій Афанасьєв у статті «Может ли об-

разование быть негуманитарным?» відзначив загальну потребу її гуманізації та гуманітаризації: «...завданням сфери освіти людини є створення максимально повних умов для викриття цього справді людського в людині, орієнтованого на цілісну організацію свідомості, і тому суто гуманітарного знання у всіх фундаментальних галузях, а не лише в гуманітарних предметах. Такою є мета загальної універсальної освіти, яка є принципово гуманітарною і якої в нас немає. Тільки цим шляхом можливо створити середовище формування і розвитку потенційно людського у кожному» [6, 41].

Разом з тим, гіпердинамічне завдання моделювання сучасної освіти в її системному, емергентному полі, цільове у своїх загальних основах, соціально-метаболичне в цілісно-логічній схемі та полівекторне, багатофункціональне в задачах і цільових проєкціях надто складне для вирішення в обмежених часових і просторових кордонах.

Глобальна соціальна динаміка, що змінює відносно стійкі позиції традиціоналізму (цілісність формули політичної структури світу, внутрішню системність соціально-економічних параметрів розвитку регіонів та зон, загальновизначеність цивілізаційних пріоритетів та сітки державотворення з відповідними партикулярними традиціями, сталість позицій національних культур та інш.) видозмінює відповідні схеми та формули освітянської традиції в напрямку загальної гуманізації освіти. (За даними ООН, заснованими на дослідженні 192 країн економічний ріст на даному етапі визначається наявністю капіталу на 16%; природними ресурсами на 20%; людським та соціальним потенціалом на 64% [7, 6].

Саме ця глобальна соціальна динаміка є відкритою та емергентною системою, яка доволі часто в якості складників утримує сталі закриті компоненти. Зокрема закриті соціальні спільноти на рівнях етно-національних культур змушені «відкриватися» в державно-корпоративних рівнях (Афганістан, Індія, КНР, країни Південної Африки та Південно-Східної Азії). Підтвердженням цьому є вражаючі контрасти на рівнях соціально-антропоної диференціації: кожних 10 с. на землі народжується 27 дітей і щодня від нестачі харчування помирає 19 тис. дітей. У світі майже 25 млн. користувачів Інтернету і понад 1 млрд. сайтів. Разом з тим понад 30 млн. людей у промислових країнах не мають роботи. Зрештою, майже 1 млрд. людей на початку ХХІ ст. не володіють простими прийомами писемності та читання, 120 млн. дітей не мають доступу навіть до початкової освіти [8, 3-17].

Додаткові щорічні витрати, необхідні для загального доступу до освіти складуть біля 6 млрд. дол., до медичного обслуговування біля 13 млрд. дол., до водопостачання та санітарії біля 9 млрд. дол. У цілому буде необхідно близько 40 млрд. дол. додаткових витрат або ж 0,1 % об'єму світового прибутку. (Для порівняння світовий обіг наркотиків дає біля 400 млрд. дол. річного прибутку).

Програма ООН, за допомогою аналізу комплексу показників розвитку людського потенціалу (ЛП), що включає ВВП на душу населення, середній рівень освіти та очікувану тривалість життя, диференціювала усі кра-

їни на три групи – з високим, середнім та низьким рівнем ЛП. На ґрунті цього один з найважливіших показників щорічної доповіді ООН («Доповідь про розвиток людини») – індекс розвитку людини. Окрім інших семи параметрів постійною константою у ньому є процент освіти серед дорослого населення та індекс освіти (найвищий 0,86–0,99 – у країнах великої сімки та Північної Європи, найнижчий 0,32–0,38 у країнах на південь від Сахари). Важливим показником тут є також МРД (міра ризику для дітей), який поруч з іншими (смертність у віці до 5 років; процент недогодованих дітей; рейтинг безпеки; ВІЧ/СНІД) утримує показник проценту дітей молодшого шкільного віку, які не відвідують початкову школу [5, 4–5]. Звісно, що суперечливу формальну динаміку соціально-антропних показників можливо піддати критиці в силу дискретності та релятивного характеру параметрів валідності основних компонентів формули. Проте, саме сутнісні ознаки геометрії соціальної динаміки виокремлюють подвійну резолюцію щодо процесу релевантного демократичних трансформацій та соціальне– антропного моделювання: з одного боку йдеться за елімінацію принципів гуманістичної моралі та етики соціальної відповідальності, практику цілераціональності, орієнтації на ефективність та технічний, економічно–фінансовий результат, з іншого – за інкорпорованість освітніх характеристик в загальну схему циклу соціального аналізу. Звідси виходить, що на різних рівнях соціальної практики та прогностики доцільно констатувати іманентну потребу в створенні нових синтетичних методологій освітянської демократії та демократичної освіти.

Зрештою, у будь-якій кантемпоральній парадигмі, заснованій природно на фундаментальній історії, людина – перша і природна загадка, модальність, одночасно існуюча як предистинація і похідна власної буттєвості. Пріоритетні позиції отримує відповідно її моральна діяльність, тобто гуманістична перспектива в соціо-антропній проекції (існування іншого як умови і мети мого Я, та існування Я як умови і мети іншого).

Не є винятком у цьому процесі й Україна, у якій сфера демократичної освіти, соціально-гуманітарної прогностики та перспективного моделювання протягом десяти років Новітньої історії знаходилась на рівні тракторного господарства в аграрному комплексі. (Досить згадати на початку 90-х конвульсійні потуги безальтернативного розгляду теперішнього не в перспективі та площині майбутнього (громадянська спільнота, євразійська інтеграція, полікультурна, демократична освіта та інкорпорація у світову соціальну динаміку) а кризь минуле (національну самодостатність, історичну синхронізацію та фольклорне минуле...) Відповідно й формула особистісної самоідентифікації перехідного періоду несла на собі тінь соціального минулого – людини масової культури, з харизматичним коливанням між етно-соціальними, громадянськими, релігійними та загальнолюдськими ціннісними системами.

Сьогодні в Україні пронизане спробами структурно видозмінити параметри соціальної практики та соціальне– антропного моделювання, що

власне демонструє і перспективна формула освітянського процесу. Зрозуміло, коли йдеться за реалії та перспективи освіти в Україні варто принаймні визначитися з планом загальної концепції освіти, що, в свою чергу, вимагає релевантних фундаментальних основ державотворення: ідеології, освіти, загальнополітичної доктрини, системи перманентного розвитку прав людини, особистісноорієнтованої гуманітарної політики тощо. Зрештою, такою документальною формулою освіти постає Національна доктрина освіти України XXI століття, – надзвичайно складний документ у якому виокремлюється мета, пріоритети, принципи розвитку освіти в Україні. В якості загальногуманітарних напрямків які є своєрідною предистинацією та похідною формування Національної доктрини освіти України виокремлюються: перехід від індустріального до інформаційного етапу соціально-економічного розвитку, посилення інтеграційних процесів та міжнародного співробітництва у соціально-гуманітарних галузях, поновлення формули перманентної, особистісноорієнтованої освіти в Україні. Відповідними є і пріоритетні напрямки розвитку освіти в Україні – утвердження новітніх інтелектуальних інформаційних технологій у просторі глобальної та європейської інтеграції, інтеграція освіти та науки, розвиток мовної культури та полікультурності у мовній стратегії, реформування ортодоксальних педагогічних канонів освітянської та просвітницької динаміки соціально-комунікативної взаємодії, радикальна трансформація процесу управління освітою тощо. Сьогодні в Україні функціонують:

- 17200 дитячих дошкільних закладів (з них 1700 – профільні) якими охоплено 1055 тис. дітей;
- 21600 загальноосвітніх навчальних закладів, 273 гімназії, 232 ліцеї, 25 колегіумів (24 з них діють у мережі Асоційованих шкіл ЮНЕСКО);
- 967 державних професійно-технічних заклади в яких навчається близько 530 тис. громадян;
- 979 вищих навчальних заклади I-IV рівнів акредитації – училища, технікуми, коледжі, інститути, академії, університети. З них 664 – I та II рівнів акредитації, у тому числі 593 державної та 71 інших форм власності із загальною чисельністю 528 тис. студентів;
- 315 вищих навчальних заклади III-IV рівнів акредитації (59 академій, 106 університетів, 150 інститутів), 223 з яких – державної форми власності.
- Статус національного мають 38 університетів та академій.

Однак, власне цифрова математична проєкція соціальних запитів до освіти лише ортогонально репрезентує трансформацію глобальної соціальної динаміки в Україні, не виокремлюючи орієнтаційних індексів та гнучких параметрів вирішення відкритих питань освітньої демократії та демократизації освіти. Саме демократизація освіти означає піднесення прав особистісної самоідентифікації та соціального прагматизму, соціального статусу громадянина та інтерсуб'єктивного діалогу, мультирелігійності та релігійної ентропії, індивідуальної нетотожності та практики морального

обов'язку тощо. Свідченням цього повинні бути не лише ліберальні форми освітніх циклів, а й, насамперед, сутнісні, синтетичні моделі теоретичної бази.

Загалом і в цілому – орієнтовний маяк демократичної освіти – спрямованість на формування, підтримку і розвиток світоглядної культури людини в площині інтеграційних процесів на рівні Глобального суспільства, підтримку етики соціальної відповідальності як форми гуманістичного світовідношення людини, розвиток цивілізаційної і громадянської культур в контексті державного будівництва.

Очікуваним результатом соціально-антропного утвердження демократичної освіти в Україні має бути імпульсація до формування новітньої системи ціннісних орієнтацій в площині громадянського суспільства, яка містила б паритетні основи екоантропоцентричних, соціоетичних громадянських, національно-етнічних, релігійних, цивілізаційних цінностей.

В Україні, це, швидше усього має прогнозуватися в динаміці самоорганізації нового соціального прошарку молоді, соціальне зорієнтованої на світову практику вільного самовизначення людини, визнання прав індивідуальності і особистості, пролонгацію форм світової співдружності і глобальної етики соціальної відповідальності.

Література

1. Schutz A. Phenomenology and the Social Sciences// Phenomenology and Sociology. Th. Luckman. Penguin. 1978.
2. Колодко Г.В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. – К: Основні цінності, 2002.
3. Урядовий кур'єр // 2000. – № 60.
4. Human development report 1999. – New York Oxford, Oxford University Press.
5. Прогресе наций. – ЮНИСЕФ, 1999.
6. Вопросы философии // 2000. – №7.
7. Доповідь про розвиток людського потенціалу за 1996 р. // Нью-Йорк, 1996
8. Deutschland// 1999. – №6.

Відомості про автора

Семенов Андрій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Волинського державний університету ім. Лесі Українки, проректор з питань міжнародного співробітництва та директор центру стратегічних соціальних досліджень Луцького гуманітарного університету, м. Луцьк

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНІСІМОВА Ольга Миколаївна – асистент кафедри економічної теорії, Приазовський державний технічний університет (ПДТУ), м. Донецьк, здобувач Інституту економіки промисловості НАН України

БАЛАБАЄВА Зинаїда Василівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою політології, Одеська національна академія зв'язку ім. Попова, м. Одеса

БАРАНКОВ Олег Григорович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Ніжинський державний педагогічний університет ім.М. Гоголя, м. Ніжин

БЕРЕЗОВСЬКИЙ Валерій Вікторович – кандидат філософських наук, доцент, кафедра політології, Українська інженерно-педагогічна академія, м. Харків

БОНДАРУК Сергій Олексійович – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри культурології, Волинський державний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

БОРТНІКОВ Валерій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, Волинський державний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

БУРДЯК Віра Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри політології та соціології, Чернівецький національний університет, м. Чернівці

ВАСИЛЬЧЕНКО Діна Євгенівна – головний спеціаліст кафедри політології, Українська Академія державного управління при Президентові України, м. Київ

ВАСЮТИНСЬКИЙ Вадим Олександрович – кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник, Інститут соціальної і політичної психології АПН України, м. Київ

ВЕГЕШ Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри політології, Ужгородський національний університет, директор НДІ карпатознавства, м. Ужгород

ВОРОПАЙ Тетяна Степанівна – доктор філософських наук, професор кафедри етики, естетики і історії культури Національного технічного університету «ХПІ», м. Харків

ГАБРІЄЛЯН Олег Аршавірович – доктор філософських наук, завідувач кафедрою політичних наук, Таврійський національний університет ім. Вернадського, м. Сімферополь

ГАНСОВА Емма Августівна – доктор філософських наук, професор кафедри філософських і соціально-економічних наук, Одеський регіональний інститут Академії державного управління при Президентові України, м. Одеса

ГОРЛЯНСЬКИЙ Сергій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, м. Сімферополь

ГОРЯЧЕВ Віктор Костянтинівич – Член-кореспондент Української Екологічної Академії Наук, заступник директора з науково-методичної роботи Дніпропетровського навчально–виховного комплексу №107, Голова Координаційної Ради Дніпропетровського міського Управління освіти в сфері прав людини, громадянської освіти та виховання, Консультант–координатор Національної комісії ЮНЕСКО України з питань роботи асоційованих шкіл ЮНЕСКО, м. Дніпропетровськ

ГРИЦЕНКО Зоя Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних та соціально-політичних дисциплін, Харківський державний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва, м. Харків

ДАЦАКІВСЬКА Оксана Юрійвна – Львівська обл., м. Радехів

ДЕМ'ЯНЧУК Олександр Петрович – доцент кафедри політології, заступник директора Інституту громадянської освіти Національного університету «Киево-Могилянська Академія», м. Київ

ДЕМБИЦЬКА Наталя Миколаївна – аспірант лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Костюка АПН України, м. Київ

ДУБРОВСЬКИЙ Валерій Федорович – кандидат педагогічних наук, доцент, заслужений працівник освіти Автономної Республіки Крим, доцент кафедри соціально-економічних наук Інституту післядипломної освіти м. Севастополя, м. Севастополь

ДУХ Людмила Іванівна – старший викладач, завідувач науково-дослідною лабораторією з проблем правової освіти і громадянського виховання Харківського обласного інституту безперервної освіти, м. Харків

ЖАДАН Ірина Василівна – кандидат психологічних наук, завідувач лабораторією психології політичної освіти Інституту соціальної і політичної психології АПН України, м. Київ

ЗАБЛОЦЬКИЙ Віталій Петрович – доктор історичних наук, професор, Донецька державна академія управління, м. Донецьк

ЗАН Михайло Петрович – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету, м. Ужгород

КАБАЧЕНКО Надія Василівна – кандидат філософських наук, доцент, школа соціальної роботи Національного університету «Киево-Могилянська Академія», м. Київ

КАЛИНОВСЬКИЙ В'ячеслав Борисович – доцент кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ.

КАЛЮХ Юрій – доктор технічних наук, професор кафедри європейської інтеграції Української Академії державного управління при Президентові України, м. Київ

КАРПЕНКО Зіновія Степанівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедру педагогічної і вікової психології Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

КІЯНКА Ірина Богданівна – асистент кафедри політології, Львівський національний університет ім. Івана Франка, м. Львів

КЛЕПКО Сергій Федорович – кандидат філософських наук, доцент, проректор з науково– методичної роботи та завідувач кафедру гуманітарних дисциплін Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, м. Полтава

КЛИМАНСЬКА Лариса Дмитрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та соціології, Державний університет «Львівська політехніка», м. Львів

КЛИМАНСЬКА Марина Борисівна – студентка філософського факультету 5 курсу Національного університету ім.І.Франка, м. Львів

КОЗЮРА Ігор Валерійович – магістр державного управління, кандидат історичних наук, докторант Української Академії державного управління при Президентові України, м. Київ

КОКОРСЬКА Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, Донецький інформаційно-аналітичний центр, м. Донецьк

КОКОРСЬКИЙ Валентин Францович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету, м. Донецьк

КОРМИЧ Людмила Іванівна – доктор політичних наук, професор, директор Іституту муніципального права Одеської Національної юридичної академії, завідувач кафедру соціальних теорій ОНЮА, м. Одеса

КРАЛЮК Петро Михайлович – доктор філософських наук, професор Національного університету «Острозька академія», м. Острог

КУЛІНІЧ Іван Олексійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології економічного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка, м. Львів

КУЦЬ Юрій Олексійович – кандидат філософських наук, в.о. доцента кафедри державної політики, Харківський регіональний інститут державного управління при Українській Академії державного управління при Президентові України, м. Харків

ЛОГУНОВА Марія Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, Українська Академія державного управління при Президентові України, м. Київ

ЛОМАКІНА Тетяна Анатоліївна – голова Маріупольської Спілки Молоді; член виконкому міської ради, заступник голови Молодіжного парламенту Донецької області, м. Маріуполь

ЛЯСОТА Аліна Євгенівна – викладач кафедри політології, Дніпропетровський національний університет, м. Дніпропетровськ

МАЗУР Любов Іванівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

МАЛИНОВСЬКИЙ Валентин Ярославович – заступник начальника управління культури Волинської обласної державної адміністрації; старший викладач, Волинський державний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

МАРІКЯН Світлана Володимирівна – здобувач кафедри соціології, Харківський національний університет ім. Каразіна, м. Харків

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського, м. Вінниця

МЕЛЬНИЧУК Ольга Федорівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, Вінницький інститут регіональної економіки та управління, м. Вінниця

МОСКАЛЕНКО Валентина Володимирівна – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Костюка АПН України, м. Київ

МУДРАК Олександр Васильович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського, м. Вінниця

НАБРУСКО Ірина Юріївна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Київського державного лінгвістичного університету, м. Київ

НЕКОЗ Микола Денисович – доктор наук, професор, проректор з наукової роботи та завідувач кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій, м. Запоріжжя

ОГІЄНКО Олена Іванівна – завідувач кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, м. Суми

ОКСАМИТНА Світлана Миколаївна – кандидат соціологічних наук, завідувач кафедри соціології Національного університету «Киево-Могилянська Академія», старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України, м. Київ

ОРЗІХ Марко Пилипович – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії правових наук України, Української академії політичних наук, Української муніципальної академії, Української академії наук національного прогреса, завідувач кафедри конституційного права, проректор з міжнародних зв'язків Одеської національної юридичної академії, м. Одеса

ОСТАПЕЦЬ Юрій Олександрович – старший викладач кафедри політології, Ужгородський національний університет, м. Ужгород

ПАНКЕВИЧ Іван Миронович – кандидат юридичних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів

ПАХОМЕНКО Сергій Петрович – старший викладач кафедри історичних дисциплін, Маріупольський гуманітарний інститут, м. Маріуполь

ПЕТРИШИНА Людмила Васівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Одеський державний економічний університет, м. Одеса

ПІРЕН Марія Іванівна – доктор соціальних наук, заслужений діяч науки і техніки, професор кафедри політології Української Академії державного управління при Президентові України, м. Київ

ПОЛІЩУК Ігор Олексійович – кандидат політичних наук, заступник начальника управління з питань внутрішньої політики Харківської обласної державної адміністрації, доцент кафедри політології, Харківський національний університет ім. Каразіна, м. Харків

ПРИХОДЬКО Сергій Миколайович – доцент кафедри політекономії, Полтавський державний педагогічний університет ім. Короленка, м. Полтава

РАРОГ Юрій Васильович – кандидат історичних наук, заступник директора з зовнішніх зв'язків Харківського філіалу Міжнародної Академії Управління Персоналом, м. Харків

РОГАЛІН Яків Фридрихович – кандидат медичних наук, врач-хірург вищої категорії директор Донецького міського благодійного фонду «Доброта», м. Донецьк

РУБАНИК Володимир Євдокимович – кандидат юридичних наук, доцент, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, м. Харків

САЛАМАТОВ Володимир Олександрович – кандидат психологічних наук, Українська Академія державного управління при Президентові України, м. Київ

СВОРАК Степан Дмитрович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, завідувач кафедрою політології, Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

СЕМЕНОВ Андрій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Волинського державний університету ім. Лесі Українки, проректор з питань міжнародного співробітництва та директор центру стратегічних соціальних досліджень Луцького гуманітарного університету, м. Луцьк

СЕРЕДА Олена – аспірант, кафедра галузевої соціології, Київський національний університет ім. Шевченка, м. Київ

СКОБЛИК Володимир Павлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії Ужгородського національного університету, старший науковий співробітник НДІ державного управління та регіонального розвитку УжНУ, м. Ужгород

СТРЕЛЬЧУК Наталя Василівна – кандидат історичних наук, кафедра політології і соціології Чернівецького національного університету, м. Чернівці

СУПРУНЕНКО Анна Петрівна – ст.викладач КІМІТ при НАУ.

ТАРУТІНА Зінаїда Євгенівна – кандидат медичних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України, м. Київ

ТИХОМИРОВА Євгенія Борисівна – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедрою міжнародної інформації Рівненського інституту слов'язнознавства Київського славистичного університету, м. Рівне

ТТАРЕНКО Олександр – аспірант кафедри управління містом Української Академії державного управління при Президентові України, м. Київ

ТРОЯН Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне

ТЯГЛО Олександр Володимирович – доктор філософських наук, професор, начальник кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ, м. Харків

ФІСАНОВ Володимир Петрович – доктор історичних наук, в.о. професора кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету, м. Чернівці

ХОМРА Олександр Улянович – доктор географічних наук, завідувач відділу соціально-економічної та демографічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки, м. Київ

ЦИМБАЛ Петро Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ, м. Харків

ЦУМАЄВА Аліна Спартаківна – аспірант кафедри економічної теорії, Приазовський державний технічний університет, м. Маріуполь

ЧАЛЬЦЕВА Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, старший викладач, Донецький національний університет, м. Донецьк

ЧАПАЛІА Геннадій Владиславович – аспірант, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРн України, м. Харків

ЧАРСЬКИХ Ігор Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету, м. Донецьк

ШАПОВАЛЕНКО Марина Володимирівна – кандидат політичних наук, докторант кафедри філософії і політології, Національний університет внутрішніх справ, м. Харків

ШИМАНСЬКИЙ Фелікс Володимирович – кандидат юридичних наук, академік УАННП, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів, Одеська національна юридична академія, м. Одеса

ШТЕРН Валерій Юхимович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ЮРАШ Андрій Васильович – кандидат політичних наук, доцент факультету журналістики Львівського національного університету ім. Івана Франка, м. Львів

ДЛЯ НОТАТОК

Серія наукових видань
ДЕМОКРАТИЧНА ОСВІТА

Наукова збірка
РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ ТА ДЕМОКРАТИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ

Відповідальні за випуск: К. Гуріненко, Л. Марголіна.
Дизайн обкладинки та комп'ютерна верстка О. Шевченко.

Підп. до друку 25.01.2003. Формат 84x108/32.
Папір офсетний №1. Гарнітура Гарамонд. Друк офсетний.
Наклад 500 прим. Зам. №45.

Видавничо-поліграфічне ТОВ «Ай Бі»
02053, Київ, вул. Стадіонна, 5